लकु(कु)चः। पुं। डहुकवृक्षे। মান্দার গাছ, ডহুয়া গাছ, ডেলো গাছ। र.मा.। हिं बड़हर। लकुचो डहुक इति। तत्पर्य्यायाः,—ऐरावतः अम्लकः निकुचः कषायी दृढ़वल्कलः डहुः कार्श्यः शालः शूरः स्थूलस्कन्धः ग्रन्थिमत्फलः। र.मा.सं. हिक्कुलशोधने। गुणाः—स्वरसे तिक्तः कषायोष्णः लघुः कफघ्नः दाही मलसंग्राहकश्च। रा.नि.व.९। "आमं लकुचमुष्णञ्च गुरु विष्टम्भकृत्तथा। मधुरञ्च तथाम्लञ्च दोषत्रितयरक्तकृत्। शुक्राग्निनाशनं चापि नेत्रयोरहितं मतम्। सुपक्वं तत्तु मधुरमम्लञ्चानिलपित्तहृत्। कफवह्निकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भकञ्च तत्॥" भा.।

लक्तकः। पुं। जीर्णवस्त्रखण्डे। নেকড়া। अम.। अलक्तके। আলতা। श.र.।

लक्तकर्म्मा (न्)। स्त्री। रक्तवर्णलोध्रे। श.च.।

लगणः। पुं। नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे। लक्षणं—"अपाकः कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः। सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगणस्तु सः॥" सु.उ.३अ.।

लगुड़ः। पुं। करवीरवृक्षे। वै.निघ.। दण्डे। লাঠি। अम.।

लग्निका। स्त्री। नग्निकायाम्। भटी.।

लघुः। त्रि। रोगमुक्ते। रा.नि.व.२०। आकाशगुणभूयिष्ठे वायुगुणबहुले च। तद्गुणाः,—"लघु पथ्यं परं प्रोक्तं कफघ्नं शीघ्रपाकि च।" सु.। स्त्री। पृक्कायाम्। পিড়িং শাক। प.मु.। च.द.वा.व्या.चि.एकादशशतिकमहाप्र.तैलं। क्ली। लामज्जके। शुक्लदर्भे। रा.नि.व.१२। বেণামূল कृष्णागुरुणि। मे.।

लघुकणः। पुं। शुक्लजीरके। वै.निघ.।

लघुकण्टका। स्त्री। लज्जालौ। लज्जावत्यौ। वै.निघ.।

लघुकर्कन्धुः। पुं, स्त्री (न्धूः)। भूमिबदरे। মেটে কুল। वै.निघ.।

लघुकर्णी। स्त्री। मूर्व्वायां। মুর্গা। वै.निघ.।

लघुकामः (यः)। पुं। छागे। त्रिका.। श.र.।

लघुकाश्मर्य्यः। पुं। कट्फलवृक्षे। रा.नि.व.९।

लघुगर्गः। पुं। गर्गरमत्स्ये। গাগর মাছ। विकण्टकमत्स्ये। ট্যাংড়া মাছ। त्रिका.।

लघुगोधूमः। पुं। ह्रस्वगोधूमे। ছোট গম। हिं छोटागोहुं। गुणाः—स्निग्धः गुरुः हृद्यः कफघ्नः आमदोषकरः बलकरः मधुरः वीर्य्यपुष्टिदश्च। रा.नि.व.१६।

लघुचन्दनम्। क्ली। कालागुरुणि। वै.निघ.।

लघुचिर्भटी (र्भिटा, टिका)। स्त्री। चिर्भटी-विशेषे। मृगेर्वारौ। ছোট কাঁকুড় বা রাখাল শসা। रा.नि.व.७।

लघुचेतकी। स्त्री। बालहरीतक्यां। वै.निघ. २भ.रक्तातिसा चि.।

लघुच्छदा। स्त्री। महाशतावर्य्याम्। वै.निघ.।

लघुज(ङ्ग)लः। पु। लावपक्षिणि। त्रिका.।

लघुदन्ती। स्त्री। क्षुद्रदन्त्याम्। ছোট দন্তী। तत्पर्य्यायाः,—विशल्या उदुम्बरपर्णी एरण्डफला शीघ्रा श्येनघण्टा घुणप्रिया वाराहाङ्गी निकुम्भः मकुलकः। गुणाः—दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनं। गुदाङ्कुराश्मशूलासकण्डूकुष्ठविदाहनुत्। तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रिमीन्॥ क्षुद्रदन्तीवीजगुणाः—रसपाकयोर्मधुरं शीतल विष्णुवशोधकं गलशोथ-कफघ्नम्। "जयपाली दन्तिवीजं विख्यातं तिन्तिड़ीफलम्। जयपाली गुरुः स्निग्धो रेची पित्तकफापहः॥" भा.।

लघुद्राक्षा। स्त्री। काकोलीद्राक्षायाम्। কিস্মিস্। रा.नि.व.११।

लघुनाम (न्)। क्ली। अगुरुणि। श.च.।

लघुनिदानम्। क्ली। सुरजितकृत-संक्षिप्त-निदाने। ग्रन्थे।

लघुपञ्चमूलम् (ली)। क्ली, स्त्री (ली)। स्वल्पपञ्चमूल्याम्। शालपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारीगोक्षुरकृतकषाये। रा.नि.व.१२। च.द.ज्व.चि.। गुणाः—"पञ्चमूलं लघु स्वादु बल्यं पित्तानिलापहं। नात्युष्णं बृंहणं ग्राहि ज्वरश्वासाश्मरीप्रणुत्॥" भा.।

लघुपत्रः (कः)। पुं। गुण्डारोचन्याम्। श.च.। अश्वत्थवृक्षे। वै.निघ.।

लघुपत्रफला। स्त्री। लघूदुम्बरिकायाम्। रा.नि.व.११।

लघुपत्री। स्त्री। अश्वत्थीवृक्षे। গয়া অশ্বথ। रा.नि.व.११।

लघुपर्णिका (र्णी)। स्त्री। मूर्व्वायाम्। रा.नि.व.३। शतमूल्याम्। रा.नि.व.४।

लघुपर्व्वा (न्)। पुं। उदुम्बरवृक्षे। যজ্ঞডুমুর। वै.निघ.।

लघुपाकः। वि। पाकलघौ। स च बहुविज्ञ वक्तया मारुतकोपेन च ज्ञेयः। सु.सू.४१ष.।

लघुपाकी (इन्)। पुं। चीनधान्ये। চিনে ধান। प.मु.।

लघुपाण्डुरपुष्पकः। पुं। द्वीपान्तरखर्ज्जूरिकायाम्। वै.निघ.।

लघुपिच्छिलः। पुं। भूकर्बुदारवृक्षे। বাঙ্গন গাছ। रा.नि.व.१०।

लघुपुटम्। क्ली। औषधपाकार्थं कपोतपुटाख्ये पुटभेदे।

लघुपुष्पः। पुं। भूमिकदम्बे। কুদ্‌কদমে। रा.नि.व.८। स्त्री (ष्पा)। स्वर्णकेतक्याम्। वै.निघ.।

लघुफलः। पुं। लघूदुम्बरे। ছোট ডুমুর। वै.निघ.।

लघुवदरः। पुं। क्षुद्रफलबदरवृक्षे। ডেমা কুল, নেটো কুল। म क्षुद्रबोरि। कं किदयरतद। तत्पर्य्यायाः,—सूक्ष्मपत्रः सूक्ष्मफलः बहुकरः दुस्पर्शः मधुरः। गुणाः—पक्वं मधुराम्लं रुच्यं कफवातघ्नं स्निग्धं कृमिकरम् ईषत्पित्तदाहज्वरघ्नञ्च। रा.नि.व.११।

लघुवदरी। स्त्री। भूवदर्य्याम्। নেটো কুল। रा.नि.व.११।

लघुब्राह्मी। स्त्री। क्षुद्रब्राह्मीरूपे। ছোট ব্রাহ্মী শাক। मं वाचि, किर्‌ब्राह्मी। तत्पर्य्यायाः,—जलोद्भवा सूक्ष्मपत्रा। गुणा.—तिक्तरसा उष्णा पलितवातामशोफघ्नी च। रा.नि.व.५।

लघुभण्टी। स्त्री। चिचीटके। চেঁচ্‌কো। वै.निघ.।

लघुभूतद्रुमः। पुं। भूकर्बुदारवृक्षे।

लघुमन्यः। पुं। क्षुद्राग्निमन्थरूपे। ছোট গণিয়ারী। रा.नि.व.८।

लघुमांसः। पुं। तित्तिरिपक्षिणि। তিতির পাখী। विका.।

लघुमांसी। स्त्री। सूक्ष्मजटामांस्याम्। गन्धमांसी। रा.नि.व.१२।

लघुमूलकम्। क्ली। क्षुद्रमूलके। नेपालमूलके। भा.।

लघुलता। स्त्री। कारवेल्लके। উচ্ছে গাছ। अनन्तायाम्। অনন্তমূল। वै.निघ.। अ.टी.।

लघुलयम्। क्ली। वीरणमूले। বেণার মূল। अम.। पीतोशीरे। वै.निघ.वा.व्या.चि.एलादितैले।

लघुशङ्खः। पुं। क्षुद्रशङ्खे। ছোট শাঁখ। वै.निघ.।

लघुशीतः। पुं। शेलुवृक्षे। वै.निघ.।

लघुशेलुः। पुं। शेलुवृक्षे। वै.निघ.।

लघुश्लेष्मातकः। पुं। शेलुवृक्षे। वै.निघ.।

लघुसदाफला। स्त्री। लघूदुम्बरिकायाम्। ছোট ডুমুর। रा.नि.व.११।

लघुसोमवल्ली। स्त्री। लघुसोमलतायाम्। वम. सानहेराकड्डी। वै.निघ.।

लघुहस्तः। वि। चिप्रकारिणि।

लघुहेमदुग्धा। स्त्री। लघूदुम्बरिकायाम्। ছোট ডুমুর। रा.नि.व.११।

लघूदुम्बरिका। स्त्री। क्षुद्रोदुम्बरवृक्षे। ছোট ডুমুর। गुणः—रसवीर्य्यविपाकेषु उदुम्बरादीषद्धीनगुणा। रा.नि.व.११।

लघ्वानन्दरसः। पुं। पाण्डुविकारे रसः। पाठः—"पारदं गन्धकं लौहं विषमभ्रकमेव च। समांशं मरिचस्याष्टौ टङ्कणञ्च चतुर्गुणं। भृङ्गराजरसैः सप्त भावनाश्चावितकैः॥" गुञ्जाद्वयं मात्रा, पर्णेन सह देयः। र.सा.सं। वातव्याध्युक्ते अस्मिन् रसे भृङ्गरसैः पञ्च भावनाः, दाड़िमरसेन च वटीकरणमिति विशेषः।

लघ्वारग्वधः। पुं। आरग्वधवृक्षविशेषे। ছোট সোন্দাল।

लघ्वी। स्त्री। हस्तिकोल्याम्। জানদোলী। मद.व.६। पृक्कायाम्। পিড়িং। रा.नि.व.१२।

लङ्का। स्त्री। शिम्बीधान्यविशेषे। তেওড়া। मं मटुरावपटा। कं खाक। तत्पर्य्यायाः,—

करालत्रिपुटा काण्डिका रुक्षणात्मिका। गुणाः— रुच्या हिमा शैल्या गुरुः पित्तघ्नी वातकरी च। रा.नि.व.१६। स्पृक्कायाम्। कुमरिचे। लङ्कामरिच। वै.निघ.। शाखायां। मे.। कणचणके। प.मु.।

लङ्काधिपेश्वररसः। पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। पाठः—"सूताभ्रशुल्बभस्मानि गन्धं तालं शिलाजतु। अम्लवेतसतुल्यांशं चाम्लेन मर्दयेत्ततः। मध्वाज्याभ्यां वटी कार्य्या द्विगुञ्जं भक्षयेत् सदा......। त्रिफलानिम्बमञ्जिष्ठापटोलमूलकं वचा। कटुकी रजनी तुल्यं क्वाथोऽयमनुपानतः॥" रस.र.।

लङ्का(ङ्की)पि[यि,रि]का। स्त्री। पृक्कायाम्। पिड़िंशाक। श.र.।

लङ्कास्थायी। पुं। स्नुहीभेदे। लङ्कासिज्। श.च.। "लङ्कास्थायी राजवृक्षो भद्रचूड़ो विशाकरः।"

लङ्केश्वररसः। पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। पाठः —"भस्म सूतार्कलौहानां कणागन्धकटङ्कणम्। कुष्ठतुल्यकतुल्यांशं मर्द्यं धुस्तूरजैर्द्रवैः। दिनकं तद्वटीं कुर्य्यात् माषमात्रञ्च भक्षयेत्। रसो लङ्केश्वरो नाम्ना प्रभूतमण्डलप्रणुत्॥" रस.र.।

लङ्घितम्। क्ली। अश्वस्य रोगभेदे। लक्षणं यथा—"लङ्घितं द्विविधं प्रोक्तं मुनिभिः शास्त्रकोविदैः। एकं वातादिभिर्दोषैः द्वितीयञ्चाभिघातजम्। उरसा बाहुना चाश्वो जानुजङ्घातिकेण च। कूर्द्धेन च खुराग्रेण मण्डुक्या चापि लङ्घति॥" ज.द.३२अ.।

लङ्गूलम्। क्ली। लाङ्गूले। उणा.।

लङ्गेठालुकम्। क्ली। रङ्गेठालो। लाल आलू। त्रिका.।

लङ्घनम्। क्ली। लघुभोजने उपवासे वा। उपोष। मे.। शरीरलाघवकरे द्रव्ये कर्म्मणि वा। सु.। कर्षणे। यथाह—"चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ। पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्॥" लाघवकरे विधौ। सि.यो.अजीर्ण.चि.श्रीकण्ठः।

लजकारिका। स्त्री। लज्जालुकालतायाम्। अ.मा.।

लज्जका। स्त्री। वनकार्पास्याम्। वै.निघ.।

लज्जरी। स्त्री। लज्जालुकायाम्। वै.निघ.।

लज्जा। स्त्री। श्वेतलज्जालुकायाम्। श्वेत लज्जावती लता। रा.नि.व.५। वराहक्रान्तायां। वराक्रान्ता। च.द.व्रणशोथ.चि.। भैष.बृहत्खदिरवटी। त्रपायाम्।

लज्जालु। पुं, स्त्री। (Mimosa pudica.) The sensitive plant. स्वनामख्यातक्षुपविशेषे। लज्जावती, लाजुक। मं लाजालु। तत्पर्य्यायाः,—कन्दिरी रक्तपादी शमीपत्रा स्पृक्का खदिरपत्रिका सङ्कोचनी समङ्गा नमस्कारी प्रसारिणी सप्तपर्णी खदिरी गण्डमालिका लजकरिका लज्जा लज्जिरी स्पर्शलज्जा असरोधिनी रक्तमूला। ताम्रमूला स्वगुप्ता अञ्जलिकारिका महाभीता वशिनी महौषधिः। र.सा.सं.रसायने। गुणाः—कटुः शीता पित्तातिसारघ्नी शोफदाहश्रमश्वासव्रणकुष्ठकफास्रघ्नी च। अपिच—लज्जालुः शीतला तिक्ता कषाया कफपित्तजित्। रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगान् विनाशयेत्॥ "लज्जालुर्विपरीतान्या स्वल्पक्षुपबहुदला। वैपरीत्या तु लज्जालुस्त्वभिधाने प्रयोजयेत्॥" "लज्जालुर्वैपरीत्या तु कटुरुष्णकफापनुत्। रसे नियामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः॥" रा.नि.व.५।

लज्जालुका। स्त्री। वराहक्रान्तायाम्।

लज्जिका (नी)। स्त्री। लज्जालुकालतायां। लाजुका। रा.नि.व.५। र.सा.सं.।

लज्जिरी। स्त्री। लज्जालुकायां। रा.नि.व.५।

लञ्जः। पुं। पादशाखायाम्। कच्छ। हे.च.।

लटपर्णम्। क्ली। त्वचि। गुड़त्वक्। रा.नि.व.१२।

लटषकः। पुं। प्रतुदपक्षिविशेषे। च.सू.२७अ.।

लट्वः। पुं। अश्वे। उणा.। स्त्री (ट्वा)। करञ्जभेदे। नाटाकरञ्ज। त्रिका.। कुसुम्भवृक्षे। हे.च.। ग्राम्यचटके। मे.। च.सू.२७अ.। भ्रमरे।

लठम्। क्ली। विष्ठायाम्।

लड्डुकः। पुं। मिष्टान्नभेदे। लाड़ू। गुणाः— "लड्डुको दुर्जरः परः।" राज.३प.। "तैलेन हविषा पक्वं भवेत् चूर्णञ्च लड्डुकः।" श.च.।

लण्डम्। क्ली, स्त्री (ण्डा)। पुरीषे। न्याड़्। भूरिप्र.।

लता। स्त्री। वल्ल्याम्, गुड़ूच्यादौ। लता। लतापत्रगुणाः—कटूष्णं कफवातहरम्। तद्बीजं

दीपनं पथ्यं गुल्मगुल्मविषघ्नञ्च । रा.नि.व.८ । लताकस्तूरिकायाम् । लताकस्तुरी । हिं मुष्कदाना । भा.उ.वाजी.चि. । “लताकस्तूरिकापि च ।” चक्र.द.वा.व्या.चि.महासुगन्धतैले । “कस्तूरिका गुरुलता ।” काकमारिकायाम् । रा.नि.व.१२ । मञ्जिष्ठायाम् । च.सू.३६ । च.द.नर्मोधिकारे । दूर्व्वायाम् । च.सू.४८ । रस.र.सा.ग्रह.चि. । “कालीयकलताजम्बु ।” प्रियङ्गौ । अम । वा. उ.५९ । च.द.गर्भाधिकारे । च.द.ग्रह.शोधचि. । काकमारिकायां । भा.पू.१भ. । See अनन्ता । ज्योतिष्मतीलतायां । लताफट्की । वा.च्या.दश. मूलादितैले । स्पृक्कायां । अम. । स्वर्णयूथिकायाम् । जातीपुष्पवृक्षे । रक्तपाटलवृक्षे । वै.निघ. । माधवीलतायां । मे. । वैवर्त्तशुन्यायां । रा.नि.व.६ ।

लताकरञ्जः । पुं । वल्लीकरञ्जे । लताकरञ्जा । बङ्. नाटाकोटी । हिं कण्टकरेञ्ज । तत्पर्य्यायाः,—दुःस्पर्शः वीराख्यः वज्रबीजक. कुवेराक्षो धनदाक्षो कण्टफलः । गुणाः—“लताकरञ्जपत्रन्तु कटूष्णं कफवातनुत् । तद्वीजं दीपनम्पथ्यं शूलगुल्मव्यथापहम् ॥” रा.नि.व.८ ।

लताकस्तूरिका (री) । स्त्री । (Hibiscus Abelmoschus. Syn. Abelmoschus moschatus.) Musk mallow. स्वनामख्यातवृक्षे । लताकस्तुरी, दाना कस्तुरी । हिं मुष्कदाना । तें कस्तूरीबेण्डा, कर्पूरबेण्डु । ता. कट्टकस्तूरी । दा. कस्तुरबेण्ड । तत्पर्य्यायो,—कटुः दृषितपर्णाकृतिः । गुणाः—“लताकस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी वृष्या हिमा लघुः । चक्षुष्या छेदनी श्लेष्मतृष्णावस्त्यास्यरोगहृत् ॥” भा. । शीतला वस्तिशोधनी च । सु.सू.४६ ।

लताङ्गी । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्यां । कांकड़ाशृङ्गी । वै.निघ. ।

लताजिह्वः । पुं । सर्पे । श.मा. ।

लतातरुः । पुं । तालवृक्षे । निम्बवृक्षे । श.मा. । लताशालवृक्षे । विका. ।

लतातालः । पुं । हिन्तालवृक्षे । हेंताल गाछ । रा.नि.व.९ ।

लताद्रुमः । पुं । लताशाले । र.मा. । तत्पर्य्यायाः,—लाक्षः अश्वकर्णः कृमिकः वन्यः दीर्घः ।

लतापनसः । पुं । तरम्बुजलतायाम् । तरमुज गाछ । विका. ।

लतापर्णी । स्त्री । तालमूल्यां । मधुरिकायाम् । मडेडी । वै.निघ. ।

लतापृक्का । स्त्री । स्पृक्कायाम् । पिड़िङ् शाक । श.र. ।

लताप्रतानिनी । स्त्री । शाखाप्रतानयुक्तलतायाम् । अम. ।

लताफलम् । क्ली । पटोले । शब्दर. पु. ।

लताबृहतिका । स्त्री । बृहतीलतायाम् । वृहती । प.मु. ।

लताभद्रा । स्त्री । भद्रालीलतायाम् । गन्धभादुलिया । श.मा. ।

लतामणिः । पुं । प्रवाले । रा.नि.व.१३ ।

लतामरुत् । स्त्री । स्पृक्कायां । पिड़िङ् । श.र. ।

लतामाधवी । स्त्री । माधवीलतायां । श.र. ।

लतायष्टिः (ष्टी) । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । श.मा. ।

लतायावकम् । क्ली । तरप्रवाले । हारा. ।

लतारसनः । पुं । सर्पे । हारा. ।

लतार्कः । पुं । हरित्पलाण्डौ । अम. ।

लतालकः । पुं । गजे । विका. ।

लतावृक्षः । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

लताशङ्कुतरुः । पुं । लताशालवृक्षे । विका. ।

लताशङ्कः । पुं । शालवृक्षे । श.र. ।

लताश्रिरोपः । पुं । वल्लीशिरोपे । प.मु. ।

लतिका । स्त्री । यमकलतायाम् । व्याक. ।

लत्तिका । स्त्री । न्यङ्ग्याम् । टिक्टिकी । गोधायां । उणा. ।

लपनम् । क्ली । मुखे । रा.नि.व.१८ । भावदे ।

लप्सिका । स्त्री । खाद्यविशेषे । मोहनभोग । करणविधिः—“गोधूमपिष्टे साम्येन घृतं न्यस्य सुभर्ज्जयेत् । शर्करां पिष्टमानेन चमां तत्र जलेन्यसेत् । आवर्त्तयित्वा ततो वस्त्रपूतां पिष्टे विनिक्षिपेत् । मन्दाग्नौ विपचेत्तावद्यावत् पीता घनं हरेत् । गुडूचीफलचूर्णैलागुडूचीमरीचनिर्व्वीताः । कैतकीफलखण्डांश्च विधा दर्व्या विघातयेत् कुशलः ॥ पक्वा च रक्तता याति विजोऽयं भोगमोहनः । शीतकाले तु भोक्तृणां परः प्रोक्तः सुखावहः ॥” वै.निघ. । अथवा,—समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि क्षिपेत् । तस्मिन् घनीकृते न्यसेत्

षवङ्गं मरिचादिकं ॥ सिद्धैषा लपिका ख्याता गुणास्तथा वदाम्यहम्। लपिका हंहणी हृष्या बल्या पित्तानिलापहा। स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्व्वी रोचनी तर्पनी परम् ॥ भा.।

लम्फः । पुं । उत्फनने ।

लम्बः । पुं । अङ्गे । उत्कोचे ।

लम्बकर्णः । पुं । अङ्कोलवृक्षे । आँकोड़ गाछ । रा.नि.व.९ । शशके । खरगोस । भा.। छागे । विका । श्येनपक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।

लम्बदन्ता | **लम्बबीजा** । स्त्री । सिंहलीपिप्पल्याम् । रा.नि. व.६ । See सिंहपिप्पली ।

लम्बनः । पुं । कफे । श.च. ।

लम्बा । स्त्री । तिक्ततुम्ब्याम् । लम्बा तितलाउ । दीर्घतिक्तालाबुसंज्ञा । वा.सू.१५अ.धा.व. । "लम्बां मुखनसां तथा ।" सु.चि.१९अ. । स्थावरविषान्तर्गतपत्रविषे । सु.कल्प.२अ. ।

लम्बिका । स्त्री । सूक्ष्मजिह्वायाम् । आलजिव । रा.नि.व.१८. । श.र. ।

लम्बितम् । क्ली । मांसधातौ । मांस । वै.निघं. । [विका. ।

लम्बो(म्बौ)ष्ठः । पुं । उष्ट्रे । रा.नि.व.१९ ।

लयम् । क्ली । उशीरे । वै.निघ. ।

ललज्जिह्वः । पुं । उष्ट्रे । कुक्कुरे । मे. । स्त्री (ह्वा) । महासमङ्गायाम् । रा.नि.व.४ ।

ललदम्बु । पुं । पुष्पभेदे । जिम्बाके । जटा. । क्ली । उदकविशेषे । वै.निघ.हिक्का.चि. ।

ललनः (ना) । पुं, स्त्री । सर्ज्जवृक्षे । धुनो शालेर गाछ । रा.नि.व.९।२३ । चारवृक्षे । पियाल गाछ । रा.नि.व.११।२३ । शाले । धूनो । रा.नि.व.१२ । बालके । रा.नि.व.१९ । स्त्री । जिह्वायाम् । मे. । स्त्रियाम् ।

ललनाप्रियम् । क्ली । ह्रीवेरे । बाला । रा.नि.व.१० । पुं । कदम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

ललाकः । पुं । शिश्ने । श.च. ।

ललाट(क)म् । क्ली । भाले । गण्डदेश, कपाल । रा.नि.व.१८ । प्रशस्तललाटे । श.र. ।

ललाटरेखा । स्त्री । दीर्घजीवनसूचककपालस्थरेखायाम् ।

ललाटास्थि । क्ली । कपालास्थिद्वये । च.शा. ७अ. । [वालधौ । मे. ।

ललामम् । क्ली । अश्वे । शृङ्गे । चिह्ने ।

ललितः । पु । तन्नाम्ना ख्याते अर्शोऽङ्कुरविशेषे । लक्षणं—"गुदद्वारात् पृष्ठदेशे जायन्ते पाण्डुराङ्कुराः । ललिताख्ये......॥" निदा. ।

ललिता । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । मृगनाभि । रा.नि.व.१२ । लताकस्तूर्य्याम् ।

लवम् । क्ली । जातीफले । श.च. । लामज्जके । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ । पुं । लावपक्षिणि । चतुर्थभागे । निमिषे । भै.र.सा.वसन्तकुसुमाकररसं । छेदने । लेशे । विका. ।

लवङ्ग(क)म् । क्ली । (Caryophyllus aromaticus.) Cloves. स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । मलक्कस द्वीपजवृक्षस्य पुष्पवृन्ते । लवङ्ग । हिं लौङ् । सं कं लवङ्गकलिका । फा. लौंग, मेखक् । ता. किरम्बिर । तें लवङ्गलु । द्रा. लवङ्ग् । तत्पर्य्यायाः,—देवपुष्पं श्रीपुष्पं श्रीसंज्ञं लवङ्गकलिका दिव्यं शेखरं लवं रुचिरं ग्रहणीहरं तोयधिप्रियं तीक्ष्णपुष्पं वारिपुष्पं चन्दनपुष्पं भृङ्गारं गीर्व्वाणकुसुमं दिव्यगन्धं । गुणाः—शीतलं तिक्तं चक्षुष्यं भक्तरोचनं त्रिदोषघ्नं तीक्ष्णं शिरोरोगहरञ्च । रा.नि.व.१२ । कटुतिक्तं कफघ्नं लघु तृषाघ्नं मुखदौर्गन्ध्यघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. । "आध्मानानाहशूलघ्नं लवङ्गं पाचनं लघु ।" राज. ३प. । "लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हिमं । दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तास्रनाशकृत् । तृष्णां छर्द्दिं तथाध्मानं शूलमाशु विनाशयेत् । कासं श्वासञ्च हिक्काञ्च क्षयं क्षपयति ध्रुवम् ॥" भा. ।

लवङ्गकन्दपता । स्त्री । लघुताम्रोशपत्रे । वै.निघ. ।

लवङ्गकलिका । स्त्री । लवङ्गे । रा.नि. व.१२ ।

लवङ्गचतुस्समः । पुं । अतीसाराधिकारे योगः । पाठः—"जातीफलं विदग्धपुष्पसमन्वितञ्च जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकैः प्रयुक्तं । चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा सामातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलम् ॥" रस.र. ।

लवङ्गतैलम् । क्ली । लवङ्गोत्थतैले । तद्गुणाः, देवपुष्पोद्भवं तैलमग्निकृद्वातनाशनम् । दन्तवेष्टस्य चार्त्तिघ्नं गर्भिण्या वमनापहम् ।

लवङ्गलता। स्त्री। पुष्पवृक्षविशेषे। लवङ्ग गाछ। जयदेवः।

लवङ्गादिचूर्णम्। क्ली। राजयक्ष्माधिकारे चूर्णविशेषे। पाठः—"लवङ्गकक्कोलमुशीरचन्दनं नतं सनीलोत्पलजीरकं समं। त्रुटिः सकृष्णागुरु भृङ्गकेशरं कणा सविश्वानलदं सहाम्बुदं। अहीन्द्र-जातीफलवंशलोचनासिताष्टभागं समसूक्ष्मचूर्णितं। अरोचकं तर्पणमग्निदीपनं बलप्रदं वृष्यतमं त्रिदोषनुत्।" त्रुटिः एलावीजं। अहीन्द्रम् नागकेशरं। महाम्बुदं मुस्तकं। भृङ्गं गुडत्वक्। नलदं जटामांसी। वातपित्ताधिके वह्निवले सर्वचूर्णापेक्षया शर्कराष्टगुणा। कफाधिके चाग्निमान्द्ये च एकभागादिक्रमाष्टगुणं ति। अन्यत् ग्रहण्यधिकारे—"लवङ्गातिविषामुस्तं विल्वं पाठाच माक्षली। जीरक धातकीपुष्पं लोध्रेन्द्रयवधान्यकं। धान्यकं मुस्तकं शुण्ठी पिप्पली विश्वभेषजम्। सन्तापाथवशकच सैन्धव सरसाञ्जनं। समभागानि चैतानि सर्वेषाम् तत्कल्पितः।" रस-र.।

लवणम्। क्ली। क्षाररसद्रव्यविशेषे। नुण। हिं निमक्। तत्पर्य्यायः,—पटुः। तत् पञ्चविधं—सौवर्चल-सैन्धव-विड़ौद्भिद सामुद्रभेदेन। अम.। सैन्धवसौवर्चलकाचविड़गाढसामुद्रलोणियोपररोमक-भेदेन नवधा। रा-नि.व-२०। तद्गणः—सामुद्र-सैन्धव विड रोमक-सौवर्चल-चुल्लिकाभेदेन षट्। "लवणानि च कथ्यन्ते सामुद्रं सैन्धवं विड़ं। सौवर्चलं रोमकञ्च चुल्लिकालवणन्तथा॥" रत्ना. क.। तत्र सैन्धवं श्वेतरक्तभेदेन द्विविधं। गाढ़लवणं शाकम्भरदेशे प्रसिद्धं। एषां गुणाः स्वस्वपर्य्याये ज्ञेयाः। सैन्धवलवणे। वा.स्-१५८.। "कणलवण-चैला।" क्षारविशेषे। (लोणाद्रि क्षार। च.द. गुल्म-चि.। "सलवणा दग्धा जले पाचित।" पुं। षड्रसान्तर्गतरसे। स च सैन्धवादौ दृश्यते। गुणाः "लवणो रुचिकृद्वह्निप्रदायी पचनः स्वादुकरश्च सारकश्च। अतिसेवनतो जराश्च पित्तं मितिलानञ्च ददाति कुष्ठकारी॥" रा.नि-व-२०। अपिच—"लवणः छेदनस्तीक्ष्णः पाचनो दीपनः सरः। स्निग्धो रुचिकरः स्वन्दी दृष्टिग्राहकरो लघुः॥ अपिच—लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः। पुंस्त्ववातहरः कायशैथिल्यमृदुताकरः। सोऽति-युक्तोऽस्त्रविपाकाक्षपित्तशोथक्षयापहृत्॥" राज.। दोषानपिनुत्पादयति कफमन्विकं जनयति मार्दव-

आपादयति स लवणः। सु.सू.४२८.। त्रि। लवणरसयुक्ते। मे.।

लवणकिंशुका। स्त्री। महाज्योतिष्मतीलता-याम्। दड़ नताकट्की। रा-नि.व.३।

लवणख (खा) निः। पुं। लवणाकरे। लवणेर खनि। हे.च.।

लवणतृणम्। क्ली। स्वनामप्रसिद्धे तृणविशेषे। लोणाघास। तत्पर्य्यायाः,—लोणतृणं तृणाम्लं पटुतृणकं अम्लकाण्डं। गुणाः,—क्षाराम्लं कषायम् अम्लम्। अग्निवृद्धिकरञ्च। रा.नि.व.८।

लवणत्रयम्। क्ली। विट्सैन्धवरुचकेषु। सैन्धव, बिट्, मचल। "सैन्धवञ्च विड़ञ्चैव रुच-कञ्च ति मिश्रितं। लवणत्रयमाख्यातम्...... ।" रा.नि.व.२२। च.द.ग्रहणीचि.।

लवणद्वयम्। क्ली। सौवर्चलसैन्धवलवणे। मचल ও सैन्धव। च.सू.२७.।

लवणनित्यः। त्रि। नित्यं लवणरसास्वादन-शीले। च.।

लवणभेदः। पुं। लवणक्षारे। लोणाद्रि क्षार। वै.निघ.।

लवणमदः। पुं। लवणक्षारे। लोणाद्रि क्षार। रा.नि.व.६।

लवणमेहः। पुं। मेहविशेषे। अत्र रोगी विशदं लवणतुल्यं मेहति। सु.नि.६८.।

लवणयन्त्रम्। क्ली। औषधपाकार्थलवणपूर्ण-यन्त्रविशेषे। "ऊर्द्ध्वं तस्मलहीनं यत् यन्त्रं डमरु-काह्वयम्। तद्यन्त्रं लवणैः पूर्णं लवणाख्यमितीरितम्॥"

लवणवर्गः। पुं। लवणसमूहे। "लवणानि च कथ्यन्ते सामुद्रं सैन्धवं विड़म्। सौवर्चलं रोमकञ्च चुल्लिकालवणन्तथा॥"

लवणव्यापत्। स्त्री। अश्वस्य अतिमात्रलवण-भक्षणजन्यव्यापदि। "प्रभूतं लवणं यस्य भोजने वाजिनो भवेत्। केवलं वाततस्तस्य व्यापत् सुमहती भवेत्॥" ज.द.६०८.।

लवणस्कन्धः। पुं। षड्विधास्थापनेषु लवण-वर्गीयद्रव्यकृतास्थापनविशेषे। च.सि.८८.।

लवणक्षारः। पुं। सोरक्षारे। रा.नि.व.६।

लवणा। स्त्री। चुल्लिकायां। चूड़ापाणः।

वै.निघ.२भ.वा. व्या.चि.। चाङ्गेर्य्यां। আমরুল। लवणशाके। ज्योतिष्मतीलतायां। নতাফট্কী। रा.नि.व.३। लवणक्षारे।

लवणाब्धिजम्। क्ली। समुद्रजातलवणे। रा.नि.व ६।

लवणारम्। क्ली। लवणक्षारे। লোণার ক্ষার। रा.नि.व.६।

लवणार्जम्। क्ली। लोणारक्षारे। रा.नि.व.६।

लवणी। स्त्री। पारुष्यफल-जातीय फलवृक्षे। লোনা। तत्पर्य्यायाः—शौषजा पविमा।

लवणोत्तमम्। क्ली। सैन्धवलवणे। र.मा.। सि.यो.ज्व.चि.।

लवणोत्तमाद्यचूर्णम्। क्ली। अर्शोविनाशकं चूर्णम्। सैन्धवचित्रकेन्द्रयवकरञ्जमूलमहापिचुमर्द-मूलानां चूर्णं प्रत्येकं २ तो.। मात्रा ८ माषा। अनु. तक्रं। च.द.।

लवणोत्थम्। क्ली। लोणारक्षारे। रा.नि.व.६।

लवणोत्था। स्त्री। ह्रस्वज्योतिष्मतीलतायाम्। ছোট নতাফট্কী। वै.निघ.।

लवणोदः। पुं। लवणसमुद्रे। अम.।

लवनी। स्त्री। छेदने। अम.। शीमशफलभेदे। লোণা। श.च.।

लवली। स्त्री। फलवृक्षविशेषे। নোওয়াড় গাছ। हिं हरफरी। तत्पर्य्यायाः,—सुगन्धमूला पाण्डुः कोमलवल्कला। फलगुणाः—"लवली-फलमर्शोघ्नं कफपित्तहरं गुरु। विशदं रोचनं रुच्यं स्वादम्लं तुवरं रसे॥" भा. आम्रव.। "कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदं। हृद्यं सुगन्धि विपद लवलीफलमुच्यते॥" सु.सू.४६घ.।

लशु(शू)नम्। क्ली, पुं। रसोने। রশুন। अम.। रा.नि.व.७।

लसा। स्त्री। हरिद्रायाम्। हारा.। आम्र-हरिद्रायाम्। वै.निघ.।

लसान्द्रः। पुं। राजमाषे। বর্ব্বটী। र.मा.।

लसि(सी)का। स्त्री। इक्षुरसे। लालायाम्। श.च.। वा.उ.२६घ.। भा.म.४भ.विसर्प.चि.। शर्करा विशेषे। ফেণীগুড়। गुणाः—"लसीका फाणितगुडं खण्डमत्स्यण्डिका सिता। निर्म्मला लघवो ज्ञेयाः शीतवीर्य्या यथोत्तरम्। यथायथैषां नैर्म्मल्यं गुणवत् स्यात् तथा तथा॥" राज.३घ.। त्वङ्मांसान्तरगतरसविशेषे। "यत्तु मांसत्वगन्तरे उदकं तल्लसीकाशब्दं लभते।" च.।

लक्षम्। क्ली। मौक्तिके। মুক্তা।

लक्ष(क्ष्म)णम्। क्ली। चिह्ने। मे.। श.र.। "लक्षणं चिह्नमाकृतिः।" मा.नि.पञ्चनिदाने। रोगस्य व्यक्तौ विशिष्टपूर्व्वरूपे। "पूर्व्वरूपं विशिष्टं यद्व्यक्तं तल्लक्षणं स्मृतम्॥" मा.। रूपे। पुं। सारसपक्षिणि। श.र.। मुचुकुन्दवृक्षे। रा.नि.व.१०। प्लक्षवृक्षे। পাকুড় গাছ। प.मु.। लक्षणोत्सवनामग्रन्थकारे।

लक्ष(क्ष्म)णा। स्त्री। श्वेतकण्टकार्य्याम्। रा.नि.व.४। वै.निघ.उन्माद.चि.सारस्वतघृते। सारस-पत्न्याम्। मे.। स्वनामख्यातकन्दे। লক্ষ্মণামূল। बम्. लक्षणाकन्द। वा.उ १।१३घ.। तत्पर्य्यायाः,—पुत्रकन्दा पुत्रदा नागपत्री नागाह्वा नागिनी तूलिनी मञ्जिका अस्रबिन्दुच्छदा लक्षणाजटा पुच्छदा। लक्षणं—"पुत्राकारकरक्ताल्पबिन्दुभि-र्लाञ्छिता सदा। लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तगन्धा-कृतिर्भवेत्॥" भा.। गुणाः—मधुरा शीतला पथ्यादोषघ्नी रसायनी बल्या त्रिदोषघ्नी च। रा.नि.व.७। अश्वत्थे। मुचुकुन्दवृक्षे। वै.निघ.।

लक्ष्मणाजटा। स्त्री। लक्ष्मणामूले। चि.क्र.क.पथ्याप्रतीकारे।

लक्ष्मीः। स्त्री। श्वेततुलस्यां। रा.नि.व.१०। ऋद्धिनामगन्धद्रव्ये। পিড়িং। रा.नि.व.१२। प्रियङ्गौ। वृद्धौ। हृद्धौ। मे.। पद्मचारिण्याम्। स्थलपद्म। रा.नि.व.१०। वा.सू.२८घ.। पद्मे। त्रिका.। शमीवृक्षे। हरिद्रायाम्। मुक्तायां। रा.नि.व.६।८।१३। मेषशृङ्ग्याम्। মেড়াশিঙে। वै.निघ.।

लक्ष्मीगृहम्। क्ली। रक्तोत्पले। त्रिका.।

लक्ष्मीतालः। पुं। श्रीतालवृक्षे। कौङ्कणे मलयादेशे च प्रसिद्धः। रा.नि.व.९।

लक्ष्मीदासः। पुं। योगशतकग्रन्थप्रणेतरि।

लक्ष्मीपतिः। पुं। लवङ्गवृक्षे। पूगवृक्षे। विश्व.।

लक्ष्मीपुत्रः। पुं। घोटके। मे.।

लक्ष्मीपुष्पः। पुं। पद्मरागमणौ। हे.च.।

लक्ष्मीफलः। पुं। बिल्ववृक्षे। रा.नि.व.११।

लक्ष्मीवान् । पुं । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । श.मा. । श्वेतरोहितके । শ্বেত রোহিড়া । रा.नि. व.८ । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

लक्ष्मीविलासरसः । पु । ज्वरे वातव्याधौ च रसः । पाठः—"अभ्र कृष्णाभचूर्णस्य तदर्द्धौ रस-गन्धकौ । बला-नागबलाभीरु-विदारीकन्दमेव च । कृष्णधुस्तूरबीजञ्च गोक्षुरस्य द्वारयोः । बीजं शक्राशनस्यापि जातीकोषफलं तथा । कर्पूरश्चैव कर्षांशं द्रव्यचूर्णं पृथक् पृथक् । गृहीत्वा पाट-नानेन पर्णे पर्दरसेन च ।" वटिका सिद्ध-चणकप्रमाणा । কৃষ্ণাভ্রচূর্ণ ৮ তো. পারা, গন্ধক প্রত্যেক ৪ তো. (মতান্তরে রস ২ তো. গন্ধক ২ তো.) শ্বেত বেড়েলা, গোরক্ষচাকুলিয়ামূল, শতমূলী, ভূমিকুষ্মাণ্ড, কাল ধুতুরার বীজ, হিজলবীজ, গোক্ষুরবীজ, বিচতাড়কের বীজ, সিদ্ধিবীজ, জায়ফল, জয়িত্রী, কর্পূর ইহাদের চূর্ণ প্রত্যেক ২তো. স্বর্ণভস্ম .০ চারি আনা ; পানের রসে মাড়িয়া বটী করিবে। মাত্রা নিষ্চণকবৎ । মতান্তরে জায়ফল, জয়িত্রী এক এক তো. বীজতাড়ক প্রভৃতির বীজ মিলিত ২ তো. । অন্যো মহালক্ষ্মীবিলাসः सिरोरोगे। पाठः—'लौहमभ्र विषं सूतं फलत्रय-कटुत्रयं । धुस्तूरं वृद्धदारश्च बीजमिन्द्राशनस्य च । गोक्षुरफलयश्चैव पिप्पलीमूलमेव च । एतत्सर्व्वं समं भाग कृत्वा धुस्तूरकस्य च । भावयित्वा वटी कार्य्या द्विगुञ्जाफलमानतः ॥'' লৌহ, অভ্র, বিষ, মুতা, ত্রিফল, ত্রিকটু, ধুতুরাবীজ, বীজতাড়কবীজ, সিদ্ধবীজ, ছোট গোখুরী-বীজ, বড় গোখুরীবীজ, পিপুলমূল সমভাগ। ধুতুরাবীজের রসে ভাবনা দিয়া বটী করিবে। মাত্রা ২ কুঁচ । र.सा.सं. । अन्यः क्वाथ— वङ्ग लौहम् अभ्रं ताम्रं कांस्यं पारद. हरितालं मन.शिला खर्परं प्र. १ प. । केशराजस्य कुष्ठलस्य च क्वाथे प्र. दिनत्रयं भावयेत् । एला जातीफलं तेजपत्रं लवङ्गं यमानी जीरकं त्रिफला त्रिकटु तगर गुड़त्वक् वंशलोचना प्र. २ तो. तेन सह मिश्रयित्वा पूर्ववत् भावना देया । मात्रा चणकमिता । भैष. ।

लक्ष्मीविटः । पु । गोविटनामसुगन्धद्रव्ये, सरल-निर्यासे । रा.नि व.१२ ।

लक्ष्मीश्रेष्ठा । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । वै.निघ. ।

लागजीरः (कः) । पुं । शटजीरके । वै.निघ. ।

लाघरकः । पु । हस्तीमकरोगे । सु.उ.४४अ. ।

लाघवम् । क्ली । लघुत्वे । आरोग्ये । रा.नि.व.२० । [लिङ्गे । विश्व. ।

लाङ्गलम् । क्ली । पुष्पभेदे । तालवृक्षे । मे. ।

लाङ्गलकः । पुं । लाङ्गलाकारे भगन्दरभेदे । "तटाघटितलाङ्गलाकारः पार्श्वयो गृहीतः स सम्पूर्ण-हलाकारः ।" वा.उ.२८अ. । "दाभ्यां समाभ्यां पार्श्वाभ्यां छिद्री लाङ्गलको मतः ।" सु.चि.८अ. । भा.म.४भ.भगन्दरचि. ।

लाङ्गलकी । स्त्री । लाङ्गलीक्षुपे । विष-लाङ्गुलियां । प.मु. । रस.र.भर्श.चि. ।

लाङ्गलाख्या (ह्वया) । स्त्री । लाङ्गलिकायां । विषलाङ्गुलियां । भैष.कुष्ठ चि. । सु.उ.२६अ. ।

लाङ्गलिः (लिका, ली) । स्त्री । लाङ्गली-वृक्षे । विषलाङ्गुलियां । श.र. । भैष.स्त्रीरोग.चि. । गजपिप्पल्यां । रा.नि.व.२३ । च.द.शां.व्या.पद्म-रुपावसं । चव्ये । চই । भा.पू.१भ. । महाराष्ट्री-लतायाम् । কাঁচড়াদাম । श.च. । रा.नि.व.४ । सु.सू.२३अ. । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । गर्भिता-याम् । जलपक्षे । कपिकच्छाम् । আলাকুশী । वै.निघ. ।

लाङ्गलिकः । पुं । स्थावरविषभेदे । ए.च. ।

लाङ्गलिकी (नी) । स्त्री । कलिकारिकायां । विषलाङ्गुलियां । अम. । तत्पर्य्यायाः,—लाङ्ग-लाख्या लाङ्गली गैरी दीप्ता हलिनी गर्भघातिनी अग्निज्वाला अग्निशिखा अग्निमुखी अग्निजिह्वा वह्निशिखा इन्द्रपुष्पा कलिकारी । तद्गुणः,—कुष्ठ-दुष्टव्रणनाशकः । सु.सू.२८अ.कफशोधने ।

लाङ्गली (ल्न्) । पु । नारिकेलवृक्षे । रा.नि. व.११ । सर्पे । श.च. ।

लाङ्गलीशाकः । पुं । जलजशाकविशेषे । কাঁচড়া শাক । तत्पर्य्यायाः,—शीतपिप्पली शाखाधी विभक्ता श्यामादनी । गुणाः—"लाङ्गली कफपित्तघ्नी रुक्षा वातविवर्द्धिनुत् ।" राज.१प. ।

लाङ्गुः । पु । शिश्ने ।

लाङ्गु(ङ्गू)लम् । क्ली । पुच्छे লেজ । अ.टी. । शिश्ने । मे. । पु । शालिधान्यभेदे ।

लाङ्गु(ङ्गू)ला (लिका,ली) । स्त्री । कपि-

कच्छ्वाम् । रा.नि.व.२ । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । रा.नि.व.४ । पुं (ली [इन्]) । ऋषभके । रा.नि.व.५ । वानरे ।

लाजम् । क्ली । उशीरे । (वेणा । मे. । पुं । आर्द्र तण्डुले । मे. । पुं बहु,स्त्री(जा) । अचते । मे.

लाजचूर्णम् । क्ली । खयिचूर्णे । देशप्रेर गुँड़ा ।

लाजतर्पणम् । क्ली । लाजसक्तुकृततर्पणविशेषे । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "दाहवम्यर्द्दितं चामं निरन्नं तृष्णयान्वितम् । शर्करामधुसंयुक्तम् पाययेल्लाजतर्पणम् ॥"

लाजपेया । स्त्री । खयिकृतपेयायां । देशप्रेर मण्ड । वा.चि.१भ. । "लाजपेयां सुखजरां ।" च.द. । गुणाः—"पूर्व्ववच्च कृता लाजपेया लघ्वी स्मृता यतः । गुणैः प्रशस्ता विज्ञेया पूर्व्वोक्ताया गुणाधिका । विकटुसैन्धवैर्याभियुक्तातिगुणदा मता ॥" देहिनः चुत्तृषाग्लानिदौर्ब्बल्यकुचिरोगविनाशिनी ॥" राज.२प. ।

लाजभक्तः । पुं । खयिभक्ते । गुणाः—"लाजभक्तो लघुः शीतश्चाग्निदीप्तिकरो मधुः । रुच्यो निद्रारुचिकरः कफपित्तविनाशकः । व्रणशोधनकारी स्यादृषिभिः परिकीर्त्तितः ॥" वै.निघ. ।

लाजमण्डः । पुं । खयिमण्डे । देशप्रेर मण्ड । गुणाः—अग्निजननो दाहतृष्णानिवारणः ज्वरातिसारशमनश्च । शूलघ्न आमपाचनः मन्दाग्निविषमाग्निबालस्थविरयोपिता पेयश्च । राज.२प. ।

लाजवर्णा । स्त्री । असाध्यविष-लूताविशेषे । सु.कल्प.८भ. ।

लाजश(स)क्तुः । स्त्री । खयिचूर्णे । देशप्रेर छातू । शीतवीर्य्या अतः सान्निपातिके न हिता । सि.यो.ज्व.चि. ।

लाजाः । पुं बहु । खयिकायां । लाउश्चा, दे । भृष्टव्रीहिमात्रे । 'ये केचिद्व्रीहयो भृष्टास्ते लाजाः ।' रा.नि.व.१६ । सतुषधान्यानि भृष्टस्फुटितानि लाजानाहुः । भा. । भृष्टधान्येषु । सि.यो.र.पि.चि. सिद्धतमयोगे । च.सू.४भ.छर्द्याम् । गुणाः—"लाजास्तृट्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः । कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिमाः ॥" राज.२प. ।

लाञ्चुलम् । क्ली । धान्ये । वै.निघ. ।

लाञ्छनम् । क्ली । रागिनामतृणधान्ये । रा.नि. व.१६ । तन्नामकचुद्ररोगे । लक्षणं—"कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ।" वा.उ.३१ भ. । चिह्ने । मे. ।

लाटपत्रः (र्णः) । पुं । त्वचायाम् । दारुचिनी । वै.निघ. ।

लामज्ज(क)म् । क्ली । उशीरभेदे । गन्ध (वेणा । सु.सू.३९भ. । च.द.सि.शी.दाह.चि. । "लामज्जेनाथ शुक्लेन चन्दनेनानुलेपयेत् ।" (Andropogon laniger.) The Juncus odoratus, उशीरवत्पीतच्छवितृणविशेषे, सुगन्धवीरणे । हिं लामज्जक । तें तेल्लवट्टिवेरु । तत्पर्य्यायाः,—सुनीलं अमृणालं लवं लघु इष्टकापथिकं शीघ्रं दीर्घमूलं जलाशयम् । अभावे उशीरं देयम् । भा.म.१भ.ज्व.चि.महालाचादितैले । "लामज्जकं चन्दनञ्च ।" च.सू.२५भ. । "लामज्जक यदा न स्यादुशीरं दीयते तदा ।" गुणाः—हिमं तिक्तं मधुरं वातपित्तघ्नं तृष्णादाहश्रममूर्च्छारक्तपित्तज्वरघ्नञ्च । रा.नि.व.१२ । अपिच—"लघु दीपनयासजित् । त्वगामयस्वेदकृच्छ्रदाहपित्तास्ररोगनुत् ॥" भा. । "दीर्घमूलं दृढं सूक्ष्ममुत्तमं गन्धसंयुतं । देशे साधारणे जातं लामज्जं भद्रकं भवेत् ॥" भैष. ।

लालनम् । क्ली । पियालबीजे । वै.निघ. । पुं । मूषिकविशेषे । तद्दष्टे लालास्रावः हिक्का छर्द्दिश्च जायते । सु.कल्प.६भ. । वा.उ.३८भ. ।

लालसा । स्त्री । गर्भिणीदोहदे । माध । हे.च. ।

लालसीकम् । क्ली । पिच्छिले । श.र. ।

लाला । स्त्री । मुखस्रावे । लाल । तत्पर्य्यायाः, सृणिका स्यणीका स्यन्दिनी द्राविका मुखस्रावः पिच्छिला लसिका लासिका । रा.नि.व.१८ ।

लालामेहः । पुं । प्रमेहभेदे । लक्षणं—"लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् । प्रमेहति......॥" निदा. ।

लालाविषः । पुं । लूतादौ । हे.च. ।

लालास्रावः । पुं । लालाचरणे । लालपड़ा । ऊर्णनाभौ । माकड़शा । हे.च. ।

लालिकः । पुं । महिषे । हे.च. ।

लावः (कः) । पुं । स्वनामख्यातस्थलचरपक्षिविशेषे । बटेर पाखी । चिका. । मं लावुगे, लावुकपिट । तत्पर्य्यायाः,—लघुजङ्घः लावकः

लवः । तन्मांसगुणाः—रुच्यं ग्राहि लघु च । रा.नि.व.० । "पश्चिमात् महावेठो लावको बाद्धलाख्यः । कषायो दीपनः शीतः कषायो मधुरो लघुः । तथा विपाके मधुरः सन्निपातेऽपि पूजितः ॥" अत्रि.२१अ. । अपिच—"लावा विष्किरवर्गेषु ते चतुर्धा मता बुधैः । पांशुली गौरकोऽन्यस्तु पौण्ड्रको दर्भरस्तथा । लावा वह्निकराः स्निग्धा गरघ्ना ग्राहिका हिताः । पांशुलः श्लेष्मलस्तेषु वीर्योष्णोऽनिलनाशनः । गौरो लघुतरो रूक्षो वह्निकारी त्रिदोषजित् । पौण्ड्रकः पित्तकृत् किञ्चिद् गुरुर्वातकफापहः । दर्भरो रक्तपित्तघ्नो हृद्यानुगहरो हिमः ॥" भा. । लवङ्गे । च.द.वा.व्या.महासुगन्धितैले ।

लावणः (णिकः) । त्रि । लवणसंस्कृते । हे. च. । क्लो । नप्ये । र.सा.सं. ।

लावणिकतैलम् । क्लो । तैलविशेषे । च.सू. मात्राशितीय अ. ।

लावण्यम् । क्लो । लवणत्वे लोणता । कान्तौ ।

लावण्या । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

लावा । स्त्री । लावपक्षिणि । रा.नि.व.१८ ।

लावाचकः । पुं । व्रीहिधान्यभेदे । व्रीहेर्निगद्य । सु.सू.४६अ. ।

लावुः (बूः) (का) । पु, स्त्री । अलाब्वाम् । लाउ । श.र. ।

लासः । पुं । यूषे । झोल । श.च. ।

लासकः । पुं । मयूरे । मे. ।

लासिका । स्त्री । नृत्यकर्त्र्यां । नाचनी ।

लास्फोटनी । स्त्री । आस्फोटन्याम् । वेधनिकायां । श.टी.रा. ।

लाह्वा । स्त्री । दीप्ये । वै.निघ. ।

लाक्षा । स्त्री । (Coccus lacca.) Lac. कृमिजन्यनिर्यासविशेषे । लाहा, गाला । हिं लाही । मं लाख । कं अरगु । तें लक्क, उक्क । तत्पर्यायाः,—राक्षा जतु अलक्तक जन्तुका याव: पलङ्कषः अलक्तकः नवधिका खदिरिका रक्ता रक्तमाता पलङ्कषा क्रिमिजा क्रिमिहा द्रुमव्याधिः द्रुमामयः पलाशी द्रुमिणी दीप्तिः गन्धमादिनी नीला द्रवरसा पित्तारि कीटजा गन्धाधिका चतघ्ना क्षतघ्नी रक्तमातृका । चि.द वि.च्व.चि.पट्कर्मैले । "लाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः ।" गुणाः—तिक्ता कषाया श्लेष्मपित्तघ्नी विषघ्नी रक्तघ्नी विषमज्वरघ्नी च । रा.नि.व.६ । "लाक्षा च नूतना ग्राह्या कृमिकादिविवर्जिता ।" भैष. ।

लाक्षातरुः । पुं । पलाशवृक्षे । श.मा. ।

लाक्षादितैलम् । क्लो । ज्वररोगाधिकारे तैलम् । पाठः—"लाक्षारससमं सिद्धं तैलं मस्तु चतुर्गुणं । रास्नाचन्दनकुष्ठाब्दवाजिगन्धानिशायुतैः । शताह्वादारुयष्ट्याह्वमूर्वातिक्ताहरेणुभिः । बालानां ज्वररक्षोघ्नमभ्यङ्गात् बलवर्णकृत् ॥" महालाक्षादितैलं यथा—"लाक्षारसाढकं प्रस्थं तैलस्य विपचेद्भिषक् । मस्त्वाढकसमायुक्तं दिव्या चात्र समावपेत् । शतपुष्पां हरिद्राञ्च मूर्वां कुष्ठं हरेणुकां । कटुकां मधुकं रास्नामश्वगन्धाञ्च दारु च । मुस्तकं चन्दनञ्चैव पृथक्चाक्षसमानकैः । द्रव्यैरेतैस्तु तत्सिद्धम् अभ्यङ्गान्मारुतापहम् । विषमाख्यान् ज्वरान्सर्वान्नाशयेद प्रशमं नयेत्...॥" अत्र दोलायन्त्रविधानात् चतुर्दशकेन लाक्षामेकविंशतिवारान् परिस्राव्य लाक्षारसो ग्राह्यः । कुट्टितलाक्षा ६ श. वारि १८ श. २१ वारान् दोलायन्त्रे परिस्राव्य १६ श. ग्राह्यम् । अथवा लाक्षा ८ श. वारि ६४ श. पक्वा शे. १६ श. ग्राह्यम् । तिलतैलं ४ श. लाक्षारसः क्वाथो वा १६ श. दधिमस्तु १६ श. । कल्कार्थं—शतपुष्पा हरिद्रा मूर्वामूल कुष्ठं रेणुकं कटुकी यष्टिमधु रास्ना अश्वगन्धा देवदारु मुस्तं रक्तचन्दनं प्र. २ तो. पाके सिद्धे कर्पूर शिलारसः नखी प्र. २ तो. तैले निक्षिपेत् । र.र. ।

लाक्षादिवर्गः । पुं । लाक्षारेवतकुटजाश्वमारकट्फलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छदमालत्यः त्रायमाणा चेति । तद्गुणाः—कषायतिक्तमधुरः कफपित्तार्तिनाशनः । कुष्ठक्रिमिहरश्चैव दुष्टव्रणविशोधनः ॥ सु.सू.३८अ. । [ध्यातपुष्पवृक्षे । भा. ।

लाक्षापुष्पा । स्त्री । शतपत्र्याम्, गुलाब इति

लाक्षाप्रसादः । पुं । पट्टिकालोध्रे । श्वेत लोध्र । अम. ।

लाक्षाप्रसादनः । पुं । रक्तलोध्रे । अम.

लाक्षारसः । पुं । लाक्षाजले क्वाथे वा । लाहार द्रव । सि.यो.य च.चि. चन्दनादितैले । तत्साधनविधिः—"षड्गुणेनाम्भसा लाक्षा दोलायन्त्रे प्रपाचिता । त्रिसप्तधा परिस्राव्य लाक्षारसमिमं विदुः ॥" प.प्र.२ख. ।

लाक्षावृक्षः । पुं । कोशाम्रवृक्षे । कुसुमगाछ । रा.नि.व.११ । पलाशवृक्षे । हारा. ।

लिकुचम् । क्ली । चुक्रे । चुकापालङ् । रा.नि.व.७ । फटपत्रे । ढेलो । वै.निघ. । पुं । लकुचवृक्षे । ढेलो गाछ, मान्दार गाछ । र.मा. । रा.नि.व.९ ।

लिकोच (ठ) कः । पुं । अङ्कोटवृक्षे ।

लिक्षा (ख्या) । स्त्री । केशकीटभेदे । निकि । अ.र. । गवाक्षविवरान्तर्गतसूक्ष्मरजसयुष्टगुणाने । "जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा लिक्षाषड्भिश्च सर्षपः ॥" प.प्र. ।

लिङ्गम् । क्ली । शिश्ने । रा.नि.व.१८ । तत्पर्य्यायाः,—मेहनं शिश्नः स्मरस्तम्भः उपस्थः मदनाङ्कुशः कन्दर्पमुषलः शिपकः शेफः शेफः मेढ्रः लाङ्गः ध्वजः रागलता व्यङ्गः लाङ्गूलं साधनं कामाङ्कुशः नागलता नराङ्गं पुंलिङ्गं पुंचिह्नं राजलिङ्गकं । तत्तु गर्भस्यस्य सप्तभिर्मासैर्भवति । चिह्ने । अम. । लक्षणे । रोगव्यापकचिह्नं । "संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ।" भा.नि. ।

लिङ्गकः । पुं । कपित्थवृक्षे । श.च. ।

लिङ्गजा । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् । शिवलिङ्गिनी । रा.नि.व.३ ।

लिङ्गनाशः । पुं । लिङ्गम् इन्द्रियशक्तिं दृष्टिं नाशयति । नीलिकाकाचापरनामके नेत्ररोगविशेषे । कापि उत्पन्ने तृतीयं चतुर्थं वा पटलं गते लिङ्गनाशो जायते । तिमिर, आन्धा । स च वातजादिभेदेन षट् । ते च पुनर्वर्णभेदेन पड़िति द्वादशधा । लक्षणं—"स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः । वातेन चापि रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति । आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः ।" मा.नि. । "तृतीयम्पटलं प्राप्तश्चतुर्थं पटलं गतः । लिङ्गनाशं मनः कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ॥" तत्र वातेन यथा—"रक्ताकृष्णाभा चोत्तीर्णा मूर्त्ता वा हतदर्शना । स लिङ्गनाशः ..... ॥" पित्तेन यथा—"नेत्रमीला निरालोका हक्त्विषा लिङ्गनाशतः ।" कफेन यथा—"लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते...... । मूर्त्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः । बिन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः । उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति । शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ।" रक्तेन यथा—"लिङ्गनाशेन तादृग्रूपम् निष्प्रभा हतदर्शना ।" सन्निपातेन यथा—"संसर्गे सन्निपातेषु विद्यात्सङ्कीर्णलक्षणान् ।" कफजं विना लिङ्गनाशान् असाध्यान् विदुः । वा.उ.१२अ. ।

लिङ्गरोगः । पुं । उपदंशे । भा. ।

लिङ्गवर्त्तिः } **लिङ्गार्शः** } स्त्री । गुह्यरोगविशेषे । लक्षणं—"अङ्कुरैरिव सञ्जातैरुपर्युपरि संस्थितैः । क्रमेण जायते वर्त्तिः ताम्रचूडशिखोपमा । कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ सर्वसन्धिगतापि वा । सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा । लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गार्श इति चापरे ।" मा.नि. ।

लिङ्गवर्द्धनः । पुं । कपित्थवृक्षे । श.च. ।

लिङ्गवर्द्धिनी । स्त्री । अपामार्गवृक्षे । आपाङ् । श.र. ।

लिङ्गसम्भवा (भूता) । स्त्री । लिङ्गिनीलतायां । रा.नि.व.३ ।

लिङ्गालिका । स्त्री । क्षुद्रमूषिके । हारा. ।

लिङ्गिनी (ङ्गी) । स्त्री । स्वनामख्यातायां लतायाम् । शिवलिङ्गी । शिवलिङ्गिनी । तत्पर्य्यायाः,—बहुपत्री ईश्वरी शिववल्ली शिववल्लिका शिववल्ली स्वयम्भूः लिङ्गजा लिङ्गसम्भूता मेढ्री चित्रफला अमृता चाण्डाली देवी अपत्यलिङ्गिनी । गुणाः—कटुः उष्णा दुर्गन्धा रसायनी च । रा.नि.व.३ ।

लिङ्गी (इन्) । पुं । व्रतिनि ।

लिप्तः । त्रि । विपलिप्ते । विषनाशी । मे. ।

लिप्तास्यता । स्त्री । मुखस्य श्लेष्मलिप्ततायां । मुख चट्चट् करा । भा.नि. ।

लिम्पाकः । पुं । (Citrus acida.) जम्बीरवृक्षविशेषे । पातिलेबुर गाछ । गुणाः—सुरभि स्वादु पाचनं भक्तरोचनं हृद्यं वर्द्धनं वातघ्नं दीपनं नातिपित्तकरञ्च । कटुलिम्पाकगुणाः—'कटुकं कफवातामसमेदोघ्नं पित्तकोपनम् ।' राज.३प. ।

लि(ली)क्षा । स्त्री । लिक्षायाम् । निकि । चम.अर. । परिमाणभेदे, सर्षपषष्ठांशे । श.च. ।

लीका । स्त्री । क्षुद्रपिक्षाद्याम् । छोटे देस्तूरलाबी । वै.निघ. ।

लीलाविलासरसः । पुं । अम्लपित्ताधिकारे रसः । पाठः—"रसो बलिर्व्योम रविश्च लौहं मावाच्चनीरैस्त्रिदिनं विमर्द्य । तदल्पहट्टं मट्टमार्कवैश्च सम्मर्द्य वेदस्य च वल्लयुग्मं । हन्त्यम्लपित्तं मधुनावलीढं ...॥" र.सा.सं. ।

लुङ्गः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । ছোলঙ্গ লেবুর গাছ । वै.निघ. ।

लुङ्गमांसम् । क्ली । मातुलुङ्गमांसे । वै.निघ. ।

लुङ्गाम्लम् । क्ली । मातुलुङ्गाम्ले । र.सा.सं. अम्लवर्गे ।

लुङ्गुषः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । ছোলঙ্গ লেবুর গাছ । र.मा. ।

लुण्टकः । पुं । शाकविशेषे । নটিয়া শাক । श.च. ।

लुण्ठनम् । क्ली । लुठने । লোটা । श.र. ।

लुण्ठाकः । पुं । काके । त्रिका. ।

लुण्डिका । स्त्री । लोमादिगोलके । নুটী । "मेषलोमलुण्डिकया ।" मेघ. ।

लुब्धकः । पुं । चोरनामगन्धद्रव्ये । গেঁঠেলা । वै.निघ. ।

लुलापः (यः) । पुं । महिषे । प.मु. ।

लुलाप(य)कन्दः । पुं । महिषकन्दे । गुरुालो । रा.नि.व.० ।

लुलाप(य)कान्ता । स्त्री । महिष्याम् । रा.नि.व.१९ ।

लुषभः । पुं । मत्तहस्तिनि ।

लूता । स्त्री । नाडीव्रणरोगे । रा.नि.व.२० । ऊर्णनाभौ । মাকড়শা । हिं माकड़ी । तत्पर्य्यायाः,—मर्कटः मर्कटकः लूतिका ऊर्णनाभः मलकः तन्तुवायः अष्टपात् किन्नरः । एषा विषात्मिका भवति कीटेभ्यश्च घोरा । "कीटेभ्यो दारुणतरा लूताः षोड़श ता जगुः ।" निरुक्तिः —"यस्माल्लूनं तृणस्यास्य मुनेः प्रस्वेदविन्दवः । तस्माल्लूताः प्रभाष्यन्ते संख्यया तास्तु षोड़श ।" सु.कल्प.८अ. । "अष्टाविंशतिरित्येके ततोऽप्यन्ते तु भूयसीः । सहस्ररश्मानुचरा वदन्त्यन्ये सहस्रशः । बहूपद्रवरूपा तु लूतैकैव विषात्मिका ॥ रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसङ्करात् । कृच्छ्रसाध्या पृथग्दोषैरसाध्या निचयेन सा ॥" दंशलक्षणं—"लूतादंशश्च सर्व्वोऽपि दद्रुमण्डलसन्निभः । सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरुन्नतः । मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्य्यन्ते जालकावृतः । विसर्पवान् शोफयुतस्तप्यते मदुवेदनः । ज्वराशुपाको विक्लेदकोथावदरणान्वितः । क्लेदेन यत् स्पृशत्यङ्गं तत्रापि कुरुते व्रणम् । श्वासदंष्ट्राशकृन्मूत्रशुक्रलालानखार्त्तवैः । अष्टाभिरुदमत्येषा विषं वक्त्रविशेषतः । लूता नाभेर्दशन्त्यूर्द्धम् अर्द्धं वाधश्च कीटकाः ।" लूतादंशः दिनार्द्धं नैव लक्ष्यते । प्रथमे दिने सूचीव्यधनवत्, द्वितीये उन्नतं पिड़काचितं, तृतीये पुलकरक्तमण्डलातिवेदनारोमकूपस्रावश्च, चतुर्थे महाशोफतापः, पञ्चमे विषकोपजविकारः, षष्ठे मर्म्मव्याप्तिः, सप्तमे च दिने नाशः । चिकित्सा —दंशोद्धारदाहादिकं कार्य्यम् । अगदाश्चात्र पद्मक मन्दर गन्धमादनादयो हिताः । वा.उ.३७ अ. । तदुत्पत्त्यादि यथा—"विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमम् । वशिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल । कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदविन्दवः । अपतन् दर्शनादेवमधस्तात्तीव्रवर्च्चसः । लूने तृणे महर्षीणां धेन्वर्थे सम्भृतेऽपि च । ततो जातास्त्विमे घोरा नानारूपा महाविषाः । अपकाराय वर्त्तन्ते नृपसाधनवाहने । कृच्छ्रसाध्यास्तथासाध्या लूतास्तु द्विविधाः स्मृताः । तासामष्टौ कृच्छ्रसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव तु । त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा । आलमूत्रविषा रक्ता कसना चाष्टमी स्मृता । ताभिर्दष्टे शिरोदुःखं कण्डूर्दंशे च वेदना । भवन्ति च विशेषेण गदाः श्लैष्मिकवातिकाः । सौवर्णिका लाजवर्णा जालिन्येणीपदी तथा । कृष्णाग्निवर्णा काकाण्डा मालागुणाष्टमी स्मृताः । ताभिर्दष्टे दंशशोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च । ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः । पिड़का विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च । शोफा महान्तो मृदवः रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा ॥" सु.कल्प.८अ. । पिपीलिकायाम् ।

लूतारिः । पुं । वृश्चिकायाम् । বিছুই । रा.नि.व.४ ।

लूतिका । स्त्री । लूतायां । মাকড়শা । श.र. ।

लूनः । त्रि । छिन्ने । अम. ।

लूनकः । पुं । पशौ ।

लूमम् । क्ली । लाङ्गूले । अम. । [कादौ । हे.च. ।

लूमविषः । पुं । पुच्छदंशकप्राणिमात्रे, वृश्चि-

लेखः । पुं । तालवृक्षे । प.मु. ।

लेखनम् । क्ली । कार्श्ये । शिरेकम् । लेखनौषधे अनिलानलभूयिष्ठे द्रव्ये । सु. । अथवा,—धातून् मलान् वा देहस्य विशोष्योल्लेखयेच्च यत् । लेखनं तद्यथा क्षौद्रं नीरमुष्णं वचा यवः ।" भा. । भूर्जत्वचि । तालपत्रे । मे. । दुंपचर्मदारणे । तन्नामकाञ्जने । "लेखनञ्चारतीक्ष्णाम्लरसैरञ्जनमुच्यते ।" सोड़. । भा. । पुं । कासमर्दवृक्षे । কেশে । रा.नि.व.८ । तन्नामकनिरूहवस्तौ । "त्रिफलाक्वाथगोमूत्रक्षौद्रक्षारसमायुताः । ऊषकादिप्रतीवापैर्वस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥" भा. । त्रि । वान्तिकरे । मे. ।

लेखनाञ्जनम् । क्ली । कषायाम्लकटुद्रव्यैरञ्जने । च.द. ।

लेखनात्मकम् । क्ली । कतकबीजे । वै.निघ. ।

लेखनी । स्त्री । खटिकायाम् । খড়িমাটী । कासमर्दे । वै.निघ. । वर्त्तिविशेषे, चन्द्रोदयवर्त्तौ । शङ्खनाभि-मनःशिला-पथ्या-विभीतकमज्जा पिप्पली-मरिच-वचा-कुष्ठञ्चेति द्रव्यैः छागदुग्धेन वर्त्तिः । शा.को. ।

लेखनीयवर्गः । पुं । चरकोक्तद्व्यौषधशके । यथा—"मुस्तकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचातिविषाकटुरोहिणीचित्रकचिरविल्वहैमवत्यः । इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति ।" चिरविल्वः करञ्जः । हैमवती शुक्लवचा । च.सू.४अ. । [भा. ।

लेख(ख्य)पत्रः । पुं । तालवृक्षे । भूर्ज्जवृक्षे ।

लेखशा (सा)टः (कः) । पुं । शेलुवृक्षे । वै.निघ. ।

लेखार्हः । पुं । तालवृक्षभेदे, श्रीताल इति कोङ्कणे प्रसिद्धे । শ্রীতাল, লেড়েট্ । रा.नि.व.९ ।

लेख्यः । पुं । श्रीतालवृक्षे । रोहिण्यादिरोगे । सु.सू.२५अ. । त्रि । लेखनीये, लेखनार्हे ।

लेण्डम् । क्ली । लण्डायां । গ্যাড় । भूरिप्र. ।

लेनीतकः । पुं । औत्तरापथिकपाषाणभेदे । सि.यो.छर्दि.चि. ।

लेपः (नम्) । पुं, क्ली । सुधायाम् । चूर्ण । विश्व. । भोजने । चन्दनादिद्रव्यमर्दने । গাত্রে লেপা । लेपस्त्रिविधः—दोषघ्नो विषहा वर्ण्यश्चेति । पुनश्च तस्य द्वौ भेदौ आलेपः प्रदेहश्चेति । तयोरालेपः पित्तघ्नः आर्द्रमाहिषचर्मवच्छीतलः तनुर्विशोषी च । द्वितीयः वातश्लेष्मघ्न आर्द्रः घन उष्णश्चेति । प्रलेपनिषेधो रात्रौ केवलं व्रणे पथ्यः । शुष्यमाणञ्च तं न धारयेदिति । तदुक्तं—"दोषघ्नो विषहा वर्ण्यो लेपस्त्वेवं त्रिधा मतः । द्वौ तस्य कथितौ भेदौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ ॥ तमसा पिहितो ह्युष्मा रोमकूपेषु संस्थितः । विना लेपेन निर्याति रात्रौ नालेपयेदतः ॥" गुणाः—"सुशीतो लेपसंज्ञः स्यादुष्णः प्रोक्तः प्रदेहकः । प्रलेपः शीतलः प्रोक्तः रक्तपित्तहरः परः । प्रदेहः कफवातघ्नः पाचनः परिकीर्त्तितः । यदार्द्रं माहिषचर्म तच्छीतस्पर्शेन लेपनं । लोमाभिमुखमादेयौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ । अङ्गुष्ठस्य चतुर्भागो मुखलेपो विधीयते ॥ न रात्रौ लेपनं दद्यात् दत्तं निष्पतितं तथा । न च पर्य्युषितं चापि शुष्यमाणं न धारयेत् । न चापि मुखमालिम्पेत् तेन दोषः प्रसिच्यते ॥" सु. । "अपाकि शोथे विषमे गम्भीरे कफवायुना । संयुक्तरक्ते विहितो रात्रौ लेपश्च निश्चितम् ॥ षड्भागाः पैत्तिके स्नेहाः चतुर्भागश्च वातिके । अष्टभागास्तु कफजे स्नेहमात्राः प्रदापयेत् ॥" डल्लणः । अथ कृष्णात्रेयः । "षोड़शांशं षडंशञ्च चतुर्थांशं प्रदापयेत् । लेपप्रदेहयोः क्षौद्रं विपरीतं चिपेत्तिलम् । विकारतत्त्वप्रकृतिप्रमाणे सैन्धवादिके । उपनाहे मतस्तस्मात् यस्मादुपरि वक्ष्यते ॥ स्नेहाम्ललवणं तत्र व्यक्तं कृत्वा विनिक्षिपेत् । विषदोषहराद्यौ ततोऽर्द्धे विधिस्त्वयम् ॥ यस्तु वर्ण्यो न तस्यैषा इति वृद्धपरम्परा ॥" अथ शिरोलेपविधि.—"उक्तानुक्तेषु लेपेषु संवेष्टैरण्डपत्रकैः । कुर्य्याद्रात्रौ दिवा स्नान युक्तिरेषा प्रशस्यते ॥" इति लेपविधिः । चन्दनलेपगुणाः—"चन्दनलेपगुणाः—"चन्दनं शीतलं तिक्तं तृष्णादाहास्रपित्तजित् ।" अगुरुलेपगुणाः—"अगुरु व्रणजित्तिक्तकटूष्णं कफवातजित् ।" कुङ्कुमलेपगुणाः—"कुङ्कुमभेदि वैवर्ण्यकण्डूवातकफापहम् ।" कस्तूरीलेपगुणाः—"कस्तूरी छर्द्दिदौर्गन्ध्यरक्तपित्तज्वरापहा । लताकस्तूरीलेपगुणाः—"लताकस्तूरिका हृद्या शीता तिक्तास्यरोगनुत् । तेजपत्रलेपगुणाः—"पत्रकङ्कफवातार्शोहृल्लासारोचकापहम् ।" कक्कोलादिलेपगुणाः—"कक्कोलः कटुको हृद्यः सुगन्धिः कफवातजित् ।" शट्यादिलेपगुणाः—"शटी वात-कफ-श्वास-कास-ज्वरविनाशिनी ।" "उशीरं स्वेददौर्गन्ध्यदाहपित्तास्ररोगजित् । रक्तपित्तहरं बल्यं चक्षुष्यं रक्तचन्दनम् । श्रीवासः

सरलं पूतिः कुन्दुरुश्चत्रिपर्णिकं। सिह्लकः परमा मांसी देवदारु-मुरा नखं। सर्व्वेऽमी परमात्मघो-रचोन्ना ज्वरनाशनाः॥" रात्न.२५.।

लेपनः । पुं। सिह्लके। शिलारस। रा.नि.व.१२।

लेलिहः । पुं। सर्पे। पुरीषजकृमिविशेषे। च.वि.७८.।

लेलीनः (कः) । पुं। गन्धके। वै.निघ.।

लेशः । पुं। स्वल्पे।

लेहः (नम्) । पुं, क्ली। आस्वादने। चाटा। रा.नि.व.२०। हे.च.। भोजने। अवलेहे। प.प्र.१ख.। लेहपाकविधिः—"लेहे यथास्ति यो मागो निर्द्दिष्टो द्रवकल्कयोः। तथापि पादिकः कल्कः द्रयात् कार्य्यो विजानता॥ तुलाद्रव्यं जलद्रोणे द्रोणे द्रव्ये तु सा मता॥ देयो गुडः सिता वापि इति सर्व्वत्र निश्चितम्। अवलेहस्य लेहस्य तस्य मानं पलद्वयम्॥ सुखमर्द्यः सुखस्पर्शी गन्धवर्ण-रसान्वितः। पीड़ितो भजते स्नेहं लेहः पाक सुपागतः॥" वा.।

लेहिनः । पुं। टङ्कणक्षारे। সোহাগার খই। हे.च.।

लेही । स्त्री। कर्णपार्श्वरोगे। निदा.।

लेह्यम् । क्ली। अष्टविधान्नान्यतमान्ने। रा.नि.व.२०। अमृते। अ.का.। त्रि। लेहनयोग्ये।

लेह्निकी । स्त्री। वमनविरेचनयोः शोधनविशेषे। च.द.वमनाधिकारे।

लेह्नी । स्त्री। छिन्निनीलतायाम्। रा.नि.व.३।

लोकः । पुं। प्रसिद्धः, स द्विविधः स्थावरो जङ्गमश्च। "द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च पञ्चात्मको वा" इति सु.स.१५.।

लोककान्ता । स्त्री। ऋद्धिनामौषधे। रा.नि.व.५। See ऋद्धिः।

लोकतुषारः । पुं। कर्पूरे। रा.नि.व.१२।

लोकनाथः । पुं। पारदे। वै.निघ.।

लोकसंज्ञा (ज्ञिका) । स्त्री। कन्दगुडूच्याम्। रा.नि.व.३।

लोकस्कन्दः । पुं। तमालपत्रे। वै.निघ.।

लोकहिता । स्त्री। तुल्याञ्जने। कुलत्थायाम्। वनमान्द्रा। रा.नि.व.५।

लोकेशः । पुं। पारदे। रा.नि.व.१३।

लोचकः । पुं। नेत्रकनीनिकायाम्। कज्जले। कदल्याम्। भ्रुवः शिथिलचर्म्मणि। हे.। मांस-लड्डुके। यदरोहके। नीलवस्त्रे। निर्गुण्डी। शिका.। अहिनिर्मोके। इ.र.।

लोचकर्कटः । पुं। लोचमस्तके। अ.टी.स्वा.।

लोचनम् । क्ली। नेत्रे। रा.नि.व.१८। जीरके। वै.निघ.। गवाक्षे। या.उ.२९५.।

लोचनहिता । स्त्री। कुलत्थाञ्जने। रा.नि.व.१३। तुल्याञ्जने।

लोच(भ)ना (नी,या) । स्त्री। महाश्रावणि-कायां। मुण्डीरी। रा.नि.व.५।

लोचनामयः । पुं। नेत्ररोगे। विका.।

लोचमर्कटः । पुं। मयूरशिखायाम्। कुक्कुटी। अ.टी.स्वा.।

लोचमस्तकः । पुं। अजमोदायाम्। भा.। मयूरशिखायां। अम.।

लोचशिरः । क्ली। अजमोदायाम्। वै.निघ.।

लोचिका । स्त्री। लुचीति ख्याते खाद्यद्रव्ये। लूचि। पाकराजेश्वरः।

लोटा (टिका) । स्त्री। चुक्रायाम्। চুকা-পালং। वै.निघ.।

लोटनम् । क्ली। इतस्ततश्चालने। চালা। লোটা। मा.नि.।

लोड़ा (णा) । स्त्री। चाङ्गेर्य्याम्। আমরুল শাক। लोणिकाद्वये। ছোট নুনী বড় নুনী শাক। रा.नि.व.५। क्षुद्रलोणिकायाम्। भा.।

लोणकम् । क्ली। लवणे। वै निघ.।

लोणतृणम् । क्ली। लवणतृणे। रा.नि.व.८।

लोणा । स्त्री। क्षुद्राम्लिकायाम्। लोणिकायाम्।

लोणाम्ला । स्त्री। क्षुद्राम्लिकायाम्। গুদে নুনী। रा.नि.व.५।

लोणारम् । क्ली। लवणक्षारे। लोणार खार इति दाक्षिणात्ये प्रसिद्धम्। লোণার ক্ষার। तत्पर्य्यायाः,—लवणः लवणमदः लवणक्षारः लवणाकरजं लवणोत्थं जलजं। गुणाः,—अत्युष्णं तीक्ष्णं पित्तहृदिकारं वातगुल्मघ्नं शूलघ्नम् दीपनकफघ्नम्। रा.नि.व.६।

लोणिका । स्त्री। लोणीशाके। বুদেনুনী,

বন গুনী। प.सु.। चाङ्गेर्य्यां। আমরুল। भा.पू. १भ.। चुक्रायां। চুকাপালং। वै.निघ.।

लोणी। स्त्री। (Portulaca quadrifida. Syn. Meridiana or P. Oleracea.) Indian Purslane. पत्रशाकभेदे। বড় বা বন গুনী, ক্ষুদে গুনী। हिं लुणियाशाक वा लुणिया, खुरफा। तै पप्पुकुर। बम्. कुर्फा। ता. कोरिक्कीरइ। तत्पर्य्यायौ—लोणा लोणी। बृहल्लोण्यास्तु पर्य्यायः घोटिका। सा द्विधा क्षुद्रा बृहती च। तयोः क्षुद्रा रुक्षा गुरुः वातश्लेष्महरी अर्शोघ्नी दीपनी अम्ला मन्दाग्निहरी च। बृहती अम्ला सरा उष्णा वातकृत् कफपित्तघ्नी वाग्दोषघ्नी व्रणघ्नी गुल्मघ्नी श्वासकासप्रमेहघ्नी शोथे नेत्ररोगे च हिता। भा.पू.१भ.शा.व.।

लोत: (त्रम्)। पु, क्ली। अश्रुणि। নেত্রজল। त्रिका.। चिह्ने। उणा.।

लोतनी। स्त्री। महाश्रावणिकायाम्। বড় থুলকুড়।

लोध्र: (ध्रः, कः)। पु। (Symplocos racemosa.) स्वनामख्यातवृक्षे। লোধ গাছ, লোধ কাঠ। हिं लोध। तै लोद्दुगचेट्टु। गुर्ज. लादर। तत्पर्य्यायाः,—गालवः तिल्वः मार्ज्जनः पल्लिप्रियः वानराघातः लोध्रागः बलभद्र. रोध्रः तिलकः तिल्लकः तिल्लतरुः तिल्वो काण्ड- कोलकः काण्डनीलः काण्डनीलकः लोध्रवृक्षः लोध्रकवृक्षः शम्बरः हस्तिलोध्रकः हेमपुष्पकः शावरकः तिरीटः तिरीटकः रक्तलोध्रस्य पर्य्यायाः, तिरीटः मार्ज्जनः रक्तलोध्रः सिन्दुकः त्वक्कर्म्मा। श्वेतस्य पर्य्यायाः,—शुक्लः शावरलोध्रः शावरः महालोध्रः। सु.सू.३८.लोध्रादिः। च.द.ज्व. चि.लोध्रादिः। "लोध्रोत्पलामृतापद्म।" स द्विविध, वल्कसामान्यभेदात्। तत्र विशिष्टो वल्करोध्र इति। रा.नि.व.६। अ. गुणाः—रोध्रद्वयं कषायं शीतलं वातकफरक्तघ्नं चक्षुष्यं विषघ्नं च। "रोध्रो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत्। कषायो रक्तपित्तासृग्ज्वरातीसारशोथहृत्॥" भा.।

लोध्रपुष्पः। पुं। मधूकवृक्षे। মউল গাছ। वै.निघ.।

लोध्रपुष्पकः। पुं। शालिधान्यविशेषे। भा.पू. १भ.धा.व.।

लोध्रपुष्पिणी। स्त्री। हस्वधातक्याम्। ক্ষুদ্র ধাই ফুল। वै.निघ.।

लोध्रवलम्। क्ली। तन्नामके चक्रपाणिदत्तस्य कुले। त्रि (णी)। तत्कुलसम्भूते। च.द.।

लोध्रवृक्ष:। पु। मधूकवृक्षे। रोध्रवृक्षे। वै. निघ.।

लोध्रादि:। पु। पित्तज्वरघ्नकषाये। च.द.पि. ज्व.चि.। "लोध्रोत्पलामृतापद्मशारिवाणां सशर्करः। क्काथः पित्तज्वरं हन्यात्।"

लोपाक:। पुं। शृगालभेदे। स लाङ्गलकशृग- इत्युच्यते। लोखा इति लोके। খ্যাক্‌শিয়াল। सु.चि.८भ.। अथ विशिष्टगुणः।

लोपाकि(शि)का। स्त्री। धूर्त्तशृगालिकायाम्। খ্যাক্‌শিয়ালী। श.मा.। हारा.।

लोपाशक:। पु। शृगाले। খ্যাক্‌শিয়াল। हारा.।

लोभनम्। क्ली। मांसे। वै.निघ.।

लोभ्य:। पु। हरिताले। वै.निघ.। शिम्बी- धान्यभेदे, मुद्गे। মুগ। हे.च.।

लोमम्। क्ली। लाङ्गूले। লেজ। जटा.।

लोम (न्)। क्ली। केशे। रोम्नि। রোঁওয়া। अम.। तदुक्तं—"अस्थीनि मलानि लोमानि चत्वार्यपि भवन्ति हि।" भा.।

लोमकरणी। स्त्री। मांसरोहिणीभेदे। रा. नि.व.१२।

लोमकर्कटी। स्त्री। अजमोदायाम्। वै.निघ.।

लोमकर्ण:। पुं। शशके। খরগোষ। हे.च.।

लोमकूप:। पुं। त्वग्रन्ध्रे। "सन्ति यावन्ति रोमाणि तावन्तो लोमकूपकाः।" भा.।

लोमघ्नम्। क्ली। इन्द्रलुप्तरोगे। টাক্‌পোকা। त्रि। लोमपातने। निदा.।

लोमद्वीप:। पुं। शोणितजक्रिमिभेदे। রক্তজ- কৃমি। च.वि.७अ.।

लोमफलम्। क्ली। भव्यफले। চাল্‌তা। रा.नि.व.११।

लोमविध्वंस:। पुं। क्रमी। कृमि। वै.निघ.।

लोमविष:। पुं। व्याघ्रादौ। हे.च.।

लोमशः। पुं। मध्वाली। नउ आनु। धातुकाशीषे। "काशीषे तमालपत्रे वा।" ध.द.। मेषे। त्रिका.। कीकडनामविशिष्टयमगे। रा.नि.व.१९।

लोमशकर्णः। पुं। बिलेशयमृगभेदे, शशके। शशक। सु.सू.४६ष.।

लोमशकाण्डा। स्त्री। कर्कटिकायाम्। काँकुड़ गाछ। रा.नि.व.७।

लोमशच्छदः। पुं। देवताड़वृक्षे। देवताड़ा। प.मु.। पीतदेवदाल्याम्। त्रिका.।

लोमशपत्रा (त्रिका)। स्त्री। पीतदेवदाल्याम्। वै.निघ.।

लोमशपर्णिनी। स्त्री। माषपर्ण्याम्। माषाणी। प.मु.।

लोमशपुष्पकः। पुं। शिरीषवृक्षे। रा.नि.व.९।

लोमशमार्जारः। पुं। गन्धमार्जारे। गन्ध-गोकुल। तत्पर्यायाः,—पूतिकः मारजातक: सुगन्धो मूत्रपातन: गन्धमार्जारक:। तद्गुणाः:—कफवातघ्न: चक्षुष्य: सुगन्धि: वीर्यकर: कण्डुकीटघ्न्य। रा.नि.व.१९।

लोमशा। स्त्री। गन्धमांस्यां, सुगन्धजटामांस्यां। गन्धमांसी, सुगन्ध जटामांसी। रा.नि.व.१२। वचायाम्। वच। काकोल्यां। काँदूरी। रा.नि.व.२३। शिम्ब्याम्। नउडी। च.सू.३ष.। काकजङ्घायाम्। शूकशिम्ब्यां। महामेदायां। मे.। अश्वपुष्पायाम्। एर्वारी। काँकुड़ गाछ। रा.नि.व.४।७। अतिबलायां। विश्वः।

लोमशातनम्। त्रि। लोमनाशके हरितालादौ। तन्त्रम्।

लोमशी। स्त्री। कर्कटीविशेषे। वै.निघ.।

लोमहर्षणम्। क्ली। रोमाञ्चे।

लोमहृत्। पु। हरिताले। है.च.।

लोमा। स्त्री। वचायाम्। वै.निघ.।

लोमादः। पु। मलजकृमिभेदे। च.वि.०८.।

लोमालिका। स्त्री। शृगालिकायाम्। शियाल। शाखामृगाली। त्रिका.।

लोलजिह्वा। स्त्री। महाबलायाम्। वै.निघ.।

लोला। स्त्री। जिह्वायां। त्रिका.।

लोलान्धः। पुं। अपस्माररोगे। रा.नि.व.२०।

लोलिका। स्त्री। हंसीविशेषे। पातिहाँस। चाङ्गेर्यां। आमरुल। "चुक्रदन्तशठाम्लठा चाङ्गेरी लोलिका च सा।" जटा.।

लोलिनी। स्त्री। नीलदुग्धायाम्। (विन्दुघृते)।

लोलिम्बराजः। पुं। वैद्यजीवनग्रन्थकारे।

लोष्टम्। क्ली, पुं। गुडे। लोष्टे। ढेला। अम.। लोहरजसि। लोहाचूर, मण्डुर। रा.नि.व.१४।

लोष्टराजः। पुं। रौप्ये। वै.निघ.।

लोहम्। क्ली, पुं। अगुरुणि। काष्ठागुरुणि। रा.नि.व.१२। च.सू.३ष.। सि.यो.यक्ष्म.चि.। "लोहामृताभया:।" भा.पु.१म.चित्तभङ्ग.चि.। "लोहजातक्षफलाभि:।" कान्तधातौ। काँसा। रा.नि.व.१३। रक्तधातौ। रक्त। रा.नि.व.१८। स्वर्णे। कुण्डलोहे। कान्तलोहे। ताम्रे। पित्तले। रौप्ये। सीसके। वङ्गे। अभ्रे। मे.।

लोहकण्टकः। पु। मदनवृक्षे। श.च.।

लोहकर्षः (कः)। पुं। लोहचुम्बके। चुम्बक-पाथर। भा.।

लोहकान्त(क)म्। क्ली। कान्तलोहे। इस्पात। प.मु.। लोहचुम्बके। वै.निघ.।

लोहकिट्टम्। क्ली। लोहमले। मण्डुर। रा.नि.व.१३। प्रयोगे तत्र पुरातनं ग्राह्यम्। सि.यो.हृद्रोगेसुरत्नचूर्णे।

लोहकीटः। पुं। मण्डुरे। वै.निघ.।

लोहचूर्णम्। क्ली। लोहमले। मण्डुर। रा.नि.व.१३।

लोहजम्। क्ली। कान्तलोहे। वर्तलोहे। लोहमले। मण्डुर। रा.नि.व.१३। कांस्ये। हे.च.।

लोहद्रावी (विन्)। पुं। टङ्कणक्षारे। সোহাগা। रा.नि.व.६। अम्लवेतसे। प.मु.।

लोहनिर्यासः। पु। लोहकिट्टे। मण्डुर।

लोहपञ्चकम्। क्ली। स्वर्णरौप्यताम्रवङ्गसीसेषु, स्वर्णरौप्यताम्रत्रपुकान्तलोहेषु वा।

लोहपत्रिका। स्त्री। शालिञ्चशाके।

लोहपृष्ठः। पुं। कङ्कपक्षिणि। काँक पाखी। अम.। च.सू.२७घ.। [धान। च.सू.२७घ.।

लोहवालः। पुं। शालिधान्यविशेषे। লোহবাল

लोहमलम्। क्ली । लोहकिट्टे । मण्डूर। वै.निघ. ।

लोहसारः (कः)। पुं। शालिञ्चशाके । प.मु.। विका.। लौहमर्द्दकद्रव्ये । लौहमर्द्दकद्रव्यवर्गो यथा—"त्रिफला त्रिवृता दन्ती कटुकी ताल-मूलिका । इड्दारक हवीर हपषवक चित्रकाः । शृङ्गवेरविडङ्गौ च भृङ्गभल्लातकौषधम्। दाड़िमस्य च पत्राणि शतपुष्पी पुनर्नवा। कुठारकामकौ कन्दः तन्वी भेकस्य पर्णिका। हस्तिकर्णपलाशश्च कुलिशः केशराजकः ।· माणः खण्डितकर्णश्च गोजिह्वा लौहमारकः। गिरिशान्तनकः प्रोक्तः त्रिफलादि-रयं गणः॥" र.सा.सं.।

लोहराजकम्। क्ली। रौप्ये।

लोहरण्डकः। पुं। मदनवृक्षे। वै.निघ.।

लोहलः। त्रि। अस्फुटभाषिणि। তোৎলা। अम.।

लोहवरम्। क्ली। स्वर्णे। त्रिका.।

लोहविट् (ष्ठा)। पुं। लोहमले। मण्डूर वै.निघ.।

लोहशुद्धिदः। पुं। टङ्कणक्षारे।

लोहश्लेषणः। पुं। टङ्कणक्षारे। সোহাগা। हे.च.।

लोहसङ्करम्। क्ली। वर्त्तलौहे, वक्रलौहे। रा.नि.व.१३।

लोहक्षारः। पुं। सारलोहे। वै.निघ.।

लोहसिंहानम् (निका)। क्ली, स्त्री। लोहकिट्टे। भा.।

लोहह्वत्। पुं। हरिताले। वै.निघ.।

लोहाख्यम्। क्ली। अगुरुकाष्ठे। र.मा.।

लोहि। क्ली। शुक्लटङ्कणे। শ্বেত সোহাগা। रा.नि.व.६।

लौहिका। स्त्री। लौहपात्रविशेषे। নোয়াড়ি। त्रिका.।

लोहितम्। क्ली। रक्तचन्दने। रा.नि.व.१२। चि.या.षट्कल्परतैले। पत्राङ्गचन्दने। বক্‌ম কাঠ। वृषकुङ्कुमे। हरिचन्दने। रा.नि.व.१२। कुङ्कुमे। मे.। स्वर्णगैरिके। कृष्णागुरुणि। वै.निघ.। कुसुम्भपुष्पे। पुं। माणिक्ये। পদ্মরাগ। भा.। रक्तपिण्डालौ। লাল আলু। रा.नि.व.७। रक्तेचौ। रक्तशालौ। रा.नि.व.१४।१६। पलाण्डौ। प.मु.। रोहितमत्स्ये। मृगविशेषे। श.र.। मसूरे। श.च.। सर्पे। धरणि.। नदभेदे। मे.। रक्तलशुने। नेत्ररोगभेदे। त्रि। रक्तवर्णे।

लोहितकम्। क्ली। पित्तलधातौ। পিতল। रा.नि.व.१३। पुं। माणिक्यभेदे। পদ্মরাগ। हे.च.। शालिधान्यभेदे। सु.सू.४६अ.।

लोहितकन्दः। पुं। पलाण्डौ।

लोहितकुस्तुम्बुरुधान्यम्। क्ली। तुरुष-यावनाले।

लोहितचन्दनम्। क्ली। रक्तचन्दने। कुङ्कुमे। अम.।

लोहितजम्। क्ली। हरिचन्दने।

लोहितपित्तम्। क्ली। रक्तपित्ते।

लोहितपुष्पकः। पुं। दाड़िमवृक्षे। भा.।

लोहितपुष्पिका (ष्पी)। स्त्री। उष्ट्रकाण्डी-पुष्पवृक्षे। वम्. উট্‌কাটারা। रा.नि.व.१०।

लोहितमृत्तिका। स्त्री। गैरिकमृत्तिकायां। গিরিমাটী। रक्तमृत्तिकायां। লালমাটী। प.मु.।

लोहितयष्टिका। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। चि. यो च.द.ज्व.।चि.षट्कल्परतैले। "लाचानिशा-लोहितयष्टिकाभिः।"

लोहितलता। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। संग्रहः।

लोहितशालिः। पुं। रक्तशालौ। দাদখানি ধান, রাঙা ধান। "तेषां लोहितकः श्रेष्ठोदोषघ्नः शुक्रमूत्रलः चक्षुष्यो वर्णबलकृत् स्वर्य्यो हृद्यः श्रमापहः॥ व्रण्यो ज्वरहरश्चैव सर्व्वदोषविषापहः। तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशः शालयोऽपराः।" रा.नि.व.१६।

लोहितशिग्रुः। पुं। रक्तपुष्पशिग्रौ। লাল সজিনা। वै.निघ.।

लोहितक्षया। स्त्री। योनिव्यापद्विशेषे। लक्षणं यथा—"वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः। सदाहकार्श्य-वैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया।" वा.उ.३३अ.।

लोहिता। स्त्री। वराहक्रान्तायाम्। বরাক্রান্তা। श.च.। रक्तपुनर्नवायाम्। रा.नि.व.५। शिम्बी-भेदे। मञ्जिष्ठायाम्। लाचायाम्। लज्जालुकायां। वै.निघ.। शरीरे तन्नामिका द्वितीया त्वक्। "या व्रीहेः षोड़शभागप्रमाणा तिलकालकाद्यधि-ष्ठाना।" सु.शा.४अ.।

लोहिताङ्गः। पुं। कम्पिल्लके। कमलागुंडि। रा.नि.व.१३।

लोहिताननः। पुं। नकुले। নেউল। रा.नि.व.१९।

लोहिताभः। पुं। रक्ताभमहाविषशयिक-विशेषे। सु.कल्प.८अ.।

लोहितायः (यसम्)। क्ली। ताम्रे। তামা। त्रिका.। व्याक.।

लोहितार्म (न्)। क्ली। शुक्लभागगतनेत्ररोगे। लक्षणं—"यन्मांसं प्रचयमुपैति शुक्लभागे पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितार्म।" सु.उ.४अ.।

लोहितालुः। पुं। रक्तपिण्डालौ। লাল আলু। कोङ्कणे प्रसिद्धे फोण्डालौ। रा.नि.व.७।

लोहिताक्षम्। क्ली। तन्नामकसक्थिमर्म-भेदे। "ऊर्द्ध्वमधोवङ्क्षणसन्धेः ऊरुमूले।" सु.शा.६अ.। पु। दर्वीकरजातीयसर्पे। सु.कल्प.४अ.। कोकिले। श.च.।

लोहितिका। स्त्री। मञ्जिष्ठायां। रामतरण्यां। सु.चि.११अ.।

लोहितेक्षुः। पुं। रक्तेक्षौ। কাজলি ইক্ষু। रा.नि.व.१४।

लोहित्याजः। पुं। व्रीहिधान्यभेदे। লোহিত ধান। गुणाः—श्यामाकवत्। च.सू.२७अ.।

लोहिनी। स्त्री। श्वेतकिणिहीन्याम्। वै.निघ.।

लोही (इन्)। पुं। रोहितकवृक्षे।

लोहोच्छिष्टम्। क्ली। लोहकिट्टे। वै.निघ.।

लोहोत्तमम्। क्ली। स्वर्णे। हे.च.।

लोहोत्थम्। क्ली। मण्डूरे। वै.निघ.।

लोहः। पुं, क्ली। (Ferrum.) Iron. स्वनामख्यातधातौ। লোহা। हिं लोखोया। तैं इनमु। मुण्डतीक्ष्णभेदेन सामान्यतस्तद्द्विविधं। तयोर्मुण्डस्य पर्य्यायाः,—मुण्डं मुण्डायसं दृषत्सारं शिलात्मजं अश्मजं कृषिलोहं आर कृष्णायस। तीक्ष्णस्य पर्य्यायाः,—तीक्ष्णं शस्त्रं अश्मायसं पिण्डं पिण्डायसं शठं आयसं निशित तीव्रं खड्गं मुण्डजं अयः चित्रायसं चीनजं। लोहस्य गुणाः—लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु। रुच्यं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्। कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः। मेदोमेहकृमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि॥" इति। लोहमष्टधा क्रौञ्च(काञ्चि)कालिङ्गकलिभद्रवज्रपाण्डिनिरङ्गकान्त-भेदेन गुणाः—"सामान्याद्द्विगुणः क्रौञ्चः कालिङ्गोऽष्टगुणस्ततः। कलेः शतगुणं भद्रं भद्राद्वज्रं सहस्रधा। वज्रात् शतगुणं पाण्डि निरङ्गं दशभिर्गुणैः। ततः कोटिसहस्रांशं कान्तलोहं महागुणम्॥" र.स.चि.६अ.। दोषाः—"गुरुता दृढताऽऽक्लेदः कश्मलं दाहकारिता। अश्मदोषः सदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु॥" इति। असंस्कृतलोहदोषाः— "षण्ढत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेत् हृद्रोगशूली कुरुतेऽश्मरीञ्च। नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं करोति हृल्लासमशुद्धलोहम्।" तत्सेवने निषेधः। "कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा। मद्यमम्लरसञ्चापि त्यजेल्लोहस्य सेवकः॥" लोह-शोधनादिपरिभाषा—"शुद्ध्यर्थं त्रिफला लोहात् कर्त्तव्या द्विगुणा सदा। चतुर्गुणं जलं तोयमष्ट-भागावशेषितम्। एष एव विधिर्नित्यं चालनेऽपि प्रशस्यते। वधार्थं त्रिफला ग्राह्या लोहान्नित्यं चतुर्गुणाः। तोयमष्टगुणञ्चैव चतुर्भागावशेषितम्। भानुपाकार्थमिच्छन्ति त्रिफलामयसा समाम्॥" प.प्र.। लोहमारणम्—"शुद्धं लोहभवं चूर्णं पातालगरुड़ीरसैः। मर्दयित्वा पुटेद्वह्नौ दद्यादेवं पुटत्रयं। पुटत्रयं कुमार्य्याश्च कुठारच्छिन्नकारसैः। पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत्॥" अन्यच्च —"चिञ्चा द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः। मर्द्दयेत् कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत्। एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात्॥" इत्यादि। "लोहवत् सप्तधा तप्ता लोहपत्री तथाग्निना। गोमूत्रे शुद्धिमायाति निषिक्ता स्वविधानतः॥" सा.कौ.। मृतलोहलक्षणम्—"लोहगृध्रसमाकारः स्पर्शग्राह्यः प्रतीयते। यदा लोहस्तदा ज्ञेयः सुमृतो वैद्यसत्तमैः॥" सग्रहः। लोहोत्पत्तिः— —"पुरा लोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि। उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च॥" भा.पू.१भ.धा.व.। लोहसंस्कारः। स चतुर्दशविधः। शाणघर्षणम् उद्वर्त्तनम् अम्लभावनम् आतप-शोषः निषेकः मारणं दहनं चालनं मृद्यपाकः स्थालीपाकः चूर्णन पुटपाकः पाकनिष्पत्तिश्च। "स्यात् षोड़शगुणं तोयमष्टभागावशेषितम्। अन्यानि यानि वस्तूनि योक्तव्यानि पुटादिषु। तानि लोहसमान्याहुर्जलं प्रागेव कीर्त्तितम्। लभ्यते स्वरसो येषां तेषां क्वाथोऽत्र नेष्यते॥ त्रिफला-

व्यतिरेकेण मतमेतत् पतञ्जलेः । एष एव विधिर्न्नित्यं चालनेऽपि प्रशस्यते ॥ लौहवत् त्रिफला व्योम्नि त्रिफलावत् पयो मतम् । प्राक्प्रोक्तित जलयात्र मृदुमध्यादिभेदतः ॥ मृदुमध्यकठोरत्वात् क्वाथ्यद्रव्यं त्रिधा मतम् । क्वाथ्यद्रव्यानुसारेण देयं स्थाप्यं जलं त्रिधा ॥" पतञ्जलिश्चाह सामान्यपरिभाषां लौहमारणार्थम् । "द्विगुणा त्रिफला लौहात् फलात् षोड़शिकं जलम् । अष्टभागावशिष्टन्तु मारणे जलमिष्यते ॥ समा च त्रिफला ग्राह्या जलञ्चाष्टगुणन्तथा । वधार्थे स्थापयेत्तोय तस्याहे वस्त्रशोधितम् । वधार्थेन समं ग्राह्यं पाकार्थञ्च समं फलम् । अष्टभागावशिष्टञ्च पाकार्थे जलमिष्यते ॥ एवं जलं फलं प्रोक्तं यथास्नेहेन योजयेत् ॥" अथ लौहपाकलक्षणमाह । तदुक्तं पतञ्जलिना । "तावल्लौहं पचेद्वैद्यो यावद्दस्ते ण गालितम् । समुद्रं जायते व्यक्तं न निःसरति स्यन्दिभिः ॥" अन्यत्र—"अङ्गुलिभ्यां दृढं घृष्टं यदा चूर्णत्वमागतम् । तदा सिद्धं विजानीयाल्लौहं लौहविदां वरः ॥ अञ्जनाभं घनं स्निग्धं श्लक्ष्णमूलमलेपनम् । अक्लिन्नमम्भसि क्षिप्तं सम्यक्पक्वस्य लक्षणम् ॥ मन्दमाधुर्य्यो लौहमलस्याखिललक्षणम् । अतिपाकेन तज्ज्ञेयं खरत्वज्झितलक्षणम् ॥" अमोघतन्त्रे चोक्तं । "पाकास्तु त्रिविधाः प्रोक्ता मृदुमध्यमतीक्ष्णकाः । त्रैविध्यात् सर्व्वधातूनां पित्तानिलकफात्मनाम् ॥ दर्व्वीमाश्रियते यत्तत् स्वं खलति वा नवा । मृदुपाकं विजानीयात् पित्ते तद्वीक्ष्य योजयेत् ॥ सिकतापुञ्जोपमं यत्तु सुषिरेण समन्वितम् । तदयः खरपाकं स्यात् श्लेष्मण्येव प्रकीर्त्तितः ॥ एकैकगणयोगित्वात् न तदिच्छन्ति तद्विदः । सर्व्वप्रकृतिसेव्यत्वान्मध्यमं बहुपूजितम् । गुडादिः प्रविशेद्यत्र तत्र पाकोऽस्य मुदया ॥" कान्तलौहे । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व. १३।२३ । मण्डूरे । कांस्ये । अगुरुणि । अगुरु काष्ठे । रा.नि.व.२३ । [व.१३ ।

लौहकान्तकम् । क्ली । कान्तलौहे । रा.नि.

लौहकिट्टम् । क्ली । मण्डूरे । प.मु. ।

लौहजम् । क्ली । वर्त्तलौहे । विद्रौ । रा.नि. व.१३ । मण्डूरे । र.मा. ।

लौहदाहः । पुं । अश्वस्य वायुप्रकोपादौ दग्धलौहशलाकया दाहकरणे । ज.द.१४अ. ।

लौहपत्री । स्त्री । लौहचटकायां । लोहार चटी । शा.की.लौहमारणे ।

लौहपुरीषम् । क्ली । लौहमले, मण्डूरे ।

लौहभाण्डः । पुं । अश्मभाले । हामानदिस्ता । श.च. । क्ली । लौहनिर्म्मितभाण्डे ।

लौहभूः । स्त्री । लौहपात्रविशेषे । श.च. ।

लौहभेकीवीजम् । क्ली । रसजारणबीजभेदे । रस.चि.३अ. ।

लौहमलम् । क्ली । लौहकिट्टे । मण्डूर । रा.नि.व.१३ । सु.सू.३८अ.त्रपादि. ।

लौहविशुद्धिदः । पुं । टङ्कणक्षारे । सोहागा । र.सा.सं. टङ्कणशुद्धौ ।

लौहसारः । पुं । सारलौहे ।

व

वः । पुं । वायौ । बाहौ । व्याघ्रे । वस्त्रे । शालूके । (त्रि.) बलवति ।

वंशः । पुं । (Bambusa arundinacea) स्वनामख्यातपत्रशाकवृक्षे । वाँश । हिं वाँस । मं वेलु । तै वेदुरु, वेन्नेसुक, वेन्नुश्रेणि, वेणु । बम्बाम्बुगय । ता. मनूगिल । तत्पर्य्यायाः,— त्वक्सारः कर्म्मारः त्वचिसारः तृणध्वजः शतपर्व्वा यवफलः वेणुः मस्करः तेजनः किलाटी पुष्पघातकः बृहत्तृणः त्रिस्कुपर्व्वा मध्यः सुपर्व्वः तृणकेतुकः कण्टालुः कण्टकी महाबलः दृढ़काण्डः दृढ़ग्रन्थिः दृढ़पत्रः धनुर्द्रुमः धानुष्यः । स द्विधा सामान्यो रन्ध्रवंशश्च । गुणाः—उभावेव कषायौ ईषत्तिक्तौ शीतलौ मूत्रकृच्छ्रमेहार्शोदाहपित्तास्रघ्नौ च । रन्ध्रवंशस्तु विशेषेण दीपनोऽजीर्णघ्नः रुच्यः पाचनः हृद्यः शूलघ्नश्च । रा.नि.व.७ । तत्करीरगुणाः— "करीरो वंशजो रुचः वातपित्तकरः कटुः । सकषायो विदाही च श्लेष्मघ्नः पाकतः कटुः ॥" राज:३प. । सर्व्वत्रर्घे । शाल गाछ । रा.नि.व.९ ।

रुची। रा.नि.व.१४। पृष्ठांशे। পিঠের দাঁড়া। त्रिका.।

वंशकः। पुं। इक्षुविशेषे। শানশাড়া আখ। गुणाः—शीतलः मधुरः स्निग्धः पुष्टिकरः श्लेष्मलः सारकः अविदाही गुरुः हृद्यः मन्दवह्निश्च। सु.सू. ४५अ.। क्षुद्रमत्स्ये। বাঁশপাতা মাছ। क्ली। अगुरुकाष्ठे। हारा.।

वंशकञ्जम्। क्ली। कृष्णागुरुकाष्ठे। वै.निघ.।

वंशकफम्। क्ली। शाल्मलीतूलके, वंशतूले वा। यद्दृश्चादेव वायुना नीतं नभसि उड्डीयते। हारा.।

वंशकरीरः। पुं। वंशाङ्कुरे। বাঁশের কোঁড়। तत्पर्य्यायाः,—करीरं वंशाग्रं यवफलाङ्कुरः। गुणाः—"तत्करीरः कटुः पाके रसे रूक्षो गुरुः सरः। कषायः कफकृत् स्वादुर्विदाही वातपित्तलः॥" भा.।

वंशकर्पूरः (रोचना)। पुं, स्त्री। वंशरोचनायाम्। বংশলোচন। रा.नि व.६।

वंशकारः। पुं। गन्धके। वै.निघ.।

वंशकुटजा। स्त्री। कृष्णकुटजे। वै.निघ.।

वंशजः। पुं, क्ली। वेणुयवे। বাঁশের চাউল। रा.नि.व.१६। अगुरुकाष्ठे। स्त्री (जा)। वंशरोचनायाम्। বংশলোচন। श.र.। "वंशजा बृंहणी वृष्या बल्या स्वाद्वी च शीतला। तृष्णाकासज्वरश्वासक्षयपित्तास्रकामलाः। हरेत् कुष्ठं व्रण पाण्डुं कषाया वातकृच्छ्रजित्॥" भा.।

वंशतण्डुलः। पुं। वेणुयवे। বাঁশের চাউল। रा.नि.व.६।

वंशतैलम्। क्ली। वंशपिकारीगे तैलम्। "कटुतैलमर्कपिष्टं मूवे वंशफलैः शतम्।" रस.र.।

वंशत्वक् (च्)। स्त्री। वंशत्वचि। বাঁশের নীল। तद्गुणः—रजःस्रावकारित्वम्।

वंशदला। स्त्री। वंशपत्रतृणे। বাঁশপাতা ঘাস। रा.नि.व.८।

वंशदूर्व्वा। स्त्री। कटुकायाम्। कट्टकी। शतपर्व्वायाम्। দূর্ব্বাবিশেষ। किंशुकायाम्। रा.नि.व.२१।

वंशधान्यम्। क्ली। वेणुयवे। বাঁশের চাউল। तच्च देशभेदाद्बहुविधं। रा.नि.व.१६। [रा.नि.व.१४।

वंशनेत्रम्। क्ली। इक्षुमूले। আখের চক্ষু।

वंशपत्रः। पुं। नले। নল। रा.नि.व.०।

वंशपत्रकः। पुं। श्वेतेक्षौ। रा.नि.व.१४। वंशकमत्स्ये। বাঁশপাতা মাছ। श.मा.। देव नले। वै.निघ.। क्ली। वंशपत्रहरिताले। वै.प.।

वंशपत्रिका (त्री)। स्त्री। वेणुदले। বাঁশের পাতা। सा.कौ.सर्व्वज्वरहरलौहे। वंशपत्राकारतृणे। বাঁশপাত ঘাস। सं वेणुपत्री। कं बिदिरचेले। तत्पर्य्यायाः,—वंशदला जीरका जीर्णपत्रिका। गुणाः—मधुरा शीतला पित्तघ्नी रक्तदोषहरी रुच्या पशुदुग्धवर्द्धिनी च। रा.नि.व.८। नाडीहिङ्गुति ख्याते हिङ्गुभेदे।

वंशपीतः। पुं। कनकगुग्गुली। रा.नि.व.१२।

वंशपुष्पा। स्त्री। सहदेवायां। रा.नि.व.४।

वंशपूरकम्
वंशमूलम् } क्ली। इक्षुमूले। रा.नि.व.१४।

वंशवीजः। पुं। वेणुयवे। বাঁশের চাউল। रा.नि.व.१६।

वंशयवः। पुं। वेणुयवे। বাঁশের চাউল। तद्बीजगुणाः—"तद्यवास्तु सरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः। वातपित्तकरा उष्णा बद्धमूत्राः कफापहाः।" रा.नि.व.१६।

वंशरोचना। स्त्री। (The manna of the bambu. वंशपर्व्वमध्यजातनीलाभधवलपदार्थे। বংশলোচন। तें तवक्षीरि। तत्पर्य्यायाः,—त्वक्क्षीरा तुगा तुगाक्षीरी शुभा वंशजा वंशी वंशक्षीरी वंश्यं क्षीरिका त्वक्क्षीरी शुभ्रा वैणवी त्वक्सारा कर्म्मरी श्वेता वंशकर्पूररोचना वंशोद्भवा तुङ्गा पिङ्गा रोचनिका वंशशर्करा। गुणाः—रूक्षा कषाया मधुरा हिमा श्वासकासघ्नी रक्तशुद्धिकरी तापघ्नी पित्तोद्रेकशमनी च। रा.नि.व.६। अपिच...वंशजा बृंहणी वृष्या बल्या स्वाद्वी च शीतला। तृष्णा-कास-ज्वर-श्वास-क्षय-पित्तास्र-कामलाः। हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषाया वातकृच्छ्रजित्। भा.।

वंशवर्द्धिनी। स्त्री। वंशलोचनायाम्। वै.निघ.।

वंशविदलः। पुं। वंशकृतसन्दंशिकायाम्। বাঁশের চিমটা। सु.चि.२०अ.।

वंशव्यजनवायुः। पुं। वंशकृततालवृन्तवायौ। বাঁশের পাখার বাতাস। गुणाः—"वंशव्य जनजो

वातः रुचोष्णो वातपित्तदः।" राज.२प.।

वंशशर्करा । स्त्री । वंशेक्षुकृतशर्करायाम् । বাঁশশাঁড়ার চিনি । गुणाः—चक्षुष्या बल्या स्तन्यदा रुच्या च । रा.नि.व.१४। वंशरोचनायाम् । रा.नि.व.६ ।

वंशशलाका । स्त्री । वीरणमूले । বেণার মূল । वंशनिर्म्मितशलाकायां । हे.च. ।

वंशक्षीरी । स्त्री । वंशलोचनायां । रा.नि.व.६ ।

वंशाङ्कुरः । पुं । वंशकरीरे । বাঁশের কোঁড় । रा नि.व.७ ।

वंशाग्रम् । क्ली । वंशाङ्कुरे । বাঁশের কোঁড় । वै.निघ. ।

वंशान्तरः । पुं । शलाख्यतृणे । নল, খাগড়া । रा.नि.व.८ ।

वंशावलेखः । पुं । वंशत्वचि । বাঁশের ত্বক্ । सु.चि.१८म. ।

वंशास्थि । क्ली । मर्कटास्थनि । वै.निघ. ।

वंशाह्वः । पुं । वेणुयवे । रा.नि.व.१६ ।

वंशिकः । पुं, क्ली । क्षणेक्षौ । কাজলি ইক্ষু । वै.निघ. । अगुरुकाष्ठे । अम. । स्त्री (का)। पिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

वंशी । स्त्री । वंशलोचनायां । वै.निघ.२भ.संग्रहणी.चि.जातीफलादिचूर्णे । वंशी ।.–कर्षचतुष्टये । ८ तो. । रा.नि.व.२१ । त्रसरेणुमाने । "त्रसरेणुस्तु पर्य्यायनाम्ना वंशी निगद्यते ।" भा. ।

वंशोद्भवा । स्त्री । वंशरोचनायाम् । वै.निघ. र.पि.चि.वासाखण्डे ।

वंश्यम् । क्ली । वंशलोचने । वै.निघ.२भ.क्षय.चि.सूर्य्यप्रभावट्याम् ।

वकः । पुं । अगस्तिवृक्षे । বকফুলের গাছ । हिं पासना । मं अगसा । तें अविसि । ता. अगति । तत्पर्य्यायाः,—शिववल्ली पाशुपतः एकाष्ठीलः वकः वसुः वसुकः वसुहट्टः नसूकः मकपुष्पः शिवप्रियः शिवमल्ली काकनामा काकशीर्षः स्थूलपुष्पः सुपूरकः रक्तपुष्पः मुनितरुः अगस्तिः अगस्त्यः वङ्गसेनः वङ्गसेनः शीघ्रपुष्पः मुनिद्रुमः मुनिपुष्पः व्रणारिः दीर्घफलकः वक्रपुष्पः सुरप्रियः शिवापीड़ः सुव्रतः शिवाङ्कः शिवेष्टः शिवाह्लादः शाम्भवः क्रमपूरकः रविसन्निभः । स तु श्वेत-पीत-नील-लोहित रक्तपुष्पभेदेन चतुर्व्विधः । तेषां सा. गुणाः,—"वकोऽतिशिशिरस्तिक्तो मधुरो मधुगन्धकः । पित्तदाहकफश्वासश्रमहारी च दीपनः ॥ अपिच—"अगस्तिः पित्तकफजित्-चातुर्थकहरोहिमः । रुक्षो वातकरस्तिक्तः प्रतिश्याय-निवारणः ॥ वकोऽगुणः कटुस्तिक्तः कफपित्तविषापहः । योनिशूलत्वपादाहकुष्ठशोथासनाशनः ॥" भा. । तत्पुष्पगुणाः,—"अगस्तिकुसुमं शीतं चातुर्थकनिवारकं । नक्तान्ध्यनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकि च । पीनसश्लेष्मपित्तघ्नं वातघ्नं मुनिभिर्मतम् ॥" प्लवजातीयजलचरपक्षिविशेषे । বক পাখী । तस्य मांसं भक्षणात् गुरु । रा. नि.व.१७ । वातघ्नं स्निग्धं सृष्टमलं हृद्यं रक्तपित्तहरं हिमञ्च । राज.३प. । See प्लवः ।

वकचिञ्चिका । स्त्री । मत्स्यविशेषे । हारा. ।

वकपुष्पः (ष्पा, ष्पी) । पुं, स्त्री । अगस्तिवृक्षे । বামনা ফুলের গাছ । श.र. । क्ली । वकपुष्पे ।

वकाची । स्त्री । वकचिञ्चिकामत्स्ये । हारा. ।

वकु(कू)लः । पुं (Memusops Elegni) स्वनामख्याततरुवृक्षे । বকুল গাছ । हिं वकुल, मौलसरी । मं पोगड़चेट्टु । उत्. बउड़कुळि । बम्. वकुली । दा. बोलसरी । ता. मोगदम् । तत्पर्य्यायाः,—केशरः केसरः सिंहकेशरः वकूलः वरलब्धः सीधुगन्धः मकुलः मुकूलः स्त्रीमुखमधुः दोहलः मधुपुष्पः सुरभिः भ्रमरानन्दः स्थिरकुसुमः शारदिकः करकः विशारदः गूढ़पुष्पजः धन्वी मदनः मद्यामोदः चिरपुष्पः । गुणाः—शीतलः हृद्यः विषदोषहरः मधुरः कषायः मदाढ्यः हर्षदश्च । रुच्यं क्षीराढ्यं सुरभि शीतलं मधुरं स्निग्धकषायं मलसंग्राहि च । इति त्वक्पत्र-पुष्पगुणाः । रा.नि.व.१० । "वकुलस्तुवरोऽनुष्णः कटुपाकरसो गुरुः । कफपित्तविषश्वित्रकृमिदन्त-गदापहः ॥" भा. । "मधुरश्च कषायश्च स्निग्धं संग्राहि वाकुलं । स्थिरीकरञ्च दन्तानां विशदं फलमुच्यते ॥" सु.सू.४६म. ।

वकुलपुष्पम् । क्ली । वकुलकुसुमे । अम. ।

वकुला । स्त्री । कटुक्यां । কট্‌কী । रा.नि.व.६ ।

वकुली । स्त्री । काकोल्यां । কাঁকলা । श.च. ।

वकुशः । पुं । पर्णमृगभेदे ।

वकेरुका । स्त्री । वलाकायां । मे. ।

वक्रोटः । पुं । बके । त्रिका. ।

वक्कसः । पुं । मद्यविशेषे । अयं जगल एव । মদের সিটা । गुणाः—"हृद्यः प्रवाहिकाटोप-दुर्नामानिलशोफहृत् । वक्कसो हृतसारत्वात् विष्टम्भी वातकोपनः । दीपनः सृष्टविण्मूत्रो विशदोऽल्पमदो गुरुः ॥" सु.सू.४५अ.मद्यव. ।

वक्त(क)शालिः । पुं । स्वनामख्यातमध्यदेश-सम्भूतशालिधान्ये । শালিধান্যবিশেষ, যাহা মধ্যদেশে জন্মে । मं धकोद्दधान । गुणाः—लघुः सुखपाककरश्च । रा.नि.व.१६ ।

वक्त्रम् । क्ली । मुखे । रा.नि.व.१८ । तगरमूले । वै.निघ. । तगरपुष्पे । টগর ফুল । रा.नि.व.१० ।

वक्त्रकटुता । स्त्री । मुखस्य कटुतायाम् । मुखवैरस्ये । मा.नि. ।

वक्त्रखुरः । पुं । दन्ते । त्रिका. ।

वक्त्रपट्टः । पुं । अश्वस्य चणकभोजनपात्रे । ত্তোবড়া । हे.च. ।

वक्त्रभेदी (इन्) । पुं । तिक्तरसे । हे.च. ।

वक्त्रमुण्डिका । स्त्री । मुखमुण्डिकेतिख्याते बालग्रहविशेषे । तदाविष्टस्य शिशोर्लक्षणं,—"म्लानाङ्गः सुरुचिरपाणिपादवक्त्रो बह्वाशी कलुष-शिराहृतोदरो यः । स ज्ञेयः शिशुरथ वक्त्रमुण्डि कार्त्तः सोद्वेगी भवति च मूत्रतुल्यगन्धिः ॥" भा. ।

वक्त्रवासः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । লেবু গাছ । रा.नि.व.११ ।

वक्त्रशल्या । स्त्री । काकादनीलतायाम्, श्वेत गुञ्जायाम् । रा.नि.व.३ । रक्तगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

वक्त्रशोधनम् । क्ली । निम्बूफले । লেবু । वै.निघ. । भव्यफले । চালতা । रा.नि.व.११ । त्रि । मुखशोधने ।

वक्त्रशोधी (इन्) । पुं । जम्बीरे । লেবু । जटा. । त्रि । मुखशोधके ।

वक्त्राधिवासः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

वक्त्रालुः । पुं । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

वक्रम् । क्ली । तगरे । তগরপাদুকা । वा.उ. २७अ. । सि.यो.च.द.अ.मा.चि. । पर्पटके । ক্ষেৎপাপড়া । रा.नि.व.५ । स्थानं त्यक्त्वा वक्रीभूते अस्थिभङ्गविशेषे । "तच्चाभुग्नमविमुक्तास्थि" इति लक्षणम् । सु.नि.१५अ. । भा. । त्रि । असरले ।

वक्रकण्टः (कः) । पुं । खदिरवृक्षे । খয়েরর গাছ । रा.नि.व.८ । बदरवृक्षे । কুল গাছ । रा.नि.व.११ ।

वक्रगः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

वक्रगुल्फः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

वक्रग्रीवः । पुं । उष्ट्रे । त्रिका. । [श.र. ।

वक्रचञ्चुः । पुं । शुकपक्षिणि । টেঁয়া পাখী ।

वक्रतुण्डः । पुं । शुकपक्षिणि । श.र. ।

वक्रदंष्ट्रः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

वक्रदन्ती । स्त्री । क्षुद्रदन्त्याम् । वै.निघ. ।

वक्रनक्रः । पुं । शुकपक्षिणि । টেঁয়া পাখী । मे. ।

वक्रनासिकः । पुं । पेचके । त्रिका. ।

वक्रपुच्छः । पुं । कुक्कुरे । त्रिका. ।

वक्रपुष्पः । पुं । बकवृक्षे । বককুলের গাছ । रा.नि.व.१० । पलाशवृक्षे । পলাশ গাছ । वै.निघ. ।

वक्रपुष्पिका । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । বিষলাঙ্গুলয়া । वै.निघ. ।

वक्रवालधिः } पुं । कुक्कुरे । हे.च. । रा.नि.
वक्रलाङ्गूलः } व.१९ । त्रि । वक्रपुच्छयुक्ते ।

वक्रवक्त्रः । पुं । शूकरे । श.र. ।

वक्रशल्या । स्त्री । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि.व.५ । कटुतुम्ब्याम् । তিৎলাউ । रक्तलाङ्गलिकायाम् । লাল বিষলাঙ্গুলিয়া । वै.निघ. ।

वक्रा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী । मद.व.३ । स्पृक्कायाम् । পিড়িং শাক । वै.निघ. ।

वक्राग्रम् । क्ली । कपाटवक्रवृक्षे । र.मा. ।

वक्राङ्गः । पुं । हंसे । हे.च. । त्रि । कुटिलाङ्गे ।

वक्री (इन्) । पुं । गर्भविकारजन्यपुरुषभेदे । यथा—"मातुर्व्यवायप्रतिघेन वक्री स्याद्बीजदौर्बल्यतया पितुश्च ।" च.शा.२अ. ।

वङ्कसेनः । पुं । अगस्तिवृक्षे । বক বৃক্ষ । त्रिका. ।

वङ्क्षिः (ङ्क्रिः) । पुं, क्ली (ङ्क्षि,ङ्क्रि) । पर्शुके, पार्श्वास्थनि । उणा. । हे.च. ।

वङ्क्षिलः । पुं । कण्टके । त्रिका. ।

वङ्गम् । क्ली । सीसधातौ । সীসা । रङ्गधातौ ।

ष्टाः टिन्। तत्पर्य्यायाः,—स्वर्णजं नागजीवनं मृदङ्गं गुरुपत्रं चक्रसंज्ञं समरं नागजं कस्तीरं आलीनकं सिंहलं स्वेदं नागं आपुषं त्रपु त्रपुः त्रपुषं वङ्गं कुरूप्यं पिच्चटं पूतिगन्धं। रा.नि.व.१३। वङ्गं द्विविधं खुरकमिश्रभेदेन। यदुक्तं—"श्वेतं मृदु लघु स्वच्छं स्निग्धमुष्णसहं हिमम्। सुवर्णवर्णकं कान्तं त्रपुश्रेष्ठमुदाहृतम्। खुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं वङ्गमुच्यते। उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकं त्ववरं मतम्॥" गुणाः—"वङ्गं लघु सरं रूक्षमुष्णं मेहकफक्रिमीन्। निहन्ति पाण्डुं सश्वासं चक्षुष्यं पित्तलं मनाक्॥" भा.पू.१भ.धा.व.। तिक्तं मधुरं मेदि पाण्डुक्रिमिघ्नं वातघ्नं लेखनम् ईषत्पित्तलञ्च। राज.। अशोधितवङ्गदोषा यथा—वङ्गं विधत्ते खलु शुद्धिहीनं। तथाल्पपक्वञ्च किलासगुल्मौ। कुष्ठानि शूलं किल वातशोथं। पाण्डुं प्रमेहञ्च भगन्दरञ्च॥ विषोपमं रक्तविकारहन्तृ क्षयञ्च कृच्छ्राणि कफ ज्वरञ्च। मेहाश्मरीविद्रधिगुल्मरोगान्। नागोऽपि कुर्य्यात् कथितान् विकारान्॥ तत्शोधनविधिर्यथा,—रङ्गनागौ प्रतप्तौ च गलितौ तौ निषेचयेत्। त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्यात् रविदुग्धेऽपि च त्रिधा॥ तन्मारणविधिर्यथा,—"त्रपु वङ्गमयसि दृष्टं सयवक्षारसैन्धवं वह्नौ। अम्भसि पटगलितमधो न्यतमस्ततं पुनर्म्मर्द्दम्॥" अन्यमतं यथा—"वङ्गं सतालमर्कस्य दुग्धैः पिष्टा च तम् पुटेत्। शुक्ताश्वत्थभवैश्चूर्णैः सप्तधा भस्मतां व्रजेत्॥" समभागवङ्गतालकम् अर्कक्षीरेण पिष्टा अश्वत्थवल्कचूर्णेन सप्तधा गजपुटे पचेत्। "चुल्ल्यां दृढतरे पात्रे लौहदण्डेन बुद्धिमान्। वङ्गं सम्मर्द्दयेच्चूर्णैरसीषामतियत्नतः। प्रथमं रजनीचूर्णैर्द्वितीये जीरकस्य च। तृतीये त्रिफलाचूर्णैः चतुर्थेऽश्वत्थचित्रयोः। एवं यामद्वयं मर्द्यं द्रुतमञ्च दृढाग्निना। अनेन जायते भस्म वङ्गस्य नात्र संशयः॥" सा.कौ.। अस्यतीकरणं सीसशब्दे द्रष्टव्यम्। पुं। कार्पासे। वार्त्ताकौ। मे.।

वङ्गजम्। क्ली। सिन्दूरे। र.मा.। [श.र.।

वङ्गनः। पु। वार्त्ताकुवृक्षे। বেগুন গাছ।

वङ्गमलः। पुं. क्ली। शीषधातौ। वै.निघ.।

वङ्गशुल्वजम्। क्ली। कांस्यधातौ। কাঁসা। हे.च.।

वङ्गसङ्गजम्। क्ली। यशदे। दस्ता। वै.निघ.।

वङ्गसेनः (कः)। पुं। बकवृक्षे। বকফুলের গাছ। विका.। रक्तवकवृक्षे। र.मा.। तत्पुष्पगुणाः—"वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव हि। कटुपाकानि तिक्तानि कासक्षयकराणि च॥" राज.३प.। चिकित्सासारसंग्रहकारे।

वङ्गारिः। पुं। हरिताले। हे.च.।

वङ्गावलेहः। पुं। मेहे अवलेहः। "वङ्गभस्म द्विवल्लञ्च लेहयेन्मधुना सह। ततो गुड़समं गन्धं भक्षयेत् कर्षमात्रकम्......॥" रस.चि.।

वङ्गेश्वरः। पुं। मेहघ्नरसविशेषे। अत्र रससिन्दूरं वङ्गभस्मसमभागम्। अन्यो यथा—"रसेन वङ्गं द्विगुणं प्रगृह्य विद्राव्य निःक्षिप्य समुद्रजे तत्। विमर्द्दयेदम्लजलेन गोलं कृत्वा सुसंवेष्ट्य पुटेत तीव्रम्। ततः क्षिपेत् जलपात्रमध्ये नीरन्तु सन्त्यज्य गृहाण सूतम्॥" मात्रा वल्लमिता। अत्र लवणस्य २० भागाः। रस.चि.।

वङ्क्षणः। पुं। सक्थिसन्धौ। কুঁচ্কী স্থান। रा.नि.व.१८।

वङ्क्षणानाहः। पु। वङ्क्षणयोराकर्षणवत्पीड़ायाम्। भा.म.३भ.।

वचः। पुं। कीरपक्षिणि। টিয়া পাখী। मे.।

वचक्रण्डा (ण्डी)। स्त्री। शारिकायाम्। শালিক পাখী। विका.। वर्त्तौ। বাতি। श.र.।

वचनम्। क्ली। शुण्ठ्यां। শুঁঠ। श.च.।

वचरः। पु। कुक्कुटे। কুক্ড়া। मे.।

वचा। स्त्री। (Acorus calamus.) The sweet flag. स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये। বচ। हिं वच, घोरवच। तै वड़ज, नलवस। बम्. वेखंड़। ता वशम्बु। तत्पर्य्यायाः,—उग्रगन्धा षड्ग्रन्था तीक्ष्णा गोलोमी शतपर्व्विका जटिला मङ्गल्या विजया उग्रा रक्षोघ्नी वच्या लोमशा क्षुद्रपत्री मालिनी भद्रा। वा सू.१५अ.शोधनव.,वत्सकादिव.। सु.सू.३८अ.मुस्तादिः। "भारुणवचा।" गुणाः—तीक्ष्णा कटुः उष्णा कफामग्रन्थिशोफघ्नी वातज्वरातिसारघ्नी वान्तिकृत् उन्मादभूतघ्नी च। रा.नि.व.६। अपिच,—"वचायुक्ता वातकफतृष्णाघ्नी स्मृतिवर्द्धिनी।" अन्यच्च—"अक्षीर्वा पयसाज्येन मासमेकन्तु सेविता। वचा कुर्य्यान्नरं प्राज्ञं श्रुतिधारणसंयुतम्॥ चन्द्रसूर्य्यग्रहे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितं। वचायाः तत्क्षणं कुर्य्यात् महाप्रज्ञान्वितं नरम्॥ "अल्पयापि सरागापि

यन्थिलापि परा भवेत्। चन्तःग्रथितमात्रेण वचा कर्म्मणि गर्हिता॥" गोमूत्रे पञ्चपल्लवोदके पश्चा पश्चात् सुगन्धजलेन स्वेदनात् वचा शुद्धा च शुद्धा भवति। मेद.। लाङ्गलिकायाम्। विषलाङ्गलिया। वै.निघ.।

वचादिवर्गः। पुं। वचामुस्तदेवदारुपाठाति-विषासु। "वचाजन्ददेवाह्वनागरातिविषाभया:।" गुणाः—आमातीसारघ्नः मेदःकफवातन्तन्यदोषघ्नः। वा.सू.१५ अ.वचादिव.।

वचाद्यघृतम्। क्ली। गलगण्डाद्यधिकारे घृतम्। पाठः—"वचा शटी हरिद्रे द्वे दार्वीन्द्रयव-नागरकम्। पथ्या चातिविषा गुस्तो सर्व्वं दशपलं पृथक्। चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्वा पादशेष विपाचयेत्। सर्पिःप्रस्थं पञ्चलवणैः क्वाथद्रव्यैः सुपेषितैः। प्रक्षिप्य त्रिगुणं चोटं क्षीरदुग्धात् पलानि षट्......।" रस.र.।

वचोग्रहम् (ग्रहः)। क्ली, पुं। श्रवणेन्द्रिये। कर्णे। वै.निघ.। रा.नि.व.१८।

वज्रम्। क्ली। महार्घ्वत्वान्वतमे रत्ने। हीरा। तच्च श्वेतरक्तपीतकृष्णभेदेन चतुर्धा चतुर्जातिकञ्च। तस्य पुंस्त्रीनपुंसकत्वमप्यस्ति। तत्र पुंरूप हस्ताक-फलमन्त्यं रेखाविन्दुशून्यं हद्यमस्य। रेखाविन्दु-मत् षट्कोणञ्च स्त्रीजातिकम्। तथा त्रिकोणं दीर्घं चक्ररञ्च नपुंसकमिति। तत्र पूर्वं श्रेष्ठं वेधक रसबन्धकञ्च स्त्रीञ्च देहसिद्ध्यर्थं, नपुंसकं कामदं च ज्ञेयम्। विप्रो रसायने क्षत्रः रोगशमने वैश्यो वादे शूद्रो वयःस्तम्भने योज्यः। तथा स्त्री स्त्रियि पुरुषः पुरुषे नपुंसकी नपुंसके च योज्यम्। रस.चि.७प.। गुणाः—षड्रसोपेतं सर्वरोगघ्नं सर्वपापहरं सुखदं शरीरदार्ढ्यकरं रसायनञ्च। रा.नि.व.१३.। अशुद्धस्य दोषाः—"पार्श्वपीड़ां पाण्डुरोगं ह्लासं दाहमन्ततम्। रोगानीकं गुरुत्वञ्च धत्ते वज्रमशोधितम्।" तच्छोधनम्—"व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं दोलायन्त्रे विपाचितम्। सप्ताहं कोद्रवक्वाथे कौलत्थे विमलं भवेत्।" शा.सं.। See मारितवज्रम्। क्षीवरं। वालो। रा.नि.व.१०। काञ्जिके। कौञ्जि। धर्षणः। लौह विशेषे। कान्तलौह। पुष्पविशेषे। वज्रपुष्प। भ.र.। अस्थिसन्धौ। धावकी। मे.। विड़ङ्गे। क्षमधाती। भा.। भैष.महाकल्याणविलासे।

वज्रः। पुं। कोकिलाक्षवृक्षे। कूलेखाड़ा। रा.नि.व.४। श्वेतदर्भे। श्वेत कुश। रा.नि.व.८। शाखावृक्षे। सुहीवृक्षे। मनसा गाछ। भा.।

वज्रकम्। क्ली। वज्रक्षारे। रा.नि.व.६।

वज्रकण्टकः। पुं। स्नुहीवृक्षे। मनसा गाछ। रा.नि.व.८। कोकिलाक्षवृक्षे। कूलेखाड़ा गाछ। रा.नि.व.४।

वज्रकन्दः। पुं। शर्करकन्दालुके। शकरकन्द आलू। र.मा.। ताम्रवर्णकन्द गिरीमल्लायाम्। तालेर मार्त्ती। वै.निघ.। (कः) पुं, क्ली। कटुगुरणे। वनशूरणे। गुणाः—कफघ्नः पित्त-रक्तकरः। वै.निघ.।

वज्रक्षारः। पुं, क्ली। वज्रक्षारे। वै.निघ.।

वज्रकाञ्जिकम्। क्ली। प्रसूतिचिकित्साधिकारे औषधम्। पाठः—"पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यं शुण्ठी यमानिका। जीरके द्वे हरिद्रे द्वे विड़ं सौवर्चलं तथा। एतैरेवौषधैः पिष्टैरारनालं विपाचयेत्...। घोरपाकविधानेन काञ्जिकस्यापि साधनम्॥" काञ्जिकं ८ प. पानीयं ३२ प. पिप्पल्यादीनां प्रत्येकं ४ मा. काञ्जिकञ्चैतत् क्वाथ्यः। रस.र.।

वज्रकारकः। पुं। नखीनामगन्धद्रव्ये। वै.निघ.।

वज्रगोपः। पुं। इन्द्रगोपकीटे। वै.निघ.।

वज्रचर्म्मा (न्)। पुं। गण्डके। गण्डार। रा.नि.व.१९।

वज्रचञ्चुः। पुं। गृध्रपक्षिणि। वै.निघ.।

वज्रतुण्डः। पुं। स्नुहीवृक्षे। मनसा गाछ। गृध्रे। वै.निघ.। मशके। रा.नि.व.१९।

वज्रदण्डकः। पुं। स्नुहीवृक्षे। मनसा गाछ। वै.निघ.।

वज्रदन्तः। पुं। शूकरे। त्रिका.। मूषिके। श.मा.। अस्थिसंहारे। हाड़भाङ्गा। र.मा.।

वज्रदशनः। पुं। उन्दूरे। हे.च.।

वज्रद्रुः (मः)। पुं। स्नुहीवृक्षे। मनसा गाछ। अम। श.र.।

वज्रपाषाणम्। क्ली। दुग्धपाषाणे। दुध-खड़ि। बम्. शिरगोला। वै.निघ.।

वज्रपुष्पम्। क्ली। तिलपुष्पे। तिलफूल। शतपुष्पायाम्। शुल्फा। वै.निघ.। स्त्री (ष्पा)। शताह्वायाम्। शुल्फा। रा.नि.व.४।

वज्रबीजः (काः)। पुं। लताकरञ्जे। वै. निघ.। रा.नि.व.९।

वज्रभूमिरजः। क्ली। वैक्रान्तमणौ। वै.निघ.।

वज्रभृङ्गी। स्त्री। मधुरत्वचविशेषे। गुडाखु। गुणाः—कटुः उष्णा श्वासघ्नी हिक्काकम्पकण्ठरोग-वातगुल्मपीनसघ्नी हृत्कम्पामशूलोदरघ्नी च। वै.निघ.।

वज्रमण्डूरम्। क्ली। पाण्डुरोगे औषधम्। पाठः—"पञ्चकोलं समरिचं देवदारु फलत्रिकं। विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसम्मिताः। यान्यन्यानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणन्ततः। पक्त्वा चाष्टगुणे तोये घनीभूते तदुद्धरेत्। ततोऽक्षमात्रान् वटकान् पिबेत्तक्रेण तक्रभुक्॥" रस.र.।

वज्रमुष्टिः। पुं। आरण्यशूरणकन्दे, शूरण वज्रभकन्दभेदे। वै.निघ.२भ. कर्णकञ्च चि-वज्रमुष्ट्यादितैले।

वज्रमूली। स्त्री। माषपर्णीम्। माषाणी। रा.नि.व.३।

वज्रमूषा। स्त्री। अन्धमूषायाम्। अन्धमूषा यन्त्र। तन्निर्माणविधिर्यथा,—"द्वौ भागौ तुषदग्धस्य चैकाः वल्मीकमृत्तिका। लौहकिट्टस्य भागैकं श्वेतपाषाणभागिकम्॥ नरकेशं समं पञ्च छागी क्षीरेण पेषयेत्। यामनाचं दृढं पश्चात् तेन मूषां प्रकल्पयेत्॥ शोषयित्वाथ संलिप्य तत्कल्के सन्निरोधयेत्। वज्रमूषेयमाख्याता सम्यक् पारदमारिका॥" संग्रहः।

वज्ररदः। पुं। शूकरे। त्रिका.।

वज्रलौहकम्। क्ली। कान्तलौहे। वै.निघ.।

वज्रवल्लरी (वल्ली)। पुं। अस्थिसंहारलतायाम्। হাড়জোড়া হাড়কা। হারা. र.मा.र। भैष र,खरी.चि.वकुलाद्यतैले।

वज्रवृक्षः। पुं। स्नुहीवृक्षे। মনসা গাছ। रा.नि.व.८। सु.सू.३८अ.।

वज्रशल्यः। पु। शल्लकीमृगे। शजारु। रा.नि.व.१९।

वज्रशृङ्खलिका। स्त्री। वज्रास्थनि। কুলে খাড়া হি तालमाखना। कौं कोलिसा। दम्. विखरा।

वज्रक्षारम्। क्ली। मालवदेशप्रसिद्धक्षारे। वज्रक्षार इति लोके। बम्. नवसागर। तत्पर्यायाः,—वज्रकं क्षारश्रेष्ठं विदारकं सारः चन्दनसारः धूमजाङ्गलं धूमोत्थं। गुणाः—अत्युष्णं तीक्ष्णं क्षाररसं रेचनं गुल्मोदरविष्टम्भशूलघ्नं सरञ्च। रा.नि.व.६।

वज्रा। स्त्री। स्नुहीवृक्षे। মনসা গাছ। गुडूच्याम्। গুলঞ্চ। मे.।

वज्राख्यम्। क्ली। दुग्धपाषाणे। ফুলখড়ি। पुं। स्नुहीवृक्षे। মনসা গাছ। सु.चि.९अ.।

वज्राङ्ककः। पुं। सर्पे। रा.नि.व.१९। अस्थिसंहारे। হাড়ভাঙ্গা। भा.। स्त्री (ङ्की)। गवेधुकायाम्। श.च.।

वज्राभः। पुं। शुक्लोदन्तमणौ। दुग्धपाषाणे। रा.नि.व.१३।

वज्राभ्रम्। क्ली। अभ्रविशेषे। लक्षण यथा—"यदञ्जननिभं चित्रं यदग्नौ विकृतिं व्रजेत्। वज्रसंज्ञं हि तद्योज्यमभ्रं सर्व्वत्र नेतरत्।" रस. चि.४अ.।

वज्रास्थिः (शृङ्खला)। स्त्री। कोकिलाक्षक्षुपे। কুলেখাড়া। हि तालमाखना। कौं कालिसा। रा.नि.व.४।

वज्राह्विका। स्त्री। कपिकच्छ्वाम्। আলকুশী। वै.निघ.।

वज्राह्वम्। क्ली। नगरपादुके। वै.निघ.।

वज्री। स्त्री। स्नुहीभेदे। मे.। वै.निघ.२भ. शीतज्व.चि.। अस्थिसंहारके। वै.निघ.।

वञ्च(ञ्चु)कः। पुं। शृगाले। अम.।

वञ्चथः (थूः)। पुं। कोकिलपक्षिणि।

वञ्जुलः (द्रुमः)। पु। पक्षिभेदे। हला.। (Calamus rotong) वेतसवृक्षे। जलवेतसे। বেত গাছ। रा.नि.व.९। सु.सू.३८अ.। सु कल्प. ८अ.। वा.सू.१५अ.न्यग्रोधादिः। च.सू.४अ.। स्थलपद्मद्रुमे। अ.र.। अशोकवृक्षे। रा.नि.व.१०। तिनिशवृक्षे। अम.।

वञ्जुलप्रियः। पुं। वेतसवृक्षे। বেত গাছ। र.मा.।

वञ्जुला। स्त्री। बहुदुग्धायां गवि। দুধোলা গাই। हे.च.।

वटः। पुं। (Ficus Bengalensis. Syn. Ficus Indica.) The Benyan tree. स्वनामख्याततरुविशेषे। বট গাছ। हिं वर,

वर्गट। मं वट। कं आल। तैं मरिचेट्टु, मारि, पेड़ि मरि। उत्. वीद। ता, आल। तत्पर्य्यायाः, न्यग्रोधः बहुपात् नन्दी गुह्रः हृद्रत्पादः वैश्रवणालयः वैश्रवणावासः वैश्रवणोदयः हलनायः यमःप्रयः रक्तफलः शृङ्गी कर्म्मजः ध्रुवः क्षीरी भाण्डोरः जटालः रोहिणः अवरोही विटपो स्कन्धरुहः मण्डली महच्छायः भङ्गी यक्षतरुः यक्षावासः पादरोहणः नीलः शिफारुहः वनस्पतिः। गुणाः—कषायः मधुरः शीतलः पित्तकफघ्नः ज्वरदाहतृष्णा-मोहव्रणशोफनाशश्च। रा.नि.व.११। अपिच,—वटः शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापहः। वर्ण्यो-विसर्पदाहघ्नः कषायो योनिदोषहृत्॥" भा.। गन्धके। प्रचण्डे। कपर्दके। मे.। माषतण्डुलादिकृतपिष्टकभेदे। वड़ा इति लोके। गुणाः—"वटी विदाही वध्याकृत्।" राज ३प.।

वटकः। पुं। माषादिविदलकृतखाद्यभेदे। वड़ा। तत्प्रस्तुतविधिर्यथा,—माषाणां पिष्टिकां कृत्वा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः। कृत्वा विदध्याद्वटकां स्तैलेषु पचेच्छनैः॥ गुणाः—विनुत्का वटका बल्या वृंहणा वीर्य्यवर्द्धनाः। वातामयहरा रुच्या विड़पा-र्दर्दितापहाः। विबन्धभेदिनः श्लेष्मकारिणोऽल्पाग्नि-पूजिताः॥ माषाटके। ८ मासा। कौलमितमाने। १ तोला। प.प्र.१ख.। नदीवटे। रा.नि.व.११।

वटकाकारः। पुं। पक्षिविशेषे। वग्. काक वटपक्षी। वै.निघ.।

वटच्छदः। पुं। श्वेतार्जके। श्वेत बाबुई। वै.निघ.।

वटजटा। स्त्री। वटशुङ्गायां। वटेर झुरि। शा.कौ.अपस्मारे।

वटपत्रः (कः)। पुं। सितार्जके। श्वेतपत्र क्षुद्र तुलसी। रा.नि.व.१०।

वटपत्रा। स्त्री। विपुरमल्लिकायाम्। र.मा.। इत्तमल्लिकायां। वृहन्मल्लिका। रा.नि.व.१०।

वटपत्री। स्त्री। पाषाणभेदकविशेषे। वड़ पाथरकुचि। मं वडवती। तैं पिंडि वनचेट्टु। तत्पर्य्यायाः,—इरावती इरावती पैरावती गोधावती ग्राना खड़ाङ्गनामिका। गुणाः—हिमा मेहदद्रुघ्नी बल्दा व्रणघ्नी किञ्चिद्दीपनी च। रा.नि.व.५। "वटपत्री कषायोष्णा योनिमूत्रगदापहा।" भा. गु.व.।

वट(ठ)रः। पुं। कुक्कुटे। श.र.। वैद्ये। इ.च.।

वट(प्र)रोहः। पुं। वटाङ्कुरे। वटेर झुरि। वै.निघ २भ ख्या.चि.। च.द बृहत्खदिरवट्यां।

वटशुङ्गकम्। क्ली। वटप्ररोहे। वटेर झुरि। च.द.ज्वरातिसा चि.कलिङ्गाद्यगुड़िका। "धातकी वटशुङ्गकम्।"

वटशुङ्गा। स्त्री। वटाङ्कुरे। भा.मूर्च्छा.चि.।

वटहा (न्)। पुं। प्रमुदपक्षिविशेषे। च.स.२६अ.।

वटाग्रजः। पुं। वटशुङ्गार्थां। रस र.बालचि.।

वटिः। स्त्री। वटके। वड़ि। च.म.१४.। उपजिह्विकायाम्। गुगुड़ि, आवजिव। हारा.।

वटिका (टी)। स्त्री। वटके। गुलि। प.प्र. १ख.। कल्कायमानकृतखाद्यद्रव्ये। वड़ि। गुणाः—कषाया मधुरा शीतला पित्तघ्नी तृष्णादाहश्रम-दाहविषच्छर्दिघ्नी च। रा.नि.व.१६। वै.निघ.२ भ.वा व्या.चि.रसोनपाके। मुद्गवटीगुणाः—पथ्या रुच्या लघुः मुद्गसूपगुणा च। कुष्माण्डवटीगुणो—रक्तघ्नी लघुश्च। भा.। नदीवटे। तत्पर्य्यायाः—नदीवटः यज्ञवृक्षः सिद्धार्थः वटकः श्वनरा शाखिनी चोरकाष्ठा। गुणाः,—कषाया मधुरा शीता दाहपित्ततृष्णाश्रमविषघ्नच्छर्द्दिनाशिनी च। रा. नि.व.११। प्रचण्डे। सद व.५।

वटुः (कः)। पुं। कुटन्नटवृक्षे। शोणा गाछ। बालके। श.र.।

वट्टलोहकम्। क्ली। वर्त्तलोहे। वम्, पञ्चरस-लौह। रा.नि.व.१३।

वड़वाग्निमलः। पुं। अग्निजारवृक्षे।

वड़वानलः। पुं। वाराहीकन्दे। सागराग्नौ। वै.निघ.।

वड़ा। स्त्री। पिष्टकविशेषे। वड़ा। यथा—"कादम्बिनावदा तालैर्युक्तं यथाण्डुजं पिड़ं। पिड़ं चूर्णं वटी वड़ा......॥" श.च.।

वड़िशम् (शा)। क्ली, स्त्री। मत्स्यधारणयन्त्रे। वड़शी। अम.। श.र.। ऋषिविशेषे। च.।

वण्ठः। पुं। खर्व्वे। बेंटे। मे.। [मे.।

वण्ठरः। पुं। नूतनतालाङ्कुरे। कुक्कुरलाङ्गूले।

वण्डः। पुं। षण्डपुरुषे। अनावृतमेढ्रे। ई.च.। त्रि। लाङ्गूलादिरहिते। बेंड़े। मे.।

वत्नू: । पुं । नेत्ररोगे । उणा. ।

वत्सम् । क्ली । वक्षसि । अम. । पुष्पकाशीशे । गुणा:—रोच शैत्य कषाय लघुपाकत्वात् वातकृत् सगभनच । पुं । गोवत्से । पुत्रे । वर्षे । त्रिका. । इन्द्रयवे । च.द.कामला.चि.व्योषाद्यक्ते ।

वत्सकम् । क्ली । पुष्पकाशीषे । नील हिराकस् । रा.नि.व.२३ । कुटजवल्कले । कुड़ चर छाल । सं. हस्तत्रवद्धाद्यचूर्णे । पुं । कुटजवृक्ष । प.मु. । रा.नि.व.९ । इन्द्रयवे । सा.कौ.सर्व्वज्वरहरलौहे । च.द.अञ्जनगुड़िकायां । वा.सू.३५म वत्सकादिव. । "वत्सकमूर्व्वाभार्गी ।" च.द.अन्येद्युष्कज्व.चि. । "वदीवासुपवत्सके ।" निर्गुण्ड्याम् । निशिन्दा । वै.निघ. । [कोषान्तरम् ।

वत्सकण्टक: । पुं । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा ।

वत्सकफलम् । क्ली । इन्द्रयवे । च.सू.४अ. । च.द. ज्वरातिसा.चि. वत्सकादौ । कटुफलमिति केचित् । [नि.व.९ ।

वत्सकबीज(फल)म् । क्ली । इन्द्रयवे । रा.

वत्सनाग: (भ:) । पुं । (Aconitum ferox.) Indian Aconite. Root of the Aconite ferox brought from Nepál. स्थावरविषभेदे, कन्दविषभेदे । स्थावर कन्दविष, काठविष, मिठेविष । हि मिठा । बम्. बचनाग । ता. वसनावी । गुणा:—अतिमधुर: उष्ण: वातकफघ्न: कण्ठरोगसन्निपातघ्न: पित्तसन्तापकारकश्च । रा.नि.व.६ । सु.कल्प.२अ. । वा.व्या.चि. कफवातविध्वंसरसे । लक्षणं यथा—"सिन्धुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा । यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभ: स भाषित: ।" भा.पू.१भ.विषव. ।

वत्सभक्षक: । पुं । ईहामृगे । हैंड़ोल, गोवाघा । वै.निघ. ।

वत्सर: । पुं । द्वादशमासात्मके काले । वछर । अम. । [२१ ।

वत्सरान्तक: । पुं । फाल्गुनमासे । रा.नि.व.

वत्सा । स्त्री । वचायाम् । रा.नि.व.१८ ।

वत्सादन: । पुं । ईहामृगे । वृके । गोवाघा । रा.नि.व.१९ ।

वत्सादनी । स्त्री । गुड़ूच्याम् । प.मु. । सु.सू ३९अ.संशोधने । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.२३ । वनकार्पास्यां । स्वनामख्यातलतायां । गुणा:—मधुरा पित्तदाहरक्तदोषहरी हृद्या सन्तर्पणी रुच्या विषदोषघ्नी च । रा.नि.व.३ ।

वत्साक्ष: (य:) । पुं । कुटजवृक्षे । भैष.उपदंश.चि. । सु.चि.३८अ. । अति.३स्थान.५६अ. ।

वत्साक्षी । स्त्री । गोडुम्बायाम् । गोमुक । जटा. ।

वदद्रु: । पुं । पार्वत्याक्षोटवृक्षे । आक्षोओड़ा गाछ । अति. ।

वदनम् । क्ली । मुखे । रा.नि.व.१८ ।

वदनाम्लता । स्त्री । पित्तजरोगे । भा. ।

वदामम् । क्ली । वातामफले । वादाम । तत्पर्य्याया:,—सुफलं वातवैरि नेत्रोपमं वादामं । गुणा:—उष्णं सुगन्धि वातघ्नं गुरु बल्यं शुक्रवर्द्धनञ्च रा.नि.व.११ ।

वदाल: (क:) । पुं । मत्स्यविशेषे । বোয়াল মাছ । পাঠীনমৎস্যে । চিতল মাছ । तत्पर्य्याया:,—चित्रवदाल: चित्रवल्लि: । त्रिका. ।

वधक: । पुं । व्याधौ । मृत्यौ । उणा. ।

वधाङ्ककम् । क्ली । विषे । वै.निघ. ।

वधिर: । पुं । सुश्रुते । त्रि. । श्रुतिशक्तिहीने ।

वधू: । स्त्री । स्पृक्कायां । পিড়িং । रा.नि.व.१२ । शठ्यां । शारिवायाम् । मे. । [त्रिका. ।

वधूटशयनम् । क्ली । वातायने । জানালা ।

वनम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । रसाञ्जने । वै.निघ. । वृक्षाद्युपगूढे स्थाने । [कश्चित् ।

वनकच्छु: । पुं । कच्छुविशेषे । বুনো কচু ।

वनकणा । स्त्री । वनपिप्पल्याम् । वै.निघ. । जलपिप्पल्याम् ।

वनकण्डूल: । पुं । मधुरसूरणे । वै.निघ. ।

वनकदली । स्त्री । काष्ठकदल्याम् । বুনো কলা । रा.नि.व.११ ।

वनकन्द: । पुं । श्वेतसूरणे । বন ওল । धरणीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

वनकर्कटी । स्त्री । आरण्यकर्कट्यां । বন কাঁকড়ী । र.चा.सं. ।

वनकर्कोटम् । क्ली । अरण्यकर्कटिकायाम् । কাঁকরোল । भैष.विषाधिकारे ।

वनकर्णिका। स्त्री। सल्लकीवृक्षे। वै.निघ.।

वनकाकः। पुं। द्रोणकाकपक्षिणि। দাঁড় কাক।

वनकार्पासी। स्त्री। भारद्वाज्याम्। বন কাপাসী। तत्पर्य्यायाः,—त्रिपर्णी वनोद्भव-कार्पासः भारद्वाजी यज्ञाङ्गिनी वनसरोजिनी बहुमूर्त्तिः। र.मा.।

वनकुक्कुटः। पुं। वन्यताम्रचूड़े। বুনো কুকড়া। तैं अडविकोड़ि। रा.नि.व.१९।

वनकुण्डली (इन्)। पुं। वनशूरणे। वै.निघ.। २भ.कर्णकण्ड.चि.।

वनकुलत्थिका (त्थी)। स्त्री। अरण्यजात कुलत्थ्याम्। বনকুলথী।

वनकुसुम्भः। पुं। अरण्यजातकुसुम्भवृक्षे। বনকুসুম ফুল।

वनकेन्द्राणी। स्त्री। श्वेतनिर्गुण्ड्याम्। শ্বেত নিশিন্দা। वै.निघ.।

वनकोद्रवः। पुं। वनजकोद्रवधान्ये। বুনো কদো ধান। भा.। [কুল গাছ।

वनकोलिः। स्त्री। वनजबदरीवृक्षे। বুনো

वनगजः। पुं। वन्यकरिणि। বুনো হাতী।

वनगौः। स्त्री। The Gayál. अरण्यभवायां गवि। गवये। रा.नि.व.१९।

वनघोली। स्त्री। अरण्यजातघोलीशाके।

वनचटकः। पुं। अरण्यजातचटकपक्षिणि। বন চড়াই। [विश्व.।

वनचन्दनम्। क्ली। अगुरुणि। देवदारुणि

वनचन्द्रिका। स्त्री। मल्लिकापुष्पक्षुपे। रा.नि.व.१०।

वनचम्पकः। पुं। वनजचम्पकवृक्षे। বন চাঁপার গাছ, নাগেশ্বর চাঁপা। तत्पर्य्यायाः,— वनदीपः हेमाह्वः सुकुमारः। गुणाः—कटुरसः वातकफघ्नः वर्णकरः चक्षुष्यः वध.स्तम्भक. व्रण-रोपण. अग्निमान्द्यकरश्च। रा.नि.व.१०।

वनचिचिण्डा। स्त्री। (Tricosanthes Cucumerina.) आरण्यचिचिण्डायां। বন চিচিঙ্গা, বন পটোল। हिं जंगलि चिचीण्डा। तै. अड़विपोटल।

वनच्छागः। पुं। वानरे। आरण्यच्छागले। तत्पर्य्यायाः,—एड़कः शिशुवाहकः शिश्नवाहकः वनाजः इड्डिकः पृष्ठशृङ्गः। त्रिका.। शूकरे। श.मा.।

वनजम्। क्ली। पद्मे। मे.। पुं। मुस्तके। रि.। वनबीजपूरके। বুনো লেবু। रा.नि.व.११। वनजशूरणे। বুনো ওল। रा.नि.व.७। वन-तिक्ते। वनकुलत्थे। वै.निघ.। स्त्री (जा)। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी। रा.नि.व.३। अश्वगन्धा-याम्। सिन्धियायाम्। রউরি। वनकार्पासे। निर्गुण्ड्याम्। নিশিন্দা। श्वेतकण्टकार्य्याम्। रा.नि.व.४। वनतुलस्यां। रा.नि.व.१०। वनार्द्रके, आम्रहरिद्रायां। रा.नि.व.६। वनोपोदिकायाम्। বনপুঁই। रा.नि.व.७।

वनजताम्रचूड़ः। पुं। वन्यकुक्कुटे।

वनजमूर्द्धजा। स्त्री। कर्कटशृङ्ग्याम्। কাঁকড়াশৃঙ্গী। वै.निघ.।

वनजहस्तिका। स्त्री। कृष्णसर्पगन्ध्याम्। वै.निघ.।

वनजीरः। पुं। वनजातजीरके, कटुजीरके। বন জীরে। मं वनजीरे। कं काजीरगे। तत्पर्य्यायाः,—बृहत् पाली सूक्ष्मपत्रः अरण्यजीरः कणः। गुणाः—पाके कटुकाः कृमिघ्नाः दीपनाः जीर्णज्वरहरा रुच्या. व्रणहराश्च। सर्व्वजीरक-गुणाः। रा.नि.व.६।

वनतण्डुली। स्त्री। (Amblogina poly-gonoides.) तण्डुलीयभेदे। वनतण्डुलीयशाके।

वनतरुः। पुं। अर्ज्जुनवृक्षे। वै.निघ.२भ.ज्व.चि.। See अर्ज्जुनः।

वनतिक्तः। पुं। हरीतक्याम्। श.मा.। लोध्र-वृक्षे। वै.निघ.।

वनतिक्तका। स्त्री। पाठायाम्। उत्पलशाके। गुणाः—तिक्तं शीतलं पाके कटु कफपित्तघ्नञ्च। च.सू.२७अ.।

वनतिक्ता (क्तिका)। स्त्री। वनतिक्तकायां। पाठायां। आकनादि। र.मा.। अम.।

वनत्रपुषः (कः)। पुं। आरण्यत्रपुषे। इन्द्रवारुण्यां। वै.निघ.। [रा.नि.व.१०।

वनदमनः। पुं। आरण्यदमनकवृक्षे। বন দনা।

वनदीपः । पुं । वनचम्पके । সোনাচাঁপা । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

वनद्रुः । पुं । चारवृक्षे । পিয়াল গাছ । रा.नि.व.११ ।

वनद्रुमः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । কাঠাগুরী । वै.निघ. ।

वनधेनुः । पुं । अरण्यभवायां गवि । বুনো গরু, গবয় । रा.नि.व.१९ ।

वनपलाण्डुः । पुं । (Urginea Indica. Syn. Scilla Indica.) Indian Squill. वनजपलाण्डौ । বন পিঁয়াজ । हिं जंगलिपियाज । तें नक्कउल्लिगड्ड । बम्. राणकान्दा । दा. कन्ट । रा.नि.व.७ ।

वनपल्लवः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । जटा. ।

वनपिप्पली । स्त्री । वनोद्भवपिप्पल्याम् । বনপিপুল, ছোট পিপুল । मं रानपिंपल । कं काडिपिप्पलि । तत्पर्य्यायाः,—सूक्ष्मपिप्पली क्षुद्रपिप्पली वनकणा । गुणाः—उष्णा तीक्ष्णा रुच्या दीपनी । "आसा भवेद् गुणाढ्या तु शुष्काः स्वल्पगुणाः स्मृताः ।" रा.नि.व.६ ।

वनपीतः । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । कणगुग्गुलौ । वै.निघ. ।

वनपुष्पा । स्त्री । शताह्वायाम् । रा.नि.व.४ ।

वनपुष्पोत्सवः । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

वनपूतिका । स्त्री । आरण्यपूतिकायां । বন পুঁই । गुणाः—कटुतिक्तोष्णा रुच्या च ।

वनपूरः (कः) । पुं । वनबीजपूरके । বুনো লেবু । रा.नि.व.११ ।

वनप्रियम् । क्ली । त्वचि । गुड़त्वक् । रा.नि.व.६ । पुं । विभीतकवृक्षे । शट्याम् । शटी । शम्बरमृगे । वै.निघ. । कोकिले । अम. ।

वनब(व)र्व्वरः । पुं । कृष्णार्जके । কৃষ্ণপত্র ক্ষুদ্র তুলসী । रा.नि.व.१० ।

वनब(व)र्व्वरिका । स्त्री । वनजातार्ज्जकजातीयपत्रशाके । বনবাবুই তুলসী । म आजवलामेदु । कं सुगन्धि चगरा । तत्पर्य्यायाः,—सुगन्धिः सुप्रसन्नकः दीपाक्षिणी विषघ्नी सुमुखः सूक्ष्मपत्रकः निद्रालुः शोफहारी । गुणाः—सुगन्धा उष्णा कटुः वमिघ्नी पिशाचभूतघ्नी घ्राणसन्तर्पणी च । रा.नि.व.१० ।

वनबीजः (पूरः) । पुं । वनमातुलुङ्गे । रा.नि.व.११ ।

वनभद्रिका । स्त्री । भद्रबलायां । शब्दकल्पद्रुमः ।

वनभुक् । पुं । कोकिलायां । वै.निघ. ।

वनभूषणा । स्त्री । कोकिलायां । वै.निघ. ।

वनमञ्जरी । स्त्री । वननिर्गुण्ड्यां । वै.निघ. ।

वनमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । स्वनामख्यातलतायाम् । सेवतीति लोके । সেউতী ফুলের গাছ । र.मा. । श.र. ।

वनमक्षिका । स्त्री । क्षुद्रदंशे । दंशे । ডাঁশ । मस ।

वनमार्जारः । पुं । वनबिड़ाले । वै.निघ. ।

वनमालिका (लिनी) । स्त्री । आस्फोतायां । হাপরমালী । ज द. । वनमल्लिकायाम् । শেউতী । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

वनमाषः । पुं । माषपर्ण्याम् । মাষাণী ।

वनमुद्गः । पुं । मकुष्ठके । বন মুগ । रा.नि.व.१६ । स्त्री (द्गा) । मुद्गपर्ण्याम् । মুগানী । रा.नि.व.३ । सु.सू.४६अ. ।

वनमूर्द्धजा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী । रा.नि.व.६ ।

वनमेथिका । स्त्री । आरण्यमेथिकायाम् । বনমেথি ।

वनमोचा । स्त्री । काष्ठकदलीवृक्षे । বন কদলী । रा.नि.व.११ ।

वनयमानी । स्त्री । (Seseli Indicum. Syn. Ligusticum diffusum.) स्वनामख्यातक्षुपे । বন যমানী । उत्. विलयमानी । प.मु. । See अजगन्धा ।

वनरः । पुं । वानरे ।

वनरम्भा । स्त्री । काष्ठकदल्याम् ।

वनराजः । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । আবুটা । मं आपटा । वै.निघ. । सिंहे । श.मा. ।

वनराट् । पुं । वटवृक्षे । বট গাছ । वै.निघ. ।

वनलक्ष्मीः । स्त्री । कदलीवृक्षे । কলাগাছ । रा.नि.व.११ ।

वनवल्लभा (री)। स्त्री। नि:र्यं पिकाहये। रा.नि.व.८।

वनवातास:। पुं। वाताममृदे। वनवादाम।

वनवास:। पुं। मधूकहचे। मउल गाछ। वै.निघ।

वनवासक:। पुं। मान्दलीकन्दे। रा.नि.व.७।

वनवासन:। पुं। खट्टाशे। घाटाशि। त्रिका.।

वनवासी (इन्)। पुं। कदिपीकन्दे। मान्दली-कन्दे। वाराहीकन्दे। रा.नि.व.७। ऋषभकें। रा.नि.व.५। मुष्ककहचे। घण्टापाकल। रा.नि. व.११। द्वीपकाके। द्वीपान्तरवचूर्ण्यौरीहचे। वै.निघ.।

वनविड़ाल:। पुं। वनमार्जारे। वै.निघ.।

वनविलासिनी। स्त्री। नहत्पुष्पीलतायाम्। रा.नि.व.३।

वनवीज: (क:)। पुं। वनवीजपूरके। बुनो टावा लेबु। रा.नि.व.११।

वनवीजपूरक:। पुं। वनजात मातुलुङ्गहचे। बुनो लेबुर गाछ, टावा। सं वनमातुलिङ्ग। क कानाधवल। तत्पर्य्याया:,—वनज: वनवीज: वनवीजपूर: ऋक्ला गन्धाला वनोद्भवा देवदूती पीता देवदासी देवेटा मातुलुङ्गिका पाचनी महाफला। गुणा:—मधुर: कटुरस: रुचिप्रद: वातघ्न: ऋस्रदोषघ्नकृमिनाशक: कफघ्न: श्वासघ्न:। रा.नि.व.११। [व.४।

वनवृन्ताकी। स्त्री। महाबृहत्याम्। रा.नि.

वनव्रीहि:। पुं। देवधान्ये, नीवारे। उँड़ि धान। हे.च.।

वनशिम्बिका। स्त्री। अरण्यशिम्ब्याम्। मैंप.शिरीरी.चि.हइहप्रमू.ततैव।

वनशू(सू)करी। स्त्री। कपिकच्छ्वाम्। आलकुशी। रा.नि.व.३। वनवाराह्यां। बुनो वाराहीकन्द। रा.नि.व.७।

वनशू(सू)रण:। पुं। आरण्यशूरणे। बुनो ओल। तत्पर्य्याया:,—मित्रशूरण: वनकन्द: वनकुण्डल: वनज: वन्य: वनोद्भव: ऋक्तशूरण:। गुणा:—रुचिकर: कटुरस: क्रमिगुल्मशूलघ्न:। रा.नि.व.७।

वनश्रृङ्गाट: (क:)। पुं। गोक्षुरे, क्षुद्रगोक्षुरे। गोखुरी, छोटि गोखुरी। रा.नि.व.४।

वनशोभनम्। क्ली। पद्मे। श.च.।

वनश्वा (न्)। पुं। गन्धमार्जारे। शृगाल। व्याघ्रे। से.। शृगाले। त्रिका.।

वनषण्डो। स्त्री। पद्मिन्यां। पद्मेर झाड़। वै.निघ.।

वनसङ्कट:। पुं। मसूरे। मसूरी। श.च.।

वनसम्भवम्। क्ली। कैवर्त्तमुस्तके।

वनसरोजिनी। स्त्री। वनकार्पास्यां। श.र.।

वनस्थ:। पुं। मृगे। श.च.। स्त्री (स्था)। अश्वत्थीवृक्षे। गाछ अश्वत्थ। रा.नि.व.११। अतिबला-पर्य्यायम्। रा.नि.व.३।

वनस्नेहफला। स्त्री। कुम्भाण्डचाम्। क्षुद्र कांकुड़। वै.निघ.।

वनस्पति:। पुं। विनापुष्पफलद्रुमे। तत्पर्य्याये। रा.नि.व.२। अश्वत्थवृक्षे। वटवृक्षे। रा.नि.व.११।

वनहरिद्रा। स्त्री। (Curcuma aromatica. Syn. Curcuma zedoaria.) Wild Turmeric, वनसम्भावहरिद्रायाम्। वन हलुद। हि जङ्गली हल्दी। सं जाली। ऋडि-विपक्षा, परिकिन्न इति कोद्दणे प्रसिद्धा। तै कस्तुरिपसुपु, अड़विपसुपु। वम्. राणहलुद, कचोरा। ता. कस्तुरिमञ्जल। तत्पर्य्याया:,—नीलो याजिका धनारटा। गुणा:,—कटु: तथा नीक्ष्णा तिक्ता दीपनो च। रा.नि.व.७। अपिच, —"अरण्यहरिद्राकन्द: कुष्ठवातास्रनाशन:।" भा.।

वनहास: (क:)। पुं। कुन्दपुष्पवृक्षे। रा. नि.व.१०। काशवृक्षे। त्रिका.।

वनाखु: (क:)। पुं। शशके। खरगोश। खट्टाश। मुष्क। मृग। त्रिका.।

वनाज:। पुं। वन्यच्छागे। बुनो छागल। हे.च.।

वनाटु:। पुं। नीलमक्षिकायाम्। नील माछि। श.मा.। [व.१०।

वनादिदमन:। पुं। वन्यदमने। रा.नि.

वनामल:। पुं। कृष्णपाकफलद्रुमे, करमर्द्दके। श.मा.।

वनाम्र:। पुं। (Mangifera sylvatica.)

वनायुः । पुं । हरिणे । वै.निघ. ।

वनायुजः । पुं । तद्देशीयोत्तमाश्वे । श.र. ।

वनारिष्टा । स्त्री । वनहरिद्रायाम् । वन हलुद । रा.नि.व.७ ।

वनार्द्रकः (का) । पुं, स्त्री । (Zingiber cassumuna.) वनजार्द्रके । वन आदा । हि वन आद्रक । तें कारपुसुपु । रा.नि.व.७ ।

वनालक्तम् । क्ली । गैरिके । गिरिमाटी । वै.निघ. ।

वनालिका । स्त्री । हस्तिशुण्ड्याम् । हाति-शुँड़ो । हारा. ।

वनालुकम् । क्ली । वनालौ । गुणौ—तर्पणं त्रिदोषघ्नञ्च । [जटा. ।

वनाश्रयः । पुं । द्रोणकाके । दाँड़ काक ।

वनाह्विरः । पुं । शूकरे । त्रिका. ।

वनिता । स्त्री । प्रियङ्गौ । र.सा.सं.पूर्णचन्द्ररसे । कस्तूरीमोदके । च.द. यक्ष्म.चि. चन्दनादितैले । नार्य्याम् ।

वनितावल्लभा । स्त्री । प्रियङ्गौ । वै.निघ. ।

वने(न्ये)ज्यः । पुं । मधुरसालाम्रवृक्षे । रा.नि. व.११ । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । वै.निघ. ।

वनेभवा । स्त्री । शाकविशेषे । कोणी शाक । वै.निघ. ।

वनेरुहा । स्त्री । त्रिपर्णीकन्दे । तिलकन्द । वै.निघ. ।

वनेसर्ज्जः । पुं । असनवृक्षे । असन गाछ, पियाल गाछ । प.मु. ।

वनेक्षुद्रा । स्त्री । करञ्जवृक्षे । प.मु. । पानी-यामलके । पानि आम्ला । र.मा. ।

वनोत्सवः । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

वनोद्भवः (वा) । पुं, स्त्री । वन्यतिले । रा.नि.व.१६ । वनमातुलुङ्गे । टाबा लेबु । शृगाल-कोल्याम् । शेयाकुल । प.मु. । रा.नि.व.४ । वनसूरणे । वै.निघ. । स्त्री (वा) । वनकार्पास्याम् । वन कापासी । र.मा. । काष्ठमल्लिकायाम् । काठमल्लिका । प.मु. । मुद्गपर्ण्याम् । मुगानी । रा.नि.व.३ । वनवीजपूरके । रा.नि.व.११ ।

वनौका (स्) । स्त्री । अजमोदायां । रान्धुनी । गन्धशिम्ब्याम् । आलाकुशी । वै.निघ. । पुं । वानरे । अम. ।

वन्दका । स्त्री । वन्दायाम् । परगाछा । भा. ।

वन्दनम् । क्ली । मुखे । श.च. । वै.निघ. ।

वन्दनी । स्त्री । गोरोचनायाम् । वै.निघ. ।

वन्दनीयः । पुं । पीतभृङ्गराजे । रा.नि.व.४ । स्त्री (या) । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ ।

वन्दा (कः) । स्त्री, पुं । (Epidendrum tessellatum &c.) A parasite plant. वृक्षोपरिजातवृक्षे । मान्दड़ा, परगाछा, बाँड़ । हिं तें वन्दा । बम्. बादांगुल । तत्पर्य्यायाः,—वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिका काकरुहा सेव्या वन्दकः वन्दका वन्दा वन्दाकः वन्दारुः वन्द्या नीलवल्ली परवासिका वशिनी पुष्पिनी परपुष्टा पराश्रया पादपरुहा शिखरी शेखरी शेखरी तरुरोहिणी कामवृक्षः केशरूपा तरुरुहा तरुस्था गन्धमादनी कामिनी तरुभुक् श्यामा उपदौ । गुणाः—तिक्तः शिशिरः कफपित्तश्रमघ्नः हृद्यः कषायः रसायनः वश्यादिसिद्धिदश्च । रा.नि.व.५ । वातहरः । सु.सू.४६अ. । [हृडडचन्द्रः ।

वन्दाका (की) । स्त्री । वन्दायां । मान्दड़ा ।

वन्दारुः । पुं । वन्दाके । परगाछा । वै.निघ. ।

वन्ध्यफला । स्त्री । रक्तकार्पास्याम् । लाल कापास । वै.निघ. ।

वन्द्या । स्त्री । गोरोचनायां । गोरोचना । भा. । वन्दायां । परगाछा । श.च. ।

वन्यम् । क्ली । कुटन्नटे । वा.सू.१५अ. । शबर-चन्दने । रा.नि.व.१२ । कैवर्त्तमुस्तके । च.सू.३अ. । च.द.कुष्ठ.चि. । त्वचि । गुड़त्वक् । रा.नि.व.१२ । पुं । लताशाले । र.मा. । श्वेतसूरणे । वन ओल । वाराहीकन्दे । शुयार आलू । रा.नि.व.७ । देवनले । नल । रा.नि.व.८ । शाके । शाँक । च.द.नदा.चि. ।

वन्यकर्कटी । स्त्री । वनजातकर्कटीभेदे । वन काँकरोल ।

वन्यजा । स्त्री । वनोपोदक्याम् । वन पुँइ । वै.निघ. ।

वन्यजीरकम् । क्ली । वनजातकटुजीरके । वनजीरा । वै.निघ. ।

वन्यदमनः । पुं । [illegible] । वन [illegible] । [illegible] । रा.नि.व.१० ।

वन्यधान्यम् । क्ली । नीवारे । [illegible] । [illegible] ।

वन्यहृद्यः । पुं । [illegible] । वै.निघ. ।

वन्यसहचरी । स्त्री । पीतझिण्टाम् । पीत [illegible] । रा.नि.व.१० ।

वन्या । स्त्री । [illegible] । [illegible] । [illegible] । रा.नि.व.४ । [illegible] । रा.नि.व.५ । [illegible] । रा.नि.व.६ । [illegible] । रा.नि.व. १० । [illegible] । [illegible] । [illegible] । वै.निघ. ।

वन्योपोदकी । स्त्री । [illegible] । वन [illegible] । [illegible] ।—[illegible] । [illegible] । रा.नि. व.७ ।

वपकः । पु । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

वपा । स्त्री । [illegible] । रा.नि.व.१८ ।

वपाटिका । स्त्री । [illegible] । [illegible] ०७. । See [illegible] । [illegible] ।

वपावहम् । क्ली । [illegible] च

वपुः (स्) । क्ली । शरीरे । रा.नि.व.१८ ।

वपुःस्रवः । पु । [illegible] । रा.नि. व.१८

वपुर्वीर्य्यम् । क्ली । [illegible] । वै.निघ. ।

वपुषा । स्त्री । [illegible] । [illegible] मा ।

वपुष्टमा । स्त्री (Hibiscus mutabilis । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

वप्र(विष्टक)म् । क्ली, पु । [illegible] । [illegible] ।

वप्रा । स्त्री । [illegible] । रा.नि.व.६ ।

वप्री । स्त्री । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

वभ्रुः । पु । [illegible] । सु.[illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥" मा. ।

वभ्रुधातुः । पुं । [illegible] । [illegible] । रा.नि.व.१३ ।

वमः (थुः) । पुं । [illegible] रा.नि.व.२० । [illegible] । [illegible] ।

वमनम् । क्ली । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।—[illegible], यथा [illegible] । [illegible]—[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । सु.सू.४३. । [illegible]—"[illegible] ॥" [illegible] । पु । [illegible] । [illegible] । रा.नि.व.४ ।

वमनकल्पः । पु । [illegible] । [illegible] । [illegible] ४३ ।

वमनद्रव्यम् । क्ली । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । यथा— [illegible] । [illegible] । [illegible], [illegible]. [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]

সর্ষপ, বিড়ঙ্গ, পিপুল, করঞ্জ, নাগেশ্বর, রক্ত কাঞ্চন, শ্বেতকাঞ্চন, নিম্, অশ্বগন্ধা, বেতস, বাকুলি অপরাজিতা, আতুসী, তেলাকুচা, বচ, রাখালশশা, শ্বেত রাখালশশা: প্রভৃতি। सु.सू.३९ष.।

वमनव्यापत्। स्त्री। वान्त्यसिद्धौ आध्मानादि-विकारे। तद्वैद्यातुरनिमित्तं वमनं विरेचनञ्च पञ्चदशधा व्यापद्यते सावशेषौषधत्वं जीर्णौषधत्वं हीनापहृत-दोषापहृतत्वं वातशूलमयोगातियोगौ जीवादानमाध्मानं परिकर्त्तिका परिस्रावः प्रवाहिका हृदयोपसर्पणं विबन्ध इति। सु.चि.३४ष.।

वमनी। स्त्री। जलौकायाम्। জোঁক। रा.नि.व.१९।

वमनीया। स्त्री। मक्षिकायाम्। মাছি। रा.नि.व.१९।

वमिः। स्त्री। वान्तौ। বমন। रा.नि.व.२०। पुं। अग्नौ।

वम्भः। पुं। वंशे। বাঁশ। श.र.।

वम्रीकूटः। पुं। वल्मीके। উইঢিপি।

वयः (स्)। क्ली। बाल्यादौ। तच्च त्रिविधं बाल्यमध्यवार्द्धक्यानि। तत्रोनषोड़शवर्षो बालः। बालश्च त्रिविधः दुग्धाशी दुग्धान्नाशी अन्नभुक् चेति। तत्र एकवर्षो दुग्धाशी, द्विवर्षो दुग्धान्नाशी, तदुत्तरमन्नाशी च। तथा षोड़शसप्तत्योर्मध्ये मध्यमः, मध्यमश्चतुर्द्धा यौवनादि। ततः सप्ततेरूर्द्ध्वं वार्द्धक्यमिति। तत्र धातुरसादिकम्। इन्द्रियबल-रेतांसि च दिने दिने क्षीणतां यान्ति। भा.। अपिच—"वयश्चतुर्विधं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यम। हीनं चातुर्विधं प्रोक्तम्...। बालं युवानं वृद्धञ्च मध्यमञ्च तथैव च। चतुर्विधं वयःसम्यक् तस्यामासेन वक्ष्यते। पञ्चिशान्तं यमचोर्ध्व बालस्त्रीसुकुमारकं। एतेषां मध्यमा संज्ञा प्रोच्यते वैद्यकागमे। आषोड़शाद्भवे-द्बालः पञ्चविंशो युवा नरः। मध्यमः सप्तति यावत्परतो वृद्ध उच्यते। तथाच सुकुमारयेऽपीति मध्यमसंज्ञकाः। वयसः षोड़शाधिक्यं समयः स्याद्भवेत्तु यः। आविंशतिसमाः प्राप्तो यथा च कृशदेहवान्। पूर्णं वयः स्त्रियः प्राप्ता मध्यमं चाधमं वयः। पञ्चविंशत्समादूर्द्ध्वम् आपञ्चाशद्गत पुमान्। कर्म्मकठोरा वनिता दृश्यते चोत्तमं वयः। पञ्चविंशात्समादूर्द्ध्वं पञ्चाशत् संयुतः समाः। बालो वृद्धस्तथा मध्यं इत्येतदुत्तमं वयः। पञ्चवर्षा स्मृता बाला मुग्धा च षट्समावधि। द्वादशाब्दं स्मृता बाला मुग्धा स्यात् सप्तमावधि। प्रौढ़ा च नववर्षाणि प्रगल्भा च वयोदशा। चतुर्विंशद्वर्षमूर्द्ध्वं सप्ततिंशति मध्यमा। पूर्णं वयः स्त्रियः प्राप्ता इत्येतदुत्तमं वयः॥" अत्रि.५ष.। यौवने। मे.। पक्षिणि। अम.।

वयःसंस्थापनी। स्त्री। ब्राह्म्याम्। ব্রাহ্মী শাক। वै.निघ.।

वयस्थः। पुं। आमलकवृक्षे। वै.निघ.।

वयस्था। स्त्री। दृष्टार्त्तवायां स्त्रियां। रा.नि.व.१८। हरीतक्याम्। प.मु.। भा.पू.१भ.। काकोल्यां, क्षीरकाकोल्यां। दारुहरिद्रायाम्। सोमवल्ल्याम्। সোমলতা। रा.नि.व.२३। ब्राह्मीशाके। रा.नि.व.५। च.सू.४ष.संज्ञास्थापने। सि.यो.उन्मा.चि.महापैशाचघृते। आमलक्याम्। रा.नि.व.११। वै.निघ.उन्मा.चि.सारस्वतघृते। वा.चि.६ष.। गुडूच्याम्। रा.नि.व.३। च.द.उन्मा.चि.महापैशाचघृते। शल्लक्याम्। प.मु.। ब्राह्मी-वृक्षे। हे.च.। मत्स्याक्षपर्ण्याम्। मत्स्याक्ष्याम्। युवत्याम्। रा.नि.व.२३।

वयस्या। स्त्री। आमलक्याम्। गुडूच्याम्। भा.४भ.नगमेय चि.। "पचां वयस्यां जटिलाम्।" क्षीरकाकोल्याम्। हरीतक्याम्। वै.निघ.।

वयोवङ्गम्। क्ली। शीषधातौ। कश्चित्। रा.नि.व.३।

वरम्। क्ली। कुङ्कुमे। रा.नि.व.१२। आर्द्रके। त्वचि। দারুচিনি। रा.नि.व.६। सैन्धवलवणे। सुगन्धतृणे। वै.निघ.। पुं। पियालवृक्षे। बकुल-वृक्षे। विकङ्कतवृक्षे। हरिद्रावृक्षे। वै.निघ.। गुग्गुलौ। श.र.।

वरकः। पुं। प्रियङ्गुकनामतृणधान्ये। চীনা-ধান, কাংনী ধান। तत्पर्य्यायौ.—स्थूलकङ्गुः स्थूलप्रियङ्गुः। बीजगुणाः—मधुरं रूक्षं कषायं वातपित्तकरं षष्टिकाद्धीनगुणञ्च। रा.नि.व.१६। च.सू.२७ष.। वनमुद्गे। मुगानी। हे.च.। पर्पटके। ক্ষেৎপাপড়া। रा.नि.व.५। च.वि.८ष.। क्ली। हस्वबदरीफले। मद.व.६।

वरकन्दा। स्त्री। क्षीरीशवृक्षे। प.मु.।

वरकोद्रवः। पुं। कोविदारवृक्षे। र.मा.।

वरकोलम्। क्ली। राजबदरे। নারিকেলী কুল।

वरचन्दनम् । क्ली । कालीयचन्दने । देवदारुणि । मे. ।

वरटः । पुं । हंसे । मे. । वरटिकायाम् । বোলতা । तत्पर्य्यायाः,—गन्धोलिः गन्धोली वरटा वरलः वरला वरली घृत्रा कूरा हृद्वर्त्तिपा विषहृष्टी मूद्रशीलः वरलः वषपट्पदः । अम. । क्ली । कुन्दपुष्पे । কুঁদফুল । श.र. ।

वरटा (टी) । स्त्री । हंस्याम् । अम. । मे. । कुसुम्भवीजे । भा.पू.१भ.धा.व. । अग्निप्रकृतिकीटभेदे, वरटायाम् । বোলতা । वर्र । विका. । सु. कल्प.८७. ।

वरटीवान्तम् । क्ली । मधुनि ।

वरटिका । स्त्री । कुसुम्भवीजे । योग.र.च. । भा.पू.१भ.धा.व. ।

वरणः । पुं । वरुणवृक्षे । বরুণ গাছ । अम. । सेतौ । हारा. ।

वरणा । स्त्री । (Capharis trifoliata.) तुवर्य्याम् । उहर । नकुल.१२८. ।

वरण्डः (कः) । पुं । यौवनकण्टके । ব্রণ, বয়স্ফোঁড়া । मे. । श.र. । [मे. ।

वरण्डा । स्त्री । शारिकायाम् । শালিক পাখী ।

वरण्डालुः । पुं । एरण्डवृक्षे । कन्दशाकविशेष । विका. ।

वरतिक्तः (कः) । पुं । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । पर्पटके । ক্ষেৎপাপড়া । भा.म.१भ. प्रलापकज्व.चि. । रोहितकवृक्षे । রয়না গাছ । प.मु. ।

वरतिक्त(क्ति)का (क्ता) । स्त्री । पाठायाम् । আকনাদি । रा.नि.व.६ ।

वरत्कारी । स्त्री । रेणुकनामगन्धद्रव्ये । রেণুক । श.च. ।

वरत्रा । स्त्री । करिमध्यबन्धनरज्ज्वाम् । কাছদড়ি । भ.टी.भ. ।

वरत्वचः । पुं । निम्बवृक्षे । নিম্ গাছ । र.मा. ।

वरदा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । मद.व.१ । सुवर्चलायां । হড়হড়ে । रा.नि.व.४ । वाराहीकन्दे । গেঁটে इति लोके । वै.निघ. । कन्यायां । मे. ।

वरदारुः (कः) । पुं । शाकवृक्षे । সেগুন গাছ । हिं मुंशवद । गुणाः—शिशिरः रक्तपित्तप्रसादनश्च । भा. ।

वरदायिनी । स्त्री । सुवर्चलायां । হড়হড়ে । वै.निघ. ।

वरपर्णाख्यः । पुं । क्षीरकञ्चुकीवृक्षे । ক্ষীরখড়াই । र.मा. ।

वरफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे ।

वरमुखी । स्त्री । रेणुकायाम् ।

वरम्बरा । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । श.च. ।

वरलः । पुं । वरटे । বোলতা । श.मा. ।

वरलब्धः । पुं । चम्पकवृक्षे । प.मु. । रक्तकाञ्चने, नागकेशरचम्पके । विका. ।

वरला (ली) । स्त्री । हंस्याम् । वरटायाम् । বোলতা । विका. । मे. ।

वरवर्णिनी । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ । लाक्षायाम् । प्रियङ्गुलतायाम् । गोरोचनायाम् । नार्य्याम् । मे. ।

वरवारणः । पुं । जाङ्गलजीवविशेषे । चि. १०८. ।

वरवाह्लीकम् । क्ली । कुङ्कुमे । श.टी. ।

वरबिलः । पुं । बीरतरौ । स चतुर्विधः श्वेतकृष्णनीलरक्तभेदेन । वै.निघ. ।

वरशीतम् । क्ली । त्वचि । দারুচিনি । वै.निघ. ।

वरश्रेणी । स्त्री । कृष्णमुष्क्याम् । वै.निघ. ।

वरलकः । पुं । श्यामाके । वै.निघ. ।

वरा । स्त्री । शतपुष्पायाम् । त्रिफलायां । प.मु. । भा.छ.रतिवल्लभपूगपाके । "त्रिफलाधीरणवारिवारिदवरा ।" वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.महारास्नादौ । वातिङ्गने । বেগুন । पाठायाम् । আকনাদি । ओड्रपुष्पे । জবা ফুল । र.मा. । हरिद्रायाम् । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । मधे । वाराहीकन्दे । श्वेतापराजितायाम् । सोमराज्यां । वै.निघ. । शतमूल्यां । रा.नि.व.४ । गुडूच्यां । रा.नि.व.३ । मेदायां । ब्राह्म्याम् । ब्राह्मी शाक । रा.नि.व.५ । विडङ्गायां । रा.नि.व.६ । रेणुकायां । রেণুক । श.च. ।

वराकः । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাপড়া । वै.निघ. ।

वराङ्गम् । क्ली । त्वचि । गुड़त्वक् । रा.नि.व. ६ । भैष.म.री.चि. । च.द.भ.च.चि. । पाठायां । आकनादि । हरिद्रायां · रा.नि.व.६ । मेदायां । रा.नि.व.५ । योनौ । त्रिका. । रस.र.स्त्रीरो.चि. । मस्तके । रा.नि.व.१८ । उपस्थे । कङ्कुष्ठे । वै. निघ. । गुह्ये । अम. ।

वराङ्गः (ङ्गी[इन्]) । पुं । अम्लवेतसे । प.मु. । गजे । त्रिका. । त्रि. । श्रेष्ठावयवे । स्त्री (ङ्गी) । हरिद्रायां । नागदन्त्याम् । बड़ हाति । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व ६ ।

वराङ्गकम् । क्ली । त्वचि । दारुचिनि । अम. ।

वराङ्गदलम् । क्ली । प्रियङ्गुपत्रे । च.चि.३अ. ।

वराङ्गवल्कलम् । क्ली । त्वचि । गुड़त्वक् । र.सा.सं.ज्वरान्तकलौहे ।

वराटः (का:)(टी) । पुं, स्त्री । कपर्दके । कड़ि । स श्रेष्ठमध्यकनिष्ठभेदेन त्रिधा । यथा—"सार्द्धनिष्कभरा श्रेष्ठा निष्कभारा च मध्यमा । पादोननिष्कभारा च कनिष्ठा परिकीर्त्तिता । रसवैद्यकनिर्द्दिष्टा सा वराटकसंज्ञका ॥" तच्छुद्धिगुणाः—"वराटी काञ्जिके स्विन्ना यामाच्छुद्धिमवाप्नुयात् । परिणामादिशूलघ्नी ग्रहणी क्षयहारिणी । कटूष्णा दीपनी वृष्या तिक्ता वातकफापहा ॥" र.सा.सं. । पद्मबीजे । मे. । भैष.स्त्रीरो.चि.सौभाग्यशुण्ठीमोदके ।

वराटकरजाः (स्) । पुं, स्त्री । नागकेशरवृक्षे । नागेश्वर गाछ । श.मा. ।

वराटकविषम् । क्ली । तन्नामकत्वक्सारनिर्य्यासविषे । सु.कल्प.२अ. ।

वराटिका । स्त्री । कपर्द्दके । घेंचिकड़ि । अ.टी.भ. । "पीताभा ग्रन्थिला पृष्ठे दीर्घवृत्ता वराटिका ।" इति भेदाः । र.सा.सं. । पद्मबीजकोषे । नागकेशरवृक्षे । वै.निघ. । शालूककन्दे । भा.उ.वाक्षौ. । "वराटिका मांसी मिषिः ।"

वराणः । पुं । वरुणवृक्षे । श.र. ।

वरादनम् । क्ली । राजादनफले । पियाल-फल । श.च. ।

वरान्नम् । क्ली । भर्जितधान्यद्विदलकृतश्रेष्ठान्ने । यथा—"शमीधान्यस्य भृष्टस्य दालिद्दृत्वा सुनिस्तुषा । पक्वोदके सुसिद्धा सा वरान्नमिति चच्यते । कुरुते मलसंस्तम्भ सतुषं कुरुते जराम् ॥" द्रव्यगु. ।

वराभिधः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

वराम्रः । पुं । करमर्द्दवृक्षे । र.मा. ।

वराम्लः । पुं, क्ली । अम्लवेतसे । प.मु. ।

वरायुः (स्) । क्ली । पानीयाम्लके ।

वरारकम् । क्ली । हीरके । हीरा । हे.च. ।

वरारोहः । पुं । पक्षिविशेषे । वै.निघ. । अश्वारोहे । विश्व. । स्त्री (हा) । कन्याम् । नार्य्याम् । हे.च. ।

वरार्द्धकम् । क्ली । भागैककुङ्कुमं भागैकचन्दनं भागैकह्रीवेरं वरार्द्धकमुच्यते । "चन्दनं कुङ्कुमं वारि त्रयमेतद्वरार्द्धकम् ।" रा.नि.व.२२ ।

वराल(क)म् । क्ली, पुं । लवङ्गे । अष्टाङ्ग सारसंग्रहे । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।

वराशिः (सिः) । पुं । स्थूलवस्त्रे । মোটা কাপড় । श.र. । जटा. । धरणि. ।

वरासनम् । क्ली । ओड्रपुष्पे । जवा फूल । श.मा. ।

वरासी । स्त्री । मलिनवस्त्रे । श.मा. ।

वराहः । पुं । शूकरे । कृष्णपिण्डारे, कृष्णमदने । र.मा. । मुस्तायां । शिशुमारे । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.२२ । मानभेदे । मे. । हीरके । वै.निघ. ।

वराहकः । पुं । हीरके । हीरा । शिशुमारे । शुशुक । वै.निघ. ।

वराहकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । চামর আলু । अम. डुकरकन्द । रा.नि.व.७ ।

वराहकर्णी । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४ ।

वराहकाली (इन्) । पुं । सूर्य्यमणिपुष्पवृक्षे । সূর্য্যমণি ফুলের গাছ । हारा. । स्त्री (ली) । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़िया । वै.निघ. ।

वराहक्रान्ता । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । वराक्रान्ता । तत्पर्य्यायाः,—समङ्गा ललकारिका लज्जालुः लज्जालुका वराहनामा वदरा शूकरी तिक्तगन्धिका नमस्कारी खदिरी अञ्जलिकारिका कृताञ्जलिः गण्डकारी समीच्छदा । प.मु. । गुणाः,—समङ्गा शीतला तिक्ता कषाया कफपित्तजित् । रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगान् विनाशयेत् ॥ श.मा. । वाराहीकन्दे । अ.टी.भ. ।

वराहदंष्ट्रा । स्त्री. । क्षुद्ररोगविशेषे । वराह-दाँड़ । मा.नि. । See शूकरदंष्ट्रकः ।

वराहनामा (न्) । पुं । वाराहीकन्दे । श.मा. । वराहक्रान्तायाम् ।

वराहनिर्य्यूहः । पुं । वराहमांसरसे । च.सू.२अ. ।

वराहपत्री । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४ ।

वराहपित्तम् । क्ली । शूकरपित्ते । अस्य शोधनं मत्स्यपित्तशब्दे द्रष्टव्यम् । सा.कौ. ।

वराहपुटम् । क्ली । औषधपाकार्थं पुटभेदे । See वाराहपुटम् ।

वराहमांसम् । क्ली । शूकरमांसे । गुणाः—"वराहमांसं गुरु वातहारि वृष्यं बलस्वेदकरं बलीत्यम् । तस्माद्गुरु ग्रामवराहमांसं तनोति मेदोबलवीर्य्यवृद्धिम् ॥" रा.नि.व.१७ ।

वराहशिम्बी । स्त्री । शूकरभोज्यशिम्ब्याम् । चि.क्र.क.बन्ध्याप्रतीकारे ।

वराहाङ्गी । स्त्री । क्षुद्रदन्त्याम् । वै.निघ. ।

वराहिका । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४ । कपिकच्छ्वां । आलकुशी । रा.नि.व.३ ।

वराही । स्त्री । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ । मुस्तायां । रा.नि.व.६ । अश्वगन्धायाम् । क्षणघटकायाम् । वै.निघ. ।

वरिवस्या । स्त्री । शुश्रूषायाम् । अम. ।

वरिशी । स्त्री । वड़िशे । श.र. ।

वरिषाः । स्त्री । वर्षर्त्तौ ।

वरिषाप्रियः । पुं । चातकपक्षिणि । श.र. ।

वरिष्ठम् । क्ली । ताम्रे । তামা । र.मा. । उशीरे । वै.निघ. । मरिचे । मे. । पुं । नागरङ्गवृक्षे । নারাঙ্গা লেবুর গাছ । रा.नि.व.११ । तित्तिरपक्षिणि । তিতির পাখী । मे. । स्त्री (ष्ठा) । हरिद्रायां । वै.निघ. । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़े । रा.नि.व.४ ।

वरिहिष्टम् । क्ली । उशीरे । वालके । বালা । सु.चि.१८अ. ।

वरिहिष्टमूलम् । क्ली । उशीरमूले । বেণামূল । सु.चि.१८अ. ।

वरी । स्त्री । शतावर्य्याम् । प.मु. । भा.उ.भैप. वाजी.कामाग्निसन्दीपनरसे । 'ब्राह्मी वरी वानरी ।' लघुशतावर्य्याम् । महाशतावर्य्याम् । वै.निघ. ।

वरीयसी । स्त्री । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४ ।

वरुकः । पुं । कुधान्यभेदे । वरके । চীনাধান । सु.सू.४६अ. । गुणाः—कुधान्यवत् ।

वरुणः । पुं । (Crataeva religiosa. Syn. Capparis triforliata.) स्वनामख्याततिक्तशाकवृक्षे । বরুণ গাছ । हिं बिलि । मं वरुण । कं मद्वसलि । तें उरुमटि, माजिचेट्टु, उलिमिरिचेट्टु । बम्. वायवरणा । ता. मरलिङ्गम् । तत्पर्य्यायाः,—वरणः वरुणः सेतुः सेतुकः तिक्तशाकः कुमारः कुमारकः मेघः अश्मरीघ्नः शिखिमण्डलः श्वेतद्रुमः श्वेतवृक्षः साधुवृक्षः तमालः मारुतापहः । गुणाः—कटुः उष्णः रक्तदोषघ्नः शिरोवातहरः स्निग्धः आग्नेयः विद्रधिवातघ्नश्च । रा.नि.व.९ । अपिच,—"वरुणः पित्तलो भेदी श्लेष्मकृच्छ्राश्ममारुतान् । निहन्ति गुल्मवातास्रक्रिमींश्चोष्णोऽग्निदीपनम् ॥ कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूक्षको लघुः ॥" भा. । तत्पुष्पगुणाः—"पुष्पं वरुणजं ग्राहि पित्तघ्नमामवातजित् ।" राज.४प. । सु.सू.३८अ. । वा.सू.१५अ. । वै.निघ. २भ.वा.व्या.चि.लघुनारायणतैले । जले । मे. ।

वरुणग्रहः । पुं । तन्नामके अश्वस्य दुष्टग्रहविशेषे । लक्षणं—"तालुजिह्वे च नेत्रे च वृषणौ मेढ्रमेव च । श्यावं स्फपञ्च यस्य स्याद्गात्रगौरवमेव च । तस्य स्वदपरीतस्य बुद्धिमान् वरुणग्रहः । कृतं दोषं महाघोरं तस्याङ्गस्य विनिर्दिशेत् ॥" ज.द.५७अ. ।

वरुणात्मजा । स्त्री । मद्ये । अम. ।

वरुणादिगणः । पुं । तदादिद्रव्यवर्गे । वरुणसहचरद्वय-शतावरी-दहन-मोरट-बिल्व विषाणिका-द्विबृहती-द्विकरञ्जजयाद्वयबहुलपल्लवदर्भरुजाकरेषु । गुणाः—कफमेदोमन्दाग्निहरः अधोवातशिरःशूलगुल्मान्तर्विद्रधिघ्नश्च । वा.सू.१५अ. । "वरुणादि र्गणोह्येषः कफमेदोनिवारणः । विनिहन्ति शिरःशूल-गुल्माभ्यन्तर-विद्रधीन् ॥" सु.सू.३८अ. । "वरुणार्त्तगलौ शिग्रु मधुशिग्रु कः । मेषशृङ्गी करञ्जौ च बिम्बाग्निमन्थमोरटाः । शैरीयो वसिरी दर्भो वरी वसुकचित्रकौ । बिल्वश्चैवाजशृङ्गी च बृहतीद्वयमेव च । वरुणादिर्गणः... ॥" सु.सू. ३८अ. । च.द.अश्मरीचि. ।

वरूथम् । क्ली । चर्म्मणि । मे. ।

वरेण्यम् । क्ली । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

वरोटम् । पुं । मरुवकपुष्पे । श.मा. ।

वरोत्पलम् । क्ली । श्वेतरक्तपद्म । वै.निघ. ।

वरोलः । पुं । वरटे । भृङ्गरोले । ভীমরুল । त्रिका. ।

वरोहशाखी (इन्) । पुं । प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । रा.नि.व.११ ।

वरौषधी । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া । ब्राह्मीशाके । वै.निघ. ।

वर्करा । स्त्री । तरुणच्छाग्याम् । सु.चि.१८. ।

वर्करः । पुं । पशुजातीयतरुणे । युवा पशु । अम. । छागे । त्रिका. । मेषशावके । अ.टी.भ. ।

वर्गः । पुं । गणे । सु.कल्प.५अ. ।

वर्गचरः । पुं । पाठीनमत्स्ये । চিতল মাছ । वै.निघ. ।

वर्चः (स्) । क्ली । रूपे । विष्ठायां । तेजसि । मे. ।

वर्चस्कः । पुं, क्ली । विष्ठायाम् । अम. ।

वर्चस्कीटः । पुं । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । मलकृमौ । বিষ্ঠার কীট । सु.कल्प.८अ. ।

वर्जः । पुं । कपर्दके । কড়ি ।

वर्जनम् । क्ली । मारणे । हे.च. ।

वर्णम् । क्ली । कुङ्कुमे । हे.च. । स्वर्णे । मे. । र.सा.सं,ज्व.चि.स्वर्णगिरिरसे । पुं, क्ली । शुक्लादिरङ्गे । রঙ । स बहुविधः श्वेतपाण्डुधूसरकृष्णपीतहरितरक्तश्योणारुणपाटलश्यावधूम्रपिङ्गलकर्बुरेषु । चामरः । स गर्भस्थस्य षष्ठे मासि भवति । सुखबोधः । अङ्गलेपने । स्वर्णे । मे. । स्पर्शे । अङ्गरागे । हे.च. ।

वर्णकम् । क्ली । हरिताले । रमा. । सुगन्धचूर्णलेपने । अम. । पुं, क्ली । चन्दने । विलेपने । मे. । श.र. । हिङ्गुलादौ । अम. भ. । कावे । अम. ।

वर्णकण्टम् । क्ली । तुत्थे । তুঁতিয়া । वै.निघ. ।

वर्णकृत् । क्ली । पीतवर्णचन्दने । वै.निघ. ।

वर्णदम् । क्ली । कालीयकचन्दने । जटा. ।

वर्णदा (त्री) । स्त्री । हरिद्रायाम् । হলুদ । रा.नि.व.६ ।

वर्णपुष्पः (कः) । पुं । राजतरुणीपुष्पवृक्षे । রক্ত ঝাঁটী । वम्. रक्तकीरंटा । रा.नि.व.१० ।

वर्णपुष्पी । स्त्री । उष्ट्रकाण्डीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । [रा.नि.व.१२ ।

वर्णप्रसादनम् । क्ली । अगुरुणि । काष्ठागुरुणि ।

वर्णभूः । स्त्री । स्थौणेयके । গেঁঠেলা । वै.निघ. ।

वर्णभेदिनी । स्त्री । सुगन्धप्रियङ्गौ । वै.निघ. ।

वर्णमातृका । स्त्री । वाग्देवतायाम् ।

वर्णमृत्तिका । पुं । मृत्तिकाविशेषे । লালমাটী বা আলামাটী । रस.चि.६अ. ।

वर्णरे(ले)खा । स्त्री । खटिकायाम् । খড়ি । त्रिका. ।

वर्णलेखिका । स्त्री । कठिन्याम् । र.मा. ।

वर्णलोहकम् । क्ली । राजपित्तले । वै.निघ. ।

वर्णवती । स्त्री । हरिद्रायाम् । जटा. ।

वर्णविलासिनी । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

वर्णशाकः । पुं, क्ली । गौरसुवर्णशाके । वै.निघ. ।

वर्णसिः । पुं । जले । उणा. ।

वर्णा । स्त्री । आढक्यां । অড়হর । हे.च. ।

वर्णार्हः । पुं । हरितमुद्गे । হারিমুগ । रा.नि.व.१६ ।

वर्णि । क्ली । स्वर्ण । सिद्धान्तकौमुदी ।

वर्णिका । स्त्री । कठिन्यां । খড়ি । हारा. ।

वर्णिनी । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।

वर्णोज्ज्वलम् । क्ली । हरिताले । गन्धके ।

वर्ण्यम् । त्रि । वर्णकरे । क्ली । कुङ्कुमे । वै.निघ. । पुं । श्वेतार्जके । वै.निघ. । वर्णकरमहाकषायगणे । यथा—"चन्दनतुङ्गपद्मकोशीरमधुकमञ्जिष्ठाशारिवापयस्या-सिता-लता इति दशेमानि वर्ण्यानि भवन्ति ।" রক্তচন্দন, পুন্নাগ বা বকম, পদ্মকাষ্ঠ, বেণার মূল, যষ্টিমধু, মঞ্জিষ্ঠা, অনন্তমূল, ভূঁইকুমড়া, চিনি, দূর্ব্বা । च.सू.४अ. ।

वर्त्तः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

वर्त्तकम् । क्ली । वर्त्तलोहे । বিদ্রী । रा.नि.व.१३ । पुं । पक्षिविशेषे । ভারুই পাখী । हिं बटेरी गुड़गुड़े । योग.र.ज्व.चि. । तन्मांसगुणाः—निर्दोषं वीर्य्यकरं पुष्टिकरञ्च । रा.नि.व.१० । "वर्त्तको विशदो हृद्यो यथा लावस्तथैव च ।" अवि.२१अ. । अश्वखुरे । अम. ।

वर्त्तका । स्त्री । वर्त्तकपक्षिणि । ভারুই, বটেরবিশেষ । अ.टी.रा. ।

वर्त्तकी । स्त्री । सप्तलायां । সাতলা । वै.निघ. ।

वर्त्ततीक्ष्णम्। क्ली । चक्रलोहे । विद्गुरी। रा.नि.व.१३।

वर्त्तनम्। क्ली । परिवर्त्तने । भा.म.३म.भग्न-चि.। विहृतस्य वर्त्तुलीकरणकर्म्मणि । शल्यकम्पन कर्म्मणि । सु.सू.७ष.। जीवने । मे.। पुं । वामने । मे.। [देयवि । श.र.।

वर्त्तनी। स्त्री । तर्कुपीठिकायाम् । विका.।

वर्त्तलो(लौ)हम्। क्ली । लौहविशेषे, चक्र लौहे । विद्गुरी । वम्. पञ्चरसलौह । तत्पर्य्यायाः,—वर्त्तकं वर्त्तलौहं लौहसङ्करं नीलकं नीलजं नीललौहं। गुणाः—कटु तिक्तं शीतलं कफदाह-पित्तघ्नं मधुरं पित्तदाहशमनश्च । रा.नि.व-१३।

वर्त्तिः। स्त्री । दशायाम् । वाति, सलते । प.प्र.। नेत्राञ्जनशलाकायां । सि.यो.च.स्या.चि.। गात्रानुलेपने । मे.। गुदमार्गप्रवेश्यौषधभेदे ।

वर्त्ति(र्त्ती)कः। पुं । वन्यचटके, वर्त्तिक-पक्षिणि । हिं बटेर गुडगुड़े । अम.। च.सू.२७अ.। वातचटके । बाबुई । हिं बगेरि । तत्पर्य्यायाः,—वर्त्तिनी वर्त्तिका वर्त्तकः वर्त्ती वर्त्तीकः गाञ्जिकायः । "वर्त्तीको वर्त्तिकश्चैवस्ततोऽन्या-वर्त्तकाः स्मृताः।" गुणाः—"वर्त्तीकोऽग्निकरः शीतोज्वरदोषत्रयापहः। सुरुच्यः शुक्रदो बल्यो वर्त्तिकोऽल्पगुणस्ततः॥" भा.।

वर्त्तिका } स्त्री । पिटकविशेषे । च.चि.२अ.।
वर्त्तिनी } तित्तिरपक्षिणि । वै.निघ.। वर्त्तक-पक्षिणि । बटेर पाखी । अम.। पक्षिविशेषे, वनचटकायाम् । बाबुई पाखी, ভারচটা। विका.। च.सू.२७अ.। गुणा.—"वर्त्तिका मधुरा रुक्षा कफमारुतनाशिनी।" राज.३प.। मेष-शृङ्ग्याम् । अजशृङ्ग्याम् । ভেড়াশৃঙ্গী। प.मु.। रा.नि.व.८।

वर्त्ति(र्त्ती)रः। पुं । कपिञ्जलसदृशपक्षिणि, तित्तिरपक्षिणि । च.सू.२७अ.।

वर्त्ती। स्त्री । वर्त्तिकायाम् । वाति । प.प्र.। लेपनचूर्णे । पुं (इन्)। वनचटके । वै.निघ.।

वर्त्तुलम्। क्ली । गञ्जने । गाजर इति भाषा। रा.नि.व.७। गुञ्जलवणे । वै.निघ.। पुं । कलाय-भेदे । वाटुल कलाय, मटर । हिं केराव । श.मा.। टङ्कपचारे । सर्पभेदे । वै.निघ.।

वर्त्तुलफलम्। क्ली । कालिङ्गकफले । तरमुज । वै.निघ.।

वर्त्तुली। स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६।

वर्त्म (न्)। क्ली । नेत्रपक्ष्मणि । मे.।

वर्त्मकर्दमम्। क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे । लक्षणं—"क्लिन्नं पुनः पित्तदुष्टं विदग्धं शोणितं यदा। तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमम्॥" सु.उ.३अ.।

वर्त्मकुन्दः। पुं । अश्वस्य नेत्ररोगभेदे । लक्षणं—"चक्षुषी यस्य वाहस्य पूयस्रावी विजायते । वर्त्मकुन्द इति ख्यातस्तस्य कुर्य्यात् क्रियामिमाम्॥" ज.द.।

वर्त्मनिमेषः। पुं । नेत्रवर्त्मगत रोगविशेषे । तल्लक्षणं यथा,—निमेषिणीः शिरा वायुः प्रविष्टो सन्धिसंश्रयाः। चालयत्यतिवर्त्मानि निमेष इति तद्विदुः॥" मा.नि.।

वर्त्मबन्धः (कः)। पुं । नेत्रपक्ष्मगतरोगे । लक्षणं यथा—"कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोफेन यो नरः। न समं छादयेदक्षि भवेद्बन्धः स वर्त्मनः॥" सु.उ.३अ.। [निघ.।

वर्त्ममाक्षिकम्। क्ली । स्वर्णमाक्षिके । वै.

वर्त्मरोगः। पुं । नेत्रपक्ष्मगतरोगे । निदानादि —"पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः। शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः। विवर्द्ध्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान्। विकारान् जनयन्त्याशु......॥" ते च बहुविधाः यथा—उत्सङ्गिनी कुम्भीका पोथक्यः वर्त्मशर्करा अर्शोवर्त्म शुष्कार्शः अञ्जनिका बहलवर्त्म वर्त्मबन्धकः क्लिष्टवर्त्म कर्दमवर्त्म श्याववर्त्म प्रक्लिन्नवर्त्म अक्लिन्न-वर्त्म वाताहतवर्त्म वर्त्मार्बुदं निमेषिणी शोणितार्शः लगणः विषवर्त्म पक्ष्मकोपश्चेति । सु.उ.३अ.। "सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः। अक्षि-सुप्यविशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः। शिराभि-रूर्द्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः। वर्त्मसन्धिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा। रोगान् कुर्युः...॥" वर्त्मरोगाः चतुर्विंशतिः—कृच्छ्रोन्मीलः निमेषः वाताहतं कुम्भीकंज्ञा पित्तोत्क्लिष्टं पक्ष्मशातः पोथकी कफोत्क्लिष्टं लगणः उत्सङ्गाख्या रक्तोत्क्लिष्टम् अधिमांसम् अञ्जननामिका विषवर्त्म त्रिदोषोत्क्लिष्टवर्त्म श्याववर्त्म क्लिष्टवर्त्म सिकतावर्त्म कर्दमवर्त्म बहलवर्त्म अलजी कुकूणकः पक्ष्मरोधः

चार्बुदञ्चेति । एषु क्लिन्नोन्मीलमाख्यौ भेषजैः साध्यः । निमिषवातहते चार्शश्च वर्ज्यम । पञ्चरोगो याप्यः । शेषानेकोनविंशतिविधान् शस्त्रेणोपाचरेत् । तेषु पञ्चसदनं कुट्टयेत् सूचीकूर्चेन अर्ब्बुदं छेदिपत्रेण लगणादीनि व्रीहिमुखेन पोथक्यादयः कुकूणकान्ता: एकादश विलेख्याः । उत्क्लिष्टचतुष्टयं यथा—पित्तोत्क्लिष्टं कफोत्क्लिष्टं रक्तोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टवर्त्म चेति । वा.उ.९अ. । एषां लक्षणानि पर्यायेषु मृग्याणि । अशस्य नेत्रवर्त्मगतरोगे । उ.द.३०अ. ।

वर्त्मशर्करा । स्त्री । नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे । लक्षणं—"पिड़काभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंवृता । पिड़का या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा ॥" सु.उ.३अ. ।

वर्त्मार्ब्बुदम् । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगभेदे । लक्षणं—"वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमवलम्बितम् ॥" सु.उ.३अ. ।

वर्द्धम् । क्ली । शीषके । हे.च. ।

वर्द्धः (कः) । पुं । ब्राह्मणयष्टिकायाम् । बामनहाटी । जटा. । अम. ।

वर्द्धनम् । क्ली । छेदने । मे. । पुं । पत्त्रोर्णवृक्षे । वम्. पत्त्रोर्णा । कों पाचवंद । दन्तमूलगतखलीवर्द्धमसंज्ञकमुखरोगे । लक्षणं यथा—"मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः । वर्द्धनः स मतो व्याधिर्जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥" सु.नि.१६अ. । स्त्री (नी) । सम्मार्ज्जन्याम् । झाड़न । हे.च. ।

वर्द्धमानः । पुं । एरण्डवृक्षे । अम. । वै.निघ. २भ.ज्व.चि.रसपर्पटी । श्वेतैरण्डे । रा.नि.व.८ । सु.कल्प.७अ. । मधुरमातुलुङ्गे । पद्मभेदे । शरावे । मे. ।

वर्द्धमानकः । पुं । एरण्डवृक्षे । मधुरमातुलुङ्गे । वै.निघ. । शरावे । अम. ।

वर्द्धमानपिप्पली । स्त्री । योगविशेषे । "त्रिवृद्धा पञ्चवृद्धा वा सप्तवृद्धाथवापि वा । गव्यक्षीरेण संपिष्टा पिबेद्दशदिनानि च । तथैवापनयेद्देता एवं विंशतिवासरान् । पिबतां ज्वरशान्तिः स्यात् पाण्डुरोगश्च शाम्यति...... ॥" रस.र. ।

वर्द्धमानसट्टकम् । क्ली । सट्टकभेदे । यथा—"सान्द्रं दधि गृहीत्वा तु किञ्चिन्मधु च मन्थयेत् । शर्करा मरिचं शुण्ठी पिप्पली जीरचूर्णकं । निक्षिप्य च यथायोग्यं हस्तेनालोड्य यत्नतः । वस्त्रेण गालयेत् तस्मिन् पक्वदाड़िमबीजकं । निक्षिप्य सिद्धमेतत्तु सट्टकं वर्द्धमानकम् । गुरु दीप्तिकरं रुच्यं बलदं तृप्तिकारकं । कफवातञ्च पित्तञ्च श्रमं ग्लानिं तृषां जयेत् ॥" वै.निघ.द्रव्य.गु. । [११ ।

वर्द्धमाना । स्त्री । मधुरबीजपूरके । रा.नि.व.

वर्ध्रम् । क्ली । चर्म्मणि । चाम्ड़ा । उणा. । स्त्री (ध्री) । चर्म्मरज्ज्वाम् । अम. ।

वर्पः । पुं । रूपे । उणा. ।

वर्म्मः । पुं । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । भा.म.१भ.ज्व.चि.विश्वादियोगे । "विश्वावर्म्मविभावरीयुगवरा ।"

वर्म्मकण्टकः । पुं । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । रा.नि.व.५ ।

वर्म्मणः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । त्रिका. ।

वर्म्मिः (र्म्मी[इन्]) । पुं । नादेयमत्स्यविशेषे । बाईण माछ । गुणाः—"वर्म्मिमत्स्यो गुरुर्हृद्यः कषायो रक्तपित्तहा ।" राज.३प. । अपिच,—"वर्म्मिमत्स्यो हरेद् वातं पित्तं रुचिकरो लघुः ।" भा. ।

वर्म्मुषः । पुं । मत्स्यविशेषे । बामिकुष माछ । गुणाः—"वर्म्मुषो वातहा स्निग्धो ग्राही दोषविनाशनः ।" राज.३प. ।

वर्य्या । स्त्री । सुजाढ़क्यां । टोंडर कलाय । प.मु. । आढ़क्याम् । अड्हर । रा.नि.व.१६ । गुणवतीस्त्रियाम् ।

वर्य्याञ्जनम् । क्ली । रसाञ्जने । वै.निघ. ।

वर्व्वटः (टी) । पुं, स्त्री । स्वनामख्यातकलाये । बर्बटी । इत्. बरगुड़ि । त्रिका. । See राजमाषः ।

वर्व्वणा । स्त्री । नीलमक्षिकायाम् । अम. ।

वर्व्वरः । पुं । मत्स्यविशेषे । तल्लक्षणं यथा—"पृष्ठे कुक्षौ कण्टकी दीर्घतुण्डः सर्पाभो यः सोऽप्ययं वर्व्वराख्यः ।" गुणाः—वाताटोपकरः जड़ः बल्यः स्निग्धः दुर्जरः वीर्य्यवर्द्धनश्च । रा.नि.व.१७ । स्वनामख्यातकण्टकवृक्षे । बाबला गाछ । हिं बावल । गुणाः—कषायोष्णः कफकासघ्नः आमरक्तातिसारघ्नः पित्तार्शोघ्नश्च । रा.नि.व.८ । कृष्णार्ज्जके । काल बाबुई । हिं कालीबावरी तत्पर्य्यायाः,—सुमुखः गरघ्नः कृष्णवर्व्वरकः

सुकन्दकः गन्धपत्रः पूतगन्धः सुयाहकः । गुणाः—कटुः उष्णः सुगन्धिः वान्तिविसर्पविषघ्नः त्वग्दोषघ्नश्च । रा.नि.व.१० । वैजयन्तीतुलसीवृक्षे । नखीनामगन्धद्रव्ये । व्याघ्रनखे । नखी । वै.निघ. । क्ली । वीरनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.६ । हिङ्गुलि । रा.नि.व.१३ । सिन्दूरे । वै.निघ. । पीतचन्दने । गुणाः—शीतलं तिक्तं कफपित्तवातघ्नं कण्डूकुष्ठव्रणघ्नं रक्तशोधकञ्च । रा.नि.व.१२ ।

वर्व्वरकः । पुं । विन्ध्योत्तरप्रसिद्धे नदे । तज्जलं शीघ्रजलसदृशगुणम् । रा.नि.व.१४ । क्ली । वर्व्वरचन्दने । स्त्री (का) । भार्ग्याम् । বামনহাটী । वै.निघ. ।

वर्व्वरगन्धः । पुं । श्वेतरक्तमिश्रचन्दनविशेषे । वर्व्वरगन्धेति भाषा । বর্ব্বর চন্দন । तत्पर्य्यायाः,—वर्व्वरीत्यं श्वेतवर्व्वरकं शीतं सुगन्धिः पित्तारिः सुरभिः । गुणाः,—शीतस्तिक्तः वातपित्तकफकुष्ठकण्डूव्रणनाशकः रक्तसंशोधकश्च । वै.निघ. ।

वर्व्वरा (री) । स्त्री । भार्ग्याम् । বামনহাটী । कर्णस्फोटायाम् । কাণছিড়া । वै.निघ. । वनतुलस्याम् । বাবুই তুলসী । तत्पर्य्यायाः,—असुरसा वर्व्वा कवरी तुङ्गी खरपुष्पा अजगन्धिका अजगन्धा कवरा खरपुष्पिका । सा त्रिधा कृष्णशुक्लवटपत्रभेदेन । मा. गुणा,—वर्व्वरीतितयं रूक्षं शीतं कटु विदाहि च । तीक्ष्णं रुचिकरं हृद्यं दीपनं लघुपाकि च । पित्तलं कफवातास्रदद्रुक्रिमिविषापहम् ॥" भा. । शाकविशेषे । पुष्पविशेषे । मे. । मक्षिकाभेदे । श.र. ।

वर्व्वराह्वयम् । क्ली । वर्व्वरचन्दने । वै.निघ. ।

वर्व्वरीकः । पुं । बीले । वै.निघ. । भार्ग्याम् । বামনহাটী । उणा. । तुलसीभेदे । বাবুই তুলসী । श.च. । महाकाले । মাকাল । हे.च. ।

वर्व्वरीगन्धा । स्त्री । कर्णस्फोटायाम् । वनतुलस्याम् । वै.निघ. ।

वर्व्वरोत्थम् । क्ली । वर्व्वरचन्दने । শ্বেত রক্ত চন্দন । वै.निघ. ।

वर्व्वा । स्त्री । वर्व्वरिकायाम् । বাবুই তুলসী । श.च. ।

वर्व्वरः (कः) । पुं । (Acacia arabica.) The Babhul tree. वर्व्बुलवृक्षे । বাবলা গাছ । हिं बाबुल । तें वलमतुङ नल्लतुम्म । वम्. रोमकड़ि । बामूल । उत्. गुहड़ा । दा. कठिकिकार । तत्पर्य्यायाः,—युगलाक्षः कण्टालुः तीक्ष्णकण्टकः गोशृङ्गः पङ्क्तिबीजः दीर्घकण्टकः कफान्तकः दृढ़बीजः अजभक्षः । गुणाः—कषाय उष्णः कफकासघ्नः आमरक्तातिसारपित्तदाहाशोघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

वर्षः । पुं, क्ली । वृष्टौ । वत्सरे । अम. ।

वर्षकरी । स्त्री । झिल्ल्याम् । हे.च. ।

वर्षकाली । स्त्री । कीरके । वै.निघ. ।

वर्षकेतुः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । शुक्लपुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

वर्षणम् । क्ली । वर्षोपले । त्रिका. । वर्ष्या । वृष्टि । श.र. ।

वर्षपाकी (इन्) । पुं । आम्रातकवृक्षे । हे.च. ।

वर्षपुष्पा । स्त्री । महाबलायां । रा.नि.व.४ ।

वर्षप्रियः । पुं । चातकपक्षिणि ।

वर्षवरः । पुं । नपुंसके, षण्डे । খোজা । अम. ।

वर्षा । स्त्री । कृष्णशीरके । रा.नि.व.६ । मद व. २ । स्वनामख्याते ऋतौ (नित्यबहु.) । বর্ষাকাল । तत्पर्य्यायाः,—प्रवृट् प्रावृट् प्रावृषा घनकालः घनाकरः मेघागमः जलदागमः जलार्णवः चातकानन्दः वरी तपात्ययः । नभोनभस्यौ सिंहकन्ये वा वर्षाः । "सिंहकन्ये स्मृता वर्षाः ।" वर्षागुणाः—"शीता विदाहिन्यो वह्निमान्द्यानिलप्रदाः ।" भा. ।

वर्षाघोषः । पुं । महाभेके । বড় ব্যাং, সোণা ব্যাং । रा.नि.व.१९ ।

वर्षाङ्गी । स्त्री । पुनर्नवायाम् । श.र. ।

वर्षाप्रियः । पुं । चातकपक्षिणि । त्रिका. ।

वर्षाभवः । पुं । पुनर्नवायां रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।

वर्षाभूः । पुं । भेके । अम. । जलतायाम् । কেঁচো । मे. । इन्द्रगोपकीटे । আষাঢ়ে পোকা । रा.नि.व.१९ । स्त्री । पुनर्नवायां । रा.नि.व.५ । भेकपर्ण्यां । रक्तपुनर्नवायां । प.मु. । श्वेतपुनर्नवायां । च.द.ज्व.चि.शीरद्रतैलं । "हस्वीरसं व वर्षाभूः ।"

वर्षाभूशाकः । पुं । पुनर्नवाशाके । শ্বেতপুন্র্ণা শাক । म पेघुल । कं देल्लड्किलु । गुणाः

—कफाग्निमान्द्यवातघ्नः रुच्यतरः गुल्मप्लीहगुल्मघ्नश्च। रा.नि.व.७।

वर्षाभ्वी। स्त्री। पुनर्नवायाम्। भेकपर्ण्याम्।

वर्षामदः। पुं। मयूरे। शब्दकल्प.। [शब्दकल्प.।

वर्षाम्भःपारणव्रतः। पुं। चातकपक्षिणि।

वर्षालः। पुं। खृक्षायाम्। पिड़िङ्। वै.निघ.

वर्षालङ्कायिका। स्त्री। खृक्षायां। पिड़िङ् शाक। च.टी.भ.।

वर्षावती। स्त्री.। भक्तीटविशेषे। ईन्द्रगोप कीट। भेकपर्ण्याम्। अम.। पुनर्नवायाम्। अमरमाला।

वर्षावसानः। पुं। शरत्काले। रा.नि.व.२१।

वर्षाहिकः। पुं। निर्विषसर्पभेदे। ঢেলে সাপ। सु.कल्प.४ष.। [राममल्लुके।

वर्षाह्वा। पुं। पुनर्नवायाम्। च.द.शूल चि.

वर्षोपलः। पुं। मेघोद्भवशिलायां। अम.।

वर्ष्मम्। क्ली। शरीरे। त्रिकाण्डकोषः। [अम.।

वर्ष्म (न्)। क्ली। शरीरे। रा.नि.व.१८। प्रमाणे।

वर्हः। पुं, क्ली। मयूरपुच्छे। अम.। ग्रन्थिपर्ण-भेदे। গেঁটেলা। भरतः। पत्रे। श.र.।

वर्हणम्। क्ली। तगरपुष्पे। তগরপাদুকা। पिण्डीतगरे। रा.नि.व.१०। पत्रे। श.र.।

वर्हनेत्रम्। क्ली। मयूरपुच्छचन्द्रके। ময়ূর-পুচ্ছের চাঁদ। वै.निघ.।

वर्हपुष्पः। पुं। शिरीषवृक्षे। रा.नि.व.९। नीलझिण्ट्याम्। নীলঝাঁটী। रा.नि.व.१०। ग्रन्थिपर्णे। গেঁটেলা। वै.निघ.।

वर्हभारः। पुं। मयूरपुच्छे। वै.निघ.।

वर्हिः। पुं। चित्रकवृक्षे। अम.। अग्नौ। म.। मयूरे। वै.निघ.। पुं, क्ली (स्)। दर्भे। कुशे। शिखा.। ग्रन्थिपर्णे। গেঁটেলা। श.र.।

वर्हिकुसुमम्। क्ली। ग्रन्थिपर्णपुष्पे। গেঁটেলা। श.च.।

वर्हिचूड़ः (ड़ा)। पुं, स्त्री। ग्रन्थिपर्णभेदे। वै.निघ.। मयूरशिखायाम्। रा.नि.व.५।

वर्हिजङ्घः। पुं। पृथुशिम्बश्योणाके। শোণা গাছ। रा.नि.व.९। स्त्री (ङ्घा)। पीतरोधे। वै.निघ.।

वर्हिणः। पुं। मयूरे। अम.। क्ली। तगरे। पिण्डीतगरे। वै.निघ.।

वर्हिपित्तम्। क्ली। मयूरपित्ते।

वर्हि(र्हिः)पुष्पः। पुं। शिरीषवृक्षे। रा.नि.व.९। नीलझिण्ट्याम्। रा.नि.व.१०। क्ली। ग्रन्थिपर्णविशेषे। च.टी.भ.।

वर्हिशिखः। पुं। स्वौणेयके। গাঁটিয়ালা। रा.नि.व.११। स्त्री (खा)। लघुधातक्यां। ছোট ধাইফুল। भा.म.१भ.मू.घा.चि.। मयूरशिखा-याम्। वै.निघ.।

वर्हिष्ठम्। क्ली। बालके। বালা। प.मु.। भा.।

वर्ही (र्हिन्)। पुं। कुक्कुटे। प.मु.। मयूरे। अम.।

वलम्। क्ली। व्यायामगम्यशक्तौ। सु.सू.१०ष.।

वलभः। पुं। सौम्यकीटभेदे। सु.कल्प.८ष.।

वलयम्। क्ली, पुं। करभूषणे। বালা। अम.। पुं। तन्नामककण्ठगतरोगे, गलगण्डरोगे। लक्षणं —"वलास एवायतमुन्नतञ्च शोफं करोत्यन्नगतिं निवार्य्य। तं सर्व्वथैवाप्रतिवार्य्यवीर्य्यं विवर्ज्जनीयं वलयं वदन्ति॥" सु.नि.१६ष.।

वलवती। स्त्री। सूक्ष्मैलायां। रा.नि.व.६।

वला। स्त्री। (Sida cordifolia.) वाट्या-लके। বাড়িয়ালা। हिं खिरेंटी, वरियारि, सफेदबी, ककहिया, गुल्शकरी। तत्पर्य्यायाः, वाट्यालकः बलिनी समङ्गा ओदनिका ओदनी भद्रा भद्रौदनी खरकाष्ठिका कल्याणिनी भद्रबला मोटा पाटी वृलाद्या शीतशाकी वाटिका वाटी वाट्या वाट्यालो निलया। वला चतुर्द्धा— बला अतिबला महाबला नागबला चेति। सा. गुणाः—"बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत्। स्निग्धं ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम्। बलामूलत्वचश्चूर्णं पीतं सक्षीरशर्करम्। मूत्रातिसारं हरति दृष्टमेतन्न संशयः। हरेन्महाबला कृच्छ्रं भवेद्वातानुलोमनी। हन्यादतिबला मेहं पयसा सितया समम्॥" भा.। श्वेतवाट्यालके। रा.सा.सं.। सु.सू.३८ष संशोधने। च.सू.४ष.वल्य. व.। च.द.ज्व.चि.। "काकजङ्घा बला श्यामा।" चा.चि.ज्व.चि.। "निदिग्धिका बला रास्ना।" गोरक्ष्यान्। গোরক্ষচাকুলিয়া। च.सू.४ष. बृंहणे।

वलाकः । पुं । वकजातौ । भ. । स्त्री (का) । क्षुद्रबकपक्षिणि । च.सू.२७अ. ।

वलात्रयम् । क्ली । श्वेतवला पीतवला नागबलासु । গোরক্ষচাকুলিয়া, শ্বেত বেড়েলা, পীত বেড়েলা । च.द.वा.व्या.चि. । "वाजिगन्धा वलात्रिसः ।" वै.निघ २भ.वा.व्या.चि.महाराम्नादौ ।

वलाद्वयम् । क्ली । वलातिवलयोः । শ্বেত বেড়েলা, গোরক্ষচাকুলিয়া । च.द.यक्ष्म.चि. विन्ध्यवासियोगे । वातघ्नमेतत् । "दशमूलं वलाद्वयम् ।" चा.स.१५अ.भद्रदार्व्वादिः । सु.सू.३९अ.

वलाहकः । पुं । मेघे । मुस्तके । अम. । दर्वीकरसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. ।

वलिः । पुं । गन्धके । प.म. । स्त्री । वलये । मा.नि.अर्शः.चि. । मांसलोलतायाम् । वै.निघ. ।

वलिग्रहः । पुं । अश्वस्य ग्रहविशेषे । लक्षणं यथा—"सप्राघो मुच्यते ऊर्ध्वैस्तथा वालैः खुरैरपि । वलिग्रहगृहीतोऽसौ सत्यकर्णशिरोधरः ॥" ज.द. ५७अ. ।

वलित्रयम् । क्ली । प्रवाहिणी संवरणी विसर्जनी चेति त्रिविधगुदस्थवली । मा.नि.अर्शःचि. । "विद्याद्गुदवलित्रये ।"

वलिरः । त्रि । केकरे । अम. ।

वली (इन्) । पुं । कफे । रा.नि.व.२१ ।

वली । स्त्री । मांसलोलतायाम् । रा.नि.व.१८ ।

वलूकम् । क्ली । पद्ममूले । पुं । पक्षिभेदे । उणा. ।

वल्कम् । क्ली । वृक्षत्वचि । গাছের ছাল । मे. । शल्के । আঁইষ । श.र. । पुं । पट्टिकारोध्रे । रा.नि.व.६ ।

वल्क(ल)तरुः । पुं । पूगवृक्षे । গুয়ারিগাছ । रा.नि.व.११ ।

वल्क(ल)द्रुमः । पुं । भूर्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

वल्कपत्रः । पु । हिन्तालवृक्षे । হেঁতালগাছ । रा.नि.व.९ ।

वल्कलम् । क्ली । दारुचिनीति ख्याते गन्धद्रव्ये । দারুচিনি । रा.नि.व.६ । च.द.खदिरवल्याम् । वै.निघ.२भ.मधुरत्व.चि.मधुकादिकषाये । लोध्रे । अ.सा.चि.जम्ब्वादिचूर्णे । पुं । दाड़िमवृक्षे । रा.नि.व.४ । लोध्रवृक्षे । तरुत्वचि । বাকল । अम. ।

वल्काला । वल्का । स्त्री । शुक्लपाषाणभेदे । শ্বেত পাথরকুচা । रा.नि.व.५ । तेजोवत्याम् । তেজবল । वै.निघ. ।

वल्काली (इन्) । पुं । श्वेतलोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।

वल्कलोध्रः । पुं । पट्टिकारोध्रे । रा.नि.व.६ ।

वल्कवान् । पुं । मत्स्ये । त्रिका. ।

वल्किलः । पुं । कण्टके । श.र. ।

वल्की (इन्) । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

वल्कुतम् । क्ली । वल्कले । श.च. ।

वल्गुः । पुं । छागे । मे. ।

वल्गुकम् । क्ली । चन्दने । शब्दकल्पे अन्वयः ।

वल्गुजम् (जा) । क्ली, स्त्री । सोमराज्याम् । সোমরাজ । रा.नि.व.५ । चि.क्र.क.१अ. ।

वल्गुपत्रः । पुं । वनमुद्गे । মুগানী । श.च.

वल्गुपोदकी । स्त्री । राजगिराशाके । वै.निघ. ।

वल्गुला (ली) । स्त्री । सोमराज्यां । সোমরাজ । रा.नि.व.२३ । प्रतुदपक्षिविशेषे । रा.नि.व.१९ । सु.सू.४६अ. । [পোকা । हे.च. ।

वल्गुलिका । स्त्री । तैलपायिकायां । তেলা-

वल्भणम् । क्ली । भक्षणे ।

वल्मि(ल्मी)कः । पुं, क्ली । कृमिशैलके । উইঢিপি । अ.टी.स. । श.र. । क्षुद्ररोगभेदे । लक्षणम्—"पाणिपादतले सन्धौ ग्रीवायामूर्द्ध्वजत्रुणि । ग्रन्थिर्वल्मीकवद्यस्तु शनैः समुपचीयते ॥ तोदक्लेदपरीदाहकण्डूमद्भिः व्रणैर्वृतः । व्याधिर्वल्मीक इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः ॥" सु.नि.१३अ. ।

वल्मीकमृत्तिका । स्त्री । कृमिशैलकमृदि । উই মাটী । र.सा.सं.रसकर्पूरे ।

वल्मीकशीर्षम् । क्ली । स्रोतोऽञ्जने । ব্রহ্মসুর্মা । रा.नि.व.१३ ।

वल्मीकसम्भवा । स्त्री । अलावूविशेषे । নাগরতুম্বী । मदनपालः ।

वल्मीकिः । पुं । वल्मीके । श.मा. ।

वल्मीकूटम् । क्ली । वल्मीके । हे.च. ।

वल्यः । पुं । तार्क्ष्ये । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । रा.नि.व.६ । स्त्री (ल्या) । पातालगरुड़ीलतायाम् । त्रि । वलकरे ।

वल्यावर्त्तः । पुं । मत्स्यभेदे । বেলে মাছ । तन्मांसगुणाः,—"वल्यावर्त्तस्तु संग्राही कफपित्त-विनाशनः ।". भा. ।

वल्लः । पुं । रक्तिकत्रयमाने । लीलावती । गुञ्जा-द्वयमाने । प.प्र. । सार्द्धगुञ्जायाम् । राजनिघण्टुः । धान्यविशेषे । सल्लकीवृक्षे । वाय्यालके । বেড়েলা । वै.निघ.२भ.चक्री,पि.लक्ष्मीविलासतैले । [११ ।

वल्लकिः (की) । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.

वल्लगुणपूगम् । क्ली । कोङ्कणदेशीयपूगफल-विशेषे । গুপারিবিশেষ । रा.नि.व.११ ।

वल्लभः । पुं । सुलक्षणाश्वे । कृष्णागुरुणि । राजशिम्ब्याम् । भा.पू.१भ.धा.व. । वैद्यवल्लभनाम-ग्रन्थकारे ।

वल्लभी । स्त्री । मेथिकायाम् । वै.निघ. ।

वल्लभेन्द्रः । पुं । वैद्यचिन्तामणिग्रन्थकारे ।

वल्लरम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व.१२ । मञ्जर्याम । श.र. ।

वल्लरिः (री) । स्त्री । चित्रकमूले । रा.नि.व.६ । मञ्जर्यां । अम. । मेथिकायाम् । মেতি । प.मु. । रा.नि.व.६ । वचायां । वै.निघ. । लतायाम् ।

वल्लवः । पुं । पाचके । त्रिका. ।

वल्लिः । स्त्री । लतायाम् । च.टी.भ. ।

वल्लिकण्टकारिका } स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे ।
वल्लिकण्टारिका } শোলা । रा.नि.व.४ ।

वल्लिका । स्त्री । रक्तमल्लिकायाम् । বেলফুল । रा.नि.व.१० । उपोदक्याम् । পুঁই । वै.निघ. ।

वल्लि(ल्ली)जम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ । वै.निघ.ज्व.चि. । संग्रहे पुनर्नवादिः । चर्य.चि. चयकेसरीरसे । [२भ. ।

वल्लिजविषम् । क्ली । पुष्पविषभेदे । सु.कल्प.

वल्लि(ल्ली)दूर्वा । स्त्री । मालादूर्वायाम् । শ্বেত দূর্বা । मं पांढरीहरियाली । त्रिलिंगक-रूके । गुणाः—मधुरा तिक्ता शीता पित्तघ्नी कफवान्तिदाहघ्नी च । रा.नि.व.८ ।

वल्लिशाकटपोतिका । स्त्री । मूलपोतिका-याम् । কচি মূলা । रा.नि.व.७ ।

वल्लि(ल्ली)शू[सू]रणः (णा) । पुं, स्त्री । मत्स्याक्षपर्णी । रा.नि.व.३ ।

वल्ली । स्त्री । कैवर्त्तीमुस्तायाम् । কেওটমুতা । रा.नि.व.३ । अजमोदायां । রাঁধুনী । मद.व.२ । चव्यां । চই । रा.नि.व.६ । अग्निदमन्याम् । শোলা । कृष्णापराजितायाम् । वै.निघ. । कूष्मा-ण्डादिलतायां । मे. । [सु.१६भ. ।

वल्लीकर्णः । पुं । समविषमाल्पपालिकर्णे । सु.

वल्लीखदिरः । पुं । आरककनामखदिरभेदे । गुणाः—तिक्तः कटुः उष्णः कषायः अम्लरसः श्वासकासघ्नः पित्तरक्तविदोषघ्नश्च । वै.निघ. ।

वल्लीगडः । पुं । मत्स्यविशेषे । বেলে মাছ । বেলে গুড়গুড়ি । गुणाः–"वल्लीगडो लघुर्वृष्यो-ऽनभिष्यन्दी मरुत्करः ।" राज.३प. ।

वल्लीपञ्चमूलम् । क्ली । लतापञ्चमूले । विदारीसारिवारजनीगुडूच्योऽजशृङ्गी चेति । सु.सू. ३८भ. । एतत् कफनाशनं प्रशस्तम् । प.प्र.३ख. । सु.चि.१७भ. । [निघ. ।

वल्लीपलाशकन्दा । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । वै.

वल्लीफलम् । क्ली । कर्कटिका दीर्घलताफले । सु.चि.१४भ. । [रा.नि.व.११ ।

वल्लीबदरी । स्त्री । भूबदर्याम् । মেটোকুল ।

वल्लीमुद्गः । पुं । मकुष्ठके । মুগানী । रा.नि. व.१६ । महाशालभेदे । वै.निघ. ।

वल्लीवृक्षः । पुं । महासर्जवृक्षे । শাল গাছ । रा.नि.व.९ ।

वल्लुरः । पुं । ऋषभके । प.मु. । क्ली । मञ्जर्याम् । निर्जलस्थाने । हे.च. ।

वल्लूरम् । क्ली । आतपादिना शुष्कमांसे । अम. । मांसे । भैष.बाल.चि. । च.सू.५भ. । शूकरमांसे । मे. । पुं । ह्रस्वहस्तसमोभयपालिकर्णबन्धने । सु. सू.१६भ. । ऊषरभूमौ । हे.च. । स्त्री (रा) । शुष्कमांसे । शूकरमांसे । त्रिका. ।

वल्लरा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । मद.व.१ । धात्री-वृक्षे । আমলাগাছ । हारा. । प्रसारिण्याम् । गन्धभादुलिया । रा.नि.व.५ ।

वल्वकम् । क्ली । यालूकभेदे । प.मु. ।

वल्वजः । पुं । उलूपे । উলু খড় । हे.च. । च.चि.५भ । अम. ।

वल्वजा । स्त्री । तृणविशेषे । উলুবিশেষ । हिं साबे बागे । गुणाः—मधुरा शीतला पित्त-

दाहतृषाहरी वातकोपना रुच्या कण्ठशोधनी च। रा.नि.व.८।

वव्बू(व्वो)लः। पुं। वर्व्वूरवृक्षे। বাবলা গাছ। तत्पर्य्यायगणाः,—"वव्बूलः किङ्किरातः स्यात् किङ्किराटः सपीतकः। स एव कथित स्तज्ज्ञै राभा षट्पदमोहिनी॥ वव्बूलः कफनुद ग्राही कुष्ठ-क्रिमिविषापहः॥" भा.।

वव्बूलनिर्य्यासः। पुं। वर्व्बूरवृक्षनिर्य्यासे। বাবলার আঠা। तद्गुणाः,—वव्बूलस्य तु निर्य्यासो ग्राही पित्तानिलापहः। रक्तातिसार-पित्तास्रमेहप्रदरनाशनः। भग्नसन्धानकः शीतः शोणितस्रुतिवारणः। [मे.।

वशा। स्त्री। वन्ध्यायाम्। বাঁঝা। करिण्यां।

वशाव्यकः। पुं। शिशुमारे। শুশোক। श.र.।

वशा(सा)पायी (इन्)। पु। कुक्कुरे। श.मा.।

वशाचारः। पुं। घारे। र.मा.।

वशिका। स्त्री। अगुरुणि। श.च.। [निघ.।

वशिजाता। स्त्री। पुत्रदात्रीलतायाम्। वै.

वशिनी। स्त्री। शमीवृक्षे। শাঁই গাছ। वन्दायाम्। পরগাছা। श.च.। लज्जालुकायाम्।

वशिरम्। क्ली। सामुद्रलवणे। रा.नि.व.६। पुं। गजपिप्पल्याम्। प.म.। भा.म.१भ.। चव्ये। চই। रा.नि.व.६। च.द.अश्मरीचि.ऊषकादौ। मर्कटसंज्ञकतृणजातौ। अपामार्गे। আপাঙ। रा.नि.व.४। सु.चि.७अ.। रक्तापामार्गे। भा.पू. १भ.। सूर्य्यावर्त्तभेदे। শ্বেত হুড়হুড়ে। तल्लक्षणः। भैष.चक्रपा.चि.बृहत्सुधावतीगुट्यां। च.द.शूल.चि. राममण्डूरे। वचायां। বচ। श.च.।

वशिष्ठः। पुं। वशिष्ठोनामग्रन्थप्रणेतरि।

वशीकरणम्। क्ली। मणिमन्त्रौषधैरायत्तीकरणे।

वशीरः। पु। गजपिप्पल्याः। जटा.। चविकायां। চই। अपामार्गे। আপাঙ। वै.निघ.।

वश्यम्। क्ली। लवङ्गे। श.च।

वश्या। स्त्री। नीलापराजितायाम्। मद.व.१। गोरोचनायाम्। वै.निघ.। [सु.८अ.।

वश्यात्मा (न्)। ति। वशीकृतचित्तेन्द्रिये। च.

वषट्फलम्। क्ली। कक्कोले। रा.नि.व.१२।

वसनम्। क्ली। तेजपत्रे। रा.नि.व.६। स्त्री (नी)। पीतकार्पासे। वै.निघ.।

वसनाह्वयः। पुं। तेजपत्रे.।

वसन्तः। पुं। ऋतुभेदे। বসন্তকাল। तत्पर्य्यायाः,—पुष्पसमयः सुरभिः मधुः माधवः फल्गुः ऋतुराज पुष्पमासः पिकानन्दः कान्तः कामसखः फाल्गुनानुजः। स च फाल्गुनचैत्रात्मकः। "वसन्तः कुम्भमीनयोः।" मधुमाधवौ वसन्त इति केचित्। गुणाः—"वसन्तो मधुरः स्निग्धः श्लेष्मवृद्धिकरश्च सः।" भा.। अतिसारे। श.र.।

वसन्तकः। पुं। पृथक्शिम्बिश्योणाकभेदे। সোণা-বিশেষ। रा.नि.व.९।

वसन्तकुसुमः। पुं। वृक्षविशेषे। বসন্তফুলের গাছ। "वसन्तकुसुमः शैलुश्चयितोद्दिलकुत्सितः।" श.मा.।

वसन्तकुसुमाकरः। पुं। वाजीकरणे प्रमेहाधिकारे च रसः। पाठः—"पृथक् द्वौ हाटकं चन्द्रं त्रयो वङ्गाहिकान्तकम्। चत्वारः शुद्धमभ्रञ्च प्रवालमौक्तिकन्तथा। भावना गव्यदुग्धेन भावनेक्षुरसेन च। वासालाक्षारसोदीच्यरम्भाकन्द-प्रसूनकैः। शतपत्ररसेनैव मालत्याः कुसुमोदकैः। पश्चान्मृगमदैर्भाव्यं सुगन्धिरससम्भवैः। गुञ्जाद्वयमिदं सेव्यं सितामध्वाज्यसंयुतम्... ॥" कुङ्कुमोदकैः इति द्वितीयः पाठः। रस र.। "द्विभागं हाटकं चन्द्रम्" इति र.सा.सं.पाठः। हाटकं स्वर्णं। अहिः शीषकं। रम्भाकन्दप्रसूनकैः रम्भामूलरसः पुष्परसेच। शतपत्ररसेन पद्मपुष्परसेन। সোণা ১ ভ. রূপা ২ভ. (মতান্তরে কর্পূর), বঙ্গ শীষা এবং লৌহ প্রত্যেক ৩ ভ. অভ্র, প্রবাল, মুক্তা প্রত্যেক ৪ ভ. একত্র করিয়া দুগ্ধ, ইক্ষুরস, বাসকছালের রস, লাহার কাথ, বালার কাথ, কলার এঁটের ও মোচার রস, পদ্মের রস, মালতীফুলের রস বা কাথ ও মৃগনাভির কাথে যথাক্রমে ভাবনা দিবে। মাত্রা ১ র.।

वसन्तघोषी (इन्)। पुं। कोकिले। वै.निघ.।

वसन्तजा। स्त्री। वासन्तीलतायां। शुक्लयूथिकायाम्। वसन्तीवृक्षे। ছোট বাসক। रा.नि.व.१०।

वसन्ततिलकः। पुं। वाजीकरणाधिकारे रसः। पाठः—"हेम्नो भस्मकतोलकं घनगुणं लौहास्त्रयः पारदाश्चत्वारो नियतास्तु वङ्गयुगलं चैकीकृतं मर्दयेत्। मुक्ताविद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवाक्षेक्षुणा सर्वं वन्यकरीषकेण सुदृढ़ातमं पचेत् सप्तधा। कस्तूरीघनसारमर्दितरसः पश्चात् सुसिद्धो भवेत्...... ।" रस.र.। रसा.सं.। স্বর্ণ ১ তো. অভ্র ২ তো. লৌহ ৩ তো. পারা ৪ তো. বঙ্গ ২ তো. মুক্তা ২ তো. প্রবাল ২ তো.। क्ली। पुष्पभेदे।

वसन्तदूतः। पुं। आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११। कोकिले। रा.नि.व.१९। स्त्री (ती)। पाटलवृक्षे। পারুল গাছ। रा.नि.व.१०।२३। "पाटला वसन्तदूती।" डल्लणः। पुष्पवृक्षविशेषे, गणिकारीति नाम्ना कोङ्कणे प्रसिद्धे। रा.नि.व.१०। कोकिलायाम्। रा.नि.व.१९। माधवीलतायां। रा.नि.व.२३।

वसन्तद्रुः। पुं। आम्रवृक्षे। विका.।

वसन्तपुष्पः। पुं। धूलीकदम्बे। रा.नि.व.९।

वसन्तमण्डनम्। क्ली। सिन्दूरे। रक्तवर्णे। वै.निघ.।

वसन्तललना। स्त्री। शुक्लयूथ्याम्। শ্বেত যূঁই। वै.निघ.।

वसन्तव्रतः। पुं। मसूरके। वै.निघ.।

वसन्तार्त्तः। पुं। विभीतकवृक्षे। वै.निघ.।

वसन्तोत्सवमण्डनम्। क्ली। हरिताले। वै.निघ.।

वसा। स्त्री। मेदायाम्। रा.नि.व.५। मांसरोहिण्यां। मेदोधातौ। रा.नि.व.१८। शुद्धमांसभवस्नेहे। চর্বী। भा.४भ.दार्वीचि.। सु.शा.४अ.। "शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता। मेदसः स्नावमात्रस्य स्नेहो वा कथिता वसा॥" गुणाः—"वसा मज्जा च वातघ्नी बलपित्तकफप्रदा। श्रीकरी माहिषी वा सा वातला श्लेष्मवर्द्धिनी। सार्पनाकुलगौधेया लेपने व्रणकुष्ठहा॥" मत्स्यशिशुमारमकरग्राहादीनां वसाप्येवं। सा विसर्पहरा हृद्या कुष्ठरोगविनाशिनी च। अत्रि.१४अ.।

वसाढ्यः। पुं। शिशुमारे। শুশুক। विका.।

वसादनी। स्त्री। पीतशिंशपायाम्। वै.निघ.।

वसामेहः। पुं। वातजन्यप्रमेहरोगे। तत्र रोगी वसातुल्यं मेहति। सु.नि.६अ.।

वसारोहम्। क्ली। छत्रिकायाम्। কোঁড়ক-ছাতা। हारा.।

वसिरम्। क्ली। सामुद्रलवणे। धरणिः। गजपिप्पल्यां। अ.टी.। सु.सू.३८अ.।

वसिरः। पुं। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे। হুড়হুড়ে। अपामार्गे। सु.सू.३८अ.वीरतर्व्वादिगणे। च.सू.४अ.। रक्तापामार्गे। भा.। मर्कटपिप्पलीनामतृणजातौ, अपामार्ग इति प्रसिद्धिः। डल्लणः। वारिनिम्बे। जलनिम्। कोषान्तरम्।

वसी (इन्)। पुं। वालनकुले। ধেড়ে।

वसु। क्ली। रत्ने। धने। अम.। हाटके। स्वर्णे। विश्व.। वाराश्विकायाम्। সোরা। औषधे। वै.निघ.। वृद्धौषधे। मे.। जले। उणा.। पुं। बकवृक्षे। अम.। श्वेतरक्तवसुके। শ্বেত রক্ত বামনা। रा.नि.व.५। श्वेतार्के। वै.निघ.। पीतमुद्गे। हे.च.। अग्नौ। रश्मौ। त्रि। मधुरे। शुष्के। हे.च.। स्त्री। ऋद्धौ। वृद्धौ। श.र.।

वसुकम्। क्ली। शाम्भरलवणे। अम.। पांशुलवणे। रा.नि.व.६। कृष्णागुरुणि। रा.नि.व.१२। क्षारलवणे। भा.पू.२भ.। बकपुष्पे। वास्तूकशाके।

वसुकः। पुं। स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे। বামনা গাছ। स च श्वेतरक्तपुष्पभेदात् द्विविधः। सा. गुणाः—कटुः तिक्त उष्णः पाके शीतलः अजीर्णगुल्मघ्नश्च। तयोः श्वेतो रसायनः। रा.नि.व.५। तच्छाकगुणाः—कफाग्निमान्द्यवातहरः रुच्यतरः गुल्मप्लीहशूलघ्नश्च। रा.नि व.७। च.द.छर्द्यादौ। सु.चि.७अ.। अर्कवृक्षे। सु.सू.३८अ.। च.सू.४अ.। रक्तार्के, मन्दारार्के। रा.नि.व.१०। पीतमुद्गे। वै.निघ.। बकपुष्पवृक्षे।

वसुकोदरम्। क्ली। तालीशपत्रे। रा.नि.व.६।

वसुचारुकम्। क्ली। स्वर्णे। वै.निघ.।

वसुच्छिद्रा। स्त्री। महामेदायां। रा.नि.व.५।

वसुद्रुमः। पुं। उदुम्बरवृक्षे। যজ্ঞডুমুর। वै.निघ.।

वसुधा (खर्जूरिका)। स्त्री। क्षुद्रखर्जूरिकायां, खर्जूरीवृक्षे। ছোট খেজুর গাছ। रा.नि.व.११।

वसुधांशुः । पुं । पांशुलवणे ।

वसुश्रेष्ठम् । क्ली । रूप्यधातौ । रा.नि.व.१३ ।

वसुस्थितिः । स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । वै.निघ. ।

वसुहट्टः (कः) । पुं । वकवृक्षे । प.मु. । श.मा. ।

वसुच्चारः । पुं । मत्तिकालवणे । वै.निघ. ।

वसूकम् । क्ली । वकपुष्पे । हि.की. । शाम्भर-लवणे । हे.च. ।

वसूत्तमम् । क्ली । रौप्ये । वै.निघ. ।

वस्क्रयनीचीरम् । क्ली । प्रहृष्टवत्सायाः क्षीरे । (बँड़ोगाइयेर दुध । सु.चि.१अ. । गुणाः—विदोषघ्नं तर्पणं बलकृत् । भा. ।

वस्कराटिका । स्त्री । वृश्चिके । हारा. ।

वस्तः । पुं । छागे । छागल ।

वस्तकम् । क्ली । कृत्रिमलवणे ।

वस्तपयः । क्ली । छागदुग्धे ।

वस्तमूत्रम् । क्ली । छागमूत्रे ।

वस्तास्त्री । स्त्री । छागलान्त्रीवृक्षे । तत्पर्य्यायाः,—वृषगन्धाख्या वृषपत्रिका मेषान्त्री अजान्त्री वृषगन्धा । तद्गुणाः—कटुः कासघ्नी बीजप्रदा गर्भजननी च ।

वस्ताम्बु । क्ली । छागीमूत्रे ।

वस्तिः । पुं । वस्तिचर्म्मपुटकः तत्कृतत्वादास्था पनानुवासने उच्यते । नाभेरधोभागस्थमूत्राशये, मूत्राशयपुटके । रा.नि.व.१८ । मूत्राशय । सु.सू. ३५. । वस्तिकर्म्मणि वस्तिद्वारेण दानाद्वस्तिरिति संज्ञा । स द्विविध,—अनुवासनो निरूहश्च । तयोः स्नेहद्रव्यैर्वस्तिरनुवासनं, मात्रावस्तिरेव नामभेदः । See अनुवासनम् । कषायचीरतैलैर्निरूहः, निरूह एवास्थापनमुच्यते । दोषाणां स्वस्थान-स्थापनादास्थापनसंज्ञा । निरूहवस्तिः कारणान्तरै-र्बहुप्रकारः । वस्तिर्हि नानाविधद्रव्यसंयोगाद्दोषाणां संशोधन-संशमन-संग्रहणानि करोति । यथा—क्षीणशुक्रं वाजीकरोति कृशं बृंहयति स्थूलं कर्षति चक्षुः प्रीणयति वलीपलितमुपहन्ति वयः स्थापयति शरीरोपचयं वर्णबलमारोग्यम् आयुषः परिवृद्धिञ्च करोति वस्तिः सम्यगुपासितः । तथा ज्वरातीसारवातव्याधिमात्रशर्करार्बुदादिविविधरोगेषु प्रयुज्यते । तत्र सांवत्सरिकात्षड्विंशतिवर्षाणां षड्-ष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि कनिष्ठिकानामिकामध्यमा-कुलिपरिणाहानि अग्रेऽर्द्धाङ्गुलार्द्धवर्तीयाङ्गुलसन्निविष्टकर्णिकानि कङ्कश्येनवर्हिपक्षनाड़ीतुल्यप्रदेशानि मुद्ग-माष-कलाय-मात्रछीत्तांसि विदध्यान्नेत्राणि इत्यादि । सु.चि.३५.अ. । वस्तिदोषाः यथा—बहलता अल्पता सच्छिद्रता प्रस्तीर्णता दुर्बद्धतेति पञ्च । पुनः स वस्तिः त्रिविधः—कर्म्मवस्तिकालवस्तिप्रयोग-वस्तिभेदेन । तत्र कर्म्मवस्तिः ३०, कालवस्तिः १५, प्रयोगवस्तिश्च ८ । एषां विशेषाः पर्य्याये कथ्याः । च.सिद्धि.१अ. । वस्त्यावगाहकालमात्रा यथा—"दक्षजानुकरावर्त्तं कुर्य्याच्छोटिकया युतम् । निमेषोन्मेषकालो वा एषा मात्रा मता बुधैः । वस्त्यावगाहनाभ्यङ्गकार्य्ये योग्यतमा मता ॥" अथावगाहे यथा—"दोमान्तेष्वनुकूपेषु स्थिता मात्राशतत्रयम् । ततः प्रविशति स्नेहस्तुभिर्गच्छति त्वचं । पञ्चभिश्च भवेद्रक्तं षड्भिर्मांसमथाप्यते । मेदःस्थाने सप्तशतैरष्टभिश्चास्थिषु व्रजेत् । नव-भिर्याति मज्जानं ततो मात्रां न कारयेत् । तथा तु हरते रोगान् वातपित्तकफोद्भवान् ॥"

वस्तिकर्म्म (न्) । क्ली । वस्तिदानकार्य्ये ।

वस्तिकर्म्माख्यः । पुं । अरिष्टकवृक्षे । कृत्रिठा ।
"अरिष्टो वस्तिकर्म्माख्यो वृषौरः फेनिलः क्षुपः ।" श.च. ।

वस्तिकुण्डलिका । स्त्री । मूत्राघातरोगभेदे । तन्निदानादि—"द्रुताध्व-लङ्घनायासैरभिघातात् प्रपीड़नात् । स्वस्थानाद्वस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् । शूलस्पन्दनदाहार्त्तो विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि । पीड़ितस्तु सृजेद्धारां संस्तम्भोद्वेष्टनार्त्तिमान् । वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् । पवन-प्रवलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः ॥" मा.नि. ।

वस्तिमलम् । क्ली । मूत्रे । हे.च. ।

वस्तिवातः । पुं । स्वनामख्यातवातव्याधौ । लक्षणं—"मारुतेऽनुगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्त्तते । विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि ॥" मा.नि. । सा. चिकित्सा—"बलामूलत्वचश्चूर्णं सक्षितं कर्षसम्मितं । पिवेत् कुड़वदुग्धेन मुहुर्मूत्रक्ष-शान्तये ॥"

वस्तिशीर्षम् । क्ली । देहप्रत्यङ्गविशेषे । वङ्क्षण उपरिभाग । च.शा.७अ. ।

वस्तिशूलम् । क्ली । वस्तिवेदनायाम् । निदा. ।

वस्तिशोधनम् । क्ली । मदनफले । वस्तिशोधके द्रव्यमात्रे । वै.निघ. । पुं । मदनवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

वस्तु । क्ली । द्रव्ये । त्रिका. ।
वस्तुकम् । क्ली । वास्तुकशाके । श.र. ।
वस्तूकी । स्त्री । श्वेतचिल्लीशाके । रा.नि.व.७ ।
वस्त्याशयः । पुं । मूत्राशये ।
वस्त्रम् । क्ली । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । वाससि । कापड़ । अम. ।
वस्त्रधारणम् । क्ली । वस्त्रपरिधाने । निर्म्मल-वस्त्रधारण-गुणाः—"काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्न प्रहर्षणम् । श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्म्मलाम्बर-धारणम् ॥" राज.२प. ।
वस्त्रपञ्जरः (लः) । पुं । कोलकन्दे । रा.नि. व.७ ।
वस्त्रभूषणः । पुं । पटवासे । रक्ताञ्जने । वै. निघ. । माञ्जिष्ठवृक्षे । रा.नि.व.६ । स्त्री (णा) । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ ।
वस्त्ररङ्गा । स्त्री । कैवर्त्तिकायां । रा.नि.व.३ ।
वस्त्ररञ्जकः (नः) । पुं । कुसुम्भवृक्षे । रा. नि.व.१० । 1281 (सं)
वस्त्ररञ्जिनी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । वै.निघ. ।
वस्त्ररागहृत् । पुं । नीलकाशीशे । नील शैशाकम् । वै.निघ. ।
वस्त्रोदरणम् । क्ली । मुखे वस्त्रबन्धनेन जलस्याग्र शीतलकरणार्थे घटस्याधोमुखरचणरूपोपाये । सु.सू.४५अ. ।
वस्नम् । क्ली । वसायाम् । चर्व्वि । रा.नि.व.१८ । चर्म्मणि । श.चौ.रा. । वसने । विश्व. ।
वस्न(स्त्र)सा । स्त्री । वसायाम् । रा.नि.व.१८ । शरीरान्तःशिरादौ । स्नायौ । त्रिका. । अम. ।
वहः । पुं । घोटके । मे. । वृषस्कन्धे । अम. ।
वहलगन्धम् । क्ली । सम्बरचन्दने । रा नि.व.१२ ।
वहलचक्षुः । पुं । मेषशृङ्गाम् । मेड़ाशिङे । प.मु. ।
वहलत्वचः । पुं । श्वेतलोध्रे । रा.नि.व.६ ।
वहलपल्लवः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । वा.सू.१५अ.वरुणादौ । "वहलपल्लवदर्भ-रुजाकराः ।"
वहलवर्त्म । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे । तल्लक्षणं यथा,—"वर्त्मोपचीयते यस्य पिड़काभिः समन्ततः । सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद्वहल वर्त्म तत् ॥" मा.नि. ।
वहला । स्त्री । शताह्वायां । शुल्फा । रा.नि. व.४ । स्थूलैलायां । छोट एलाच । भा. सितोप-लादिलेहे ।
वहा । स्त्री । गन्धरास्नायां । प.मु. ।
वहिःकुटीचरः । पुं । कर्कटे । त्रिका. ।
वहिःपरिमार्ज्जनः । त्रि । वहिः स्पर्शमा-श्रित्य तैलाभ्यङ्गादिभिः यो देहं मार्जयति । च.सू. ११अ. ।
वहिरङ्गः । पुं । शरीरावयवे ।
वहिरिन्द्रियम् । क्ली । चक्षुःकर्णादिवाह्ये-न्द्रियेषु—चक्षुःकर्णनासाजिह्वात्वचु, वाक्पाणिपायु-पादोपस्थेषु च ।
वहिर्वेगज्वरः । पुं । ज्वरभेदे । लक्षणं— "सन्तापोऽभ्यधिको वाह्यस्तृष्णादीनाञ्च मार्दवम् । वहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥" च. चि.३अ. ।
वहिश्चरः । पुं । कर्कटे । हे.च. ।
वहुप्रजः । पुं । शूकरकन्दे । पिण्डसारु । प.मु. ।
वहुरसः । पुं । इक्षौ । आक् ।
वहुलवहुरसः । पुं । इक्षौ । वा.सू.१५अ. श्यामादिवर्गे । "वहुलवहुरसक्षीरवृक्षात्फलानि ।"
वहेडुकः । पु । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।
वह्निः । पु । चित्रकवृक्षे । रा.नि.व.६ । र.चि. ३अ. । "वह्निरेकः शम्भुरेकः ।" भल्लातकवृक्षे । निम्बुकवृक्षे । रा.नि.व.११ । शुक्लदर्भे । रा.नि.व.८ । अग्नौ ।
वह्निकरी । स्त्री । धातकीवृक्षे । धाइफुल । श.र. । [१२ ।
वह्निकाष्ठम् । क्ली । दाहागुरुणि । रा.नि.व.
वह्निगन्धः । पुं । राले । धूना, रजन । श.र. ।
वह्निगर्भः । पुं । वंशे । श.र. ।
वह्निगर्भा । स्त्री । शमीवृक्षे । श.च. ।
वह्निचक्रा । स्त्री । कलिकारीवृक्षे । ईश-लाङ्गला ।
वह्निजिह्वा । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विष-लाङ्गलिया । र.मा. । भा. ।

वह्निज्वाला । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.६ । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गलिग्रा । वै.निघ. ।

वह्निदग्धम् । क्ली । अग्निदग्धरोगे । निदा. ।

वह्निदमनी । स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । শোনা । रा नि.व.४ ।

वह्निदीपकः । पुं । कुसुम्भवृक्षे । श.र. ।

वह्निदीपिका । पुं । अजमोदायाम् । वनयमानी । रा.नि.व.६ ।

वह्निनामा (न्) । पुं । चित्रकवृक्षे । र.मा. । भल्लातकवृक्षे । प.मु. ।

वह्निनिर्मथना । स्त्री । अग्निमन्थवृक्षे । आगगछ । वै.निघ. ।

वह्निनी । स्त्री । जटामांस्यां । र.मा. ।

वह्निपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

वह्निभूतिकम् । क्ली । रौप्ये । वै.निघ. ।

वह्निभोग्यम् । क्ली । घृते । श.च. ।

वह्निमथनः (ना) । पुं, स्त्री । अग्निमन्थवृक्षे । গণিরি । वै.निघ. ।

वह्निमन्थः । पुं । गणिकारिकायां । গণিরি । प.मु. ।

वह्निमारकम् । क्ली । जले । श.च. ।

वह्निमुखी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गलिग्रा । वै.निघ. ।

वह्निरुचिः । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড় লতাকট্‌কী । वै.निघ. ।

वह्निलोह(क)म् । क्ली । कांस्ये । কাঁসা । रा नि.व.१३ ।

वह्निवक्त्रा । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गलिग्रा । भा. ।

वह्निवर्णम् । क्ली । रक्तोत्पले । श.च. ।

वह्निवल्लभः । पुं । सर्ज्जरसे, धूनके । ধূনো । त्रिका. ।

वह्निवीजः । पुं । निम्बुकवृक्षे । লেবুর গাছ । रा.नि.व.११ । क्ली । स्वर्णे । हे.च. । निम्बुफले । रा.नि.व.११ ।

वह्निशिखम् । क्ली । कुसुम्भपुष्पे । अम. । कुङ्कुमे । रा.नि व.१२ । स्त्री (खा) । कलिकारीवृक्षे । विषलाङ्गलिग्रा । धातक्याम् । रा.नि व.४ ६। फलिन्यां । প্রিয়ঙ্গু । धरणिः । जलपिप्पल्याम् । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

वह्निशिखरः । पुं । लोचमस्तके । वनयमानी । कुङ्कुमे । कटजटायां । श.र. ।

वह्निसंज्ञकः । पुं । चित्रकवृक्षे । চিতা গাছ । अम. । [वायौ ।

वह्निसखः । पुं । जीरकवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

वह्निसम्भूतम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. ।

वक्षः (स्) । क्ली । वक्षःस्थले । तच्च हृदयोपरिकण्ठाधोभागे । वुक । रा.नि.व.१८ । क्रोड़ । কোল । अम. ।

वक्षणम् । क्ली । वक्षसि । श.च. ।

वक्षोजम् । क्ली । स्तने । रा नि.व.१८ ।

वक्षोजोपमः । पुं । चक्रवाके । চকা । वै.निघ. ।

वक्षोरुहः । पुं । स्तने । त्रिका. ।

वांशी । स्त्री । वंशलोचनायां । বংশলোচন । प.मु. । भा.उ.वाशी । "वांशी वरी वानरी ।" च.द.यक्ष्म.चि सर्पिर्गुड़े ।

वाः (र्) । क्ली । जले । अम. ।

वाःकिटिः । पुं । शिशुमारे । শুশুক । व्याक. ।

वाकुचिका । स्त्री । वाकुच्याम् । শাকুচ, সোমরাজ । वै.निघ.२भ.अभिन्दामञ्ज.चि. ।

वाकुची । स्त्री । (Psoratea corylifolia.) The plant serratula anthelmintika. सोमराजीक्षुपे । শাকুচ, সোমরাজ । हि वाव्‌ची, हुकची । मं वाउची । कं वाउचिगे । वम्. यांवची । ता. योगिविट्टुलु । गुणाः— कटुतिक्तोष्णा क्रमिकुष्ठकफघ्नी त्वग्दोषविषकण्डूतिखर्ज्जूघ्नी च । रा.नि.व.४ । वातकफकुष्ठत्वग्दोषघ्नी । राज. । मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी विष्टम्भघ्नी हिमा रुच्या सरा श्लेष्मासपित्तनुच । तत्फलं पित्तलं कटु कुष्ठकफानिलघ्नं केश्यं त्वच्यं क्रमिश्वासकासशोथपाण्डुहृत । भा. । तत्शाकगुणाः—तिक्तं शीतलं कटुपाकरसं कफपित्तहरञ्च । च.सू.२७थ. ।

वाकुचीभेदः । पुं । सोमराजीविशेषे । तत्-

पर्य्यायगुणाः,—"शिवारि-र्वाकुचीभेदः कुष्ठ-दोष-चयासजित्। वातरक्तहरोलेपात् श्वित्र-श्वित्र-विनाशनः॥" भा.।

वाकुलम्। क्ली। बकुलफले। राज.।

वाक्का। स्त्री। मत्युदपचिविशेषे। च.सू.२७अ.।

वाक्यदोषः। पुं। न्यूनताधिक्यादौ। वाक्यदोषो नाम—"यथा खलु अस्मिन्नर्थे न्यूनमधिकमनर्थकमपार्थकमविरुद्धञ्चेति।" च.वि.८अ.।

वाक्यप्रशंसा। स्त्री। अन्यूनतादौ। वाक्यप्रशंसा नाम यथा—"यद्वाक्यम् अन्यूनमनधिकमनपार्थकमविरुद्धमधिगतपदार्थञ्च तद्वाक्यमननुयोज्यमिति प्रशस्यते।" च.वि.८अ.।

वाक्यशेषः। पुं। "येन पदेनानुक्तेन वाक्यं समाप्यते। सु.उ.६५अ.।

वाक्शल्या। स्त्री। कुटुम्बिनीक्षुपे। वै.निघ.।

वागरः। पुं। वृके। हे.च.।

वागुजारलः } **वागुज्जालः** } पु। नादेयमत्स्यभेदे। वम्. वागूसमत्स्य। सु.सू.४६अ.।

वागुजी। स्त्री। सोमराज्याम्। সোমরাজ। प.सु.। र.सा.सं.महामृत्युञ्जयरसे।

वागुणः। पुं। कर्म्मरङ्गवृक्षे। কামরাঙা গাছ। श.मा.। क्ली। कर्म्मरङ्गे।

वागु(गुं)लिकः। त्रि। राज्ञां ताम्बूलदातरि। हारा.।

वागुशः। पुं। वागुज्जालमत्स्ये। वै.निघ.।

वाग्गुदः। पुं। पक्षिविशेषे। त्रिका.। তরুকুণি পাখী।

वाग्गुलिः। पुं। ताम्बूल्याम्। हारा.।

वाग्दलम्। क्ली। ओष्ठाधरौ। त्रिका.।

वाग्विलासी (इन्)। पुं। कपोते। পায়রা। वै.निघ.।

वाचः (चा)। पुं, स्त्री। मत्स्यविशेषे। বাচা মাছ। गुणाः—"वाचः स्वादुर्गुरुः स्निग्धः श्लेष्मलो वातपित्तजित्।" राज.३प.।

वाचनम् (कम्)। क्ली। प्रहेणकाख्यपिष्टकभेदे।

वाचस्पतिवल्लभः। पुं। पुष्परागमणौ। পোখরাজ। भा.।

वाजम्। क्ली। घृते। अन्ने। जले। शुक्रे। मेघ.। पुं। पक्षतौ। मे.। [श.मा.।

वाजशलः। पुं। पट्टशाके। পাটশাক।

वाजिः। पुं। अश्वे। वै.निघ.।

वाजिकरी। स्त्री। अश्वगन्धायाम्। वै.निघ.।

वाजिकर्णः। पुं। अश्वकर्णशाले। পীতশাল। भैष.सु.रो.चि.।

वाजिखुरा। स्त्री। कृष्णापराजितायां। কাল অপরাজিতা। वै.निघ.।

वाजिगन्धा। स्त्री। अश्वगन्धायां। रा.नि.व.४। सु.चि ३७अ.।

वाजिदन्तः (कः) } **वाजिदन्ता(न्ती)** } पुं, स्त्री। वासकवृक्षे। प.सु.। रा.नि.व.४। अम.। [त्रिका.।

वाजिनम्। क्ली। आमिक्षायां। ছানার জল।

वाजिनामा। स्त्री। अश्वगन्धायाम्। वै.निघ.।

वाजिनी। स्त्री। अश्वगन्धायाम्। रा.नि.व.४। घोटक्याम्। भा.।

वाजिपुत्री। स्त्री। सल्लकीवृक्षे। वै.निघ.।

वाजिपृष्ठः। पुं। अम्लानवृक्षे। রক্ত ঝাঁটী। श.च.। [कुष्माण्डे। वै.निघ.।

वाजिप्रियः (या)। पुं, स्त्री। यवे। भूमि-

वाजिभक्षः (क्ष्यः)। पुं। चणके। ছোলা। रा.नि.व.१६। मुद्गे। वै.निघ.।

वाजिभोजनः। पुं। मुद्गवृक्षे। মুগকলায়ের গাছ। रा.नि.व.१६।

वाजिमन्थः। पुं। चणकवृक्षे। मुद्गवृक्षे। वै.निघ.।

वाजिमान् (त्)। पुं। पटोले।

वाजिविष्ठा। स्त्री। अश्वविष्ठायाम्। तद्रसनस्यं हिक्काहरम् रक्तरोधकञ्च।

वाजी (इन्)। पुं। वासायाम्। বাসক। श.र.। पक्षिणि। अश्वे। अम.। त्रि। शुक्रयुक्ते। भैष.।

वाजीकर(ण)म्। क्ली। वीर्य्यवर्द्धनद्रव्ये। तल्लक्षणं—यद्द्रव्यं पुरुषं वाजिवत् सुरतक्षमं करोति तद्वाजीकरणमुच्यते। "यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्य्याद्वाजिवत्सुरतक्षमं। तद्वाजीकरमाख्यातम्...।" भा.उ.

१अ. । "देवसानी यदौषिव्याद्वाजीवात्यर्थवेगवान् । नारीस्तर्पयते तेन वाजीकरणमुच्यते ॥" सु.चि. २६अ. । "तद्वाज्याकैनात्मवत्य' पुरुषेण धर्म्मार्थ-प्रीतियशोऽर्थीनत्वात् ।" तदुक्तं—"वाजीकरण मन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान् । तदायत्तौ हि धर्म्मार्थौ रतिश्च यश एवच । पुत्रस्यायतनं स्त्रीतद्-गायत्ते सुतान्वयाः । वाजीकरणमग्र्यञ्च चैव स्त्री या प्रहर्षिणी ॥" च.चि.२अ. । तद्वामकाष्टमतन्त्रे । तद्वाल्पदुष्टविशुष्कचीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचय-जननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च । सु.सू.१अ. । अपिच—"क्षीणानाञ्चाल्पवीर्य्याणां वृंहणं बलवर्द्धनं । तर्पणं समधातूनां वाजीकरणमुच्यते ॥" वैद्य. सं.२अ. ।

वाजीकरी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । मद.व.१ ।

वाटिका । स्त्री । वाट्यालके । বেড়েলা । श.र. । हिङ्गुपत्र्याम् । श.च. ।

वाटी (इन्) । पुं । इक्कटवृक्षे । ইৎকড় । प.मु. । पुं, स्त्री । वाट्यालके । বেড়েলা । रा.नि.व.४ । श.र. । जलचरपक्षिविशेषे । च.सू.२७अ. । हिङ्गुपत्र्याम् । श.च. । [र.मा. ।

वाटीदीर्घः । पुं । इक्कटक्षुपे । ইৎকড় ।

वाट्यम् (ट्या) । क्ली, स्त्री । वाट्यालके । বেড়েলা । र.मा. । वै.निघ.२भ चन्दनादितैले ।

वाट्यकम् । क्ली । भृष्टयवे । श.च. ।

वाट्यपुष्पम् । क्ली । चन्दने । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

वाट्यपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । वाट्यालके । বেড়েলা । र.मा. । बलायाम् । च.सू.४अ. । पीतबलायां । পীত বেড়েলা । च.शा.८अ. ।

वाट्यमण्डः । पुं । निस्तुषदरदलितयवे । चतुर्गुणवारिसाधिते यवमण्डे । च.द.ग्रहणीचि. आयामकाञ्जिके । शूल.चि. । गुणाः—"वाट्यमण्डो विबन्धघ्नः शूलानाहविनाशनः । रोचनो दीपनो हृद्यः पित्तघ्नो मानिलापहः ॥" राज.३प. ।

वाट्यायनी । स्त्री । श्वेतवाट्यालके । শ্বেত বেড়েলা । च.सू.४अ. । [श.र. ।

वाट्यालः । पुं । वाट्यालके । বেড়েলা ।

वाट्यालकः । पुं । पीतपुष्पबलायाम् । পীত বেড়েলা । भा. । बलायाम् । বেড়েলা । र.मा. । च.द.वा.व्या.चि. ।

वाट्याल(लि)का । स्त्री । लघुवाट्यालके । ছোট বেড়েলা । महाबलायाम् । বড় বেড়েলা । वै.निघ. ।

वाट्याला (ली) । स्त्री । लघुवाट्यालके । श.र. । महाबलायाम् । वै.निघ. ।

वाट्याह्वम् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

वाठः । पुं । मदनफलवृक्षे ।

वाड़वाग्निरसः । पुं । स्थौल्याधिकारे रसः । पाठः—"शुद्धसूतं समङ्गन्धं ताम्र तालं समं समं । अर्कक्षीरेर्दिनं मर्द्यं क्षौद्रं लेह्यं द्विगुञ्जकम् ।" रस.र. ।

वाणः । पुं । भद्रमुञ्जे । अम. । शरवृक्षे । शर गাছ । रा.नि.व.८ । गोस्तने । मे. । पीतझिण्ट्यां । प.मु. । शरपुङ्खायाम् । বননীল । वं.प.कुष्ठ.चि । षड्बिन्दुतैले ।

वाणपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । বননীল । रा.नि.व.४ ।

वाणा (णी) । स्त्री । नीलझिण्ट्यां । प.मु. । शरपुङ्खाया । বননীল । च.द.व्रण.शो.चि. ।

वाणाह्वम् । क्ली । नीलकमले । উৎপলে । रा.नि.व.१० । स्त्री । (ह्वा) क्षुद्रशणपुष्पिकायाम् । ক্ষুদ্র ঝতনী । रा.नि.व.४ । कुब्जवृक्षे । वै.निघ. ।

वातः । पुं । पञ्चभूतान्तर्गतचतुर्थभूते । বাতাস । रा.नि.व.२१ । पूर्व्वादिदिग्भववायौ । प्राचीवातादि-प्रकृतिगुणाः—"शीतोऽतिमाधुर्य्यगुणः प्रयुक्तो वात-प्रकोपो बलकृद्विशेषात् । वाताधिकानां व्रणशोषि-णाञ्च प्राचीमरुत्तः पवनो न शस्तः ॥ किञ्चित् कटुतिक्तो मधुरान्वितः स्यात् कफः समीरोद्भवरोग-कारी । सुशीतलः श्लेष्मवतां व्रणानां शस्तो न चाग्नेयसमीरणश्च ॥ तिक्तः कषायो मधुरोऽतिमन्दः सुगन्धसंशीतगुणैः प्रहृष्टः । वदन्ति संज्ञां मलया-निलमिति प्रकृष्टरामाजनचित्तहारी ॥ मनोभवस्य प्रकरो मरुत्स्यात् वाणोद्भवः सम्भवति प्रचारः । न चातिशीतो न तथोष्णको वा शुभश्च याम्यप्रभवः समीरः ॥ रूक्षोग्रवातप्रशमः समीरः कटूष्णपित्ता-स्रजि दोषकारी । प्रतीच्यपश्ची देहबलस्य वायुः कफान्वितो नैरृतिकः समीरः ॥ अथोत्तरश्चो मरुतः प्रशस्तः करोत्यवाच्यास्तु दिशः प्रहृत्तः । वायुस्तयोदारति रक्तपित्त प्रशस्तो व्रणानां कफशोषिणां वा ॥" "वायव्यजातो मरुतः प्रशस्तः

कषायसंयुक्तगुणप्रपन्नः । करोति वातस्य वशं नराणां शस्तो न निन्द्यो व्रणशोधिनाञ्च ॥ स्वादुः कषायश्च कफप्रकोपी वायुः कुवेरस्य दिशः प्रवृत्तः । करोति मेघागमनं जलस्य शीतो न चोष्णो न च निन्द्य एषः ॥ शीतोऽतिशैत्यः कफवातकोपन् करोति चैशानदिशः प्रवृत्तः । शस्तश्च नासौ व्रणशोफकासश्वये तथा श्वासविकारिणाञ्च ॥" अथ वस्त्रादिवातगुणाः—"वस्त्रं नानाविधं चर्म्मैणजं तालवृन्तकम् । उशीरं शिखिपिच्छन्तु प्रत्येकेन गुणोत्तमाः ॥ वस्त्रप्रवृत्ता मरुतो न शस्ता व्रणशोषिणां । रक्तवाससमुत्पन्नं विशेषेण तु वर्जयेत् ॥ करोति कफरक्तस्य कोपनं बहुरोगकृत् । श्रमग्लानिपिपासासु तन्द्रानिद्राकरो भृशम् ॥ वैणवं व्यजनं तन्द्रानिद्राकरणमेव च । रुक्षवातिकषायश्च स च वातप्रकोपनः ॥ कांस्यपात्रसमुद्भवः सोष्णो वातस्य शान्तिकृत् । दाहश्रमन्नः स्वेदघ्नो निद्राचौष्ठ्यकरो नृणाम् ॥ तालपत्रस्य रम्भाया दलस्य व्यजनं हिमम् । मधुरातिश्रमघ्नं स्यादार्द्रत्वात् कफकोपनं । निद्राकरं प्रीतिकरं शोकरोगविकारहं । दाहपित्तश्रमग्लानिनाशनं श्रमशान्तिकृत् । उशीरमूलरचितं व्यजनं शिखिपिच्छकैः । व्यजनेन सुगन्धः स्यात् मन्दशीतगुणात्मकः । ग्लानिमूर्च्छाश्रमशोषविसर्पविषदर्पहा । इति पञ्चविधो वायुरुपायेन कृतो नृणाम् ॥" इति त्रयोदशवातगुणाः ।—"हेमन्ते पूर्व्वकृद्वायुराग्नेयः शिशिरे भवत् । वसन्ते दक्षिणो वायुर्ग्रीष्मे नैरृतकस्तथा ॥ वर्षासु पश्चिमो वायुर्वायव्यः शरदि स्मृतः । हेमन्ते शिशिरे चैव कथितयोत्तरोऽनिलः ॥ वर्षाऽङ्गः परतो वदन्ति निपुणास्तस्मिन्निशीथे शरत् । प्रोक्तः शैशिरिकस्ततो हिमऋतुः सूर्य्योदयादग्रतः ॥ मध्याह्ने च तथा वदन्ति निपुणा ग्रीष्मो ऋतुः स्यात्ततो वासन्तः कथितो ऋतुस्तु मुनिभिः पूर्व्वापराह्णे सदा ॥ कार्त्तिके मार्गशीर्षे वा माघे चाषाढ़संज्ञके । ऋतुसन्धौ च हेमन्ते सविषः स्यात्तु मारुतः ॥" चवि.५च. । वायुरोगे, वातव्याधौ । ते च शिरग्राहादयोऽशीतिः । प्रस्पन्दनोद्वहनपूरण विवेकधारणलक्षणशरीरस्थसञ्चालनकधातौ ॥ स "दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः । रजोगुणमयः सूक्ष्मो रुक्षः शीतो लघुश्चलः ॥" भा. । "देहे विचरतस्तस्य लक्षणानि निबोध मे । दोष धात्वग्निसमतां सम्प्राप्तिं विषयेषु च । क्रियाणामानु लोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिलः । यथाग्निः पञ्चधा भिन्नो नामस्थानात्मकर्म्मभिः । भिन्नोऽनिलस्तथा ह्येको नामस्थानक्रियामयैः । प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च । स्थानस्था मारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् ॥" सु.नि.१अ. । च मतान्तरे दशविधः । यन्ते नागकूर्म्मकृकलदेवदत्तधनञ्जया इति अधिकाः पञ्च प्राणादयश्च पञ्च इति दश वायवः । नागादयः प्राणादीनां संज्ञान्तरमिति सुखबोधः । तेषु प्राणवायुः हृदयान्तरस्थ ऊर्द्ध्वगमनशीलः, रुक्षः, अन्नप्रवेशकश्च । अपानो गुदादिमध्यस्थः, अधोगमनशीलः, मलमूत्रोत्सारकः, लघुश्च । समानो नाभिमण्डलस्थः, रसधातुसञ्चालकः, अन्नस्य पाचकः, शीतलश्च । उदानः कण्ठस्थानः, ऊर्द्ध्वमुत्क्रमणशीलः, वाक्प्रवर्त्तकः, खरश्च । व्यानः सर्व्वशरीरव्यापी, निमेषादि प्रवर्त्तकः, सूक्ष्मश्च । नाग उद्गारप्रवर्त्तकः । कूर्म्मः नेत्रोन्मीलनकः । कृकलः क्षुधाजनकः । देवदत्तो जृम्भाप्रवर्त्तकः । धनञ्जयः सर्व्वशरीरव्यापी । भा. । शिष्टं वातप्रकोपादि प्रकोपशब्दे द्रष्टव्यम् ।

वातकः । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । विडङ्गाङ्ग । गोकर्णाम् । अपराजिता । अम. ।

वातकण्टकः । पुं । वातव्याधिविशेषे । लक्षणं —"रुक् पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा । वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥" मा.नि. । "रक्तावसेचनं कुर्य्यादभीक्ष्णं वातकण्टके । पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव च ॥" सु.नि.१अ. ।

वातकफज्वरः । पुं । वायुश्लेष्मजन्यज्वरे । लक्षणं—"स्तैमित्यं पर्व्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च । शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनं । सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥" मा.नि. ।

वातकर्म्म (न्) । क्ली । अपानवायुनिःसरणे । पर्द्दने । बराहपु. ।

वातकासः । पुं । वायुजन्यकासरोगे ।

वातकी । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । रा.नि.व.४ । पु (न्) । वातरोगिणि । अम. ।

वातकुण्डलिका । स्त्री । मूत्राघातरोगे । निदानादि—"रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्बस्तौ सवेदनः । मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः । मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं सम्प्रवर्त्तते ।

वातकुण्डलिकां तां तु व्याधिं विद्यात् सुदारुणम् ॥" मा॰नि॰।

वातकुम्भः। पुं। करिगण्डाधोभागे। हे॰च॰।

वातकेतुः। पुं। धूल्यां। धूलौ। त्रिका॰।

वातगजाङ्कुशः। पुं। वातव्याधौ रसः। पाठः—"मृताभ्रतीक्ष्णताम्रञ्च मृततालकगन्धकम्। भार्गीं शुण्ठीं बलां धान्यं कट्फलं चाभयां विषम्। मर्दयेच्च पलाशद्रावैः निष्कैकां भक्षयेद्‌ वटीम्... ॥" रस.र.। अन्यत्र—"मृताभ्रतीक्ष्णकान्तञ्च ताम्रतालकगन्धकम्।" अन्यत्र यथा—"मृतं सूतं मृतं लौहं गन्धं तालकमाक्षिकं। पथ्या शृङ्गी विषं व्योषमग्निमन्थञ्च टङ्कणं। तुल्यं खल्ले दिनं मर्द्यं मुण्डीनिर्गुण्डिजद्रवैः। द्विगुञ्जां वटिकां खादेत् ॥" रस॰कौ॰।

वातगण्डः। पुं। वातजगलगण्डरोगे। निदा॰।

वातगुल्मः। पुं। वातुले। त्रिका॰। वायुजन्यगुल्मरोगे। निदा॰। See वायुगुल्मः।

वातघ्नः। त्रि। वातहरे मधुराम्ललवणद्रव्यमात्रे, उष्णस्निग्धत्वात्। सु.सू.४२अ.।

वातघ्नी। स्त्री। शालपर्ण्यां। अश्वगन्धायाम्। शिमुडीक्षुपे। रा॰नि॰व॰४।

वातघ्नी। स्त्री। वार्त्ताक्याम्। सु.भद्र-दार्व्वादिगणे।

वातचटकः। पुं। तित्तिरपक्षिणि।

वातजः। त्रि। वातिके। रा॰नि॰व.२०।

वातनाडी। स्त्री। दन्तमूलगतरोगे। लक्षणम्—"स्वानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी स्यात् सा फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु।" मा॰नि॰।

वातपर्य्ययः। पुं। सर्व्वगताक्षिरोगविशेषे। लक्षण—"वारं वारञ्च पर्य्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः। रुजश्च विविधास्तीव्राः स ज्ञेयः... ॥" मा॰नि॰। [शाङ्ग॰।

वातपाण्डुः। पुं। वायुजन्यपाण्डौ। शाङ्ग-

वातपित्तघ्नः। त्रि। वातपित्तनाशके गुरुपाकद्रव्यमात्रे। सु॰सू॰४१अ॰।

वातपित्तजशूलम्। क्ली। वातपित्तजनितशूलरोगे। तस्यौषधं मातुलुङ्गरसः गुडाज्ययुक्तः। वै॰जीवनम्।

वातपित्तज्वरः। पुं। वातपित्तप्रधाने ज्वरे। लक्षणं—"तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा। कण्ठास्यशोषो वमथुः रोमहर्षोऽरुचिस्तमः। पर्व्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥" मा॰नि॰।

वातपोतः (थः)। पुं। पलाशवृक्षे। रा॰नि॰व.१०। अम॰।

वातप्रकृतिः। त्रि। वायुप्रकृतौ। लक्षणं—"यः कृष्णवर्णश्चपलोऽतिरुक्षः केशाल्पगो बलवान् चमः स्यात्। सुप्तातिदन्तो नखशृङ्गिमेति दीर्घस्तनश्च क्षणमेव चमोऽसौ। दीर्घाक्षमो लोलुपहीनसत्त्वस्तथैव चाम्लरसभोजनेच्छुः। संमर्दनेनातिविमर्द्दनेन सौख्यं समागच्छति वातलो ना ॥" भक्ति॰पू॰ख॰।

वातप्रमीः। पुं। द्रुतगामिहरिणे। वाउट हरिण। अम॰। घोटके। नकुले। उणा॰।

वातप्रशमनी। स्त्री। आरुके। आलूबोखारा। वै॰निघ॰।

वातफुल्लान्त्रम्। क्ली। वातरोगे। उदराध्माने। फुस्फुसे। भूरिप्र.।

वातमृगः। पुं। द्रुतगामिहरिणे। जटा॰।

वातरक्तम्। क्ली। रोगविशेषे। तस्य निदानं—"लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः। क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः। कुलत्थमाषनिष्पावशाकादिपललेक्षुभिः। दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवैः। विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः। प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणां। स्थूलानां सुखिनाञ्चापि कुप्यते वातशोणितम् ॥ हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च विदाह्यन्नं सविदाहोऽशनस्य ॥" सम्प्राप्तिः—"कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च दुष्टं स्रुतं पादयोश्चीयते तु। तत् सम्पृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥" भा.। [श॰च॰।

वातरक्तघ्नः। पुं। कुक्कुरद्रुमे। कुकुरमुत्रा।

वातरक्तान्तकरसः। पुं। वातरक्ताधिकारे रसः। पाठः—"गन्धकं पारदं लौहं घनतालमनःशिलाः। शिलाजतु पुरं शुद्धं समभागं विचूर्णयेत्। विडङ्गत्रिफलाव्योषमग्निकेन पुनर्नवा। देवदारु चित्रकञ्च दार्व्वी श्वेतापराजिता। चूर्णमेषाम् पृथक् तुल्यं सर्व्वमेकत्र कारयेत्। त्रिफला भृङ्गराजस्य रसेनैव त्रिधा त्रिधा। भावना खलु

दातव्या ततः सचूर्णं भक्षयेत् । मधुना माषमात्रञ्च प्रातःकाले दिने दिने ॥" रस.र. । रस.कौ ।

वातरक्तारिः । पुं । गुड़ूच्याम् । श.च. ।

वात(द)रङ्गः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । श.र. । त्रिका. ।

वातरायणः । पुं । सरलवृक्षे । श.र. । कर-पत्रे । काण्डे । उन्मत्ते । मे. ।

वातरेताः (तस्) । त्रि । वातभूयिष्ठशुक्रे, यस्य शुक्रं वातभूयिष्ठम् । रस.र.मू.चा.चि चित्रकाद्य-घृते ।

वातरोगः । पुं । वातव्याधौ । रा.नि.व.२० ।

वातरोगी (इन्) । त्रि । वातरोगग्रस्ते । अम. ।

वातरोहिणी । स्त्री । गलरोगभेदे । लक्षणं —"जिह्वां समन्तात् भृशवेदना ये मांसाङ्कुराः कण्ठ-निरोधिनः स्युः । तां रोहिणीं वातकृतां वदन्ति वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ताम् ॥" सु.नि.१६प. ।

वातलः । पुं । चणके । छोला । श.च. । स्त्री (ला) । समङ्गायाम् । वराक्रान्ता । व.द. ।

वातवलासकः । पुं । तन्नामकज्वरे । वात-बलासक ज्वर । लक्षणं—"नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति । स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥" मा.नि. । चक्षुस्तन्नामकरोगे । "कफमारुतसम्भूतः स्थूलः सन्धिसमाश्रितः । शोथो वातबलासाख्यो ज्वरदुर्घेव सवेदनः ॥ तेनातिदुःखसंतो-ऽश्वस्य सर्व्वं पर्व्व च जायते । क्षौद्रकं वेधयेत् सम्यक् वसातैलञ्च सर्पिषा ॥" व.द. ।

वातवस्तिः । पुं । मूत्राघात-रोगविशेषे । निदानादि—"वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः । निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः ॥ मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीड़ितः । वातवस्ति. स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥" इत्यादि । मा.नि. ।

वातविध्वंसनः (रसः) । पुं । वातव्याधौ रसः । पाठः—"सूतमभ्रकसत्वञ्च कांस्यं गुडञ्च माक्षिकं । गन्धकं तालकं सर्व्वं भागोत्तरविवर्द्धितं । कज्जलीकृत्य तत्सर्व्वं यातारिसं विमर्दितं । तताश्च मर्द्दयित्वा तु गोलकीकृत्य यत्नतः । निम्बुद्रावैश्च सम्पीड्य तिलकल्केन लेपयेत् । भर्जाङ्गुलदलेनैव परिशोष्य प्रयत्नतः । प्रपचेद् वालुकायन्त्रे द्वादश-प्रहरन्ततः .. ॥" र. सा. सं. ।

वातविपर्य्ययः । पुं । सर्व्वगताक्षिरोगे । See वातपर्य्ययः ।

वातविसर्पः । पुं । वायुजन्यविसर्पे । लक्षणं —"तत्र वातात् स वीसर्पो वातज्वरसमव्यथः । शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायासार्त्तिहर्षवान् ॥" मा.नि. ।

वातवैरिः । पुं । वातादवृक्षे । बादाम गाछ । भा. । रक्तैरण्डे । वै.निघ. ।

वातव्याधिः । पुं । वायुरोगे । बाई रोग । स चाशीतिविधः । च. । तस्य निदानं—"रूक्ष-शीताल्पलघ्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः । विषमादुपचाराच्च दोषासृक्स्रवणादपि । लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामा-तिविचेष्टितैः । धातूनां सङ्क्षयाच्चिन्ताशोकरोगाति-कर्षणात् । वेगसन्धारणादामादभिघातादभोजनात् । मर्म्मबाधाद्गजोष्ट्राश्वशीघ्रयानादिसेवनात् । देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वानिलो बली । करोति विविधान् व्याधीन् सर्व्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् । अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्व्वरूपमिति स्मृतम् ॥" इत्यादि । "अभ्यङ्गं स्वेदनं वस्तिर्नस्यं स्नेहो विरेचनम् । स्निग्धाम्ललवणस्वादु हृद्यं वातामयापहम् । स्वाद्वम्ललवणैः स्निग्धैराहारैर्वातरोगिणः । अभ्यङ्ग-स्वेदवस्त्याद्यैः सर्व्वानेवोपपादयेत् । पित्तसावरणे वातरोगे शीतोष्णभेषजम् । कफसावरणे वायौ रूक्षोष्णमत्यभेषजम् । केवले पवनव्याधौ स्निग्धोष्णं मत्यभेषजम् । स्निग्धोष्णरूक्षशीताद्यैर्वातजो यो न शाम्यति । विकारास्तत्र विज्ञेयाः दुष्टशोणित-सम्भवाः ॥" निदा. ।

वातशीर्षम् । क्ली । वस्तिस्थाने । स्त्रियो गर्भ-स्थाने । "गर्भस्थानञ्च तत् स्त्रियः ।" रा.नि.व.१८ ।

वातशोणितम् । क्ली । वातरक्तरोगे । भा. ।

वातसङ्गः । पुं । वायुरोधे । च.सिद्धि.२च. ।

वातसारः । पुं । बिल्ववृक्षे । वै.निघ. ।

वातस्तम्भनिका । स्त्री । चिञ्चायाम् । तेँतुल । वै.निघ. ।

वात(ता)हतवर्त्म (न्) । क्ली । नेत्रवर्त्मगत-रोगभेदे । लक्षणं यथा—"विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यत्र निमील्यते । एतद्वातहतं विद्यात् सरुजं यदि वारुजम् ॥" सु.उ.३च. ।

वातहरः । त्रि । वातनाशके ।

वातहरवर्गः । पुं । वातघ्नद्रव्यगणे । यथा,— "महानिम्बश्च कार्पासः विधरण्डो वचा द्विधा ।

निर्गुण्डी च द्विधा [illegible] ॥" रा.नि.व.९। [illegible]।

वाताटः। पुं। [illegible]। अ.र.। [illegible]।

वाताण्डः। पुं। [illegible]। यथा—"[illegible] ॥" [illegible]।

वातातपिकम्। क्ली। [illegible]।

वातातिसारः। पुं। [illegible]। लक्षणं—"[illegible] ॥" निदा.।

वातात्मकः। त्रि। [illegible]।

वातादः (मः)। पुं। (Prunus amygdalus. Syn. Amygdalus communis. Terminalia catappa.) The Almond, Bitter Almond, Sweet Almond. [illegible]। यथा.—"वातादः [illegible] ॥" भा.।

वाताद (म) तैलम्। क्ली। [illegible]। तद्गुणाः,—वातादतैलं [illegible] ॥

वाताभिष्यन्दः। पुं। [illegible]। लक्षणं—"[illegible] ॥" वा उ.१५ अ.।

वातामोदा। स्त्री। कस्तूर्याम्। मृगनाभि। श.मा.।

वातायनः। पुं। घोटके। त्रिका.। [illegible]।

वातायुः। पुं। हरिणे, [illegible]। [illegible]।

वातारिः। पुं। एरण्डवृक्षे। [illegible]। [illegible] लतायाम्। विडङ्गे। रा.नि.व.२६। [illegible]। शिम्बापूर्णा। रा.नि.व.३। शतावर्याम्। अ.च.। [illegible]। रा.नि.व.१०। [illegible]। रा.नि.व.८। [illegible]। रा.नि.व.११। [illegible]। रा.नि.व.८।२२।

वातारिगुग्गुलुः। पुं। वातव्याधौ औषधम्। यथा:—"[illegible] ॥" [illegible]।

वातारितण्डुला। स्त्री। विडङ्गायाम्। रा.नि.व.६।

वाताशयः। पुं। [illegible]।

वाताष्ठीला। स्त्री। वातव्याधिविशेषे। [illegible]। लक्षणं—"[illegible] ॥" मा.नि.।

वातासहः। पुं। [illegible]। अ.र.।

वातास्रम्। क्ली। [illegible]। निदा.।

वातिकः। त्रि। वातव्याधौ। रा.नि.व.२०।

वातिकप्रियः। पुं। [illegible]। वै.निघ.।

वातिकरक्तपित्तम्। क्ली। [illegible]। See रक्तपित्तम्।

वातिकषण्ढः। पुं। [illegible]। यथा—"[illegible]॥" प.मा.२ ख.।

वातिगमः। पुं। वार्ताकुवृक्षे। अ.र.।

वातिङ्गनः। पुं। वार्ताकुवृक्षे। र.मा.।

वातीकः। पुं। पक्षिविशेषे। [illegible]। सु.सू.४६ अ.।

वातीयम्। क्ली। काञ्जिके। अ.च.।

वातु(तू)लः। पुं। [illegible]। रा.नि.व.१८। [illegible]। टी.भ.। त्रि। उन्मत्ते। [हारा.।

वातुलिः। पुं। [illegible]।

वातूकः। पुं। [illegible]। रा.नि.व.१०।

वातोदरम्। क्ली। वातजनितोदररोगे। लक्षणं यथा—"संरुह्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभीर्यस्तुदं ते कृष्णं शिरावनद्धं। सशूलमानाहवदुग्रशब्दं सतोदभेदं पवनात्मकं तदिति॥" सु.नि.७अ.।

वातोना। स्त्री। गोजिह्वायाम्। গোজিয়া লতা।

वातोल्वण:। त्रि। वाताधिके।

वात्सीपुत्र:। पुं। नापिते। त्रिका.।

वाद:। पुं। शास्त्रीयविचारे। "वादो नाम य: परस्परेण सह शास्त्रपूर्व्वकं विगृह्य कथयति। स वादो द्विविध: संग्रहेण, जल्पो वितण्डा च। तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्प:। जल्पविपर्य्ययो वितण्डा।" च.वि.८अ.।

वादमर्य्यादा। स्त्री। वादस्य मर्य्यादायाम्। लक्षणं—"इदं वाच्यमिदमवाच्यं एवं सति पराजितो भवति इतीमानि खलु पदानि।" च.वि.८अ.।

वादरम्। क्ली। कार्पासजवस्त्रादौ। সূতার কাপড় আদি। स्त्री (रा)। कार्पास्याम्। কাপাস। श.र.।

वादराङ्ग:। पुं। अश्वत्थवृक्षे।

वादलम्। क्ली। मधुयष्टिकायाम्। যষ্টিমধু। श.च.।

वादलीय:। पुं। रम्भवंशे। रा.नि.व.७।

वादामम्। क्ली। स्वनामख्यातफले। বাদাম। गुणा:—उष्णं स्निग्धं वातहरं वल्यं शुक्रकरञ्च। राज.। [हे.च.।

वादाल:। पुं। मत्स्यविशेषे। বোয়াল মাছ।

वादिरम्। क्ली। शृगालकोली। শেয়াকুল। श.र.। [योनिरो.चि.।

वादुलि:। पुं। चर्मचव्याम्। বাদুড়। च.द.

वाद्यपुष्पिका। स्त्री। अतिवलायाम्।

वाधन:। त्रि। वाधाजनके। सद्य:प्राणहरे। च.चि.१अ.।

वाधपुष्पी। स्त्री। प्रियङ्गौ। व.द.।

वाधा। स्त्री। भङ्गवत्पीड़ायाम्। मा.नि.।

वाधिर्य्यम्। क्ली। वातव्याधिविशेषे। কালা। तत्कारणम्—"यदा शब्दवहं स्रोत: वायुराहत्य तिष्ठति। शुद्ध: श्लेष्मान्वितो वापि वाधिर्य्यं तेन जायते॥" सु.नि.१अ.।

वाध्रीनस:। पुं। गण्डके। গণ্ডার। हारा.।

वान:। त्रि। शुष्के। क्ली। शुष्कफले। শুকনা ফল। मे.। गोदुग्धजतरुचोरे। रा.नि.व.६।

वानप्रस्थ:। पुं। पलाशवृक्षे। प.मु.। मधुकवृक्षे। भा.। [सु.सू.४६अ.।

वानर:। पुं। कपौ। अयं पर्णमृगजातीय:।

वानरप्रिय: (या)। पुं, स्त्री। क्षीरीवृक्षे। क्षीर्णी। र.मा.। वै.निघ.।

वानराघात:। पुं। लोध्रवृक्षे। লোধ গাছ। र.मा.।

वानराक्ष:। पुं। अणुभाश्वविशेषे। ज.द.३अ.। वन्यच्छागे। हारा.।

वानरी। स्त्री। शुकशिम्ब्याम्। আলাকুশী। श.र.। च.द.यक्ष्मा.चि.सर्पिर्गुड़े।

वानरीबीजम्। क्ली। शुकशिम्बीबीजे। আলাকুশীর বীজ। यो.रत्ना.उ.रतिवृद्धिकरपाके। "रम्भा वानरीबीजत:।" शा.यो.शतावरीमोदके।

वानल:। पुं। कृष्णतुलसीवर्बरके। কাল বাবুই তুলসী। श.च.।

वानस्पत्य:। पुं। फलपुष्पवति वृक्षे। पुष्पजफलवृक्षे आम्रादौ। अम.।

वाना। स्त्री। वर्त्तिकपक्षिणि। বটের। ज.टा.।

वानो(ने)यम्। क्ली। कैवर्त्तमुस्तके। কেওটমুতা। अम.।

वानीर:। पुं। जलवेतसे। तत्पर्य्याया:,—वृत्तपुष्प: शाखाल: जलवेतस: जलसम्भव: व्याधिघात: परिव्याध: नादेय:। गुणा:,—तिक्त: शीतल: कषाय: संग्राही व्रणशोधन: रक्षोघ्न: रक्तपित्तकफदोषघ्नश्च। रा.नि.व.९। च.चि.३अ.। वेतसवृक्षे। र.मा.। मद.। प्लक्षवृक्षे। वै.निघ.।

वानीरक:। पुं। मुञ्जतृणे। মুঁজ। रा.नि.व.८।

वानीरज:। पुं। मुञ्जायां। মুঁজ। रा.नि.व.७। स्त्री। क्ली। कुष्ठौषधे। কুড়। रा.नि.व.१२।

वानेयम्। क्ली। कैवर्त्तमुस्तके।

वान्ताद:। पुं। कुक्कुरे। त्रिका.।

वान्तारि:। पुं, स्त्री। भार्य्याम्। বামনহাটী।

वान्तिः । स्त्री । वमनम् । वमि, নেকার, বীত । र-मा- ।

वान्तिका (दा) । स्त्री । कटुकी । कट्फली । म.प. । वै.निघ. । [ग.प. ।

वान्तिकृत् । पुं । मदनवृक्षे । मदना गाछ ।

वान्तिशोधनी । स्त्री । क्षीरके । वै.निघ. ।

वापः (कः) । पुं । मुण्डने । बीजवपने । वै.निघ. ।

वाप(प्र)वोलम् । क्ली । मरकतमणौ । पान्ना ।

वापिः (पी) । स्त्री । सरोवरं । दिघी । भ. दिरदवीपः । सुश्रुतं—"वापीदेरिदकाभिर्वा दहः कूपो हृतस्यरः । वालौपाना मधुराणी तक्रमं वाप्यनुच्यते ॥" नदा.—कमलापदरं गर मालव करंद । रा.नि.व.१४ । मपिच,—वाप्यं पारि यदि वारं दिनदृन् यकवातटन् । गरव लिट कफटन् वातविहरं भवेत् । भा. ।

वापितम् । क्ली । वपीनितधान्ये । দোনা বা রাওয়া ধান । वापितं पुन तद्वान्य शिखिदौन- मर्यादितम् ॥

वापोटः । पुं । कारवणिनि । शिरा. ।

वाप्यम् । क्ली । कुष्ठौषधे । कुड़ । म-टी. । वै. निघ-मन्दादि-नि । वाप्यजलं । रा.नि.व.१४ । पु । शालिधान्यभेदे । দোনা ধান । गुणाः— शालिवत् । च.सू.२०८ ।

वाप्यक्षारम् । क्ली । सामुद्रलवणे । रा.नि.व.६ ।

वाभटः । पुं । अष्टाङ्गहृदयादिनामवैद्यकसंहिता प्रणेतारि । शाब्दार्थनिघण्टुकारे ।

वाभटनिघण्टुः । पुं । तत्कृतनिघण्टुग्रन्थे ।

वामम् । क्ली । वास्तुकशाके । म.टी. । पुं । पयोधर । कुचे । मे. । स्त्री (मा) । लघुषट्पदायाम् । वै.निघ. । नार्याम् ।

वामदृक् (श्) । स्त्री । नार्याम् ।

वामनः । पुं । अङ्कोटवृक्षे । আঁকোড় গাছ । मे. । महादन्तपालाम् । बड় আছুলা গাছ । तद्धामकधूमपानभेदे । तत्र धूमनाड़ी १० अङ्गुला कलायमात्रस्थूला, कासघ्नमाद्यं द्रव्यं माह्यम् । भा. । हक्कटे । ওকড়া । र.मा. । स्त्री (नी) । महारोगे । प.मु. । वि । ह्रस्वे । अम. ।

वामलूरः । पुं । वल्मीके । উইঢিপি । अम. ।

वामसंज्ञः । पुं । मत्स्यभेदे । भीमसेनोदर्पूर । वै.निघ. ।

वामस्कन्धः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

वामाङ्घ्रिवातनः । पुं । कर्णीरवृक्षे ।

वामापीडनः । पुं । करीरवृक्षे ।

वामावर्त्तफला । स्त्री । शठी । वै.निघ. ।

वामावर्त्ता । स्त्री । नागदमनीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

वामिनी । स्त्री । योनिव्यापद्विशेषे । सुश्रुतं— "षड्रात्रात् सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयाद्दमेत् । वमेत् सरुजं नीरुजं वा यस्याः सा वामिनी मता ॥" मा.उ.३३८ ।

वामी । स्त्री । शृगाल्यां । करभ्याम्(?) । वड़- वायाम् । वै.निघ. । गर्दभ्यां । मे. ।

वायनम् । क्ली । पिष्टकविशेषे । शिरा. ।

वायवालम् । क्ली । मरकतमणौ । पान्ना । रा.नि.व.१३ ।

वायव्या । स्त्री । वटीवृक्षे । वै.निघ. । पश्- चिमोत्तरदिशायाम् । अ.स.१८- ।

वायसः । पुं । काके । अगुरुवृक्षे । हरनो- न्दिक । मे. ।

वायसजङ्घा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. २भ.ग.पं.ग.चि. । भैष.गुटिका.चि. । गुञ्जामूले । च.द.राजयक्ष्मा.चि. ।

वायसतुण्डः । पुं । तद्वाकृति छन्दोगभवतः सन्धौ । सु.शा.५८ । स्त्री (ण्डी) । काकतुण्डि- कायाम् । কুঁচ । কেউঠুঁটী । र.सा.सं. रसमारणे ।

वायसा (सी) । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै. निघ. । काकोदुम्बरिकायाम् । मे. । महाज्योति- ष्मतीलतायाम् । रा.नि.व.३ । (सी) काकतिक्तायां । কুঁচ গাছ । কেউঠুঁটী । रा.नि.व.३ । काकतिक्ता । शिरविद्वपाटलिकेति । सु.चि.१८ । च. द.कास.चि. । वा.उ.२८५ । काकमाच्याम् । দাকমাচী, গুড়কাউলী । रा.नि.व.४ । काकमा- ची.नाम रसायने । सु.चि.२८ । भैष.कुष्ठ.चि. । "वायसीकृताभा ।" च.द.कुष्ठ.चि.च.चि.च । काक- जङ्घायां । रा.नि.व.४ । महाकरञ्जे । वै.निघ. ।

वायसादनी । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायां ।

पड़ पड़ाकटुरी। काकादनीलतायाम्। श्वेत कूँच। रा.नि.व.३।

वायसारातिः। पुं। पेचके। चम.।

वायसाह्वा। स्त्री। काकमाचायाम्। श्वेत ग्रुञ्ज कूँच। रा.नि.व.३। काकमाचीक्षुपे। कावमाचो। रा.नि.व.४।

वायसीवल्ली। स्त्री। करञ्जक्षुपाम्। मड़ा-करञ्ज। वै.निघ.।

वायसोशाकम्। क्ली। शाकविशेषे, काक-माचीशाके। वा.नि.१५.।

वायसेक्षुः। पुं। काशतृणे, काशभेदे। १८८८। र.मा.। प.मु.।

वायसोलिका (ली)। स्त्री। काकोल्याम्। कैकूला। रा.नि.व.३। चम.। मधूली। कान-कैकड़ो। र.मा.। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। रा.नि.व.३। पत्रशाकभेदे। कागछिड़ा। प.मु.।

वायुः। पुं। वाते। रा.नि.व.२१। See वातः।

वायुकेतुः। पुं। धूलौ। हारा.।

वायुगण्डः। पुं। अजीर्णे। त्रिका.।

वायुगुल्मः। पुं। वायुदोषजन्यगुल्मरोगे। "यः स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं विड्वातसङ्गं गलवक्त्र-शोषं। श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरञ्च हृत्कुक्षिपार्श्वांस-शिरोरुजञ्च। करोति जीर्णे ऽभ्यधिकप्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च। वातात् स गुल्मो न च तत्र रुक्षं कषायतिक्तं कटु चोपशेते॥"- मा.नि.।

वायुफलम्। क्ली। करकायाम्। आकाशेर शील। मे.।

वायुभक्ष्यः। पुं। सर्पे। रा.नि.व.१०।

वायुवाहः। पुं। धूमे। वै.घ.।

वायुवाहिनी। स्त्री। वातवहायाम् धमन्याम्। सु.।

वायुव्यवस्था। स्त्री। ऋतुविशेषे वायोरव-स्थायाम्। यथा—वसन्ते दक्षिणः, वर्षायां पश्चिमः, शरत्सुत्तरः, हेमन्ते शिशिरे च पूर्व इति।

वायुपः। पुं। मत्स्यविशेषे। चालिहन मत्स्य। गुणाः—वायुषो मधुरो हृद्यो बृंहणो धातुवर्धनः। राज.१५।

वारम्। क्ली। जले। विधौ। मदिरापात्रे।

वै.घ.। पुं। कुक्कुटके। त्रिका.। [हारा.।

वारकम्। क्ली। ह्रीवेरे। बाला। कल्पद्रुमे।

वारकीरः। पुं। वाजीरायां। ८८८८। मे.।

वारङ्कः। पुं। पक्षिणि। त्रिका.।

वारङ्गः। पुं। खड्गादिमुष्टौ। बाँट। सु.सू. २७। शङ्कुवदाहरणफले। खड्गेर छोट गोल बाँट। सु.सू.७५.।

वारटा। स्त्री। हंस्याम्। वै.घ.।

वारणः। पुं। हस्तिनि। चम.। हस्तिपिप्पल्याम्। पारिभद्रवृक्षे। पालते मान्दार। ये सकुटकवृक्षे। वै.निघ.।

वारणकणा | **वारणपिप्पली** } स्त्री। गजपिप्पल्याम्। वै.निघ.२भ.धातु.ज्व.दार्व्यादिः। वैद्यकोक्ताग्नि त्रिकटुकादिषु। पदकुलकमारमी लेप।

वारणवल्लभा। स्त्री। कदलीवृक्षे। त्रिका.।

वारणवुषा (सा)। स्त्री। कदलीवृक्षे। चम.।

वारणा। स्त्री। कदलीवृक्षे। भा.।

वारला। स्त्री। वरटायाम्। बोलता। वै.घ.। कदलीवृक्षे। भा.। हंस्याम्। वै.घ.।

वारलीकः। पुं। बल्वजाख्ये। बाबूई। श.र.।

वारवु(बु)षा। स्त्री। कदलीवृक्षे। श.र.।

वारयः। पुं। मत्स्यविशेषे। वै.निघ.।

वारा। स्त्री। काकमाच्याम्। गुड़कामाइनी। रा.नि.व.४।

वारासनम् | **वारसदनम्** } क्ली। भाण्डभेदे। झारी। त्रिका.।

वाराहः। पुं। हस्तिकन्दक्षुपे। चाल गड़ना गाछ। गुणाः—वनजो मदनः कटुः तिक्तः रसायनः कफवातमेहजन्तुनाशनः। रा.नि.व.८। शूकरे। वै.निघ.। [८८.।

वाराहकः। पुं। मावदरकीटभेदे। सु.कल्प.

वाराहकर्णी। स्त्री। अश्वगन्धायाम्। अश्वगन्धा। रा.नि.व.४।

वाराहदशननामाश्रयः। पुं। शूकरदंष्ट्रकनाम-व्याधौ। मा.स.१म.।

वाराहपत्री। स्त्री। अश्वगन्धायां। रा.नि.व.४।

वाराहपुटम्। क्ली। पुटविशेषे। "अरत्निमात्रके कुण्डे पुटं वाराहमुच्यते।" भा.। प्रयोगा.।

वाराहपुटभावना। स्त्री। अष्टपलकृतभावनायाम्। वै.निघ.।

वाराहाङ्गी। स्त्री। दन्तीवृक्षे। भा.।

वाराही (कन्दः)। स्त्री.पुं। (Dioscorea.) An esculent root, or a yam. स्वनामख्यातलताकन्दशाकविशेषे। चूवड़ि आलू। हिं गेंठी। मं वाराहीकन्द। तें आडदंडिचेट्टु, पाचितीगे, नेलताड़िचेट्टु। वम्. डुकरकन्द। तत्पर्य्यायाः,—विष्वक्सेनकान्ता गृष्टिः गृष्टिका घृष्टिः वदरा कच्छा वनमालिनी विल्वमूला शूकरी वराही कौमारी त्रिनेत्रा ब्रह्मपुत्री क्रोड़ः क्रोड़कन्या क्रोड़ी कन्या माधवेष्टा वनवासी कुष्ठनाशनः वल्यः अमृतः महावीर्य्यः शम्बरकन्दः शूकरकन्दः वराहकन्दः ब्राह्मीकन्दः वीरः महौषधं भूकन्दकः वृद्धिकः व्याधिहन्ता। अस्या उत्पत्तिः समस्तस्थूलपर्व्वते। "अनूपसम्भवे देशे वाराह इव लोमवान्।" भा.। गुणाः—तिक्ता कटुका विषपित्तकफघ्नी कुष्ठमेहकृमिघ्नी वृष्या बल्या रसायनी च। रा.नि.व.७। "वराहकन्दश्चाशोंघ्नो वातगुल्मनिवारणः।" अत्रि.१६अ.। "वाराहीकन्दः श्लेष्मघ्नः पित्तकृद्बलवर्द्धनः।" राज.३प.। महौषधिविशेषे। See ओषधिः। शुक्लभूमिकुष्माण्डे। वै.निघ.। वृद्धदारके। वा.उ.३९अ.। प्रियङ्गौ। मे.। वराहक्रान्तायाम्। वराक्रान्ता। भा.। सु.चि.३०अ.। श्यामाकपक्षिणि। श्यामा पाखी। रा.नि.व.१९। पवर्गीयापि मेदिन्याम्।

वारि। क्ली। जले। रा.नि.व.१४। ह्रीवेरे। वाला, गन्ध वाला। रा.नि.व.१०। भा.उ.पानी. रतिवल्लभपूगपाके। "विश्वावीरणवारिवारिद—।" भा.म.१भ.ज्वरचि.लाक्षादितैले। "त्वक्पत्रकं वारि सुरा समुस्ता।" [त्रिका.।

वारिकण्टकः। पुं। शृङ्गाटके। शिङ्गाड़ा।

वारिकफः। पुं। समुद्रफेने। वै.निघ.।

वारिकर्णिका। स्त्री। कुम्भिकायाम्। खुड़्नी, पाना। श.र.।

वारिकर्पूरः। पुं। इल्लीशमत्स्ये। त्रिका.।

वारिकुब्जः (कः)। पुं। शृङ्गाटके। शिङ्गाड़ा। श.र.। त्रिका.। [त्रिका.।

वारिकृमिः। पुं। जलौकायाम्। जोंक।

वारिचत्वरः। पुं। कुम्भिकायाम्। पाना। त्रिका.।

वारिचरः। पुं। मत्स्ये। शङ्खे। शङ्खनाभौ। रस.र.नेत्र.चि.त्रिकटुादिवर्त्तौ।

वारिचरवर्गः। पुं। जलचर-पक्षिसमूहे। तद्यथा,—"हंसः क्रौञ्ची बलाका च बकः कारण्डवः प्लवः। शरारी पुष्कराह्वश्च केशरी मणितुण्डिकः॥ मृणालकण्ठी मद्गुश्च कादम्बः काकतुण्डकः। उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुक्कुटी॥ आरा नन्दीमुखी वाची सुमुखाः सहचारिणः। रोहिणी कामकाली च सारसो रक्तशीर्षकः। चक्रवाकास्तथान्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः॥"

वारिचामरम्। क्ली। शैवाले। शेयाला। त्रिका.।

वारिजम्। क्ली। द्रोणीलवणे। रा.नि.व.६। पद्मे। गौरसुवर्णे। पाकासोणा। लवङ्गे। रा.नि.व.१०।१३।१२। पुं। शङ्खे। शाँक। हे.च.। शम्बूके। शामुक। श.मा.। छिन्नलहवे। ज.द.।

वारितरम्। क्ली। उशीरे। रा.नि.व.१२।

वारित्रा। स्त्री। जलत्राणायाम्। टोका, टोके। त्रिका.।

वारिदम्। क्ली। ह्रीवेरे। बाला। श.र.। च.द.कास.चि.।

वारिदः। पुं। मुस्तायां। रा.नि.व.६। भा.म, वाजी.रतिवल्लभपूगपाके। "विश्वावीरणवारिवारिद...।" मेघे। मे.।

वारिधरः। पुं। भद्रमुस्तायाम्। मूता। वै.निघ.।

वारिपर्णी। स्त्री। शैवाले। कुम्भिकायाम्। पाना। तें तुटिकूर। वम्. जलकुम्भी। तत्पर्य्यायाः,—वारिकर्णी वारिकर्णिका वारिमुखी वारिपालिका वारिमूली। गुणाः—"हिमा तिक्ता लघ्वी स्वाद्वी सरा पटुः। दोषत्रयकरी रूक्षा शोणितज्वरशोषकृत्॥" राज.।

वारिपालिका। स्त्री। आकाशमूलिकायाम्। पाना। श.मा.।

वारिप्रवाहः। पुं। वारिनिर्झरे। श.मा.।

वारिप्रश्नी। स्त्री। वारिपर्ण्यां। পানা। श.मा.।

वारिप्रसादनम्। क्ली। कतक-फले। निर्म्मली फल। वै.निघ.।

वारिबदर: (रा)। स्त्री। प्राचीनामलके। পানি আমলা। त्रिका.। [हारा.।

वारिबालकम्। क्ली। ह्रीवेरे। বালা।

वारिब्राह्मी। स्त्री। जलब्राह्मीक्षुपे। वै.निघ.।

वारिभक्तवटिका। स्त्री। अजीर्णाधिकारे वटी। "रसगन्धकमभ्रञ्च गुड़ूचीसत्त्वमेव च। विड़ङ्गं मरिचञ्चैव सर्व्वमेकत्र कारयेत्। आर्द्रकस्य रसेनापि गुड़िका कारयेद्बुध:। भक्षयेन्माषमात्रन्तु अम्लतोयानुपानत:...... ॥" কজ্জলি, অভ্রভস্ম, গুলঞ্চের পালো, বিড়ঙ্গ, মরিচ প্রত্যেক সম-ভাগ। আদার রসে মাড়িবে। মাত্রা ১ মাষা। रस.र.। [रा.नि.व.१३।

वारिभवम्। क्ली। स्रोतोऽञ्जने। সুর্মা।

वारिमानम्। क्ली। पाचनादौ जलदानपरि-माणे। तत्र प्रबलाग्निमलपुरुषापेक्षया क्वाथ्यद्रव्यस्य पलं ग्राह्यम्। तत्साधनार्थं प्रस्थार्द्धं जलं दत्त्वा पादावशिष्टं कार्य्यम्। प्रस्थार्द्धत्वात् जलमष्टगुणं शरावद्वयं पादशेषेण पलचतुष्टयं ग्राह्यम्। आर्द्रकठिनातिकठिनानां मिलितानां द्रव्याणां पाचनादिसाधनविधौ द्रवपरिमाणे अनुक्ते जल-परिमाणमष्टगुणं दत्त्वा पाच्यम्। तदुक्तं—"कर्षादौ तु पलं यावत् दद्यात् षोड़शिकं जलम्। ततस्तु कुड़वं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत्। चतुर्गुणमतश्चोर्द्ध्वं यावत् प्रस्थादिकं भवेत्। क्वाथ्यद्रव्यपले कुर्य्यात् प्रस्थार्द्धं पादशेषितम्। मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिने-ऽष्टगुणं भवेत्। कठिनात् कठिनं यत्र दद्यात् षोड़शिकं जलम्। मृद्वादिद्रव्यसंघाते मानानुक्तौ चिकित्सका:। मध्यस्थोभयभागित्वादिच्छन्त्यष्टगुणं जलमिति।" प.प्र.१ख.।

वारिमूली। स्त्री। कुम्भिकायाम्। পানা। वारिपर्ण्यां। श.र.।

वारिरुहम्। क्ली। कमले। रा.नि.व.१०।

वारिवदरम्। क्ली। करमर्द्दके। हिं करौदा। जटा.।

वारिवल्लभा। स्त्री। विदार्य्याम्। भूँई कुमड़ा। रा.नि.व.७।

वारिवल्ली। स्त्री। कारवल्ल्याम्। मद.।

वारिवाह: (न:)। पुं। मुस्तायाम्। মুতা। अम.। अग्निमा.चि.भक्तविपाकवट्याम्।

वारिशिरीषिका। स्त्री। जलशिरीषे। वै.निघ.। [वै.निघ.।

वारिशुक्ति:। स्त्री। जलशुक्तौ। झिनुक।

वारिसम्भवम्। क्ली। लवङ्गे। रा.नि.व.१२।२३। लवणे। वै.निघ.। सौवीराञ्जने। रा.नि.व.१३। कृमिशङ्खे। श्रीखण्डचन्दने। उशीरे। रा.नि.व.२३। पुं। यावनालशरे। জনার গাছ। रा.नि.व.८। रामशरे। শর।

वारिसात्म्यम्। क्ली। दुग्धे। वै.निघ.।

वारुज:। पुं। गौरसुवर्णशाके। वै.निघ.।

वारुणम्। क्ली। जले। रा.नि.व.१४। हरिताले। वै.निघ.।

वारुण:। पुं। मुष्टीभेदे। वाङ्गवारण। वै.निघ. २भ.सर्व्वज्व.लाक्षादितैले। वरुणवृक्षे। वै.निघ.।

वारुणात्मजा। क्ली। मद्ये। वै.निघ.।

वारुणी। स्त्री। स्वनामख्यातवृक्षे। सा कोङ्कण-देशे करवीरुणीति प्रसिद्धा। हस्तिन्याम्। रा.नि.व.२३। पश्चिमदिशि। अम.। सुरायां, मद्ये। रा.नि.व.१४। तालादिरसै: शतमद्ये। তাড়ি। "यत्तालखर्ज्जूररसैराहृता सैव वारुणी।" प.प्र.२ख.। "श्रमज्वरातुरे शोषे शोफपाण्ड्वामये क्षये। मते, कृमेऽपस्मारे च पक्वाशये मर्मेषु च। भ्रान्ते वा विषपीते वा सर्पदष्टे जलोदरे। रक्तपित्ते तथा श्वासे वारुणी न हिता मता। शुद्धस्फटिकसंकाशा सुस्निग्धा चैव वारुणी।" अत्रि.८अ.। इन्द्रवारुणी-लतायाम्। রাখালশশা। नकुल.१६प.। रा.नि.व.३। पुनर्नवाशालिपिष्टकृतसुरायाम्। गुणा:,— "सुरावद् वारुणी लघ्वी पीनसाध्मान-शूलनुत्।", भा.। भूम्यामलक्याम्। गण्डदूर्व्वायाम्। वै.निघ.। गण्डदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८।

वारुणीयन्त्रम्। क्ली। मद्यसाधनार्थं यन्त्रभेदे। तद्यथा.—"अर्द्धतोयसमायुक्तं जलद्रोणीविवर्जितं। तोयसंवेष्टिताधारऋजुनाड़ीसमन्वितम्। यन्त्रं तत् वारुणी संज्ञं सुरासाधनकर्म्मणि। बीजद्रव्यं घटे दत्त्वा संछाद्यान्येन तन्मुखं। मृदा मुखं विलिप्य च नाड़ीं वंशादिनिर्म्मिताम्। यन्त्रादाधारगां कृत्वा

स्रावयेद् विधिना रसं । वारुणीयन्त्रमेतद्धि सुरासन्धाने सुखम् ॥"

वारुणीरसम् । क्ली । मद्ये ।

वारुण्डः । पुं । कर्णगूथे । কাণের খলি । नैत्रमले । পিচুটী । मे. ।

वारुपक्रः । पुं । मत्स्यविशेषे । स स्थूलः नहिपाकारः तालुस्थाने गौरवाभा धत्ते, स्थूलशल्की च । तन्मांसगुणाः—वीर्य्यकरं दीपनं हृद्यदञ्च । रा.नि.व.१७ ।

वारेन्द्रपत्रम् । क्ली । सुगन्धवर्गीयपत्रविशेषे । পচা পাতা । "पत्रं वारेन्द्रसम्भवम् ।" सा.कौ. ग्रहणी.चि.शतावरीमोदके ।

वार्त्तः । पुं । हंसे । व्याक. ।

वार्जम् । क्ली । कमले । रा.नि.व.१० ।

वार्त्तम् । क्ली । आरोग्ये । रा.नि.व.२० ।

वार्त्तकः । पुं । वार्त्ताकौ । বেগুন । मे. । वर्त्तकपक्षिणि । हिं वटेर । भा. ।

वार्त्ता । स्त्री । वार्त्ताकौ । বেগুন গাছ । विका. । पाषाणभेदे । পাথরকুচি । वृहत्याम् । ব্যাকুড় । प्रयोगा. ग्रहणी.चि. मध्यमनायीचूर्णे । वार्त्तकपक्षिणि । গুড়গুড়ে, বটের । भा. ।

वार्त्ताकः । पुं । तित्तिरपक्षिणि । भा. । वार्त्ताकौ । বেগুন গাছ । विका. ।

वार्त्ताकिनी । स्त्री । वृहत्याम् । हिं वरहँटा । भा.४भ.योनि.रोग.चि. । "नतवार्त्ताकिनीकुष्ठम् ।"

वार्त्ताकी । स्त्री । वृहत्यां । विकृति । रा.नि. व.४ । कण्टकार्य्याम् । (इन् पुं, स्त्री । (Solanum melongena. Syn. S. Esculentum.) स्वनामख्यातफलशाके । বেগুন গাছ । हिं भाण्टा, बांगण । ते. वङ्गएङ्गिरिवंगु । उत्. वाइगुण । वम्. वांगे । ता. कुठिरेकइ । तत्पर्य्यायाः,—हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी वार्त्ता वार्त्ताकः वर्त्ताकी वार्त्तिकः वातिकुणः वातिगमः शाकबिल्वः शाकबिल्वकः महावृहती वृन्ताकः वृन्ताकी अङ्गणः वङ्गणः वैरम् कण्टकिनी कण्टपत्रिका कण्टफला कण्टवृन्ताकी कण्टालुः निद्रालुः महोटिका महती चित्रफला मांसलफला मिश्रवर्णफला नीलफला नृपप्रियफला रक्तफला वृत्तफला शाकश्रेष्ठा नीलवृन्ता राजकुष्माण्डः । गुणाः—कटुका मधुरा रुच्या पित्तघ्नी बलपुष्टिकरी गुरुः दाते वर्ज्या च । रा.नि.व.७ । तत्फलं—"निद्राकरं प्रीतिकरं गुरु स्यात् सवातलं कासविकारकारि । श्रेष्ठं सुदीर्घं कफवर्द्धनञ्च सश्वासकासारुचिवर्द्धनञ्च ॥" अत्रि.१६अ. । कोमलपक्ववार्त्ताकीगुणाः—"सा बाला कफपित्तघ्नी पक्वा सक्षारपित्तला ।"मध्यमवार्त्ताकीगुणाः—"वृद्धाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी । कण्डूकच्छूहरी चैव वार्त्ताकी गुणवत्तरा ॥" कण्टकवार्त्ताकीगुणाः—"कण्टकी कटुतिक्तोष्णा रक्तपित्तप्रकोपनी । कण्डूकच्छूहरी चैव वार्त्ताकी दोषला मता ॥" अपिच,—वृन्ताकं स्त्री तु वार्त्ताकु-भण्टाकी भाण्टिकापि च । वृन्ताकं स्वादु तिक्तोष्णं कटुपाके न पित्तलम् । ज्वरवातबलासघ्नं दीपनं शुक्रलं लघु ॥ तद्बालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरं गुरु ॥

वार्त्ताकुः । पुं, स्त्री । वार्त्ताक्याम् । বেগুন গাছ । प.मु. । च.द.ज्व.चि.शाकविधौ । "पटोलपत्रं वार्त्ताकुम् ।" गुणाः—"अग्निप्रदा मारुतनाशिनी च शुक्रप्रदा शोणितवर्द्धिनी च । हृल्लासकासारुचिनाशिनी च । वार्त्ताकुरेषा गुणसम्प्रयुक्ता ॥" दग्धवार्त्ताकुगुणाः—"अङ्गारपक्वा वार्त्ताकुः किञ्चित् पित्तकरी मता । कफमेदोऽनिलहरा सरा लघुतरा परम् ॥" राज.३प. ।

वार्त्ति(र्त्ती)कः । पुं । वर्त्तिकपक्षिणि । वातचटके । हिं बगेरा । भा. । वार्त्ताकौ । श.र. ।

वार्त्ति(र्त्ती)का । स्त्री । वार्त्ताकौ । वर्त्तिकपक्षिणि । বগেরী, বটের পাখী । हारा. ।

वर्त्ती (इन्) । त्रि । निरामये । रा.नि.व.२० ।

वार्दरम् । क्ली । काकपिच्छायां । गे. । गुञ्जायां । दक्षिणावर्त्तशङ्खे । मे. । आम्रवीजे । जले । विश्व. । भारतीपक्षिणि ।

वार्दलम् । क्ली । दुर्दिने । বাদল । मे. ।

वार्द्धक(क्य)म् । पुं । वृद्धावस्थायाम् । मे. ।

वार्द्धिकरा । स्त्री । गुडूच्यां । रा.नि.व.३ ।

वार्द्धिफेनम् । क्ली । समुद्रफेने ।

वार्द्धिभवम् । क्ली । दक्षिणावर्त्तशङ्खे । आम्रवीजे । जले । द्रोणीलवणे । रा.नि.व.६ ।

वार्द्धिहृत् । पुं । पिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

वार्द्धिसम्भवम् । क्ली । द्रोणीलवणे । वै.निघ. । आम्रवीजे ।

वार्डेयम् । क्ली । द्रोणीलवणे । रा.नि.व.६ ।
वार्ध्रीणसः । पुं । गण्डके । গণ্ডার । नीलग्रीव-रक्तशीर्षपक्षिविशेषे । ग.पुराणं ।
वार्भटः । पुं । कुम्भीरे । त्रिका. । शिशुमारे । वै.निघ. ।
वार्य्युद्भवम् । क्ली । कमले । धनञ्जयः ।
वार्य्यौकः । पुं । जलौकायाम् । জোঁক । सु.कल्प.५अ. ।
वार्व्वाणी । स्त्री । नीलमक्षिकायाम् । श.र. ।
वार्षिकम् । क्ली । त्रायमाणायाम् । मे. । शालि । धूर्त्त । वै.निघ. ।
वार्षिकी (की) । स्त्री । (Jasminum sambac.) वर्षाभवमल्लिकाभेदे । বেল ফুল, মল্লিকা ফুল । ते कुलवल्लकान्तःपेटु । सा च दीर्घ-वृन्तलघुपुष्पविशेषादनेकनिर्द्दिष्टा । तत्पर्य्यायाः,—श्रीपदी षट्पदानन्दा वार्षिकी कुल्लवल्लना । गुणाः:—शीतला हृद्या सुगन्धा पित्तघ्नी कफवातविस्फोट-क्रिमिदोषघ्नी च । . रा.नि.व.१० । शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापहा कर्णाक्षिमुखरोगघ्नी च । तत्तैलं तद्गुणं स्मृतम् । भा. । कासबीजे । हिं चम्बा, मुगरा, बेल । बम्. मोगरो । ता. मल्लु । त्रायमाणालतायाम् । গোঝনিয়া লতা, বনা লতা । रा.नि.व.५ ।
वार्षिला । स्त्री । करकायाम् । মেঘের শিল । श.च. ।
वार्हतम् । क्ली । हस्तीफले । अम. । वा.सू. १५अ. । वै.निघ.२भ.अपस्मा.चि.भैरवरसायने । चुद्रवार्त्ताकीफले । বিকৃতি ফল । अम. ।
वार्ह्विः । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।
वाल(क)म् । क्ली । बालके । বালা । अ.ह. । वै.निघ.२भ.ज्व.चि. ।
वालधिप्रियः । पुं । चमरीमृगे । रा.नि.व.१८ ।
वालुकायन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थं यन्त्र-विशेषे । तल्लक्षणं—"भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके । कूपिकाकण्ठपर्यन्तं वालुकाभिश्च पूरिते । भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते । वालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रं तत्र बुधैः स्मृतम् ॥" भा. ।
वाल्कली । स्त्री । मदिरायाम् । গৌড়ীমদ্য ।
वावयः । पुं । तुलसीभेदे । বাবুই । श.र ।

वावरी । स्त्री । बर्बूरवृक्षे । বাবলা গাছ । भेद मृतसञ्जीवनीसुरायाम् ।
वावलः । पुं । बब्बूलवृक्षे । বাবলা গাছ ।
वाशा (शिका) । स्त्री । वासकवृक्षे । বাসক গাছ । श.र. ।
वाशिरः । पुं । अपामार्गवृक्षे ।
वाशुरा । स्त्री । रात्रौ । उणा. ।
वाष्पः । पुं । अश्रुणि । নেত্রজল । अम. ऊष्मणि । मे. ।
वाष्पकः । पुं । मारिषे । নটিয়া শাক । भा. ।
वाष्प(ष्पि)का । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । শ্রাঁকুনী । श.र. । वा.चि.४अ. । कृष्णजीरके । म.द.व.२ । चुद्रराजिकायाम् । रस.र. । सूतिका.चि. । बर्बूर-वृक्षे । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।
वाष्पी (का) । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । শ্রাঁকুনী । श.र. । गुणाः:—"वाष्पीका कटुतिक्तोष्णा क्रिमि-शोषापहा मता ।" राज.३प. ।
वासः । पुं । वाग्यालके । र.मा. । वासकवृक्षे । श.र. । गृहे । अम. । वस्त्र । अ.टी. । क्ली(स्) । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । वस्त्रे । अम. ।
वासकः (का) । पुं । (Justicia adhatoda adhatoda vasaca.) स्वनामप्रसिद्ध-पुष्पशाकवृक्षे । ছোট বাসক, বাসকফুলের গাছ । मधु हिं अड़सा । अड़ूसा । कं अड़ूसा, आड़सोगे । ते अड्सर । ता. आध-डोड़े । तत्पर्य्यायाः,—वैद्यमाता सिंहपर्णी सिंहमुखी सिंहास्यः सिंहिका सिंही वृषः वृषः अटरूषः अटरूषः वाजिदन्तकः कमलोत्पाटलः आमलकः वाशकः वाशा वाशिका वासका वासा वाशिका वासा वासिका वाजी वैद्यसिंही मातृ-सिंही वासकपकः भिषङ्माता रक्तादनी कण्ठीरवी सितकर्णी वाजिदन्ती नासा पञ्चमुखी सिंहपर्णी मृगेन्द्राणी । गुणाः:—तिक्तः कटुः शीतः कासघ्नः पित्तजित् कामलाज्वरश्वासक्षयरोगघ्नश्च । रा.नि. व.४ । "वाटरूषः शीतवीर्य्यो लघुर्हृद्यः कटुः स्मृतः । तिक्तः स्वर्य्यः कासहन्ता कामलारक्त-पित्तहा । विवर्णता-ज्वर-श्वास कफ-मेह-क्षयापहः । कुष्ठारुचि-तृषा-वान्ति-नाशकः परिकीर्त्तितः ॥" वैद्यकम् । "वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस

चव हि। कटुपाकानि तिक्तानि कासश्वयहराणि च॥" राज.२ष.।

वासगृहम्। क्ली। मध्यभवने। अम.। वासभवने।

वासतः। पुं। गर्दभे। श.र.।

वासतेयी। स्त्री। रात्र्याम्। त्रिका.।

वासनम्। क्ली। धूपने। वस्त्रे। मे.।

वासनाह्वयः। पुं। नागवल्लीलतायाम्। वै.निघ.।

वासनी। स्त्री। वत्सादनीलतायाम्। रा.नि.व.३।

वासन्तः। पुं। कृष्णमुद्गे। प.मु.। रा.नि.व. १६। मुद्गे। मूंग। त्रिका.। कोकिले। रा.नि.व. १९। तिलक्षुपे। रा.नि.व.१०। विभीतकवृक्षे। रा.नि.व.११। जातीपुष्पवृक्षे। काके। उष्ट्रे। मलयसमीरे। त्रिका.। मदनवृक्षे। श.मा.। क्ली। सिन्दूरे। वै.निघ.।

वासन्ती। स्त्री। स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे, नवमल्लिकायाम्। বাসন্তীফুলের গাছ। বেলফুলের গাছ। हिं वसन्तीनेवारि। मं विरवन्ति। कं विरवन्तिगे। तत्पर्य्यायाः,—प्रवसन्ती वसन्तजा माधवी महाजातिः शीतसहा मधुबहुला वसन्तदूती नैपाली सप्तला नवमालिका नवमल्लिका। गुणाः— शीता रुच्या सुरभिः श्रमघ्नी च। रा.नि.व.१२। शीतला लघ्वी तिक्ता त्रिदोषघ्नी च। भा.। माधवीलतायाम्। प.मु.। रा.नि.व.१०। यूथिकायाम्। जूई। प.मु.। जातीवृक्षे। कोङ्कणे गणिकारिकेति प्रसिद्धे वृक्षे। पाटलायाम्। পারুল গাছ। रा.नि.व.१०। कोकिलायाम्। दन्तीपुष्पे। रा.नि.व.२३।

वासपुष्पा। स्त्री। चन्द्रशूरे। भा.।

वासयोगः। पुं। चूर्णे। আবীর। अम.।

वासरः। पुं। दिवसे। अम.।

वासवः। पुं। कृष्णमुद्गे। ?.निघ.।

वासा। स्त्री। स्वनामख्याततिक्तस्वादुवृक्षे। বাসকফুলের গাছ, বধুবাসক। वासन्ती। रा.नि.व.४। वा.सू.१५अ. दूर्व्वादौ। "दूर्व्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्ताः।"च.द.पि.ज्व.चि. दुरालभादिः। "भूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम्।"

वासाकुष्माण्डखण्डः। पुं। रक्तपित्तकासे औषधम्। पाठः—"पञ्चाशच्च पलं ग्राह्यं कुष्माण्डात् प्रस्थमात्रतः। ग्राह्यं पलशतं खण्डं वासाक्वाथाढ़के पचेत्। मुस्ता धात्री शुभा भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः। ऐलेयविश्वधन्याकमरिचैश्च पलांशिकैः। पिप्पलीकुडवश्चैव मधुमानीं प्रदापयेत्॥" কাথার্থ—বাসকছাল ৬৪প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. কুষ্মাণ্ডকুড়ি ৫০ প. ঘৃত ১৬ প.। প্রক্ষেপ—মুতা, আমলা, বংশলোচন, বামুনহাটী, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ প্রত্যেক ২ তো. এলবালুক, শুঁঠ, ধনে এবং মরিচ প্রত্যেক ৮ তো. পিপুলচূর্ণ ৩২ তো. শীতল হইলে মধু ১ শ.।

वासावासिका। स्त्री। वासकवृक्षे।

वासासवा। स्त्री। कृष्णमूर्व्वायाम्। वै.निघ.।

वासिः। पुं। कुठारभेदे। বাইস। उणा.।

वासिका। स्त्री। वासकवृक्षे। श.र.।

वासिकारम्। क्ली। शुष्कशूल्यमांसे।

वासिनी। क्ली। शुक्लझिण्ट्याम्। श.च.।

वासिष्ठम्। क्ली। रुधिरे। हे.च.।

वासिष्ठलेहः। पुं। कासाधिकारे औषधम्। अत्र दशमूलादिद्रव्यकान्तं प्र. १ प.। हरीतकी ११००शतं यवः १६ श. वारि १२८ प. शे. १६ श. पुरातनगुड़ः १२॥० श. तैलं ४ श. घृतं ४ श. आमलकीक्वाथः ४ श.। पाकसिद्धौ मधु २ श. पिप्पलीचूर्णं ४ प. त्रिजातकं प्र. १ श. कलसे पूरयित्वा मासं स्थापयेत्। दशमूलादि प्र. १ प.। হরীতকী ১১০০, যব ১৬ শ. জল ১২৮ শ. শে. ১৬ শ. পুরাতন গুড় ১২॥০ শ. তৈল ৪ শ. ঘৃত ৪ শ. আমলারস ৪ শ.। পাকসিদ্ধে মধু ২ শ. পিপুলচূর্ণ ৪ প. ত্রিজাতক প্রত্যেক ৩ প. কলসে ভরিয়া ধান্যরাশিতে ১ মাস রাখিবে। वा.चि.३अ.।

वासिष्ठी। स्त्री। वसिष्ठकृतवैद्यके।

वासी। क्ली। तक्षण्यां। রেন্দা, ঘিসকাপ। वै.निघ.। त्रिका.।

वासुकी। स्त्री। विल्ववृक्षे। वै.निघ.।

वासुदेवप्रियङ्करी। स्त्री। शतावर्य्यां। শতমূলী। रा.नि.व.४।

वासुदेवी। स्त्री। शतमूल्याम्। रा.नि.व.४।

वास्तिका। स्त्री। वनमेथिकायाम्। वै.निघ.।

वास्तु। क्ली। वास्तुकशाके। रा.नि.व.०।

वास्तुकम् । पुं, क्ली । (Chenopodium album.) स्वनामख्यातपत्रशाकवृक्षे । বেতুয়া বা বেতোশাক । मं चक्रवत । कं चक्रावर्त्त । तत्-पर्य्यायाः,—पांशुपत्रं शाकवीरः शाकराजः शाक-श्रेष्ठं कट्टेलः घनाघनः वास्तु वास्तुकं वास्तूकशाकं वसूकं हिलमोचिका राजशाकः चक्रवर्त्ती क्षार-पत्रः शाकराट् यवशाकं । "प्रायशो यवमध्ये स्यात् यवशाकमतः स्मृतम् ।" तच्च क्षुद्रवृहत्पत्रभेदेन द्विविधं । भा.पू.१भ. शा.व. । अस्य रसः पाके लघुः । प्रभावश्च कृमिनाशित्वं मेधाग्निबलकरत्वञ्च । सक्षारमिदं कृमिघ्नं मेध्यं रुच्यं अग्निबलवर्द्धनञ्च । च.द.ट.गु. । गुणाः—मधुरं शीतं क्षारम् ईषदम्लं त्रिदोषघ्नं रोचनं ज्वरघ्नम् अर्शोघ्नं मलमूत्रशुद्धि-कृच्च । रा.नि.व.७ । "वास्तुकं मधुरं हृद्यं वात-पित्तार्शसां. हितम् ।" अत्रि, १६अ. । "कटु-र्विपाके कृमिहा मेधाग्निबलवर्द्धनः । सक्षारः सर्व्व-दोषघ्नः वास्तुको रोचकः सरः ॥" सु.सू.४६अ. । "तदेव तु वृहत्पत्रं रक्तं स्यात् गौरवास्तुकं ।" भा. । जीवशाके । पुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

वास्तुकशाकटम् । क्ली । वास्तुकशाकक्षेत्रे । रा.नि.व.२ ।

वास्तुकाकारा । स्त्री । पट्टशाके । পাটশাক । वै.निघ. ।

वास्तुकालिङ्गः । पुं । तरम्बुजलतायाम् । তরমুজ । प.मु. ।

वास्तुकी । स्त्री । चिल्लीशाके । रा.नि.व.७ । वास्तुके । वै.निघ. ।

वास्तुपरिग्रहः । पुं । सर्व्वतः स्थानग्रहणे । আয়তন লওয়া, স্থান লওয়া । च.सू.१०अ. ।

वास्तुपुष्पा । स्त्री । चन्द्रशूरे । भा. ।

वास्तुरुजा । स्त्री । स्फोटपिड़काधिष्ठानवेदना-याम् । টাড়শ । भा.म.४भ. । [व० ।

वास्तुवस्तूकम् । क्ली । वास्तुकशाके । रा.नि.

वास्तूकम् । वास्तुकशाके । रा.नि.व.७ ।

वास्तूकी । स्त्री । श्वेतचिल्लीशाके । रा.नि.व.७ ।

वास्पः । पुं । लौहे । उष्माणि । कश्चित् । (क्ली ।) नेत्रजले ।

वास्पसेकः । पुं । रोदने । भा.म.४भ.नासारोगे ।

वास्पस्वेदः । पुं । गुल्मे स्वेदविशेषे । वातघ्ने क्वाथे कुम्भीं पूरयित्वा भूमौ निखन्य तदुपरि शय्यां कृत्वा वास्पस्वेदो ग्राह्यः । रस.र. ।

वास्पेयः । पुं । नागकेशरवृक्षे । र.मा. ।

वाहः । पुं । घोटके । अम. । च.द. कामाग्नि-सन्दीपने । उष्ट्रे । गर्द्दभे । परिमाणभेदे । "द्रोणा-भ्याञ्च सूर्पकुम्भौ चतुःषष्टिशरावकः । सूर्पाभ्याञ्च भवे-द्द्रोणी वाहोगोणी च सा स्मृता ॥" भा. । पायली-परिमाणे । वाहौ । मे. । ग्रीवास्कन्धयोरन्तभागे । च.द.२अ. ।

वाहद्विषन् । पुं । महिषे । प.मु. ।

वाहश्रेष्ठः । पुं । घोटके । रा.नि.व.१९ ।

वाहसः । पुं । सुनिषण्णकशाके । শুশুনি শাক । मे. । See सुनिषण्णकः ।

वाहा । स्त्री । वाहौ । रा.नि.व.१८ ।

वाहित्थम् । क्ली । करिगण्डाधोभागे । अम. ।

वाहुवारः । पुं । श्लेष्मान्तकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

वाह्यकी । स्त्री । अग्निप्रकृतिकीटभेदे । सु. कल्प. ८अ. । [चि.३अ. ।

वाह्यद्रुतिः । पुं । रसस्य संस्कारविशेषे । रस.

वाह्यायामः । पुं । धनुस्तम्भाख्य वातव्याधिभेदे । लक्षणं—"वाह्यस्नायुप्रतानस्थो वाह्यायामं करोति च । तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्वक्षःकट्यूरुभञ्जनम् ।" सु.नि.१अ. ।

वाह्येन्द्रियम् । क्ली । वहिरिन्द्रिये चक्षुरादौ ।

वाह्नि(ह्नी)कम् । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । वै.निघ.कृमि.चि.सुवर्चिकाचूर्णे । हिङ्गुनि । रा.नि. व.६ । भा. । स्रोतोऽञ्जने प.मु. । (स्त्री, का) । मञ्जिष्ठायाम् ।

विः । पुं । पक्षिणि ।

विकम् । क्ली । सद्यःप्रसूताया गोः क्षीरे । গাঁজলা দুধ । श.च. ।

विकङ्कः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । वै.निघ. ।

विकङ्कटः । पुं । गोक्षुरक्षुपे । श.मा. ।

विकङ्कतः । पुं । (Flacourtia Ramontchi. Var sapida.) स्रुवावृक्षे । বৈঁইচি গাছ । दा. हिं कंटाइ, बञ्ज । मं गुलघोंटी । कं हल-सानिका । तें कानरेगुचेट्टु । उत्. वइचकुड़ि । पञ्जा. कुकोया । तत्पर्य्यायाः,—वैकङ्कतः दन्तिकङ्कटः कण्टकारी स्रुग्वारः स्रुवाद्रुमः स्रुवावृक्षः क्षिङ्किरी

गुन्द्राच स्रुवावृक्षः कण्टपत्रः कण्टपादः स्वादुकण्टकः ग्रन्थिलः व्याघ्रपात् मधुपर्णी बहुफलः गोपघोण्टा मृदुफलः दन्तकाष्ठः यज्ञीयब्रह्मपादपः पिण्डारः हिमकः पूतः किङ्किणी। गुणाः—अम्लः मधुरः मधुरपाकः लघुः दीपनः पाचनः कामलास्रघ्नः पित्तघ्नश्च। रा.नि.व.९। "विकङ्कतफलं पक्वं मधुरं सर्वदोषनुत्।" भा.।

विकङ्कता। स्त्री। अतिबलायाम्। रा.नि.व.४।

विकचा। स्त्री। महाश्रावणिकायाम्। গোরক্ষ-মুণ্ডী। रा.नि.व.५।

विकटः। पुं। माकन्दवृक्षे। रा.नि.व.६। सोमलतायाम्। वै.निघ.। विस्फोटके। श.र.।

विकटविषाणः
विकटशृङ्गः } पुं। सम्बरमृगे। वै.निघ.।

विकण्टकः। पुं। यवासे। দুরালভা। जटा.। विकङ्कतवृक्षवत् स्वनामख्यातवृक्षे। तत्पर्यायाः,— मृदुफलः ग्रन्थिलः गोकण्टकः स्वादुकण्टकः काकनाशः व्याघ्रपादः घनद्रुमः घनफलः गन्धफलः मेघस्तनितोद्भवः रुदिरफलः श्राद्धयः श्लक्ष्णफलः स्तनितफलः। गुणाः—कषायः कटुः उष्णः रूक्षः दीपनः कफघ्नः वस्त्ररञ्जकश्च। रा.नि.व.११।

विकरः। पुं। रोगे। श.च.।

विकरणी। स्त्री। तिन्दुकवृक्षे। গেঁদগাছ।

विकर्णकः
विकर्णरोमा (न्)
विकर्णसंज्ञः } पुं। ग्रन्थिपर्णभेदे। চোরা। बन्. भटोरा। [चन.।

विकर्त्तनः। पुं। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ।

विकर्त्तिका। स्त्री। हृदयस्यावर्त्तच्छेदनके इव रुग्विशेषे। वा.चि.६अ.।

विकर्षणम्। क्ली। विस्फाराकर्षणे। मांसादिप्रतिबद्धशल्यस्य मोचने। सु.सू.७अ.।

विकलपाणिकः। त्रि। विकलहस्ते। হাতভাঙ্গা। हला.।

विकलाङ्गः। त्रि। पङ्गुकादि।

विकल्पः। पुं। सन्निपातरोगाधिकभेदे। "दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशांशकल्पना।" मा. पचनि.। द्रव्यस्येति विकल्पः। यथा रसौदनः चपला यवागूर्वा। सु.उ.६५अ.।

विकषा (सा)। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। प.मु.। भैष.हृतत्खदिरवटी। मांसरोहिण्याम्। रा.नि.व.१२। भैष. वातरक्तचि.। च.द.वा.च्या. रक्तादितैलि। रक्तपुनर्नवायाम्। वै.निघ.। [व.५।

विकस्वरा। स्त्री। रक्तपुनर्नवायाम्। रा.नि.

विकारः। पुं। व्याधौ। रा.नि.व.२०। विकृते रोगे। विका.। प्रकृतेरन्यथाभावे। अम.। धातुवैषम्ये। च.सू.१८.।

विकालः। पुं। सायाह्ने। বৈকাল। श.र.।

विकालिका। स्त्री। मानयन्त्रायाम्। জাঁবী, ঘড়ী। विका.।

विकाशि। क्ली। तद्गुणविशिष्ट-द्रव्यभेदे। "सन्धिबन्धांस्तु शिथिलान् यत् करोति विकाशि तत्। विश्लेष्योजश्च धातुभ्यो यथा क्रमुककोद्रवौ॥" भा.।

विकिरः। पुं। पक्षिणि। अम.। वृक्षतृणे विका.। सु.सू.४५अ.। लक्षणं—"नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकामयी। उद्धार्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः॥" गुणास्तु—शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु स्वादु पित्तघ्नं चारस्व। क्ली। चरणे। भा.। सु-नि.२अ.।

विकीरणः। पुं। रक्तार्के। प.मु.। क्ली। विक्षेपणे।

विकीर्ण(क)म् (का)। क्ली, स्त्री। ग्रन्थिपर्णभेदे। वै.निघ.। विचिते।

विकीर्णफलः (कः)। पुं। रक्तार्के। वै.निघ.।

विकीर्णरोम (न्)
विकीर्णसंज्ञम् } क्ली। स्थौणेयके। গাঁঠিয়ালা। रा.नि.व.१२।

विकुम्भः। पुं। कनकवृक्षे। रस.को.ज्वरादिरसे।

विकूणिका। स्त्री। नासिकायाम्। हे.च.।

विकूणनम्। क्ली। सङ्कोचने। वा.उ.१५अ.।

विकृतः। त्रि। रोगिणि। रा.नि.व.२०। असंस्कृते। मे.। क्ली। विकारे। [हे.च.।

विकृतिः। स्त्री। विकारे। रोगे। डिम्बे।

विकृष्टकालः। पुं। दूरवर्त्तिनि समये।

विकेशिका। स्त्री। वर्त्त्यां। পলতে। सु.सू.१८अ.।

विक्रमः। पादे। रा.नि.व.१८।

विक्रमी (मिन्)। पुं। सिंहे। रा.नि.व.१९।

विक्रान्तम् । क्ली । वैक्रान्तमणौ । रा.नि.व.१३ । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१९ ।

विक्रान्ता । स्त्री । वत्सादनीलतायाम् । रा.नि.व.३ । अग्निमन्थवृक्षे । वै.निघ. । जयन्त्याम् । रा.नि.व.४ । मूषिकपर्ण्याम् । वराहक्रान्तायाम् । प.द.व.४ । हड़हड़िया । अपराजितायाम् । हंसपादीलतायाम् । रक्तलज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

विक्रिया । स्त्री । विकारे । अम. ।

विक्लवः । त्रि । जड़े । विह्वले । अम. ।

विक्लेदः । पुं । आर्द्रतायाम् । भा. मसूरिकारोगे ।

विखः (खुः) (ख्यः) । त्रि । अनासिके । थोंगा । हे.च. ।

विखः (खुः) । त्रि । अनासिके । नाककाटा । हे.च. । श.र. ।

विगतसूतिका । स्त्री । पुनरार्त्तवदर्शनपर्यन्तं प्रसूत्याम् । सु.शा.१०अ. ।

विगतार्त्तवा । स्त्री । निवृत्तरजस्कायाम् । श.र. ।

विगन्ध(न्धि)कः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

विगन्धिका । स्त्री । हपुषायाम् । अजगन्धायाम् । रा.नि.व.४ ।

विगिरः । पुं । विष्किरपक्षिभेदे । चर्क.र.चि. ४र्थ.अतके ।

विग्रः । त्रि । अनासिके । थोंगा । हे.च. ।

विग्रहः । पुं । शरीरे । रा.नि.व.१८ । विभागे । भाग । मे. ।

विग्रहावरम् । क्ली । पृष्ठे । श.च. ।

विघट्टम् । क्ली । वङ्गे । वै.निघ. ।

विघट्टिकाकन्दः । पुं । गुदकन्दरोगे ।

विघट्टा (ट्टिका) । स्त्री । गुलञ्चकन्दे । रा.नि.व.७ ।

विघसम् । क्ली । भोजने । रा.नि.व.२० । सिक्थके । पुं । भोजनशेषे । अम. ।

विघ्नः । पुं । अन्तराये । उपद्रवादौ ।

विघ्नप्रियम् । क्ली । शतकृत्यवाण्याम् । यदेव पाउ । प.मु. ।

विघ्नेशवाहनः । पुं । महामूषिके । रा.नि.व.१९ ।

विघ्नेशानकान्ता । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

विङ्खः । पुं । खुरे । त्रिका. ।

विचर्चिकः । पुं । दमनकवृक्षे । भा.म.३भ. मेद. चि. । मल्लिकावृक्षे । व.निघ. ।

विचण्डिका । स्त्री । रक्तकरवीरवृक्षे । वै.निघ. ।

विचर्चिका । स्त्री । सूक्ष्मस्फोटके । रा.नि.व.२० । क्षुद्रकुष्ठभेदे । ६थोम्, छुलकुणि । तल्लक्षणम्—राज्योऽतिकण्डूर्तिरुजः सुरूक्षा भवन्ति गात्रेषु विचर्चिकायाम् । सु.नि.५अ.१३ ।

विचक्षणा । स्त्री । नागदन्त्याम् । हातिशुड़ा । रा.नि.व.५ ।

विचक्षुः । त्रि । विमनसि । त्रिका. ।

विचित्रः (कः) । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० । तिलकवृक्षे । वै.निघ. । भूर्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

विचित्रकर्बुरा (वर्णा) । स्त्री । सविषजलौकायाम् । सु.सू.१३अ. ।

विचित्रा । स्त्री । मृगैर्वारुकी । राखालकांकुड़ । रा.नि.व.८ ।

विचित्राङ्गः । पुं । मयूरे । श.र. । व्याघ्रे । श.च. ।

विचित्रान्नम् । क्ली । खेचरिकायाम् । खिचुड़ि ।

विचिलकः । पुं । प्राणहरकीटभेदे । सु.कल्प. ८अ. ।

विचूर्णनम् । क्ली । अवधूलने । भा.म.४भ. ।

विचेष्टनम् । क्ली । विरुद्धचेष्टायाम्, पक्षवदिग्धादौ । निदा. ।

विच्छलकः । पुं । सुनिषण्णकशाके । म.द. ।

विच्छर्दिका । स्त्री । वमने । रा.नि.व.२० ।

विच्छलः । पुं । वेतसलतायाम् । र.मा. ।

विच्छायः । पुं । मणौ ।

विच्छित्तिः । पुं । कषाये । त्रिका. ।

विच्छिन्नः । पुं । बालरोगे । क्ली । क्षताद्यवगाढे सद्यःव्रणे । वा.उ.२६अ. ।

विजननम् । क्ली । उत्पत्तौ । प्रसवे ।

विजपिलम् । क्ली । पङ्के । उणा. ।

विजयचूर्णम्। क्ली। चूर्णविशेषौषधम्। त्रिकटु, त्रिफला, त्रिमद, वच, हिङ्गु, आकनादि, यवक्षार, हरिद्रा, दारुहरिद्रा, चई, चिरता, इन्द्रयव, चितार मूल, बेड़ेला, शुल्फा, पञ्चलवण, पिपुलमूल, बेलशुंट ओ यमानी समभाग। च.द.।

विजयन्ती। स्त्री। ब्राह्मीक्षुपे। वै.निघ.।

विजया। स्त्री। स्थावरविषान्तर्गत मूलविषे। सु.कल्प२अ.। शेफालिकायाम्। रा.नि.व.४। हरीतकीभेदे। "अलाबूवृत्ता विजया। सर्वासामपि जातीनां प्रधाना विजया स्मृता। सुखप्रयोगा सुलभा सर्व्वरोगेषु शस्यते।" भा.स.भ.। रा.नि.व.११। सा विन्ध्यगिरिजा। वा.चि.२अ.। जयन्त्यां। रा.नि.व.४ आनन्दभैरवीवृक्षाम्। दन्तीवृक्षे। वै.निघ.। निर्गुण्ड्याम्। वचायाम्। श्वेतवचायाम्। रा.नि.व.६। नीलीवृक्षे। वलायाम्। प.मु.। शमीभेदे। मञ्जिष्ठायाम्। नीलदूर्व्वायां। रा.नि.व.८। अग्निमन्थे। रा.नि.व.९। भङ्गायां। हिं भाङ्, सिद्धि। तत्पर्य्यायाः,—मत्कुणारिः त्रैलोक्यविजया भङ्गा इन्द्राशनं जया अजया विजया वीरपत्रा गञ्जा चपला आनन्दा हर्षिणी मातुलानी मादिनी। श.च.। तद्गुणाः—कटुः कषाया उष्णा तिक्ता वातकफघ्नी स्वरावहिणी वाक्प्रदा बल्या मेधाकारिणी सुष्ठु दीपनी च। रा.नि.व.६।

विजयाबन्धः। पुं। अपराजिताबन्धने। यथा—"सायङ्काले सिमन्ते च विजयाम् प्रातरुद्धरेत्। बद्धा शिरसि तन्मूलं भूतज्वरहरं परम्॥" हे.निघ.।

विजयावहः। पुं। सर्षपे। वै.निघ.।

विजयिनी। स्त्री। नवमल्लिकायाम्। वै.निघ.।

विजला। स्त्री। चव्यक्षुपे। रा.नि.व.४।

विजिलम्। क्ली। दधिप्रकारे। सूपरसभेद्य नादौ। अम.। "पाकादपरसासक्ते व्यञ्जने तु भवेत्त्रयम्। तैलपाकसुसंस्कारे प्रायस्तत्पदसक्तम्। पिच्छिलं लालसीकञ्च विजिलं विज्जिलञ्च तत्॥" श.र.।

विजिविलम्। क्ली। विजिलं। अ.टी.रा.। श.र.।

विजुलः। पुं। शाल्मलीकन्दे। रा.नि.व.७।

विजृम्भणम्। क्ली। जृम्भणे। हाइतोला।

विजृम्भितम्। क्ली। चेष्टायाम्। मे.।

विज्ज(ज्जि)लम्। क्ली। विजिले। अम.।

विज्जलः। पुं। वाग्यातके। बेलेड़ा। वै.निघ.।

विज्जुलम् (ला)। क्ली, स्त्री। गुडत्वचि। रा.नि.व.६। त्रि। पिच्छिलें। च.चि.८अ.।

विज्जुलि(ल्लि)का। स्त्री। जतुकालतायाम्। रा.नि.व.३।

विज्ञलुद्धिः। क्ली। जटामांस्याम्। श.च.।

विज्ञानतैलगर्भः। पुं। अङ्कोलवृक्षे। रा.नि.व.९। देवदारुवृक्षे।

विज्ञामरस्। क्ली। चक्षुषः शुक्लचैते। कश्चित्।

विटः। पुं। खदिरे। मूषिके। वै.निघ.। लवणभेदे। विट् नुन। मे.। नागरङ्गवृक्षे। श.मा.।

विटकः। पुं। विस्फोटके।

विटपः। पुं। पल्लवे। वृक्षे। आदित्यपत्रे। रा.नि.व.४। क्ली। तन्नामकसक्थिमर्म्मणि। तस्य च स्थानं वंक्षणवृषणयोर्मध्यभागः। सु.शा.६अ.।

विटपी (न्)। पुं। वटवृक्षे। रा.नि.व.११। वृक्षे। अम.।

विटप्रियः। पुं। मुद्गरवृक्षे। गन्धराजफुलेर गाछ। रा.नि.व.११।

विटमाक्षिकः। पुं। धातुमाक्षिके। स्वर्णमाक्षिके। हे.च.।

विटलवणम्। क्ली। विड्लवणे। विट्नुन। रा.नि.व.६।

विटवल्लभा। स्त्री। पाटलीवृक्षे। रा.नि.व.१०।

विटिः। स्त्री। पीतचन्दने। श.मा.।

विट् (ड्)। स्त्री। विष्ठायाम्। रा.नि.व.१८। का.नि.।

विट्कता। स्त्री। विष्ठायाम्। मा.ज्व.नि.।

विट्खदिरः। पुं। अरिमेदखदिरवृक्षे, विष्ठागन्धखदिरे। गुयेबावला। तत्पर्य्यायाः,—विटः अरिमेदः इरिमेदः अरिमेदः दरिमेदः क्रिमिशावकः सङ्गद्रुमः कालस्कन्धः। गुणाः—कटुः उष्णः तिक्तः रक्तव्रणदोषहरः कण्डूविषविसर्पघ्नः ज्वरकुष्ठोन्मादहरश्च। रा.नि.व.८। अपिच,—"अरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदास्रजित्।" भा.।

विट्घातः । पुं । मूत्राघाते । विड्‌घात ।

विट्चरः । पुं । ग्राम्यशूकरे । अम. ।

विट्प्रियः । पुं । शिशुमारे शुशुक । वै.निघ. ।

विट्सङ्गः । पुं । पुरीषाप्रवृत्तौ । भा.म.सा.चि. । "विट्सङ्ग आध्माननथा'वपाकः ।"

विट्सारिका । स्त्री । सारिकाभेदे । गुये-शालिक । जटा. ।

विड़ः । पुं । रसशास्त्रे क्षारबहुलद्रव्यसमष्टौ । तद् यथा—"वास्तुकैरण्डशदलोर्द्ध्वदाणीपुनर्नवाः । वासापलाशनिचलतिलकाञ्चनमोचकाः । सर्व्वाङ्ग-खण्डं सच्छिद्रं नातिशुष्कं शिलातले । दग्धं काण्डं तिलानाञ्च पञ्चाङ्गं मूलकस्य च । प्रावयेन्मूत्रवर्गेण गलं तस्मात् परिस्रुतम् । लौहपात्रे पचेद् यत्ते हंसपाकाभिमागवित् । वाष्पाणां बुदुदानाञ्च यदा नाहुद्गमौ यदा । तदा काशीशसौराष्ट्रीक्षारवय-कटुत्रयम् । गन्धकञ्च सिता हिङ्गुलवणानि च षट् तथा । एषां चूर्णं क्षिपेद्विपि लौहसंपुटसम्बृत. । समाहं भूगतं पश्चाज्ज्ञार्थस्तु मधुरो विड़ः ॥" तिल-काण्डक्षारं सर्व्वक्षारसमम् इति नित्यनाथः । "टङ्कणं शतधा भाव्यं द्रावैः पालाशकञ्जैः । विड़ो वाङ्क मुखो नाम द्वितोऽयं सर्व्वजारणे ॥" र.चि.१अ. ।

विड़म् । क्ली । लवणविशेषे । विट् लवण । हिं बिड़ि, खारीचर । तत्पर्य्यायाः,—विड़गन्धं विड्-लवणं कालवणं दाड़िकं खण्डं कृतकं क्षारं क्षारं सुपाक्यं खण्डलवणं धूर्त्तं कृमिमकं । चि. कौ.क.केशरपाके । प.मु. । गुणाः—दीपनम् उष्णं वातघ्नं रुच्यम् अजीर्णशूलघ्नं गुल्ममेहनञ्च । रा.नि. व.६ । विड़ङ्गे । वै.निघ. २भ. संग्रहग्रहणी चि. विड़ङ्गादियोगे । पाक्यलवणे । अम. ।

विड़ङ्गः । त्रि । (Embelia ribes.)-Seeds of Embelia ribes. कृमिघ्नपथ्यद्रव्यविशेषे । विड़ङ्ग । हिं वायविड़ङ्ग् वायविड़ं । ते वायुविड़ङ्ग-पुचेट्टु । वम्, वर्ईंट्ट, अम्बट् कार्कंथनी । ता. वायविलं । तत्पर्य्यायाः,—वेल्लं वेल्लः अमोघा चित्रतण्डुलं चित्रतण्डुला चित्रा तण्डुलः तण्डुला तण्डुला तण्डुलीयका तण्डुलुः जन्तुनाशनः रसा-यनः पावकः भण्डक क्रिमिकण्टकः क्रिमिघ्नं क्रिमि-शत्रुः गर्द्दभं केरालं वातारिः जन्तुघ्नी मृगगामिनी वैराली गह्वरा कापाली वरा सुपिशवीजा छप-नाशनः । गुणाः—कटु उष्णं लघु कफवातघ्नम् शूलाध्मानोदरघ्नं अग्निमान्द्यघ्नम् अरुचिक्रमिघ्नञ्च । रा.नि.व.६ । रूक्षत्तिक्तं विषघ्नं कृमिघ्नञ्च । सु.सू.४६ अ. । वा.सू. १५अ. सुरसादि. । "कालमाला-विड़ङ्गम् ।"

विड़ङ्गसारः । पु । विड़ङ्गतण्डुले । क्षारगुड़ि-कायाम् । (हंसादिविरेचनाध्याये ।

विड़ङ्गा । स्त्री । विड़ङ्गे ।

विड़ङ्गादिचूर्णम् । क्ली । कासाधिकारे । तत्पाठ—"विड़ङ्गं नागरं रास्ना पिप्पली हिङ्गु सैन्धवम् । भार्गी क्षारञ्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृत-मात्रया ॥" वा.चि.३अ. ।

विड़ारः (लः) । पुं । मार्जारे । विड़ाल । सुगन्धमार्जारे । गन्धगोकुल । क्ली । हरिताले । हे.च. ।

विड़ालकः । पु । तदाख्यनेत्रलेपभेदे । "विड़ा-लकोवहिर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्ज्जिते ।" भा. ।

विडालपदकम् । स्त्री । कर्षे, २तो. । प.प्र.१ख. ।

विड़ालास्थि । क्ली । मार्जारस्थनि । विड़ा-लेर हाड़ । वा.उ.२८अ. । दृढ भगन्दरे हितं ।

विड़ालिका (ली) । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । भूँइकूमड़ा । रा.नि.व.७ । गलगतश्वयथुविशेषे । "शोफो भृशार्तिस्तु विड़ालिका स्यात् । समन्ताद् गले चेद् वलयीकृता स्यात् ॥"

विड़ुलः । पु । वेतसवृक्षे । हे.च. ।

विड्गन्धम् (न्धि) । क्ली । विड्लवणे । प.मु. ।

विड्ग्रहः । पुं । बद्धकोष्ठतायाम् । निदा. ।

विड्भेदः । पुं । पित्तजन्यरोगे भा. ।

विड्लवणम् । क्ली । विड़लवणे । र.मा. ।

विड्वराहः । पु । ग्राम्यशूकरे । जटा. ।

विड्वलः । पुं । शीपके । निशागल । प.मु. ।

विड्विघातः । पुं । मूत्राघातरोगविशेषे । लक्षण—"रुक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावर्त्तं शकृद्यदा । मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः । विड्गन्धं मूत्रयेन् लक्षा।द्विड्विघातं विनिर्द्दिशेत् ॥" मा.नि. ।

विड्विभेदः । पु । विड्विघातरोगे । मा.नि. ।

विण्मार्गः । पुं । गुदे । वा.चि.२अ. ।

वितण्डा । स्त्री । करवीरवृक्षे । मे. । कचुनाम-कन्दशाके । कचु । जटा. । दर्व्यां । हाता । हारा. ।

वितस्ता । स्त्री । भारतीय-नदीविशेषे । वितस्ता काश्मीरे प्रसिद्धा । तज्जलगुणाः—स्वादु विदो यघ्न लघु मज्ञावृद्धिप्रदं तापहरं जाड्यहरं पथ्यश्च । रा.नि.व.१४ ।

वितस्तिः । स्त्री । कनिष्ठिकाङ्गुष्ठयुतकरविस्तारे । ১২ অঙ্গুলি । रा.नि.व.१८ ।

वितानः (वन्धः) । पुं । शिरोव्रणस्य बन्धनभेदे । "ज्ञेयो वितानसंज्ञस्तु वितानाकारसंयुतः ।" इति लक्षणं । सु.सू.१८अ. ।

वितानकम् । क्ली । धान्यके । धनिया । प.मु. । पुं । माड़वृक्षे । रा.नि.व.२१ ।

वितानमूलकम् । क्ली । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे वीरणमूले । বেণার মূল । रा.नि.व.९ ।

वितुन्नम् । क्ली । सुनिषण्णके । শুশুনি শাক । अम. । शैवाले । मे. ।

वितुन्नकम् । क्ली । धान्ये । धने । रा.नि.व. ६ । म.द.व.२ । तुत्थके । कैवर्त्तमुस्तके । वितुन्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् सुस्ताकृतिः । कोसची मोथा गुड़्तगी इति च ख्यातम् । কৈবর্ত্তমুতা, কেওটমুতা । भा. । पुं । आमलकीवृक्षे । अम. । स्त्री (का) । भूम्यामलक्याम् । ভুঁই আমলা । वै. निघ. ।

वितुन्नभूता । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভুঁই-আমলা । वै.निघ. ।

वितुन्ना (न्निका) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভুঁই-আমলা । रा.नि.व.५ ।

वित्रासम् । क्ली । हिङ्गुले ।

वित्सनः । पुं । वृषभे । श.च. ।

विथ्या । स्त्री । गोजिह्वायाम् । গোজিয়া শাক । श.च. ।

विदंशः । पुं । व्यञ्जने । চাট । रा.नि.व.२० ।

विदः । पुं । तिलकवृक्षे । वै.निघ. ।

विदग्धम् । क्ली । लघुरोध्रिषवृक्षे । वै.निघ. । (त्रि) अम्लपाके ।

विदग्धाजीर्णम् । क्ली । दग्धाजीर्णभेदे । See अग्निमान्द्यम् ।

विदग्धाम्लदृष्टिः । स्त्री । दृष्टिगतरोगभेदे । लक्षणं—"भृशमम्लाशनाद्दोषः सामे र्या दृष्टिराचिता । सक्लेदकण्डूकलुषा विदग्धाम्लेन सा स्मृता" वा.उ.१२अ. ।

विदन्ता । स्त्री । वराटकभेदे । रा.नि.व.१३ ।

विदरम् । क्ली । विषसारके । फणिमनसा । श.च. । पुं । स्फोटने । ফাটা ফাটা । अम. ।

विदरणम् । क्ली । विद्रधौ । रा.नि.व.२० ।

विदर्भः । पुं । दन्तमूलगतरोगे । लक्षणं—"घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् । यस्मिंश्चलन्ति दन्ताश्च स विदर्भोऽभिघातजः ॥" वा.उ. २१ अ. ।

विदलम् । क्ली । द्विदले । দালি । दाड़िम्बबीजे । ডালিমের দানা । अम. भ. छिन्नसंपदि । पुं । रक्तकाञ्चने । श.र. । पिष्टके । পিঠা । श.च. । स्त्री (ला) । त्रिवृति । তেউড়ী । रा.नि.व.६ । सातलायाम् । रा.नि.व.४ ।

विदलान्नम् । क्ली । दाल्याम् । দাল । यथा —"यवगोधूमचणका माषो मुद्गाढ़की तथा । मकुष्ठकः कुलत्थश्च मसूरस्त्रिपुटस्तथा । निष्पावकः कलायश्च विदलान्नं प्रकीर्त्तितम् ॥ अत्रि. १५अ. । गुणाः—स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः ।

विदलितम् । क्ली । मज्जरक्तपरिप्लुतसद्योव्रणे । वा.उ.२६अ. ।

विदारकम् । क्ली । वज्रक्षारे । रा.नि.व.६ । जलमध्यस्थतटशिलादौ । अम. ।

विदारणः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । श.र. । खर्परे । খাপর । वै.निघ. । क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । सु.सू.२२अ. । त्रि । विदीर्णकरणे ।

विदारिका । स्त्री । शालपर्ण्याम् । শালপাণি । प.मु. । गाम्भारीवृक्षे । वै.निघ. । प्रमेहपिडकाविशेषे । लक्षणं—"विदारीकन्दवद् वृत्ता कठिना च विदारिका ।" सु.नि.६अ. । क्षुद्ररोगविशेषे । लक्षणं यथा—"विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु । रक्तां विदारिकां विद्यात् सर्व्वजां सर्व्वलक्षणाम् ॥" सु नि.१३अ. । कर्णरोगभेदे । "........सन्निपाताद्विदारिका । सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः । कटुतैलनिभं पक्वः स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति । सङ्कोचयति रूढ़ा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुलीम् ॥" वा.उ.१७अ. ।

विदारि(री)गन्धा । स्त्री । शालपर्ण्याम् ।

शालपर्णि। सुश्रु.३८८.। तिलकुसुमाम्। विरः नादे। चदःमु.क्रःपि सुकुमारकुमारकै इति। च.नु ४प.।

विदारिगन्धादिगणः। पुं। विदारिगन्धा-प्रभृति द्रव्यसमूहः। स च यथा,—विदारिगन्धा विदारी सहदेवा विश्वदेवा श्वदंष्ट्रा पृथक्पर्णी शतावरी सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा क्षुद्रसहा वृहत्यौ पुनर्नवैरण्ड हंस पादिकाऽऽरग्वधो चेति। तद्गुणाः,—विदारिगन्धादिरयं गणः पित्तानिलापहः। शोषगुल्माङ्ग-मर्दोर्द्ध्वश्वासकासविनाशनः॥

विदारिणी। स्त्री। काश्मरीवृक्षे। रा.नि.व.९

विदारी। स्त्री। नासारोगभेदे। तल्लक्षणं यथा —"तदाननोदरयत् ग्रदरनलार्द्धं पुतिविशोल-मांस। विलग विदारदमे विदारी पार्श्वे स्थिताम् न तु दिन जेन॥" सु.नि.१६प। क्षुद्ररोग-भेदे। कक्षविदारी। तद्यथा—"विदारीकन्द-कठिना विदारी कक्षवङ्क्षणे॥" वा.प.११प.। (Ipomoca digitata. Syn. Paniculata.) महाकन्दशालविशेषे। भुँइकुमड़ा। इति हिन्दी भाषा, क्षीरविदारी इति च। [illegible] तें प्रसिद्धमस्ति। ॐ। [illegible]। अनु-भूमिकोद्भवः। तत्पर्य्यायाः,—क्षीरशुक्ला इक्षुगन्धा क्रोष्ट्री विदारिका स्वादुकन्दा सिता शुक्ला शृगालिका वृष्यकन्दा वृष्यवल्ली इक्षुवल्लिका क्षीर-विदारी विदारी भूकुष्माण्डो स्वादुलता गजेष्टा वारिवल्लभा गन्धफला क्षीरलता पयस्विनी। गुणाः —मधुरा शीता गुरुः स्निग्धा स्तन्यवर्द्धनी कफकरी बल्या दार्ढ्यकरी च। रा.नि.व.७.। कोदण्ड-कारी लोहितकुसुमः, स च द्विधा दीर्घकन्दो बहु-क्षीरः, दक्षिणादेशे महाक्षीरः। सु.सु.३८८.। भ.वि.८८.। शुक्लवर्णायाम्। वाराहीकन्दे। श्वेत-काकोल्याम्। वैद्यक.। विदार्य्यादिगणः यथा— [illegible] [illegible] [illegible]। ग्रन्थः —[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। वा.सू.१५क.। [रा.नि.व.७।

विदारीकन्दः। पु। विदार्य्याः। भुँइकुमड़ा।

विदारीद्वयम्। पु। कुष्माण्डभिन्नकन्दद्वयी। भूकुमड़ा ओ भुँइकुमड़ा। वै.निघ.प्रथ.वि. [illegible]। गन्धाम्।

विदारुः। पुं। कृकलासे। गौडभाषा। निका।

विदाहः। पुं। विदाहरोगे, विदाहस्थानाद-धाम. कफपित्तादिविदाह। अ.।

विदाहका। स्त्रि। दाहजनके।

विदाहि। त्रि। दाहजनकद्रव्याणि। तत्र भक्त— विदाहि द्रव्य [illegible] [illegible] तथा। [illegible] दाहं [illegible] पाकं [illegible] तत्र॥" र.अ.।

विदिग्‌चक्रं। पुं। [illegible]। दक्षि-णादि च [illegible]। ज.प.।

विदुः (दू)। पु। हस्तिमस्तकस्थावकाशे। अ. टी.। [illegible] [illegible] [illegible] भागे। ज.टी.१८.।

विदुलः। पु। वेतसनामगन्धद्रव्ये। जलवेतसे। प. म। भा.प्र.१५प.। नलवन। र.मा.।

विदुला। स्त्री। सातलायाम् रा.नि.व.४। [illegible] [illegible]। "विदुलादामु मूलप।" इत्येतद् बर्ण्याधिकारे।

विदूरजम्। क्ली। वैदूर्य्यमणौ। रा.नि.व.१३।

विदूररत्नम्। क्ली। वैदूर्य्यमणौ।

विद्ध। पु। मर्द्दितार्थे। क्ली। मर्म्मोपघातविशेषे। तद्यथा—"सूक्ष्मशस्त्रव्याधिक्त [illegible] [illegible] दिमा। [illegible] [illegible] [illegible] निर्दि-ष्टम॥" र.सि.१८.।

विद्धकर्णः। पु। अविद्धकर्णायाम्। पाठायाम्। भ.लिङ्गकोष।

विद्धकर्णी(र्णिका, र्णी)। स्त्री। पाठायाम्। पाठेन त्रि। भ.लिङ्गकोष.। दम.। रा.नि.व.६।

विद्धपर्कटी। स्त्री। तितपर्णायाम्।

विद्धमाणिकम्। क्ली। गद्य। वैनिघ.।

विद्धा। स्त्री। [illegible]। तल्लक्षणं यथा— "या [illegible] [illegible] [illegible]। सा विद्धा [illegible] [illegible]" वा.उ.२ प।

विद्या। स्त्री। [illegible]। [illegible]। ज.प. [illegible]। अटा.।

विद्यादन्तः। पुं। पृ भल्लातकी। प्र.मा.।

विद्याधरवल्लम्। क्ली। कल्युदरनाशक औषधविशेषे चक्रदत्ते। तस्य लक्षणम्—"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]

गुडेनवा सम्यक् छिन्नस्य मद्दनम् तथा। ऊर्द्ध्वस्थाल्यां लग्नद्रिया चुल्ल्यामारोप्य यत्नतः। अधस्ताज्ज्वालयेद् वह्निं यावत्प्रहरपञ्चकम्। स्वाङ्गशीतं ततो यत्नादूर्द्ध्वस्थं सङ्गृह्य तत्। विद्याधराभिधं यन्त्रम्... ...तदन्तरं॥" भा.।

विद्याधररसः। पुं। गन्धे रसः। पाठ— "गन्धकं तालकं ताप्यं मृततास्रं मनःशिलाम्। शुद्धसूतञ्च तुल्यांशं मर्द्दयेद्भावयेद्दिनम्। पिप्पल्याः कषायेण ततो क्षीरेण भावयेत्। निष्कार्द्धं भक्षयेत् क्षौद्रैः.... ...." गन्धक, हरिताल, स्वर्णमाक्षिक, तामा, मनछाल, उद्भव प्रत्येक २ दुई तो. पिपुलेर क्वाथे ও बड्डीक्षीरे भावना दिवे। सा.को.।

विद्यावरास्त्रम्। क्ली। शूलाधिकारे औषधम्। पाठः—"विडङ्गमुस्तत्रिफला गडूची दन्ती-त्रिवृद्‌ग्रन्थिककटुत्रिकञ्च। प्रत्येकमेषां पिचुभागचूर्णं पलानि चत्वार्यपि तत्र लौहं। गोमूत्रसिद्धस्य पुरातनस्य विधाय दद्यानि च राटिकायाः। हत्वाग्रे चूर्णं पचेत्पिष्ट्वा निरन्तरमत्रास्तु तत्तदीयं मतानाम्। पादांशकर्षं सरसेन खल्वे शिलातले मन्थमयी(र्मी) दवन्दे। तत्पश्च वद्धादपि गृहगस्थ पापापहर्त्तेन सिद्धमनन्त। युक्त्या तत पूर्व्वकोषिदत्ता सर्पिर्मधुभ्यामवलेह्य यत्नात्। निषादयेत् श्विच्चविग्रह-भाजे ...॥" इत्यादि। विड़ङ्ग, मुथा, त्रिफला, गुलञ्च, दन्तीमूल, तेउड़ीमूल, ও त्रिकटु प्रत्येक २ तो. गुग्गुलु अथवा शुद्धलौह-चूर्ण ४ त. जारित अभ्र १ त.; पुरातन लौहमण्डूर शोधित पारा ১।০ तो. ও गन्धक २ तो. कज्जली करिया, सेइ कज्जली ও पूर्व्वोक्त द्रव्यसमूह घृत ও मधु द्वारा मर्द्दन करिया सिद्धभाण्डे राखिबे। मात्रा. ১।২।৩ रति पर्य्यन्त। सा.को.।

विद्यापतिः। पुं। चिकित्साज्ञानप्रणेतरि।

विद्युच्छटा। स्त्री। स्थावरविषान्तर्गतमूलविषभेदे। सु.कल्प.२अ.।

विद्युज्ज्वाला। स्त्री। कलिकारीवृक्षे। विशाल्यागन्धा। रा.नि.व.४।

विद्युत्। स्त्री। सन्ध्यायाम्। मे.।

विद्युत्प्रियम्। क्ली। कांस्यधातौ। वै.श.।

विद्रम्। क्ली। छिद्रे। श.च.।

विद्रधिः (धी)। पुं, स्त्री। शुक्रदोषभेदे। अयमपि विद्रधिलक्षणः। सु.नि.१४अ.। रोगभेदे। फोंड़ा। बाह्याभ्यन्तरभेदेन स द्विविधः। बाह्यः पुन षड्विधः वातपित्तकफशोणितक्षतविदोषजश्चेति। निदानलक्षणं—"त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः। दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम्। महामूलं रुजावन्तं वृत्तं चाप्यथवायतं। स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेय षड्विधः सः॥" मा.नि.। "पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा। षण्णामपि हि तेषान्तु लक्षणं संप्रचक्ष्यते। कृष्णोऽरुणो वा परुषो भृशमत्यर्थवेदनः। चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः। पक्वोदुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान्। क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः। शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्तब्धोऽल्पवेदनः। चिरोत्थानप्रपाकश्च सकण्डूश्च कफोत्थितः। तनुपीतसिताश्चैषामास्रावाः क्रमशः स्मृताः। नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान्। विषमं पच्यते यश्च विद्रधिः सान्निपातिकः। तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वाऽपथ्यकारिणः। क्षतोष्मा वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत्। ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः। एष विद्रधिरागन्तुः पित्तविद्रधिलक्षणः। आभ्यन्तरानत ऊर्द्ध्वं विद्रधीन् परिपठ्यते। गुर्व्वसात्म्यविरुद्धान्नशुष्कसङ्कीर्णभोजनात्। अतिव्यवायव्यायामवेगाघातविदाहिभिः। पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम्। वल्मीकवत्समुन्नद्धमन्तः कुर्व्वन्ति विद्रधिम्। गुदे बस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा। वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदये क्लोम्नि वा तथा। तेषां लिङ्गानि जानीयात् बाह्यविद्रधिलक्षणैः। आमपक्वैषणीयेन पक्वापक्वं विनिर्दिशेत्। गुदे वातनिरोधस्तु बस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता। नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम्। कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ। वृक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः प्लीह्न्युच्छ्वासावरोधनं। सर्व्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि शूलश्च दारुणः। श्वासो यकृति तृष्णा च पिपासा क्लोमजेऽधिका। आमो वा यदि वा पक्वो महान् वा यदि वेतरः। सर्व्वो मर्म्मोत्थितश्चापि विद्रधिः कष्ट उच्यते। स्त्रीणामप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः। दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः। अपि सम्यक्प्रजातानामसृक् कायान्न निःसृतं। रक्तजं विद्रधिं विद्यात् कुक्षौ मक्कल्लसंज्ञितम्॥" सप्ताहान्नोपशाम्येत् ततोऽसौ

सम्यक्पच्यते। सु.नि.९अ.। गुल्मादस्य विशेषः गुल्मशब्दे ज्ञेयः।

विद्रधिका। स्त्री। प्रमेहपिड़कायाम्। लक्षणं— "विद्रधलक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका बुधैः॥" सु. नि.६अ.।

विद्रधिघ्नः (नाशनः)। पुं। शिग्रुवृक्षे। शोभाञ्जनवृक्षे। सजिना गाछ। विका.।

विद्राविणी। स्त्री। काकमाच्याम्। रा.नि.व.४।

विद्रुमः। पुं। प्रवाले। पला। रा.नि.व.१३। पल्लवे।

विद्रुमफलः (ला)। पुं,स्त्री। मधुरकुन्दुरौ। वै.निघ.।

विद्रुमलता (तिका)। स्त्री। नलीनामगन्धद्रव्ये। अम.। रा.नि.व.१२।

विद्रुमवाक्। स्त्री। मधुरकुन्दुरौ। वै.निघ.।

विद्रुलः। पुं। वेतसवृक्षे। वै.निघ.।

विद्वान्। पुं। वैद्ये। रा.नि.व.२०।

विद्वेष्यम्। क्ली। कङ्कोले। कङ्कोल। रा.नि. व.१२।

विधः (धा)। पुं, स्त्री। ऋद्धौ। हस्त्यन्ने। वेधने। भ.-रभसः। मे.। त्रिका.।

विधनम्। क्ली। मधूच्छिष्टे। मोम।

विधवनम्। क्ली। कम्पने। व्याक.।

विधसम्। क्ली। मधूच्छिष्टे। मोम। वै.निघ.।

विधाता (तृ)। पुं। मद्ये। रा.नि.व.१४।

विधात्री। स्त्री। पिप्पल्यां। श.च.।

विधानम्। क्ली। व्यवस्थायाम्। जटा.। (कम्)। व्यायाम। श.र.।

विधात्रिका। स्त्री। वृहत्याम्। विकृतौ। वै.निघ.।

विधिः। पुं। कल्पने। भेदे। सु.। वैद्ये। रा. नि.व.२०।

विधुः। पुं। कर्पूरे। मे.।

विधु(धू)तिः। स्त्री। कम्पने।

विधु(धू)ननम्। क्ली। कम्पने।

विधुफल्गुज्वरः। पुं। सन्निपातज्वरभेदे। लक्षण—"विधुफल्गु च तौ नाम्ना सन्निपातावुदाहृतौ। श्लेष्मानिलाधिकौ यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति॥" भा.।

विधुरा। स्त्री। कर्णपृष्ठाधःस्थे ऊर्ध्वजत्रुमर्महये। तत्र च बाधिर्य्यम्। सु.शा.६अ.। रसालायाम। मे.।

विधुवन(ल)म्। क्ली। कम्पने। जटा.। अम.।

विनता। स्त्री। प्रमेहपिड़काभेदे। लक्षणं— "महती पिड़का नीला पिड़का विनता स्मृता।" सु.नि.६अ.।

विनदः। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। श.च.।

विनमनम्। क्ली। नम्रीकरणे। सु.सू.६८।

विनम्र(क)म्। क्ली। तगरपुष्पे। रा.नि.व.१।

विनया। स्त्री। वाट्यालके। বেড়েলা। मे.।

विनसः। त्रि। नासाहीने। जटा.।

विनामः। पुं। व्यथया शरीरनमने। भा.म.१भ.।

विनारुहा। स्त्री। त्रिपर्णिकाकन्दे। रा.नि. व.७। See त्रिपर्णिका।

विनाशः। पुं। नाशे। अम.। (क.) त्रि। गतनासिके। जटा.।

विनाशोन्मुखम्। क्ली। पक्वे। अम.।

विनासिका। स्त्री। अग्निप्रकृतिकीटभेदे। सु.कल्प ८अ.।

विनिपातः। पुं। दैवादिव्यसने मे.।

विनीतः। पुं। दमनकक्षुपे। দনা। रा.नि.व.१०। See दमनकः।

विनीयः। पुं। कल्के। र.मा.।

विन्दुः। पुं। परिमाणभेदे। जलकणायाम्। अम.। भ्रुवोर्मध्यभागे। मे.।

विन्दुचित्रकः। पुं। मृगविशेषे। श.र.।

विन्दुपत्रः। पुं। भूर्जवृक्षे। रा.नि.व.९।

विन्दुफलम्। क्ली। मौक्तिके।

विन्दुराजिः। पुं। राजिमत्सर्पविशेषे। सु. कल्प.४अ.।

विन्दुरेखकः। पुं। पक्षिविशेषे। श.च.।

विन्दुलः। पुं। अग्निप्रकृतिकीटविशेषे। सु.कल्प. ८अ.। See कीटः।

विन्दुवासरः। पुं। गर्भे सन्तानोत्पत्तिकरशुक्रपातादिने। ज्योतिषम्। श.च.।

विन्ध्यपत्री। स्त्री। बिल्वशलाटौ। বেলশুঁঠ।

विन्ध्यजातः। पुं। विभीतकवृक्षे। वै.निघ.।

विन्ध्यवासियोगः । पुं । राजयक्ष्माधिकारे योग. । पाठः—"लोह मनावरो तोपि फलानि ...
स्वाड्विल ......॥ ... त्रिकटु, ... त्रिफला, ... रस.र. ।

विन्ध्या । स्त्री । ... नै. । एलायाम् । ...

विन्ध्याकः । पुं । समपर्णवृक्षे । ग्र.प. ।

विन्विनी । स्त्री । ...

विपत्तिः । स्त्री । ...

विपटापद्दा । स्त्री । ... वै.निघ. ।

विपन्न. । पुं । सर्पे । मे. । ...

विपरीतमल्लतैलम् । क्ली । ... पाठ —"सिन्दूरं ... विपरीत-मल्ल:......॥ ... सत्र ४ ग्र । ...

विपर्णकः । पुं । पलाशवृक्षे । ग्र.प. ।

विपर्य्ययः । पुं । "यदुक्तामिहितं तस्य प्राति-लोम्यम् ।" सु.उ ६५अ. । व्यतिक्रमे । चम. ।

विपाकः । पुं ... पाचने । मे. । द्रव्य-... "जाठरेण. ... रसानाम् रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः । मिष्ट. पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रस । कटुतिक्तकषा याणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः ॥" ... मधुर. विपाकस्य ... कटुपाकस्य वात कफ पित्त-नाशिता च । भा. ।

विपाण्डुः । पुं । ... वै.निघ. ।

विपाण्डुरा । स्त्री । महामेदायाम् । प.मु. ।

विपादिका । स्त्री । पादस्फोटरोगे । रा.नि. व.२० । पादगतक्षुद्रकुष्ठभेदे । तल्लक्षणं—"कण्डू-मती दाहरुजोपपन्ना, विपादिका पादगतेयमेव ।" मू.नि.५ अ. । See पादस्फोटः ।

विपादी । स्त्री । ... रा.नि.व.५ ।

विपाशा । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । रा.नि. व.१४ । तज्जलगुणाः ...

विपिनद्रुः । पुं । ... वै.निघ. ।

विपिननृपः । पुं । ... "विपिननृपदलोत्थैः ।" रस.र.ज्व.चि. ।

विपुलरसः । पुं । इक्षौ । कोषाम्रे ।

विपुल(ला)स्रवा । स्त्री । ... रा.नि.व.५ ।

विपुषा । स्त्री । ... रा. नि.व.४ ।

विपूयः । पुं । ... भा.म.कुष्ठचि. । ... व्याक. ।

विप्रः । पुं । ... रा.नि.व.११ । ... वै.निघ. । ...

विप्रकाष्ठम् । क्ली । ... रा.नि.व.९ ।

विप्रकृष्टः । त्रि । दूरे । ...

विप्रतिपत्तिः । स्त्री । ... सु.सू. ३५अ. । विरोधे ।

विप्रत्ययः । पुं । कार्याकार्यहिताहितशुभा-शुभेषु विपरीताभिनिवेशे । च.शा.५अ. ।

विप्रदद्रुः । पुं । फलमूलादिरूक्षद्रव्ये । ग्र.प. ।

विप्रप्रियः । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

विप्रलम्बो (लोभो)(म्भः) । पुं । ... रा.नि.व.१० ।

विप्लुता । स्त्री । योनिरोगविशेषे । तल्लक्षणं यथा—"......योनिः विप्लुताख्या तथावगात् । ... चातिरतिप्रिया ॥" मा.उ ३३अ. ।

विफलः । पुं । ... वै.निघ. ।

विफला । स्त्री । ... रा.नि.व.१० ।

विबद्धः । पुं । ... वै.निघ. ।

विबन्धः । पुं । ... रा.नि.व.२० । ...

विबन्धवर्मा । पुं । ...

विशेषे। "विबन्धी विविधो बन्ध इति लक्षणम्।" सु.। च.।

विबन्धवर्त्तिः। स्त्री। अश्वस्य शूलरोगभेदे। "गोत्सृजेद यः पुरीषन्तु सानाहः शूलपीड़ितः... ...।" ज.द.४३ष.।

विभाकरः। पुं। चित्रकवृक्षे। চিতাগাছ। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। अम.। सूर्य्ये।

विभाण्डिका। स्त्री। आहुल्यक्षुपे। अक्षाहुली। वै.निघ.।

विभाण्डी। स्त्री। आवर्त्तकीलतायाम्। रा.नि.व.३। नीलापराजितायाम्। वै.निघ.।

विभातम्। क्ली। प्रभाते। প্রাতঃকালে।

विभावरी। स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६। मेदायाम्। र.मा.। रात्रौ। अम.।

विभावरीयुगम्। क्ली। हरिद्रा दारुहरिद्रयोः। হরিদ্রা ও দারুহরিদ্রা। भा.१म.ज्व.चि.। "विश्वावर्गविभावरीयुग-वरा।"

विभावसुः। पुं। चित्रकवृक्षे। अर्कवृक्षे। मे.। अग्नौ। सूर्य्ये। अम.। चन्द्रे। हे.च.।

विभीतकः (की)। पुं, स्त्री। (Terminalia belerica.) Beleric myrobalan. प्रसिद्ध-वृक्षविशेषे। বহেড়া গাছ। हिं बहेड़े, तिनाश: भैरा, बहेड़ा। मं बेहाड़ा। कं तोड़े। तें ताड़ेचेट्टु। ता. तानितण्डि, तोण्डि। तत्पर्य्यायाः,—अक्षः तुषः कर्षफलं भूतवासः भूतावासः कलिः कलिद्रुमः कलिवृक्षः कलिन्दः क्रुशिकः बहुवीर्य्यः तलफलः सम्वर्त्तकः वासन्तः बहेड़ुकः हार्य्यः विषघ्नः अनिलघ्नकः कासघ्नः कलियुगालयः। गुणाः—कटुः तिक्तः कषाय उष्णः कफघ्नः चक्षुष्यः पलितघ्नः विपाके मधुरः लघुश्च। वैभीतको मदकरः कफमारुतनाशनः। सु.सू.४६अ.। विभीतफलं—स्वादुपाकं कषायं कफपित्तनुत् उष्णवीर्य्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासघ्नं रुक्षं नेत्रकेशप्रसादनं कृमिविस्वरताहरञ्च। तन्मज्ज—तृष्णाच्छर्द्दिकफवातशान्तिकरं लघु कषायं मदकारि च। भा.पू.१म.। विभीतकफलोत्थ-तैलगुणाः—स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलपीड़ाघ्नञ्च। रा.नि.व.१५। मधुरं मधुरवीर्य्यविपाकं वातपित्तशमनं शीतवीर्य्यम् अभिष्यन्दि सृष्टविण्मूत्रम् अग्निसादनः::स्वेति। सु.सू.४५अ.।

विभीषणः। पुं। नलतृणे। নলগাছ। नि.व.८।

विभूतिः। स्त्री। भस्मनि। ऐश्वर्य्ये।

विभ्रंशः। पुं। शरीरस्तम्भे। च.सू.१५अ.।

विभ्रमः। पुं। भ्रान्तौ। मा.नि.।

विमर्द्दः। पुं। चक्रमर्द्दक्षुपे। চাকন্দা। रा.नि.व.४। कालकासक्षुपे। কালকাশন্দা। र.मा.।

विमर्द्दकः। पुं। चक्रमर्द्दक्षुपे। रा.नि.व.४। घृतसुक्तकान्वितद्रव्ये। वा.उ.३९अ.।

विमलम्। क्ली। पद्मकाष्ठे। रौप्ये। सैन्धवलवणे। वै.निघ.। रौप्यमाक्षिके। रा.नि.व.१३। त्रि। निर्म्मले। वै.निघ.।

विमलजाता। स्त्री। सावितेन द्रवीकृतखण्डादौ। খণ্ডমিশ্র রস। इयं मत्स्यण्डिकादिवह्नया। सु.स.४५अ.।

विमलमणिः। पुं। कर्पूरमणौ। স্ফটিক। रा.नि.व.१३।

विमला। स्त्री। रौप्यमाक्षिके। प.मु.। See तारमाक्षिकम् सातलायाम्। व.निघ.। विमलमणौ। वै.निघ.२भ. सय.चि.। गोदन्तादौ। গোদন্তাদি বিষ। दारुमोच इति यस्याः प्रसिद्धिः। तच्छुद्धिः—"जम्बीरस्य रसे स्विन्ना रम्भातोयेन वा पचेत्।" विमला शुद्धिमायाति दोलायन्त्रेण निश्चितम्। सा.कौ.।

विमलाशनः। पुं। शिरीषवृक्षे। र.मा.।

विमानः। पुं। घोटके। मे.।

विमुक्तः। पुं। माधवीलतायाम्।

विम्बम्। क्ली। विम्बीफले। তেলাকুচাফল। र.मा.। पुं। कृकलासे। কাঁকলাস। मे.।

विम्बकम्। क्ली। विम्बीफले। তেলাকুচাফল। श.र.। [श.र.।

विम्बजा। स्त्री। विम्बीलतायाम्। তেলাকুচা।

विम्बटः। पुं। सर्षपवृक्षे। श.च.।

विम्बा (म्बि[म्बी]का)। स्त्री। विम्ब्याम्। তেলাকুচা। तत्पर्य्यायगुणाः,—विम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरी च विम्बिका। ओष्ठोपमफला प्रोक्ता पीलुपर्णी च कथ्यते॥ विम्बीफलं स्वादु शीतं गुरु पित्तास्रवातजित्। स्तम्भनं लेखनं रुच्यं

विम्लापनकारकम् ॥ भा० । रा.नि.व.२ । च.सू. १५ष. । सु.सू. ४६ष. ।

विम्बौतिका । स्त्री । विम्बीशाके । तेलाकुचार पाता ।

विम्बिनी । स्त्री । नेत्रकनीनिकायाम् । चक्षुर तारा । रा.नि.व.१८ ।

विम्बी । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । रा.नि.व.१६ । बिम्बिकायाम् । तेलाकुचा । च.सू.वमन. । सु. सू.३८ष. । कुन्दुरिकायाम् । सु.सू.३८ ष. ।

विम्बुः । स्त्री । गुवाके । कश्चित् ।

विम्लापनम् । अङ्गुल्यादिविमर्दनेन शोथविम्लापने । सु.चि.१ष. ।

वियच्चारी (इन्) । पुं । चिल्लपक्षिणि । चील-पाखी । श.मा. ।

वियोगी (इन्) । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । श.च. ।

वियोनिः । त्रि । विरुद्धयोनौ । सु.नि.१२ष. ।

विरङ्गम् । क्ली । कङ्कुष्ठभिकायाम् । रा.नि. व.१३ । विडङ्गे । प.मु. ।

विरजाः । त्रि । विगतार्तवायाम् । शटा. ।

विरजा । स्त्री । दूर्वायाम् । तारा. । गम्भारि-कायाम् । मेद वासी-पत्रवसारतैल । कपित्थान्यो-रदे । र.मा. ।

विरठः । पु । तिलकवृक्षे । वै.निघ. ।

विरणम् । क्ली । वीरणमूले । बेणार मूल । प मु. । रस र.वा.व्या.चि. गन्धराजतैले ।

विरदा । स्त्री । चन्द्रगन्धायाम् । कश्चित् ।

विरलम् । क्ली । पातलदधनि । रा.नि.व.१५ ।

विरलद्रवा । स्त्री । विरलद्रवयवाग्वाम् । शटा. ।

विरला । स्त्री । तिन्दुकायाम् । "कोलीकदम्ब-विरला ।" वा.सू.१५ष न्यग्रोधादौ । कृष्णत्रिवृति । वै.निघ. ।

विरा । स्त्री । मद्ये । रा.नि.व.१४ ।

विराटकम् । क्ली । कान्तपाषाणे । चुम्बक । र.मा स. ।

विराटजः । पुं । राजपट्टमणौ । तिका. ।

विरान्तकः । पुं । अर्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

विराध(धा)नम् । क्ली । पीडायाम् । श.र. ।

विरालः । पुं । विडाले । च.टी. ।

विरुक् । पुं । रोहितमत्स्ये । रा.नि.व.१९ ।

विरुद्धम् । त्रि । देशकालादिसंयोगविपरीते ।

विरुद्धता । स्त्री । विरुद्धं नाम यत् दृष्टान्त-सिद्धान्तसमयैर्विपरीतम् । च.वि.८ष. ।

विरुद्धा(ध्य)शनम् । क्ली । विरुद्धभोजने । "क्षीरमत्स्यादि यद् भुक्तं तद्विरुद्धाशनं मतम् ।" योगर.अ.सा.चि. । "विरुद्धाध्यशनाजीर्ण ।" विरुद्ध-भोजनजरोगा यथा—"षाण्ड्यान्ध्यवीसर्पदकोदराणां विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् । मूर्च्छामदाध्मान-गलग्रहाणां पाण्ड्वामयस्याविषस्य चैव । किलास-कुष्ठ-ग्रहणीगदानां शोथाम्लपित्त-ज्वर-पीनसानाम् । सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् । विरुद्धाशनजानेतान् रोगान् हन्ति विरे-चनम् । वमनं शमनं वापि......।" याज्ञ.५ष. ।

विरूढः । त्रि । अङ्कुरिते । क. । च.सू.१८ष. ।

विरूढकम् । क्ली । अङ्कुरितधान्ये । वै.निघ. ।

विरूढधाना । स्त्री । अङ्कुरितयवे । यदेव अङ्कुर । गुर्वी—गुरुः पुष्टिकरी च । भ.पू.२०प. ।

विरूपम् । क्ली । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ । स्त्री (पा) । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । गन्ध-शिम्बायाम् । आतातुर्की । कृष्णातिविषायाम् । रा. नि.व.६ । ५ । मर्कटमे । धुना ।

विरूपाक्षः । पुं । अश्वस्य दुष्टलक्षणे । "विरू-पाक्षश्वेन तु कश्च. स्त्रीदश जायते ।" ज.द. ५०ष. । [रा.नि.व.१९ ।

विरूपी (इन्) । पुं । शाटके । काण गिरगिटी ।

विरूक्षणम् । क्ली । रूक्षीकरणे । वा.उ.३२ष. ।

विरेकः । पु । कर्पूरे । वै.निघ. । विरेचने । जोलाप । मा.नि. । मलभेदे । श.र. ।

विरेकी (इन्) । पुं । कम्पिल्लके । वै.निघ. ।

विरेचकः । त्रि । विरेककारिणि ।

विरेचनम् । क्ली । विरेके, मलभेदे । जोलाप । सर्वाण्येव विरेचनद्रव्याणि भूवारिगुणभूयिष्ठानि भूवारिणो गुरुत्वादधोगच्छन्ति । तानि च द्रव्याणि तृष्णाश्यामा-दन्तीद्रवन्तीसप्तला शङ्खिनी विषाणिका-गवाक्षी च्छगलान्त्रीस्नुक-सुवर्णक्षीरीचित्रककिणिही-कुशकाशतिल्वक-कम्पिल्लक रम्यक पाटलापूग-हरी-तक्यामलक-विभीतक नीलिनीचतुरङ्गुलैरण्डपूतीक-महावृक्ष-सप्तच्छदार्क ज्योतिष्मत्य इति । सु.सू.३९

च.। तानि च षट् भवन्ति क्षीररसकल्ककषाय-शृतशीतचूर्णभेदेन। तानि यथोत्तरं लघूनि। सु.सू.४४अ.। "विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि पृथिव्यापो गुर्व्व्यः गुरुत्वादधो गच्छन्ति तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयिष्ठमनुमानात्।" सु.सू.४१अ.। सम्यक् विरिक्तलिङ्गमुक्तम्। सम्यक्फलं:—"बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम्। चिराच्च पाकं वयसः करोति विरेचनं सम्यगुपास्यमानम्॥" सु.। तस्य मात्रा यथा—"मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफान्तकं। वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगकैः। द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमञ्च पलं भवेत्। पलार्द्धञ्च कषायाणाम् कनीयस्तु विरेचनम्॥" अन्यच्च—"पलन्तु श्रेष्ठमाख्यातं मध्यन्त्वर्द्धपलं भवेत्। कर्षमात्रं कनीयः स्यात् ज्ञेयं श्रेष्ठादिकं यथा॥" आनन्दसेनः। "वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे। सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः॥" इति। तन्निषेधः—"बालवृद्धनवज्वरितनवप्रसूतादयो न विरेच्या जीर्णज्वरिप्रभृतयो विरेच्याः। शरदि वसन्ते च प्रावृषेरागमकालसं स्निग्धस्य चैव हि स्विन्नस्य च श्रेष्ठैर्निरेकः कार्यः॥" प.प्र.४ख.।

विरेचनः। पुं। पीलुवृक्षे। रा.नि.व.११। कृतकरञ्जे। रा.नि.व.९।

विरेचनफलः। पु। पीलुवृक्षे। वै.निघ.।

विरेचनोपयोगि। त्रि। विरेचके। च.।

विरोचनः। पु। पृदुश्रिग्ध-शोणाकवृक्षे। शोणापाठा। पूतकरञ्जे। रा.नि.व.९। रोहितकवृक्षे। रोड़ा गाछ। रा.नि.व.८। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। केचित्।

विरोधः। पु। भोरात्वगन्धद्रव्यभेदे।

विलः। पुं। वेतसवृक्षे। श.च.।

विलकारी (इन्)। पु। मूषिके। रा.नि.व.१९।

विलम्बिका। स्त्री। तन्नामकविसूचिकाभेदे। लक्षणं—"दुष्टञ्च भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्त्तते नोर्द्ध्वमधश्च यस्य। विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्या माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः॥" मा.नि.।

विलम्बी (इन्)। पुं। मध्यौत्तमे। मत्स्यविशेषे। गुणाः—वातकरः पित्तकरः कफहरश्च। अत्रि. २२अ.।

विलयः। पुं। विद्रावणे। वा.उ.२२अ.।

विलया। स्त्री। वलायाम्। र.मा.।

विलला। स्त्री। श्वेतवलायाम्।

विलवासः। पुं। गान्धकजन्तौ। काल गिरगिटि। रा.नि.व.१९।

विलवासी (इन्)। पुं। सर्पे। श.र.।

विलालः। पुं। विड़ाले। च.टी.।

विलासिनी। स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि.व. ६। शठपुष्पाम्। वै.निघ.।

विलिखा। स्त्री। मत्स्यभेदे। इलीश इति कश्चित्। वै.निघ.।

विलेपः (नम्)। पुं, क्ली। सुगन्धलेपनद्रव्ये। अम.।

विलेपनी। स्त्री। याउ। मे.।

विलेपी। स्त्री। यवागूविशेषे। याउविशेष। अम.। सं गिलइयो। चतुर्गुणवारिसिद्धविरलद्रवयवाग्वाम्। "विलेपीमुचिताद्भक्ताच्चतुर्थांशकृतां वदेत्।" सु.चि.३९अ.। "चतुर्गुणजले सिद्धा विलेपी विरलद्रवा।" प.सु.। तण्डुलापेक्षया नवगुणवारिसाध्या यवागूः ज्ञेया। "विलेपी विरलद्रवा।" च.द.ज्व.चि.। "बहुभक्ता विलेपी।" रा.नि.व.२०। "विलेपी तु चतुर्गुणे।" "विलेपी च घना सिक्थैः सिद्धा नीरे चतुर्गुणे।" गुणाः—"विलेपी तर्पणी हृद्या मधुरा पित्तनाशिनी।" प.प्र.२ख.। "विलेपी दीपनी वृष्या हृद्या संग्राहिणी लघुः। व्रणाक्षिरोगिणां पथ्या तर्पणी तृड्ज्वरापहा। आमशूलहरा स्वादुः दीपनी रुचिपुष्टिकृत्॥" वै.निघ.। "विलेपी तर्पणी लघ्वी ग्राहिणी तृष्णापहा।" राज.३प.। अन्या यथा—"कृता च षड्गुणे तोये विलेपी शालितण्डुलैः। सा चाग्निदीपनी लघ्वी हिता मूर्च्छाज्वरापहा॥" वै.निघ.।

विलेप्यः। पु। यवाग्वाम्। श.र.। स्त्री। विलेप्याम्। "पेयां विलेप्याभक्तकम्"। च.द.वमने।

विलेवासी (इन्)। पु। सर्पे। श.र.।

विलेशयः। पु। विलवासिनि अहिनकुलशल्यगोधादिवर्गे। "गोधा-शश-भुजङ्गाखु शल्लकाद्या विलेशयाः।" गुणाः—"विलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः। वृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्योष्णा अपि कीर्त्तिताः॥" भा.। तन्मांसं श्वासवातकासहरं पित्तदाहकरञ्च। रा.नि.व.१७। कोकड़-

नामकविलेशयमगे। रा.नि.व १९। अन्ये विलेशया ये तु कोकड़ीन्दुरिकादयः। तेषाञ्च गर्हितं मांसं मान्यगौरवदुर्जरम्॥ प.सु.।

विलोचनम्। क्ली। नेत्रे। रा.नि.व.१८।

विलोटकः। पुं। बल्लीगड़मत्स्ये। বেলে গুড়-গুড়ি মাছ। श.च.।

विलोड़नम्। क्ली। आलोड़ने। वायुजन्यव्रण-वेदनाविशेषे। सु.सू.२२अ.।

विलोड़ितम्। क्ली। पादजलेन विभागदधि-कृते तक्रे। रा.नि.व.१५।

विलोमः। पुं। कुक्कुरे। सर्पे। मे.।

विलोमी। स्त्री। आमलक्यां। मे.। [श.र.।

विल्लम्। क्ली। विड़ङ्गे। प.मु.। हिङ्गौ। हिं।

विल्लकाम्। क्ली। विषे। प.मु.।

विल्लमूला। स्त्री। वाराहीकन्दे। श.च.।

विल्वम्। क्ली। विल्वफले। मे.। विल्वशलाटौ। বেলশুঁট। च.द. ज्वरातीसा.चि. कलिङ्गाद्य-गुड़िका.। पले। ८ तो.। श.मा.। प.प्र.।

विल्वः। पुं। (Ægle marmelos.) स्वनाम-ख्यातवृक्षे। বেল গাছ। हिं वेल। मं वम्. वेल, विल। कं वेलवन। तें मारड़ु। ता. विल्ल। तत्पर्य्यायाः,—शाण्डिल्यः शलूषः मालूरः श्रीफलः कपीतनः महाकपित्थः गोहरीतकी पूतिवातः अतिमङ्गल्यः महाफलः शल्यः हृद्यगन्धः शलाटुः कर्कटाह्वः शैलपत्रः शिवेष्टः पत्रश्रेष्ठः त्रिपत्रः गन्धपत्रः लक्ष्मीफलः गन्धफलः दुरारुहः त्रिशाख-पत्रः त्रिशिखः शिवद्रुमः सत्यफलः सदाफलः सुभूतिकः समीरसारः। गुणाः—मधुरः हृद्यः पित्तघ्नः गुरुः कषायः कफज्वरातिसारघ्नः रुचिकृत् दीपनश्च। विल्वमूलं—त्रिदोषघ्नं मधुरं लघु वातघ्नञ्च। कोमलं फलं—स्निग्धं गुरु संग्राहि दीपनञ्च। पक्वं फलं—गुरु मधुरं कटुतिक्त-कषायोष्णं संग्राहि त्रिदोषघ्नञ्च। रा.नि.व.११। अपिच—"पक्वं सुगन्धि मधुरं दुर्ज्जरं ग्राहि दोषलमिति।" "फलेषु परिपक्वं यद्गुणवत्तदुदा-हृतम्। विल्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम्। द्राक्षाविल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम्।" भा.आमम.।

विल्वगन्धः। पुं। तदाख्यतुलसीभेदे।

विल्वजा। स्त्री। शालिधान्यविशेषे। सा च मागधीगुणैस्तुल्या। "विल्वजा मागधी पीता सामान्यास्ता गुणागुणैः। रुचिकृद्बलकृन्मूत्रदोषघ्नी च श्रमापहा॥" अत्रि.१५अ.।

विल्वतैलम्। क्ली। कर्णरोगाधिकारे तैलम्। "फलं विल्वस्य मूत्रेण पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत्। एतत्-कल्कप्रदानेन बाधिर्य्ये परमौषधम्॥" रस.र.।

विल्वपत्रम्। क्ली। विल्वदले। বেলপাতা। रस र.ग्रहणीकवाटरसे।

विल्वपर्णी। स्त्री। वातघ्न-पत्रशाकविशेषे। च. सू.२७अ.।

विल्वपेशि(षि)का (शी)। स्त्री। विल्व-मज्जायाम्, विल्वशलाटौ। বেলশুঁট। वा.सू.१५ अ.। चि.४अ। गुणाः—"कफवातामशूलघ्नी ग्राहिणी विल्वपेषिका।" राज.३प.।

विल्वमध्यम्। क्ली। विल्वमज्जे। বেলের শাঁস বা বেলশুঁট। सु.चि.३८अ.।

विल्वा। स्त्री। हिङ्गुपत्र्याम्। रा.नि.व.६।

विल्वादिकषायः। पु। विल्वादिपञ्चमूलैः गुडूच्याम ऋधान्यकैश्च कृते कषाये। स वातज्वरे हितः। च.द.वा.ज्व.चि.। "विल्वादिपञ्चमूलीय-गुडूच्यामलके तथा।"

विल्वान्तरः। पु। कण्टकिवृक्षविशेषे, उशी-राख्यवीरतरौ। तें वेणुतुरुचेट्टु। लाङ्गलदेशे नर्म्मदातटे चर्म्मण्वतीनदीसमीपे च। तल्लक्षण-मुच्यते—"विल्वान्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः श्वेतासितारुणविलोहितपीतपुष्पः। स्यान्मातितुल्य-कुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः स्यात् कण्टकी विकलदेशज एष वृक्षः॥" इति डल्लणः। सु.सू.३८।३९अ.। सु.चि.१५अ.। "वीरतरुः उशीराख्यः।" वा.सू. १५अ.। गुणाः—कटुरुष्ण आग्नेयः पथ्यः वात-रोगघ्नः सन्धिशूलघ्नश्च। रा.नि.व.८। "विल्वान्तरो रसे पाके तिक्तस्तूष्णः कफापहः। मूत्राघाताश्मजित् ग्राही योनिमूत्रानिलप्रणुत्॥" भा.।

विवर्णत्वम्। क्ली। म्लानगात्रत्वे। मा.नि.।

विवर्त्तनम्। क्ली। कर्णवायोः निष्काशयितु-मिष्टस्य कर्णलग्नस्य पुनर्विवर्त्तनरूपयन्त्रकर्म्मणि। यन्त्रस्य कर्णान्तरेव भ्रमणकर्म्मणि। सु.सू.७अ.।

विवर्त्तितः। त्रि। परिवर्त्तिते। भा.।

विवर्त्तितसन्धिः । पुं । सन्धिमुक्त-भग्नरोग-विशेषे । "विवर्त्तिते तु सन्धिपार्श्वापगमनाद्विष-माङ्गता वेदना, च ।" सु-नि-१६अ- ।

विवर्द्धनम् । क्ली । घृते । वै-निघ- । [अम- ।

विवस्वान् । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ ।

विविधविषापहा । स्त्री । निर्विषौषधे । वै-निघ- ।

विवृता (त्ता) । स्त्री । क्षुद्ररोगभेदे । लक्षणं —"विवृतास्यां महादाहां पक्वोदुम्बरसन्निभाम् । विवृतामिव तां विद्यात् पित्तोत्थां परिमण्डलाम् ॥" सु-नि-१३अ- ।

विवृताक्षः । पुं । स्थलचरपक्षिविशेषे । কুকুড়া । निका- । गुणाः—"विवृताक्षस्त्रिदोषघ्नो वल्यः शुक्रविवर्द्धनः ।" अत्रि-२१अ- ।

विशस् । क्ली । रौप्ये । वै-निघ- । मृणाले । अ-टी-रा- । सु-चि-११अ- । पु । मनुष्ये ।

विशदम् । क्ली । कासीसे । হিরাকস্ । वै-निघ- । पुं । निर्मले, क्लेदनाशके । "क्लेदच्छेद-करः ख्यातो विशदो व्रणरोपणः ।" स्त्री (दा) । वृहत्याम् । मद- ।

विशर्द्धनम् । क्ली । गुदे कुत्सितशब्दकरणे । বায়ুত্যাগ । सु-नि-२अ- ।

विशल्यकरणी । स्त्री । ओषधिविशेषे । निर्विषी, আয়াপান । रामायणम् । गुणाः,—"विशल्य-करणी वल्या व्रणसन्धानकारिणी । वारयेत् शोणितस्रावं रक्तातिसारमुल्वणम् ॥"

विशल्यकृत् । पुं । भूपलाशे, आम्लीतके । হাপরমালী । र-मा- ।

विशल्या । स्त्री । गुडूच्याम् । रा-नि-व-३ । त्रिकण्टकवृक्षे । বৈঁইচি গাছ । लाङ्गलिकायाम् । বিষ-লাঙ্গুলিয়া । रा-नि-व-४ । वा-सू-१५ अ-अर्कादिव- । उ-६अ- । शाकभेदे । दन्तिवृक्ष । अम- । च-द-विषाधिकारे । त्रिवृतायाम् । তেউড়ী । पाटलायाम् । পারুল । सु-चि-१८अ- । च-द-विषाधिकारे । नागदन्त्यां । হাতিশুঁড়ে । र-मा- । त्रिपुटायाम् । मं- । अजमोदायाम् । रा-नि-व-६ ।

विशाकरः । पुं । कुम्भदन्त्याम् । रा-नि-व-६ । हस्तिशुण्ड्याम् । হাতিশুঁড়ে । प-मु- । पाटला-वृक्षे । পারুল গাছ । भा-म-४अ- गर्भ-चि- । भद्रचूड़वृक्षे । महासिद्ध । श-च- ।

विशाखः । पुं । पुनर्नवायाम् । শ্বেত পুণ্যা । रा-नि-व-५ । स्कन्दापस्मारे । सु-उ-१७अ- ।

विशाखग्रहः । पुं । बिल्ववृक्षे । বেল গাছ । वै-निघ- । [গাছ । श-च- ।

विशाखजः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । নারেঙ্গানেবু

विशाखपतः । पुं । बालरोगभेदे । निदा- ।

विशाखा(खिका) । स्त्री । श्वेत रक्त-पुनर्नवायाम् । वै-निघ-२अ-रा-व्या-चि-षड़शीतिगुग्गुलौ । कृष्णापराजितायाम् । वै-निघ- । कठिल्लकवृक्षे । मे- । तन्नामनक्षत्रे । अम- ।

विशाचिका । स्त्री । माषपर्ण्याम् ।

विशारदः । पुं । बकुलवृक्षे । रा-नि-व-१० । स्त्री (दा) । क्षुद्रदुरालभायाम् । रा-नि-व-४ । कपिकच्छौ । वै-निघ- ।

विशालः । पुं । वृक्षविशेषे । पक्षिभेदे । मे- । मृगविशेषे । श-र ।

विशालतैलगर्भः । पुं । अङ्कोटवृक्षे । আঁকোড় গাছ । रा-नि-व-९ ।

विशालत्वक् । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । प-मु- ।

विशालपत्रः । पुं । श्रीतालवृक्षे । रा-नि-व-९ । माणे । মানকচু । प-मु- ।

विशालफलिका । स्त्री । निष्पाव्यां । বোরা-শিম । रा-नि-व-७ ।

विशाला । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখাল শশা, মাকাল । रा-नि-व-३ । भा-म-४अ-स्तनरो-चि-, अर्श-चि-पथ्यादिगुड़े । वै-निघ-ज्व-चि-द्राविंशाङ्गे । इन्द्रवारुणीफले । वा-सू-१५अ- । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । মাকাল গাছ । वै-निघ-जीर्ण-ज्व-चि-कल्याणघृते । उपोदकायाम् । পুঁই গাছ । रा-नि-व-३ । मुरामांस्याम् । शाकभेदे । রাজগিরা । वै-निघ- । गोरक्षकर्कट्याम् । রাখালকাঁকড়ী । च-द-पाण्डु-चि- । उन्मा-चि- ।

विशालाक्षी । स्त्री । नागदन्त्याम् । रा-नि-व-६ ।

विशाली । स्त्री । अजमोदायाम् । রাঁধুনী । रा-नि-व-६ ।

विशिखः । पुं । शरतृणे । रा-नि-व-१८ । स्त्री (खा) । अपत्यमार्गे । सु-शा-१-अ- । कर्णमार्गे । सु-सू-१०अ- ।

विशिखपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । भा.म.४भ. । "द्वे तया विशिखपुङ्खया सह ।" चि.क.क. कन्यप्रतीकारे ।

विशिष्टः । पुं । चौरके । वै.निघ. । [द्वारा. ।

विशिष्टपत्रः । पुं । कन्दिपर्णवृक्षे । गैंटेला ।

विशीर्णपत्रः (र्णः) । पुं । निम्बवृक्षे । निम गाछ । रा.नि.व.९ ।

विशेषः । पु । कार्ययोः प्रकृतिविकारयोः प्रकृति निवृत्तौ च असामान्यदर्शने । च.शा.५अ. । पृथक्त्व-करणे । व्यावृत्तबुद्धिकर्त्तृत्वे । च.सू.१अ. ।

विशेषकः । पु । तिलकवृक्षे । तिलगाछ । रा.नि.व.१० ।

विशोकः । पु । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

विशोध(धि)नी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । नीलीवृक्षे । वै.निघ. । नागदन्त्याम् । हातिशुँड़े । रा.नि.व.५ । दन्तिवृक्षे । जयपाल । रा.नि.व.६ ।

विशोधनीबीजम् । क्ली । जेपालबीजे । देवकम् ।

विश्रामः । पु । आयासाद्यभावे । गुणाः—"विश्रामो बलकृत् स्वेदश्रमनुत् श्वासनुद. श्रमः ।" राज.२प. ।

विश्लिष्टसन्धिः । पु । अस्थिभङ्गविशेषे, सन्धि मुक्तभग्नरोगविशेषे । यथा—"विश्लिष्टे श्वयथुर्नित्यं वेदनाश्चातत्वं सन्धिविक्रिया च ।" सु.नि.१५अ. । See भग्नम् ।

विश्लेषणम् । क्ली । वायुजन्यक्षतवेदनायाम् । सु.सू.२२अ. । पृथक्करणे ।

विश्वम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । शुँठ् । बोलनाम-गन्धद्रव्ये । निशादल । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ ज्व.चि.विश्वादिकषाये । परिमाणभेदे । "विश्वं विंशपलं प्रोक्तम् दिव्यं कोटिगुणं हि तत् । सैव कोटिगुणा ब्राह्मी विश्वा मत्स्यादिसम्भवा ।" शब्द-कल्पे ज्योतिर्मती ।

विश्वकद्रुः । पु । मृगयानिपुणकुक्कुरे । अम. ।

विश्वका । गङ्गाचिल्लाम् । गाङ चिल । द्वारा. ।

विश्वक्सेना । स्त्री प्रियङ्गुलतायाम् । कश्चित् ।

विश्वगन्धम् । क्ली बोलनामगन्धद्रव्ये । निशा-मल । रा.नि.व.६ । पु । पलाण्डौ । रा.नि.व० । स्त्री (न्धा) । पृथिव्याम् । श.च. ।

विश्वग्रन्थिः । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रक्त-लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

विश्वग्वायुः । पुं । सर्व्वतोगामिवायौ । एलो मेलो बातास । गुणाः—"विश्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदोषकृत् । सर्व्वर्तुलिङ्गकौ ज्ञेया ह्यतिवातयुतः स्मृतः ॥" राज. ।

विश्वची । स्त्री । तदाख्य-वातव्याधिविशेषे । See विश्वाची ।

विश्वजा । स्त्री । शुण्ठ्याम् । मा.कौ.वा.ज्व.चि. ।

विश्वतुलसी । स्त्री । (Ocymum basilicum. Syn. Pilosum.) Common sweet basil. तुलसीभेदे, मधुरतुलसी । बाबुई तुलसी । दा. हिं सब्जा । तें ह्रबोड़ । ता. तिरु-नित्रु । पञ्जा. बरूरि. । बम्. बाराइतुलसी । गुणाः —बीजं शीतलं । क्वाथः मेहघ्नः उदरामयघ्नः रक्तातिसारघ्नश्च । पत्ररसः क्रिमिघ्नः सर्पदंशे हितश्च । कश्चित् ।

विश्व(श्वे)देवा । स्त्री । गोरक्षतण्डुलायाम् । गोरक्षचाकुलिया । जटा. । रा.नि.व.४ । सु.सू. ३८अ. । गाङ्गेरुकोति पूर्व्वदेशे, अन्ये सितकुसुमां बलाम् । सु.चि.८अ. । नागबलायाम् । र.मा. । रक्तकुसुमदण्डोत्पलायाम् । र.मा. । च.चि.८अ. ।

विश्वपर्णी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भुँई आमला । रा.नि.व.५ ।

विश्वभेषजम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । शुँठ । भा.म.१भ. । रा.नि.व.६ । च.द. वातपित्त ज्व.चि. पञ्चभद्रे । "किरातं विश्वभेषजम् ।"

विश्वसहा । स्त्री । अग्निशिखा-लतायाम् ।

विश्वम्भरः । पु । सौम्यकीटविशेषे । सु.कल्प. ८अ. । See कीटः । स्त्री (रा) । भूनिम्बे । चिरेता । भा.म.१भ.ज्वरातिसा.चि. । "विश्वम्भरा-निम्बविषाः ।"

विश्वरूपकम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व. १२ । पु । राजादनवृक्षे । क्षीरिणी गाछ । वै. निघ. ।

विश्वरोचनः । पु । पेचुके । कचू । विका. । नाड़ीच शाके । नालते शाक ।

विश्ववर्णा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भुँई आमला । वै.निघ. ।

विश्वसारकम्। क्ली। खदिरवृक्षे। फणिमनसा। श.च.। नि.व.४।

विश्वसंस्था। स्त्री। शतावर्य्याम्। शतमूली। रा.

विश्वा। स्त्री। शतावर्य्याम्। शतमूली। शुण्ठ्याम्। शुंठ। अतिविषायाम्। रा.नि.व.६।२३। शल्लिन्या। वै.निघ।

विश्वाख्या। स्त्री। शतावर्य्याम्। रा.नि.व.४।

विश्वाची। स्त्री। तन्नामकवातव्याधौ। लक्षणं —"तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः। बाह्वोः कर्म्मक्षयकरी विश्वाचीतीह सोच्यते॥" मा.नि.॥ सु.नि.१अ.। "दशमूली बला माषक्वाथं तैलाज्यमिश्रितं। सायं भुक्त्वा चरेन्नस्यं विश्वाच्यामवबाहुके॥"

विश्वादिः। पुं। कषायविशेषे। "विश्वाम्बु-पर्पटोशीरघनचन्दनसाधितम्। दद्यात् सुशीतलं वारि तृट्छर्द्दिज्वरदाहनुत्॥" च.द.पि.ज्व.चि.।

विश्वामित्रप्रियः। पुं। नारिकेलवृक्षे। श.र.।

विश्वाह्वा। स्त्री। शुण्ठ्या। वै.सं.बाहुशालगुडे।

विश्वोरः। पुं। रक्तार्के। र.मा.।

विश्वौषधम्। क्ली। शुण्ठ्याम्। रा.नि.व.६।

विषम्। क्ली। जले। रा.नि.व.१४। पुं, क्ली। वत्सनाभे। काठविष। रा.नि.व.२३। बोले। रा.नि.व.६। पद्मकेशरे। श.टी.। स्वनामख्याते जीवितघ्नद्रव्यमात्रे। विष। तत्पर्य्यायाः,—क्ष्वेडः आहेयं अमृतं गरदं गरलं कालकूटं कसाकूलं हारिद्रं रक्तशृङ्गिकं नीलं गरं गरः घोरं हलाहलं हालाहलं शृङ्गी भूगरं तीक्ष्णं रस. रसायन जाङ्गुलं जाङ्गलं जाङ्गुलं काकोलः वत्सनाभः प्रदीपनः शौक्लिकेयः ब्रह्मपुत्रः जीवनाघातः। तच्च द्विविधं— स्थावरं जङ्गमञ्चेत्यकृत्रिमं विषम्। गरसंज्ञकं कृत्रिमं नाम। तत्र स्थावरं पञ्चपञ्चाशद्विधम्। जङ्गममसंख्यमिति। विशेषाः स्वस्वपर्य्याये रम्याः। सामान्यतः तस्योत्पत्त्यादि—"प्रजामिमामात्मयोनेर्ब्रह्मणः सृजतः किल। अकरोदसुरो विघ्नं कैटभो नाम दर्पितः। ततः क्रुद्धस्य वै वक्त्रादब्रह्मणस्तेजसो निधेः। क्रोधो विग्रहवान् भूत्वा निपपाताथ दारुणः। सत्यं ददाह गर्जन्तमन्तकाभं महाबलम्। ततोऽसुरं घातयित्वा तत्तेजोऽवर्द्धताद्भुतं। ततो विषादं देवानामभवत्तं निरीक्ष्य वै। विषादजननत्वाच्च विषमित्यभिधीयते। ततः सृष्टा प्रजाः शेषं तदा तं क्रोधमीश्वरः। विन्यस्तवान् स भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च॥" सु.कल्प.३अ.। सा. गुणाः— विषं हि नाम निखिलरसायनानामुत्कृष्टमखिलव्याधिविध्वंसविधायकतामासादयति। रस.चि.। "विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च। आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि मदावहम्। तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदायि रसायनम्। योगवाहि त्रिदोषघ्नं बृंहणं वीर्य्यवर्द्धनम्। ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात्। तस्माद्विषप्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत्॥" भा.। "तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्यवाय्याशुकरं लघु। विकाशि सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च। ओजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः। वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम्। विषं हि देहं संप्राप्य प्राग्दूषयति शोणितम्। कफपित्तानिलांश्चानु समं दोषान् सहाशयान्। ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते॥" वा.उ.३५अ.। तच्छोधनं यथा—"गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुध्यति। तन्नवधा कालकूट-हालाहल-ब्रह्मपुत्र-वत्सनाभ-हारिद्रक-सक्तुक-प्रदीपन-सौराष्ट्रिक-शृङ्गकेषु। महाकूट-मुस्त-सक्तुक-योगगन्ध-मदाभ-दुर्गन्धीनीति षट्। मतान्तरे शृङ्गी-कालकूट-मुस्तक-वत्सनाभ-शङ्खकर्णीनीति पञ्च महाविषाणि। स्नुहीकरवीरार्कलाङ्गलीविषमुष्टीनीति उपविषाणि।

विषकङ्का(ङ्की)लिका(ली)। स्त्री। वृक्षविशेषे। विषकोंकला। शकुन.१६अ.।

विषकण्टः। पुं। इङ्गुदीवृक्षे। रा.नि.व.८।

विषकण्टकः। पुं। यासक्षुपे। दुरालभा। रा.नि.व.४।

विषकण्टका(किनी, की)। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटिकायाम्। रा.नि.व.३।

विषकण्टालिका(ली)। स्त्री। विषकण्टालीति प्रसिद्धवृक्षे। र.चा.सं.स्वच्छन्दभैरवरसे।

विषकण्ठी। स्त्री। बलाकायाम्। रा.नि.व.१९।

विषकन्दः। पुं। महिषकन्दे। नीलकन्दे। रा.नि.व.७। इङ्गुदीवृक्षे। वै.निघ.।

विषगन्धकः। पुं। कुस्तुम्बुरुगन्धतृणे। वै.निघ.।

विषगन्धा। स्त्री। कृष्णगोकर्ण्याम्। काल अपराजिता। वै.निघ.। [चि.मलाद्यहृते।

विषग्रन्थिः। पुं। मृणालपर्व्वणि। च.द.यक्ष्म.

विषघा । स्त्री । गडूच्याम् । श.च. ।

विषघाती (इन्) । पुं । शिरीषवृक्षे । श.मा. ।

विषघ्नः । पुं । यवासक्षुपे । छुद्रालभाविशेष । रा.नि.व.४ । चम्पकवृक्षे । लटा. । भूकदम्बे । कूकसिमा । रा.नि.व.९ । सुगन्धार्जके । वै.निघ. । तण्डुलीयक्षुपे । भा.पू.१भ.शा.व. । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.९ । [वा.उ.६ष. ।

विषघ्ना । स्त्री । अतिविषायाम् । আতইচ ।

विषघ्निका । स्त्री । श्वेतकिणिहीवृक्षे । श्वेतापामार्गे । वै.निघ. ।

विषघ्नी । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । হিঞ্চে । कटुकायाम् । विका.। रास्नायाम् । हबुषाभेदे । হবুষ গাছ । रा.नि.व.४ । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা । रा.नि.व.३ । वनवर्बरिकायाम् । বনবাবুই । रा.नि.व.१० । भूम्यामलक्यां । ভূঁই আমলা । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । वृश्चिकाल्याम् । বিছাতী । प.मु. । महाकरञ्जे । रा.नि.व.९ । देवदाल्याम् । দেবতাড়া । प.मु. । रा.नि.व.३ । पीतदेवदाल्याम् । দেবতাড়া । प.मु. । रा.नि.व.३ । पीतदेवदाल्याम् । भा. । काष्ठकदल्याम् । श्वेतापामार्गे । वै. निघ. । [निघ. ।

विषचक्रः (कः) । पुं । चकोरपक्षिणि । है.

विषजिह्वः । पु । देवताडवृक्ष । দেবতাড়া । र.मा. ।

विषज्वरः । पु । तन्नामकागन्तुज्वरे । तल्लक्षणम् —"श्यावास्यता विषकृते दाहोऽतीसार एव च । भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥" निदानम् । श.र. ।

विषण्डम् । क्ली । मृणाले । श.र. ।

विषतन्त्रम् । क्ली । तन्नामसर्पादिविषोपशमनतन्त्रभेदे । यथा—"सर्पवृश्चिकलूतानाम् विषोपशमनी तु या । सा क्रिया विषतन्त्रञ्च नाम प्रोक्तं मनीषिभिः ॥" वैद्य.सं.२भ. ।

विषतरुः । पुं । कुचेलकवृक्षे । কুঁচিলা গাছ । भैष. वातरक्तचि. विषतिन्दुकतैले ।

विषतिन्दुः (कः) । पुं । (Diospyros montana.) विषद्रुमे । কুঁচিলা গাছ । हिं विषतेन्द । तें मषितन्की, माकुडटेण्डि । रा.नि.व.२३ । भा. । वै.निघ. नवज्व. चि. विश्वतापहरणरसे । See कारस्करः ।

विषतिन्दुकजम् । क्ली । मधुरतिन्दुकफले । र.सा.सं.वंशीक्यडम्बररसे । कारस्करफले । কুঁচিলা ফল । गलत्कुष्ठारिरसे ।

विषदम् । क्ली । पुष्पकाशीशे । रा.नि.व.१३ ।

विषदंशः (कः) । पुं । मार्जारे । वै.निघ. ।

विषदंष्ट्रा । स्त्री । सर्पकङ्कालिकायाम् । प.मु. । र.सा.सं. । नागदमन्याम् । वै.निघ. ।

विषदन्तः (कः) । पुं । बिडाले । वै.निघ. । (कः) सर्पे । श.च. ।

विषदमूला । स्त्री । बहुमूलमाकन्याम् । रा.नि.व.७ ।

विषदर्शनमृत्युकः । पुं । चातकपक्षिणि । है.च. ।

विषदाता (दृ) । पुं । विषप्रयोक्तृपुरुषे । लक्षणं यथा—"न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षन् मोहमेति च । अपार्थं बहुसङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् । स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमकस्माद्विलिखेद्धसेत् । वेपथुर्जायते तस्य त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षते ॥" इत्यादि । सु.कल्प.१भ. ।

विषद्रुमः । पुं । विषतिन्दुके । কুঁচিলা, নাক্সড়া গাছ । रा.नि.व.९ ।

विषधरः । पुं । सर्पे । अम. ।

विषधर्म्मा । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । আলকুশী । श.च. ।

विषध्वंसी (इन्) । पुं । नागरमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

विषनाशनः । पुं । शिरीषवृक्षे । प.मु. । माणके । মানকচু । प.मु. ।

विषनाशिनी । स्त्री । सर्पकङ्काल्याम् । श.च. । वन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.निघ. ।

विषनुत् । श्योणाकवृक्षे । श.च. ।

विषपत्रिका । स्त्री । पत्रविषभेदे । तत्तु वैपालादिबीजमध्यस्थपत्रम् । सु.कल्प.२भ. ।

विषपुष्पम् । क्ली । अतसीपुष्पे । रा.नि.व.२३ । नीलपद्मे । श.मा. । [वि.८ ।

विषपुष्पः (कः) । पुं । मदनवृक्षे । रा.नि.

विषप्रशमनी। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटक्याम्। वै. निघ.। [দন্তী গাছ। रा.नि.व.६।

विषभद्रा (द्रिका)। स्त्री। भद्रदन्त्याम्।

विषभिषक्। पुं। विषवैद्ये। हे.च.।

विषभुजङ्गः। विषधरसर्पे। वैद्यकम्।

विषमः। त्रि। वन्धुरे। असमाने। अनियतकालस्थायिनि। "वेपथुर्विषमो वेगः।" मा.नि.। पुं। श्रीलवृक्षे।

विषमग्राहि। त्रि। एकदेशग्राहिणि। सु. सू.७अ.। [গাছ।प.मु.।

विषमच्छदः। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। ছাতিম-

विषमज्वरः। पुं। ज्वरविशेषे। "यः स्यादनियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च। वेगतश्चापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृतः॥" र.सा. सं.। रसरक्ताश्रितज्वरे। एकद्वित्रिचतुर्थकज्वरेषु। निदानादि—"दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः। धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्। सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ। सन्ततो रसधातुस्थः सततो रक्तधातुगः। भिषजा स च विज्ञेयः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रयः। मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि अस्थिमज्जागतः पुनः। कुर्य्याच्चतुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम्। विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते। तेनार्द्धं शीतलं देहमर्द्धमुष्णं प्रजायते। काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः। तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः॥" इत्यादि। मा.नि.।

विषमज्वराङ्कुशलौहम्। क्ली। विषमज्वरे औषधम्। पाठः—"रक्तचन्दनह्रीवेरपाठोशीरकणाशिवाः। नागरोत्पलधात्रीभिस्त्रिमदेन समन्वितम्। लौहं निहन्ति विविधान् समस्तान् विषमज्वरान्...॥" पुस्तकान्तरेऽस्य नाम चन्दनादिलौहम्। रस.चि.।

विषमज्वरान्तकरसः। पुं। विषमज्वरे पुटपक्वम् औषधम्। पाठः—"हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकेन सुकज्जलम्। पर्पटीरसवत् पाच्यं मताङ्घ्रिहेमभस्मकम्। लौहं ताम्रमभ्रकञ्च रसस्य द्विगुणं तथा। वङ्गकं गैरिकञ्चैव प्रवालञ्च रसार्द्धकम्। मुक्ता शङ्खं शुक्तिभस्म प्रदेयं रसपादिकम्। मुक्ता गर्हे च संस्थाप्य पुटपाकेन [illegible] ...)
[illegible] ...विशेषे। বীজতাড়ক। हिं मधार। तत्पर्य्यायः,—ऋष्यगन्धा छगलाङ्घ्री ऋच-

করিবে। স্বর্ণভস্ম।০ আনা। লৌহ, তাম্র, অভ্র প্রত্যেকে ২ তোলা। বঙ্গ, গিরিমাটী এবং প্রবাল প্রত্যেক ॥০ তোলা। মুক্তা, শঙ্খভস্ম, শুক্তিভস্ম প্রত্যেক।০ আনা। সমস্ত একত্র জলে মাড়িয়া উগ্র ঝিনুকের ভিতর ভরিয়া উহাতে গোময়মৃত্তিকার লেপ দিবে। শুকাইলে, ১৫।২০ খানি ঘুঁটের পুট দিয়া লক্ষ্য রাখিবে, যেমন গন্ধকের গন্ধ বাহির হইবে অমনি তুলিয়া লইবে। মাত্রা ২ রতি। भैष.।

विषमभोजनम्। क्ली। विषमाशने। मा.नि.।

विषमर्द(र्दि)निका (नी)। स्त्री। गन्धनाकुल्याम्। গন্ধরাস্না। रा.नि.व.७।

विषमवल्कलः। पुं। करुणनिम्बुके। নারঙ্গনেবু। प.मु.।

विषमवेगः। पुं। न्यूनाधिकवेगे। मा.नि.।

विषमा। स्त्री। सौवीरबदरे। भा.।

विषमाग्निः। पुं। न समानाग्नौ। येन कदाचित् सम्यक् पच्यते कदाचिच्च न पच्यते। निदा.।

विषमाधुरम्। क्ली। शृङ्गीविषे। भैष.ज्व.चि. पानीयवट्याम्।

विषमाधूकम्। क्ली। द्रव्यविशेषे। विगमा इति लोके। भैष.शिरो.रो.चि. किङ्किणीतैले।

विषमाशनम्। क्ली। अकाले बहूनि स्तोके वा भोजने। "बहुस्तोकमकाले वा तज्ज्ञेयं विषमाशनम्।" गुणाः—"आलस्यगौरवाटोपशब्दाश्च कुरुतेऽधिकं। हीनमात्रं तनोः कार्श्यं करोति च बलक्षयम्।" भा.।

विषमाशुकरः। पुं। ग्रन्थिपर्णमूले। গেঁঠেলা। वै.निघ.। [वै.निघ.।

विषमुष्टकः। पुं। मदनवृक्षे। ময়না গাছ।

विषमुष्टिः। पुं। महानिम्बे। মহানিম্। मदनवृक्षे। रा.नि.व.८।२१। राजनिम्बे, क्षुद्रक्षुपविशेषे। ঘোড়ানিম্। हिं विषदोड़ी, काड़्सिङ्गे। तत्पर्य्यायाः,—केशमुष्टिः सुमुष्टिः रणमुष्टिकः [illegible] भावप्रकाशः—तिक्तः कटुः दीपनः [illegible]। वृक्षि। तत्पर्य्यायः रक्तपित्तहरश्च। सिद्धिः लक्ष्मीः पुष्टिदा वृद्धिदा [illegible]। कुचेला सम्पत् आशीः जनेष्टा भूतिः सुत् [illegible] विषपणा दक्षिणावर्त्तफला गौड़े प्रसिद्धा। "ऋद्धि-

विषमुष्टिकः (का)। पुं, स्त्री। विषमुष्टौ। रा.नि.व.२३। इ.स.३८४. सुरसादिः। "तथाच विषमुष्टिका।" इन्दलम्बुषेति केचित् · कुचिला। ·कर्कोटी वा।

विषमूला। स्त्री। शिरामलके। प.मु.।

विषमृत्युः। पुं। जीवञ्जीवपक्षिणि। चकोर। विका.। [शेमाकुन। वै.निघ.।

विषमोभयकण्टकः। पुं। घण्टावदरे।

विषयः। पुं। इन्द्रियभोग्येषु रूपरसस्पर्शगन्धशब्देषु। रा.नि.व.१८। मुञ्जतृणे। मूँज। वै.निघ.।

विषयि। क्ली। इन्द्रिये।

विषयेन्द्रियम्। क्ली। शब्दादिग्राहकेन्द्रियेषु। रा.नि.व.१८।

विषरूपा। स्त्री। अतिविषायाम्। आतईच। रा.नि.व.६। महानिम्बुकी। इन्दलम्बुषायाम्। कर्कोट्याम्। वा.सू.१५अ.सुरसादिः। अरुषः।

विषरोगः। विषजन्यरोगमात्रे।

विषलम्। क्ली। विषे। श.च.।

विषलता। स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्। राखालशशा। रा.नि.व.३।

विषलिप्तकम्। क्ली। विषसङ्घरणे। विषदग्धे। वा.उ.२६.८.।

विषवज्रपातः। पुं। रसे। रस.र.विष.चि.।

विषवर्त्म (न्)। क्ली। नेत्रवर्त्मगत-रोगविशेषे। तल्लक्षणं यथाः—"त्रयो दोषा बहिः शोथं कुर्य्याच्छिद्राणि वर्त्मनोः। स्रवत्यन्तमुदकं विषवद् विषवर्त्म यत्॥" भा.।

विषवल्ली। स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्। राखालशशा। रा.नि.व.३।

विषविद्या। स्त्री। विषघ्नमन्त्रभेदे। विषविज्ञानशास्त्रे। [प.मु.।

विषवृक्षः। पुं। उदुम्बरवृक्षे। यज्ञडुमुर।

विषवैद्यः। पु। विषमन्त्राभिज्ञे वैद्ये। साँपेर ओझा। अम.।

विषसैरिणी। स्त्री ...कर्ति। ...वी

धान। रा.नि.व...। पुं। (Diospyros

विषशाल...। विषद्रुमे। कूँचिला गाछ। हिं ...न्द। तें मचितन्की, माकुटेङ्कि। रा.

विषशूकः। पुं। भ्रमरौले। भीमरुल। भूरिप्र.।

विषशृङ्गी (ङ्गिन्)। पुं। भ्रमरौले। हारा.।

विषशोकापहः। पुं। तण्डुलीयवृक्षे। काँटा नटिय़ा। वै.निघ.।

विषसंयोगः। पुं। सिन्दूरे। वै.निघ.।

विषसूचकः। पुं। चकोरपक्षिणि। हे.च.।

विषसृक्का (क्कन्)। पुं। भ्रमरौले। भीमरुल। त्रिका.। [भा.।

विषस्फोटः। पुं। स्फोटकभेदे। विषफोँड़ा।

विषहन्ता (न्तृ)। पुं। शिरीषवृक्षे। रा.नि.व.९।

विषहन्त्री। स्त्री। अपराजितायाम्। श्वेतापराजितायाम्। रा.नि.व.७। निर्व्विषायाम्।

विषहरः। पुं। ग्रन्थिपर्णभेदे। त्रि। विषघ्नौषधादौ।

विषहरा (हा)। स्त्री। देवदालीलतायाम्। मेषाताड़ा। रा.नि.व.३। निर्विषायाम्। रा.नि.व.६।

विषहरी। स्त्री। मनसादेव्याम्। श.र.।

विषहरी(वर्त्तिः)। स्त्री। विषे हिता। पाठः—"अश्वपालभवां मज्जां भावयेन्निम्बुकद्रवैः। एकविंशतिवारन्तु ततो वर्त्तिं प्रकल्पयेत्। मनुष्यलालया घृष्टा ततोनेत्रे तयाञ्जयेत्...॥" रस.चि.।

विषहारकः। पुं। भूकदम्बे। वै.निघ.।

विषहारिणी। स्त्री। निर्विषायाम्। वै.निघ.।

विषा। स्त्री। अतिविषायाम्। आतईच। रा.नि.व.६। चि.क्र.अ.प्रदर.चि.। "लोध्रं विषा गैरिकम्।" वै.निघ.२भ.कण्ठकुब्ज.ज्व.चि.। "विषा-मलकपुष्कराः।" लाङ्गलिकायाम्। विषलाङ्गलिका। वै.निघ.। कटुतुण्डयां। कटुतराइ। रा.नि.व.३। काकोल्यां। वा.उ.५अ.।

विषाख्या। स्त्री। शुक्लकन्दातिविषायाम्। श्वेत आतईच। वा.सू.१५अ. मुस्तादिः। "भल्लातपाठातिफलाविषाख्या।" वा.उ.५अ.।

विषाङ्कुरः। पुं। शल्यास्त्रे। त्रिका.।

विषाणम्। क्ली। कुष्ठौषधे। कुड़। हस्तिदन्ते। ... । ने.। नीलपद्मे। श.मा.। ...

विषपुष्पः (कः)। पुं। मदनवृक्षे। रा.नि.

वृत्तबीजः। पुं। राजमाषे। बरबटी। रा.नि.व.१६। शिम्बाड्ये। रा.नि.व.४।

वृत्तबीजका (जा)। स्त्री। पाण्डुरफल्याम्। रा.नि.व.५। आढ़क्यां। अड़हर। रा.नि.व.१६।

वृत्ता। स्त्री। मांसरोहिण्याम्। प्रियङ्गुलतायाम्। रा.नि.व.१२। श्वेतनिष्पावे। श्वेत शीम। रा.नि.व.१६। झिञ्झिरीटाक्षुपे। रा.नि.व.४। नागदमन्याम्। नागदना। रा.नि.व.५। रेणुकायाम्। रेणुक। रा.नि.व.६। वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. वातारिरसे। हस्तिकोशातक्याम्। हस्तिघोषा। रा.नि.व.७।

वृत्तिः। स्त्री। जीवनोपाये। अम.।

वृत्तिखः। पुं। कृकलासे। रा.नि.व.१९।

वृत्तोर्व्वारुः। पुं। खर्मूजाख्ये। खर्मूजा गाछ। रा.नि.व.७।

वृतभोजनः। पुं.। गण्डीरशाके।

वृथार्त्तवा। स्त्री। वन्ध्यायां स्त्रियाम्। वन्ध्या। रा.नि.व.१८।

वृद्धम्। क्लो। शैलजनामगन्धद्रव्ये। शैलज। रा.नि.व.१२। पुं। एकपञ्चाशदूर्द्धं वृद्धे, स्थविरे। रा.नि.व.१८। अपिच—"ततस्तु सप्ततेरूर्द्धं क्षीण-धातुरसादिकः। क्षीयमाणेन्द्रियबलः क्षीणरेता दिने दिने॥ बली पलित खालित्ययुक्तः कर्म्मसु चाक्षमः। कासश्वासादिभिः क्लिष्टो वृद्धोभवति मानवः॥" वृद्धदारकलतायाम्। रा.नि.व.३।

वृद्धकाण्टः (कः)। पुं। वृक्षदोहचे। वै.निघ.।

वृद्धकर्णिका। स्त्री। पाठायाम्। रा.नि.व.६।

वृद्धकाकः। पुं। द्रोणकाके। दाँड़काक। वै.च.।

वृद्धकोटरपुष्पी। स्त्री। नीलवुह्नायाम्। वृद्ध-दारके। [कल्प.४भ.।

वृद्धगोनसः। पुं। मण्डलिसर्पविशेषे। सु.

वृद्धतिक्ता। स्त्री। पाठायाम्। आकनादि। वै.निघ.।

वृद्धत्वम्। क्लो। वार्द्धक्ये। अम.।

वृद्धदारकः (रुः, कः)। पुं। (Gmelina asiatica or Rourea santaloides.) स्वनामख्यातलताविशेषे। बीजताड़क। हिं बधार। तत्पर्य्यायाः,—ऋष्यगन्धा छगलाद्री अजगन्धा छगलान्त्री आवेगी जुङ्गः जुङ्गकः जुङ्गा छगला छगली अन्त्री श्यामः हृष्यगन्धा दीर्घवालुका वृद्धः कोटरपुष्पी अजान्त्री वृद्धदारः वृद्धकोटरपुष्पी। स द्विविधः श्वेतरक्तभेदेन। गुणाः—"वृद्धदारद्वयं शीत्यं पिच्छिलं कफवातहृत्। बल्यं कासामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्य्यदम्॥" रा.नि.व.३। कृष्ण-वृद्धदारके। वै.निघ.।

वृद्धदारकादिलौहम्। क्लो। करस्तम्भाधि-कारे औषधम्। पाठः—"वृद्धदारविहृड्गीकरि-कर्णाग्निमानकैः। त्रिकत्रयंयुतो लौह आमवाता-न्तको मतः॥" इदं शीघ्रवाकरस्य। रस.र.।

वृद्धधूपः। पुं। श्रीरीपहचे। श्रीवासहचे। वै.निघ.।

वृद्धधूमा। स्त्री। श्लेष्मातकवृक्षे। वै.निघ.।

वृद्धनाभिः। त्रि। उच्चनाभौ। ढोंड़ा। अम.।

वृद्ध(द्धि)शैला। स्त्री। महासमङ्गायाम्। बड़ लज्जालुका। रा.नि.व.४। महाबलायाम्। वै.निघ.।

वृद्धराजः। पुं। अम्लवेतसे। कश्चित्।

वृद्धरुहा। स्त्री। शतावर्य्याम्। च.सू.४अ.।

वृद्धवाहनः। पुं। आम्रहचे। कश्चित्।

वृद्धविभीतकः। पुं। आम्रातकहचे। आमड़ा गाछ। श.मा.।

वृद्धसूत्रकम्। क्लो। इन्द्रतूलके। तारा.।

वृद्धा। स्त्री। पञ्चाशोर्द्ध प्राचीनायाम्। बुड़ि। "बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोड़श। ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि॥ तदूर्द्धमधिरूढ़ा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि। वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सव वर्ज्जिता॥ भा.। तत्सम्भोगे मरणं भवति। राज.। "बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणधारिणी। प्रौढ़ा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरण-मादिशेत्॥" महाश्रावणिकायाम्। रा.नि.व.५। अङ्गुष्ठे। बुड़ा आङ्गुल। श.र.।

वृद्धाङ्गुलिः। स्त्री। अङ्गुष्ठाङ्गुलौ। बुड़ा आङ्गुल। श.र.।

वृद्धिः। स्त्री। आधिक्ये। च.सू.१अ.। स्वनाम-ख्यातौषधौ। वृद्धि। तत्पर्य्यायाः,—योग्या ऋद्धिः सिद्धिः लक्ष्मीः पुष्टिदा वृद्धिदात्री मङ्गल्या श्रीः सम्पत् आशीः जनेष्टा भूतिः सुत् सुखं जीवभद्रा। एषा दक्षिणावर्त्तफला गौड़े प्रसिद्धा। "ऋद्धि-

वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले। ऋद्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः। प्रयोगेष्वनयोरेकं यथालाभं प्रयोजयेत्॥" गुणाः—"ऋद्धिर्गर्भप्रदा शीता बृंहणी मधुरा स्मृता। वृष्या पित्तास्रशमनी चतकासक्षयापहा॥" भा.। मधुरा स्निग्धा तिक्ता शीतला रुचिमेधाकरी श्लेष्मकुष्ठकृमिघ्नी च। रा.नि.व.५। वा.सू.१५अ. पद्मकादिः। रोगविशेषे। सा: सप्तविधाः—वातपित्तकफशोणितमेदोमूत्रान्त्रजाश्चेति। निदानादि—"क्रुद्धोऽनूर्द्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन्। मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः। प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः। दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः॥" मा.नि.। तासां मूत्रान्त्रनिमित्ते वृद्धौ वातसमुत्थे, केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः। अधः प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोषवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते। तासां भविष्यतीनां पूर्व्वरूपाणि वस्तिकोटीमुष्कमेढ्रेषु वेदना मारुतनिग्रहः फलकोशशोफश्चेति। तत्र वातवृद्धिं वातपूर्णदृतिमिव परुषां, पित्तवृद्धिं पक्वोदुम्बरसङ्काशां, श्लेष्मवृद्धिं कठिनामल्पवेदनां शीतां कण्डुमतीं, रक्तवृद्धिं कृष्णस्फोटावृतां पित्तवृद्धिलिङ्गां, मेदोवृद्धिं मृदुस्निग्धां कण्डुमतीमल्पवेदनाञ्च जानीयात्। मूत्रवेगधारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति। सु.नि.१२अ.।

वृद्धिका। स्त्री। शङ्खपुष्प्याम्। শ্বেত অপরাজিতা। अर्कपुष्प्याम्। वै.निघ.। ऋद्धौ। श.मा.।

वृद्धिदः। पुं। जीवकनामकक्षुपे। জীবক। रा.नि.व.५। वाराहीकन्दे। रा.नि.व.७।

वृद्धिदात्री। स्त्री। ऋद्धौ। वृद्धि। रा.नि.व.५।

वृद्धिपत्रम्। क्ली। षडङ्गुलशस्त्रविशेषे छेदने भेदने च। सु.सू.८अ.। वृद्धेः पत्रमिव वृद्धिपत्रं। "वृद्धिपत्रं क्षुराकारं छेदभेदनपाटने। ऋज्वग्रमुन्नते शोफे गम्भीरे तु तदन्यथा॥ नताग्रं पृष्ठतो दीर्घं ह्रस्ववक्त्रं यथायथम्॥" तत् द्विविधं—ऋज्वग्रं प्रनताग्रञ्च। द्वे अपि सप्ताङ्गुलम् अर्द्धपञ्चाङ्गुलं वृत्तं साद्धाङ्गुलफलञ्च कार्य्यं। तयोः प्रथमं क्षुरमाह। सु.टी.ड.।

वृद्धिभाक्। स्त्री। वृद्धौषधौ। नकुल.१०अ.।

वृद्धैला। स्त्री। स्थूलैलायाम्। বড় এলাচ। वै.निघ.।

वृधसानः। पुं। मनुष्ये। उणा.।

वृन्तम्। क्ली। प्रसूनबन्धने। বোঁটা। अम.। कुचाग्रे। मे.।

वृन्ताकः। पुं। शाकश्रेष्ठे। নটিয়া শাক। रा.नि.व.२३। उपोदिकायाम्। পুঁই। वार्त्ताकुवृक्षे। বেগুন গাছ। रा.नि.व.७। क्ली। तत्फले। বেগুন। भा.नवज्व. चि.। "वृन्ताकाद्यं पथ्यमेतत् प्रदिष्टम्।" गुणाः—"वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम्। ज्वरवातबलासघ्नं दीपनं शुक्रलं लघु। तद्बालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरं लघु। वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम्। कफमेदोऽनिलामघ्नमत्यर्थं लघु दीपनम्। तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम्। अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत्। तदर्शःसु विशेषेण हितं हीनञ्च पूर्व्ववत्॥" भा.पू.१भ.शा.व.।

वृन्ताकी। स्त्री। वार्त्ताकीवृक्षे। रा.नि.व.७। बृहत्याम्। मद.।

वृन्तिका। स्त्री। कटुकायाम्। কট্‌কী। श.च.।

वृन्दः। पुं। वृन्दाचार्य्यकृतचिकित्सासंग्रहे। कण्ठरोगभेदे। तल्लक्षणं यथा—"समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति। तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाद् ज्ञेयं सतोदम् पवनात्मकन्तु॥" मा.नि.।

वृन्दा। स्त्री। तुलसीवृक्षे। श.र.। वृक्षोपरिजातलतायाम्। वै.निघ.।

वृवूकम्। क्ली। जले।

वृशः। पुं। वासकवृक्षे। বাসক গাছ। अ.टी. भ.। उन्दुरौ। श.र.। स्त्री। वासायाम्। বাসক। उणा.।

वृश्चिः। पुं। रक्तपुनर्नवायाम्। वै.निघ.कास. चि.कण्टकारीघृते।

वृश्चिकः। पुं। श्वेतपुनर्नवायाम्। रक्तपुनर्नवायाम्। वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. महाराह्नादौ। तन्नामककीटविशेषे। বিছা। हिं बिच्छू। मं विंचू। तद्विषगुणाः—"वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत्। ऊर्द्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति। दंशः सद्योऽतिरुक् श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च॥" वा.उ.३७अ.। ते त्रिविधाः मन्दमध्यमहाविषभेदेन। तत्र मन्दविषा गोशकृत्कोथजाः द्वादश, मध्यविषाः काष्ठेष्टिकोद्भवास्त्रयः, उत्तमाश्च महाविषाः सर्पकोथजाः विषजाश्च पञ्चदश। एवं

त्रिंशद्वृश्चिकजातय:। तेषां मन्दविषा: यथा—"कृष्ण: श्याव: कर्वुर: पाण्डुवर्णो गोमूत्राभ: कर्कशो मेचकश्च। श्वेतो रक्तो रोमश: शाद्वलाभो रक्तश्चैते मन्दवीर्य्या मतास्तु। दष्टलक्षणानि—एभिर्दष्टे वेदना वेपथुश्च गात्रस्तम्भ: कृष्णरक्तागमश्च। शाखादष्टे वेदना चोर्द्ध्वमेति दाहस्वेदौ दंशशोफो ज्वरश्च।" इति। मध्या यथा—"रक्त: पीत: कापिलेनोदरेण सर्व्वे धूम्रा: पर्व्वभिश्च त्रिभि: स्यु:। एते मूत्रोच्चारपूत्यण्डजाता मध्या ज्ञेयास्त्रिप्रकारोरगाणाम्। जिह्वाशोफो भोजनस्यावरोधो मूर्च्छा घोरा मध्यवीर्य्याभिदष्टे।" उत्तमा यथा—"श्वेतश्चित्र: श्यामलो लोहिताभो रक्त: श्वेतो रक्तनीलोदरौ च। पीतो रक्तो नीलपीतोऽपरश्च रक्तो नीलो नीलशुक्लस्तथा च। रक्तो वभ्रु: पूर्व्ववच्चैकपर्व्वा यश्चापर्व्वा पर्व्वणी द्वे च यस्य। नानारूपा वर्णतश्चापि घोरा ज्ञेयाश्चैते वृश्चिका: प्राणचोरा:। जन्म तेषां सर्पकोथात् प्रदिष्टं देहेभ्यो वा घातितानां विदिष्ट। एभिर्दष्टे सर्पवेगप्रवृत्ति: स्फोटोत्पत्तिर्भ्रान्तिदाहौ ज्वरश्च। खेभ्य: कृष्णं शोणितञ्चापि तीव्रं तस्मात् प्राणैस्त्यज्यते शीघ्रमेव॥" सु.कल्प.८अ.। ओषधिविशेषे। मे.। शूककीटे। শুয়াপোকা। अम.। मदनवृक्षे। कर्कटे। गोमयकीटे। গোবরে' পোকা। भरत:।

वृश्चिकप्रिया। स्त्री। पूतिकायाम्। পুঁইশাক। श.मा.।

वृश्चिकर्णी। स्त्री। आखुकर्णीलतायाम्। মূষাকাণী লতা। रा.नि.व.३।

वृश्चिकविषम्। क्ली। वृश्चिककीटस्य विषे।

वृश्चिकविषापहा। स्त्री। महाराजायाम्। नाकुल्याम्। व.निघ.।

वृश्चिका। स्त्री। क्षुद्रक्षुपविशेषे। सं चित्तुथा। कं इङ्गुलि। वम्. विच्छुवा। तत्पर्य्याया:,—नखपर्णी पिच्छिला अलिपत्रिका। गुणा:—पिच्छिला अम्ला अन्त्रवृद्धिघ्नी च। रा.नि.व.५। चि.क.क.५प.। पृश्निपर्ण्याम्। চাকুলিয়া। श्वेतपुनर्नवायाम्। वै.निघ.।

वृश्चिकाली। स्त्री। (Fragia involucrata.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे। বিছাতী। हिं वर्हंटा। मं वृश्चिकाली। कं चेलिगुत्तु। तें तेलुघोंड़ी। ता, कच्चुरि। वम्. शेढशिंगी। तत्पर्य्याया:,—वृश्चिपत्री विषघ्नी नागदन्तिका सर्पदंष्ट्रा भ्रमरकाली उष्ट्रधसरपुच्छिका काली नेत्ररोगहा जष्टीका अलिपर्णी दक्षिणावर्त्तकी कालिका आगमावर्त्ता देवलाङ्गुलिका करभी भूरिदुग्धा वार्कशा स्वर्णदी युग्मफला चौर-विषाणिका विषाणी भासुरपुष्पा। तद्गुणा:—कटु: तिक्ता हृदयवक्त्रशोधनी रक्तपित्तघ्नी विषव्याधीचकघ्नी बल्या च। रा.नि.व.९। कासघ्नी वातघ्नी च। राज.। कण्टकितमेषशृङ्गतुल्याकारफला। इति। सु.सू.३८ ३९अ.वातशमने। उष्ट्रधूसकमेषशृङ्ग्याम्। इति। वा.सू.१५अ.अर्कादि:। "भार्गी रास्ना वृश्चिकाली प्रकीर्य्या।" कण्टकितमेषशृङ्गतुल्याकारफला पाठापत्रा ईषद्रोमशा श्वेतपुष्पपुच्छा दक्षिणावर्त्तवल्ली मेषशृङ्गीभेद:। सु.चि.८अ.। सि.यो.उन्मा.[illegible]. च.द.चाङ्गेरी[illegible]।

वृश्चिकाहिविषापहा। स्त्री। नाकुल्याम्। गन्धरास्ना। वं.निघ.।

वृश्चिपत्री (र्णी)। स्त्री। वृश्चिकाल्याम्। বিছাতি। प.मु.। र.मा. लघुमेषशृङ्ग्याम्। ক্ষুদ্র মেড়াশিঙে। वै.निघ.।

वृश्ची। स्त्री। वृश्चीरक्षुपे। পুনর্নবা। वा.चि.३अ.।

वृश्चीद्वयम्। क्ली। वृश्चीरयुगले। श्वेतरक्तपुनर्नवयो:। चि.क.क.१स्त.३अ.।

वृश्चीर: (व:) (क:)। पुं। श्वेतपुनर्नवायाम्। শ্বেতাপুঙ্খা। प.मु.। च.सू.४अ.। र.सा.सं.क्षुधावतीगुटिकायां नागवलातैले च। च.द.वि.ज्व.चि.। "वृश्चीरबिल्ववर्षाभू।" वा.सू.१५अ. विदार्य्यादौ। च.द.कास.चि.वृहत्कण्टकारीघृते। च.द.वा.व्या.चि.एकादशशतप्रसारणीतैले। वा.र.पि.चि.अष्टतावद्घृते।

वृष:। पुं। वलीवर्द्दे। ষাঁড়। अम.। तन्मूत्रगुणा:—"वृषमूत्रञ्च शोफघ्नं कृमिदोषविनाशनम्। कामलाग्रहणीपाण्डुनाशनञ्चाग्निदीपनम्॥" अत्रि.९अ.। ऋषभकौषधौ। रा.नि.व.५। दुरालभायाम्। रा.नि.व.२३। वासकवृक्षे। रा.नि.व.४। च.चि.३अ.। च.द.गुड़.घृते, कामदेवघृते। नदीभल्लातके। गोधूमे। प.मु.। मूषिके। मे.। क्ली। वासामूले। वर्हे। श.मा.।

वृषकर्णिका (र्णी)। स्त्री। सुदर्शनालतायाम्। সুদর্শন গুলঞ্চ, উন্নতি পূন্নতি। च.सू.४अ.। वा.सू.१५अ. सुरसादौ। "खरवुषवृषकर्णी-कट्फलं कासमर्द्द:।" अजान्त्र्याम्।

वृषगन्धा (न्धिका)। स्त्री। छगलान्त्र्याम्।

छागलवेंटे । रा.नि.व.३ । अतिबलायाम् । पीत बेनेड़ा । वै.निघ. ।

वृषण: । पुं । अण्डकोषे । रा.नि.व.१८ । तदुत्पत्ति:—मांस-रुधिर-कफ-मेदसां साराशात् वायुयोगेन भवति । सु.शा.४अ. ।

वृषणकच्छू: । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे ।...टा । निदानादि—"स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंस्थित: । प्रक्लिद्यते यदा स्वेदात् स कण्डूं जनयेत्तदा । तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोट: स्रावश्च जायते । प्राहुर्वृषणकच्छूं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजां ॥" सु.नि.१३अ. । मा.नि. ।

वृषदंश: (क:) । पुं । विड़ाले । विड़ाल । अम. । च.द.वात.चि. । "पयसा वृषदंशस्य शकृत् ।" वा.च.३अ. । [रा.नि.व.६ ।

वृषध्वाङ्क्षा (ङ्क्षी) । स्त्री । नागरमुस्तायाम् ।

वृषनाशन: । पुं । विड़ङ्गे । श.मा. ।

वृषपत्रिका । स्त्री । वस्तान्त्र्याम् । छागलवेंटे । रा.नि.व.३ ।

वृषपर्णिका । स्त्री । ब्राह्मण्यष्टिकायाम् । बामनहाटी । च.सू.४अ.क्रिमिघ्न-गण: ।

वृषपर्णी । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । इन्दुरकाणी । मूषाती । प.मु. । क्षुद्रदन्त्याम् । र.म. ।

वृषपर्व्वा (न्) । पुं । कशेरौ । केशुर । विश्व. ।

वृषभ: । पुं । वृषे । मे. । ऋषभके । उणा. ।

वृषभध्वजा । स्त्री । महादन्तीवृक्षे । बड़ दन्ती । वै.निघ. ।

वृषभपल्लव: । पुं । वासावृक्षे । बासकवृक्ष । वै.निघ. २भ.चय.चि.वसन्तकुसुमाकररसे ।

वृषभाक्षी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखालशशा । रा.नि.व.३ ।

वृषमूलम् । क्ली । वासामूले । बासकमूल । वातरक्त चि. रुद्रतैले ।

वृषल: । पुं । गृञ्जने । गाजर । घोटके । मे. ।

वृषलोचन: । पु । मूषिके । हे.च. ।

वृषवीभत्स: । पु । कपिकच्छुभेदे । वै.निघ. ।

वृषसार: । पु । शुक्लवटे । देवकुम्भाण्डवृक्षभेदे । वै.निघ. । [श.मा. ।

वृषस्कन्धी (न्) । पुं । भल्लूके । भीमरुल ।

वृषस्यन्ती । स्त्री । अतिकामुकायाम् । अम. ।

वृषा (न्) । पुं । घोटके । वृषे । हे.च. । कर्णे । मे । स्त्री(षा) । लघुमूषिकपर्णीलतायाम् । मूषाती । रा.नि.व.३ । द्रवन्त्याम् । बड़ दन्ती । रा.नि.व.५ । इयम् एरण्डवत्पत्रविटपा, अस्याभे दन्ती देया । भा.सन्निक-ज्व.चि. । अश्वगन्धायाम् । भा.सन्निक ज्व चि.वचादि: । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । कपिकच्छौ । हे.च. । [मे. ।

वृषाकपायी । स्त्री । शतावर्य्याम् । जीवन्त्याम् ।

वृषाकर: । पुं । माषे । माषकलाइ । रा.नि.व.१६ । [षण्ढे । मे. ।

वृषाङ्क: । पुं । पानीयभल्लातके । जलजभेला ।

वृषाणी (इन्) । पुं । ऋषभके । रा.नि.व.५ ।

वृषादनी । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा । वै.निघ. ।

वृषायण: । पुं । चटकपक्षिणि । हारा. ।

वृषाहार: । पुं । विड़ाले । हारा. ।

वृषी (इन्) । पुं । मयूरे । श.मा. ।

वृष्टि: । स्त्री । जलवर्षणे । गुणा:—"वृष्टिर्निष्यन्दिनी शीता निद्रालस्यबलप्रदा । मलापहारिणी वायुदायिनी वह्निवारिणी ॥" राज.२प. । वृष्टिजलं भूमिपतितमष्टविधं भवति । तद्यथा—श्रावणभाद्राश्विनकार्त्तिकभवजलानीति चतुर्विधमित्यष्टविधं वृष्टिजलम् । तच्च पुनर्दिवावृष्टिरात्रिवृष्टिदुर्दिनवृष्टिभवत्वेन भिन्नगुणं भवति । यथा—"निशाजलं कफकरं घनं शीतगुणात्मकं । सामुद्रतोयस्य समं विज्ञेयं वातकोपनम् । दिवा सूर्य्यांशुतप्ता च मघा वर्षन्ति यत्पय: । तत् कफघ्नं पिपासाघ्नं लघु वातप्रकोपनम् । दुर्दिने वृष्टिसम्भूतं वातकृतं सवातलम । कफकृत्श्लेष्मजनन तर्पणं दोषकोपनम् ॥" अथ श्रावणवृष्टिजलगुणा:—"तथा श्रावणवृष्टिश्च दोषरोगकरी नृणाम् । कण्ड्वादिदोषजननं पानीयं न प्रशस्यते ॥" अथ भाद्रवृष्टिजलगुणा:—"सघनं नाभसं नीरं श्लेष्मकृद्वातकोपनं । शमनं पित्तरोगाणां मधुरं रक्तदोषहृत् ॥" अथाश्विनवृष्टिजलगुणा:—"रुचं पित्तकरं चाम्लं गुल्म-रक्तविकारकृत् । पिवानलवसम्भूतं खरं श्रमविदोषकृत् ।" अथ कार्त्तिकवृष्टिजलगुणा:—"कार्त्तिकवृष्टिसम्भूतं नातिसन्तापशीतलं । नाशनञ्च त्रिदोषाणां सर्व्वशस्यप्रवर्द्धनम् । शीतलं बलकृद्दृष्यं विदाहज्वरनाशनं ।

क्वचित् पुष्पतरे देशे शरदर्तौ माधवम्। पित्त-ज्वरविनाशाय शस्यनिष्पत्तिहेतवे। शम्बरस्य सदा पथ्यमस्तं स्वातिसम्भवम्। गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत्तु भाजने। बल्यं रसायनं मेध्यं यन्ता पेय्यं ततःपरं। भनार्तेन विभुस्तन्ति गृहं धारा-धरास्तु यत्। पतितं तत् विशेषाय सर्व्वेषां देहि-नामपि॥" इति चातुर्मासिकजलम्। भवि.७म.। अन्यच्चतुर्विधं जलशब्दे द्रष्टव्यम्। "अकालवृष्टिजलं भूमिरोगकरं न प्रशस्तं।

वृष्टिका। स्त्री। आरण्यमषपुष्पायाम्। दूनो श्ण।

वृष्टिकालः। पु। वर्षर्त्तौ। [श.च.।

वृष्टिघ्नी। स्त्री। सूक्ष्मैलायाम्। गुजराटी एलाच।

वृष्टिजीवनः। पु। चातकपक्षिणि।

वृष्टिभूः। पु। भेके। हारा.।

वृष्णिः (ष्णी) (इन्)। मेषे। चम.।

वृष्यम्। क्ली। मनोहर्षणे। "मनसो हर्षणं यत्तु तत् सर्व्वं वृष्यमुच्यते।" यथा—वृष्यं मानापीतं हर्षणं भवति। "स्वस्थोक्तकर यत्तु तद्वृष्यम्।" च.चि.१म.। पु। इक्षुदण्डे। रा.नि.व.१४। माषे। नीवकलाय। हे.च.। आमलके। त्रि। शुक्रवृद्धिकरं भा.।

वृष्यकन्दिका (न्दा)। स्त्री। विदार्य्यां। भूमि-कुष्माण्ड। रा.नि.व.७। मूलके। वै.निघ.।

वृष्यगन्धा। स्त्री। वृद्धदारके। बीजतारक। श.र.। अजान्त्रीलतायाम्। छागलबेंटे। रा. नि.व.२। अतिबलायाम्। पीतबेलेड़ा। वै. निघ.।

वृष्यगन्धिका। स्त्री। अतिबलायाम्। पीत-बेलेड़ा। रा.नि.व.४।

वृष्यचण्डी। स्त्री। महामूषिककर्ण्याम्। बड़ मूषाकाणि। वै.निघ.।

वृष्यपर्णी। स्त्री। भूमिकुष्माण्डे। वै निघ.।

वृष्यफला। स्त्री। आमलकीवृक्षे। वै निघ.।

वृष्यवल्लिका (ल्ली)। स्त्री। भूमिकुष्माण्डे। रा.नि.व.७।

वृष्या। स्त्री। ऋद्धौ। र.मा.। शतावर्य्याम्। भूम्यामलक्याम्। रा.नि.व.५। आमलक्याम्। रा. नि.व.११। भूमिकुष्माण्डे। अतिबलायाम्। वृह-त्यम्। वै.निघ.। शूकशिम्ब्याम्।

वृहच्चित्तः। पुं। फलपूरे। श.च.।

वृहच्चुञ्चुः। पु। महाचुञ्चुशाके। रा.नि.व.४।

वृहच्छतावरीघृतम्। क्ली। असृग्दराधि-कारे घृतम्। पाठ.—"शतावरीरसप्रस्थं चोदयि-त्वायपीड़येत्। घृतप्रस्थसमायुक्तं क्षीरद्विगुणितं भिषक्। अतः कल्कानिमान् दद्यात् स्थूलोडुम्बर-सम्मितान्। जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टी चन्दन-पद्मकौ। श्वदंष्ट्रा चात्मगुप्ता च बला नागबला तथा। शालपर्णी पृश्निपर्णी विदारी शारिवाद्वयम्। शर्करा च समा देया काश्मर्य्याश्च फलानि च। सम्यक्सिद्धञ्च विज्ञाय तद्घृतमवतारयेत्॥" च. द.असृग्दर.चि.।

वृहच्छदः। पु। अक्षोटवृक्षे। आक्‌रोट गाछ। वै.निघ.।

वृहच्छफरी। स्त्री। महाप्रोष्ठीविशेषे। सन्नल-पुंठी। गुणाः—"स्निग्धास्यकण्ठरोगघ्नी च शा प्रोष्ठी प्रकीर्त्तिता।" राज.।

वृहच्छल्कः। पुं। चिङ्गटमत्स्ये। चिंड़िमाछ। जटा.।

वृहच्छालपर्णी। स्त्री। (Flemingia congesta.) महाशालपर्ण्याम्। बड़ शालपाणि। हिं बड़ शालपान्, भालइ वासन्द। बम्. तीड़ोला।

वृहच्छिम्बी। स्त्री। महाशिम्ब्याम्। बड़ शिम्। वै.निघ.।

वृहज्जीरकम्। क्ली। स्थूलजीरके। मोटा जीरा। भा.शाजी.चि.। "वृहज्जीरकमप्यव।"

वृहज्जीवन्ती। स्त्री। स्वनामख्यातौषधिविशेषे। बड़ जीवन्ती। तत्पर्य्यायाः,—पवभद्रा प्रियङ्करी यशस्करी मधुरा जीवपुष्टा। गुणाः,—बहुवीर्य्यकरी भूतविद्रावनी रसनियामिका च। रा.नि.व.३।

वृहज्जीवा। स्त्री। वृहज्जीवन्त्याम्। रा.नि.व.३।

वृहतिका (ती)। स्त्री। वार्त्ताक्याम्। बेगुन। र.मा.। (Solanum Indicum.) क्षुद्रवार्त्ताकी। व्याकुड़। हिं वाहंचट्टा। बम्. डोरली विङ्गनी। तै कुक्कमाचि। ता. चेरचुण्ट। तत्पर्य्यायाः— महती कान्ता वार्त्ताकी सिंहिका सिंही कुली राष्ट्रिका स्थूलकण्टा भण्टाकी महोटिका महोटी वहुपत्री कण्टतनुः कण्टफला कण्टालुः पीवरी वनवार्त्ताकी प्रसहा रक्तपाकी हिङ्गुली लतावृह-तिका अक्रान्ता पटावेदी क्षुद्रवार्त्ताकी क्षुद्रभण्टाकी

दुष्पधर्षिणी। सा द्विधा चविका श्वेता चेति। गुणा:—"बृहती पाचनी तीक्ष्णा ग्राहिणी वातनाशिनी।" राज.। "चविका बृहती तिक्ता कटु रुष्णा च तत्समा। युक्त्या द्रव्यविशेषेण धारासंस्तम्भसिद्धिदा। विज्ञेया श्वेतबृहती वातश्लेष्मविनाशिनी। रुच्या चाञ्जनयोगेन नानानेत्रामयापहा॥" रा.नि.व.४। अपिच,—"बृहती ग्राहिणी हृद्या पाचनी कफवातहृत्। कटु-तिक्तास्य-वैरस्य-मला-रोचक-नाशिनी॥ उष्णा कुष्ठज्वरश्वास-शूलकासाग्निमान्द्यजित्॥" भा.। तत्फलगुणा:—"तथा बृहत्या: फलमेव शस्तं सन्दीपनं स्यात् कफवातनाशि। कण्डूविसर्पज्वरकामलानां तथारुची घ्नमिदं वदन्ति॥" अवि.१६अ.। कण्टकार्य्याम्। चक्र.। च.द.कफज्व.चि.तिक्तादिकषाये। ज्वर.चि.वलादहने। मूत्रमर्म्मविशेषे। सु.शा.६अ.।

बृहतीकल्प:। पुं। चिकित्साकल्पभेदे।

बृहतीद्वयम्। क्ली। बृहती कण्टकारी चेति द्वये। सु.सू.३८अ.। च.द.वा.ज्व.चि. किरातादि:। "बृहतीद्वयगोक्षुरै:।" भा.मि.ज्वर.चि.। सूक्ष्मफला स्थूलफला चेति बृहतीद्वये। सु.चि.८अ.।

बृहतीफलम्। क्ली। बृहत्या वीजे।

बृहत्कन्द:। पुं। विष्णुकन्दे। रा.नि.व.७। गृञ्जने। र.मा.।

बृहत्कालशाक:। पुं। महाकासमर्द्दे। वड़ कालकाशन्दा। विका.।

बृहत्काय:। पुं। खगड़हव्ये। थागड़ा। प.मु.।

बृहत्कुक्षि:। वि। तुन्दिले। अम.।

बृहत्कोशातकी। स्त्री। हस्तिकोशातक्याम्। धुन्दुल। रा.नि.व.७।

बृहत्खर्ज्जूरिका। स्त्री। राजखर्ज्जूरिकायाम्। पिण्डीखेजूर। वै.निघ.।

बृहत्गोधूम:। पुं। महागोधूमे। वड़ गोम्। See महागोधूम:।

बृहत्ताल:। पुं। हिन्तालवृक्षे। रा.नि.व.९।

बृहत्तिक्ता। स्त्री। पाठायाम्। आकनादि। रा.नि.व.६।

बृहत्तृण:। पुं। वंशवृक्षे। श.च.।

बृहत्त्वक्। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। छातिम गाछ। "बृहत्त्वक् सप्तपर्णे स्यात्।" रा.नि.व २३।

बृहत्त्वच:। पुं। निम्बवृक्षे। प.मु.।

बृहत्धुस्तूरक:। पुं। राजधुस्तूरे।

बृहत्पञ्चमूलम्। क्ली। विल्वाग्निमन्थ टुण्टुक-(श्योणाक)पाठाकाश्मरीषु। सु.सू.३८अ.। "विल्वश्योणाकगाम्भारीपाटलागणिकारिका:.........पञ्चमूलमिदं महत्।" च.द.ज्व.चि.। गुणा:—"पञ्चमूलं महत्तिक्तं कषायं कफवातनुत्। मधुरं श्वासकासघ्नमुष्णं लघ्वग्निदीपनम्॥" भा.।

बृहत्पत्र:। पुं। हस्तिकन्दे। रा.नि.व.७। श्वेतलोध्रे। मधुयासूके। मिठा वेतो। व.निघ.।

बृहत्पत्रा। स्त्री। त्रिपर्णिकायाम्। रा.नि.व.७। कासमर्दक्षुपे। वै.निघ.।

बृहत्पर्ण:। पुं। शुक्लरोध्रे। वै.निघ.।

बृहत्पर्णी। स्त्री। महाशणपुष्पीविशेषे। वनशण। रा.नि.व.४।

बृहत्पाटलि: (ली)। पुं, स्त्री। धुस्तूरवृक्षे। त्रिका.।

बृहत्पाद:। पुं। वटवृक्षे। श.च.।

बृहत्पारे(ले)वतम्। क्ली। महापारेवतफले। वड़ पेयारा। रा.नि.व.११।

बृहत्पाली (न्)। पुं। वनजीरकक्षुपे। वनजीरा। रा.नि.व.११।

बृहत्पीलु:। पुं। महापीलुवृक्षे। पाहाड़े आखरोट। रा.नि.व.११।

बृहत्पुष्प:। पुं। महाकुष्माण्डे। वै.निघ.। स्त्री। कदलीवृक्षे। वै.निघ.।

बृहत्पुष्पी। स्त्री। शणवृक्षे। प.मु.।

बृहत्फलम्। क्ली। कुष्माण्डे। भा.पू.१भ.शा.व.। पनसफले। कांटाल। जम्बूफले। जाम। वै.निघ.। स्त्री (ला)। अलाब्वाम्। लाउ। प.मु.। कटुतुम्ब्याम्। तितलाउ। रा.नि.व.३। महेन्द्रवारुण्याम्। माकाल। कुष्माण्ड्याम्। कुमड़ा गाछ। रा.नि.व.७ राजजम्बाम्। वड़ जाम। रा.नि.व.१०। र.मा.।

बृहत्यादि:। पुं। तदादिदशद्रव्यात्मककषाये। यथा—"बृहती पुष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा। वत्सकस्य च वीजानि पटोलं कटुरोहिणी। बृहत्यादिर्गण: प्रोक्त: सन्निपातज्वरे हित:। कासादिषु च सर्व्वेषु देय: सोपद्रवेषु च॥" च.द.ज्व.चि.। अन्यच्च—"बृहती कण्टकारिका टङ्कफलं ।

मधुकर्षति ।" गुणाः—पाचनीयो बृहत्यादिर्गणः पित्तानिलापहः । कफारोचक-हृद्रोग-मूत्रकृच्छ्र-रुजापहः ॥

बृहदम्लः । पुं । कर्म्मरङ्गवृक्षे । कामराङ्गा गाछ । श.च. ।

बृहदेला । पुं । स्थूलैलायाम् । बड़ एलाच । रा.नि.व.६ ।

बृहद्गोलम् । क्ली । तरम्बुजे । तरमुज । श.च. ।

बृहद्दन्ती । स्त्री । एरण्डपत्रविटपदन्तीविशेषे । सैव द्रवन्तीत्युच्यते । गुणाः—"दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम् । गुदाङ्कुराश्मशूलार्शःकण्डू-कुष्ठविदाहनुत् ॥"

बृहद्दलः । पुं । पट्टिकालोध्रे । शुक्लोध । रा.नि.व.६ । सप्तपर्णवृक्षे । छातिम गाछ । वै. निघ. । हिन्तालवृक्षे । हेंताल गाछ । रा.नि. व.९ । रक्तरसोने । वै.निघ. । स्त्री । लज्जालुकायाम् । क्षुद्र लज्जावती । वै.निघ. ।

बृहद्द्रोणी । स्त्री । द्रोणीपरिमाणे । १२८ श. । प.प्र.१ख. ।

बृहद्धान्यः । पुं । चेचेची । सनाय गाछ । महाशालो । प.सु. ।

बृहद्बदरम् । क्ली । महाकोलीफले । गुणाः—कफपित्तकरं गुरु सरञ्च । मद.व.६ ।

बृहद्बला । स्त्री । महाबलायाम् । पीत बेलेड़ा । "रास्नैरण्डबृहद्बला ।" चि.यो.उन्मा.चि. चैतसघृते । गुरूरीधे । लज्जालुकायाम् । लज्जावती लता । वै.निघ. ।

बृहद्भण्डी । स्त्री । त्रायमाणालतायाम् । बड़ गोयालिया । प्रयोग. कनकतैले ।

बृहद्भानुः । पुं । वह्नौ । चित्रकवृक्षे । अम. ।

बृहद्ग्रावः (वी) (वन्) । पुं । क्षुद्रपेचके । रा. नि.व.१९ ।

बृहद्वर्णः । पुं । माचिकनामोपधातौ । स्वर्ण-माक्षिक । र.सा.सं. ।

बृहद्वल्कः (लः) । पुं । पट्टिकालोध्रे । रा.नि. व.६ । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. । [मद. ।

बृहद्वल्ली । स्त्री । कारवल्ल्याम्' करला, उच्छे ।

बृहद्वातः । पुं । देवधान्ये । देधान । अयं अश्मरीहरः । र.मा. ।

बृहद्वारुणी । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । बड़ माकाल । राखालशशा । रा.नि.व.३ ।

बृहद्वीजः । पुं । आम्रातकवृक्षे । आमड़ा गाछ ।

बृहन्नलः । पुं । महापोटगले । बड़नल गाछ । मे. ।

बृहन्निम्बः । पुं । महानिम्बे । वै.निघ. ।

बृहन्नीली । स्त्री । महानीलीवृक्षे ।

बृहन्मरीचः । पुं । मरीचे । वै.निघ. ।

बृहल्लोनी । स्त्री । लोनीशाकभेदे ।

बृहस्पतिः । पुं । अश्वस्य ग्रहभेदे । तद्गृहीते अश्वः मूर्च्छाचिकूटः रक्ताक्षः क्षमः मुहुःस्खलनशीलश्च भवेत् । ना.द.५७अ. ।

वृक्षः । पुं । तरौ । गाछ । तत्पर्य्यायाः,— पुलाकी करालिकः कुठः पुष्पदः पल्लवी फलदः मूली भूमिरुहः महीरुहः शाखी विटपी पादपः तरुः अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुः द्रुमः अगः अगच्छः आगमः विष्टरः महीरुहः स्थिरः कारस्कारः नगः कुटारः कुटिः विटपः वनस्पतिः अद्रिः शिखरी कुजः कुञ्जः चितिरुहः अङ्घ्रिपः भूरुहः भूजः महीजः धरणीरुहः चितिजः शालः । तस्य षड्-जातयः—"कुरण्टाद्या अग्रबीजा मूलजास्तूत्पला-दयः । पर्व्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः सल्लकीमुखाः । शाल्यादयो बीजरुहाः संमूर्च्छजास्तृणादयः । स्युर्वन-स्पतिकायस्य षडेते मूलजातयः ॥" हे.च. । लोध्रद्रुमे । लोध गाछ । रा.नि.व.६ । धववृक्षे । धाओया गाछ । र.मा. ।

वृक्षकः । पुं । श्वेतकुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । र.मा. । च.कल्प.५अ. । सु.सू.३७अ. । चि.२२अ. । ३८अ. । नन्दिवृक्षे । तुणगाछ । धन्वन्तरिः ।

वृक्षकाबीजम् । क्ली । इन्द्रयवे ।

वृक्षचरः । पुं । वानरे । धनञ्जयः ।

वृक्षतपनः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । कर्णिका-फुलेर गाछ । वै.निघ. ।

वृक्षधूपः । पुं । श्रीवेष्टनामकगन्धकाष्ठ । गन्धा धूप । रा.नि.व.१२ ।

वृक्षधूमकम् । क्ली । शैवाले । शेओला । वै. निघ. ।

वृक्षनाथः । पुं । वटवृक्षे । श.च. ।

वृक्षपाकः । पुं । वटवृक्षे । श.च. ।

वृक्षभक्षा । स्त्री । वन्दायाम् । वान्दड़ा । भा. ।
वृक्षभेदी (इन्) । पुं । वृक्षादने । वान्दड़ा । अम. । अश्मन्तवृक्षे । कश्चित् ।
वृक्षमर्कटिका । स्त्री । काष्ठविड़ालिकायाम् । काटविड़ालि । केचित् ।
वृक्षरुङ्गः । पुं । जलवेतसे । श.च. ।
वृक्षराजः । पुं । महामेदायाम् । द्वीपान्तरवचायाम् । তোপচিনি । वै.निघ. ।
वृक्षरुहा । स्त्री । वन्दायाम् । वान्दड़ा, वन्दा । रा.नि.व.५ । च.सू.४अ. । आकाशवल्लयाम् । आलोकलता, परगाछा । च.सू.४अ. । जतुकालतायाम् । रा.नि.व.३ । विदारीकन्दे । र.मा. । अमृतस्रवालतायाम् । महासमङ्गायाम् । रा.नि.व.३।४ । पुष्करमूले । वै.निघ. ।
वृक्षवान् । पुं । पर्व्वते । रा.नि.व.२ ।
वृक्षवीजम् । क्ली । कुटजवीजे । ইন্দ্রযব ।
वृक्षवीरा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँई-आमला । वै.निघ. ।
वृक्षशायिकः । पुं । गोलाङ्गूलवानरे । मुख-পোড়া । अयं पर्णमृगगुणः । सु.सू.४६अ. ।
वृक्षादनः । पुं । अश्मन्तवृक्षे । मे. । पियालवृक्षे । धरणिः । वन्दायाम् । वान्दड़ा । हिं नेहाली । अम. । मधुच्छत्रे । मे. । स्त्री (नी) । वन्दायाम् । परगाछा । रा.नि.व.५ । सु.सू.३७अ. । च.द. वा.ज्व.चि. रास्नादिः । "रास्ना वृक्षादनी दारु ।" विदारीकन्दे । भूँई कुमड़ा । मे. । भैष. नेवरी. चि. ।
वृक्षामयः । पुं । लाक्षायाम् । লাহা । वै.निघ. ।
वृक्षाम्लम् । क्ली । तिन्तिड्याम् । তেঁতুল । See तिन्तिड़ी । भ.टी.रा. । महादा इति भ.टी.भ. । अम्लकुटा इति प.मु. । চুকা इति भानुदीक्षितः । हिं विषांविल । च.द.च.च.चि. । च.सू.४अ. । गुणाः—अम्लं कटुकं कषायं कफार्शोघ्नं तृष्णाघ्नं वातघ्नं हृद्रोगघ्नमुदरामयघ्नं गुल्मातिसारव्रणघ्नञ्च । रा.नि.व.६ । अम्ललोणा । आमरुल । हृद्दाग्निसुखचूर्णे । च.सू.४अ.हृद्यगणे ।
वृक्षाम्लः । पुं । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । श.च. । अम्लवेतसे । অম্লবেতস । वै.निघ. ।
वृक्षायुर्वेदः । पुं । वृक्षरोपणपोषणादिशास्त्रे । स आग्नेयपुराणे स्पष्टः ।
वृक्षारुहा । स्त्री । अमृतस्रवालतायाम् ।
वृक्षार्हा । स्त्री । महामेदायाम् । रा.नि.व.५ ।
वृक्षाश्रयी (इन्) । पुं । क्षुद्रोलूके । কুঠুরে পেঁচা । रा.नि.व.१९ । [४अ. ।
वृक्षेशयः । पुं । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.
वृक्षोत्पलः । पुं । द्रुमोत्पले । ওলটকম্বল । र.मा. । See द्रुमोत्पलः ।
वेकटः । पुं । मत्स्यभेदे । ভেট্‌কীমাছ । मे. ।
वेगः । पुं । मूत्रेण मलनिर्गमप्रवृत्तौ । भ. । त्वरायाम् । वृद्धौ । प्रवृत्तौ । मा.नि. । महाकालफले । मे. । शुक्रे । हे.च. । स्त्री (गा) । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড় লতাফট্‌কী । वै.निघ. ।
वेगधारणम् । क्ली । मलादीनां वेगनिरोधे । यथा—"न वेगान् धारयेद् धीरः कामादीनान्तु धारयेत् ।" राज.१प. ।
वेगनाशनः । पुं । श्लेष्मणि । श.र. ।
वेगनिरोधः । पुं । वेगविधारणे । निदानम् ।
वेगविघातः । पुं । मूत्रपुरीषादिवेगधारणे । "जलाभिरमणैर्वेगविघातैः ।" भा.अ.सा.चि. ।
वेगिहरिणः । पुं । श्रीकारिमृगे । रा.नि.व.१९ ।
वेगी (इन्) । पुं । श्येनपक्षिणि । বাজপাখী । राज. । रा.नि.व.१९ ।
वेजानी । स्त्री । सोमराज्याम् । See सोमराजी ।
वेटचन्दनम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दनान्यतरे चन्दने । শ্বেত চন্দন । नं वेटश्रीखण्ड । कं वेटपञ्चेगन्ध । तच्च सार्द्रविच्छेदं । मलयाद्रिसमीपस्थ-वेटगिरिजत्वाद् वेटमित्युच्यते । "मलयाद्रिसमोपस्थाः पर्व्वता वेटसंज्ञिताः । तज्जातं चन्दनं यत्तद् वेटाख्यं क्वचिन्मतम् ॥" गुणाः—अतिशीतं दाह-पित्तघ्नं ज्वर-च्छर्दि-तृषा-कुष्ठ-हैमिरोत्कासहरं तिक्तञ्च । रा.नि.व.१२ ।
वेड़म् । क्ली । सार्द्रविच्छिन्नचन्दने । শ্বেত চন্দন । रा.नि.व.१२ ।
वेढमिका । स्त्री । रोटिकाविशेषे । यथा—"माषपिष्टिकया पूर्णगर्भा गोधूमचूर्णतः । रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेढमिका बुधैः । भवेद्वेढमिका बल्या हृद्या रुच्याऽनिलापहा । उष्णा सन्तर्पणी

गुर्व्वी हंहणी शुक्रला परम्। भिन्नमूत्रमला स्तन्य-मेदः-पित्त कफप्रदा। गुदकीलार्द्दित-श्वास-यक्ष्म-शूलानि नाशयेत्॥" भा.।

वेणिः। स्त्री। देवदाल्याम्। পীত ঘোষা। वा.कल्प.१ष.। [निका.।

वेणिवेधनी। स्त्री। जलौकायाम्। জোঁক।

वेणी। स्त्री। पीतदेवदाल्याम्। भा.। देव-दाल्याम्। प.मु.। ঘোষা। घराघरी वा वेणी च देवदाली च जीमूतम्।" अरुणः। मेषाम्। ভেড়ী। वै.च.। [ष.१२।

वेणीग(मूलक)म्। क्ली। उशीरे। रा.नि.

वेणीफलम्। क्ली। देवदालीफले। পীত ঘোষাফল। वै.निघ.२भ.कामलानस्ये।

वेणीरः। पुं। अरिष्टे। श.च.।

वेणुः। पुं। वंशे। বাঁশ। रा.नि.व.७।

वेणुकर्क्करः। पुं। करीरवृक्षे। विका.। [२ष.।

वेणुका। स्त्री। तन्नामककन्दविषभेदे। सु.कल्प.

वेणुज(न)म्। क्ली। मरिचे। र.मा.।

वेणुजः (जन्मा[न्])। पुं। वेणुयवे। বাঁশের চাউল। रा.नि.व.१६। वा.चि.१५ष.।

वेणुनिःसृतः। पुं। इक्षौ। वै.निघ.।

वेणुनिर्लेखनम्। क्ली। वंशलेखे। বাঁশের নৌল। सु.चि.१ष.।

वेणुपत्रकः। पुं। मण्डलिसर्पविशेषे। सु.कल्प.४ष.। [र.मा.।

वेणुपत्रिका (त्री)। स्त्री। नाड़ीहिङ्गौ।

वेणुयवः। पुं। वंशजधान्ये। বাঁশের ধান। मं वेणुजव। कं बिदरकी। तें वेदुरु बिरयमु। तत्पर्य्यायाः,—वेणुजं वेणुजः वेणुबीजं वंशजः वंशतण्डुलः वंशधान्यं वंशाह्वः। गुणाः—शीतः कषायः मधुरः रूक्ष. सूत्रन्नश्चाविषघ्नः बलपुष्टि-वीर्य्यदः पित्तघ्नश्च। रा.नि.व.१६। "रूक्षः कषा-यानुरसो मधुरः कफपित्तहा। मेदःक्रिमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवो मतः॥" च.सू.२७.ष.।

वेणुवीजम्। क्ली। वेणुयवे। বাঁশের চাল।

वेतः। पुं। वेतसलतायाम्। रा.नि.व.७।

वेतनम्। क्ली। रौप्ये। श.च.।

वेतसः (सा)। पुं, स्त्री। (Calamus rotong.) Common cane. स्वनामख्यात-शाकलतायाम्। বেত গাছ। मं वेड़िस। कं वेतस। तें जीतगुरकुली। तत्पर्य्यायाः,—रथः अभ्रपुष्पः विदुलः शीतः वानीरः वञ्जुलः प्रियः नमकः रङ्गः गन्धपुष्पः रथाभः वेतसी निचुलः दीर्घपत्रकः कलनः मञ्जरी नमः सुषेणः गन्धपुष्पकः। गुणाः—कटुः स्वादुः शीतलः भूतघ्नः पित्तकोपनः रुच्यः दीपनः रक्तपित्तघ्नः कुष्ठघ्नश्च। रा.नि.व.९। तत्फलगुणाः—"फलं वेतस्य वातघ्नमम्लपित्तबलास-कृत्।" राज.३प.। तत्शाकगुणाः—"वातलं कटु-तिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्त्तकम्।" च.सू.२७ष.।

वेतसपत्रकम्। क्ली। व्यधनार्थके शस्त्रविशेषे। सु.सू.८ष.। तल्लक्षणं यथा—"तीक्ष्णमङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलमायतम्। अङ्गुलानि तु चत्वारि छन्न-दार्थे विजानता॥" सु.टी.ड.भीजः।

वेतसाम्लः। पुं। अम्लवेतसे। रा.नि.व.६। र.सा.सं.शूलचि.अग्निमुखरसे। "वेतसाम्लं विषं स्यात्।"

वेतसी। स्त्री। वेतसवृक्षे। श.र.।

वेतालग्रहः। पुं। भूतग्रहविशेषे। लक्षणं—"गन्धमाल्यरतिं सत्यवादिनं परिवेपिनम्। बहु-च्छिद्रञ्च जानीयात् वेतालेन वशीकृतम्॥" वा. उ.४ष.।

वेतालरसः। पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। पाठः—"अभ्रकं मृतलौहञ्च शुद्धसूतं शिलाजतु। ताप्यं वाकुचिबीजानि त्रिफला सुपली समम्। सर्व्वोदं चूर्णितं खिन्नं मधुना निष्कमात्रकम्। मासैकं नाशयेत् श्वित्रं वेतालोऽयं महारसः॥" अन्यः सन्निपातज्वरे—"रसं गन्धं विषञ्चैव मरिचाद्धं समांशिकम्। शिलायाम् मर्द्दयेत्तावत् यावत्कायेत कज्जलम्। गुञ्जामात्रमयीकव्यं हरेद्वादशसंज्ञकं। साध्यासाध्यं निहन्त्याशु सन्निपातं सुदारुणम्॥" र.सा.सं.।

वेत्रः। पुं। वेतसवृक्षे। रा.नि.व.९। वंशविशेषे। বেউড় বাঁশ। मं वेत। कं वेत। गुणाः—शीतलः कषायः भूतावेश पित्तघ्नश्च। रा.नि.व.७। च.चि.३ष.।

वेत्रकः। पुं। रामशरे। वै.निघ.।

वेत्रमूला। स्त्री। अङ्गिन्याम्। वै.निघ.।

वेत्रविषम्। क्ली। तन्नामक-पुष्पविषभेदे। বেতের ফুল। सु.कल्प.२ष.।

वेत्राग्रम् । क्ली । नाड़ीशाकविशेषे । বেতের ডগি, বেতাগা । गुणाः—"वेत्राग्रं दीपनं रुच्यं तिक्तं पित्तकफापहम् ।" राज-३प-।

वेदना । स्त्री । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० । व्यथायाम् ।

वेदनाधिष्ठानम् । क्ली । मनोदेहेन्द्रियादौ । "वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः । केशलोमनखाग्रान्नमलद्रवगुणैर्विना ।" च.शा.१अ. ।

वेदयिता । त्रि । मनसः प्रवर्त्तके । सु.शा.१अ.।

वेदारः । पुं । क्रकलासे । विका. ।

वेदिः । स्त्री । परिष्कृतभूमौ । अम. । क्ली । अम्बष्ठायाम् । श.च. ।

वेदिकः (का) । पुं, स्त्री । श्वेतमधुसूरके । वै. निघ. ।

वेदिनी । स्त्री । सप्तमिका पञ्चमी त्वक् या व्रीहिषष्ठभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना च । सु. शा.४अ. ।

वेधकम् । क्ली । धान्यके । रा.नि.व.६ । पुं । कर्पूरे । त्रिका. । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

वेधनिका । स्त्री । छिद्रकरणार्थास्त्रभेदे । ভোমর । अम. ।

वेधनी । स्त्री । मेथिकायाम् । মেতি । रा.नि.व.६ । करिकर्णवेधनास्त्रे । विका. ।

वेधफलः । पुं । करञ्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

वेधमुख्यः । पुं । गन्धशठ्याम् । गन्धशठी । रा.नि.व.६ । स्त्री (ख्या) । कस्तूर्याम् । मृगनाभि । रा.नि.व.१२ ।

वेधमुख्यकः । पुं । गन्धशठ्याम् । प.मु. । हरिद्रायाम् । কাঁচাহলুদ গাছ । अम.भ. ।

वेधसम् । क्ली । अङ्गुष्ठमूले । श.च. ।

वेधाः(स्) । पुं । श्वेतार्कवृक्षे । श.च. ।

वेधिनी । स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ । जलूकायाम् । জোঁক । श.र. ।

वेधी(धिन्) । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

वेध्यः । त्रि । वेधनार्हे, शिरादौ । "अल्पसुखैः शस्त्रैः व्यधनीये । सु.सू.५अ. ।

वेपथुः । पुं । कम्पने । रा.नि.व.२० । "वेपथुर्दिंपनो वेगः" । मा.नि. ।

वेपनम् । क्ली । वातव्याधौ । कम्पे । रा.नि.व.२० ।

वेरम् । क्ली । कुङ्कुमे । विका. । वार्त्ताके । त्रिका. । शरीरे । मे. ।

वेरलम् । क्ली । कर्पूरे । हारा. ।

वेलनम् । क्ली । हिक्कौ । श.द. ।

वेला । स्त्री । रोगे । समयभोजने । समये । भोजने । त्रिका. । दन्तमांसे । हारा. । तटभूमौ ।

वेलाजलपानम् । क्ली । वेलायां वारिपाने । तत्रातीव स्वास्थ्यकरं । तथाहि—"उष्णं क्वापि क्वापि शीतं कवोष्णं क्वापि क्वापि क्वाथशीतञ्च पाथः द्रव्यं नृणां पथ्यमेतत् प्रयुक्तं कालावस्थादेहसंस्थानुरोधात् ॥" तथा—"अपनयति पवनदोषं दलयति कफमाशु नाशयत्यरुचिम् । पाचयति चान्नमनलं पुष्णाति निशीथपीतमुष्णाम्बः ॥ रात्रौ पीतमशीतदोषशमनं संशन्ति सामान्यतः पीतं वारि निशावसानसमये सर्वामयध्वंसनं । भुक्त्वा तूर्णमिदं च पुष्टिजननं प्राक्चेत्पुष्टिप्रदं रुच्यं जाठरवह्निपाटवकरं पथ्यञ्च भुक्तान्तरे ॥" रा.नि.व.१४ ।

वेलाज्वरः । पुं । ज्वरविशेषे । लक्षणं—"शोकात् क्रोधात्तथाजीर्णात् सन्तापाद्वलहानितः । अन्तकाले च मर्त्यानां जायन्ते दारुणाः ज्वराः ॥" ज्व.नि. ।

वेलिभुक्प्रियः । पुं । सुगन्धाम्र । श.र. ।

वेल्ल(क)म् । क्ली । विडङ्गे । अम. । च.द.शिराव्यधे । वा.सू.१५अ.मूर्द्धविरेके । "वेल्लापामार्गव्योष ।" वै.निघ.२अ.यक्ष्म.चि. तालिशादौ । वा.व्या. अवसीदाद्यवटी । रस.र. बाल.चि. अष्टमङ्गलघृते । वा.उ.३९अ. ।

वेल्लगिरिका । स्त्री । प्रियङ्गौ । वै.निघ. ।

वेल्लजम् । क्ली । मरिचे । भा.पू.१अ. ।

वेल्लनम् । क्ली । मरिचे । प.मु. । लुण्ठने । त्रिका. । रोटीवेलनार्थे वर्त्तुलकाष्ठे । বেলুন । भा. ।

वेल्लनी । स्त्री । नलीदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

वेल्लन्तरः । पुं । विल्लान्तरवृक्षे । हिं दरवेला । तत्पर्य्यायः—वीरतरः । "वेल्लन्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः श्वेतासितारुण-विलोहित-नीलपुष्पः । स्यान्मातितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः स्यात् कण्टकी च गलदेशगत एष वृक्षः ॥" तद्गुणाः—"वेल्लन्तरो रसे पाके तिक्तश्चवातकफापहः । मूत्राघाताश्मजिद्ग्राही योनिमूत्रानिलार्त्तिजित् ॥" भा. ।

वेल्लन्तरादिगणः । पुं । तदादिद्रव्यवर्गे । स वातरोगघ्नः अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्रमूत्राघातहरश्च । वा.सू.१५अ. ।

वेल्लभवम् । क्ली । मरिचे । वै.निघ.कास.चि. त्रिकटुचूर्णे ।

वेल्लरी । स्त्री । कण्टकदारके । काल शीष-ताड़क । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. एरण्डपाके । वल्लीदूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

वेल्लिः । स्त्री । लतायाम् । श.र. ।

वेल्लिका । स्त्री । इन्दूरीदक्याम् । पूंईविशेष । रा.नि.व.२३ ।

वेल्लिकाख्या । स्त्री । विल्लशलाटी । বেলশুঁটী । श.च. । [४अ. ।

वेल्लितकः । पुं । वैकरञ्जाख्यसर्पविशेषे । सु.कल्प.

वेशनम् । क्ली । द्विदलचूर्णे । See वेसनम् ।

वेशन्तः । पुं । क्षुद्रसरोवरे । अम. ।

वेशरः । पुं । अश्वतरे । त्रिका. ।

वेशवारः । पुं । रन्धनोपकरणविशेषे । বাটনা, মসলা । गुणाः—"वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोप-चयवर्द्धनः ।" राज.३प. । वेशवारद्रव्यगणो यथा —अजाजी-मरिचशुण्ठी ग्रन्थिक धान्य हरिद्रा दारु-हरिद्रापिप्पलीदाड़िमेषु । "अजाजी मरिचं शुण्ठी ग्रन्थि-धान्य-निशाद्वयम् । पिप्पली दाड़िमश्चेति वेशवारगणो मतः ॥" रा.नि.व.२२ । पक्वमांसभेदे । यथा—निरस्थिपिष्टं स्विन्नं गुड़घृतयुक्तं पिप्पली-मरिचयुक्तञ्च मांसं वेशवार इत्युच्यते । "निरस्थि पिशितं पिष्टं स्विन्नं गुड़घृतान्वितं । कृष्णामरिच-संयुक्तं वेशवार इति स्मृतः ।" प.प्र.३ख. । गुणाः, —"वेशवारो गुरुः स्निग्धो बल्यो वातरुजापहः । प्रीणनः सर्व्वधातूनां विशेषान्मुखशोषिणाम् ॥"

वेशवारीकृतः । त्रि । पिष्टे । वा.चि.५अ. ।

वेशीजाता । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् ।

वेश्मकलिङ्गः । पुं । चटकपक्षिणि । तन्मांसं सन्निपातहरम् अतिशुक्रलञ्च । राज. ।

वेश्मकूलः । पुं । चव्यायाम् । চিচিঙ্গা । मद. । रा.नि.व.७ । [त्रिका. ।

वेश्मनकुलः । पुं । छुछुन्दर्य्याम् । ছুঁচো ।

वेश्मरसः । पुं । मोचरसे । वै.निघ. ।

वेश्या । स्त्री । पाठायाम् । আকনাদি । श.च. ।

वेश्याचार्य्यः । पुं । पीठमर्द्दवृक्षे । পীটুলি-গাছ ।

वेषणः । पुं । कासमर्द्दवृक्षे । हारा. ।

वेषणा । स्त्री । वितुन्नकवृक्षे । धने' । र.मा. ।

वेषवारः । पुं । वेशवारे । বাটনা । अ.टी.रा. ।

वेषिका । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

वेष्टः । पुं । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । সরল-কাষ্ঠ । रा.नि.व.१२ । निर्य्यासे । আটা । श.मा. ।

वेष्टकम् । क्ली । निर्यासे । আটা । श.मा. । उष्णीषे । श.र. । पुं । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । कूष्माण्डे । हारा. । সরলকাষ্ঠ । वल्कले । र.मा. ।

वेष्टनम् । क्ली । गुग्गुलौ । श.च. । उष्णीषे । कर्णशष्कुल्याम् । मे. । स्त्री (नी) । खर्परपोषिका-याम् । वै.निघ. । [বেউড় বাঁশ । श.च. ।

वेष्टवंशः । पुं । कण्टकिकीत्यपरनामवंशभेदे ।

वेष्टसारः । पुं । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठ-निर्य्यासे । সরলকাষ্ঠের আটা । रा.नि.व.१२ ।

वेष्टा । स्त्री । हरीतक्याम् । वै.निघ. ।

वेप्यः । पुं । पानीये ।

वेसनम् । क्ली । द्विदलचूर्णे । বেসন । यथा —"दालयवणकानान्तु निस्तुषा यन्त्रपेषिताः । तच्चूर्णं वेसनं प्रोक्तम्......॥" तद्वटिका रुच्या विष्टम्भिनो बलपुष्टिकारी च । भा. ।

वेसनमोदकः । पुं । वसनकृत-लड्डुकभेदे । মগ্রবেশ মেঠাই । हिं वुन्दिका लाड्डु । तद्-गुणाः—"ते बल्या लघवः शीताः किञ्चिद्वातकरा-स्तथा । विष्टम्भिनो ज्वरघ्नाश्च पित्त-रक्त-कफा-पहाः ॥" भा. ।

वेसवारः । पुं । वेशवारे । বাটনা । अम. ।

वैकङ्कतः । पुं । स्रुवावृक्षे । বঁইচি গাছ । श.र. । क्ली । वैकङ्कतफले । বঁইচি ফল ।

वैकर्तिकः । पुं । मणिकारे । हे.च. ।

वैकरञ्जः । पुं । दर्व्वीकरादीनां सर्पाणां व्यति-करेण जाते सर्पजातिविशेषे । स माकुलिः पोट गलः स्निग्धराजिश्चेति त्रिविधः । सु.कल्प.४अ. ।

वैकुण्ठः । पुं । अर्ज्जके । ক্ষুদ্র তুলসী । "वैकुण्ठ-मर्ज्जकं प्राहुः ।" रा.नि.व.२३ । सिताज्जके ।

শ্বেতপত্র-কৃষ্ণতুলসী। रा.नि.व.१०। See अर्ज्जकः।

वैकुण्ठाश्रमी (इन्)। पुं। वैद्यवल्लभनामग्रन्थकारे। [नि.।

वैकृतः। त्रि। विकृतिसम्पन्ने। दुःसाध्ये। मा.

वैकृतज्वरः। पुं। अप्राकृतकालजाते वातज्वरे। "प्रायेणानिलजो दुःखः कालेष्वन्येषु वैकृतः। हेतवो विविधास्तस्य निदाने सम्प्रदर्शिताः॥" च.चि.३अ.। वर्षादिषु वाताद्यैः क्रमाद् यो ज्वरः स प्राकृतः, वर्षासु वातिकः, शरदि पैत्तिकः, वसन्ते च श्लैष्मिकः, अतोऽन्यो वैकृतः तथा वर्षासु पैत्तिक इत्यादि। मा.नि.।

वैक्रान्तम्। क्ली। स्वनामख्यात-मणिविशेषे। পোখরাজ। तत्पर्य्यायाः,—विक्रान्तं नीचवज्रं कुवज्रकं गोनासः क्षुद्रकुलिशं जीर्णवज्रं गोनसः। तच्च श्वेतनीलरक्तभेदेन त्रिधा। तन्निरुक्तिः—"वज्राकारस्यैव प्रसह्य हरणाय सर्व्वरोगाणाम्। यद्विक्रान्तिं धत्ते तद्वैक्रान्तं बुधैरिदं कथितम्।" तेषां साधारणगुणाः—रसवीर्य्यविपाकेषु वज्रसमं क्षयकुष्ठविषघ्नं पुष्टिकरं रसायनञ्च। अपिच—"वैक्रान्तं वज्रसदृशं वज्रवद्रसवीर्य्यकम्। तथाप्यभावे वज्रस्य ग्राह्यं वैक्रान्तमुत्तमम्॥" रा.नि.व.१३। तच्छोधनमपि हीरकवत्। See हीरकम्। वैक्रान्तं वज्रवत् शोध्यं नीलं श्वेतञ्च लोहितम्। वज्रलक्षणसंयुक्तं दारुघातासहिष्णु तत्। हयमूत्रेण तत् सिञ्चेत् तप्तं तप्तं त्रिसप्तधा। पश्चाज्जीलरवारुण्या लिप्तं मूषागतं पुटैः। कुञ्जराख्यैर्मृतिं याति वैक्रान्तं सप्तभिस्तथा। भस्मीभूतन्तु वैक्रान्तं वज्रस्थाने नियोजयेत्॥" अवि.७अ.।

वैगन्धिकः। पुं। गन्धके। वा.उ.३६अ.।

वैजननः। पुं। प्रसवमासे। अम.।

वैजपाणिः। पुं। ऋषिविशेषे। च.।

वैजयन्तिका। स्त्री। जयन्तीवृक्षे। জয়ন্তীগাছ। अम.। अग्निमन्थवृक्षे। गणिरि। रा.नि.व.९।

वैजयन्ती। स्त्री। जयन्तीवृक्षे। र.मा.। सु.चि.११अ.। अग्निमन्थवृक्षे। गणिरि। इ.च.। सु.चि.१९अ.। वा.उ.३अ.।

वैजिकम्। क्ली। शिग्रुतैले। শজিনার তৈল। मे.। पुं। सद्योजाताङ्कुरे। मे.। आत्मनि। श.मा.।

वैडालव्रतम्। क्ली। विडालविष्ठायाम्। "वैडालं वा शकृद् योन्यं वेपमानस्य धूपने।" च.द.ज्व.चि.धूपे।

वैणवम्। क्ली। वेणुयवे। বংশধান্য। अम.। पुं। उपनयने वैणुदण्डे। अम.। स्त्री (वी)। वंशलोचनायाम्। रा.नि.व.६। [अम.।

वैतंसिकः। पुं। मांसविक्रेतरि। কসাই।

वैतरणवस्तिः। पुं। निरूहवस्तिभेदे। यथा—"पलशुक्तिककर्षकुडवैरम्लीकास्तगुडसिन्धुगोमूत्रैः। ईषत्तैलयुतो वस्तिः शूलानाहामवातहृत्। वैतरणः क्षारवस्तिः भुक्ते चापि प्रदीयते॥" च.द.निरूहवस्तौ। गोमूत्रं ८प. पक्वतैलं १प. मदनफलस्यैकं व्यवहारात्। एकपुटकास्येयं मात्रा।

वैतसः। पुं। अम्लवेतसे। जटा.।

वैदर्भः। पुं। दन्तमूलगतमुखरोगे। "घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान्। भवन्ति च चला दन्ताः स वैदर्भोऽभिघातजः॥" सु.नि.१६अ.।

वैदलः। पुं। दालिनिर्म्मितपिष्टकभेदे। ডাল-পুরি। भा.च.। गुणाः—गुरुः भक्ष्यः विष्टम्भी सृष्टमारुतश्च। राज.।

वैदलवर्गः। पुं। द्विदलान्नसमूहे। तद्यथा—मुद्ग-वनमुद्ग-कलाय-मकुष्टक-मसूर-माङ्गल्य-चणक-सतीनत्रिपुटहरेणुकाढ़कीप्रभृतयो वैदलाः। तत्साधारणगुणाः—"कषाया मधुरा शीताः कटुपाका मरुत्कराः। बद्धमूत्र-पुरीषाश्च पित्त-श्लेष्महरास्तथा॥ ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारिणः॥"

वैदलान्नम्। क्ली। वैदलयुक्तभक्ते। ডালিয়া। तद्गुणाः—"वैदलान्नं रुचिकरं गुरु द्रव्यगुणैः समम्।" वै निघ.।

वैदलिकशिम्बः। पुं। वैदलिकशिम्ब्याम्। गुणाः—"रुचिप्रदाश्चैव सुदुर्जराश्च सर्व्वे मता वैदलिकास्तु शिम्बाः।"

वैदारिकः। पुं। हीन-मध्य-प्रवृद्ध-वातादिजनितसन्निपातज्वरे। लक्षणं—"अल्पशूलं कटीतोदो मध्यदाहो रुजा भ्रमः। भृशं क्लमः शिरोवक्त्र-मन्या-हृदय-वाग्रुजः॥" प्रमीलकः श्वास-हिक्का-कास-जाड्यं विसंज्ञता। प्रथमोत्पन्नमेतत्तु साधयन्ति कदाचन॥ एतस्मिन् सन्निपाते तु कर्णमूले सुदारुणाः। पिड़का जायते जन्तोर्यया कृच्छ्रेण जीवति॥ भा.म.१भ.। [निघ.।

वैदिका। स्त्री। भूमिजम्बूवृक्षे। वनजाम। वै.

वैदुलम् । क्ली । वेतसफले । सु.चि.१५ ।

वैदूर्य्य(रत्न)म् । क्ली । विदूराभिजनम् । प्रवालविशेषः । तत्पर्य्यायाः,—बालवायजं 'बाल-सूर्य्यं बालसूर्य्यकं वैदूर्य्यं केतकं प्रावृष्यं अभ्ररोहं खरावल्लादूरं विदूरजं विदूरजं' । रा.नि.व.१३ । गुणाः—... ... ... । आ. । See आदित्यः ।

वैदूर्य्यवर्णः । त्रि । ... । आ. ।

वैदेहिका (की) । स्त्री । पिप्पल्याम् । भा.पू. १म. । रा.नि.व.६ । वैद्य.ग्र.बी.नि. । "वैदेही ... ।" ... । मे. । ... । वै.नि. ।

वैद्यः । पुं । चिकित्साशास्त्रज्ञः । चिकित्सा-कृत्-तत् वैद्यो वैद्यकः । "रोगदानां ... ... चिकित्सकः ।" ... । तल्लक्षणं यथा,— "आयुर्व्वेदकृताभ्यासः सर्व्वेषां प्रियदर्शनः । ... ... चिकित्सकः स्याद्वैद्यः ।" "वैद्यः ... । ... ।" ... । ... ... ब्राह्मणाः ... । ... ... । ... ... । ... ... । ... ... । ... ... । ... ... । ... ... । ... ... । ... वैद्याः ... ।" ... । "वैद्यानाम् ... ... ।" ... । "... ... ... । ... ... ॥ ... ... । ... ... ॥" ... । "... ... ... । ... ... ॥" ... । ... ... । "... ... ... सुताः ... । ... ... ॥" ... । "... ... ... । ... ... ॥" ... । ... ... कामतइवैत् । तस्मात्तन्मात्रादितः पुत्रो न सवर्णात् प्रदीयते ॥" ... । "तिस्रो भार्य्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्य्ये क्षत्रियस्य च । वैश्यः स्वजात्यां विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ॥ अथवा ब्राह्मणात् ब्राह्मण्यां जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः । क्षत्रियायां तथैव स्यात् वैश्यायामपि चैव हि ॥" महा.अनु.४७अ.१८ । "माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव हि ॥" ... १९अ ... ... । "... ... ... । ... ब्राह्मणाद्ब्राह्मणो भवेत् ॥" ... १७—२० । ... ... ब्राह्मणत्वम् । तदुक्तं मनुना—"... ... ... । ... ब्राह्मणस्तेषां ... इति निश्चयः ॥" मनुः, १०अ. १ । ... ... हि । ... वैद्यः ... ... ॥" ... । "... ... ... । ... ... ॥ ... ... । ... ... ॥" ... ... ब्राह्मणा ... ... । ... ... ब्राह्मण... ... ... , ... । निन्दितश्च । "... ... ... । ... ... ॥ ... ... । ... वैद्यः न विद्यते ॥" इति ... । "... ... ... । ... वैद्या न पूज्यन्ते ... ॥" इति ... । रा.नि.व.२० । अपिच—"... ... ... । ... ... वैद्यः ... ॥" इति वैद्यकम् । वैद्य । वैद्याः ... ... । ... यथा—"वैद्य... ... ... । ... ... । ... ... ॥ ... ... ॥" ... ... । जीविका-

भिषरा ये न्, वैद्यत्वं तेष्ववस्थितम् ।” च.सू.११ अ.। वासाहत्ते। श.च.।

वैद्यकम्। क्ली। वैद्यस्य कर्म्मणि। अष्टाङ्ग-चिकित्साशास्त्रे, दशाङ्गवैद्यशास्त्रे च। यथा—शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमार-भृत्यागदतन्त्र रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रञ्च। सु.। द्रव्याभिधानं गदविनिश्चय: कायसौख्यसम्पादन शस्त्र विद्यापश्चाघटीप्रभावेण भूतनिग्रह. विषप्रतीकार: बालोपचार: रसायनं शालाक्यं इत्यष्टेति। वै.निघ.।

वैद्यचिन्तामणि:। पुं। वल्लभेन्द्रकृतवैद्यक-ग्रन्थे। [ग्रन्थे। रुद्रटकृते च।

वैद्यजीवनम्। पुं। लोलिम्बराजकृतवैद्यक-

वैद्यतीपसंग्रह:। पुं। भीमसेनकृतचिकित्सा-संग्रहे। [टीकायाम्।

वैद्यत्रिंशट्टीका। स्त्री। चन्द्रटकृतत्रिंशच्छ्लोकी-

वैद्यदर्पणम्। क्ली। वैद्यकसंग्रहे।

वैद्यनाथवटी। स्त्री। ज्वरातिसारे औषधम्। पाठ:—"रसस्य भागं संगृह्य काञ्जिकेन तु शोध-येत्। चित्रकस्य रसं चापि त्रिफलायाश्च बुद्धिमान्। रसार्द्धं गन्धकं शुद्धं भृङ्गराजरसेन वै। ताभ्यां संमूर्च्छनं कृत्वा स्वरसै: शाणसम्मितै:। खल्लयेच्च शिलाखल्ले क्रमशो वक्ष्यमाणकै:। निर्गुण्डीमण्डूकी-श्वेताकुचैलाग्नीपसुन्दरै:। भद्राङ्गकेशराजैश्च जय-न्तीन्द्राशनोत्कटै:। सर्षपाभां वटीं कृत्वा दद्यात्तां ग्रहणीगदे......।” रस.र.।

वैद्यबन्धु:। पुं। आरग्वधवृक्षे। সোনাল গাছ। श.च.।

वैद्यमनोरमा। स्त्री। वैद्यकग्रन्थभेदे।

वैद्यमाता। स्त्री। वासायाम्। বাসক গাছ। अम.।

वैद्यरसायनम्। क्ली। रसायनग्रन्थविशेषे।

वैद्यवल्लभ:। पुं। छदयर्षिकृतवैद्यकग्रन्थे।

वैद्यविनोद:। पुं। शङ्करकृतवैद्यकग्रन्थे।

वैद्यविलास:। पुं। रघुनाथकृतवैद्यकशास्त्र।

वैद्यवृन्द:। पुं। नारायणकृतवैद्यशास्त्रे।

वैद्यसार:। पुं। दर्पकीर्त्तिरचितवैद्यके।

वैद्यसिंही। स्त्री। वासायाम्। বাসক গাছ। श.र.।

वैद्यहितोपदेश:। पुं। श्रीकण्ठकृते तथा शिवपण्डितकृते च चिकित्साशास्त्रे।

वैद्या। स्त्री। काकोल्याम्। কাঁকলা। श.च.।

वैद्यामृतम्। क्ली। नारायणदासकृते रामेश्वर-कृते च वैद्यशास्त्रे। [ग्रन्थे।

वैद्यामृतलहरी। स्त्री। मथुरानाथकृते वैद्यक-

वैद्यावतंश:। पुं। लोलिम्बराजकृतवैद्यके।

वैधात्री। स्त्री। ब्राह्मीक्षुपे। रा.नि.व.५।

वैपरीत्यलज्जालु:। पुं, स्त्री। लघुलज्जालु-कायाम्। "लज्जालुर्वैपरीत्यान्या स्वल्पक्षुपबृह-द्दला।” गुणा:—कटुरुष्ण: कफघ्न: रसनियामक: नानाविज्ञानकारकश्च। रा.नि.व.५।

वैपादिकम्। कुष्ठरोगभेदे। तल्लक्षणं—"वैपा-दिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्॥ मा.नि.।

वैरस्यम्। क्ली। मुखविरसतायाम्। "वैरस्य नयनप्लव:।” मा.नि.।

वैराट:। पुं। इन्द्रगोपकीटे। हे.च.।

वैराटक:। पुं। तन्नामककन्दविषभेदे। गुणा: —"वैराटकेनातिदु:खं शिरोरोगश्च जायते।” सु.कल्प.२अ.। See कन्दविषम्।

वैरातङ्क:। पुं। अर्ज्जुनवृक्षे। रा.नि.व.९।

वैरोचनरस:। पुं। अजीर्णादौ रस:। पाठ: —"मृतसूतं चतुर्भागं भागैकं मृतहेमकं। अष्ट-भागं शुद्धगन्धं दिनैकं चित्रकद्रवै:। मर्दितं शोषितं चूर्णं वराटीस्तेन पूरयेत्। टङ्कणेन मुखं दद्या भाण्डमध्ये निरोधयेत्। शुष्कं गजपुटे पश्चात् स्वाङ्गशीत विचूर्णयेत्। चतुर्गुञ्जा कणा चोद्रं लोह-मग्निप्रदीपनम्......॥” रस.र.।

वैल्वम्। क्ली। विल्वफले। अ.टी.। त्रि। विल्व-भवे। विल्वीयये। वा. चि.१अ.

वैवर्ण्यम्। क्ली। विवर्णतायाम्। मा.नि.।

वैवस्वतद्रुम:। पुं। कुष्ठवैरिवृक्षे। ঢাকমুগরা। अभि.।

वैशाख:। पुं। मन्थनदण्डे। वर्षस्य प्रथमे मासि। अम.। रक्त-पुनर्नवायाम्। वै.निघ.। अश्वस्य तन्नामकग्रहे। लक्षणं—"सर्व्वेन गुरुणा चैव दीप-मानेन पण्डित:। गात्रेण विद्याद्दाहन्तु वैशाख: परिकीर्त्तितम्॥” ज.द.५८अ.। स्त्री (खी)। रक्त-पुनर्नवायाम्। গাদাপুণ্যা। रा.नि.व.५।

वैश्चिकी । स्त्री । वमन-विरेचनयोः चतुर्विंश-श्रौषधगाणतमे । च-द-वमनाधिकारे । [नि-व-६ ।
वैशिजाता । स्त्री । पुत्रदाशीलतायाम् । रा.
वैश्या । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै-निघ. ।
वैश्रवणालयः । पुं । वटवृक्षे । ई-च. ।
वैश्रवणावासः । पुं । वटवृक्षे । जटा. ।
वैश्रवणोदयः । पुं । वटवृक्षे । र-मा. ।
वैश्वानरः । पुं । चित्रकवृक्षे । अम. । पित्ते । अग्नौ । अम. ।
वैश्वानरचूर्णम् । क्ली । उदरशमहरं चूर्णम् । पाठः—"माणिमन्थस्य भागौ द्वौ यमान्यास्तद्वदेव तु । भागास्त्रयोऽजमोदाया नागरान्नागपञ्चकं । दश द्वौ च हरीतक्याः सूक्ष्मचूर्णीकृताः शुभाः । मस्तु काञ्जिकं तक्रसुष्णोदकं वा...।" रस.र. ।
वैश्वानररसः । पुं । उदराधिकारे रसः । पाठः—"रसकं गन्धकं चाभ्रं शिलाजित्कान्तलौहकं । त्रिकटुत्रिवृकं कुष्ठं निर्गुण्डी सुवर्णी विषम् । अजमोदा च सर्व्वेषां द्वौ द्वौ भागौ प्रकल्पयेत् । चूर्णीकृत्य ततः सर्व्वं निम्बक्वाथेन भावयेत् । भावयेदेकविंशच्च भृङ्गराजेन सप्तधा । मधुना गुड़िकां कृत्वा रजन्यां ताम् प्रदापयेत् । वैश्वानराभिधो योगो जलोदरविशोषणः ।" रस-चि. ।
वैष्किरः । त्रि । विकीर्य्य भक्षणशीले, कुक्कुटादौ । वा-चि-६७. ।
वैष्णवी । स्त्री । अपराजितायाम् । रा-नि-व-४ । तुलसीवृक्षे । श-मा. । अपराजितायाम् ।
वैसारिणः । पुं । मत्स्ये । अम. ।
वोड़ः । पुं । गुवाकवृक्षे । श-र. ।
वोड्रः । पुं । गोनससर्पे । বোড়াসাপ । मत्स्यविशेषे । मे. ।
वोढ़ः । पुं । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।
वोढा (ढृ) । पुं । वृषभश्रेष्ठे । हये । रा-नि-व-५ । स्त्री । चुद्राग्निकायाम् ।
वोण्टः । पुं । वृन्ते । বোঁটা । श-र. ।
वोदः । त्रि । आर्द्रे ।
वोदालः । पुं । मत्स्यविशेषे । বোয়ালমাছ । श-र. । [प्रणेतरि ।
वोपदेवः । पुं । हृदयदीपकनिघण्टुमन्थग्रन्थप्रणेतरि ।
वोरटः । पुं । कुन्दवृक्षे । कुन्द गाछ । त्रिका. ।

वोरवः । पुं । तन्नामकव्रीहिधान्यभेदे । বোরো धान । गुणाः—"वोरवस्तु बुधैः प्रोक्तः त्रिदोषस्य प्रकोपनः । मधुरश्चाम्लपाकेन व्रीहिः पित्तकारी गुरुः ।" राज.३प. ।
वोलम् । क्ली । (Balsamodendron Myrrh.) Myrrh. तन्नामकसारजद्रव्ये । गन्धरसे । गन्धरस, বোল, হিরাবোল, খুন-খারাপী । हिं द्रा. बोल । मं क बोल । तैं बालिमवीपोलम् । ता. वेलइपपोलम् । वम. रक्ताबोल । तत्पर्य्यायाः,—"रक्तापहं सुरङ्गं सुरसं पिण्डं पिण्डकं विषं निर्लोहं वर्व्वरं चौरभं रक्तागन्धकं रसं रसगन्धं महागन्धं विप्रं शुभगन्धकं विश्वगन्धं गन्धरसं प्राणः त्रयारिः । वै.निघ.२भ.र. पि.चि.वोलपर्पटीरसे । च.द.कुष्ठ.चि. । गुणाः—कटुतिक्तोष्णं कषायं रक्तदोषघ्नं कफपित्तरोगघ्नं प्रदरघ्नञ्च । रा.नि.व.६ । अपिच—"वोलं रक्तहरं शीतं मेध्यं दीपन-पाचनम् । मधुरं कटुतिक्तञ्च दाह-स्वेद-त्रिदोषजित् । ज्वरापस्मार-कुष्ठघ्नं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥" भा. ।
वोलपत्रम् । क्ली । तैलपत्रसदृश-सुगन्धिपत्रे । च-द-वा-व्या-चि-महाराजप्रसारिणीतैले । "देवपुष्पौ वोलपत्रम् ।"
व्यक्तगन्धा । स्त्री । नीलापराजितायाम् । रा-नि-व-३ । स्वर्णयूथिकायाम् । रा-नि-व-१० । पिप्पल्याम् । वै.निघ. ।
व्यङ्गः । पुं, क्ली । तन्नामकगण्डरोगभेदे । तस्य लक्षणम्—"क्रोधायास-प्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः । सुखमागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः । नीरुजं तनुकं श्यावं सुखव्यङ्गं समादिशेत् ॥" मा-नि. । "परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावञ्च मारुतात् । पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कफ़मल्कफात् । रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं शोषचिमचिमान्वितम् ॥" वा-उ-३१अ. ।
व्यजनम् । क्ली । तालवृन्ते । পাখা । तद्गुणाः—"मूर्च्छा-स्वेद-तृषा-दाह-श्रमघ्नो व्यजनानिलः ।" तालव्यजनगुणाः—त्रिदोषघ्नम् लघु च । वंशव्यजनगुणाः—रूक्षं उष्णं वात-पित्तकरञ्च । मयूरपुच्छ-वस्त्रव्यजनगुणाः—त्रिदोषघ्नम् । बालव्यजनं तेजस्करं मक्षिकादिनिवारणञ्च । राज-३प. ।
व्यञ्जनम् । क्ली । सूपशाकादिमिष्टान्नेषु । ব্যঞ্জন, তরকারি । "व्यञ्जनं सूप-शाकादि मिष्टान्नं तेमनं च तृतम् ।" रा-नि-व-२० । शाकमत्स्यगुणाः;

—"व्यञ्जनं शाकमत्स्याद्यं हृद्यं हृद्यश्च पुष्टिदं। द्रव्येण येन येनेह व्यञ्जनं मत्स्यमांसयोः। तस्य तस्य तयोर्वै तद्गुणदोषैर्विभावयेत्॥" राज-३प.। श्मश्रुणि। दाड़ि। वै.निघ.। लक्षणे। चिह्ने। व्यक्तीभूतपूर्व्वरूपे। "संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गम्।" मा.पञ्चनिदाने।

व्यञ्जनकेशी। स्त्री। मोल्याम्। रा.नि.व.४।

व्यङ्गकः (नः)। पुं। एरण्डवृक्षे। अम.। सं.कनकतैले।

व्यण्डा। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। भूँइ आमला। वै.निघ.।

व्यतिक्रमः। पुं। क्रमविपर्य्यये।

व्यत्यासः। पुं। परस्परवैपरीत्ये। चा.चि.८प.। "व्यत्यासेन शकृद्रक्तम्।"

व्यथा। स्त्री। वेदनायाम्। अम.।

व्यन्तरः। पुं। सर्पसहरजातौ। वा.उ.३६अ.।

व्यवसायः। पुं। निश्चयबुद्धौ। यथा—वातिक एवायं व्याधिरिदमेवास्य भेषजमिति। च.वि.८अ.।

व्यवहारिका (का)। पुं, स्त्री। इङ्गुदीवृक्षे। सम्मार्ज्जन्यां। मे.।

व्यवायः। पुं। स्त्रीसेवायाम्। अम.। क्ली। तेजसि। मे.।

व्यवायशोषः। पुं। स्त्रीसेवाजन्यशोषरोगे। लक्षणं यथा—"व्यवायशोषः शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः। पाण्डुदेहो यथा पूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः॥" सु.उ.४१अ.।

व्यवायी (इन्)। त्रि। पाकात् प्राक् सर्व्वाङ्ग विसर्पणशीले विषादि-द्रव्ये। "पूर्व्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकञ्च गच्छति। व्यवायि तद्यथा भङ्गा फेनश्चाहिसमुद्भवम्॥" भा.।

व्याख्यानम्। क्ली। अतिशयोपवर्णने। सु.उ. ६५अ.। गूढ़ार्थस्फुटीकरणे।

व्याघ्रः। पु। स्वनामख्यात-मांसाशिजातीयमृगे। वाघ। मांसगुणाः सिंहवत्। रा.नि.व.१९। करञ्जवृक्षे। मे.। रक्तैरण्डे। रा.नि.व.८।

व्याघ्रकरः। पुं। रक्तैरण्डे। वै.निघ.।

व्याघ्रखङ्गः। पुं। व्याघ्रनखे। नखीविशेष। वै.निघ.।

व्याघ्रघण्टा (ण्टी)। स्त्री। कोङ्कणे प्रसिद्ध-लताविशेषे। बङ्ग. लघु वाघाण्टी। मं गोविन्दी। गुणाः—"व्याघ्रघण्टा पित्तलोष्णा रुच्या विषकफापहा। फलं चास्यास्तु तिक्तोष्णं शिमूचीकफवातनुत्। त्रिदोषहारिणी प्रोक्ता वैद्यशास्त्रविशारदैः।" वै.निघ.।

व्याघ्रतरुः। पुं। रक्तैरण्डे। वै.निघ.।

व्याघ्रतलः (ला)। पुं। व्याघ्रनखे। नखी। वै.निघ.। रक्तैरण्डे। श.च.।

व्याघ्रदलः (ला)। पुं। रक्तैरण्डे। व्याघ्रनखे। नखी। रा.नि.व.८।

व्याघ्रनखम्। क्ली, पुं। नखीनामगन्धद्रव्ये। नखीविशेष। मं उत्. वाघनखा। तत्पर्य्यायाः,—व्याड़ायुधं करजं चक्रकारकं कूटस्थं नखाढ्यं नखो नख्यं व्याघ्रनखी। तद्गुणाः—तिक्तोष्णः कषायः वात-कफघ्नः कण्डू-कुष्ठ-व्रणघ्नः वर्ण्यः सुगन्धश्च। रा.नि.व.१२। अपिच—नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता हनुर्हट्टविलासिनी। नखद्वयं ग्रहघ्नं च-वातासृग्ज्वरकुष्ठहृत्। लघूष्णं शुक्रलं वर्ण्यं स्वादु व्रणविषापहम्॥ अलक्ष्मी-मुखदौर्गन्ध्यहृत् पाकरसयोः कटु॥" भा.। सु.सू.३८अ.एलादिः। समुद्रकः—वा.सू.१५अ.एलादिः। "शुक्ति-व्याघ्रनखः।" सु.हीबचे। मनसा गाछ। रा.नि.व.८।

व्याघ्रनखी। स्त्री। व्याघ्रनखे। भा.४म.मद.चि.। "शुचिस्थाने व्याघ्रनख्याः।"

व्याघ्रनायकः (सेवकः)। पुं। श्रृगालके। ফেউ, শৃগাল। रा.नि.व.१९।

व्याघ्रपात् (दः)। पुं। विकङ्कतवृक्षे। वैंइँची गाछ। भा.। रा.नि.व.९। भेष.शिरोरो.चि. तमराजतैले। विकण्टकवृक्षे। रा.नि.व.११।

व्याघ्रपुच्छः। पुं। एरण्डवृक्षे। अम.।

व्याघ्रपुष्पः। पुं। व्याघ्रनखे। वै.निघ.।

व्याघ्ररूपा। स्त्री। बन्ध्याकर्कट्याम्। वै.निघ.।

व्याघ्रहस्तः। पुं। रक्तैरण्डे। रा.नि.व.८।

व्याघ्राङ्घ्रिजः। पुं। व्याघ्रनखे। नखीविशेष। वै.निघ.।

व्याघ्राटः। पुं। भरद्वाजपक्षिणि। अम.।

व्याघ्रादनी। स्त्री। त्रिवृतायाम्। प.मु.।

व्याघ्रायुधम्। क्ली। व्याघ्रनखे। नखीविशेष। वै.निघ.।

व्याघ्रास्यः । पुं । विड़ाले । श.च. ।

व्याघ्री । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । प.मु. । रा.नि.व.४ । च.द.यक्ष्म.चि.जीवन्त्याद्यघृते । "व्याघ्रीगोक्षुरसाधिताम् ।" च.द.ज्व.चि. "व्याघ्रीदुस्पर्शगोक्षुरैः ।" वराटिकाभेदे । কড়িবিশেষ । रा.नि.व.१३ । व्याघ्रपदयाम् । बाघिनी । व्याघ्रनख्याम् । नखीविशेष । च.द.वा.व्या.चि. ।

व्याघ्रीयुक् (युगम्) । स्त्री, क्ली । बृहत्याम्, कण्टकार्य्याञ्च । चि.क्रा.क. ।

व्याड़ः । पुं । सर्पे । हिंस्रे । श्म. ।

व्याड़म्बः । पुं । रक्तैरण्डे । वै.निघ. । [श्म. ।

व्याड़ायुधम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी ।

व्याधभीतः । पुं । मृगे ।

व्याधिः । पुं । रोगे । রোগ । हिं बेमारी । पुरुषदुःखसंयोगा व्याधयः । ते चतुर्विधाः शारीरागन्तु-मानस-स्वाभाविकभेदेन । तत्रागन्तवोऽभिघातजन्याः, शारीरास्त्वन्नपानमूलाः वातादिवैषम्यमूलाश्च । मानसाः क्रोधादिका इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासादिकाश्च । सु.सू.१अ. । तच्च दुःखं त्रिविधम् आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्चेति । तत्तु दुःखं सप्तविधे व्याधावुपनिपतति । ते पुनः सप्त व्याधयः यथा—आदिबलप्रवृत्ताः जन्मबलप्रवृत्ताः दोषबलप्रवृत्ताः संघातबलप्रवृत्ताः कालबलप्रवृत्ताः दैवबलप्रवृत्ताः स्वभावबलप्रवृत्ताश्चेति । तत्रादिबलप्रवृत्ताः शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः । शेषाणां विशेषाः तत्तत्पर्य्याये मृग्याः । सु.सू.२४अ. । रोगः दोषवैषम्यरूपः । "रोगस्तु दोषवैषम्यम् । रोगा दुःखस्य दातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते ॥" ते च रोगाः केचित् स्वाभाविकाः केचिदागन्तवः केचिन्मानसाः केचित् कायिकाः केचित् कर्म्मजाः केचिद्दोषजाः केचित् साध्याः केचिद्याप्याः केचिदसाध्याश्च । तस्य च रोगस्य विज्ञानं पञ्चधा 'हेतुस्तदनु संप्राप्तिः पूर्व्वरूपञ्च लक्षणं । तथैवोपशयः पञ्च........ ।" भा. । कुष्ठौषधौ । कुड़ । श्म. । र.स.र.स्तनरोगचि. । See रोगः । [काले । मा.नि. ।

व्याधिकालः । पुं । रोगाणां वृद्धिहानिहेतुभूते

व्याधिघातः (कः) । पुं । स्थूले आरग्वधवृक्षे । বড় সোন্দাল গাছ । रा.नि.व.९ । च.द. ज्व.चि. । "गवाक्षा व्याधिघातकः ।"

व्याधिघ्नः (जित्) । पुं । आरग्वधवृक्षे । ल.द. ।

व्याधितः । पुं । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

व्याधिनाशनः । पुं । द्वीपान्तरवचायाम् । তোপচিনি । वै.निघ. ।

व्याधिरिपुः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

व्याधिविपरीतः । पुं । रोगविपरीतौषधादौ । यथा—अतिसारे मलरोधके पाठादौ ; मसूरादिपथ्ये । उदावर्त्ते अधोवायुनिःसारके तथा देवगुरुसेवादौ च । मा.नि. ।

व्याधिहन्ता (र्त्ता) । पुं । वाराहीनामकन्दशाके । শূয়ার আলু । रा.नि.व.७ ।

व्याध्यर्गलः । पुं । दामोदरकृतवैद्यकग्रन्थे ।

व्यानः (वायुः) । पुं । देहस्थवायुविशेषे । ব্যানবায়ু । "कृत्स्नदेहचरो व्यानः रससंवहनोद्यतः । स्वेदासृक्स्रावणो वापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि । क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सर्व्वदेहगान् ॥" सु.नि.१अ. ।

व्यापत् । पुं । मृत्तौ । अधिकलवणादिभक्षणजन्यरोगसङ्कटे । वैद्यकम् ।

व्यापम् । क्ली । कुष्ठौषधौ । कुड़ । श्म. ।

व्यामः । पुं । तिर्य्यग्विस्तृतबाह्वोर्यदन्तरं स व्यामः । এক বাঁও । "व्यामः स्मृतस्तु तयोस्तिर्य्यग्बाह्वोर्यदन्तरम् ।" रा.नि.व.१८ ।

व्यामणम् । क्ली । व्यामे । এক বাঁও ।

व्यायामः । पुं । वेगकृद्व्यापारे । च.सू.१५अ. । अङ्गादिचालने । কুস্তি, মল্লশ্রম । शरीरायासजननकर्म्मणि । भा.म.४भ.शिरोरो.चि. । "शरीरायासजननं कर्म्म व्यायामसंज्ञितम् ।" गुणादि—तत्कृत्वा तु सुखं देहं विमृद्नीयात्समन्ततः । शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता । दीप्ताग्नित्वमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा ॥" इत्यादि । सु.चि.२४अ. । "व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनां । स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमो मतः । सर्व्वेष्वृतुषु सर्व्वैर्हि मर्त्त्यैरात्महितार्थिभिः । शक्त्यर्द्धेन च कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा । कुक्षौ ललाटे ग्रीवायां यदा घर्म्मः प्रवर्त्तते । शक्त्यर्द्धं तं विजानीयाद यावदुच्छ्वासमेव च । लाघवं कर्म्मसामर्थ्यं स्थैर्य्यं क्लेशसहिष्णुता । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते । व्यायामं कुर्व्वतो

नित्यं विरुद्धमपि भोजनम्। विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते। वयो वर्णं शरीरस्य देश कालमथापि च। समीक्ष्य कुर्य्याद्व्यायामं युक्त्या शक्त्या च बुद्धिमान्। रक्तपित्ती क्षयी शोषी कासी श्वासी क्षतातुरः। भुक्तवान् स्त्रीषु च क्षीणो व्यायामं परिवर्ज्जयेत्। वातपित्तामयी बालो वृद्धो जीर्णश्च तं त्यजेत्। अतिव्यायामतः कासो रक्तपित्तप्रतानको। श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा ज्वरश्छर्दिश्च जायते॥" राज.२प.।

व्यायामशोषः। पुं। अतिव्यायामजन्यशोषरोगे। लक्षण—"व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव-मुपद्रुतः। लिङ्गैरुर.क्षतसमैः संयुक्तश्च क्षतं विना॥"

व्यायोजिमः। पुं। स्यूतागुप्तविषमपाली। सु.सू.१६अ.।

व्यालः। पुं। व्याघ्रे। दुर्दान्तगजे। रा.नि.व.१८। रक्तचित्रके। रा.नि.व.६। चित्रकहक्ते। भा.पू.१ भ.। सर्पे। श्वापदे। अम.।

व्यालकरजः। पुं। व्याघ्रनखे। नखीविशेष। वै.निघ.।

व्यालखङ्गः। पुं। व्याघ्रनखे। नखीविशेष। रा.नि.व.१२।

व्यालगन्धा। स्त्री। लाङ्गलीनामकन्दशाके। विषलाङ्गलिका। रा.नि.व.७।

व्यालजिह्वा। स्त्री। महासमङ्गायाम्। रा. नि.व.४।

व्यालदंष्ट्रः। पुं। गोक्षुरक्षुपे। रा.नि.व.४।

व्यालनखः। पुं। व्याघ्रनखे। नखीविशेष। रा.नि.व.१२। सुषीहवे। रा.नि.व.८।

व्यालपत्रः। पुं। एर्व्वारुकलतायाम्। क्षेत-कॉंकुड़। कथित्।

व्यालपत्रा (त्रिका, त्री)। स्त्री। कर्कटीभेदे। कॉंकुड़विशेष। रा.नि.व.७।

व्यालपाणिजः। पुं। व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्ये। नखी। रा.नि.व.१२।

व्यालप्रहरणम्। क्ली। व्याघ्रनखे। नखी। वै.निघ.।

व्यालवलः। पुं। व्याघ्रनखे। नखी। रा.नि. [व.१२।

व्यालमृगः। पुं। चित्रकव्याघ्र। चिता बाघ। भारतम्।

व्यालस्वः। पुं। रक्तैरण्डे। वैद्यकम्।

व्यालवल्करी। स्त्री। नागवल्ल्याम्। पान गाछ। वै.निघ.। [वै.निघ.।

व्यालवेणी। स्त्री। देवदाल्याम्। पीत घोषा।

व्यालायुधम्। क्ली। नखीनामगन्धद्रव्ये। च. टी.मथुरा.। पुं। व्याघ्रनखे। नखी। रा.नि.व.१२।

व्यालीढ़(दष्टक)म्। क्ली। सर्पदंशनभेदे। लक्षणं यथा—"एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढ़ाख्य-मशोणितम्।" वा.उ.३६अ.।

व्यालुप्त(दष्टक)म्। क्ली। सर्पदंशनभेदे। लक्षणं—"दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं...।" वा. उ.३६अ.।

व्यावर्त्तः (कः)। पुं। चक्रमर्दे। चाकन्दा गाछ। रा.नि.व ४। नाभिकण्टके। श्र.च.।

व्यासः। पुं। परिमाणभेदे। वेध। श्र.र.।

व्यासदीपप्रजा। स्त्री। वन्ध्याकर्कट्याम्। वै.निघ.

व्युष्टम्। क्ली। प्रभाते। पर्य्युषिते। फले। हे. च.। त्रि। उषिते। दग्धे। मे.।

व्यूहः। पुं। देहे। विका.।

व्योम। क्ली। जले। मे.। आकाशे। अम.। अभ्रधातौ। रा.नि.व.१३। शूल.चि.पीड़ाभञ्जिरसे। वै.निघ.वा.व्या.चि.वातविध्वंसरसे। भैष.स्त्री.रो. चि.प्रदरारिरसे।

व्योमचारी(रिन्)। पुं। पक्षिणि। मे.।

व्योमनासिका। स्त्री। भारतीपक्षिणि। त्रिका.।

व्योमपूरम्। क्ली। सुगन्धतृणे। वै.निघ.।

व्योमवल्लिका (ल्ली)। स्त्री। आकाशवल्ल्याम्। आलोकलता। रा.नि.व.३।

व्योमोदकम्। क्ली। आकाशसलिले। रा.नि. व.१४।

व्योषम्। क्ली। त्रिकटुनि। शुंठ, पिपुल, मरिच। भा.। एतच्च शिरोविरेचने शस्तम्। वा. सू.१५अ.।

व्योषाद्यगुग्गुलुः। पुं। स्थौल्यरोगे गुग्गुलुः। पाठः—"व्योषाग्नित्रिफलामुस्तविडङ्गैः गुग्गुलुं समम्। खादेत्......॥" रस.र.।

व्योषाद्यघृतम्। क्ली। अर्शसि घृतम्। पाठः—"व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि। साधितं पिबतः सर्पिः पतन्त्यर्शांसि निश्चितम्॥" पलाशक्षारात् षड्गुणपरिस्रावितक्षारवारि ग्राह्यं।

व्योषाद्यचूर्णम्। क्ली। रक्तार्शसि रक्तातिसारे च हितम्। "व्योषाऽग्निपुष्करविड़ङ्गतिलाभयानां चूर्णं गुड़ेन सहितन्तु सदोपयोज्यम्।" सर्व्वं समभागम्। अन्यत् ज्वरातीसारे—त्रिकटु, इन्द्रयव, निमछाल, चिराता, भीमराज, चिता, कट्की, आकनादि, दारुहरिद्रा, ও আতইচ প্রত্যেক সমভাগ, সর্ব্বসমান কুড়চিছালের চূর্ণ। মাত্রা ৪ মাষা। च.द.।

व्योषाद्यलौहम्। क्ली। विद्रध्यधिकारे लौहम्। लक्षणं—"व्योषं त्रिवृत्त्रिकटुकरोहिणी च सायोरजस्तु त्रिफलारसेन। पीतं कफोत्थं शमयेत्तु शोथं गव्येन मूत्रेण हरीतकी च॥" रस.चि.।

व्रजभूः। पुं। कैलिकदम्बवृक्षे। श.च.।

व्रणः। पुं, क्ली। तन्नामकरोगे, क्षतादौ। ব্রণরোগ, ঘা। स द्विविधः शारीर आगन्तुश्चेति। तयोः शारीरः पवन-पित्त-कफ-शोणित-सन्निपातनिमित्तः। आगन्तुरपि पुरुषपशुपक्षिव्यालसरीसृपप्रपतन-पीड़न प्रहाराग्निक्षार-विषतीक्ष्णौषध शकलकपालशृङ्गचक्रेषु-परशुशक्ति-कुन्ताद्यायुधाद्यभिघात निमित्तः। तस्य लक्षणं द्विविधं सामान्य वैशेषिकञ्च। तत्र सामान्यं रुग्व्रणगात्रविचूर्णने व्रजतीति व्रणः। विशेषलक्षणं पुनर्वातादिलिङ्गविशेषः।" सु.चि. १अ.। स पुनः पञ्चदशविधः। पृथग्-दोषैस्त्रयः संसर्गजास्त्रयः सन्निपातेनैकः एवम्भूता रक्तसहितैः सप्त, एवं चतुर्द्दश, रक्तेन केवलेनैक इति पञ्चदश। "स पञ्चदशधा दोषैः सरक्तैस्तत्र मारुतात्। श्यावः कृष्णोऽरुणो भस्मकपोतास्थिनिभोऽपि च। मस्तुमांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्वल्पसंस्रुतिः। निर्मांसस्तोदभेदाढ्यो रूक्षश्चटचटायते। पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिङ्गलः। मूत्रकिंशुकभस्माम्बुतैलाभोष्णबहुस्रुतिः। क्षारोक्षित-क्षतसमव्यथारागोष्मपाकवान्। कफेन पाण्डुः कण्डूमान् बहुश्वेतघनस्रुतिः। स्थूलौष्ठः कठिनः स्नायुशिराजालततोऽल्परुक्। प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूयमुद्गिरेत्। वाजिस्थानसमो गन्धे युक्तो लिङ्गैश्च पैत्तिकैः। द्वाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्याल्लक्षणसङ्करात्।" इति। जिह्वाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः श्यावौष्ठ-पिटिकः समः। किञ्चिदुन्नतमध्यो वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः। इति। त्वङ्मांसिपशिरास्नायुसन्ध्यस्थीनि व्रणाश्रयाः। कोष्ठो मर्म्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्युत्तरोत्तरम्। सुसाध्यो नत्वमांसाग्निवर्चोबलवति व्रणः। वृत्तोदीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः। तथा स्फिक्-पायु-मेढ्रौष्ठ-पृष्ठान्तर्वक्त्रगण्डगः। कृच्छ्रसाध्योऽक्षि दशन-नासिकापाङ्ग-नाभिषु। सेवनीजठरश्रोत्रपार्श्वकक्षास्तनेषु च।" इति। वा.उ.२५अ.। तथा—त्वङ्मांस-शिरा-स्नाय्वस्थि-सन्धि-कोष्ठ-मर्म्माणीति। तत्राद्यैकवस्तुसन्निवेशी त्वग्भेदो व्रणः सूपचारः शेषाः स्वयमवदीर्य्यमाणा दुरुपचाराः। तत्रायतश्चतुरस्रः वृत्तस्त्रिपुटक इति व्रणाकृतिसमासः शेषा विकृताकृतयो दुरुपक्रमा भवन्ति। इति। व्रणवेदना तु बहुधा; तद्यथा—तोदनभेदनताड़नछेदनायमनमन्थनविक्षेपणचुमचुमायननिर्दहनावभञ्जनस्फोटन-विदारणोत्पाटनकम्पनविविधशूलविश्लेषणविकिरण-पूरणस्तम्भनस्वप्नावकुञ्चनाङ्कुशिका भवन्ति। इति। सु.सू.२२अ.। व्रणबन्धनं चतुर्दशविधं तानि च कोशदामस्वस्तिकानुवेल्लितप्रतोलीमण्डलस्थगिकायमकखट्वाचीनविबन्धवितानगोफणाः पञ्चाङ्गुलीति चतुर्दश। व्रणायतनविशेषेण तद्बन्धनानि त्रिधा गाढ़समशिथिलानीति। सु.सू.१८अ.। वाभटस्तु उत्सङ्गं पञ्चाङ्गुलीस्थाने पञ्चाङ्गीति स्वीकरोति। विशेषाः स्वस्वपर्य्यायेषु मृग्याः।

व्रणकृत्। पुं। भल्लातकवृक्षे। ভেলা গাছ। र.मा.।

व्रणकेतुः (घ्नी)। पुं, स्त्री। दुग्धफेन्याम्। रा.नि.व.५।

व्रणग्रन्थिः। पुं। रोगभेदे। ব্রণের গাঁটা। लक्षणं—"अरूढ़े रूढ़मात्रे वा व्रणे सर्व्वरसाशिनः। सान्द्रे वा बन्धरहिते गात्रे ऽश्माभिहते ऽथवा। वातासमसृतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम्। कुर्य्यात् सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः॥" वा.उ. २९अ.।

व्रणघ्नी। स्त्री। लघुकारवेल्लके। ছোট উচ্ছে। वै.निघ.।

व्रणजिता। स्त्री। मुण्डाम्। মুণ্ডীরী। वै.निघ.।

व्रणद्विट्। पुं। ब्राह्मणयष्टिकायाम्। वामनहाटी। श.च.।

व्रणधूपनः । पुं । तन्नामकधूपदानविधौ । यथा —"सरावसम्पुटे चिप्ता कल्कमन्नाद्दीपितम् । छिद्रे नैवं निवेश्याथ व्रणं तेनैव धूपयेत् ॥" अत्र व्रणनाड़िका दशाङ्गुलमिता कार्य्या । भा· ।

व्रणरोपणरसः । पुं । क्षुद्ररोगाधिकारे औषधविशेषः । पाठः—"गन्धेशाहिफणातुल्य वाहं जम्बीरमर्दितं । कुमार्य्या नरमूत्रं च चिञ्चकेण च सिन्धुना । सौवर्च्चलेन च पृथक् युक्ता च विधुधैः क्रमात् ॥" मात्रा ६ र· । अनु· मधु । रस·चि· ।

व्रणशुक्रम् । क्ली । नेत्रतारकागत रोगविशेषे । "निमग्नरूपं तु भवेद्धि कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद् वै । स्रावं स्रवेदुष्णमतीव चापि तत् सव्रणं शुक्रमुदाहरन्ति ॥" भा· ।

व्रणशोथः । पुं । व्रणनिमित्त-श्वयथौ । तस्य पूर्व्वरूपं शोथस्य कटुशोत्थानम् । स षट् वातपित्तकफसन्निपातरक्तागन्तुभेदेन । यथा—"पृथक् समस्तदोषोत्था रक्तागन्तुजौ तथा । व्रणशोथाः षडेते स्युः संयुक्ताः शोथलक्षणैः ॥" मा·नि· ।

व्रणशोधनः । पु । कम्पिल्लके । कमलागुँड़ि । वै·निघ· ।

व्रणशोषः । पुं । क्षतजन्यशोषरोगे । निदानं—"रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् । व्रणितस्य भवेच्छोषो स चासाध्यतमो मतः ॥" मा·नि· ।

व्रणस्थानम् । क्ली । व्रणवस्तुनि । व्रणेर स्थान । तानि च त्वङ्मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिकोष्ठमर्माण्यष्टौ भवन्ति । सु·सू·२२ध· ।

व्रणस्रावः । पुं । चतुर्द्दशविध-व्रण-निःस्रावे । तद् यथा—"लसीका जल पूयासृक्-हरितारुणपिञ्जराः । कषाय नील-हरित स्निग्ध-रुक्ष सितासिताः ॥ इति स्रावैः समुद्दिष्टैर्व्रणस्रावाश्चतुर्द्दश ॥"

व्रणहः । पुं । एरण्डवृक्षे । श·च· । स्त्री (हा) । गुडूच्याम् । श·र· ।

व्रणहरी । स्त्री । लाङ्गलिकौषधौ । विषलाङ्गुलिया । वै·निघ· ।

व्रणहृत् । पुं । भल्लातकवृक्षे । ভেলা গাছ । कलिकारीवृक्षे । विषलाङ्गुलिया । रा·नि·व ४ ।

व्रणायामः । पु । वातव्याधिविशेषे । लक्षणं —"मर्म्माश्रितं व्रणं प्राप्य वायुर्यः सर्व्वदेहगः । वेगैरानामयेद्देहं व्रणायामन्तु तं त्यजेत् ॥" मा·नि· ।

व्रणारिः । पुं । बोलनामगन्धद्रव्ये । गन्धरसे । रा·नि·व·६ । अगस्तिवृक्षे । বাসনা গাছ । रा·नि·व·१० ।

व्रणोपक्रमः । पुं । व्रणचिकित्सायाम् । व्रणोपक्रम, षष्टिविधोऽपतर्पणादिभेदेन । यथा—अप तर्पणमालेपः परिषेकोऽभ्यङ्गः स्वेदो विम्लापनमुपनाहः पाचनं विस्रावनं स्नेहो वमनं विरेचनं छेदनं भेदनं दारणं लेखनमेषणमाहरणं व्यधनं विस्रावनं सीवनं सन्धानं पीड़नं शोणितास्थापनं निर्व्वापणमुत्कारिका कषायो वर्त्तिः कल्कः सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्णनं व्रणधूपनमुत्सादनमवसादनं मृदुकर्म्म दारुणकर्म्म क्षारकर्म्माग्निकर्म्म कृष्णकर्म्म पाण्डुकर्म्म प्रतिसारणं रोमसंजननं लोमापहरणं वस्तिकर्म्मोत्तरवस्तिकर्म्म बन्धः पत्रदानं कृमिघ्नं वृंहणं विषघ्नं शिरोविरेचनं नस्यं कवल-धारणं धूमो मधुसर्पिर्यन्त्रमाहारो रक्षाविधानञ्चेति । सु· चि·१ध· ।

व्रतम् । क्ली । इन्द्रियाकामनियमे । च·सू.१घ· ।

व्रततिः (ती) । स्त्री । लतायाम् । अम· ।

व्रतादेशः । पुं । उपनयने । स्मृतिः ।

व्रतोपायनम् । क्ली । मद्दिचकाद्य-पिष्टकभेदे ।

व्रश्चनम् । क्ली । छेदने । पुं । स्वर्णादिच्छेदके अस्त्रे । ছেনী । अम· ।

व्रह्मा (न्) । पुं । विधातरि । तत्प्रादुर्भावः यथा —"विधातायर्व्वसर्व्वस्वमायुर्व्वेदं प्रकाशयन् । स्वनाम्ना संहितां चक्रे लक्षश्लोकमयीमृजुम् ॥" इत्यादि । भा. ।

व्रीड़ा । स्त्री । वनकुलत्थिकायाम् । प.मु· । लज्जायाम् ।

व्रीहिः । पुं । प्रावृट्कालजातधान्ये । আউ ধান্য । हैमन्तिकशूकधान्यमात्रे च । नै· । तस्य लक्षणम्—"वार्षिकाः कथिताः शाला व्रीहयश्चिरपाकिनः ।" तद्भेदा यथा—"कृष्णव्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि । शालामुखो जतुमुख इत्याद्या व्रीहयः स्मृताः ॥" गुणाः—"व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः । अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्च्चस्काः षष्टिकैः समाः । कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे ॥" भा·पू·१म·धा·व· । "मधुराम्लपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।" च.सू. २७अ. । गौरो मधुरः शीतलः पित्तघ्नः कषायः स्निग्धो हृद्यः कृमिकफहरः तापरक्तहरश्च । तथा,

पुष्टिकरः श्रमघ्नः वीर्य्यवृद्धिकरो रुच्य आनन्दजनको वातजनकश्च । रा.नि.व.१६ ।

व्रीहिकाञ्चनः । पुं । मसूरकले । विका. ।

व्रीहितुण्डिका । स्त्री । देवधान्ये । देधान । वै.निघ. ।

व्रीहिधान्यम् । क्ली । षष्टिकादिधान्ये । वै. [निघ. ।

व्रीहिपर्णिका (र्णी) । स्त्री । शालपर्ण्याम् । शालपानि । रा.नि.व.४ ।

व्रीहिभेदः । पुं । चीनाकधान्ये । कांनीधान । र.मा. ।

व्रीहिमुखम् । क्ली । व्यधनार्थं व्रीहिमुखाकारमुखशस्त्रे । सु.सू.८अ. । तत् षडङ्गुलायतं द्व्यङ्गुलवृत्तं चतुरङ्गुलफलकञ्च कार्य्यम्, तन्मुखञ्च व्रीहिविकारं संमूढकुण्ठञ्च कार्य्यम् । इति सु.टी.ड. भोजः ।

व्रीहिराजिकः । पुं । चीनाकधान्ये, कङ्गुधान्ये । कांनी धान । मे. ।

व्रीहिश्रेष्ठः । पुं । शालिधान्ये । हेमन्तधान । रा.नि.व.१६ ।

व्रीह्यास्यम् । क्ली । व्रीहिमुखास्त्रभेदे । च.द. ।

श ।

शंवः । पुं । मुषलाग्रस्थलौहमण्डले । लोहार शुलो । धरणिः ।

शंवरम् । क्ली । जले । अम. । रा.नि.व.१४ ।

शकटः । पुं, क्ली । धवहक्षे । धाओया गाछ । प.मु. । शरीरे । वै.निघ. । तिनिशवृक्षे । ज्ञाङ्गल गाछ । रा.नि.व.८ ।

शकटाख्यः (कः) । पुं । धवहक्षे । धाओया गाछ । र.मा. ।

शकलम् । क्ली । त्वचि । गुड़त्वक् । रा.नि.व.६ । आमलकी । पद्मदण्डे । पद्मेर डाँटा । वै.निघ. । वल्कले । छाल । विका. । शल्के । आँइश । पुं, क्ली । खण्डे । अंशे । अम. ।

शक(कु)ली (न्) । स्त्री, पुं । मद्गिलमत्स्ये । शिङ्गालमाछ । अम.भ. । गुणाः—वात-कफकारत्वम् । अत्रि.२२अ. । महाशकुलमत्स्ये । बड़ शउल, पिपलेशोउल । गुणाः—"शकुलो रोहिताचारा भूमौ शायरत्यसौ । गुर्वी पाके च मधुरा भेदिनी दोषकोपनी ॥" राज.३प. ।

शकुनः । पुं । पक्षिणि । गृध्रे । शकुनि । मे. । क्षुद्रचटके । शामा पाखी । वै.निघ. । क्ली । शुभसूचकनिमित्ते । सगुन् । मे. ।

शकुनघ्ना । स्त्री । क्षुद्रक्षुद्रगोधिकायाम् । क्षुद्र टिकटिकि । विका. ।

शकुनाहृतः (त) । पुं । बालरोगविशेषे । शकुनिग्रह । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. । शालिधान्यभेदे । भा.पू.१भ.शा.व. । गुणाः—शालिवत् ।

शकुनिः । पुं । पक्षिणि । पाखी । अम. । क्षुद्रचटके । शामा पाखी । गृध्रे । रा.नि.व.१९ । चित्रपक्षिणि । चील पाखी । वै.प. ।

शकुनिप्रपा । स्त्री । पक्षिपानीयशालायाम् । पाखीर जलपानस्थान । हारा. ।

शकुनी । स्त्री । तन्नामकबालग्रहविशेषे । लक्षणं—"स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः संस्राविव्रणपरिपीड़ितः समन्तात् । स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकैर्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥" सु.उ.२७अ. । श्यामाकपक्षिणि । शामा पाखी । रा.नि.व.१९ ।

शकुन्तः (न्तिः) । पुं । पक्षिणि । अम. । काकभेदे । कुक्कुटभेदे । वै.निघ. । भासपक्षिणि । उणा. । कीटविशेषे । मे. ।

शकुन्दः । पुं । श्वेतकरवीरे । रा.नि.व.१० ।

शकुलः । पुं । मत्स्यविशेषे । শোল মাছ । गुणाः —"शकुली मधुरो ग्राही रुच्यः पित्तास्रजिद्गुरुः ।" राज.३प. ।

शकुलगण्डः । पुं । मत्स्यविशेषे । শাল মাছ । त्रिका. ।

शकुला । स्त्री । कटुरोहिण्याम् । कट्की । रा.नि.व.६ ।

शकुलादनी । स्त्री । कटुक्याम् । कट्की । रा.नि.व.६ । च.सू.४अ. भेदनीये । जलपिप्पल्याम्, कच्छटशाके । কাচড়াদাম । र.मा. । गजपिप्पल्याम । गण्डूपदे । কেঁচো । कट्फले । विश्वः ।

शकुलार्भकः । पुं । गड़कमत्स्ये । গড়ুই বা ল্যাটা মাছ । शब्द. ।

शकुलाक्षकः (का) । पुं, स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । गण्डदूर्वायाम् । शब्द. ।

शकुलाक्षी । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् । গেঁটে দূর্বা । रा.नि.व.८ ।

शकृत् । क्ली । विष्ठायाम् । शब्द. ।

शकृत्करिः (री) । पुं, स्त्री । गोवत्से । त्रिका. ।

शकृत्कारः । पुं । मलत्यागकारके । व्याक. ।

शकृद्द्वारम् । क्ली । मलद्वारे । वै.श. ।

शकृद्भवः । त्रि । द्रवरूपे । भा.म.४अ. वालुकाण्टकचि. ।

शकृद्रसः । पुं । गोमयरसे । গোবরের রস । सु.सू.२८अ. ।

शक्करः (रिः) । पुं । वृषे । वै.श. । त्रिका. ।

शक्तावः । पुं । भृष्टयवादिचूर्णे । ছাতু ।

शक्तिकः । पुं । गन्धके । रस.र.रस.कौ. भैष. वातव्याधये ।

शक्तिपर्णः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ । जटा. ।

शक्तुः । पुं, क्ली । भर्जितयवादिचूर्णे । ছাতু । "धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यवे......।" रा.नि.व. १६ । "यवपिष्टानि शक्तवः ।" भा. । "धाना भृष्टयवे भूम्नि स्त्रियां पुं भूम्नि शक्तवः ।" जटा. । यवशक्तुगुणाः,—यवजाः शक्तवः शीता दीपना लघवः सराः । कफपित्तहरा रुक्षा लेखनाश्च प्रकीर्त्तिताः ॥ ते पीता बलदा वृष्या वृंहणा भेदनास्तथा । तर्पणा मधुरा रुच्याः परिणामे बलावहाः ॥ कफपित्तश्रमक्षुत्तृड्व्रणनेत्रमयापहाः । प्रशस्ता घर्म्मदाहाय व्यायामार्त्तशरीरिणाम् ॥ चणक-शक्तुगुणाः,—निस्तुषैश्चणकैर्भृष्टैस्तुर्य्यांशैश्च यवैः कृताः । शक्तवः शर्करासर्पिर्युक्ता ग्रीष्मेऽतिपूजिताः ॥ शालि-शक्तुगुणाः,—शक्तवः शालिसम्भूता वह्निदा लघवो हिमाः । मधुरा ग्राहिणो रुच्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः ॥ शक्तुभोजनविधिर्यथा न भुक्त्वा न रदैश्छित्त्वा न निशायां न वा बहून् । न जलान्तरितानद्भिः शक्तूनद्यान्न केवलान् ॥ पृथक् पानं पुनर्द्दानं सामिषं पयसा निशि । दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त शक्तुषु वर्ज्जयेत् ॥

शक्तुकः । पुं । सन्नामकविषभेदे । लक्षणं यथा —"यद्ग्रन्थिः शक्तुकेनेव पूर्णमध्यः स शक्तुकः ।" भा.पू.१भ.विष.व. । क्ली । शक्तौ । ছাতু । सा.कौ. ।

शक्तुपिण्डी । स्त्री । शक्तुकृतपिण्डाकारभोज्यद्रव्ये । ছাতুর নাড়ু । गुणाः—"गुर्वी पिण्डी खरात्यर्थं लघ्वी सैव विपर्य्ययात् ।" राज.३प. ।

शक्तुफला (ली) । स्त्री । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । शब्द. । श.र. ।

शक्त्ववलेहिका । स्त्री । शक्तुकृतावलेहिकायाम् । ছাতুর অবলেহ । गुणाः—"शक्तूनामाशु जीर्य्येत मृदुत्वादवलेहिका ।" राज.३प. ।

शक्रः (कः) । पुं । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । प.मु. । च.द.मेद.चि.न्यग्रोधाद्यचूर्णे । रस.र. कच्छटावलेहे । अर्ज्जुनवृक्षे । मे. । इन्द्रयवे । भैष.च.द.मालती.चि. ।

शक्रगोपः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । আষাঢ়ে পোকা । जटा. ।

शक्रचापसमुद्भवा । स्त्री । बलायाम् । वै.निघ. ।

शक्रजः (जातः) । पुं । काके । त्रिका. । श.र. ।

शक्रजा । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । রাখালশশা । सु.चि.३८अ. ।

शक्रदारुः । पुं । शालवृक्षे । तैलदेवदारुवृक्षे । वै.निघ. ।

शक्रद्रुमः । पुं । वकुलवृक्षे । भा.म.१भ.ज्वरोपद्रवचि. द्वात्रिंशत्क्वाथे । "ग्योणाक-शक्रद्रुमैः ।" तैलदेवदारौ । भा. ।

शक्रनेमी । स्त्री । ह्रस्वमेषशृङ्ग्याम् । शक्रकुटजवृक्षे । देवदारुवृक्षे । वै.निघ. ।

शक्रपर्य्यायः । पुं । कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । प.मु. ।

शक्रपादपः । पुं । कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । रा.नि.व.९ । देवदारुवृक्षे । अम. ।

शक्रपुष्पम् । क्ली । इन्द्रयवे । वै.निघ.जीर्णज्वरचि.लवङ्गादिकषाये ।

शक्रपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । नागदमन्याम् । नागदना । र.मा. । लाङ्गलीवृक्षे । विषलाङ्गुलिया । अम. । [लाङ्गुलिया । र.मा. ।

शक्रपुष्पिका । स्त्री । अग्निशिखावृक्षे । विष-

शक्रबीजम् । क्ली । इन्द्रयवे । रा.नि.व.९ ।

शक्रभूभवा । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा । श.च. ।

शक्रभूरुहः । पुं । कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । वै.निघ. ।

शक्रमाता । स्त्री । भार्ग्याम् । बामुनहाटी । रा.नि.व.६ ।

शक्रमूर्द्धा (न्) । पुं । वल्मीके । त्रिका. ।

शक्रयवः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निघ.२भ.अ.सा.चि. । भैष. बालरो.चि. ।

शक्रवल्ली । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखालशशा । रा.नि.व ३ ।

शक्रवीजम् । क्ली । इन्द्रयवे ।

शक्रशाखी (इन्) । पुं । कुटजवृक्षे । भा. ।

शक्रशिराः । पुं । वल्मीके । रा.नि.व.१३ ।

शक्रसुधा । स्त्री । कुन्दुरुखोटी । सरलेर आठा । श.च. ।

शक्रसृष्टा । स्त्री । हरीतक्याम् । त्रिका. ।

शक्राख्यः । पुं । उलूके, पेचके । त्रिका. ।

शक्राणी । स्त्री । निर्गुण्ड्याम् । नीसिन्दा ।

शक्राशनम् । क्ली । भङ्गायाम् । भाङ्, सिद्धि । गुणाः—"शक्राशनन्तु तीक्ष्णोष्णं मोहकृत् कुष्ठनाशनम् । बलमेधाग्निकृत् श्लेष्मदोषहारि रसायनम् ॥" राज. । पुं । विजयावृक्षे । सिद्धि गाछ । प.मु. । कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । श.च. । इन्द्रयवे । वै.निघ.२भ.दुर्जलज्व.चि.ज्ञानोदयरसे ।

शक्राह्वः । पुं । इन्द्रयवे । रा.नि.व.९ । भा.म.१भ.सन्ततादिज्व.चि. । "शक्राह्वत्रिफलामृतम् ।" स्त्री (ह्वा) । इन्द्रयवे । वा.उ.५अ. भूतरावघृते ।

शक्रेन्द्रः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । आषाढ़े पोका । वै.निघ.२भ.अर्शःचि.त्रिफलागुग्गुलौ ।

शक्वरी । स्त्री । अङ्गुल्याम् । आङ्गुल । उणा. ।

शक्वा (न्) । पुं । गजे । उणा. ।

शङ्करः । पुं । श्वेतार्के । श्वेत आकन्द । भीमसेनीकर्पूरे । कपोते । वै.निघ. । वैद्यविनोदग्रन्थकारे । नाड़ीपरीक्षाकारे ।

शङ्करप्रियः । पुं । द्रोणपुष्प्याम् । घलघसा । प.मु. । तित्तिरिपक्षिणि । शब्दकल्पद्रुमः ।

शङ्करमत(लौह)म् । क्ली । अर्शसि लौहम् । भा. । रस.चि.९अ. ।

शङ्करशुक्रम् । क्ली । पारदे । भा.ज्व.चि. कल्पतरौ ।

शङ्करस्वेदः । पुं । आमवातहरे स्वेदविशेषे । "कार्पासास्थि·कुलत्थिका·तिल· यवैरेरण्डमूलातसी· वर्षाभूशणबीजकाञ्जिकयुतैरेकीकृतैर्वा पृथक् । स्वेदः स्यात्......॥" भैष. । "शकृता महिषाश्वानां गोमयेन तथैव च । अग्नितप्तेन यः स्वेदः शङ्करस्वेद उच्यते" ग.द.१८ष. ।

शङ्करा (री) । स्त्री । शमीवृक्षे । शाँई गाछ । रा.नि.व.८ । मञ्जिष्ठायाम् । श.र. ।

शङ्करादिः । पुं । शुक्लार्कवृक्षे । श्वेत आकन्द । रा.नि.व.१० ।

शङ्करावासः । पुं । भीमसेनीकर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शङ्कराह्वया । स्त्री । ह्रस्वशमीवृक्षे । वै.निघ. ।

शङ्कितः । पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये । हिं चोरा । गेँटेला । रा.नि.व.१२ ।

शङ्कुः । पुं । मत्स्यविशेषे, जलजन्तुविशेषे । शाकोच इति भाषा । चर्क.चि.४र्थ शतके । अस्त्रे । कीलके । मे. । पत्रशिराजाले । पाताय शिर । मेट्रे । हे.च. । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । जटा. ।

शङ्कुकर्णः । पुं । गर्दभे । त्रिका. ।

शङ्कुचिः । पुं । मत्स्यविशेषे । शङ्कु माछ । श.र. ।

शङ्कुतरुः (वृक्षः) । पुं । शालवृक्षे । श.र. । र.मा. ।

शङ्खफलिका (फली)। स्त्री। क्षुद्रशमी-वृक्षे। छोट शाँइ गाछ। रा.नि.व.८।

शङ्खमुखी। स्त्री। निर्विष-जलौकायाम्। निर्विष जोँक। सु.सू.१३अ.। See जलायुका।

शङ्खुला। स्त्री। यन्त्रिकायाम्। जाँति। शब्द-कल्प:। उत्पलपत्रायाम्। उत्पा.।

शङ्खोच: (चि:)। पुं। मत्स्यविशेषे। शाँकोच माछ। जटा.। श.र.।

शङ्ख:। पुं, क्ली। तन्नामकस्थावरविषभेदे। स च तिविषाष्टम:। शङ्खीविषे, दारुमोचभेदे वा। सेँको, शामुक। चवि.३स्थान.५६अ.। सामुद्र कीटस्थजन्तुविशेषे। शाँक। तत्पर्य्याया;—कम्बु: कम्बु: कम्बोज: जल: विरेख: जलज: अर्णोभव: पावनध्वनि: अन्त:कुटिल: शङ्खक: महानाद: श्वेत: पूत: मुखर: दीर्घनाद: बहुनाद: हरिप्रिय:। गुणा:—"शङ्खकूर्म्मादय: स्वादुरसपाका मरुन्नुद:। शीता: स्निग्धा हिता: पित्ते वर्चस्या: श्लेष्मवर्द्धना:॥" सु.सू.४६अ.। कटु: शीत: पुष्टि-वीर्य्य-बलद: गुल्म शूल-कफ-श्वास-विषघ्न। रा.नि.व.१९। "कङ्कुष्ठं गैरिकं शङ्खं काशीशं टङ्कणन्तथा। नीलाञ्जनं शुक्तिभेदा: क्षुल्लका: सवराटिका:। जम्बीरवारिणा स्विन्ना: क्षालिता: कोष्णवारिणा। शुद्धिमायान्त्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये।" इति शङ्खादिशुद्धि:। सा. कौ.। शङ्खनाभौ। शङ्खनाभि। र.सा.सं. प्रदरान्तकरसे। नखीनामगन्धद्रव्ये। नखी। रा. नि.व.१२। च.द. ज्वरातिसा.चि. कलिङ्गाद्यगुडिकायाम्। कर्णसमीपदेशे। रा.नि.व.१८। भ्रुवो: पुच्छान्तयोरुपरि कर्णललाटयोर्मध्ये मर्म्मद्वये। तच्च सद्योमारकम्। सु.शा.६अं.।

शङ्खक:। पुं। शङ्खे। शाँक। मे.। नील काशीशे। नीलहिराकस। वै.निघ.। शिरोरोगभेदे। तस्य लक्षणं—"रक्तपित्तानिला: दुष्टा: शङ्खदेशे विमूर्च्छिता:। तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्व्वन्ति दारुणं। स शिरो विषवद्वेगी निरुध्याशु गलं तथा। त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति......।" मा.नि.। अ.हृन्द्रिय.८अ.। अन्यविधो यथा—"शङ्खाश्रितो वायुरुदीर्णवेग: कृतानुयात: कफपित्तरक्तै:। रुज: सुतीव्रा: प्रतनोति मूर्द्ध्नि विशेषतश्चापि हि शङ्खकन्तु॥ सुकष्टमेनं खलु शङ्खकाख्यं महर्षयो वेदविद: पुराणा:। व्याधिं वदन्त्युदगतमृत्युकल्पं भिषक् सहस्रैरपि दुर्निवारम्॥"

शङ्खकन्द:। पुं। शङ्खालौ। शाँक आलु। प.तु.।

शङ्खकुसुमा। स्त्री। शङ्खपुष्प्याम्। श्वेत अपराजिता। रा.नि.व.३।

शङ्खचरी (चर्च्ची)। स्त्री। ललाटिकायाम्। त्रिका.। श.र.।

शङ्खचूर्णम्। क्ली। शङ्खभस्मकृतचूर्णे। शाँकेर चूर्ण; गुणा:—कटु क्षारम् उष्णं परं कृमिघ्नञ्च। राज.३प.। See चूर्णम्।

शङ्खज:। पुं। पारावताण्डाकारस्थूलमौक्तिके। बड़ शङ्खमुक्ता। शब्दकल्प:।

शङ्खद्रावक:। पुं। शीहयकृदधिकारे द्रावक विशेष:। शङ्खद्रावक। शङ्खादिद्रव्यमद्रवणात्द्राव-कौषधे। पाठ:—शङ्खचूर्णं यवक्षारं सर्जिक्षारं टङ्कणं विट् सैन्धवं सौवर्चलं शाम्भरि करर्चं स्फटिकारीं नृसारदं समभागं काचकूप्यां निधाय वारुणीयन्त्रेण साधयेत्। भैष.।

शङ्खद्रावी (न्)। पुं। अम्लवेतसे। अम्लवेतस। रा.नि.व.६।

शङ्खधरा। स्त्री। हिलमोचिकायाम्। हिञ्चे। भा.पू.१भ.शा.व.।

शङ्खधवला। स्त्री। शुक्लयूथिकायाम्। श्वेत जुँइ। वै.निघ.।

शङ्खनख:। पुं। क्षुद्रशङ्खे। जोड़ङ्गा। अम. म.। नखीभेदे। श.र.। वृहन्नख्याम्। र.मा.।

शङ्खनखा (खी)। स्त्री। वृहन्नख्याम्। र.मा.।

शङ्खनाभि:। स्त्री। सुगन्धद्रव्यविशेषे। शङ्ख-नाभि। इयं जम्बीररसेन भाविता शुद्धिमायाति। सा.कौ.। मा.उपदं.।

शङ्खनाम्नी। स्त्री। शङ्खपुष्प्याम्। श्वेत अपरा-जिता। वै.निघ.।

शङ्खपाल:। पुं। स्वनामप्रसिद्धे दर्वीकरमहा-सर्पे। सु.कल्प.४अ.।

शङ्खपुष्पिका। स्त्री। श्वेतयूथिकायाम्। श्वेता-पराजितायाम्। श्वेत जुइ, श्वेत अपराजिता। सि.यो.क्षु.टी.उन्मा.चि.।

शङ्खपुष्पी। स्त्री। (Andropogon aciculartum, or Canscora decussata.) लताहचविशेषे। शङ्खाहुलुइ, डानकुनी

इति केचित् स्वर्णमारणे। प.मु.।वम्.शंखोनी। तत्पर्य्यायाः,—चण्डा सुपुष्पी शङ्खाह्वा कम्बुमालिनी पीतपुष्पा कम्बुपुष्पा मेध्या मलविनाशिनी किरीटी शङ्खकुसुमा भूलग्ना। गुणाः—हिमा तिक्ता मेधास्वरकरी ग्रहभूतादिदोषघ्नी च। रा.नि.व.३। "शङ्खपुष्पी सरा मेध्या हृष्या मानसरोगहृत्। रसायनी कषायोष्णा स्मृति-कान्ति-बलाग्निदा। दोषापस्मार-भूतास्र कुष्ठ-क्रिमि-विषप्रणुत्॥" भा.गु.व.। श्वेतापराजितायाम्। শ্বেত অপরাজিতা।

शङ्खमालिनी। स्त्री। शङ्खपुष्पीलतायाम्। रा.नि.व.३।

शङ्खमुखः। पुं। कुम्भीरे। हे.च.।

शङ्खमूलम्। क्ली। श्वेतमूलके। হাঁসা মূলা। र.नि.व.७।

शङ्खयूथिका। स्त्री। शुक्लयूथ्यां। শ্বেত জুই। वै.निघ.।

शङ्खवटी। स्त्री। अग्निमान्द्ये शूलाधिकारे च हिता वटी। पाठ.—"चिञ्चाक्षारपलं पटुव्रजपलं निम्बूरसे कल्कितं तस्मिन् शङ्खपलं सुतप्तमसकृन्निर्वाप्य शीर्णावधि। हिङ्गुव्योषपलं रसामृत बलीन्निक्षिप्य निष्कांशिकान् बद्धा शङ्खवटी क्षयग्रहणिकारुक्-पक्तिशूलादिषु।" যাবৎ চূর্ণ হইয়া না যায়, তাবৎ শঙ্খকে বারংবার পোড়াইয়া নেবুর রসে ফেলিবে, চূর্ণবৎ হইলে তুলিবে। তেঁতুলক্ষার ৮ তো. পঞ্চলবণ মিলিত ৮ তো. উক্ত শঙ্খচূর্ণ ৮ তো. হিঙ্গু, শুঁট, পিপুল ও মরিচ মিলিত ৮ তো. পারা, বিষ ও গন্ধক প্রত্যেকে অর্দ্ধ তোলা, একত্র নেবুর রসসহ মাড়িয়া অম্লরস হইলে বটী করিবে। रस.चि.। भैष.।

शङ्खविषम्। क्ली। (Arsenicum album. White arsenic. विषभेदे। সেঁকো। हिंदा. साम्बलखार, शनुबुलखार. शंखशनुबुल। तैं तेल्लपाषाणम्। ता. वेल्लइपाषाणम्। एतत्तु धातुविशेषं शुभ्रवर्णं स्वादगन्धहीनञ्च। गुणाः—कटूष्णं बल्यं वर्ण्यं पुष्टिदं ज्वर वमन-श्वास-कास प्रदर वातरोगघ्नञ्च।

शङ्खसङ्काशः। पुं। शङ्खालौ। শাঁক আলু। वै.निघ.।

शङ्खाख्यः। पुं। हट्टनखि। বড়নখী। र.मा.।

शङ्खालुः (कः)। पुं। श्वेतालौ। শাঁক আলু। वै.निघ.।

शङ्खावर्त्तः। पुं। शम्बूकावर्त्तनामभगन्दररोगे। See शम्बूकावर्त्तः। शीर्षशृङ्गाटकेषु तन्नामकास्थिसन्धिभेदे। सु.शा.५ष.।

शङ्खास्थि। क्ली। मस्तकस्यास्थिद्वये। মাথার খুলি। च.शा.७अ.। पृष्ठास्थनि। रा.नि.व.१८।

शङ्खाहुली। स्त्री। शङ्खपुष्प्याम्। শ্বেত অপরাজিতা। रा.नि.व.३।

शङ्खाह्वया (ह्वा)। स्त्री। शङ्खपुष्पीलतायाम्। শ্বেত অপরাজিতা। रा.नि.व.३। वै.निघ.२भ. छर्दि.चि.धान्यकयूषे।

शङ्खिका। स्त्री। चोरपुष्प्याम्। চোরহুলী। श.च.।

शङ्खिनः। पु। शिरीषवृक्षे। वै.निघ.।

शङ्खिनिका। स्त्री। ग्रन्थिपर्णवृक्षे। গেঁঠেলা। वै.निघ.।

शङ्खिनी। स्त्री। चोरपुष्प्याम्। চোরহুলী, ভাঁটুই इति पूर्व्ववङ्गे। प्रयो.गोविन्दस्थते। "क्रमुककुटजगणा शङ्खिनी-चर्म्मपाह्वा।" यवतिक्तायाम्। श्वेतबुह्मायाम्। रा.नि.व.३। प.मु.। सु.सू.३৫ष.। च.सू.४ष.। वा.सू.१५अ.। चर्म्मकषायाम्। চামরকষা। च द.परिणामशूले। "समला शङ्खिनी श्वेता।" श्वेतापराजितायाम्। वै.निघ.। शुक्लपुन्नागवृक्षे। विश्वः। श्वेतचुक्रायाम्। শ্বেতচুকা। श.र.।

शङ्खिनीफलः। पुं। शिरीषवृक्षे। रा.नि.व.৫।

शङ्खिनीवासः। पुं। शाखोटवृक्षे। শ্যাওড়া গাছ। श.च.।

शङ्खोदधिमलः। पुं। समुद्रफेने। वै.निघ.।

शङ्खोदरी। स्त्री। तृणविशेषे। बम्. शुलतुरा। गुणाः—उष्णा कफ वातघ्नी शूलाम वातनाशिन च। वै.निघ.।

शची। स्त्री। स्पृक्कायाम्। পিড়িং। वै.निघ.। शतावर्य्याम्। শতমূলী। मे.।

शठः। त्रि। अम्लरसे। व्याक.।

शटिः (टी)। स्त्री। शठ्याम्। শঠী, বন আদা। श.र.। च.सू४ष.।

शठ्कम्। क्ली। सघृतजलमिश्रितशालिचूर्णं। सदेशात्र শটী। "शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शट्कं भवेत्।" भा.।

शठम्। क्ली। तीक्ष्णलौहे। रा.नि.व.१३। तगरपुष्पे, तगरपादिकि। তগরপাদুকা। रा.नि.व.१०। कुङ्कुमे। रा.नि.व.१२। पुं। धुस्तूरवृक्षे। रा.नि.व.२३। चित्रकवृक्षे। तालवृक्षे। स्त्री। आम्रातकवृक्षे। वै.निघ.। [नि.व.४।

शठाङ्गा (ख्वा)। स्त्री। अम्लष्ठायाम्। रा.

शठिका (ठी)। स्त्री। (Curcuma gedoaria. Syn. Curcuma gerumbet.) Long and round gedoary. स्वनामख्यातमूले। गन्धशटीति च लोके। শটী। हिं. कचूर। बम्. कचोरा, कापुरकाचरी। तें किचलिएगड्डल। तत्पर्य्यायाः,—गन्धमूली षड्ग्रन्थिका पलाशः शठिका शठी षठी सटी कर्च्चुरः कर्व्वूरः कचुरः सुगन्धा गन्धमूलं गन्धमूलकः गन्धमूला गन्धोलिः गन्धशटी गन्धसटी गन्धवधूः गन्धपलाशी जीमूतमूलं कच्छोरा हिमजा हिमा हैमी षड्ग्रन्था षड्ग्रन्थी सुव्रता गन्धोली पलाशा पलाशिका पृथुपलाशिका शटिः अम्लनिशा सुगन्धमूला गान्धारी शटिका समुद्रा वर्षा दूर्व्वागन्धा अम्लहरिद्रा सौम्या हिमोद्भवा वधूः। गुणाः— वात-कफ-श्वास-कास-ज्वर विनाशिनी। राज.। "सुगन्धिः कटुपाका स्यात् कुष्ठार्शोव्रणकासनुत्। उष्णा लघुश्च......... ..। भा.। "शठी तिक्ता च कटुका कोष्णा तीक्ष्णाग्निदीपनी। सुगन्धी रुचिरा लघ्वी मुखस्वच्छकरी मता। कोपनी रक्तपित्तस्य गलगण्डादिरोगहा। कुष्ठार्शोव्रणकासघ्नी श्वास-गुल्म-कफापहा। त्रिदोष-कृमिवातानां ज्वरप्लीहादिनाशकृत्।" वै.निघ.। See कर्च्चूरः। আরণ্যকার্দ্রকে। বন আদা। च.द. कफज्व.चि.निम्बादिः। "शठीभूनिम्बपौष्करम्।" च.द.ज्व.चि.किराततिक्तादौ। भा.म.१भ. कण्टकारज्व.चि.। "शठीकलिङ्गकिलिमाभयाः।"

शठीरूपा। स्त्री। कन्दगुडूच्याम्। वै.निघ.।

शठ्यादिः। पुं। त्रिदोषज्वरे कषायविशेषः। "शठीपुष्करमूलञ्च भार्गी शृङ्गी दुरालभा। गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी। एषः शठ्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः। कास-हृदयग्रह-पार्श्वार्त्ति-श्वास तन्द्रासु शस्यते॥" च.द.ज्व.चि.।

शणः। पुं। (Crotalaria juncea.) Indian hemp. स्वनामख्यातक्षुपे। শণ গাছ। हिं शण। तें शणमनुवेल, जेनपनर, रेल्लचेट्टु। ता. जेनपनर। दा. जनवकनर। तत्पर्य्यायाः,—माल्यपुष्पः वसनः कटुतिक्तकः निशावनः दीर्घशाखः त्वक्सारः दीर्घपल्लवः। प.मु.। गुणाः—अम्लः कषायो मलगर्भास्रपातनः वान्तिकृत् वातकफघ्नश्च। रा.नि.व.४। तत्पुष्पं रक्तपित्ते हितं मलरोधकञ्च। बीजं शोणितशुद्धिकरम्। राज.३य.। क्ली। शणे। हे.च.।

शणकन्दः। पुं। चर्म्मकषायाम्। চামরকষা। रस.र.उद.चि.वह्निमलातकरसे।

शणघण्टा (घण्टिका)। स्त्री। शणपुष्प्याम्। বন শণই। रा.नि.व.४.।

शणपर्णी। स्त्री। अश्मपर्ण्याम्। व्रहव। श.र.।

शणपुष्पिका। स्त्री। शणपुष्प्यां। आढक्याम्। व्रहव। भा.पू.१भ.धा.व.।

शणपुष्पी। स्त्री। शणसदृशविटपे क्षुपे, महाशणे। ঝনঝনিয়া, বন শণ। हिं घागरी, शणह, वनशणह। शणहुली। तत्पर्य्यायाः,—वृहत्पुष्पी शणिका शणघण्टिः शणपर्णी शणघण्टिका पीतपुष्पा स्थूलफला लोमशा माल्यपुष्पिका। सु.सू.३८अ.संशोधने। च.सू.१।४अ.। गुणाः—कषाया कफ-वातघ्नी अजीर्णज्वरघ्नी वामनी रक्तदोषघ्नी च। रा.नि.व.४। जवाहके। र.मा.।

शणमूलम्। क्ली। शणशिफायाम्। सु.सू.३८अ.।

शणालः (लुकः)। पुं। आरग्वधवृक्षे। সোনাল বা শোণালু গাছ। श.र.।

शणिका। स्त्री। शणपुष्प्याम्। বন শণ। रा.नि.व.४। [सके। अम.।

शण्डम्। क्ली। पद्मिन्याम्। श.र.। पुं। नपुं-

शण्ढः। पुं। क्लीवे। হিজড়ে। अ.टी.भ.। वन्ध्यपुरुषे। जटा.। धननंवलिके। খোজা। अम.।

शतकुन्दः। पुं। करवीरे। "शतकुन्दः करवीरे।" रा.नि.व.२३।

शतकुलीरकः। पुं। वायव्य-कीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.। See कीटः।

शतकुसुमा। स्त्री। शतपुष्पायाम्। গুলফা च.सिद्धिः।

शतकोटि। क्ली। हीरके। रा.नि.व.१३। See वज्रम्।

शतकौम्भ(क)म्। क्ली। स्वर्णे। वै.निघ.।

शतक्रतुद्रुमः। पुं। कृष्णकुटजवृक्षे। वै.निघ.।

शतक्रतुयवः। पुं। इन्द्रयवे। वै.निघ.।

शतखण्डम्। क्ली। सुवर्णे। श.च.।

शतग्रन्थिः। स्त्री। दूर्व्वायाम्। नीलदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८।

शतघ्नी। स्त्री। वृश्चिकाल्याम्। বিছাতী। करञ्जवृक्षे। मे। गलरोगविशेषे। लक्षणं यथा— "वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी या चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः। नानारुजोच्छ्रायकरी त्रिदोषाज् ज्ञेया शतघ्नीव शतघ्न्यसाध्या॥" सु.नि.१६अ.।

शतच्छदः। पुं। काष्ठकुट्टपक्षिणि। কাঠঠোকরা পাখী। त्रिका.।

शतजटा। स्त्री। शतमूल्याम्। पि.क्र.क.।

शतदन्तिका। स्त्री। नागदन्त्याम्। হাতিশুঁড়ে। रा.नि.व.५।

शतदलमल्लिका। स्त्री। स्वनामख्यातपुष्पक्षुपे। শতদলমল্লিকা। प.मु.।

शतदला। स्त्री। शतपत्रीपुष्पवृक्षे। শেউতি গোলাপ। रा.नि.व.१०।

शतद्रुः। स्त्री। नदीविशेषे। तज्जलं शीतलं लघु स्वादु सर्व्वरोगहरं निर्मलं दीपनं पाचनं बुद्धिमेधाबलकरञ्च। रा.नि.व.१४।

शतधा। स्त्री। दूर्व्वायाम्। श.च.।

शतधौतघृतम्। क्ली। यत् पुनः पुनः सन्ताप्य शीताम्भसा निर्वाप्यते तथाविधसर्पिषि। শতধৌত ঘি। ईशानदेवः। "शतं वारान् शीततोयेन धौतं फेणितं घृतम्।" डल्वणः। शि.यो.दाहचि.। तद्गुणाः—वातपित्तदाहव्रणनाशित्वम्।

शतनेत्रिका। स्त्री। शतावर्य्याम्। শতমূলী। रा.नि.व.४।

शतपत्रम्। क्ली। कमले। पुष्पभेदे। रा.नि.व.२३। वा.उ.३२अ.। शतदलकमले। रक्तपद्मे। वा.च.सू.४अ.।

शतपत्रः (कः)। पुं। मयूरे। मे.। राजशुके। সুগ্রী পাখী। अयं मतुदजातीयः। रा.नि.व.२३। हे.च.। सु.सू.४६अ.। (कः) काष्ठकुट्टकपक्षिणि। अम.। কাট-ঠোকরা। च.सू.२७अ.। सारसपक्षिणि। मे.।

शतपत्रा (त्रिका, त्री)। स्त्री। शतदलमल्लिकायाम्। শ্বেত বা পাটলবর্ণ গোলাপ, শেউতী গোলাব। हिं सेवती, गुलाब। मं सेवती। कं सेवतिगे। तें चेमन्तिचेट्टु। तत्पर्य्यायाः,—शतपत्री गन्धाढ्या सौम्यगन्धा शिवप्रिया सुशीता सुवृत्ता सुमनाः शतपत्रिका। गुणाः— शीतला तिक्ता कषाया कुष्ठघ्नी मुखस्फोटहरा रुच्या दाहपित्तघ्नी च। रा.नि.व.१०। "शतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघुः। दोषत्रयास्रजिद् वर्ण्या तिक्ता कट्वी च पाचनी॥" भा.। नीलदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८।

शतपदी। स्त्री। शतमूल्याम्। শতমূলী। रा.नि.व.४। कर्णजलौकायाम्। কেন্নুই, কাণবিছা, কাণকোটারি। हिं खान् खोजारा। हे.च.। सा चाष्टधा—परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पित्तिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा चेति। ताभिः दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये भवति। सु.कल्प.८अ.।

शतपद्मम्। क्ली। श्वेतकमले। र.मा.।

शतपर्व्वा[न्](र्विका)। पुं.स्त्री। वंशे। বাঁশ। रा.नि.व.७। च.द.अस्र.चि.वरुणाद्यघृते। (र्विका) यवे। श.र.। शतपोरनाम्नि इक्षुभेदे। हिं शतपोरक। गुणाः—"शतपर्व्वा भवेत्किञ्चित्कोशकारगुणान्वितः। विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः॥" भा.। स्त्री (र्व्वा, र्व्विका)। दूर्व्वायाम्। वचायाम्। বচ। मे.। शीतुद्रतैले। प्रयोग.। श्वेतदूर्व्वायाम्। प.मु.। च.चि.३अ.। कटुकायाम्। কট্‌কী। रा.नि.व.६। नीलदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८। कलम्बीशाके। भा.पू.१भ.शा.व.।

शतपात् (द्)। स्त्री। शतपद्याम्। কাণকোটারী। जटा.।

शतपादकः। पुं। अग्निप्रकृतिक-कीटविशेषे। सु.काल्प.८अ.।

शतपादिका। स्त्री। काकोल्याम्। কাঁকলা। जटा.। कर्णजलौकायाम्। কাণকোটারী। श.र.।

शतपादी। स्त्री। श्वेतकटभीवृक्षे। रा.नि.व.९। See कटभी। नीलापराजितायाम्। वै.निघ.।

शतपुत्री । स्त्री । ह्रस्वशतमूल्याम् । শতমূলী । र.मा.सं. । लघुघोषायाम् । ক্ষুদ্র ঘোষা । वै.निघ ।

शतपुष्पः । पुं । षष्टिकशालिधान्ये । ষেটে ধান । वै.निघ. । स्त्री (ष्पा, ष्पिका । Peucedanum Sowa. P. Graveslons.) Drill Seeds. शताह्वायाम् । শুল্‌ফা । श.र. । रा.नि.व.४ । हिं सोया । तै पेद्दसदापचेट्टु । तत्पर्य्याया,—सितच्छत्रा अतिच्छत्रा मधुरा मधुरिका अवाक्पुष्पी कारवी शताह्वा शताह्वा छत्रा शतपुष्पिका मिशिः मिश्री मिषिः मिषिः माधवी घोषा ताम्रपर्णी ताम्रपर्णी शालेया शीतशिवा शालीना वनजा संहिता पुष्पिका सुपुष्पी सरसा वल्या । गुणाः—"शतपुष्पा त्रिदोषघ्नी मेध्या पथ्या रुचिप्रदा ।" अत्रि.९अ. । "शतपुष्पा तु मधुरा वातपित्तहरा गुरु ।" राज.३प. । च.द.वा.ज्व.चि. पिप्पल्यादिः । अपि च—"शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा पित्तकृद्दीपनी कटुः । उष्णा ज्वरानिलश्लेष्मव्रणशूलाक्षिरोगहृत् ॥ मिश्रेया तद्गुणा प्रोक्ता विशेषाद् योनिशूलनुत् । अग्निमान्द्यहरी हृद्या बद्धविट् क्रिमिशुक्रहृत् । रूक्षोष्णा पाचनी कासवमिश्लेष्मानिलान् हरेत् ॥" भा. । मिषिभेदे । গৌরী । गवेधुकायाम् । रा.नि.व.४ । सु.सू.३९अ. । च.सू.४अ. ।

शतपुष्पादल(शाक)म् । क्ली । शताह्वापत्रे । শুল্‌ফা শাক । मं सोउप । कं सब्बशिगे । गुणाः—मधुरमुष्णं गुल्मशूलघ्नं वातघ्न दीपनं पित्तहृत् रुच्यञ्च । रा.नि.व.७ ।

शतपोदः (कः) । पुं । शतपोनकनामभगन्दरविशेषे । शूकरोगे । कश्चित् ।

शतपोनकः । पुं, क्ली । शूकरोगविशेषे । तच्च मेढ्रसमन्तादणुमुखच्छिद्रव्याप्तं वातशोणितजं भवति । सु.नि.१४अ. । वातजन्यभगन्दररोगे । निदानम्—"कषाय रूक्षैरति-कोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिड़कां करोति यां । उपेक्षणात् पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनी । तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ॥" मा.नि. । "दीर्य्यतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत् क्रमात् । अच्छं स्रवद्भिरास्रावमजस्रं फेणसंयुतम् । शतपोनकसंज्ञोऽयम्...... ॥" वा.उ.२८अ. ।

शतपोरकः (पोरः) । पुं । इक्षुविशेषे । गुणाः—वंशकेक्षुवत् ईषदुष्णः वातशान्तिकरश्च । सु.सू.४५अ. ।

शतप्रसूना । स्त्री । शताह्वायाम् । শুল্‌ফা । रा.नि.व.४ ।

शतप्रासः । पुं । करवीरवृक्षे । अम. ।

शतफलः । पुं । वंशे । বাঁশ ।

शतबाहुः । पुं । वायव्यकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

शतभीरुः । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । अम. ।

शतभेदकः (नः) । पुं । अम्लवेतसे । मद.व.६ ।

शतमानः । पुं । रूप्यमले । রূপার খাদ । आढ़कमाने । अम.भ. ।

शतमूला । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ । महाशतमूल्याम् । শতমূলী । रा.नि.व.४ । वचायाम् । रा.नि.व ६ ।

शतमूलिका । स्त्री । द्रवन्त्याम् । দন্তীবিশেষ । रा.नि.व.५ । महामूषिककर्ण्याम् । বড় ইন্দুর-কাণী । वै.निघ. ।

शतमूली । स्त्री । शतावर्य्याम् । শতমূলী । रा.नि व.४ ।

शतवल्ली । स्त्री । काकोल्याम् । কাঁকলা । र.मा. ।

शतवीर्य्या । स्त्री । शतमूल्याम् । শতমূলী । द्राक्षायाम् । কিস্‌মিস্ । रा.नि.व.२३ । महाशतावर्य्याम् । বড় শতমূলী । रा.नि.व.४ । श्वेतदूर्व्वायाम् । শ্বেত দূর্ব্বা । र.मा. । दूर्व्वायाम् । ज.द. ।

शतवेधनी । स्त्री । चुक्रिकायाम् । চুকাপালং ।

शतवेधी (इन्) । पु, क्ली । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ । स्त्री (धी) । चुक्रे । চুকাপালং । भा.पू.१भ.शा.व. ।

शतश्लोकी । स्त्री । वोपदेवकृते चन्द्रकलानामके द्रव्यगुणे ।

शतश्लोकीटीका । स्त्री । कृष्णदत्तकृतशतश्लोकीटीकायाम् ।

शतसुता । स्त्री । शतावर्य्याम् । रस.र.शिरोरो.चि.वदणाद्यघृते ।

शता । स्त्री । शतावर्य्याम् । वै·निघ·२भ.वा·व्या. चि. एरण्डपाके ।

शताङ्गः । पुं । तिनिशवृक्षे । স্যাদন, তিনিশ । रा·नि·व.९ ।

शताङ्कुलः । पुं । तालवृक्षे । कश्चित् ।

शतायुषः । पुं । मनुष्ये । वै निघ. ।

शतारुः (रु) (रुणी) । क्ली, स्त्री । कुष्ठरोगभेदे । लक्षणं—"रक्तश्यावं सदाहर्त्तिं शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ।" भा·कुष्ठ.चि· ।

शतावरी । स्त्री । (Asparagus racemosus, or Asparagus sarmentosus) स्वनामख्यातमधुरवर्गीयमूलविशेषे । শতমূলী । हिं सफेदमुसली, शतावर, छोटी शतावरी । मं सा नोकांटिसेर । कं किरियखासड़ि । तें चल्ल. चल्लगडडलु । बम्. शतावरी । तत्पर्य्यायाः,—बहुपुत्री बहुसुता वरी इन्दीवरी ऋष्यप्रोक्ता नारायणी शतमूली शतमूलिका शतमूला षड्भुजा: अभीरुः अभीरुपत्री भीरुः भीरुपत्री महापुरुषदन्ता रश्मिणी शतसुता द्वीपशत्रुः द्वीपिशत्रुः ऋष्यगता काञ्चनकारिणी मदभञ्जिनी महाशीता शतपदी शता पीवरा पीवरी हृष्या दिव्या दीपिका दरकण्टिका सूक्ष्मपत्रा सूक्ष्मपत्रिका सुपत्रा बहुमूला शताह्वया शताह्वा स्वादुरसा लघुपर्णिका आत्मगुप्ता जटामूला शतवीर्य्या महौषधी मधुरा केशिका शतपत्रिका विश्वस्था वैष्णवी कार्ष्णी वासुदेवप्रियङ्करी दुर्म्मथा तैलवल्ली । प.मु. । वा.सू.१५अ· वरुणादि: "शतावरीगुडूचीभ्याम् ।" गुणाः—हिमा हृद्या मधुरा पित्तघ्नी कफ-वातघ्नी तिक्ता मेहघ्नी रसायनी च । क्षुद्रमहाभेदेन द्विधा । गुणाः—"शतावर्यौ हिमे हृद्ये मधुरे पित्तजित्-परे । कफ वातहरे तिक्ते मेहघ्ने ह्रे रसायने । शतावरीद्वयं हृद्यं मधुरं पित्तजिद्धिमम् । महती कफवातघ्नी तिक्ता श्रेष्ठा रसायने ॥" रा.नि.व.४ । तथा शुक्रवृद्धिकरत्वात् शुक्रला । च.द. ।

शतावरीमण्डूरम् । क्ली । परिणामशूले मण्डूरम् । शुद्धमण्डूरं शतावरीरसः दधि दुग्धं प्र· ८ प. घृतं ४ प. एकत्र पचेत् । पिण्डेऽवतारयेत् । শোধিতমণ্ডুর, শতমূলীর রস, দধি, দুগ্ধ প্রত্যেকে ৮ প. ঘৃত ৪ প. পাক করিবে । बृहत् यथा—त्रिफलाक्वाथशुद्ध·मण्डूरम् ८ प· । पाकार्थं—शतावरीरसः दुग्धं दधि आमलकीरसः प्र. ८ प. घृतं ४ प । पाकसिद्धौ मुस्तकपिप्पलीजीरक-धान्यक-हरीतकीत्वक्-तेजपत्रैलानां प्र चूर्णं ४ मा. प्रक्षिप्याद्यीयम् । रस·र· ।

शताह्वया । स्त्री । शताह्वायाम् । শুল্‌ফা । शतावर्य्याम् । रा·नि.व·५ । वै·निघ.२भ.सर्व्वज्व.चि. आरग्वधादिनिरूहे । मधुरिकायाम । মৌরী । रा·नि व·२३ ।

शताह्वा । स्त्री । सुगन्धक्षुपविशेषे । শুল্‌ফা গাছ । हिं सोफि । मं सोफ् । कं सब्बसिगे । बम्· बड़ी सौफ । च द·अजी·चि·चन्दनबलातैले । गुणाः—कटुः तिक्ता स्निग्धा श्लेष्मातिसारघ्नी ज्वरघ्नी नेत्रव्रणघ्नी वस्तिकर्म्मण्यपि हिता च । रा. नि·व·५ । लघुस्तीक्ष्णा पित्तकृत् दीपनी कटुः उष्णा शूलाक्षिरोगघ्नी च । भा·पू·१भ· । शतमूल्याम् । रा·नि·व·४ । वै·निघ·अर्शः·दि·लघुपञ्चाद्दिष्टते, विजयाचूर्णे । अजमोदायाम् । রাঁধুনী । रा· नि·व·२३ ।

शताह्वाद्वयम् । क्ली । शतपुष्पामधुरिकयोः । শুল্‌ফা ও মৌরী । च.सू.३अ. ।

शताह्वी । स्त्री । शताह्वायाम् । শুল্‌ফা । रात्रौ । রাত্রি । श र· ।

शत्वम् । क्ली । बले । त्रिका· ।

शत्रिः(द्रिः) । पुं । गजे । उणा. ।

शतुकण्टकः (का) । पुं, स्त्री । घोण्टायाम् । শেয়াকুল । रा·नि·व.८ ।

शतुद्रुमः । पुं । अम्लवेतसे । कश्चित् ।

शतुभङ्गः । पुं । मुञ्जतृणे । मूँज । वै.निघ· ।

शतुभूमिजः । पुं । नीलाञ्जने । वै.निघ· ।

शदः । पुं । शाकफलादौ । व्याक· ।

शनकावलिः । पु, स्त्री । गजपिप्पल्याम् । श.च· ।

शनपर्णी । स्त्री । कटुक्याम् । কট্‌কী । श.च· ।

शनिप्रियम् । क्ली । नीलकान्तमणौ । शब्दकल्पः ।

शनीरुहः । पुं । महिषे । वै.निघ. ।

शनैर्मेहः । पुं । प्रमेहविशेषे । यत्र शनैः सकफं पिच्छिलं मेहति । सु·नि·६अ· । त्रि (ही) । शनैर्मेहनशीले ।

शसः । पुं । वधविशेषे । উলু । श.च. ।

शष्फः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी रा.नि. व.१२ । क्ली । पशुखुरे । পশুর খুর । तरुमूले । গাছের শিকড় । मे. ।

शफरः । पुं । मत्स्यविशेषे : পুঁটী মাছ । अम. ।

शफराधिपः । पुं । इल्लीशमत्स्ये । त्रि.का. ।

शफरी । स्त्री । अस्रनीपिकायाम् । আমরুল-শাক । भा.पू.१म.शा.व. । प्रोष्ठीमत्स्ये । পুঁটী মাছ । अम. । गुणाः—"श्लेष्मकरी तु शफरी ।" अत्रि.२२अ. ।

शबलः । पुं । चित्रकवृक्षे । চিতা গাছ । सुगन्ध-वर्षे । गन्धतृण । मूषिकभेदे । ইন্দুরবিশেষ । सा.उ.३८अ. ।

शब्दः । पुं । वर्णसमाम्नाये । यथा—"शब्दोनाम वर्णसमाम्नायः । स दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चानृतश्चेति । तत्र दृष्टार्थः त्रिभिर्हेतुभिः दोषाः प्रकुप्यन्ति षड्भिरुपक्रमैश्च प्रशाम्यन्ति श्रोत्रादिसद्भावे शब्दादिग्रहणमित्यदृष्टार्थः पुनरस्ति प्रेत्यभावोऽस्ति मोक्ष इति । सत्याः नाम सत्यायुर्वेदोपदेशाः । सन्त्युपायाः साध्यानां सन्त्यारम्भफलानीति सत्य-विपर्ययाच्चानृतः ।" च.वि.८अ. ।

शब्दग्रहः । पुं । कर्णे । अम. ।

शब्दभेदी (इन्) । पुं । मलद्वारे । शब्दकल्प: ।

शब्दमालः । पुं । रम्भवंशे । वै.निघ. ।

शब्दरोचनम् । क्ली । लवणे । वै.निघ. ।

शब्दाढ्यम् । क्ली । श्वेतकाञ्चधातौ । ভাল রাঙ্গা । वै.निघ. ।

शब्दाधिष्ठानम् । क्ली । श्रवणेन्द्रिये । त्रिका. ।

शमः । पुं । इस्ते । मनःस्थैर्य्ये । अम.टी. । उपचारे । रा नि.व.२० ।

शमठः । पुं । शाकविशेषे । तृणभेदे । তৃণ-বিশেষ । वै.निघ. ।

शमनः । त्रि । समीद्धत विषमदोषाणां समता-पादके । वा.चि.१अ. । अरुण. । क्ली । अन्ने । वै. निघ. । "पित्तादिजिन्निरामस्य यत् स्यात्तत् शमनं मतम् ।" चर्व्वणे । धरणिः । हिंसायाम् । हे.च. । पु । मृगभेदे । श.च. । कलाये । মটর । रा.नि. व.१६ । तन्नामकनिरूहवस्तौ । "प्रियङ्गुमधुकं मुस्ता तथैव च रसाञ्जनम् । सक्षीरः शस्यते वस्तिर्दोषाणां शमनः स्मृतः ॥" धूमपानभेदे । अत्र रोगिणश्चत्वारिंशाङ्गुला तथैलादिकश्च प्रायम् । भा. । स्त्री (नी) । रात्रौ । कषाये, येन वमनादि विनैव वातादयः शान्तिं यान्ति । च.द.ज्व.चि. ।

शमलम् । क्ली । विष्ठायाम् । अम. ।

शमिः । स्त्री । शिम्ब्याम् । ছিনড়া । हे.च. ।

शमिका । स्त्री । महाशमीवृक्षे । वै निघ. ।

शमि(मी)जः (जा) । पुं, स्त्री । रक्तकुलत्थके । (जा) शिम्बीधान्ये । भा.पू.१भ.धा.वा. ।

शमि(मी)रः । पुं । क्षुद्रशमीवृक्षे । ক্ষুদ্র শাঁই গাছ । श.र. । अम. ।

शमिला । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । চামেলী । वै.निघ. ।

शमी । स्त्री । (Prosopis spicigera.) स्वनामख्यातसकण्टकवृक्षे । শাঁই গাছ । हिं छिकुर । मं शमी, खेरी । कं बन्नि, कावन्नि । उत. शमी । तत्पर्य्यायाः,—शक्तुफला शक्तुफलिका शक्तुफली सक्तुफला सक्तुफली शिवा काननारिः शान्ता तुङ्गा कचरिपुफला केशमथनी ईशानी लक्ष्मीः तपनतनया इष्टा शुभकरी हविर्गन्धा मेध्या दुरितदमनी समुद्रा वह्निगर्भा समीरः ईशानः मङ्गल्या सुरभिः पापशमनी भद्रा शङ्करी केशहन्त्री शिवाफला सुपत्रा सुखदा । सा द्विधा लघुमहाभेदेन । गुणाः—रूक्षा कषाया रक्तपित्तातिसारघ्नी च । अपिच,—"शमी तिक्ता कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः । कम्पकासश्रमश्वास-कुष्ठार्शःक्रिमिजित् स्मृता ॥" भा. । तत्फलं स्वादु रूक्षम् उष्णं केशघ्नञ्च । रा.नि.व.८ । "शमीफलं गुरु स्वादु रूक्षोष्णं केशनाशनम् ।" सु.सू.४६अ. । रक्तपलाशशमीवृक्षे । सु.चि.१अ. । See अग्निगर्भा । शिम्बायाम् । শিম্ । अम. । सोमराज्याम । সোমরাজ । मे. ।

शमीधान्यम् । क्ली । शिम्बीधान्ये, माषादौ, मुद्गराजमाषतिलकुलत्थादौ च । पुरातनादिगुणाः —"शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते । पुरातं प्रायशो रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु । यवगोधूम-माषाश्च तिलाश्चापि नवा हिताः । पुराणा विरसा रूक्षा न तथार्थकरा मताः । अनार्त्तवं व्याधिहत-मपर्य्यागतमेव च । अभूमिजं नवञ्चापि न धान्यं गुणवत् स्मृतम् ॥" राज.१प. ।

शमीपत्रा। स्त्री। लज्जालुकाललतायाम्। लज्जावती। रा.नि.व.५।

शमीरकन्दः। पुं। वाराहीकन्दे। शुयार आलू। कोषान्तरम्।

शम्यदा। स्त्री। हड्डी। वृद्धि ओषधि। वै.निघ.।

शम्पाकः। पुं। महारग्वधवृक्षे। बड़ शोणालू, सोन्दाल। अम.। मरिचाद्यतैले। रत्नमालासंग्रहे पित्तशोथचि.; विन्दुघृते च। तन्मज्जगुणाः— "स्वादुपाकोऽग्निवर्द्धकन् स्निग्धः पित्तानिलापहः।" सु.सू.४६अ.। यावके। सम्यक्पाके। हे.।

शम्पातः। पुं। आरग्वधवृक्षे। शोणालु वा सोन्दाल गाछ। श.र.।

शम्ब(व)रः (लः)। पुं। लोध्रवृक्षे। लोध गाछ। अर्ज्जुनवृक्षे। रा.नि.व.६। चित्रकवृक्षे। चिता गाछ। रा.नि.व.६। तालवृक्षे। रा.नि.व.२३। दन्ते। उणा.। मृगविशेषे। शम्बर मृग। त्रिका.। मत्स्यभेदे। विश्व.। क्ली। जले। त्रिका.।

शम्ब(व)रकन्दः। पुं। वाराहीकन्दे। शुयार आलू। रा.नि.व.७।

शम्ब(व)रचन्दनम्। क्ली। वर्वर-चन्दने। शम्बर चन्दन। तत्पर्य्यायाः,—कैरातं कैरातकं वल्लगन्धं शैलगन्धं चन्दनं गन्धकाष्ठं। गुणाः— तिक्तं शीतलं उष्णं श्लेष्मवातहरं श्रमःपित्तविस्फोट- पामादिकुष्ठव्रणतापहरञ्च। रा.नि.व.१२।

शम्ब(व)रदेशजः। पुं। शुक्लरोध्रे। श्वेत लोध। वै.निघ.।

शम्ब(व)रपादपः। पुं। शुक्लरोध्रे। वै.निघ.।

शम्ब(व)राहारः। पुं। वनवदरे। बुनो- कुल। वै.निघ.।

शम्ब(व)री। स्त्री। आखुकर्णीलतायाम्। मूषाकाणी। रा.नि.व.२३। मुसली?। रा.नि. व.४। द्रवन्तीभेदे। बड़ दन्ती वा ग्वग्रवन्ना। रा.नि.व.५।

शम्ब(व)रोगन्धा। स्त्री। वनतुलस्याम्। वै. निघ.।

शम्ब(व)रोद्भवः। पुं। शुक्ललोध्रे। वा.उ. ३२अ.।

शम्बुः। पुं। शम्बूके। शामुक। हड्डचन्द्रः।

शम्बु(म्बू)कः। पुं। शम्बूके। शामुक। तत्पर्य्यायाः,—जलडिम्बः शाम्बुकः शाम्बुकः दुर्वरः पङ्कमण्डूकः। See शङ्खः। प्राणनाशककीट- विशेषे। सु.कल्प,८अ.। शङ्खे। शाँक्। हे.च.। क्षुद्रशङ्खे। छोट शाँक। रा.नि.व.१९।

शम्बुकः। पुं। शम्बूके। शामुक। श.र.।

शम्बूकपुष्पी। स्त्री। शङ्खपुष्प्याम्। भा.पू.१ भ. चित्तभ्रम-चि.। "शम्बूकपुष्प्य शताः।"

शम्बूका। स्त्री। जलशुक्ती। झिनुक। शम्बूके। शामुक। रा.नि.व.१९।

शम्बूकाद्यतैलम्। क्ली। कर्णरोगे तैलम्। पाठः—"शम्बूकमांसकल्केन कटुतैलं विपाचयेत्। अस्य पूरणमात्रेण कर्णनाड़ी प्रशाम्यति॥" द्वितीयं वृहत् यथा—"अस्य शम्बूकमांसस्य कटुतैलञ्च तत्समम्। कुष्ठं भृङ्गी रजो वाषा त्वर्कपत्रं सुण्ठी घर्मं। विल्वं शाल्मलिपत्रञ्च केशरं नाग- केसरम्। द्राक्षा चातिविषा चैव यष्टीमधुकमेव च। शटी चैरण्डकार्पासभृङ्गकेशरजम्य च। एतेषां कर्षमादाय पचेत्तैलं भिषग्वरः। तस्य पूरण- मात्रेण कर्णनाड़ी प्रशाम्यति॥" रस.र.।

शम्बूकावर्त्तः। पु। सन्निपातजभगन्दररोगे। तस्य लक्षणं यथा—"बहुवर्णरुजास्रावा पिड़का गोस्तनोपमा। शम्बूकावर्त्तवन्नाड़ी शम्बूकावर्त्तको मतः॥" मा.नि.।

शम्भुः। पुं। श्वेतार्के। शादा आकन्द। श.च.। रस.चि.३अ.। "वह्निरेकः शम्भुरेकः।"

शम्भुकेतनः। पुं। पीतलोध्रे। वै.निघ.।

शम्भुतेजः। क्ली। पारदे। र.सा.सं.।

शम्भुप्रिया। स्त्री। आमलक्याम्। श.र.।

शम्भुवीजम्। क्ली। पारदे। भैष.ज्वलभङ्गचि.।

शम्भुवल्लभम्। क्ली। श्वेतकमले। रा.नि.व.१०।

शम्भोःकण्ठविभूषणम्। क्ली। विषे। काठ विष। भैष.पञ्चाननरसे. [निद्रायाम्। विश्वः।

शयः। पुं। हस्ते। रा.नि.व.१८। सर्पे। मे.।

शयथः। पुं। सर्पविशेषे। वराहे। मीने। मृत्यौ। उणा.। त्रि। गाढ़निद्रिते। हे.च.।

शयनम्। क्ली। निद्रायाम्। घुम। शय्यायाम्। विछाना। अम.। मैथुने। मे.।

शयानकः। पु। कृकलासे। गिरगिटी। हे. च.। सर्पे। उणा.।

शयामूत्रम्। क्ली। शय्यामूत्रे। वै.निघ.।

शयालुः। पुं। कुक्कुरे। त्रिका.। शृगाले। त्रि। अलसे।

शयितः। पुं। अजगरे। शेलो। चालता। श.मा.। त्रि। निद्रिते। अम.।

शयुः। पुं। अजगरनामसर्पजातौ। अम.।

शय्या। स्त्री। आस्तरणे, तल्पे। विछाना। अम.। सुखशय्यागुणाः—"सुखशय्यासनं सेव्यं निद्रा-पुष्टिधृतिप्रदं। श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीत मतोऽन्यथा॥" भूशय्यागुणाः—"भूशय्याऽनिल-पित्तघ्नी बृंहणी शुक्रवर्द्धनी।" खट्वादिशय्ययोर्गुणाः—"खट्वा तु वातला प्रोक्ता पटीरस्याऽतिवातलः।" राज.भ्रूप.।

शय्यामूत्रम्। क्ली। शिशोस्तन्नामकरोगे। शेजेमोता। औषधं यथा—"कृतमूत्रार्त्ति-भूभागस्थं दग्ध्वा तु खोलके। संचूर्ण्य मधुमर्दिथ्या लीढ्वा स्वप्ने न मूत्रयेत्॥" रस.र.बाल.चि.।

शरम्। क्ली। जले। मे.।

शरः। पुं, क्ली। (Saccharum sara.) Penreed grass. स्वनामख्याततृणं। शर गाछ। हिं काड़ा, रामशर, शरपत्। तैं रेल्लु, कासिवेदुरु, गुन्द्र। शरण, पंचलिमगणे इति मालवे प्रसिद्धः। पञ्जा. कंड़। तत्पर्य्यायाः,—इषुः काण्डः बाणः मुञ्जः तेजनः तेजनकः गुन्द्रकः चित्रपुङ्खः उत्काटः शायकः क्षुरः इषुमः क्षुरिका पत्रः विशिखः। स द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदेन। तद्द्विविधगुणाः—मधुरं तिक्तम् इषदुष्णं बलवीर्य्य करं नित्यसेवनात् ईषद्वातकरं कफभ्रान्तिमदघ्नं च। अपिच,—"भद्रमुञ्जः शरोवाणस्तेजनश्चेक्षुवेष्टनः। मुञ्जो मुञ्जातकोवाणः स्थूलदर्भः सुमेखलः॥ मुञ्जा-द्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा। दाह-तृष्णा-विसर्पास्र-मूत्रवस्त्यक्षिरोगजित्॥ दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते॥" भा.। काशभेदे। रा.नि. व.८। बाणे। अम.। स द्विविधः कर्णी शल्यश्च। सु.सू.२६अ.। दध्नः अग्रभागे। दधिर साधा। मे.। मद्यपिण्डोत्तरी। रा.नि.व.९।

शरखड्गकः। पुं। खागड़वर्णे। धागड़ा। प.मु.।

शरजम्। क्ली। नवनीते। ननि। शब्दकल्प.। हैयङ्गवीनघृते। हे च.।

शरटः। पुं। कृकलासे। कुसुम गाछेर पाता। र.मा.। पृतोकरसे। नाटा। प.मु.। कृकलासे। च.टी.। स्त्री (टी)। खदिरपर्णीम्। लज्जावती। रे.निघ. औषध.चि.।

शरणा (णी)। स्त्री। प्रसारण्याम्। गन्धभाद्-लियां। मद.व.२.। श.र.। जयन्त्याम्। जयन्ती गाछ। श.र.।

शरण्डः। पुं। पक्षिणि। श.र.। गृहगोधा-याम्। टिकटिकि। कृकलासे। काकलास। मे.।

शरत् (द) (दा)। स्त्री। वत्सरे। ऋतुभेदे। शरत्काल। अम.। श.र.। तुलावृश्चिकौ शरत्। "तुलावृश्चिकयोः शरत्।" मतान्तरे भाद्राश्विनौ। तत्पर्य्यायाः,—शरदा घनात्ययः कालप्रभातः वर्षा वसानः मेघान्तः प्रावृडत्ययः। गुणाः—"शरदुष्णा पित्तकर्त्री गुणा मध्यबलावहा।" भा.। वक-पुष्पवृक्षे। सप्तपर्णवृक्षे। हंसे। वृषे। सर्पे। पद्म पुष्पे। वत्सरे।

शरत्कामी (इन्)। पुं। कुक्कुरे। श.र.।

शरत्पद्मम्। क्ली। श्वेतकमले। रा.नि.व.१०।

शरत्पुष्पः। पुं। आगुल्यपुष्पे। रा.नि.व.४।

शरदन्तः। पुं। शरे। हेमन्तकाले। रा.नि.व. २१। See हेमन्तः।

शरदा। स्त्री। वत्सरे। शरत्काले। [भागवतम्।

शरदुदाशयम्। क्ली। शरत्कालिकसरोवरे।

शरदुद्भवः। पुं। हरितवर्णशाकविशेषे। नटे शाक। र.मा.सं.।

शरपुङ्खः (ङ्खा)। पुं, स्त्री। (Tephrosia purpurea.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे। शरपुङ्खेति लोके। वननील, शरपुङ्खा। हिं शरफोंका। बम्. दा. उन्हालिकुलथि। कं येरडुकोगि। म उहालि.। तैं तेल्लवेंपलिचेट्टु। ता. कोल्लुक्कयवेल्लयि। तत्पर्य्यायाः,—काण्डपुङ्खा बाणपुङ्खा इषुपुङ्खा इषु-पुङ्खिका सायकः। सा श्वेतपीतभेदेन द्विधा। गुणाः,—कटुरुष्णा कृमिवातघ्नी। श्वेतशरपुङ्खा तु गुणाढ्या रसायने प्रशस्ता च। रा.नि.व.४। "शर-पुङ्खो यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहः। तिक्तः कषायः कासासश्वासज्वरहरो लघुः।" भा.। तद्वीजं मूषिकविषहरम्। सा.उ.३८अ.। विशेषेण प्रमेहघ्नः रक्तशुद्धिकरश्च। अर्वाचीनाः।

शरवीजम्। क्ली। शरधान्ये। शरेर वीचि। व.निघ.

शरभः । पुं । महासिंहे । रा.नि.व.१९ । काश्मीर-देशीय-हरिणविशेषे । स उष्ट्रो विशालशृङ्गश्च । एतन्मांसं कषाय-मधुरादिगुणयुक्तम् । शलभे । फड़िङ्ग । उष्ट्रे । जटा. । करिशावके । वानर-भेदे । मे. ।

शरभूमिजः । पुं । गन्धके ।

शरमल्लः । पुं । शारिकाभेदे, मयनभेदे । গো-শালিক । श.च. ।

शरलः । पुं । सरलवृक्षे । সরল গাছ । शब्द-कल्पः ।

शरलपृष्ठकः । पुं । पर्व्वतमृगे ।

शरलकम् । क्ली । जले । श.च. ।

शरला । स्त्री । सरलकाष्ठे ।

शरलोमा । पुं । ऋषिविशेषे ।

शराटिः (ड़ि) (तिः) । पुं । आटिनामक-पक्षिणि । শরাল পাখী । श.र. । भ.टी.र.मा. ।

शराटिका । स्त्री । शरारिपक्षिणि । শরাল পাখী । खदिरपर्ण्याम् । लज्जावती । वै.निघ. ।

शरादिपञ्चमूलम् । क्ली । शरादिपञ्चद्रव्यकृत-कषाये । यथा—"शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च" च.द.अश्म.चि शरादिघृते ।

शरादिपञ्चमूलाद्यघृतम् । क्ली । अश्मर्य्यां घृते । "शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेण पचेद्घृतम् । प्रस्थं गोक्षुरकल्केन सिद्धमश्यात् सशर्करम् ॥" च.द.अश्म.चि. ।

शरारिः(री) । पुं, स्त्री । स्वनामख्यातबक-जातीयपक्षिणि । শরাল পাখী । तत्पर्य्यायाः,—आटिः आड़िः आड़िका आड़ी शराड़िः शरालिः शरालिका शराली शराटिः शरातिः हापुत्री राज-पुत्रिका । भैष.शिरोरो.चि. । तन्मांसगुणाः—वातघ्नं स्निग्धं सृष्टमलं रुच्यं रक्तपित्तहरं हिमञ्च । राज.३प. ।

शरारि(री)मुखः । पुं । शरारिपक्षिणि । শরাল পাখী । सु. । क्ली । धवलस्कन्धशरारि-नाम्नी दीर्घचञ्चुपक्षिणश्च मुखसदृशमुखे विस्रावणास्त्रे । कर्त्तरीति संज्ञा लोके । কাঁচি, কাতারি । "तत्र दशाङ्गुलां कलत्रवाग्रां कुर्य्यात् ।" सु.सू.८अ. ।

शरालिः (का) (ली) । स्त्री । शरारिपक्षिणि । শরালপাখী । शर. ।

शरावः । पुं । पलाष्टके, ६४ तो., १ श. । "शरावोऽष्टपलम् ।" प.प्र.१ख. । मृण्मयपात्रभेदे । শরা । अम. । तत्पर्य्यायाः,—वर्द्धमानकः मार्त्तिकः सरावः शलाजिरं पार्थिवं मृत्कांस्यम् ।

शरावकुट्टः । पुं । वायव्यकीटविशेषे । सु.कल्प. ८अ. ।

शरावार्द्धम् । क्ली । अर्द्धशरावपरिमाणे । ⁄॥० আধ সের, ৩২ তোলা । प.प्र. ।

शराविका । स्त्री । प्रमेहपीड़काभेदे । लक्षणम् यथा—"शरावमाना तद्रूपा निम्नमध्या शरा-विका ।" सु.नि.६अ ।

शरितः । पुं । श्लेष्मान्तकवृक्षे ।

शरिमा(न्) । पुं । प्रसवे ।

शरी । स्त्री । मेथीतृणे । भा. । शरपुष्पवल्ल्याम् ।

शरीरम् । क्ली । देहे । দেহ । तत्पर्य्यायाः,—वर्ष्म तनुः तनूः रोगभूः आत्मा स्कन्धं भूः मूर्त्तिमत् करणं गात्रम् । रा.नि.व.१८ । शीर्य्यते इति शरीरम् । तच्च चेतनाधिष्ठानभूतम् आत्मभोगायतनं पञ्चभूत-विकारात्मकञ्च । च.शा.६अ. । "पञ्चमहाभूत-विकारात्मके आत्मनो भोगायतने ।" च.सू.१अ. । च.द. । "गर्भो यदा हस्तपादादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते । तच्च शरीरं षडङ्गं, शाखाश्चतस्रः, मध्यं पञ्चमं, षष्ठं शिरः" इति । सु.शा.५अ. । इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भवन्ति । अतिदीर्घश्चातिह्रस्वश्चातिलोमा चालोमा चातिकृष्णश्चातिगौरश्चातिस्थूलश्चातिकृश-श्चेति । च.सू.२१अ. । तस्मिंश्च शरीरे त्रीणि षष्ट्य-धिकानि शतान्यस्थ्नां सह दन्तोलूखलनखैः । तद् यथा—द्वात्रिंशद्दन्तोलूखलानि, ३२ दन्ताश्च, २० नखाः, २० पाणिपादशलाकाः, ४ शलाकाधि-ष्ठानानि, ६० अङ्गुल्यस्थीनि, २ पार्ष्ण्यस्थिनी, २ कूर्चाधः, २ पाण्योः मणिका, ४ पादयोर्गुल्फाः, ४ अरत्न्योरस्थीनि, ४ जङ्घयोः, २ जानुनोः, २ ऊर्व्वोः, २ बाह्वोः, २ अंसयोः, २ अक्षकौ बाह्वंस-जत्रुसन्धिकीलकौ, २ तालुनि, २ श्रोणिफलके, १ भगास्थि, १ पुंसां मेढ्रास्थि, १ त्रिकास्थि, १ गुदास्थि, ३५ पृष्ठास्थीनि, १५ ग्रीवायां, २ जत्रुस्थिनी, १ हन्वस्थि, २ हनुबन्धनास्थिनी, २ ललाटे, २ गण्डयोः, ३ नासिकायाम्, २४ द्वयोः पार्श्वयोः, २४ पञ्जरास्थीनि, २४ पार्श्वकास्थीनि, २ शङ्खास्थीनि, ४ शिरःकपालास्थीनि, १० वक्षसि

इति। अस्मिंश्च शरीरे—इन्द्रियाधिष्ठानानि त्वगादीनि ५, स्पर्शादीनि बुद्धीन्द्रियाणि ५, हस्तादिकर्मेन्द्रियाणि ५, चेतनाधिष्ठानं हृदयं १, प्राणायतनानि १०, कोष्ठाङ्गानि १५, नाभ्यादीनि जङ्घापिण्डिकादीनि प्रत्यङ्गानि ५६। नव स्नायुशतानि (९००), सप्त शिराशतानि (७००), द्वे धमनीशते (२००), पञ्च पेशीशतानि (५००) मर्मस्थानानि १०७, सन्धिस्थानानि च २००। अस्मिन् शरीरे आहारपरिणामजरसपरिमाणं ९ अञ्जलयः, रक्तस्य ८ अञ्जलयः, पुरीषस्य ७ अञ्जलयः, श्लेष्मणः ६ अञ्जलयः, पित्तस्य ५ अञ्जलयः, मूत्रस्य ४ अं॰, वसायाः ३ अं॰, मेदसः २ अं॰, मज्जायाः १ अं॰, मस्तिष्कस्य शुक्रस्य श्लेष्मौजसोश्च ॥० अं॰। च. शा.७अ.।

शरीरजः। पुं। रोगे। व्याधिः। त्रि। देहजे।

शरीर(परि)मार्ज्जनम्। क्ली। देहमार्ज्जने। गात्रमार्ज्जन। गुणाः—"दौर्गन्ध्यं गौरवं कण्डूं कच्छूं मलमरोचकं। स्वेदबीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्ज्जनम्॥" राज.२प.। [६प.।

शरीरविचयः। पुं। शरीरविज्ञाने। च.शा.।

शरीरसंस्कारः। पुं। देहस्य पवित्रीकरणे।

शरीरावरणम्। क्ली। त्वचि। चामड़ा। रा.नि.व.१८।

शरीरास्थि। क्ली। कङ्काले। अस्थिपञ्जर। रा.नि.व.१८।

शरीरी (इन्)। पुं। जीवे। जटा.। तद्यथा—"गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकम्। प्रकृतिः सविकारा च तत्सर्व्वं गर्भसंज्ञकं। कालेन वर्द्धितो गर्भो यदङ्गोपाङ्गसंयुतः। भवेत् तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते॥"

शरेष्टः। पुं। आम्रवृक्षे। जटा.।

शरोटिका। स्त्री। लज्जालुकायाम्। लज्जावती। वै.निघ.।

शरीरोपस्तम्भः। पुं। शरीरधारकस्तम्भे। स त्रिविधः आहारस्वप्नब्रह्मचर्य्यभेदेन। स्तभ्यमानं धार्य्यमाणम् उप समीपं गत्वा स्तम्भयति धारयतीति उपस्तम्भः धारकः। च.सू.११अ.।

शर्करकः। पुं। मधुरजम्बीरे। शरबतीनेबु। रा.नि.व.११।

शर्करकन्दः। पुं। (Ipomoca batatas.) आलुकविशेषे। राँगाआलु, शकरकन्द आलु। हिं शकरकन्द। ता. वुल्लिकिजङ्गु। Watts.

शर्करजा। स्त्री। मधुशर्करायाम्। मधुर चिनि। रा.नि.व.१४।

शर्कराक्षः। पुं। ऋषिविशेषे। च.।

शर्करा। स्त्री। खण्डविकारे। चिनि। सा. गुणाः—मधुरा शीता दाहपित्तश्रमघ्नी रक्तदोषघ्नी भ्रमिघ्नी कफघ्नी च। रा.नि.व.१४। 'सिता सुमधुरा रुच्या वृष्या शुक्रविवर्द्धनी। तत्पायिनीगुणाः—"पित्तघ्नी मधुरा पथ्या शर्करापायिनी नृणाम्॥" शर्करान्या सुशीता च काचशूलसमुद्भवा। हिता पित्तास्रजि शोषे मूर्च्छाश्रमगदापहा॥" अत्रि.१०अ.। "शर्करा ज्वरपित्तासृङ्मूर्च्छाच्छर्द्दितृषापहा॥" राज.। 'सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहजित्। मूर्च्छाच्छर्द्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी॥" भा.। सा च खण्डीपलाश्वेतोपलापुण्ड्रागौड़ीमत्स्यखण्डपौण्ड्रकवंशिकपुष्पामिक्षुरक्षीदुरसालेक्षुजपुष्पोद्भवमधुक्षयवासशर्करा-भेदेन बहुधा। आसां विशेषाः पर्य्याये ज्ञेयाः। मद्यविशेषे शर्करासवे। गुणाः—"हरति मलमियं या दीपनी पाण्डुमेहान् लघुमधुरसुशीता रोचनी पित्तहन्त्री। जरयति सकलं वा पीतमन्नाविभावं श्वसनरुधिरकासान् हन्ति वा कामलाञ्च।" अत्रि.१९अ.। त्रि। त्रिष। र.सा.सं. शीतारिरसे। वालुकायाम्। बालि। भा.म.४भ. क्षुद्ररो.चि. कदरलक्षणे। "शर्करोन्मथिते पादे।" दन्तरोगभेदे, दन्तशर्करायाम्। तल्लक्षणं यथा—"शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै। सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा॥" सु.नि.१६अ.। स्वनामकवस्तिरोगे, अश्मरीशर्करायाम्। लक्षणं—"अश्मर्य्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना। पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः। सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते।" सु.नि.३अ.।

शर्करार्बुदम्। क्ली, पुं। क्षुद्ररोगविशेषे। लक्षणम्—"प्राप्य मांससिरास्नायुश्लेष्मा मेदस्तथानिलः। ग्रन्थिं कुर्व्वन्ति भिन्नोऽसौ मधुसर्पिर्वसानिभम्। सवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः। मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत् पुनः। दुर्गन्धं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः। स्रवन्ति सहसा रक्तं तद्विद्याच्छर्करार्बुदम्॥" सु.नि.१३अ.। वा.उ.३१अ.।

शर्क्करालेहः। पुं। रसायनाधिकारे लेहः। यथा—मेदा महामेदा ऋद्धिः वृद्धिः जीवकः ऋषभकः काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती यष्टिमधु एषाम् प्रति ४ तो॰ ५ माषा॰ ५ र॰। कुशमूलं काशमूलम् उलुमूलं शरमूलं इक्षुमूलम् एषाम् प्रति ३प॰ जलं ३२ श॰ शे॰ ८ श॰। नारिकेलजलं १२ श॰ घृतं ४ प॰। शर्क्करा १६ प॰। सिद्धे शीते प्रक्षेपार्थं एला तेजपत्रं धान्यकं जीरकं गुड़त्वक् कृष्णजीरकं वंशलोचना नागकेशरम् एषां प्रति चूर्णं १ तो॰। रस.र.।

शर्क्करासवः। पुं। शर्क्करोत्थासवे। गुणाः— "सुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्बस्तिरोगनुत्। जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्क्करः॥" च.सू. २७अ.।

शर्क्करासुरभिः। पुं। शर्क्करासवे। वै.निघ.।

शर्क्करोदकम्। क्ली। सिताजले। চিনির পানা, শরবৎ। यथा—एलालवङ्गमरिचकर्पूरयुतशीतलजलमिलिता शर्क्करा शर्क्करोदकमुच्यते। गुणाः—शुक्रलं सरं शीतलं बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तहरणाग्नं रक्तदोषहरं वमिमूर्च्छाज्वरदाहघ्नञ्च। भा॰।

शर्द्धः (नम्)। पुं, क्ली। महत्कारे। अपानवायौ। व्याकरणम्।

शर्द्धञ्जहः। पुं। शिम्ब्यादौ, माषे। व्याक॰। ति। मलद्वारेण वायुत्यागिनि।

शर्म्मणी। स्त्री। ब्राह्मीक्षुपे। वै.निघ.।

शर्म्मरा। स्त्री। दारुहरिद्रायाम्। धरणिः।

शर्म्माख्यः। पुं। मयूरे। भूशिरि। प.मु.।

शर्व्वरी। स्त्री रात्रौ। अम.। नार्य्यां। मे.। सन्ध्यायाम्। उणा॰। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६। भा॰ तन्द्रिज्वर.चि.। "कृमिहरनागरशर्व्वरी।" दार्व्यङ्कुलपाज्वर.चि.। "कलिङ्गविहाननशर्व्वरीभिः।"

शर्व्वरीद्वयम्। क्ली। हरिद्रा दारुहरिद्रयोः। भैष.क्षुद्ररो.चि.।

शर्व्वाच्चम्। क्ली। रुद्राक्षे। रा.नि.व.११।

शर्षपः। पुं। सर्षपे। সরিষা। See सर्षपः।

शलः। पुं, क्ली। तालवृक्षे। वै.निघ.। उष्ट्रे। उ॰च॰। शल्लकीकण्टके। শজারুর কাঁটা। अम॰।

शलकः। पुं। तालवृक्षे। शल्लकीकण्टके। वै. निघ॰। मर्कटके। মাকড়শা। त्रिका॰।

शलङ्गः। पुं। लवणविशेषे। उणा.।

शलभः। पुं। पतङ्गे। ফড়িঙ্গ, পঙ্গপোকা।

शलभोलिः। पुं। उष्ट्रे। हे॰च॰।

शलली। स्त्री। शल्लकीकण्टके। শজারুর কাঁটা। अम.।

शलाका। स्त्री। मदनवृक्षे। ময়না গাছ। शरे। শর। शारिकायाम्। শালিক পাখী। शल्यकाम्। সজারু। मे.। नलकास्थनि। নলাড় হাড়। श॰च॰। नेत्राञ्जनसाधनकाष्ठिकायाम्। অঞ্জনের শলা। यथा—"दशाङ्गुला तनुर्मध्या शलाका मुकुलानना। अश्मजा धातुजा वापि कलायपरिमण्डला। ताम्रलौहाश्मसञ्जाता शलाका लेखने मता। सुवर्णरजतोद्भूता शलाका लेहने मता।" तोड़.ह्ड.पृ.।

शलाकाधिष्ठानास्थि। स्त्री। पाणिपादयोः शलाकाख्याधारभूतं अस्थनि। নলকাস্থিসমূহের আধারাস্থি। तानि ४। च.शा.७अ.।

शलाकायन्त्रम्। क्ली। तदाकाराष्टाविंशति-विधयन्त्रेषु। तानि नानाप्रकाराणि, नाना प्रयोजनानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च। यथा—गण्डूपदमुख शरपुङ्खमुख सर्पफणमुखं बड़िशमुखञ्चेति द्वे द्वे एषणव्यूहनचालनाहरणार्थम्। मसूरदलमात्रमुखे द्वे किञ्चिदानताग्रे स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थम्। त्रीणि दर्व्वाकृतीनि खल्लमुखानि क्षारौषधप्रणिधानार्थम्। त्रीणि जाम्बववदनानि, त्रीण्यङ्कुशवदनानि अग्निकर्म्मार्थानि। षट् कार्पासकृतोष्णीषाणि प्रमार्ज्जनक्रियासु। एकं कोलास्थिदलमात्रमुखं सूक्ष्मतीक्ष्णोष्णं नासार्शुदहरणार्थम्। एकमञ्जनार्थं कलायपरिमण्डलम् उभयतो मुकुलाग्रम्। मूत्रमार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पवृन्ताग्रप्रमाणपरिमण्डलमिति। सु.सू.७अ.।

शलाकास्थि। क्ली। नलकास्थनि। নলার হাড়। तानि ४। च.शा.७अ.।

शलाटः। पुं। शकटपरिमाणे, द्विसहस्रपले। २००० পল। तुला पलशतं तासां विंशत्या भार आचितः। शकटः शाकटीनश्च शलाटस्तो दशाचितः॥" शे.च.।

शलाटुः। पुं। बिल्ववृक्षे। रा.नि.व.२३। कोमलफले। ফলের গুঁটো। अम.। सु.सू.उ.३अ.।

शलालु। क्ली। सुगन्धद्रव्यविशेषे। व्याक॰।

शल्ली । स्त्री । क्षुद्रशल्लकीमृगे । तन्मांसं गुरु स्निग्धं शीतलं कफपित्तघ्न । रा नि.व.१७ ।

शल्कम् । क्ली । खण्डे । अम. । मत्स्यत्वचि । माछेर आँइस । कोषान्तरम् । वल्कले । अम. ।

शल्कलम् । क्ली । मत्स्यशल्के । माछेर आँइस । तरुवल्कले । गाछेर छाल । व्याक. ।

शल्कली (लिन्) । पुं । मत्स्ये । श.र. ।

शल्यदा
शल्यपर्णिका } स्त्री । मेदायाम् ।

शल्मलिः (ली) । पुं । शाल्मलिवृक्षे । शिमुल गाछ । (लिकः) । रक्तरोहितकवृक्षे । लाल दयना गाछ । रा.नि.व.८ ।

शल्मलिकः । पुं । रक्तरोहितके ।

शल्यः । पुं, क्ली । सर्व्वशरीरदुःखोत्पादकभावमात्रे, विभिन्नकीटकण्टकादौ ।" "तत्शल्यमिति नानीयाल्लोष्टकण्टकविभिन्नकम् ।" वै.सं.२अ. । शारीरागन्तुभेदेन शल्यं द्विविधं । यत् सर्व्वशरीराबाधकरं शल्यं तदिहोपदिश्यत इत्यतः शल्यशास्त्रम् । ततः शारीरं नखरोमादिधातवोऽन्नमलादोषाय दुष्टाः । आगन्तु शारीरशल्यव्यतिरेकेण यावन्तो भावा दुःखमुत्पादयन्तीति ते वाच्याः ज्ञेया । सु.सू.२६अ. । विद्धशल्यमपि द्विविधमवबद्धमनवबद्धञ्चेति । अवबद्धशल्योद्धरणार्थं पञ्चदश हेतवो भवन्ति । यथा—स्वभाव-पाचनभेदनदारणपीडन प्रमार्ज्जन-निर्ध्मापन-वमन विरेचन प्रक्षालन-प्रतिमर्ष-प्रवाहणाचूषणायस्कान्तहर्षा इति । सु.सू. २७ अ. । अस्त्रे । वंश कन्तिकायाम् । विश्वः । वाणे । मे. ।

शल्यः (कः) । पुं । वृहत्कीटाकारे तन्नामकमृगविशेषे । सजारु । तत्पर्य्यायाः,—श्वावित् शलाका शल्यः क्रकचपादः छेदारः शल्यमृगः वज्रशल्यः विलेशयः । तन्मांसगुणाः—गुरु स्निग्धं दीपनं श्वास-कासघ्नञ्च । रा.नि.व.१७ । स्वादु पित्तघ्नं लघु शीतं विषघ्नञ्च । सु.सू.४६ अ. । मदनवृक्षे । मयना गाछ । अम. । श्वेतखदिरे । वै.निघ. । मत्स्यभेदे । शोलमाछ । रा.नि.व.१९ । पीतलोध्रे । वै.निघ. । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ । रक्तखदिरे । च.द.मेह.चि. । "विडङ्गदार्व्वीधवशल्यकानां ।" शलाकायाम् । हे.च. ।

शल्यकण्ठः । पुं । शल्लकीमृगे । सजारु । श.च. ।

शल्यकोटर्य्यः । पुं । मदनवृक्षे । मयना गाछ । रा.नि.व.८ ।

शल्यचिकित्सा । स्त्री । अस्त्रचिकित्सायाम् ।

शल्यतन्त्रम् । क्ली । सौश्रुताष्टविधतन्त्रान्यतमे तन्त्रे । यथा—शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थि-बाल-नख-पूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धारार्थं यन्त्र-शस्त्र-क्षाराग्निप्रणिधान-व्रणविनिश्चयार्थञ्च । सु.सू.१अ. ।

शल्यदा । स्त्री । मेदायाम् । अभावे अश्वगन्धा । रा.नि व.५ ।

शल्यपर्णिका (र्णी) । स्त्री । मेदायाम् । रा. नि.व.५ ।

शल्यमृगः । पुं । शल्लकीमृगे । सजारु ।

शल्यलोम (न्) । क्ली । शल्लकीरोमणि । सजारुकाँटा । रा.नि.व.१९ ।

शल्या । स्त्री । मेदायाम् । रा.नि.व.५ । विकङ्कतवृक्षे । नागवल्लीलतायाम् । वै.निघ. ।

शल्योद्धरणम् । क्ली । विद्धशल्योत्पाटने । वं सं.२अ. ।

शल्लम् । क्ली । वृक्षवल्कले । छाल । त्वचि । चामड़ा । श.र. ।

शल्लः । पुं । भेके । श.र. ।

शल्लकः । पुं । शालतरुविशेषे । शल्लकी वृक्ष । शटा. । शल्लकीमृगे । सजारु । हिं साहिल । गुणाः—"शल्लको हृदयो बल्यः स्निग्धो वृष्यो रुचिप्रदः । वातघ्नः अदरो पथ्यो मधुरो धातुवर्द्धनः ॥" अत्रि.२०अ. । क्ली । तरुवल्कले । श.र. ।

शल्लकी । स्त्री । (Boswellia serrata) Indian olibanum. शालविशेषे । शलई, शालविशेष । हिं शालइ, शलगा । मु° शालय धूपं । ता. कुंलि । तत्पर्य्यायाः,—गजभक्ष्या सुवहा सुरभिः सुरभी सुरभीरसा वसा कुन्दुरुकी ह्लादिनी गजप्रिया गजभक्षा गजाशना महारण्या महेरणा महेरुणा ह्लादिनी शिल्लकी सल्लकी सिल्लकी सिह्लकी सिह्लभूमिका अश्वमूत्री कुम्भी पत्रफला वरका सुखमोदा सुगन्धा सुरभिस्रवा गजवल्लभा ह्रस्वदा । गुणाः—"शल्लकी तुवरा शीता पित्तश्लेष्मातिसारजित् । रक्तपित्त-व्रणहरी पुष्टिकृत् समुदीरिता ।" भ.पू.१भ.वटादिव. । रा.

नि.व.११ । See सल्लकी । शिलारसे । शिलारस । च.सू.५अ. । [सु.४अ. ।

शल्लकीत्वक् । स्त्री । शल्लकीवृक्षत्वचि । च.

शल्लकीद्रव: (रस:) । पुं । सिह्लके । कुन्दुरु-खोटि, शिलारस । जटा० । च.द.वा.व्या.चि. अष्टादशशतीप्रसारणीतैले ।

शल्ली । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । सल्लकीमृगे । सजारु । वै.निघ. ।

शवम् । क्ली । लोहे । जले । मे. ।

शव: । पुं, क्ली । मृतशरीरे । अम: ।

शवकाम्य: । पुं । कुक्कुरे । श.र. ।

शवर: । पुं । पानीये । हस्ते ।

शवरलोध्र: । पुं । शावरलोध्रे ।

शवल: । पुं । चित्रकरूपे । रा.नि.व६ । (ला, ली) स्त्री । शवलवर्णायां गवि । अ.टी.भ. । कर्बुरवर्णे ।

शश: (क:) । पुं । बिलेशयमृगभेदे । खरगोश । सं खरहा । तैं चेवुलपिल्लि । तत्पर्य्याया:,— मूलिक: मृदुलोमक: वनाखु: लम्बकर्ण: लोमकर्ण: शूली । तन्मांसगुणा:—त्रिदोषघ्नम् दीपनम् श्वास-कासघ्नञ्च । रा.नि.व.१७ । शीत लघु धारक रुच्यं स्वादु कफपित्तघ्नम् वाते साधारण ज्वरातीसारघ्नं सदा हितञ्च । भा.पू.१६ । "शशको जाङ्गलश्रेष्ठो लघुश्चाप्यथ दीपन: । रुचिकृत्तर्पणो बल्यस्त्रिदोषशमनो मत: । ज्वरे च पाण्डुरोगे च क्षये कासे गुदामये । राजयक्ष्मणि पाण्डौ च तथातीसारिणां हित: ॥" चनि.२०अ. । -लोभहने । बोले । शशबोल । सं. ।

शशघाती (इन्) । पुं । प्रसहजातीयपक्षिभेदे । बाज । सु.सू.४६अ. ।

शशधर: । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शशभृत् । पुं । कर्पूरे । ऐ.च. । भैष.वा.व्या. गन्धद्रव्यकथने ।

शशलोम (न्) । क्ली । शशकरोमणि । अम. ।

शशशिम्बिका । स्त्री । दीर्घवृन्तलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

शशाङ्क: । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शशाङ्कलेखा । स्त्री । सोमराज्यां । च.द.कुष्ठ.चि. । गुड़ूच्याम् ।

शशाण्डुलि: (ली) । पुं । खगाण्डाकारफल-शाकविशेषे । তিৎকাঁকুড় । तत्पर्य्याया:,—बहु-फला तण्डुली धूम्रा क्षेत्रसम्भवा क्षुद्राम्ला लोमश-फला हस्तफला । गुणा:—तिक्ता कटु: कोमला कट्वम्लयुक्ता कफापहा जरठा पाके अम्ल-मधुरा विदाहकृत् शुष्का रुचिकृत् दीपनी च । रा.नि.व.७ ।

शशाद: (न:) । पुं । श्येनपक्षिणि । बाज । रा.नि.व.१९ । अम. ।

शशिकान्त: । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा.नि.व.१३ । क्ली । कुमुदे । শ্বেত শুক্তি । रा.नि.व.१० ।

शशिपर्णी । स्त्री । पठोले । वै.निघ. ।

शशिपुष्पम् । क्ली । पद्मे । वै.निघ. ।

शशिप्रभम् । क्ली । मुक्तायाम् । रा.नि.व.१३ । कुमुदपुष्पे । নালফুল । श.मा. । स्त्री । ज्योत्स्नायाम् । जटा० ।

शशिप्रियम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । मुक्तायाम् । वै.निघ. ।

शशिरे(ले)खा । स्त्री । गुड़ूच्याम् । गुलञ्च । मे. । सोमराज्याम् । হাকুচবীজ । भैष.कुष्ठ.चि. ।

शशिवाटिका । स्त्री । पुनर्नवायाम् । प.मु. । रा.नि.व.५ ।

शशी (इन्) । पुं । कर्पूरे । वै.निघ.२भ.चयरी.चि.लक्ष्मीविलासतैले ।

शशोर्णम् । क्ली । शशकलोम्नि । अम. ।

शष्कुल: । पुं । करञ्जवृक्षे । ডহরকরঞ্জ । श.र. ।

शष्कु(स्कु)ली । स्त्री । कर्णरन्ध्रे । কর্ণকুহর । श.र. । पिष्टकविशेषे । পুলিপিঠে । च.चि.२अ. । तिलपिष्टके । তিলের পিঠে । गुणा.—गुरु: पुष्टिकरी । च.सू.२७अ. । मत्स्यभेदे । सौहारोति लोके । हिं सौरी । गुणा:—"शष्कुली ग्राहिणी हृद्या मधुरा तुवरा मता ।" भा. । तिलतण्डुलनामकृतयवाग्वाम् । श.च. । "सुधौतानां तण्डुलानां पिष्टं सूक्ष्मं विधाय च । तत्प्रमाणं तत्र जलं स्थाप्यं चुल्ल्यां तु तत् पचेत् । अल्पमल्पं विकीर्य्याथ मेलयित्वा घनं पचेत् । घनीभूते तु उत्तार्य्य तत्-पर्पट्यां सुयन्त्रित: । पूरणञ्च विधायाथ सिता-श्रीफलकं तथा । तिहत्प्रान्तामर्द्धचन्द्रसमानां कार-येत् सुधी: । एव शष्कुलय: कार्य्या: पाच्या:

छेदनयन्त्राणि। एतत्र लौहकाः कार्याश्च यथा गुरवो मताः। वातपित्तकफमलाः सम्यावरण्य- कारकाः। कल्दा गुरवः शिलाजया वणिकरा मताः॥" वै.निघ.। "वर्द्धा मयशी तथा मधुल्याः कस्विन्नाः। मार्कण्डेयविशाराद क्वाथिकैश्चिक- इत्युक्तम्। न भवयेत्......॥" राज.।

शस्प्यम्। क्ली। धामहरी। रा.नि.व.२३। नील दूर्वायाम्। वै.निघ.।

शस्तः। त्रि। प्रशस्ते। क्ली। शरीरे। त्रिका.।

शस्त्रम्। क्ली। तीक्ष्णलौहे। रा.नि.व.१३। वैद. हुट्टसी.सि. महानीलरत्ने। वै.निघ.२भा.धर्म.- चि. कावनेत्रे। चक्रे। अस्त्रे। शस्त्राणि विंशतिः तद्यथा—मण्डलाग्रं करपत्रं वृद्धिपत्रं नखशस्त्रं मुद्रिका उत्पलपत्रम् अर्द्धधारं सूची कुशपत्रम् आटीमुखं शरारीमुखम् अन्तर्मुखं त्रिकूर्चकं कुठारिका व्रीहिमुखम् आरा वेतस- पत्रं बडिशं दन्तशङ्कुः एषणी चेति। एतानि छेदनविषकर्माणि उपयुज्यन्ते। तत्र मण्डलाग्र- करपत्रे छेदने लेखने च, वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रि- कोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च, सूची कुशपत्राटी मुखशरारी - मुखान्तर्मुख त्रिकूर्चकानि विस्रावणे। कुठारिका व्रीहिमुखारावेतस- पत्राणि सूची च व्यधने। बडिशं दन्तशङ्कुश्चाहरणे। एषण्येषणे, आनुलोम्ये च। सूचः सीवने। इत्यष्ट विधे कर्मणि उपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः। सु.सू. ८८। एषां विविधानामप्यर्थेषु गुणाः। शस्त्र सम्पत् यथा—सुग्रह-सुलौह-सुधार-सुरूपतादीनि। शस्त्रदोषाः वक्रता कुण्ठता खण्डता खरधारतातिस्थूलतातिदीर्घतातिह्रस्वता इति। करपत्रं दत्तो विपरीतगुणमादद्यात। शस्त्रधाराभेदा यथा —मासूरी, अर्द्धमासूरी, कैशिकी, अर्द्धकैशिकी चेति। तत्र भेदनानां मासूरी लेखनानामर्द्ध- मासूरी व्यधनविस्रावणानां कैशिकी छेदनानामर्द्ध- कैशिकी च। तेषां पायनादि त्रिधा क्षारोदक [illegible]। तेषां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला माषवर्णा धार संस्थापनार्थं शाल्मलीफलकम्। सु.सू.८५.।

शस्त्रकम्। क्ली। लौह। प.मु.।

शस्त्रकर्म। क्ली। छेदने। काटा, छेंड़ा। तदष्टविधं छेदनं भेद लेखन वेध्यएषणाहार्य विस्राव सीव्यचेति। शस्त्रकर्म तदप्यपि पाण्डु मात्रं आहतं वा भवेत्। सु.सू.५.५.।

शस्त्रकोपतरुः। पुं। महापिण्डीतकवृक्षे। रा.नि.व.८।

शस्त्रचूर्णम्। क्ली। लौहकिट्टे। मण्डूर। वै. निघ.।

शस्त्रप्रणिधानम्। त्रि। शस्त्राधाने, छेदन- भेदनादिप्रयोगे। च.सू.११५.।

शस्त्राङ्गा। स्त्री। चाङ्गेर्याम्। आमरुल शाक। रा.नि.व.५।

शस्त्रायसम्। क्ली। तीक्ष्णलौहे। इस्पात। रा.नि.व.१३।

शस्त्री (इन्)। त्रि। शस्त्रधारिणि। स्त्री (ङी)। छुरिकायाम्। सं.।

शस्य(स्य)म्। क्ली। क्षीणचन्दने। नदन गाछ। च.टी.भ.। वृक्षादिजातफलादौ। धान्यादौ। व्रीहि- यवादौ च। स्मृतिः।

शस्यध्वंसी (इन्)। पुं। राजवृक्षे। सोंदाल गाछ। श.च.।

शस्यमञ्जरी। स्त्री। धान्यादिकणिशे। शस्येर शीष। अम.।

शस्यशूकम्। स्त्री। शस्यशूकायाम्। शस्येर शुंडा। अम.।

शस्यसम्बरः (रणः)। पुं। अश्वकर्णनामलता- शाले। लताशाल। रा.नि.व.१९।

शस्यारुः (वनः)। पुं। कृष्णशमीवृक्षे। श.र.।

शाकम्। क्ली, पु। पत्रपुष्पादौ। शाग। अम.। तत् षड्विधम्—"पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजञ्चेति" राज.। चतुर्विधमिति भावः। "शाकं चतुर्विधं प्रोक्तं पत्रं पुष्पं फलं तथा। कन्द- चापि समुद्दिष्टं वक्ष्याम्येतत् पृथक् पृथक्॥" भावि. १६५.। तद्गुणाः—विष्टम्भित्वं गुरुत्वं रूक्षत्वं मलवर्द्धकत्वं पाकलघुत्वञ्च। भ.द.। दोषाः— शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं वर्णं विनाश- यति मक्षयतासृजश्च। प्रज्ञाक्षयञ्च कुरुते पलितञ्च नूनं हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः॥" "विष्टम्भि गिरीश्चितरसं हितं स्नेहादिसंस्कृतम्॥" इति व्यवहारविधिः। राज.३५.। "शाकेषु सर्वेषु निवसन्ति रोगास्ते हेतवो देहविनाशनाय। तस्माद् बुधः शाकविवर्जनन्तु कुर्यात्तथाम्लेषु स एव दोषः॥" भापु.१भ.शा१। प्रायः सर्वाणि

शाकानि विष्टम्भीनि गुरूणि च। रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च। पिण्डालुका मता भिण्डी चिञ्चुकान्या मता……। एते श्लेष्मकराः शाका वातलाश्चिप्रशान्तकाः। सर्व्वे शाका दृष्टिहरा वीर्य्यत्वात्तण्डुलीयकं। तथैव शतपुष्पा च जयन्ती कासमर्द्दकः। आनूपकाश्च वेत्राग्रं गुडूची चापमर्द्दकः। किरातनिक्तसहिताश्चिक्काः पित्तहरा मताः।" अचि·१६५.। सा. शाकपाकविधिर्य्यथा—"हिङ्गुजीरयुते तैले क्षिपेच्छाकं सुखण्डितं। लवणं चाम्रचूर्णादिसिद्धे हिङ्गूदकं क्षिपेत्॥ इत्येवं सर्व्वशाकानां साधनोऽभिहितो विधिः॥" पुं। वृक्षविशेषे। সেগুন গাছ। रा·नि·व ९। "महापत्रकर्कशोदरपृष्ठदलो वृक्षविशेषः" सु·सू·३८ष·। शाकफले। শেগুনফল। "राजाद्रं दाडिमं शाकम्।" वा.सु १५ष.।

शाकचुक्रिका। स्त्री। चिञ्चायाम्, तिन्तिड्याम्। তেঁতুল গাছ। रा·नि·व·११।

शाकटः। पुं। श्लेष्मान्तकवृक्षे। চালতা গাছ। रा·नि·व·११। धववृक्षे। ধাওয়া গাছ। र·मा·।

शाकटसुखम्। क्ली। पटवासे। गन्धचूर्ण। वै·निघ·।

शाकटाख्यः। पुं। धववृक्षे। र·मा·।

शाकटीनः। पुं। २० तुलापरिमाणे। २००० पलें। इ·च प·प्र·।

शाकतरुः। पुं। शाकवृक्षे। শেগুন গাছ। श्र·मा·।

शाकद्रुमः। पुं। वरुणवृक्षे। धं·निघ·।

शाकपत्रः। पुं। शिग्रुवृक्षे। সজিনা গাছ। रा.नि·व.७।

शाकपार्थी (इन्)। पुं। सुनिषण्णके। শুশুনি শাক। वै·निघ·।

शाकफलम्। क्ली। तन्नामकवृक्षफले। শেগুন ফল। सु·सू·३८ष·।

शाकमत्स्यम्। क्ली। मत्स्यव्यञ्जनभेदे। गुणाः—मत्स्यकशब्दे द्रष्टव्याः। राज·।

शाकवालेयः। पुं। ब्रह्मयष्ट्यां। বামুনহাটী। श्र.र.।

शाकम्भरीभवम्। क्ली। रोमकलवणे। সাম্ভর লবণ। भा·।

शाकम्भरीयम्। क्ली। रोमकलवणे। तत्पर्य्यायाः,—रोमकं रौमं रौमकं रौमलवणं साम्भरं साम्बरं रंसुकं। अपिच शाकम्भरीयं कथितं गड़ाख्यं रोमकं तथा। गुणाः—गड़ाख्यम् लघु वातघ्नमत्युष्णं भेदि पित्तलं। तीक्ष्णं व्यवायि सूक्ष्माभिष्यन्दि कटुपाकि च॥

शाकयोग्यः। पुं। धान्यके। धनियां। रा. नि·व·६।

शाकराजः (ट्)। पुं। वास्तूकक्षुपे। বেতো শাক। रा.नि·व·७। भा·।

शाकवरः। पुं। जीवशाके। प·मु·। वा·उ· ३०म.। स्त्री (रा)। जीवन्तीशाके। वै·निघ·।

शाकवल्ली। स्त्री। लताकरञ्जके। वै·निघ·।

शाकविन्दः (ल्वः) (कः)। पुं। वार्त्ताकुवृक्षे। जटा.। त्रिका.।

शाकवीजम्। क्ली। शाकतरुवीजे। শেগুনের বিচি। "मधुकं शाकवीजञ्च।" भा.४भ· योनिरो.गर्भचि.। मरुजतरुवीजे। च·द·गर्भाधिकारे। शाकवीजे। শাকের বিচি।

शाकवीरः। पुं। वास्तूकक्षुपे। বেতো শাক। पुनर्नवायाम्। त्रिका·। जीवशाके। रा·नि·व.०।

शाकवृक्षः। पुं। (Tectona grandis, Teak tree.) स्वनामख्यातवृक्षे। শেগুন গাছ। हिं सगुण। उत्. सिंगुरु। ता·टेक। वम्· खरपत्र। मं सोये। कं नेगु। तें टेकुचेट्टु। तत्पर्य्यायाः,—चनिलः अर्णः महापत्रः शाकतरुः शाकवृक्षः शाकाख्यः खरपत्रः अर्ज्जुनोपमः क्रकचपत्रः शरपत्रः महीरुहः श्रेष्ठकाष्ठः स्थिरसारः गृहद्रुमः। गुणाः—सारकः पित्त-दाह श्रमघ्नः सरः रुच्यश्च। तद्वल्कलं कषायम्। रा·नि·व·९।

शाकशाकट(किन)म्। क्ली। शाकक्षेत्रे। শাকের ক্ষেত। रा·नि·व·२। हे·च·।

शाकशालः। पु। महानिम्बे। महानिम्। हिं बकाइन। वै.निघ·।

शाकश्रेष्ठः। पुं। वास्तुकक्षुपे। श्र·र·। रा·नि· व.२३। स्त्री (ष्ठा)। लघुजीवन्तीलतायाम्। जीवन्ती। रा·नि·व·२। झोड़ीक्षुपे। गृतावृहती। वार्त्ताकी। বেগুণ গাছ। रा·नि.व·४। कुष्माण्डलतायाम्। কুমড়া গাছ। तरम्बुजलतायाम्। তরমুজ গাছ। वै·निघ·।

शाका। स्त्री। हरीतक्याम्। शब्दकल्पः।

शाकाख्यम्। क्ली। व्यञ्जनयोग्यफलमूलपत्र-पुष्पादौ। वाञ्जनाई फल, मूल, পাতা, फूल इत्यादि শাকপদবাচ্য। अम.। "मूलपत्र-करीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम्। त्वक् पुष्पं कवकश्चैव शाकं दशविधं स्मृतम्" भ.टी.भ.। पुं। शाकवृक्षे। শেগুন গাছ। र.मा.।

शाकाङ्गम्। क्ली। मरिचे। रा.नि.व.६।

शाकान्नम्। क्ली। शाकयुक्तभक्ते। गुणाः— "शाकान्नं लेखनं चोष्णं रूक्षं वै दोषद्रावकम्।" वै.निघ.।

शाकाम्लम्। क्ली। वृक्षाम्ले। তেঁতুল। रा.नि.व.६। चिञ्चाम्ले। তেঁতুলের অম্বল। रा.नि.व.११।

शाकाम्लभेदनम्। क्ली। चुक्रनामककाञ्जिकभेदे। रा.नि.व.१५। See शुक्तचुक्रम्।

शाकालावुः। स्त्री। राजालावुके। বড়লাউ গাছ। रा.नि.व.७।

शाकुनिकः। पुं। शकुनशास्त्रज्ञे। पक्षिमारके। পাখীমারা। अम.।

शाकुनेयः। पुं। पक्षिभेदे। ডুণ্ডুল পক্ষী। रा.नि.व.१९।

शाखा। स्त्री। पल्लवे। ডাল। अम.।

शाखाकण्टः। पुं। स्नुहीवृक्षे। মনশা গাছ। रा.नि.व.८।

शाखापित्तम्। क्ली। हस्तपादांसमूलदाहे। मुखताल्वोष्ठादिषु सदाह-दवथौ। হাত পা ও মুখাদি জ্বালা। "सदाहमुखताल्वोष्ठं दवथुश्चक्षुरादिषु। पाणिपादांसमूलेषु शाखापित्तं तदुच्यते॥" रा.नि.व.२०।

शाखामृगः। पुं। कपौ। प.मु.।

शाखाम्ला। स्त्री। तिन्तिड़ीवृक्षे। रा.नि.व.६।

शाखारोगः। पुं। रक्तादिधातुलेषु त्वग्लेषु च वीसर्पगुल्मादिषु रोगेषु। च.सू.११अ.।

शाखालः। पुं। जलवेतसे। रा.नि.व.९।

शाखावातः। पुं। हस्त-पदादिगतवातरोगे। वैद्यकम।

शाखाशिफा। स्त्री। शाखाजातशिफायाम्। বটাদির নামাল। वै.निघ.।

शाखी (न्)। पुं। वृक्षे। গাছ। अम.।

शाखोटः (कः)। पुं। (Streblus asper,) स्वनामख्यातवृक्षे। শেওড়া গাছ। हिं सहोरा, रुसा सिंहोड़। कं ष्याद्वोड़मरग। मं साहोड़। तें भारपिकिचेट्टु, वरनृको। वंम् साहोड़ा। तत्पर्य्यायाः,—पिशाचद्रुः पीतफलः कर्कशच्छदः शङ्खिनीवासः भूतवृक्षः सकटः धबधरः भूः खरच्छदः गवाक्षी धूकावासः रूक्षपत्रः पीतः कैशिकबीजः चौरनाशः। गुणाः—तिक्तोष्णः पित्तकरः वातघ्न। रा.नि.व.९। एतद्दौनं श्विवहरं लेपनेनेति लोके। रक्तपित्तार्शोवातघ्नं सातिसारजित्। भा.।

शाङ्करः। पुं। सोमलताभेदे। सु.चि.२९अ.। वृषे। विका.। री (री)। शमीवृक्षे। वै.निघ.।

शाङ्कितः। पुं। ग्रन्थिपर्णभेदे। চোরা। वै.निघ.।

शाङ्कुची। स्त्री। शङ्खीमत्स्ये। শাঁকোচ মাছ। श.च.।

शाङ्कुष्टा। स्त्री। गुञ्जायाम्। र.मा.।

शाञ्चो। स्त्री। शालिञ्चशाके। रस.चि.९प.।

शाटिका। स्त्री। शट्याम्। শঠী। भ.टी.भ.।

शाड्‌लः। पुं। नीलदूर्व्वायाम्। वै.निघ.।

शाणः। पुं। माषचतुष्टयमिते मानविशेषे। ४ মাষা। "माषैश्चतुर्भिः शाणः स्यात्।" प.प्र.। "विन्दुभिश्चाष्टभिः शाणः प्रोक्तश्च भिषगुत्तमैः।" कषणप्रस्तरे। কষ্টিপাথর। अम.। लौहादिनिशाणचक्रे। শাণ। मे.।

शाणिः। पुं। पट्टशाकवृक्षे। পাটশাক। श.मा.।

शाण्डिल्यः। पुं। बिल्ववृक्षे। रा.नि.व.११।

शातः। त्रि। शाणिते। कृशे। पुं। धुस्तूरवृक्षे। ধুতুরাগাছ। अम.।

शातकुम्भम्। क्ली। सुवर्णे। रा.नि.व.१३। पुं। धुस्तूरवृक्षे। अम.। करवीरवृक्षे। मे.।

शातकौम्भम्। क्ली। सुवर्णे। म.हि.।

शातपत्त्रकः। पुं। चन्द्रप्रकाशे। श.च.।

शातभीरुः। पुं। मदनमालीनाममल्लिकावृक्षे। "शातभीरुर्भद्रवल्ली भूमिमण्डपादिका।" र.मा.।

शातला। स्त्री। स्वनामप्रसिद्धसेहुण्डभेदे। पीतसेहुण्डे। चर्म्मकषा इति लोके। মনসাভেদ। गुणाः—"शातला कटुका पाके वातला शीतला लघु। तिक्ता शोथकफानाहपित्तोदावर्त्तरक्तजित्।" भा.।

शादः । पुं । कर्द्दमे । कोमलतृणे । अम. ।

शाद्वलः । पुं । दूर्व्वायाम् । वा.चि.२अ. ।

शाद्वलाभः । पुं । मन्दविषवृश्चिकभेदे । "एभिर्दष्टे वेदना वेपथुश्च गात्रस्तम्भः कृष्णरक्तागमश्च । शाखादष्टे वेदना चोर्द्ध्वमेति दाहस्वेदौ दंशशोफो ज्वरश्च ॥" सु.कल्प.८अ. ।

शानः । पुं । ४ माषके । ४ मासा । "माषैश्चतुर्भिः शानः स्यात् ।" प.प्र.१ख । ३ माषके च । ७ मासा । अत्रि ।

शानपादः । पुं । चन्दनपीठिकायाम् । चन्दनपिँड़ी । भारतं ।

शानी । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा । श.च. ।

शान्तनुः । पुं । कुधान्यविशेषे । सु.सू.४६अ. । कर्कटिकायाम् । काँकुड़गाछ । र.मा. ।

शान्ता । स्त्री । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ । See अकरा । नीलदूर्व्वायाम् । रेणुकायाम् । शमीवृक्षभेदे । तत्पर्य्यायाः,—शुभा भद्रा अपराजिता जया विजया । तद्गुणाः—शमीसदृशाः । रा.नि.व.८ ।

शान्तुतिः । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी ।

शापटिकः । पुं । मयूरे । शब्दकल्प: ।

शाबरवल्कलम् । क्ली । लोध्रत्वचि । वा.चि.९अ. ।

शामीलम् । क्ली । भस्मनि । छाइ । सा.कौ. ।

शाम्बरः (रिकः) । पुं । लोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।

शाम्बरी । स्त्री । मूषिकमार्य्याम् । इन्दुरमारी गाछ । वै.निघ. ।

शाम्बु(म्बू)कः । पुं । शम्बूके । श.र. ।

शाम्भवम् । क्ली । देवदारुणि । रा.नि.व.१२ ।

शाम्भवः । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । विषभेदे । श.च. । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । शिवमल्लिकायाम् । बक वृक्ष । रा.नि.व.१० ।

शाम्भवी । स्त्री । धान्यादिकाबुक्याम् । धान्यादिर खोला । रा.नि.व.१६ । नीलदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

शायकपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायाम् ।

शायिका । स्त्री । निद्रायाम् ।

शारङ्गः । पुं । हरिणे । चातके । गजे । मयूरे । अ.टी.भ. ।

शारदम् । क्ली । शुक्लपद्मे । रा.नि.व.१० । पुं । शरत्कालीन-शालिधान्यभेदे । अयं षष्टिकाहीनगुणः । च.सू.२७अ. । हरितमुद्गे, धूसरमुद्गे । घेसोमुग । रा.नि.व.१६ । र.मा. । बकुलवृक्षे । रा.नि.व.२३ । कृष्णमुद्गे । कालमुग । रा.नि.व.२३ । सप्तपर्णवृक्षे । छातिम गाछ । अम. । च.द.मेह.चि. । "द्वयस्य शारदस्य च" । सरिफायाम् । महाराष्ट्रीलतायाम् । काँचड़ा । कासतृणे । रा.नि.व.२३ । रोगे । वत्सरे । मे. ।

शारदजलम् । क्ली । शरत्कालीनजले । See जलम् ।

शारदमल्लिका । स्त्री । शरत्कालभव-मल्लिकायाम् । शारदमल्लिका । रत्ना. ।

शारदमुद्गः । पुं । हरितमुद्गे । "कपित्थान् शारदान् मुद्गान् ।" सि.यो.अ.सा.चि. ।

शारदयावनालः । पुं । शारदीय-यावनाले । गुणाः—श्लेष्मकरः पिच्छिलः गुरुः शीतलः मधुरः हृद्यः बल-पुष्टिदश्च । रा.नि.व.१६ ।

शारदा । स्त्री । काष्ठशारिवायाम् । अनन्तमूल । रा.नि.व.१२ । ब्राह्मीशाके । रा.नि.व.५ ।

शारदिकः । पुं । शरत्कालीनरोगे । व्याक. ।

शारदी (इन्) । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । छातिमगाछ । अम. । कच्छटशाके । काँचड़ाशाक । र.मा. । अपराजितायाम् । श.द. । स्त्री । (दी) जलपिप्पल्याम् । शारिवायाम् ।

शारिः (का) । स्त्री । स्वनामख्यातपक्षिणि । शालिक, मयना । त्रिका. । शालिधान्यभेदे । च.सू. २७अ. ।

शारिवा । स्त्री । (Hemidesmus Indicus, Syn. asclipias pseudosarsa.) स्वनामप्रसिद्धलतायाम् । "जम्बूपत्रा दुग्धगर्भा वल्ली स्वनामख्याता ।" सु.सू.३८अ. । अनन्तमूल । हिं अनन्तमूल, उपलसरी । उत्. गुयापानमूल । कों गैंववेल । तत्पर्य्यायाः,—गोपी श्यामा अनन्ता उत्पलशारिवा । सा द्विधा श्वेता कृष्णा चेति । भा.पू.१भ. काष्ठशारिवा चेचुरापथे प्रसिद्धा । गुणाः—शारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासवमिहरणाम् त्रिदोषघ्नं

रक्तप्रदरज्वरातीसारनाशनश्च। मद.व.व.१। मधुरे हिमे मतश्री कुष्ठकण्डूज्वरहरे देहदुर्गन्धहरे च। रा.नि.व.१२। शुक्लं स्निग्धं स्वादु अग्निमान्द्यादिहरञ्च। भा.पू.१भ.। वै.निघ.मा.ज्व.चि.चक्रादि. दुरालभायाम्। पटोलादौ, वासकादौ। वै.निघ. उन्मा.चि.सारस्वतघृते।

शारी। स्त्री। कुशे, अरण्यकुशे, सुवर्णे। रा. नि.व.८। शारिकायाम्।

शारीरम्। क्ली। (Anatomy.) सुश्रुतादिवैद्यकसंहितासु शरीरमधिकृत्य कृते शरीरवृत्तान्तव्याख्याने अन्यतमे स्थाने। यत्र शुक्रशोणितशुद्धिगर्भावक्रान्ति-गर्भ-शरीर संख्या मर्म्मशिरा-शिराव्यधधमनीगर्भिणीव्याकरणानि कृतानि। सु.शा.च.शा. १८.। पुं। वृषे। मे.। See शरीरम्।

शारीरकग्रन्थः। पुं। श्रीमुखविरचितशारीरशास्त्रे।

शारीरगुणः। पुं। दैहिकगुणसमष्टौ। सच विंशतिसंख्यकः, यथाः—लघु-गुरु-शीतोष्ण स्निग्धरूक्ष-मन्दतीक्ष्ण-स्थिरसरमृदु-कठिन-विशद पिच्छिल-श्लक्ष्ण-खरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवा इति। च.सू.१८.।

शारीरज्वरः। पुं। देहगतज्वरे। लक्षणं—"शारीरो जायते पूर्व्वं देहे मनसि मानसः। इन्द्रियाणाञ्च वैकृत्यं देहसन्तापलक्षणम्॥" च.चि. ३८.।

शारीरव्रणः। पुं। शरीरसम्बन्धिवातादिदोषजनितव्रणे। स द्विविधः शारीरागन्तुभेदेन। यथा—"द्विधा व्रणः स विज्ञेयः शारीरागन्तुभेदतः। दोषैराद्यस्तयोरन्यः शस्त्रादि-क्षतसम्भवः। स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः। तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः। तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुष्ट्यवदारणैः। व्रणं पित्तकृतं विद्याद्गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः। बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः। पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः। रक्तो रक्तस्रुती रक्तात् द्विचिजः स्यात्द्वन्द्वैः। त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः। धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः। गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः। सर्व्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो भूर्य्युपद्रवः॥" इत्यादि। मा.नि.।

शार्क्कः। पुं। शर्करायाम्। चिनि। श.र.।

शार्क्ककः। पु। दुग्धफेने। शर्करापिण्डे। मे.।

शार्क्करः। पुं। क्षीरफेने। दुग्धफेने। मे.।

शार्क्करमद्यम् (शीधुः)। क्ली, पुं। शर्कराधातकीसिद्धमद्ये। लक्षणं—"शर्कराधातकीतोयक्वथितैः शार्क्करी मता।" इति। द्रव्यगुणमाला। गुणाः—शीतं हृद्यं दीपनं मोहनञ्च। रा.नि.व. १४। अन्यः शर्कराजातशीधुमद्ये। गुणाः—मधुरः रुच्यः दीपनः बस्तिशोधनश्च। सु.सू.४५च.।

शार्क्करिलः। वि। शर्करान्वितभूमिखे। शर्करामृत्तिके। व्याक.।

शार्ङ्गम्। क्ली। आर्द्रके। आदा। रा.नि.व.६।

शार्ङ्गधरः। पुं। स्वनामख्यात-चिकित्सासंग्रहकारे। ज्वरविशतीकारे।

शार्ङ्गधरदीपिका। स्त्री। आढमल्लकृते शार्ङ्गधरटीकाविशेषे।

शार्ङ्गवेरिकः। पुं। शृङ्गीसमानवर्णे स्थावरविषभेदे। चवि.३स्थान, ५९च.।

शार्ङ्गष्टा। स्त्री। काकजङ्घायां। काँटी उड़दौडिनि। सु.चि.२३च.। काकमाच्याम्। गुञ्जायाम्। सु.सू.३८च.।

शार्ङ्गी(ङ्गु)ष्टा। स्त्री। महाकरञ्जे। उदकरञ्जे। रा.नि.व.९। वा.उ.२च.। लताकरञ्जे। काकमाच्याम्। वै.निघ.।

शार्द्दूलः। पुं। व्याघ्रे। रा.नि.व.१९। चित्रकवृक्षे। रा.नि व.६। तदाख्य-पक्षिविशेषे। धरणि.। शरभे। मे.।

शार्द्दूलकन्दः। पुं। अरण्यपलाण्डौ।

शार्द्दूलजम्। क्ली। व्याघ्रनखे। नखी। वै.निघ.।

शार्व्वरी। स्त्री। रात्रौ। अ.टी.भ.। रोध्रे। लोध। वै.निघ.।

शालः। पुं। शाले। धुनो। रा.नि.व.१२। शालि। मत्स्यभेदे। शाल माछ, गजाड़। विका.। वृक्षे। रा.नि.व.२। लकुचवृक्षे। रा.नि.व.९। (Shorea robusta.) स्वनामख्यातवृक्षे। शाल गाछ। हिं शाल, साखुआ। तें एपचेट्टु। ता. कुङ्गिलियम्। गुलं, गल्ल। गुणाः—.......... कषायः स्यात् व्रणस्वेदकफक्रिमीन्। व्रणविद्रधिबाधिर्य्ययोनि कर्ण-गदान् हरेत्॥" भा.पू.१भ. वटादि। शठौ। सु.चि.९च.। अर्ज्जुनवृक्षे। प्रियालवृक्षे। वै.निघ.।

शालकम्। क्लो। नाड़ीशाके। পাটশাক। वै.निघ.।

शालकल्याणी। स्त्री। स्वनामख्यात पत्रशाकविशेषे। गुणाः—"शाकं गुरु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति। मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम्॥" च.सू.२७अ.।

शालजः। पुं। शालमत्स्ये। শাল মাছ। श.र.।

शालञ्चः। पुं। शालिञ्चशाके।

शालद्वयम्। क्लो। शालपीतशालयोः। শাল, পেয়াশাল। सा.कौ. शिलाजतुशोधने।

शालनम्। क्लो। दरितके। শাকশজি। चा.चि ७अ.।

शालनिर्यासः। पुं। राले। धुनो। रा.नि.व.१२। भा.म.४भ. पादस्फुटचि.। सर्ज्जद्रुमे। रा.नि.व.९।

शालपत्र-समपत्री। स्त्री। शालपर्ण्याम्। শালপানি। प.मु.। रत्ना.।

शालपर्णिका। स्त्री। मुरायाम्। একাঙ্গী, মুরা। वै.निघ.।

शालपर्णी। स्त्री। (Desmodium gangeticum, Syn. Hedysarum gangeticum.) स्वनामख्यातक्षुपे। শালপানি। हिं सरिवन। तत्पर्य्यायाः,—सुदला सुपत्री स्थिरा सौम्या कुमुदा गुहा ध्रुवा विदारीगन्धा अंशुमती सुपर्णिका दीर्घमूला दीर्घपत्रिका वातघ्नी पीतिनी मन्दी सुधा सर्व्वानुकारिणी शोथघ्नी सुभगा देवी शोषघ्नी निश्चला त्रीहिपर्णिका सुमूला सुरूपा शमपत्रिका सुपर्णी शालिपत्री शालिदला विदारी शालपर्णी एकमूला अंशुमती शालानी शालिका दीर्घाङ्घ्रिः दीर्घपत्रा। गुणाः—"शालपर्णी गरच्छर्द्दिज्वरश्वासातिसारजित्। शोषदोषत्रयहरी वृंहण्युक्ता रसायनी॥ तिक्ता विषहरी स्वादुः क्षतकासक्रिमिप्रणुत्॥" भा.। रा.नि.व.४। See अंशुमती।

शालपर्ण्यादिः। पुं। तदादिद्रव्यगणे। यथा—शालपर्णी-पृश्निपर्णी वार्त्ताकु विल्वशलाटुषु। শালপানি, চাকুলে, বেগুন, বেলশুঁট। च.द.र.पि.चि. शालपर्ण्यादिः। "शालपर्णीबलाबिल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता। दाड़िमाम्ला हिता पेया पित्तघ्ने चातिसारिणाम्॥"

शालमर्कटः (कः)। पुं। दाड़िमवृक्षे। वै.निघ.।

शालरसः। पुं। राले। धुनो। रा.नि.व.१२।

शालवः। पुं। लोध्रवृक्षे। श.र.।

शालवर्गः। पुं। शालसारादिवर्गे। भा.।

शालवेष्टः। पुं। शालनिर्य्यासे। धुनो। विका.।

शालशाकम्। क्लो। नाड़ीशाके। वै निघ.।

शालसारः। पुं। शालवृक्षे। सु.सू.३८अ.। हिङ्गुवृक्षे। विश्वः।

शालसारादिः। पुं। तदादिद्रव्यगणे। यथा—"शालयुग्मं करञ्जौ द्वौ खदिरश्चन्दनद्वयम्। गद्दंभाण्डोऽर्ज्जुनीभूर्जौलोध्रयुग्मवशास्तथा। शिरीषागुरुकालीयपूगपूतिककर्कटाः। शालसारादिरष्ट्य गणः श्लेष्मकफापहः॥" शालयुग्मं शालप्रियालौ। गद्दंभाण्डो भाँटिरिति प्र.। पूतिकौ गन्धभादुलिः। सा.कौ.।

शाला। स्त्री। तरुशाखायाम्। गृहे। विका.।

शालाककूटकम्। क्लो। चाणक्यमूलके।

शालाकौ (इन्)। पुं। शल्यवैद्ये।

शालाक्यम्। क्लो। आयुर्व्वेदस्य अष्टविधतन्त्रान्यतमे। तच्च ऊर्द्ध्वजत्रुगतरोगाणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितरोगाणाञ्चोपशमनार्थम्। सु.सू.१अ.। "शिरोरोगा नेत्ररोगाः कर्णरोगा विशेषतः। भूशङ्खकण्ठमन्यासु ये रोगाः सम्भवन्ति हि। तेषां प्रतीकारकर्म्म नासावर्त्माञ्जनानि च। अभ्यङ्गमुखगण्डूषक्रियाः शालाक्यनामकाः॥" वैद्य.सं.२अ.।

शालाङ्गारः। पुं। कर्म्मकारशालाग्नौ। কামার শালের আগুন। रस.चि.९अ. शालकाष्ठाङ्गारे।

शालाजिरः। पुं। शरावे। सरा। विका.।

शालाञ्चिः। पुं। शाकभेदे। শালিঞ্চশাক। श.र.।

शालानी। स्त्री। विदार्य्याम्। শালপানি। श.र.।

शालामर्कटकम्। क्लो। चाणक्यमूले। रा.नि.व.७। बालमूलके। भा.पू.१भ. शा.व.।

शालामुखः। पुं। कृष्णशूकतण्डुलव्रीहिधान्ये। "शालामुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते।" भा.पू.१भ.धा.व.।

शालामृगः। पुं। शृगाले। द्वारा.।

शालावृकः। पुं। प्रस्तरजातीय-शृगालविशेषे। फेउ। बिड़ालि। रा.नि.व.१९। वानरे। कुक्कुरे। श्वन.। मृगे। हरिणे। श.र.।

शालिः(धान्यम्)। पुं, क्ली। हैमन्तिकधान्ये। आमन धान्य, हैमन्तिक धान। देशभेदेन तस्य नानाभेदा दृश्यन्ते। ते च यथा—शालिर्महाशालिः कलमः तूर्णकः शकुनाहृतः सारामुखः दीर्घशूकः रोध्रशूकः सुगन्धकः पतङ्गः तपनीयश्च। एते निर्द्दोषाः शालयः। गुणाः—बद्धाल्पवर्चसः स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्याः कषायानुरसा लघवः पथ्या मूत्रला हिमाश्च। वा.सू.६प.। न मधुरा वीर्य्यतः शीता लघुपाका बलावहाश्च। सु.सू.३८प.। शालिः कलमः सुगन्धकः शकुनाहृतः महाशालिः शीतभीरुकः रोध्रपुष्पकः महिषमस्तकः दर्द्दुरकः पाण्डुकः महादूषकः पुष्पाण्डकः पुण्डरीकः काञ्चनकः दीर्घशूकः हायनकः दूषकः महादूषकश्च। सु.सू.४६प.। गुणाः—मधुराः शीताः लघुपाका बलकराः पित्तघ्नाः वातकराः स्निग्धाः बद्धाल्पवर्चसश्च। राज.। शालिसामान्यगुणाः—मधुराः रुच्याः। राजनिघण्टुस्तु शालिधान्यस्य दशभेदानाह, राजान्नषष्टिककणरक्तमुण्डस्थूलाणुगन्धनिरापन्नोऽल्प इति दश भेदाः। एषां विशेषाः स्वपर्य्याये द्रष्टव्याः। "राजान्नं दीर्घशूकः खरिपुदिवसजः षष्टिको वर्णतो द्वौ नि.शूको मुण्डशालिः स्वगुणविशदितः स्वाभिधानान्वयोऽन्ये। मासैर्योऽन्यस्त्रिभिः स्यात् स भवति निरपो वापि हृटाम्बुसम्भूरेपः स्याद्व्रीहिसंज्ञकादिति दशविधाः शालयस्तु प्रसिद्धाः॥ रा.नि.व.१६। हारीतस्तु शालीनामष्टादशभेदानाह। भा.। "रक्तशालिर्महाशालिः कलमः षष्टिकोऽपरः। खञ्जरीटापमाद्यो च गौरकान्या कपिञ्जला। सौगन्धी शूकला चान्या विलुयासी कपोतका। गुडड़ा ककुबन्ती च कलमान्या तथापरा। वित्तता मागधी पीता ता अष्टादश शालयः। देशे देशे विभिन्नानि नामानि परिलक्षयेत्। गुणैः समानैः सर्व्वांस्तान् भूमिभागोद्भवान् विदुः। शालयश्छिन्नरोहाश्च मूत्रला बद्धवर्चसः। ग्रीष्मकाले सुपथ्याश्च मूत्रला वातला हिमाः।" अवि.१५प.। लक्षणं यथा—"कण्डनेन विना शुक्ला हैमन्ताः शालयः स्मृताः।" गन्धतृणे। गन्धशेकुल। तिका.। कृष्णजीरके। रा.नि.व.६। रसालिकायाम्। वै.निघ.। [कूनड़ा। श.र.।

शालिका। स्त्री। विदारिकायाम्। भूँई-

शालिजः (जाहकः)। पुं। खट्टाशाण्डे। खाटाशी। च.द.वा.व्या.चि.।

शालिञ्चः (ञ्ची)। पुं, स्त्री। स्वनामख्यातशाकभेदे। शालिञ्चा शाक, शाञ्चि शाक। तत्पर्य्यायाः,—पत्तूरः पवकः शालञ्चः शालाञ्चिः शालिञ्चा शितशाकः सितसारः पवकीटः लोहमारकः। गुणाः—शालिञ्ची दीपनस्तिक्तः प्लीहार्शः-कफपित्तजित्।" राज.३प.।

शालिदला। स्त्री। अंशुमत्याम्। शालपानि। रा.नि.व.४।

शालिनाथः। पुं। रसमञ्जरीकारे।

शालिनी। स्त्री। पद्मकन्दे। रा.नि.व.१०। मेथिकायाम्। वै.निघ.।

शालिपर्णिका। स्त्री। सुरामांस्याम् वै.निघ.।

शालिपर्णी। स्त्री। अंशुमत्याम्। शालपानि। रा.नि.व.४। च.द.ज्व.चि.। "शालिपर्णीपृश्निपर्णी।" माषपर्ण्याम्। माषाणि। रा.नि.व.३। मेदायाम्। पृश्निपर्ण्याम्। वै.निघ.।

शालिपिष्टम्। क्ली। स्फटिके। त्रिका.।

शालिमूलम्। क्ली। हैमन्तिकधान्यमूले। च.चि.३प.।

शालिराट्। पुं। महाशाली, राजशाली। शरु धान। प.सु.।

शालिशक्तुः। पुं। शालिधान्यकृतसक्तुके। गुणाः—"मधुरा लघवः शीताः शक्तवः शालिसम्भवाः। ग्राहिणो रक्तपित्तघ्नाः तृष्णा-च्छर्द्दि-ज्वरापहाः॥" च.स.२७प.।

शालिहोत्रः। पुं। तन्नामकाश्वशास्त्रप्रणेतरि ऋषिविशेषे। घोटके। त्रिका.।

शालिहोत्रम्। क्ली। नकुलकृते अश्ववैद्यकविशेषे। अपरं भोजराजकृतञ्च।

शाली। स्त्री। कृष्णजीरके। रा.नि.व.६। मेथिकायाम्। शालपर्ण्याम्। दुरालभायाम्। वै.निघ.।

शालीना। स्त्री। मिश्रेयाख्यक्षुपे। मउरिगाछ। रा.नि.व.४।

शालु। क्ली। शालूके। शालुक। श.र.। पुं। भेके। है.च.। चोरक-नामगन्धद्रव्ये। गेंठेला विशेष। मे.।

शालु(लू)कम्। क्ली। पद्मकन्दे। पद्मेर

गेँड़ो, शालूक। रा.नि.व.२३। अम.। हिं कसेरु भिसौड़ा। तैं नागिकाय। तत्पर्य्याया:,—पद्मशूरणं शालूकं शालुकं शालूक: गोपभद्रं। गुणा:— शीतलं रुच्यं पित्तदाहासघ्नं गुरु दुर्जरं स्वादुपाकं स्तन्य-वात कफकरं संग्राहि मधुरं रूक्षञ्च। तत् बालम् अगाधंषम् जीर्णम् व्याधितम् क्रिमिभक्षितम् अग्न्यादिदूषितञ्च वर्ज्ज्यम्। तथातिजीर्णम् अकालोत्थम् अस्नेहादिसिद्धं रूक्षंशमतिकोमलं व्यालादिदूषितं मूलकं विना शुष्कञ्च शाकं नाश्नीयात्। भा.पू.१भ.शा.व.। च.द.वा.व्या.चि. अश्वगन्धातैले। नारीफले। रा.नि.व.१२। वै.निघ.२भ.अ.च.चि. पिप्पल्यादिचूर्णे।

शालूक:। पुं। मण्डूके। रा.नि.व.१९। पद्मादिमूले। त्रिका.।

शालूर:। पुं। भेके। अम.। पद्मकन्दे। वै.निघ.।

शालूरक:। पुं। पुरीषजक्रिमिभेदे। च.वि.७अ.।

शालूरपर्णी। स्त्री। ब्राह्मीशाके। विग्रीशाक। "शालूरपर्णीमालूर।" भा.म.१भ.जिह्वज्व. चि.।

शालेय:। पुं। मधुरिकायाम्। रा.नि.व.४। च.सू.२७अ.। क्लो। शालिधान्यक्षेत्रे। रा.नि.व.२। यासमूलके। भा.पू.१भ.शा.व.। स्त्री। मिश्रेयायाम्। मेति। रा.नि.व.४। शलुफायाम्। शुल्फा। वै.निघ.।

शाल्मल: (क:)। पुं। मोचरसे। रा.नि.व.८। भैष.स्त्रीरो.प्रदरारिरसे। शाल्मलीवृक्षे। शिमूल गाछ। श.र.।

शाल्मलि:। पुं, स्त्री। (Bombax malabarica Syn. Salmalica malabarica.) स्वनामख्यातमहातरौ। शिमूल गाछ। हिं शेमल, सेमुर। उत् बोन्रो। ता. पुला। मं शांवरि। प.सु.। तत्पर्य्याया:,—पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायु: तूलिफला दुरारोहा शाल्मल: शाल्मलक: अपूरणी निर्गन्धपुष्पी तूलिनी कुक्कुटी रक्तपुष्पा कण्टकारी मोचनी शीमूल: कदला चिरजीवी पिच्छिल: रक्तपुष्पक: तूलवृक्ष: मोचाख्य: कण्टकद्रुम: कुक्कुटी रक्तोत्पल: रम्यपुष्प: बहुवीर्य्य: यमद्रुम: दीर्घद्रुम: स्थूलफल: दीर्घायु:। गुणा:—वृष्यो बल्य: स्वादु: शीत: कषायो लघु: स्निग्ध: शुक्रश्लेष्मवर्द्धनश्च। तद्रसश्चाहुत एव, याही कषायश्च। तत्पुष्पफलमपि तत्समगुणमेव। रा.नि.व.८। तत्पुष्पं घृतसैन्धवसाधितं प्रदरघ्नं रसे पाके च मधुरं कषायं गुरु शीतलं ग्राहि वातलञ्च। भा.पू.१भ शा.व.। क्रिमिभेदघ्नं रूक्षमुष्णं पाके कटु लघु वातकफघ्नञ्च। सु.सू.४६अ.। च.द.हृन्दष्ण-ज्व.चि.। त्रिफलादौ। "त्रिफला शाल्मली रास्ना।"

शालमलिक:। पुं। रोहितकवृक्षे। रक्त रोड़ा। रा.नि.व.७। च वि.८अ.।

शालमलिनी। स्त्री। शाल्मलिवृक्षे। श.र.।

शालमलिपत्रक:। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। छातिम गाछ। रा.नि.व.१२।

शालमली। स्त्री। शाल्मलिवृक्षे। शिमुल गाछ। अम.। मोचरसे। च.सू.४। शिंशपावृक्षे। त्रिका.।

शालमलीकण्टक:। पुं। प्रसिद्ध:। शिमुल-काँटा। अयं व्यञ्जन:। वा.उ.३२अ.।

शालमलीकन्द:। पुं। स्वनामख्यातमहाकन्दे। स भागीरथीतीरे प्रसिद्ध:। शांबरीकन्द इति च महाराष्ट्रादौ ख्यात:। शिमुलगाछेर मूल। तत्पर्य्याया:,—चिञ्जुल: वनवासक: वनवासी मलघ्न: मलहन्ता। गुणा:—मधुर: मलसारण: शीत: पित्तदाहशोफसन्तापघ्नश्च। रा.नि.व.७।

शाल्मलीकल्प:। पुं। वैद्यशास्त्रान्तर्गतचिकित्साकल्पभेदे। च.द.।

शालमलीफल:। पुं। तेज:फलवृक्षे। तेजवल। रा.नि.व.११।

शालमलीफलकम्। क्लो। घृतादिशस्त्राणाम् धारासंस्थापनार्थाककंशकाष्ठपट्टके। सु.सू.८९अ.।

शाल्मलीवेष्ट: (क:)। पुं। मोचरसे। शिमूलगाछेर आठा। रा.नि.व.८। भा.म.१भ.प.सा.चि समङ्गादिचूर्णे। "शाल्मलीवेष्टको रोध्र:।"

शाल्मलीसत्त्वनिर्य्यास:। पुं। मोचरसे। भैष.ध्वजभ.चि.। रस,र.कामदीपकरसे।

शाल्वणास्वेद:। पुं। वातव्याधौ स्वेदविशेषे। यथा—"काकोल्यादि: सवातघ्न: सर्व्वाम्लद्रव्यसंयुत:। सानूपौदकमांसस्तु सर्व्वस्नेहसमन्वित:। सुखोष्ण: सुष्टलवण: शाल्वण: परिकीर्त्तित:। तेनोपनाहं कुर्व्वीत सर्व्वदा वातरोगिणाम्।" सु.चि.४अ.। वातघ्नो भद्रदार्व्वादि: काकोल्यादिश्च सौश्रुत:। मांसेनानोपधं तुल्यं यावदर्द्धेन चाम्लता। पट्ठो स्यात् स्वेदनार्थञ्च काञ्जिकाद्यम्लमिष्यते। चतुःस्नेहोऽत्र तावान् स्यात् सुस्निग्धत्वं यतो भवेत्।

समस्तं वर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा। प्रयुञ्जीतेति वचनं सर्व्वत्र गणकर्म्मणि......।" शालपर्ण्यादिः। জীবনীয়গণক, গুড়ূচী, কাঁকড়াশৃঙ্গী, বংশলোচনা, পদ্মকাষ্ঠ, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি, দেবদারু, কুড়, হরিদ্রা, বরুণত্বক্, মেষশৃঙ্গী, দাড়িম্বদলা, গোরক্ষচাকুলিয়া, আলাকুশী, শর, ঝাঁটী, শ্বেত-আকন্দ, গুলঞ্চ, গোক্ষুর, পাষাণভেদ, রক্ত-আকন্দ, শতমূলী, পুনর্নবা, বজ্র-ঝাটা, ধুতুরা, বামনহাটী, বিছাতি, যব, কুল, কুলথ এবং দশমূল, প্রত্যেকে ৯ মাষা মিলিত ৮ পল। च.द.वा-व्या.चि.।

शावः (कः)। पुं। शिशौ। रा.नि.व.१८।

शावरः। पुं। शवरलोध्रे। পাটিয়ালোধ। मे.। भा.म.४भ.नेत्ररोगचि.। "अरिष्टदलशावर...।"

शावरकरोध्रः। पु। अचिकित्सनाप्रसंज्ञे स्वनामख्यातवृक्षे। পাটিয়ালোধ। वा.सू.१५अ. रोध्रादौ।

शावरभेदाख्य(ख)म्। क्ली। ताम्रे। हे.च.।

शावरी। स्त्री। शुकशिम्ब्याम्। আলাকুশী। मे.। See कपिकच्छू।

शाष्कुलः। त्रि। मांसाशिनि। हे.च.।

शिंशपा। पुं। (Dalbergia s'is'u.) A Timber tree. स्वनामख्याततरौ। শিশু গাছ। हिं शीसव, शिशु, शीशम। तै शिशुकर्र। ता. नानुकुक्कट्टइ। पंगकेदर्। तत्पर्य्यायाः,— पिच्छिला अगुरु कपिला भस्मगर्भा अगुरुशिंशपा युगपत्रिका कृष्णसारा अगुरुसारा पिपला पिच्छला वीरा रालानुसार्य्यम् धूम्रिका। केषाञ्चिन्मते भस्मगर्भा कपिल-शिंशपायाः संज्ञा। यथा—"सा चेत् कपिलवर्णा स्यात् भस्मगर्भा निगद्यते॥" सा त्रिधा कृष्ण-श्वेत-पीतभेदेन। रा. गुणाः—तिक्ता कटुरुष्णा कफ-वातघ्नी दीपनी शोथातिसारघ्नी च। "श्वेतादिशिंशपा तिक्ता शिशिरा पित्तदाहनुत्। कपिला शिंशपा तिक्ता शीतवीर्य्या श्रमापहा। वातपित्तज्वरघ्नी च छर्द्दिहिक्काविनाशिनी। शिंशपात्रितयं वर्ण्यं हिमं शोफविसर्पजित्। पित्तदाहप्रशमनं वर्ण्यं रुचिकरं परम्।" रा.नि.व९।

शिकतावलम्बनम्। क्ली। जलस्य शीतलीकरणोपायविशेषे। सु.सू.४५अ.।

शिक्थ(क)म्। क्ली। मधूच्छिष्टे। मम। तत्पर्य्यायाः,—सिक्थकं मोदनं मक्षिकामलं क्षौद्रेयं पीतरागं काचं विघसं उच्छिष्टमोदनं स्निग्धं माक्षिकजं क्षौद्रजं द्रावकं मक्षिकाश्रयं मधूत्थं मधुसम्भवम् मधूल्यं मधूच्छिष्टं मधुशेषम्। गुणाः—पिच्छिलं स्वादु कुष्ठवातरक्तघ्नं कटु मृदु स्निग्धं लेपेन स्फुटिताङ्गविलोपनञ्च। रा.नि.व. १३। अपिच—"........भूतघ्नं व्रणरोपणम्। भग्नसन्धानकृद्वात कुष्ठ वीसर्प रक्तजित्॥" भा.।

शिक्यम्। क्ली। द्रव्यरक्षणार्थं रज्जुकृताधारे। শিকা। श.र.। जलप्रसादनार्थं पात्ररक्षणाधारविशेषे। सु.सू.४५अ.।

शिखण्डः (कः)। पुं। मयूरपुच्छे। अम.। काकपक्षे। जूलपि। मे.। श.र.।

शिखण्डिकः। पुं। कुक्कुटे। भा.। स्त्री। (का) गुञ्जायाम्।

शिखण्डिनी। स्त्री। गुञ्जालतायाम्। प.मु.र. मा.सं.रसप्रकरणे। यूथिकायाम्। र.मा.। मयूर्य्याम्।

शिखण्डी (इन्)। मयूरे। मयूरपुच्छे। मे.। कुक्कुटे। हे.च.। स्त्री। गुञ्जालतायाम्। रा.नि. व.३। स्वर्णयूथिकायाम्। रा.नि.व.१०।

शिखरम्। क्ली। पुलके। রোমাঞ্চ। माणिक्यविशेषे। त्रिका.। कक्षे। मे.। लवङ्गे। हृत्याग्रे। पर्व्वताग्रे।

शिखरा। स्त्री। मूर्व्वायाम्। মুর্গা। श.च.।

शिखरिचरणम्। क्ली। अपामार्गमूले। टै. निघ.२भ.उन्मा.चि.।

शिखरिजः। पुं। अपामार्गे। আপাং। भैष. ने.रो.चि.भा.म.४भ.।

शिखरिणी। स्त्री। दधिजन्ये। वाचान्तरे। रोमराज्याम्। मे.। रा.नि.व.२३। नवमल्लिकायाम। रा.नि.व.१०।२३। तन्नामकसन्धानविशेषे। तत्र द्रव्याणि दधि ३२ पलं, खण्डस्याष्टपलानि, तत्परिमितं मरिचचूर्णं त्वगेलाचूर्णञ्च, मध्वाज्ययोः प्रत्येक पलचतुष्टयम्, एकत्र भाण्डे संस्थाप्य हिमवासिता शिखरिणीत्युच्यते। रा.नि.व.२२। एवं मल्लिकादयो बहुविधशिखरिण्यो ज्ञेयाः। मूर्व्वायाम्। श.च.।

शिखरिलोहितः। पुं। भूकदम्बे। কুকুরশোঁকা। श.च.।

शिखरी (इन्)। पुं। कुन्दुरौ। कुन्दुरुखोटी। रा.नि.व.१२। सामान्यद्यावगाले। वनावे। रा.नि.व.१६। मृगविशेषे। तन्मांसं लघु हृद्यं बलप्रदञ्च। रा.नि.व.१७। अपामार्गे। रा.नि.व.४। च.द.र. सा.सं. विसूचीरोगे। वा.सू.१५अ. श्यामादिः। भा.म.४भ. कर्परी.चि.। वन्दाके। आल्लवा। रा.नि.व.५। कर्कट-शृङ्ग्याम्। काँकड़ा शृङ्गी। रा.नि.व.६।

शिखा। स्त्री। चुचुके। रा.नि.व.१८। मूर्व्वायां। शाखायाम। चूड़ायाम्। मे.। मयूरशिखायाम्। विषलाङ्गलिकायां। रा.नि.व.५। शिरोमध्यकेशे। टिकि। अम.। ज्वरज्वरे। श.र.। तरमूले। उ.च। तुलसीवृक्षे। जटामांस्याम्। वचायाम्। वै.निघ.। प्रदीपे, पदार्थे।

शिखाकन्दम्। क्ली। गृञ्जने। गाजर, शाल-गम। रा.नि.व.७।

शिखाच(व)लः। पुं। मयूरे। त्रिका.।

शिखाधरः(धारः)। पुं। मयूरे। त्रिका.।

शिखामूलम्। क्ली। गृञ्जने। गाजर-मूला। रा.नि.व.७।

शिखालः। पुं। मयूरे। वै.निघ.।

शिखालुः। पुं। मयूरशिखायाम्। रा.नि.व.५।

शिखावती। स्त्री। मूर्व्वायाम्। मूर्गा। श.च.।

शिखावरः। पुं। पनसवृक्षे। काँठाल गाछ। श.मा.।

शिखावला। स्त्री। मयूरशिखायाम्। रा.नि.व.५।

शिखावान्। पुं। चित्रकवृक्षे। अम.। भाव-प्रचि०। वै.निघ.।

शिखावृक्षः। पुं। उपदीपाधारे। दीपगाछा वा ডেরকো।

शिखिकण्ठम्। क्ली। तुत्थे। तूँते। रा. नि.व.१३।

शिखिकुन्दः। पुं। कुन्दुरुखोट्याम्। कुन्दुरु-খোটা। कश्चित्।

शिखिग्रीवम् (वा)। क्ली, स्त्री। तुत्थके। अम.। भा.म.१भ.ज्व.चि.। ज्वराङ्कुशरसे "दारु-मुषा शिखिग्रीवाम्।" (वम्)ः क्रान्तपाषाणे, चुम्बके। र.सा.सं.। [वै.निघ.।

शिखिध्वजः। पुं। धूमे। त्रिका.। मयूरे।

शिखिनी। स्त्री। मयूरशिखायाम्। नीलकण्ठ फुलेर गाछ। रा.नि.व.५।

शिखिनीफलः। पुं। शिरीषवृक्षे।

शिखिपुच्छम्। क्ली। मयूरपुच्छे। श.र.।

शिखिपुच्छभूतिः। स्त्री। पुच्छभस्मनि। च. द.हिक्का-श्वास-चि.।

शिखिप्रियः। पुं। लघुबदरे। ছোটকুল। रा.नि.व.११।

शिखिमण्डलः। पुं। वरुणवृक्षे। वरुण-गाछ। श.र.।

शिखिमन्यः। पुं। गणिकारिकायाम्, गणिरि। रस.र. शोथदचि.।

शिखिमुखी। स्त्री। मयूरशिखायाम्। वै.निघ.।

शिखिमूलम्। क्ली। गृञ्जनमूले। गाजर मूला। रा.नि.व.७।

शिखिमोटा (दा)। स्त्री। अजमोदायाम्। शाक्ली। रा.नि.व.६।

शिखियूपः। पुं। श्रीकारिमृगे। रा.नि.व.१९।

शिखिवर्द्धकः। पुं। कुष्माण्डे। श.र.।

शिखिवाड़वरसः। पुं। गुल्माधिकारे रसः। पाठः—"मारितं सूतताम्राभ्रं गन्धकं माक्षिकं समम्। मर्दयेच्चित्रकद्रावैः यवक्षारयुतं दिनम्। विगुञ्जं भक्षयेन्नित्यं नागवल्लीदलेन वा। वातगुल्महरः ख्यातो रसोऽयं शिखिवाड़वः॥" रस.र.।

शिखिहिण्टी। स्त्री। महाबलाक्षुपे। वै.निघ.।

शिखी (न्)। पुं। चित्रकवृक्षे। চিতা गाछ। रा.नि.व.६। वै.निघ. कर्णक.ज्व.चि.पीनपूरलेपे। मयूरे। मेथिकायाम्। মেতি। रा.नि.व.२२। विषभेदे। प.मु.। सुनिषण्णशाके। भा.पु.१भ.शा. व.। अपामार्गे। आपांং। र.सा.सं.। घोटके। उ.च.। कुक्कुटे। वृषे। मे.। शूकशिम्ब्याम्। आलाकुशी। प.मु.। वक्रपक्षिणि। त्रिका.। पित्ते। वै.निघ.।

शिखीवभ्रुः। स्त्री। शितावरीक्षुपे। ওতনি शाक। रा.नि.व.४।

शिगूड़िः। स्त्री। स्वनामख्यातक्षुपे। हिं चङ्गो-नी। गुणाः—कटुः उष्णा वातघ्नी पृष्ठशूलघ्नी योगेन रसायनी देहदार्ढ्यकरी च। रा.नि.व.४।

शिग्रुः । पुं । (Moringa pterygosperma Syn. Hyperan-thera Moringa) Horse-radish tree. स्वनामख्यातपत्रशाके, शोभाञ्जनवृक्षे । শজিনা গাছ । सु.सू.३८ष. । वम्. पीतसेगवा । हिं सोहिञ्जना । दा.हिं मुङ्गेका झाड । ता. मोरुङ्गा । तै मुनगचेट्टुमुनग । तत् पर्य्यायाः,—शोभाञ्जन तीक्ष्णगन्धः अक्षिवः अक्षीव. मोचकः मोभाञ्जनः सोभाञ्जनः विद्रधिनाशनः मधुगुञ्जनः हरितशाकः शाकपत्रः शिग्रुकः उपदंशः अमादंश बीमलपत्रकः बहुमूलः दंशमूलः तीक्ष्णमूल वयः कामिनोशः शोभनकः शोभाञ्जनः सुभाञ्जन सुतीक्ष्ण. वनपत्रव. श्वेतमरिचः कटुकन्दः तीक्ष्णः गन्धः गन्धकः आक्षीवकः संवकः आक्षीवः शुभाञ्जनः स्त्रीचित्तहारी द्रविणनाशनः कृष्णगन्धा मूलकपर्णी मोचः जलमिय. मुखमोदः रुचिराञ्जनः चाक्षुष्यः । गुणाः—कटु-तिक्तोष्णः तीक्ष्णः वात-कफघ्नः मुखजाड्यहरः रुच्यः दीपनः व्रणनाशनश्च । शिग्रुश्चतुर्भेदः श्वेतपीतनीलरक्तभेदेन । रा.नि.व.८ । विशेषास्तत्पर्य्याये ज्ञेयाः । शाके । अम. ।

शिग्रुजम् । क्ली । शिग्रुपत्रे । शिग्रुबीजे, यत् श्वेतमरिचमित्युच्यते । अम. ।

शिग्रुतैलम् । क्ली । शिग्रुबीजोद्भवतैले । শজিনা বীজের তৈল । मं सेगुतेल । गुणाः—कटु उष्णं कफघ्नं वातघ्नं त्वग्दोषव्रणकण्डूतिशोफघ्नं पिच्छिलञ्च । रा.नि.व.१५ ।

शिग्रुपुष्पम् । क्ली । शोभाञ्जन-पुष्पे । শজিনার ফুল । तद्गुणाः,—"शिग्रोः पुष्पञ्च कटुकं तीक्ष्णोष्णं स्नायुशोथनुत् । क्रिमिहृत् कफवातघ्नं विद्रधि-प्लीह-गुल्मजित् ।" भा. ।

शिग्रुफलम् । क्ली । शोभाञ्जनफले । শজিনার খাড়া । गुणाः—स्वादु कषायं अग्निदीपनं कफ-पित्तघ्नं शूल-कुष्ठ क्षय-श्वास-गुल्मनाशनञ्च ।

शिग्रुबीजम् । क्ली । श्वेतमरिचे । "शोभाञ्जनस्य यद्बीजं तत् श्वेतमरिचं स्मृतम्" । श.च. । तद्गुणाः,—"चाक्षुष्यं शिग्रुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विष-नाशनम् । अवृष्यं कफवातघ्नं तन्नस्यन्तु शिरोर्त्तिनुत् ।" भा. ।

शिग्रुशाकम् । क्ली । मखिव । শজিনা শাক । मं सेगुपत्र । कं चलियपत्रे । गुणाः—रुच्यं वात-कफघ्नं कटूष्णं दीपनं पथ्यं क्रिमिघ्नञ्च । रा.नि.व.७ ।

शिग्रूद्भवम् । क्ली । शिग्रुबीजे । वै.निघ. ।

शिङ्घाणकः । पुं । कफे । नासामले । নাকের পোটা । उत्पा. । वाभिनो नासागतरोगविशेषे । श.र. ।

शिङ्घाणम् (णिका) । क्ली, स्त्री । काचपात्रे । त्रिका. । लोहमले । मण्डूर । नासामले । शिकनि । मे. ।

शिङ्घितः । त्रि । घ्राते । श.र. ।

शिङ्घिनी । स्त्री । नासिकायाम् ।

शिण्डाकी । स्त्री । आसुतविशेषे । गुणाः—रोचना लघ्वी । च.सू.२७ष. । यथा—"शिण्डाकी राजिकायुक्तः स्यान्मूलकदलद्रवैः । सर्षपस्वरसैर्वापि शालि-पिष्टक-संयुतैः । शिण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तश्लेष्मकरी स्मृता ।" रा.नि.व.१४ । भा. ।

शितः । पुं । उषे । क्ली । रजते । अने.ध्वनिः । त्रि । कृशे । विश्वः ।

शितकरः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शितकर्णी । स्त्री । वाशायाम् । বাসক গাছ । रा.नि.व.४ ।

शितच्छत्रा । स्त्री । शतावयाम् । वै.निघ. ।

शितद्रुः । पुं, स्त्री । क्षीरमोरटे । ক্ষীরকড়াড় । र.मा. । शतद्रुनद्याम् । श.क. ।

शितनिर्गुण्डी । स्त्री । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । कालनिशिन्दा । रस.र.बाल.चि. ।

शितपर्णः । पुं । क्षुद्रमुस्तके । वै.निघ. ।

शितपुष्पः । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

शितपुष्पकम् । क्ली । काशतृणे । रा.नि.व.८ ।

शितशाकः । पुं । शालिञ्चशाके । শালিঞ্চ-শাক । प.मु. ।

शितशिवम् । क्ली । सैन्धवलवणे । वै.निघ. । मिश्रेयायाम् । स्त्री । शताह्वायाम् । वै.निघ. ।

शितशिंशपा । स्त्री । श्वेत-शिंशपायाम् । শাদা শিশু । रा.नि.व.९ ।

शितशूकः । पुं । यवे । यव । त्रिका. । गोधूमे । গোম । त्रिका. ।

शितसारः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । গাবগাছ । अम. ।

शिताद्रिकर्णी । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । रा.नि.व.९९ ।

शितावरः (री)। पुं, स्त्री। सुनिषण्णके। শুশুনিশাক। सोमराज्याम्। সোমরাজী। वै.निघ.। रा.नि.व.४।

शितिः। पुं। भूर्जवृक्षे। ভূর্জ্জপত্রের গাছ। मे.। त्रि। शुभ्रे। कृष्णे। मे.।

शितिकण्ठः। पुं। दात्यूहपक्षिणि। ডাকপাখী। त्रिका.।

शितिचारः। पुं। सुनिषण्णके। শুশুনিশাক। जटा.।

शितिच्छदः / **शितिपक्षः** } पुं। हंसे। श.र.।

शितिमारकम्। क्ली। शालिञ्चशाके।

शितिमूलकम्। क्ली। उशीरे। বেণামূল। रा.नि.व.१२।

शितिवरः (वारः)। पुं। सुनिषण्णकशाके। শুশুনিশাক। भा.पू.१भ.शा.व.।

शितिसारः (कः)। पुं। तिन्दुकवृक्षे। গাব গাছ। अम.।

शितिसिम्बिनी। स्त्री। श्यामालतायाम्।

शिथिलः। त्रि। पीड़नाक्षमे। शिथिलत्वञ्च स्नेहक्रियन्त्रदोषः। सु.सू.७भ.।

शिपिः। चर्मणि।

शिफः। पुं। मूले। च.टी.विद्याविनोदः।

शिफा। स्त्री। तरुमूले। শিকড়। अम.। शताह्वायाम्। रा.नि.व.४। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६। जटा.। मांस्याम्। मे.। पद्मकन्दे। वै.निघ.।

शिफाकः (कन्दः)। पुं। पद्ममूले। শালুক। श.च.। अम.।

शिफाधरः। पुं। शाखायाम्। श.च.। मयूरे।

शिफारुहः। पुं। वटवृक्षे। रा.नि.व.११।

शिम्बड़ी। स्त्री। स्वनामख्यातक्षुपे। हि चकौनी। तत्पर्य्यायाः,—मसिदा पञ्चदशारिणी ग्रन्थपर्णी वातघ्नी बल्या गुच्छपुष्पी। तद्गुणाः—कटुरुष्णा वातघ्नी पृष्ठशूलघ्नी योनिनं रसायनी देहदार्ढ्यकरी च। रा.नि.व.४।

शिम्बः। पुं। चक्रमर्द्दक्षुपे। চাকুন্দা। श.च.।

शिम्बा (म्बिः)। स्त्री। शिम्बिधान्ये। रा.नि.व.१६। माषादिकोषे। শুঁটী। ছিমড়া। र.। स्वनामख्यातलतायाम्। শিম গাছ। हिं सेंबि। बम्. शेंगा। तत्पर्य्यायौ,—बीजगुप्तिः शिम्बी। सा तु शिम्बी पुस्तकशिम्बी भेदेन द्विविधा। गुणाः—शिम्बीद्वय रसे मधुरं पाके हिम गुरु बलकरं दाहकरं श्लेष्मकरं वातपित्तहरञ्च। भा.पू.१भ.शा.व.। "शिम्बा तु त्रिविधा रुच्यवातला स्वादु शीतला। विष्टम्भिनी कषायाग्निदीप्तिकफनाशिनी॥" राज. ३प.। शिम्बी रुक्षा कषाया च कोष्ठे वातप्रकोपनी। न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विपच्यते। शिम्बीजातिगुणाः—"गुर्व्व्यो मधुरा शीता बलताः रुक्षात्मिकाः। सस्नेहा वह्निभिर्भोज्या विविधाः शिम्बिजातयः।" च.सू.२७भ.। श्वेतकृष्णपीतरक्तभेदेन चतुर्धा। सा पुनर्द्विधा वल्लीजगुल्मभेदेन। गुणाः—रसपाकयो. कटूष्णा। सु.सू.४६भ.। (म्बिः) एरकायाम्। भा.। तुत्थके। वै.निघ.।

शिम्बिकः। पुं। कृष्णमुद्गे। কালমুগ। हे.च.।

शिम्बिका। स्त्री। शिम्बायाम्। श.र.।

शिम्बिजः। पुं। शिम्बिधान्ये। रक्तकुलत्थे। स्त्री। शिम्बीधान्ये। हे.निघ.। भा.।

शिम्बिनी। स्त्री। असितशिम्बीलतायाम्। বড় শ্বেতশিম। रा.नि.व.७। कृष्णचटकायाम्। वै.निघ.।

शिम्बिपर्णिका (र्णी)। स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। মুগানী। प.मु.। श.च.।

शिम्बिरिङ्गणी। स्त्री। वनमुद्गे। वै.निघ.।

शिम्बिरोटिका। स्त्री। स्वर्णजीवन्त्याम्। वै.निघ.।

शिम्बी। स्त्री। धान्यादिकशूके। धान्यादिर খোসা, শুঁটী। रा.नि.व.१६। शिम्बीधान्ये। शिम्बायाम्। শিম্। श.र.। मुद्गपर्ण्याम्। মুগানী, कपिकच्छ्वाम्। আলাকুশী। रा.नि.व.३।

शिम्बीधान्यम्। क्ली। शिम्बीनिगूढ़मुद्गमकुष्ठकादौ। गुणाः—अतिगुरु हिमं विष्टम्भकरञ्च। रा.नि.व.१६। "......मधुरं रुक्षं कषायं कटुपाकि च। वातलं कफपित्तघ्नं बद्धमूत्रमलं हिमं। ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्यदाध्मानकारि च।" भा.पू. १? । See धान्यम्।

शिम्बीफलम्। क्ली। जातुष्यक्षुपे। रा.नि.व.४।

शिम्बीभवः। पुं। शिम्बीधान्ये। भा.पू.१भ. ...

शिरः । पुं, क्ली । मस्तके । रा.नि.व.१८ । पिप्पली-मूले । मे. ।

शिरःकम्पः । पुं । मस्तककम्पने ।

शिरःखण्डम् । क्ली । कपालास्थनि । वै.निघ. ।

शिरःफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । त्रिका. ।

शिरःशूलम् । क्ली । शिरोरोगे । মাথার ব্যামো, মাথাব্যথা । तदौषधं यथा—शुण्ठी पिप्पली श्वेतापराजितामूलञ्च समभागं पिष्ट्वा लेप्यम् ।

शिरःस्नानम् । क्ली । शिरःपर्य्यन्तं सर्व्वाङ्गं जले मज्जयित्वा स्नाने । च.सू.१५अ. ।

शिरजः । पुं । केशे । श.र. ।

शिरपीड़ा । स्त्री । शिरोरोगे । মাথাব্যথা, মাথাধরা । निदा. ।

शिरसिजः (रोरुहः) । पुं । केशे । रा.नि.व. १८ । श.र. ।

शिरस्तापः । पुं । वातज-शिरोरोगे । See शिरोरोगः ।

शिरा । स्त्री । धमन्याम् । शिर । रा.नि.व.१८ । ताः सन्धिबन्धनकारिण्यो दोषधातुवहा नाभिनिबद्धाः समन्ततो धावन्ति । पुष्यन्ति च शरीर-प्रणालीभिरारामानिव प्रसारणाकुञ्चनादिभिः सततम् । तत्र शिराः ७०० । तत्र तरुपत्र इव शरीरे वर्त्तन्ते । तत्रस्थाश्च पवनादयो यदा कुप्यन्ति तदा तज्जा विविधा रोगा जायन्ते । तेषु अरुणा वातवहा नीलाः पित्तदुष्टा गौरवर्णाश्च कफदुष्टा ज्ञेयाः । तासां मूलशिराः ४० । तासाञ्च वातपित्तकफरक्तवाहिन्यो दश दश भवन्ति इति । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्तत्रिंशतम् । तावत्य एव पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च कफस्थाने, रक्तवाहिन्यश्च यकृत्-प्लीह्नोरेवमेतानि सप्त शिराशतानि । सु.शा.७अ. ।

शिराजपिड़का । पुं । शुक्लगतनेत्ररोगे । लक्षणम् यथा—"शुक्लस्थाः सितपिड़काः शिरावृताः याश्च विद्यादसितसमीपजाः शिराजाः ।" सु. उ.४अ. ।

शिराजालः । पुं । नेत्रशुक्लगतरोगे । लक्षणम् —"जालाभः कठिनशिरोऽरुणः शिराणां सन्तानो भवति शिरादिजालसंज्ञः ।" भा. ।

शिराग्रन्थिः । पुं । वातेन शिरासङ्कोचेन ग्रन्थि-रोगभेदे । लक्षणं—"वदातेषु, सहसाम्भोऽवगाहनात् । व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य शिराजालं स शोणितम् । वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च । निस्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स शिराह्वयः ॥" वा.उ.२९अ. ।

शिरापत्रः । पुं । हिन्तालवृक्षे । হেঁতাল গাছ । रा.नि.व.९ । कपित्थवृक्षे । কয়েৎ গাছ । श.च. ।

शिराप्रहर्षः । पुं । सर्व्वगताक्षिरोगे । लक्षणं— "मोहाच्छिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगस्तु शिराप्रहर्षः ।" मा.नि. ।

शिराफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.च. ।

शिरामलकः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । শির আমলা । प.मु. ।

शिरामोक्षः । पुं । रक्तमोक्षणे । জোঁক-ধরান । नकुल.१४अ. ।

शिरायामः । पुं । शिरायाः प्रसरणवत्पीड़ायाम् । मा.नि. ।

शिरायुः । पुं । भल्लूके । रा.नि.व.१९ ।

शिरालम् । क्ली । कर्म्मरङ्गफले । কামরাঙা । श.च. ।

शिरालकः । पुं । अस्थिभङ्गवृक्षे । হাড়ভাঙ্গা গাছ । श.च. ।

शिरालपत्रः (कः) । पुं । तालवृक्षभेदे, श्रीताल इति मलयदेशे ख्यातः । ভেড়েৎ গাছ । रा.नि.व.९ ।

शिरावृत्तम् । क्ली । शीसके । সীসা । रा.नि. व.१३ ।

शिरावेधः (व्यधः) । पुं । शोणितदुष्टिजन्य-रोगेषु शिराया वेधने । रक्तमोक्षणे । वा.सू.२७ अ. । मा.नि. ।

शिरीषः । पुं । Albizzia lebbec, Syn. Acacia lebbec) स्वनामख्यातवृक्षे । শিরীষ গাছ । हिं शिरिष, लसुरीन्, 'कलसिस् । तै दिरसन । तत्पर्य्यायाः,—कपीतनः भण्डिरः भण्डिकः भण्डीरः भण्डिलः शुकद्रुमः कर्णपुरः मृदुपुष्पः विषघाती मृदुपुष्पः शुकतरुः विषनाशनः शीतपुष्पः स्वर्णपुष्पकः शुकेष्टः वर्हपुष्पः विषहन्ता सुपुष्पकः उद्दानकः शुकतरुः श्रीमत्पुष्पकः कपीतकः फलिकः श्यामलः शङ्खिनीफलः मधुपुष्पः

हस्तपुष्पः शिखिग्रीफलः भण्डी भ्रमगः शुकपुष्पः।
गुणाः—"शिरीषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च तुवरो लघुः। दोषशोथ-विसर्पघ्नः कासव्रणविषापहः।" भा.। कण्टकशिरीषगुणाः—विषविसर्पखर्जूदत्वग्दोषशोषघ्नः॥ राज.। तत्पर्य्यायाः,—कटभी किणिही श्वेता महाश्वेता रोहिणी।

शिरीषपत्[्रि]का)। स्त्री। श्वेतकटभी-वृक्षे। कांटानि[illegible]। रा.नि.व.६।

शिरीषबीजम्। क्ली। तन्नामकवृक्षस्य बीजे। वा.सू.१५ष. शिरोविरेचने।—च.द.[illegible],चक्र-प्रकरणे।

शिर(रो)ग्रहः। पुं। वातव्याधिविशेषे। माथा-धरा। लक्षणं—"रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्य्यान्मूर्द्ध-धराः शिराः। रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः। शिरोग्रहे तु कर्त्तव्या शिरोगत-मरुत्क्रिया। दशमूलीकषायेण मातुलुङ्गरसेन च। शीतेन तैलेनाभ्यङ्गः शिरोबस्तिश्च युज्यते।" संग्रहः।

शिरोत्पातः। पुं। सर्व्वगताक्षिरोगे। लक्षणं यथा—"अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः। मुहुर्विरज्यन्ति च याः स तादृक् व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः॥" मा.नि.।

शिरोधरा। स्त्री। कन्धरायाम्। ग्रीवा। रा. नि.व.१८। वा.चि.८अ.।

शिरोधिः। स्त्री। कन्धरायाम्। रा.नि.व.१८।

शिरोधिला। स्त्री। शिरायाम्। रा.नि.व.१८।

शिरोभ्यङ्गः। पुं। मस्तकाभ्यङ्गे। माथाय तैल मर्दन। सु.चि.२४अ.। See अभ्यङ्गः।

शिरोमर्म्मा (न्)। पुं। शूकरे। हे.च.।

शिरोरुजा। स्त्री। सप्तपर्णवृक्षे। छातिम गाछ। शिका.। शिरोवेदनायाम्।

शिरोरुट् (हः)। पुं। केशे। श.च.। अम.।

शिरोघूर्णनम्। क्ली। मस्तकघूर्णने। माथा-घोरा। निदानम्।

शिरोरोगः। पुं। मस्तकरोगे। माथार पीड़ा। निदानादि—"धूमातपतुषाराम्बुक्रीडातिस्वप्नजागरैः। उत्स्वेदादि-पुरोवात-बाष्पनिग्रह-रोदनैः। अत्यम्बु-मद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः। उपधानमृजाभ्यङ्ग-द्वेषाधःप्रततेक्षणैः। असात्म्यगन्धदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोगताः। जनयन्त्यामयान् दोषास्तत्र मारुत-कोपतः। निस्तुद्यते भृशं शङ्खौ घाटा संभिद्यते तथा। भ्रुवोर्मध्यं ललाटञ्च पततीवातिवेदनम्। बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येते इवाक्षिणी। घूर्णतीव शिरः सर्व्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते। स्फुर-त्यति शिराजालं कन्धराहनुसंग्रहः। प्रकाशा-सहता घ्राणस्रावोऽकस्मात् व्यथाशमौ। मार्द्दवं मर्द्दनस्नेहस्वेदबन्धैश्च जायते।" शिरस्तापोऽयम्। "अर्द्धे तु मूर्ध्नः सोऽर्द्धावभेदः......।" "शिरोऽ-भितापे पित्तोत्थे शिरोधूमायनं ज्वरः। स्वेदोऽ-क्षिदहनं मूर्च्छा निशि शीतैश्च मार्द्दवम्। अरुचिः कफजे मूर्द्ध्नि गुरुस्तिमितशीतता। शिरानिस्पन्द-तालस्यं रुक् मन्दाह्न्यधिका निशि। तन्द्रा शूनाक्षि-कूटत्वं कर्णकण्डूयनं वमिः। रक्तात्पित्ताधिकरुजः सर्व्वैः स्यात् सर्व्वलक्षणः।" वा.उ.२३अ.। स चैकादशविधः। वातजपित्तजकफजसन्निपातजरक्तज-क्षयज-कृमिज-सूर्य्यावर्त्तानन्त-वातार्द्धावभेदक-शङ्खका-भेदेन। वाभटस्तु न क्षयजमाह। तत्र वातशिरो-रोगेनिमित्तं शिरोवेदना निशि च वर्द्धते, तथा बन्धनादिभिर्विशेषो भवति। पित्तेन ज्वालाङ्गार-चितमिवाक्षिरं शिरो भवति। रात्रौ शीतेन विशेषो भवति च। कफेन, गुरु हिमं शूनाक्षि-कूटं मुखञ्च भवति। त्रिदोषे त्रिदोषलिङ्गं भवति। रक्तेन पित्तलिङ्ग-शिरसः स्पर्शासहत्वञ्च। क्षये-णान्तःस्फुरणवदनुभवः, अतिशिरोवेदना चेति। मा.नि.।

शिरोऽर्त्तिः। स्त्री। शिरःपीड़ायाम्। मा.नि.।

शिरोवस्तिः। पुं। मूर्द्धवस्तौ। तस्य प्रकरणं यथा,—"शिरोवस्तिश्चर्म्मणः स्यादुभयमुखो द्वादशा-ङ्गुलः। शिरःप्रमाणस्तं बद्ध्वा मस्तके माषपिष्टकैः॥ सन्धिरोधं विधायाथ स्नेहैः कोष्णैः प्रपूरयेत्। तावद्धार्य्यस्तु यावत् स्यान्नासाकर्णमुखस्रुतिः। वेदनो-पशमो यावत् मात्रायां वा सहस्रकम्। स्नानानुनः करावर्त्तं कुर्य्याच्छोटिकया युतम्। एषा मात्रा भवेदेका सर्व्वत्रैव निश्चयः। विना भोजनमेवाय शिरोवस्तिः प्रशस्यते। प्रयोज्यस्तु शिरोवस्तिः पञ्च सप्त दिनानि वा। विमोच्य शिरसो वस्तिं गण्डौ-याञ्च समन्ततः। ऊर्द्धकायं ततः कोष्णे नीरे स्नानं समाचरेत्। अनेन दुर्ज्जया रोगा वातजा यान्ति सङ्क्षयम्। शिरःकम्पादयस्तेन सर्व्वकालेषु युज्यते।" भा.।

शिरोवल्ली। स्त्री। मयूरशिखायाम्। श.च.।

शिरोविरेचनम्। क्ली। नस्यकर्म्म। नस्य।

तद्द्रव्याणि । यथा—पिप्पलीविडङ्गापामार्गशिग्रु-सिद्धार्थकशिरीषमरिच-करवीर-बिम्बीगिरिकर्णिका-दीनि । सु.सू.३९अ. शिरोविरेचने ।

शिरोवृत्तम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ । शीसके । रा.नि.व.१३ ।

शिरोवृत्तफलः । पुं । रक्तापामार्गक्षुपे । भा. ।

शिरोऽस्थिखण्डम् । क्ली । शिरःखर्परे । माथार खापरी । रा.नि.व.१८ ।

शिरोऽस्थि । क्ली । करोटी । माथार खुली । रा.नि.व.१८ ।

शिरोत्कुण्डनम् । क्ली । केशभूमिस्फुटने । ललाट-शष्पभेदे । वि.र.वीजड़ः ।

शिल(ला)गर्भजः । पुं । पाषाणभेदक्षुपे । पाथरकुचा । रा.नि.व.५ ।

शिलजम् । क्ली । शैलजनामगन्धद्रव्ये । शैलज । रा.नि.व.१२ ।

शिला । स्त्री । मनःशिलायाम् । मनछाल । रा.नि.व.१३ । र.मा. । वै.सं. मेढवब्वरसे । शिला-जतुनि । शिलाजतु । वै.निघ.र.पि.चि.एलादि-गुड़िका । गैरिके । दीर्घपाषाणे । शिल । भा. । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । गोलिकायाम् । नील । हरीतक्याम् । गोरोचनायाम् । दूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

शिलाकर्णी । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । श.च. ।

शिलाजम् । क्ली । शिलाजतुनि । भा. । शैलेये । शैलज । श.च. । लौहे । रा.नि.व.१३ ।

शिलाजतु । क्ली । शिलानिस्रुतगिरिजधातु-विशेषे । शिलाजतु । शिलाजित् इति लोके । तत्-पर्य्यायाः,—गिरिजं गैरेयं अगजं शिलाजं शिला-व्याधिः शैलं शैलेयं शिलास्वेदः अद्रिजं शीतपुष्पकं अश्मजं अश्मजतुकं अश्मलाक्षा अश्मोत्थं जत्वश्मकं । तच्च स्वर्णादीनां मलभेदात् हैमराजतताम्रलौहायस-सम्भवाच्चतुर्धा । तेषु हैमं जवापुष्पाभं, राजतं श्वेतवर्णं, ताम्रभवं बर्हिकण्ठाभं, आयसञ्च गुग्गुलु-निभं श्रेष्ठमिति यथाक्रमं वातपित्तश्लेष्मकफहरं । तदुक्तं यथा—"निदाघे घर्म्मसन्तप्ता धातुसारं धराधराः । निर्य्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्तितम् । सौवर्णं राजतं ताम्रमायसं तच्चतुर्विधम् । शिलाजं कटुतिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनं । छेदि योगवहं हन्ति कफमेदोऽश्मशर्कराः । मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वातार्शांसि च पाण्डुताम् । अपस्मारं तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरकृमीन् । सौवर्णन्तु जवा-पुष्पवर्णं भवति तद्रसात् । मधुरं कटु-तिक्तञ्च शीतलं कटुपाकि च । राजतं पाण्डुरं श्वेतं कटुकं स्वादुपाकि च । ताम्रं मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णमुष्णं च जायते । लौहं जटायुपक्षाभं सतिक्तं लवणं भवेत् । विपाके कटुकं शीतं सर्व्वश्रेष्ठमुदाहृतम् ।" भा.पू.१भ. धा.व. । अपिच—"गोमूत्रगन्धवत् कृष्णं स्निग्धं मृदु तथा गुरु । तिक्तं कषायं शीतञ्च सर्व्वश्रेष्ठं तदायसम् ॥ शिलाधातौ बहुलं तत्तु तत्र लौहं यतोऽधिकं । तत्कोषेऽनन्तने व्यर्द्धमनेकमल-लेपनात् ॥ शोधनविधिर्यथा—शिलाजतु समा-नीय सूक्ष्मं खण्डं विधायकं । निःक्षिप्यातुष्ण-पानीये यामैकं स्थापयेत् सुधीः ॥ मर्द्दयित्वा ततो नीरं गृह्णीयाद् वस्त्रगालितम् । स्थापयित्वा च मृत्पात्रे धारयेदातपे बुधः ॥ उपरिस्थं घनं यत् स्यात् तत् क्षिपेदन्यपात्रके । एवं पुनः पुन-र्नीतं द्विमासाभ्यां शिलाजतु । भवेत् कार्य्यक्षमं वह्नौ क्षिप्तं लिङ्गोपमं भवेत् । निर्धूमञ्च ततः शुद्धं सर्व्वकर्म्मसु योजयेत् ॥ इति" अथवा तत्संशोधन-क्रिया यथा—उष्णे लौहपात्रे त्रिफलादशमूलक्वाथे निक्षिप्य प्रचण्डातपे संस्थाप्य च दधिसरवदूर्द्ध्वीभूतं यत् तद्ग्राह्यम् । ततः शालसारादिगणक्वाथैर्भाव-नीयम् इत्युक्तम् । मतान्तरं यथा—"गोदुग्ध-त्रिफलाभृङ्गद्रवैः पिष्टं शिलाजतु । दिनैकं लौहजे पात्रे शुद्धिमायात्यसंशयमिति ।" शा.कौ. । शिला-जतु प्रथमं केवलजलधौतं शुष्कं कारयेत् बहिर्मल-मपाकर्त्तुम् । ततश्च तदन्तःस्थसन्तानिकाकीट-पतङ्गदग्धतृणादिदोषनिवारणाय निम्बगुड़ूचीत्रिफ-लैः यथावत् भावना दद्यात् । ततो रौद्रे चत्वारि कृष्णायसपात्राणि जतुसहितानि स्थापयित्वा शिला-जत्वर्द्धं वारि तथा उष्णं क्वाथं तदर्द्धञ्च दत्त्वा संमर्द्य शोषयेत् । शोषिते च उपरि सन्तानिका-वत् रविरश्मितापात् यत् कृष्णमुपैति तत् द्वितीय-पात्रे यत्नतो ग्राह्यम् । तत्र च पुनः कोष्णं जलं दत्त्वा पुनस्तृतीयपात्रे गालयेत् पश्चाच्च चतुर्थे पात्रे गालयेत् । एवं कृते यदा समस्तं मलमधो याति, विशुद्धञ्च कृष्णं अधमूत्रमुपैति, तदा तत् सलिलं सजल परित्यजेत् । भा. । दशमूलक्वाथेनोष्णे-नालोड्य प्रचण्डातपे प्रस्तरभाजने कांस्ये वा स्थाप-येत् । ऊर्द्ध्वभूतं दधिसरवत् तत्सलिलमपर्य्यं कर्त्तव्यं । तदनु शिलागुडूचीत्रिफलाक्वाथाद्यष्टा-विंशतिद्रव्यक्वाथैः भावनीयं । तदनु शालसारादि-गणक्वाथैः त्रिफलाक्वाथैः तदनु पाल्यघटोलादिक्वाथैः

तदनु गडूचीक्वाथैः तदनु यष्टीमधुक्वाथेन भाव्यम्। रस र.। तत्सेविनो निषिद्धमाह—"कुलत्थां काक माचीञ्च कपोतांश्च सदा त्यजेत्।" वा.उ.२९ष.। स्मरणात् तु काकमाचीकपोतौ न निषिद्धौ। अस्य शिलाजतोः सविस्तरवर्णनं सु.सू.चि.मधुमेह-चिकित्सायाम् द्रष्टव्यम्।

शिलाजतुलेहः। पुं। प्रमेहाधिकारे लेहः। यथा—"शिलाजतुपलान्यष्टौ सितायाश्च पलाष्टकं। त्वक्क्षीर्या फल मूल यष्टी धात्री कणा तुगा। पृथगेषां पलञ्चातुर्जातस्य मिलितं पलम्। सचूर्णं मिलितं कृत्वा निहन्ति मधुना लिहन्........।" रस.र.।

शिलाजा। स्त्री। श्वेतशिलानामपाषाणभेदे। रा.नि.व.५।

शिलाञ्जनी। स्त्री। कालाञ्जन्याम्। कान कापास। रा.नि.व.४।

शिलाटकः। पुं। विलेपने। मे.।

शिलाटिका। स्त्री। रक्तपुनर्नवायाम्।

शिलात्मजम्। क्ली। मुण्डलौहे। रा.नि.व.१३।

शिलात्मिका। स्त्री। मूषिकायाम्। श.च.।

शिलात्वक्। स्त्री। श्वेतशिलानामपाषाणभेदे। रा.नि.व.५।

शिलादद्रुः। पुं, क्ली। शैलेयनामकगन्धद्रव्ये। शैलज। रा.नि.व.१२। शिलाजतुके। वै.निघ.।

शिलावन्द्रम्। क्ली। शैलेये। शैलज। हिं पत्थरफुल।

शिलाधातुः। पुं। सुवर्णगैरिके। स्वर्ण गेरि। रा.नि.व.१३। कठिन्याम्। खड़ि। प.मु.। शर्करायाम्। चिनि। श.र.।

शिलान्तः। पुं। अश्मन्तकवृक्षे। आपटा इति लोके। रा.नि.व.९।

शिलापट्टः। पुं। पेषणशिलायाम्। शिल। शब्दकल्प.।

शिलापुत्रः। पुं। लोड़ा इति ख्याते प्रस्तरखण्डे। श.र.।

शिलापुष्पम्। क्ली। शैलेये। शैलज। हिं पत्थरफुल। रा.नि.व.१२।

शिलाप्रसू(त)नम्। क्ली। शिलापुष्पे। शैलज। रा.नि.व.१२।

शिलाभवम्। क्ली। शैलेये। शैलज। जटा.।

शिलाभिषन्दः। पुं। शिलाजतुके। शिलाजतु। वै.निघ.।

शिलाभेदः (दी) (भित्)। पुं। पाषाणभेदे। पाथरकुचि, पाथरचूर। र.मा.। रा.नि.व.५। वै.निघ.२भ.चय चि.मार्कवादिचूर्णे। भैष.स्त्रीरो.चि, पुष्यानुगचूर्णे। करञ्जोड़िपाषाणभेद। भा.म कुष्ठ.चि.।

शिलामलः। पुं। शिलाजतुके। वै.निघ.।

शिलारम्भा। स्त्री। काष्ठकदल्याम्। काठकला। रा नि.व.११।

शिलारसः। पुं। स्वनामख्यात-खनिजगन्धद्रव्यविशेषे। शीलारस। गुणाः—कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः शुक्र-कान्तिकृत् हृद्य. कण्ठ्यः स्वेद-कुष्ठज्वरदाहग्रहापहश्च। भा.। स मधुना भावितः शुद्धो भवति। एवं कुङ्कुमं घृतेन, अगुरु कुङ्कुमेन, ग्रन्थिपर्णं गोमूत्रेण मधुरिका समधुगजेन, तेजपत्रं तण्डुलोदकेन भावितञ्च शुद्धं भवति। भैष.वा.व्या.चि.।

शिलावल्का। स्त्री। ओषधिविशेषे। हिं शिलावाक्। गुणाः—हिमा स्वादु मूत्रकृच्छ्र-मेह-मूत्ररोधाश्मरीशूलज्वरपित्तघ्नी च। रा.नि.व.५।

शिलाव्याधिः। पुं। शिलाजतुनि। विक्का.।

शिलासनम्। क्ली। शैलेये। शैलज। श.र.।

शिलासारम्। क्ली। लौहे। हे.च.।

शिलास्वेदः। पुं। शिलाजतुके। वै.निघ.।

शिलाह्वा। स्त्री। शैलेये। भा.म.२भ. अश्म.चि.। मन.शिलायाम्। मनछाल। र.सा.सं. वृहच्चिन्तामणिरसे। कुण्डल्याम्। शुलञ्च। रा.नि.व.२३। क्ली। शिलाजतुनि।

शिलाच्चारः। पुं। चूर्णके। पाथरेर चूर्ण। वै.निघ.।

शिल्लिः। पुं। भूर्जवृक्षे। श. मा.। [व.५।

शिलिगर्भजा। स्त्री। पाषाणभेदके। रा. नि.

शिलिन्दः। पुं। मत्स्यविशेषे। शिलन् माछ। गुणाः—"शिलिन्दः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः। आमवातकरो वृष्यो वात-पित्तहरो मतः।" राज. २प.।

शिली। स्त्री। गण्डूपदाम्। केंचो। मे.।

शि(लि)लीन्ध्रः (कः)। पुं। (Agaricus compestris.) Mushroom. भूच्छत्राके, छत्रिकायां। পোয়াল ছাতু, কোড়ক ছাতা। मे.। भूमिकदलीवृक्षे। मे.। হারা.। वं खुम्बा। मं. चिवफलकमत्स्ये। भा.पू.१म.मा.व.। जटा.। करकायां। मे.। चिपुटायां। विश्वः।

शिलीन्ध्रपुष्पम्। क्लो। कदलीपुष्पे। मे.।

शिलीन्ध्री। स्त्री। किञ्चुलुकायां। কেঁচো। मृत्तिकायां। মাটি। मे.।

शिलीपदः। पुं। श्लीपदरोगे। গোদ। श.र.।

शिलीमुखः। पुं। भ्रमरे। चम.। [निघ.।

शिलुः। पुं। बहुवारवृक्षे। চালতা গাছ। वै.

शिलेयम्। क्लो। शैलेये। শৈলজ। श.र.।

शिलोत्थम्। क्लो। शैलज-नामगन्धद्रव्ये। শৈলজ। रा.नि.व.१२। शिलाजतुनि। प.मु.।

शिलोद्भवम्। क्लो। शैलजनामगन्धद्रव्ये। শৈলজ। रा.नि.व.१२। शिलाजतुनि। वै.निघ.२भ. मार्कण्डादिचूर्णे वा.व्र.३४प.। पीतचन्दने। श.च.। "सुशीतलं चन्दनं यत् तैलपर्णिकमुच्यते। उभयो तस्य पर्यायौ सोमयोनि शिलोद्भवम्॥"

शिलोद्भिदा। स्त्री। पाषाणभेदे। পাথর-কুচি। भा.म.२भ.।

शिल्पिका (नी)। स्त्री। महाराष्ट्रादौ ख्याततृणविशेषे। म. लाडनसिंपि। कं किरियसिंपिगे। गुणौ—मधुरा शीता च। तद्बीजं बलवीर्यदम्। रा.नि. व८। [रा.नि.व.१२।

शिल्पी (न्)। पुं। नखे। नखी इति भाषा।

शिशली। स्त्री। भद्रकीवृक्षे।

शिवम्। क्लो। धात्रीफले। আমলা। म.द.। नकुल.१२प.। फटिकारिकायाम्। फट्‌किरि। प.मु.। सैन्धवे। रा.नि.व.६। सामुद्रलवणे। सिन्दूरे। प.मु.। जले। उणा.। मरिचे। तिलपुष्पे। कुन्दपुष्पे। रौप्ये। चन्दने। लौहे। वै.निघ.। श्वेतटङ्कणे। रा.नि.व.६।

शिवः। पुं। गुग्गुलौ। रा.नि.व.१२। पारदे। रा.नि.व.६। कैलिकदम्बे। प.मु.। See महाकदम्बः। धुस्तूरवृक्षे। रा.नि.व. १०। टङ्कणक्षारे। रा.नि.व.६। पुण्डरीकद्रुमे। मे.। वालुके। मे.। माषपर्णिपि। काके। बकुलवृक्षे। वै.निघ.।

शिवजा। स्त्री। लिङ्गिनीलतायाम्। শিবলিঙ্গিনী লতা। रा.नि.व.३। एतद्बीजं उष्णोष्णम।

शिवतेजः। क्लो। पारदे। र.सा.सं.।

शिवदारु। क्लो। देवदारुणि। দেবদারু। रा.नि.व.११

शिवद्रुमः। पुं। बिल्ववृक्षे। रा.नि.व.११।

शिवद्विष्टा। स्त्री। केतकीवृक्षे। কেয়াফুলের গাছ। रा.नि.व.१०।

शिवधातुः। पुं। पारदे। गोदन्तमणौ। शब्दकल्पः।

शिवधूपः। पुं। महिषाक्षगुग्गुलौ। वै.निघ.।

शिवनामा (न्)। पुं। पारदे। र.सा.सं.।

शिवनिर्माल्यम्। क्लो। पुष्पादौ। रावणकृतकुमारतन्त्रम्।

शिवपण्डितः। पुं। वैद्यकहितोपदेशकारे।

शिवपत्रः। पुं। बिल्ववृक्षे। वै.निघ.।

शिवपिण्डम्। क्लो। बकुलवृक्षे। वै.निघ.।

शिवपुत्रः। पुं। पारदे। वै.निघ.।

शिवपुष्पकः। पुं। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। रा.नि.व.१०।

शिवप्रियम्। क्लो। बकपुष्पे। বকফুলের গাছ। धुस्तूरपुष्पे। रुद्राक्षे। रा.नि.व.११। पुं। बकवृक्षे। जटा.। धुस्तूरवृक्षे। स्फटिके। रा.नि.व. १०।१२। स्त्री। भङ्गायाम् ভাঙ, সিদ্ধি। वै.निघ.।

शिवप्रीतिः। पुं। बिल्ववृक्षे। वै.निघ.।

शिवब्राह्मी। स्त्री। ब्राह्मीशाकभेदे, शङ्खपुष्प्याम्। प.मु.।

शिवमतः। पुं। श्वेतरक्तवसुकवृक्षे। रा.नि.व.५।

शिवमल्लकः। पुं। अर्जुनवृक्षे। रा.नि.व.९।

शिवमल्लिका (ल्ली)। स्त्री। श्वेतरक्तार्कवृक्षे। শ্বেত ও রক্ত আকন্দ। रा.नि.व.५। बकवृक्षे। বকফুলের গাছ। रा.नि.व.१०। (ल्ली) लिङ्गिनीलतायाम्। रा.नि.व.३। जीवन्तीनामकक्षुपवृक्षे। रा.नि.व.८।

शिवरसः। पुं। चाङ्गाल्पर्युषितामोदकाञ्जिके खनामा महाराष्ट्रकर्णाटदेशे ख्याते। गुणा:—

दीपनः मधुराम्लः दाहघ्नः मधुरश्चार्पदश्च । "षष्टीदृशः शिवरसं चाचाम्यन्त्यपि ऋषे ।" रा.नि.व.१५ ।

शिवलिङ्गी । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् । रा.नि.व.३ । चर्मषि-नवनगतकि । [रा.नि.व.१० ।

शिववल्लभा । स्त्री । शतपत्र्याम् । सेउँति ।

शिववल्लिका (ल्ली) । स्त्री । शिवलिङ्गिन्याम् । रा.नि.व.३ ।

शिववीज (र्य्य)म् । क्ली । पारदे । रा.नि.व. १३ । भा. । र.सा.सं. चैलोक्यडम्बररसे । "हरितालं हरवीर्य्यं लक्ष्मीवीर्य्यम् मनःशिला । पारदं शिववीर्य्यं स्यात् गन्धकं पार्व्वतीरजः ॥"

शिवशितः । पुं । कफे । वै.निघ ।

शिवशेखरः । पुं । वसुकवृक्षे । वककूलेर गाछ । रा.नि.व.५ । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० । मन्दारार्के । श्वेत आकन्द । वै.निघ ।

शिवसाधनम् । क्ली । शालिधान्ये । प.मु. ।

शिवा । स्त्री । शृगाले । रा.नि.व.१९ । हरीतक्याम् । अम. । भा.म.४भ.ज.वरी.चि.अञ्जने । "धाससमथ शिवाकीतकम् ।" च.सू.४अ. । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । नीलदूर्व्वायाम् । रा.नि.व. ८.२२ । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२.२२ । शतपुष्पायाम् । सेति । रा.नि.व.१३ । शमीवृक्षे । शाँई गाछ । रा.नि.व.८ । श्यामायाम् । श्यामालता । चिका. । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ । भूम्यामलक्याम् । भुँई आमला । आम्रातकवृक्षे । आमड़ा गाछ । वै. निघ. ।

शिवाख्या । स्त्री । पलीदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

शिवाघृतम् । क्ली । उन्मादे घृतविशेषः । गव्यघृतम् ४ श. । क्वाथार्थं शृगालमांसम् ८ श. । जलम् ६४ श. शे. १६ श. । दशमूलम् प्र. ५ प. जलम् ६४ श. शे. १६ श. । छागदुग्धम् ८ श. । कल्कार्थं—यष्टिमधु मञ्जिष्ठा कुष्ठं रक्तचन्दनं पद्मकाष्ठं विभीतकं हरीतकी आमलकी ग्रन्थी तगरपुष्पं त्रिकटु दाडिमबीजं देवदारु दन्तीमूलं रेणुकं तालीशपत्रं नागकेशरपुष्पं श्यामालता इन्द्रवारुणीमूलम् शालपर्णी प्रियङ्गु मालतीपुष्पम् काकोली क्षीर-काकोली पद्मपुष्पं नीलपद्मं हरिद्रा दारुहरिद्रा अनन्तमूलम् मेदा एला एलवालुकम् पृश्निपर्णी प्र. २ तो. । रस.र. । भैष. ।

शिवाङ्कः । पुं । अगस्तिवृक्षे । छोटि वककूलेर गाछ ।

शिवाङ्गम् । क्ली । रुद्राक्षे । रा.नि.व.१० ।

शिवाटिका(टी) । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । च.सू.वा.चि.३अ. । हिङ्गुपत्र्याम् । प.मु. । कंसपत्र्याम् । तृणविशेष । र.मा. । काकोदुम्बरिकायाम् । काक डुमुर । वै.निघ. ।

शिवात्मकम् । क्ली । सैन्धवलवणे । रा.नि.व६ ।

शिवानी । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । जयन्ती गाछ । श.च. । [रा.नि.व.१० ।

शिवापीड़ः । पुं । अगस्तिवृक्षे । वककूलेर गाछ ।

शिवाप्रियः । पुं । छागे । त्रिका. ।

शिवाफला । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

शिवामूलम् । क्ली । दूर्व्वामूले । रत्नमाला.सं. पालकप्य.चि. ।

शिवारातिः । । पुं । कुक्कुरे । श.मा. ।

शिवालयः । पुं । रक्ततुलसीवृक्षे । श.च. । क्ली । श्मशाने । हारा. । [व.१८ ।

शिवालुः । पुं । शालवृक्षे । शेयाल । रा.नि.

शिवाह्वृतिः । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । श.च. ।

शिवाह्लादः । पुं । अगस्तिवृक्षे । वककूलेर गाछ । रा.नि.व.१० ।

शिवाह्वयः । पुं । पारदे । भा. । श्वेतार्के । वटवृक्षे । वै.निघ. ।

शिवाह्वा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.७ ।

शिवाक्षम् । क्ली । रुद्राक्षे । रा.नि.व.११ । वै.निघ २भ.वा.व्या.चि. षड़शीतिगुग्गुलौ ।

शिविः । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । मे. ।

शिविका । स्त्री । खाद्यद्रव्यभेदे । यथा—"गोधूमचूर्णं निस्तुषं दुग्धेन सह मर्दयेत् । तन्मुखीयं स्वेदनावट् तृपदोपरि कुर्य्येत् । अनेन तस्याः सूत्रैश्च तताः कृत्वा सुतन्तवः । पश्चीकृतास्तु शिविका यवन्तं भवते भवेत् । घटके ता विपक्वा च दुग्धे शर्करया युता । शिवा सितास्तम्भिकरा बलदा गुरवी मताः । रुचिराग्निहरस्थापनकर्त्तारः पित्तानिलापहाः ।" वै.निघ. ।

शिविरः । पुं । व्रतधान्यभेदे । गुणाः—श्यामाकवत् । च.सू.२७अ. ।

शिविशः । पुं । शृगाले । वै.निघ. ।

शिविष्टः । पुं । अगस्तिवृक्षे । बक वृक्ष । रा.नि.व.१० । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ । स्त्री । दूर्व्वायाम् । नीलदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

शिशिरः । पुं । तन्नामकर्त्तौ । तद्गुणाः—"शिशिरः शीतलोऽतीव रूक्षो वाताग्निवर्द्धनः ।" भा. । राज.१प. । हिमे । मे. । क्ली । उशीरे । रा.नि.व.१२ । चन्दने । वै.निघ. । स्त्री । रेणुकायाम् । रेणुक । नागरमुस्तायाम् । पाठायाम् । आकनादि । रा.नि.व.६ ।

शिशिरद्वयम् । क्ली । श्वेतरक्तचन्दनयोः । "एकं सितं चन्दनं मलयजसंज्ञकं । अन्यत् रक्तचन्दनसंज्ञकम् ।" वा.सू.१५अ.सारिवादौ । "मधूकम् शिशिरद्वयम् ।"

शिशिरा । स्त्री । रेणुकायाम् । पाठायाम् । वृक्षभेदे ।

शिशुः । पुं । बालके । एकवार्षिकबालके । रा.नि.व.१८ ।

शिशुकः । पुं । शिशुमारे । शुशोक । अम. । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. । बालके । मे. । वृक्षभेदे । शिशु गाछ । हे.च. । भाड़ाल इति ख्याते मत्स्यभेदे ।

शिशुगन्धा । स्त्री । मल्लिकाविशेषे । श.मा. ।

शिशुपालकः । पुं । कैणिकदम्बवृक्षे ।

शिशुप्रियः । पुं । गुड़े । रा.नि.व.१४ ।

शिशुमारः । पुं । सपाद-जलजन्तु-विशेषे । शुशोक । तत्पर्य्यायाः,—उलपी उलुपी उलूपी शिशुकः वाःकिटिः वशाढ्यकः ..पलाङ्गः असिपुच्छकः उपवीर्य्यः अम्बुकोशः अम्बुकूर्म्मः वशाढ्यः जलकूर्म्मः पातिकः । गुणाः—शङ्खवत् । सु.सू.४६अ. ।

शिशुमाराकृतिः । पुं । मत्स्यभेदे ।

शिशुवाह(ह्य)कः । पुं । वन्यछागे । हे.च. । त्रिका. ।

शिश्नः । पुं, क्ली । लिङ्गे । रा.नि.व,१८ ।

शिष्टः । पु । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

शिष्यः । प । छात्रे ।

शिह्लः(कः) । पुं । शिलारसे । शिलाह्स । तत्पर्य्यायाः,—कपिः कपिनामा कपिलः तैलम् कृत्रिमः चला तुरुष्कः मुक्तिमुक्तः पिण्डकः पिण्डातः वरः शिह्लः सिह्लः यावनः । एतदनुलिपनं ज्वरनाशनं अलक्ष्मी-रक्षोघ्नञ्च । "शिह्लकः परमा मांसी देवदारु सुरा नखी । सर्व्वेऽमी परमालक्ष्मीरक्षोघ्नाः ज्वरनाशनाः ।" लोबान् इति च केचित् । श.च.र.मा. ।

शिक्षा । स्त्री । वेदाङ्गविशेषे । र.मा. । श्योणाकवृक्षे । श.मा. ।

शीकरम् । क्ली । सरलद्रवे । सरल-आठा । मे. । पुं । तुषारे । अम. । वायौ । मे. ।

शीघ्रम् । स्त्री । लामज्जके, पीतोशीरे । रा.नि.व.१२ ।

शीघ्रकारी (इन्) । पुं । त्रिदोषसन्निपातज्वरे । आशुकारी सन्निपात । स तु वातश्लेष्मोल्वणः । लक्षणं—"वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत्तृष्णा पार्श्वनिग्रहः । शूलमस्विद्यमानस्य तन्द्रा श्वासश्च जायते । असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते ।" भा.म.१भ. ।

शीघ्रगः । पुं । सन्निपात-ज्वरविशेषे । तल्लक्षणं यथा—"सदाह्यं श्लेष्मणा पूर्णं शूलं कासोऽतिवेदना । शोफश्च लक्षणान्येवं शीघ्रगे सन्निपातिके ॥" भा.म. ।

शीघ्रचेतनः । पुं । कुक्कुरे । श.मा. ।

शीघ्रजन्मा (न्) । पुं । कण्टकरञ्जे । नाटाकरञ्ज । श.र. ।

शीघ्रजीर्णः (शीर्णः) । पुं । तण्डुलीयकशाके । काँटानटिया । श.मा. ।

शीघ्रपुष्पः । पुं अगस्तिवृक्षे । छोटवासक । रा.नि.व.१० ।

शीघ्रप्ररोही (इन्) । पुं । शणवृक्षे । वै.निघ. ।

शीघ्रा । स्त्री । दन्तीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

शीतम् । क्ली । प्रपौण्डरीके । पुण्डरिया । रा.नि.व.१२. । त्वचे । गुड़त्वक् । रा.नि.व.५ । चन्दने । वा.सू.१५अ. "पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः ।" वर्ब्बरचन्दने । सुगन्धतृणे । र.मा. । शीतवीर्य्ये । भा. । "शीतन्तु तनुते जराम् ।" जले । श.मा. । त्रि । शीतले । श.च. । तद्गुणाः—शीतन्तु ह्लादनः स्तम्भी मूर्च्छा तट्स्वेददाहनुत् ।

शीतः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । वेतसवृक्षे । प.मु. । शेलुवृक्षे । চালতা গাছ । र.मा. । रा.नि.व.११ । भा. । पर्पटके । ক্ষেৎপাপড়া । रा.नि.व.५ । तन्नामकतृणे । শীতলপাটী । असनपर्णीवृक्षे । श.र. ।

शीतकः । पुं । असनपर्णीवृक्षे । श.र. । इविके । श.मा. । शीतकाले । मे. ।

शीतकणा । स्त्री । श्वेतजीरके । শাদাজীরা । वै.निघ. ।

शीतकषायः । पुं । पलमितद्रव्यात् षट्पलमिते तोये निमज्य निशि रक्षितात् यः कषायो भवति स शीतकषायः । तदुक्तं—"द्रव्यादापोथिताततोये तत् पुनर्निशि संस्थितम् । कषायो योऽभिनिर्याति ।" शौनकः । चरकः । च.प्र.१म । वा. पि.१च. । तत्परिमाणं फाण्टवत् । शार्ङ्ग.म.४थ. । "वयोरोगादिके मध्ये क्काथः पेयश्चतुःपलः । शीतस्वरसयोरेवं विधिर्ज्ञेयः कषाययोः ॥" इति चन्द्रघण्टः । अन्यच्च । "द्रव्यात् पूतात्समक्षुण्णं षड्भिस्तोयपलैः सुतम् । निःशेषितं स विज्ञेयो हिमः शीत-कषायकः ॥ रक्तोत्पलं घृतं तैलं पुरं वज्रोदकं तथा । गव्याष्यकं प्रयोक्तव्यं कषाये हिमसंज्ञके ॥" तोड़. ।

शीतकालः । पुं । हेमन्ते ऋतौ । तत्पर्य्यायाः,—शीतकः हेमन्तः सहाः हैमलः । स च अग्रहायण-पौषमासात्मकः । मे. । पौष-माघाविति सुश्रुतम् ।

शीतकुम्भः । पुं । करवीरवृक्षे । र.मा. ।

शीतकुम्भिका (कुम्भी) । स्त्री । कुम्भीरिकालतायाम् । कुम्भीरे लता । च.चि.३च. । (म्भी) जलजवृक्षे । शितलीशोप इति लोके । পাতাড়ি । र.मा. ।

शीतकूर्चिका । स्त्री । लघुवाग्याल्के । वै. निघ. ।

शीतकेशरी(रसः) । पुं । रसप्रदीपोक्ते शीतज्वरे रसः । "पारदं गन्धकञ्चैव तुल्यञ्च दरदं विषम् । विषादष्टगुणं योज्यं मरिचं विश्वभेषजम् । षड्गन्धा च विजया कासमर्द्दः कठिल्लकः । चतुर्णाञ्च रसरेतैश्चूर्णान्येतानि मर्द्दयेत् । गुञ्जमात्रं दर्शः सार्द्धं भक्षितो रक्तिकामितः ।" भा. ।

शीतगन्धम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दने, श्वेतचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

शीतगात्रः । पुं । तन्नामकसन्निपाते । শীতাঙ্গ সন্নিপাত । निदा. । तस्य लक्षणं यथा—"हिमशिशिरशरीरः सन्निपातज्वरी यः श्वसनकसनहिक्का-मोह-कम्प-प्रलापैः । क्लम-बहुकफ-वातदाहसम्यङ्ग-पीड़ास्वरविकृतिभिरार्त्तः शीतगात्रः स उक्तः ॥"

शीतगुणकर्म्म (न्) । क्ली । गुणाः—ह्लादनत्वं मूर्च्छातृष्णास्वेददाहघ्नत्वञ्च । सु.सू. ।

शीतचम्पकः । पुं । दर्पणे । मे. ।

शीतच्छायः । पुं । वटवृक्षे । वै.निघ. ।

शीतदन्तः । पुं । दालनापरनामकदन्तरोगे । लक्षण—"वातादुष्णसहा दन्ता शीतस्पर्शाधिकव्यथाः । दाल्यन्त इव शूलेन शीताख्यो दालनश्च सः ॥" वा.उ.२१ अ. ।

शीतदन्तिका । स्त्री । नागदन्त्याम् । रा.नि.व.२० । See नागदन्ती ।

शीतदीप्यम् । क्ली श्वेतजीरके । वै.निघ. ।

शितद्रुः । पुं । क्षीरमोरटे । ক্ষীরঘরাড় । प.मु. ।

शीतपत्रा । स्त्री । श्वेतलज्जालुकायाम् । শ্বেত-লজ্জাবতী । वै.निघ. । [र.मा. ।

शीतपर्णी । स्त्री । अर्कपुष्पिकायाम् । অর্কহলী ।

शीतपल्लवा । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । ভুঁই জাম । र.मा. ।

शीतपाकिनी । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा. नि.व.४ । काकोल्याम् । । श.मा. ।

शीतपाकी । स्त्री । काकोल्याम् । কাঁকলা । प.मु. । च.चि.३ध. । गुञ्जायाम् । रा.नि.व.३ । वाट्यालके । श.र. ।

शीतपित्तः । पुं । रोगविशेषे । तस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिः—"शीतमारुतसंस्पर्शात् प्रदुष्टौ कफमारुतौ । पित्तेन सह सम्भूय बहिरन्तर्विसर्पतः । पिपासारुचि-हृल्लास देहसादाङ्ग-गौरवम् । रक्तलोचनता तेषां पूर्व्वरूपस्य लक्षणं । वरटीदष्टसंस्थानः शोथः सञ्जायते बहिः । सकण्डूतोदबहुलश्छर्द्दिर्ज्वरविदाहवान् । वाताधिकतमं विद्याच्छीतपित्तमिमं भिषक् ।" मा.नि. ।

शीतपुष्प(क)म् । क्ली । परिपेलवद्रव्ये । শেওট মুতা । रा.नि.व.८ । शैलेये । श.च. ।

शीतपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.नि.व.४ ।

शीतपूतना । स्त्री । बालग्रहभेदे । तस्या लक्षणं यथा—"उद्विग्नो भृशमतिवेपते प्ररुद्यात् संलीनः स्वपिति च यस्य चान्त्रकूजः । विस्राङ्गो भृशमति-सार्य्यते च यस्तु जानीयाद्विपगिह शीतपूतनार्त्तम् ।" सु.उ २७अ. ।

शीतपूर्व्वकज्वरः । पुं । विषमज्वरभेदे । तल्लक्षणं यथा—"त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरं । तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥" मा.नि. ।

शीतप्रभः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शीतप्रियः । पुं । पर्पटे । ক্ষেৎপাবড়া । रा.नि.व.५ ।

शीतफलः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ । रा.नि.व.११ । पीलुवृक्षे । भा. । आमलक-वृक्षे । मधुवारवृक्षे । চান্‌তা গাছ । रा.नि.व.११ ।

शीतवला । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा.नि.व.४ ।

शीतभीरुः (कः) । पुं । शारदमल्लिकायाम् । কাটুমল্লিকা । र.मा. । शालिधान्यभेदे । गुणाः —शालिवत् । सु.सू.४६ अ. । कृष्णपिशुण्डीग्राम् । दालनिम्बिका । वै.निघ. ।

शीतमञ्जरी । स्त्री । शेफालिकायाम् । শিউলী ফুলের গাছ । रा.नि.व.४ ।

शीतमयूखः । पुं । कर्पूरे । मे. ।

शीतमरीचिः । पुं । कर्पूरे । श.र. ।

शीतमूलकम् । क्ली । उशीरे । বেণামূল । रा.नि.व.८ । श.च. ।

शीतमेहः । पुं । कफजनितप्रमेहभेदे । तल्लक्षणं —"शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ।" मा. निदा. ।

शीतरश्मिः । पुं । कर्पूरे । वै.निघ. ।

शीतरसिकः । पुं । शीतलरसकृताासवभेदे । गुणाः—"वर्णांग्यो दीपनः स्वरदर्पविशोधनः । लेखनः शीतरसिको हितः शोफोदरार्शसाम् ।" च.सू.२७अ. ।

शीतरूषम् । क्ली । श्वेतरक्तपद्मे । वै.निघ. ।

शीतलम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । পদ্মকাঠ । शीखण्डचन्दने । শ্বেত চন্দন । रा.नि.व.१२ । पुष्प-काशीसे । হীরাকস বিশেষ । मे. । शैलजे । শৈলজ । मे. । मौक्तिके । মুক্তা । रा.नि.व.१३ । वीरणमूले । বেণার মূল । श.च. । पीतचन्दने । वै.निघ. । पुं । राले । ধুনো । भीमसेनीकर्पूरे । रा.नि.व.१२ । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१० । मुक्ता-चरी । अम. । वर्त्तुलकलाये । र.मा. । मधुवार-वृक्षे । চান্‌তা গাছ । श.च. । त्रि । हिमे ।

शीतलकम् । कुमुदपुष्पे । শ্বেতকল্লি । पुं । मरुवकवृक्षे । গন্ধতুলসী । रा.नि.व.१० ।

शीतलच्छदः । पुं । स्वर्णचम्पकवृक्षे । সোনা চাঁপা । रा.नि.व.१० ।

शीतलजलम् । क्ली । उत्पले । শুন্দিফুল । रा.नि.व.१० । हिमजले । See जलम् ।

शीतलता । स्त्री । हिमत्वे । चित्रकूटदेशप्रख्याता-लतायाम् । গুল্মলতাবিশেষ । वै.निघ. ।

शीतलत्वम् । क्ली । जड़तायाम् । हिमत्वे । रा.नि.व.२० ।

शीतलप्रदः । पुं । चन्दनवृक्षे । চন্দন গাছ । शब्दकल्प: ।

शीतलरजाः (स्) । पुं । कर्पूरे । वै.निघ. ।

शीतलवातकः । पुं । मसूनपर्ण्याम् । অপরা-জিতা । श.र. ।

शीतला । स्त्री । आरामशीतलायाम् । रा.नि. व.१० । कुट्टुम्बिनीलतायाम् । रा.नि.व.५ । नीलदूर्व्वायाम् । वै.निघ. । शीतलीवृक्षे । পাতাড়ী গাছ । सु.सू.१९अ. । मसूरिकारोगे ।

शीतलिः (ली) । स्त्री । पाताड़ीति प्रसिद्धे जलजवृक्षभेदे । পাতাড়ি, শিউলিছোপ । "शीतली शीतकुम्भी च मृदुपुष्पा जलोद्भवा ।" र.मा. । भा.म४मा.कुलत्थादगृते । च.द.अम्ल. । शीवल्याम् । সেঁটী গাছ । रा.नि.व.८ ।

शीतवरः । पुं । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

शीतवरा । स्त्री । महासमङ्गायां । रा.नि.व.४ ।

शीतवल्कः (लः) । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञ-डुमुर । रा.नि.व.११ । मद. ।

शीतवल्कः । पुं । पर्प्पटके । क्षेत्पापड़ा । वै.निघ. । [अनु.तैलम् ।

शीतवल्ली । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । च.चि.३अ

शीतवासा । स्त्री । यूथिकायाम् । जूईगाछ । वै.निघ. ।

शीतवीजम् । क्ली । महाग्रह-सूक्ष्मबीजभेदे । ईसवगुल । तत्पर्य्यायौ—"शैशिरिकं शैत्यवीजम् । गुणाः—"मूत्रलं शीतवीजं स्यादुष्णवातनिवारणं । वस्तिसंशोधनं प्रोक्तं शुक्रमेहनिवारकम् ॥ चाभ्यास-पहरञ्चास्य योज्यः शीतकषायकः ॥" पयःपक्व-मेतत्तु वृष्यं पुष्टिकरं बलवर्द्धकञ्च ।

शीतवीर्य्यम् । क्ली । शीतगुणे द्रव्ये । तच्च मधुर-द्रव्यमात्रम् । गुणाः—गुरु कफमारुतकृत् पित्तघ्नं वात-कफजन्य-रोगकरञ्च । सु.सू. । पद्मकाष्ठे । संवहे । वै.निघ. । पुं । महापाषाणभेदके । बड़ पाथर कूचा । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । वै.निघ. । प्लक्षवृक्षे । पाकुड़ गाछ । रा.नि.व, ११ । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । वचायाम् । वै.निघ. ।

शीतवीर्य्यकः । पुं । क्षुद्रप्लक्षवृक्षे । छोटि पाकुड़गाछ । रा.नि.व.११ ।

शीतत्वचा । स्त्री । सुवर्चलायाम् । हुड़हुड़े । वै.निघ. ।

शीतशिवम् । क्ली । सैन्धव-लवणे । रा.नि.व. ६ । शैलेयनामगन्धद्रव्ये । शैलज । अम. । कर्पूरे । सु.सू.३८अ.कफशमने । पुं । मधुरिकायाम् । मउरी । अम. । कर्पूरे । सु.सू.१४अ. । शमीवृक्षे । मे. । र.सा.सं. । स्त्री । शमीवृक्षे । र.मा. । मिश्रे-याख्यक्षुपे । शुल्फा, मउरिगाछ । रा.नि.व.४ ।

शीतशूकः । पुं । यवे । "यवस्तु शीतशूकः स्यात् ।" भा. पू.१भ.धा.व. ।

शीतसंवासा । स्त्री । यूथिकायाम् । जूई गाछ । वै.निघ. ।

शीतसहः । पुं । पीलुवृक्षे । जटा ।

शीतसहा । स्त्री । वासन्तीवृक्षे । वासन्तीफुलेर गाछ । रा.नि.व.१० । नीलसिन्दुवारवृक्षे । नील-निर्गुन्दी । रा.नि.व.४ । मल्लिकाभेदे । बेल-मल्लिका । जातीवृक्षे । पीलुवृक्षे । वै.निघ. ।

शीतचारम् । क्ली । शीतटङ्कणे । फट्किरी । रा.नि.व.६ ।

शीतांशुः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । चन्द्र ।

शीतांशुतैलम् । क्ली । कर्पूरतैले । रा.नि.व. । १५ । तत्पर्य्यायाः,—कर्पूरतैलं हैमेय सौगन्धिकं ऐलकं पर्य्यायं श्यावतैलं । गुणाः—"शीतांशु-तैलमाक्षेप-शमनम् वायुनाशनम् । स्वेदनं शूल-हृद्भीय ज्वरघ्नं कफनुत् परं । आमवाते तथा-वाते ज्वरे च शिरसि गदे । दन्तरोगे च भग्ने च हैमेयं परियुज्यते ॥"

शीता । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ । मल्लिकावृक्षे । रा.नि.व.१० । अतिबलायाम्, महाशतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि.व.५ । नीलदूर्व्वायाम् । शिल्पिनीतृणे । रा.नि.व.८ । दूर्व्वायाम् । आमलक्याम् । रा.नि. व.११ । चोरिण्यां । चिकुई । तेलीवस्कल । शमी-वृक्षे । मेथिकायाम् । लाङ्गलिकायाम् । विष-लाङ्गुलियां । वै.निघ. ।

शीताङ्गः । पु । सन्निपातसन्निपातविशेषे । भा. । See शीतगात्रः ।

शीताङ्गी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । छोट गोयालेलता । रा.नि.व.५ ।

शीतादः । पुं । दन्तवेष्टगतरोगविशेषे । तस्य लक्षणं—"शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रव-र्त्तते । दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च । दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम् । शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ।" सु.नि.१६अ. ।

शीताद्यः । पुं । विषमज्वरे । रा.नि.व.२० ।

शीताभः । पुं, क्ली । कर्पूरे । वै.निघ. ।

शीताम्बुः । स्त्री । दुग्धिकायाम् । चिकुई । वै.निघ. ।

शीतारिरसः । पुं । वातकफज्वराधिकारे रसः । पारदभस्मटङ्कणं ताम्रं गन्धकं सैन्धवं मरिच-चूर्णं तिन्तिडीत्वग्भस्म विषचूर्णं प्र.१भ. निस्तुष-जैपालवीजचूर्णं २भ. जम्बीररसेन संमर्द्य गुञ्जाद्वयं वटी कार्य्या । अनु. तप्तजलम् । रस. कौ. ।

शीतावला । स्त्री । महाशतावर्य्याम् । रा.नि. व.४ । See महाशतावरी ।

शीताश्मा (न्) । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा. नि.व.१३ ।

शीतीकरणम्। क्ली। द्रवद्रव्यस्य विशेषतः शीतलकरणोपाये। तच्च सप्तविधं—प्रवातस्थापनम् उदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामण व्यजन वालुका-प्रक्षेपणं शिक्यावलम्बनञ्चेति। सु.सू.४५ष.।

शीतेच्छा। स्त्री। पित्तजन्यरोगे। भा.।

शीतोत्तमम्। क्ली। जले। श.च.।

शीधुः। पु, स्त्री। मद्यविशेषे। सा द्विधा एका पक्वेक्षुरसकृता श्रेष्ठः पक्वरस इत्युच्यते। अन्या पक्वौषधाम्बुकृता आमरसकृता चेति, सा शीतरस इत्युच्यते। "शीधुरिक्षुरसैः पक्वैः......।" प.प्र.१ख.। गुणाः—"शीधुः कषायाम्लकमाधुरो वा सन्दीपनो मेदमलापहर्ता। आमातिसारा-निलपित्तशूलघ्नं पामयाशोथपाण्डुगदघ्नः॥" चक्रि. १८ष। "शीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्ण-कृत्। वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत्। विबन्ध-मेद-शोफार्शः शोफोदर-कफामयान्।" रा.नि.व.१४।

शीधुगन्धः। पुं। बकुलवृक्षे। त्रिका.।

शीफालिका। स्त्री। शेफालिकावृक्षे। प.टी भ.।

शीम्मूलः। पुं। शाल्मलिवृक्षे। शिमुल गाछ। रस.पि.८ष.।

शीरः। पुं। नागरङ्गवृक्षे। वै.निघ.। अजगर-सर्पे। श.र.।

शीरिका। स्त्री। वंशपत्रीतृणविशेषे। वै.निघ.।

शीरी (इन्)। पु। मुञ्जतृणे। हरितदर्भे। रा. नि.व.८। स्त्री। लाङ्गलिकायाम्। विषलाङ्गलिया। वै.निघ।

शीर्णम्। क्ली। स्थौणेयके। गेँटेला विशेष। भा। See स्थौणेयकं।

शीर्णदलः। पु। निम्बवृक्षे। रा नि.व.२३।

शीर्णपत्रः। पुं। कर्णिकारवृक्ष। कनके कूलेर गाछ। श.च.। पट्टिकालोध्रे। वै.निघ.। निम्बवृक्ष। रा.नि.व.९।

शीर्णपुष्पिका। स्त्री। शताह्वपुष्पायाम्। शुलफा, मौरी। श.च.।

शीर्णमाला। स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। चाकुलिया। श.च.।

शीर्णरोमकः। पुं। ग्रन्थिपर्णभेदे। गेँटेला विशेष। वै.निघ.।

शीर्णवृन्तम्। क्ली। तरम्बुजफले। तरमूज। तत्पर्य्यायाः,—सुखवासः सुवासः मेटः गोडुम्बः। गुणाः:—"शीर्णवृन्तं कफकरं सक्षारं मधुरं लघु।" राज.३प.। पुं (न्तः)। सुखवासे। फुटीति भाषा। प.म.।

शीर्षम्। क्ली। कृष्णागरुणि। काल अगुरु। रा.नि.व.१२। मस्तके। अम.।

शीर्षकम्। क्ली। शरीरावयवे, मस्तके। मस्त-कास्थनि। रा.नि.व.१८। अगुरुकाष्ठे। उर्णायै। नारिकेले। वै.निघ.।

शीलम्। क्ली। स्वभावे। सद्वृत्ते। अम.। पुं। अजगरसर्पे। श.र.।

शीवलम्। क्ली। शैवले। शेयाले। मे.।

शीसम्। क्ली। कासीसे। हिराकस। रा.नि. व.१३। सीसके। सीसा। अम.।

शीसकम्। क्ली सीसधातौ। सीसा। प ह.।

शीहुण्डः। पुं। स्नुहीवृक्षे।

शुकः। पुं, क्ली। शिरीषवृक्षे। मे.। शीघ्रे। तालीशपत्रे। क्ली। ग्रन्थिपर्णे। गेँटेला। वै. निघ.। स्वर्णचोर्य्याम्। शियालकाँटा। र.मा.। स्योनाकवृक्षे। विश्वः। पुं। पक्षिविशेषे। टिया-पाखी। तन्मांसगुणाः—"शुकमांसम् वरम् बल्यं विपाके गुरु शीतलं। कास-श्वास क्षयहरं रुच्यादि लघु दीपनम्।" राज.३प.।

शुकच्छदम्। क्ली। स्थौणेयकनामगन्धद्रव्ये। गाँठियाला भेद। जटा.। तेजपत्रे। गुलके। वै.निघ.। र.मा.।

शुकजिह्वा। स्त्री। वृक्षभेदे। शयाटुँटीति लोके।

शुकतरुः। पुं। शिरीषवृक्षे। रा.नि.व.९। र. मा.। वा.उ.४०अ.।

शुकतुण्डः। पु। हिङ्गुले। र.सा.सं.।

शुकद्रुमः। पु। शिरीषवृक्षे। श.मा.।

शुकनसा। स्त्री। स्योनाकवृक्षे। चर्मकारवटे। शुयाठूँटी। सु.चि.१८ष.।

शुकनामा। स्त्री। शुकतुण्डाख्य, शुकजिह्वायाम्। शुयाठूँटी। र.मा.।

शुकनाशनः। स्त्री। पत्रसर्दवृक्षे। चाकुलिया। रा.नि.व.४।

शुकनाशा(सा)। स्त्री। वकशिम्ब्याम्। আলাকুশী, শুঁঠুটী। र.मा.। चर्म्मकारवटे। च.द. योनि.व्या. फलघृते। सु.चि.१।१७च.। "पवच शुकनाशायाः।" गाम्भारीवृक्षे। नलकायाम्। নাল্‌কো। वै.निघ.।

शुकनासः। पुं। श्योणाकवृक्षे। रा.नि.व.९। (कटुङ्गाद्यगुड़िकायाम्)। चनि.२म.२प.। अगस्तिवृक्षे। বক-ফুলের গাছ। विश्वा.।

शुकनासिका। स्त्री। श्योणाकवृक्षे। শোণা গাছ। चामरकषा इति च केचित्। च.द.ज्वरातिसा.चि. कलिङ्गाद्यगुड़िकायाम्।

शुकपत्रः (त्रः)। पुं। गन्धके। वै.निघ.।

शुकपिच्छः। पुं। गन्धके। र.सा.सं.। ग्रन्थिपर्णे। গেঁঠেলা। वै.निघ.।

शुकपिण्डिः। पुं। शूकशिम्ब्यां। আলাকুশী। श.र.।

शुकपि(पु)च्छः। पुं। गन्धके। ऐ.प.।

शुकपुच्छकम्। क्ली। स्थौणेयकनामगन्धद्रव्ये। গাঁঠিয়ালা। रा.नि.व.१२।

शुकपुष्पम्। क्ली। स्थौणेयके। গাঁঠিয়ালা। भा.। पुं। शिरीषवृक्षे। रा.नि.व.११। गन्धके। वै.निघ.।

शुकप्रियः। पु। शिरीषवृक्षे। भा.। दाड़िमवृक्षे। वै.निघ.। कर्म्मरङ्गवृक्षे। प.मु.। निम्बवृक्षे। वै.निघ.। स्त्री। जम्बुवृक्षे। रा.नि.व.११।

शुकफलः। पुं। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। रा.नि.व.१०। स्त्री। शाल्मलिवृक्षे। वै.निघ.।

शुकबर्ह(का)म्। क्ली। ग्रन्थिपर्णे। গাঁঠিয়ালা। श.र.। तद्भेदे च। च.ए.५प.।

शुकरोगः। पु। शूकरोगे। See शूकदोषः।

शुकवर्णः। पुं। ग्रन्थिपर्णभेदे। গাঁঠিয়ালা-বিশেষ। वै.निघ.।

शुकवल्लभः। पु। दाड़िमवृक्षे। रा.नि.व.११।

शुकावृक्षः। पुं। शिरीषवृक्षे। वै.निघ.।

शुकशालकः। पु। महानिम्बे। वै.निघ.।

शुकशिम्बा (म्बिः) (म्बी)। स्त्री। शूकशिम्ब्याम्। আলাকুশী। श.र.। च.द.वा.व्या.चि.माषतैलादौ।

शुकशीर्षा। स्त्री। तालीशपत्रे। ग्रन्थिपर्णभेदे, स्थौणेयके। तेजपत्रे। वै.निघ.।

शुकाख्यः। पुं। शिरीषवृक्षे। वा.उ.३८च.। चर्म्मवटे। চামর কষা। सु.चि.१८च.। स्त्री। शुकनासायाम्। শুঁঠুটী, আলাকুশী। र.मा.। सु.चि.२च.। सु.चि.१९च.। वा.उ.३८च.।

शुकादनः। पुं दाड़िमवृक्षे। श.च.।

शुकानना। स्त्री। शुकाख्यायाम्। শুঁঠুটী। प.मु.। र.मा.।

शुकाङ्घ्रः (यः)। पुं। कैवर्त्तमुस्तायाम्। কেওট মুতা। वै.निघ.। चर्म्मकारवटे। চামর কষা। सु.चि.१८च.।

शुकेष्टः। पु। शिरीषवृक्षे। रा.नि.व.९। राजादनवृक्षे। क्षीरी। रा.नि.व.१५।

शुकोदरम्। क्ली। तालीशपत्रे। रा.नि.व.६।

शुक्तम्। क्ली। मांसे। श.च.। गन्धराजतैले। काञ्जिके। हारा.। तद् यथा,—"कन्द-मूलफलादीनि सस्नेह लवणानि च। यत्रद्रव्येऽभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते॥ अपिच—काञ्जिकं कुड़वं दध्नो गुड़प्रस्थोऽम्लमूलकात्। पलान्यष्टौ शोधितार्द्रात् पलषोड़शकं तथा। कणाजीरकसिन्धूत्थहरिद्रा-मरिचं पृथक्। द्विपलं भावितं भाण्डे घृतेनाष्टदिनस्थितं। सिद्धं भवति तच्छुक्तं यदा-वताप्य गृह्यते॥" गुणाः—शुक्तं तीक्ष्णोष्णलवणं पित्तकृत् कटुकं लघु। रुच्यं क्रिमुदरानाहशोथार्शोविषकृन्तनुत्॥ त्रि। अम्ले। विश्वः।

शुक्तपाकम्। त्रि। अम्लपाके। मा.नि.ग्रहणीचि.।

शुक्ता। स्त्री। चुक्रिकायाम्। কাঁজি। श.र.।

शुक्ताम्लम्। क्ली। अम्लशाके। रा.नि.व.८।

शुक्तिः। स्त्री। शङ्खे। अर्शोरोगे। मे.। बदरीवृक्षे। কুল গাছ। च.द.व्रणशो.चि.। शङ्खनखे। नखी। रा.नि.व.१२। वा.सू.१५च.। "शुक्तिव्याघ्रनखौ मरौ।" मुक्तागृहे। ঝিনুক। तत्पर्यायाः,—मुक्तास्फोटः दुर्नामा दीर्घकोशिका दीर्घकोषिका शुक्तिका अब्धिमण्डूकी पदशुक्तिः मुक्तागारं मुक्ताप्रसूः मुक्तामाता मुक्तास्फोटा महाशुक्तिः मौतिकं मौक्तिकशुक्तिः। गुणाः—कटुः स्निग्धा श्वास-हृदयोपरोधहरी शूलघ्नी रुच्या मधुरा दीपनी च। रा.नि.व.१३। तोलचतुष्टये, ४

तोला। च.च.१ख। च.नृ.। सु.सू.३८च.। शुक्लगतनेत्ररोगभेदे। तल्लक्षणं—"श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च बिन्दवो ये शुक्त्याभाः सितनयने स शुक्तिसंज्ञः।" सु.उ.४च.।

शुक्तिकः (का)। पुं,स्त्री। चक्षूरोगे। (कः) गन्धद्रव्ये। वा.र.चि.। (का)। शुक्तौ। झिनुक। जटा.। शुक्तिकायाम्। अ.र.।

शुक्तिजम्। क्ली। मुक्तायाम्। द्वै.च.।

शुक्तिपत्रः (र्णः)। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। छातिम गाछ। रा.नि.व.१२।

शुक्तिपुटोपमम्। क्ली। वातादे। बादाम। वै.निघ.।

शुक्तिमणिः। पुं। मुक्तायाम्। वै.निघ.।

शुक्तिबीजम्। क्ली। मुक्तायाम्। विक्रा.।

शुक्तिसम्भवम्। क्ली। मौक्तिके। मुक्ता। वै. निघ.।

शुक्लाङ्गी। स्त्री। श्वेतनिर्गुण्ड्याम्। श्वेतनिशिन्दा। वै.निघ.।

शुक्रः। पुं। श्वेतैरण्डे। रा.नि.व.८। नेत्रान्तर्धवलभागे। वै.निघ.। ज्येष्ठे मासि। चित्रकवृक्षे। अम.। अग्नौ।

शुक्रम्। क्ली। मज्जसारभूत-धातौ। शुक्र, वीर्य। तत्पर्य्यायाः,—पुंस्त्वं पौंस्त्वं रेतं रेतः रेतनं बीजं वीर्य्यं पुरुषत्वं पौरुषं इन्द्रियं अन्नविकारः मज्जारसः रोहणं बलं किट्टवर्जितं आनन्दप्रभवं मज्जसमुद्भवं धातुराजकं पत्यं शुचीरता शुचीर्य्यं। "अस्थीमज्जा ततः शुक्रम्, इति।" रा.नि.व.१८। "पाचिताः पित्ततापेन रसाद्या धातवः क्रमात्। शुक्रत्वं यान्ति मासेन।" शार्ङ्ग.पू.६अ.। तस्य कर्म गर्भोत्पादः। तदुक्तं "रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते। मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः। यात्यामाशयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः। माधुर्यं फेनभावञ्च षड्रसोऽपि लभेत सः।" भा.। "योषितोऽपि स्रवत्येवं शुक्रं पुंसः समागमे। तत्र गर्भस्य किञ्चित्तु करोतीति न चिन्त्यते। स्त्रीणां गर्भोपयोगि स्यादार्त्तवं सर्व्वसम्मतं। तासामपि बलं वर्णं शुक्रं पुष्टं करोति च।" शुक्रस्वरूपं—"शुक्रं सौम्यं सितं स्निग्धं बलपुष्टिकरं स्मृतम्। गर्भबीजं वपुःसारो जीवस्याश्रय उत्तमः।" गर्भजननशुक्रस्य लक्षणम्। "स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च। शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैल-क्षौद्रनिभञ्च तत्॥" इति। "यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा। एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम्॥" इति शुक्रव्यानम्। "द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्य चाप्यधः। मूत्रस्रोतःपथे शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते।" इति शुक्रक्षरणमार्गः। "कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा। स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् संप्रवर्त्तते॥" इति क्षरणकारणम्। "विशत्स्वपि देहेषु यथा शुक्रं न दृश्यते। सर्वदेहाश्रितत्वाच्च शुक्रलक्षणमुच्यते। तदेव चेष्टयुवतेर्दर्शनात् स्मरणादपि। शब्दसंश्रवणात् स्पर्शात् संहर्षाच्च प्रवर्त्तते। सुप्रसन्नं मनस्तत्र हर्षणे हेतुरुच्यते।" सु.नि.१०अ.। "यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा। शरीरेषु तथा शुक्रम्।" सु.शा.४अ.। नेत्ररोगविशेषे। विक्रा.।

शुक्राकरः। त्रि। शुक्रजनने। पुं। मज्जायाम्। द्वै.च.।

शुक्राश्मरी / शुक्रकृच्छ्रम्। क्ली। मूत्रकृच्छ्ररोगे। निदा.।

शुक्रगतज्वरः। पुं। सदाश्रितज्वरे—"शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः। मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगतज्वरे।" मा.नि.।

शुक्रदः। पुं। गोधूमे। वै.निघ.।

शुक्रदोषः। पुं। षण्ढतारोगे। च.चि.२अ.।

शुक्रधरा। स्त्री। सप्तम्यां कलायाम्। या सर्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीरव्यापिनी। सु.शा.४अ.।

शुक्रपुष्पः। पुं। कुरुवकशाके। झाँटी। च.सू.। स्त्री। श्वेतापराजितायाम्। वै.निघ.।

शुक्रभुक्। पुं। मयूरे। श.च.।

शुक्रभूः। स्त्री। मज्जायाम्। श.च.। अस्थिसारे।

शुक्रमाता। स्त्री। भार्य्याम्। वामनहाटी। वै.निघ.।

शुक्रमातृका(वटिका)। स्त्री। प्रमेहे औषधम्। पाठः—"गोक्षुरबीजं त्रिफला चवनला रसाञ्जनं। धान्यकञ्चविका जीरं तालीशं टङ्कदाडिमौ। प्रत्येकार्द्धपलं दत्त्वा गुग्गुलुः कार्षिकस्तथा। रसाभ्रलौहगन्धानां प्रत्येकञ्च पलं क्षिपेत्। सर्व्वमेकीकृतं वैद्यो दण्डयन्त्रे विमर्दयेत्। घृतभाण्डे तु संस्थाप्य मासमेकन्तु खादयेत्। दाडिमस्वरसेनैव छागदुग्धेन वाम्भसा।" रस.र.।

शुक्रमेहः । पुं । मेहविशेषे । यत्र रोगी शुक्रतुल्यं मेहति । "शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ।" सु·नि·६अ· ।

शुक्रलम् । त्रि । शुक्रवृद्धिकरे द्रव्ये । "यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिः स्याच्छुक्रलं हि तदुच्यते । यथा नागबलायाः स्युर्बीजञ्च कपिकच्छुजम् ॥"

शुक्रला । स्त्री । उच्चटायाम् । श्वीकड़ा इति प्रसिद्धक्षुपे । ওকড়া प·मु· । आमलकवृक्षे । আমলা গাছ । वै·निघ· ।

शुक्रवहस्रोतः(स्) । क्ली । शुक्रवहनाड्याम् । तस्य मूलं वृषणौ शेफश्च । च·वि·७अ· ।

शुक्रासङ्गः । पुं । शुक्ररोधे । भा· ।

शुक्रा । स्त्री । वंशलोचनायाम् । रा.नि·व.६ ।

शुक्राङ्गः । पुं । मयूरे । जटा· ।

शुक्राधिक्यम् । क्ली । श्लेष्मजरोगे । भा. ।

शुक्राल्पता । स्त्री । पित्तजरोगे । भा. ।

शुक्राश्मरी । स्त्री । शुक्रजन्याश्मर्यां । শুক্রজন্য পাথরী । सा शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभिघातात् अतिमैथुनाद्वा शुक्रचलितमनिर्गच्छद्विमार्गगमनादनिलोऽभितः संगृह्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं बस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीड़ितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात् । सु·नि·३अ· ।

शुक्लम् । क्ली । रजते । রূপা । मे· । नवनीते । ননি । श·च· । नेत्ररोगभेदे । लक्षणं—"सुश्वेतं मृदु शुक्लाख्यं शुक्लं तद्वर्द्धते चिरात् ।" निदानम् । पुं । धववृक्षे । ধাওয়া গাছ । रा·नि·व·९ । सवररोध्रे । শ্বেত লোধ । प·मु· । कुन्दवृक्षे । वै·निघ· । श्वेतैरण्डे । वै.निघ·२भ· ज्ञानोदयरसे ।

शुक्लकः । पुं । चोरिणीवृक्षे । চোরনী গাছ । वै.निघ. ।

शुक्लकाण्ठः (ण्ठः) । पुं । दात्यूहपक्षिणि । ডাহুক পাখী । श·मा· ।

शुक्लकन्दः । पुं । महिषकन्दे । रा·नि·व·७ । श्वेतालुके । শাঁখ আলু । वै·निघ· । स्त्री (न्दा) । शुक्लातिविषायाम् । শ্বেত আতইচ । रा·नि·व· ६ । भूमिकुष्माण्डे । वै·निघ· ।

शुक्लकर्कटः । पुं । शुक्लवर्णकर्कटे । সাদা কাঁকড়া । सु·सू·४६अ· । See कृष्णकर्कटकः ।

शुक्लकुष्ठम् । क्ली । श्वित्रे । ধবল । तद्दौषधं—सोमराजस्य बीजानि नवनीतयुतानि च । मधुना स्वादितानि स्युः शुक्लकुष्ठहराणि वै ॥ गारुड़े ।

शुक्लतुलसी । स्त्री । श्वेततुलस्यां । শ্বেততুলসী । তেঁ নলটিতুলসী । संग्रहः ।

शुक्लदुग्धः । पुं । (Trapa bispaniosa.) जलजवृक्षभेदे, शृङ्गाटके । শিঙ্গাড়া । श·च· ।

शुक्लधातुः । पुं । कठिन्याम् । খড়িমাটী । है·च.।

शुक्लपद्मम् । क्ली । श्वेतपद्मे ।

शुक्लपुष्पः (ष्पा, ष्पी) । पुं, स्त्री । कुन्दवृक्षे । কুঁদ গাছ । मरुवकवृक्षे । श्वेतकोकिलाक्षे । শ্বেত কুলেখাড়া । मदनवृक्षे । र·मा· । कृष्णपिण्डारे । পিঁঠানি বা পেয়ারা । प·मु· । शुभ्रपुष्प·मदनफलवृक्षे । र·मा·सं· । स्त्री । हस्तिशुण्डीवृक्षे । হাতিশুঁড়ে । प·मु· । क्ली । कुन्दपुष्पे । राव· कुमारसम्भवम् ।

शुक्लपृष्ठकः । पुं । सिन्धुवारवृक्षे । श·च· ।

शुक्लफलः । पुं । रक्तार्कवृक्षे ।

शुक्लफला । स्त्री । शमीवृक्षे । व·निघ. ।

शुक्लफेनः । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ· ।

शुक्लभण्डी । स्त्री । शुक्लत्रिवृति । শ্বেত-তেউড়ী । वै.निघ· ।

शुक्लसम्भरी । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । শ্বেত নিশিন্দা । वै.निघ. ।

शुक्लमण्डलम् । क्ली । नेत्रस्य शुक्लभागे । निदा· ।

शुक्लमुद्गः । पुं । (Phaseolus sublobatas.) शुभ्रमुद्गे । শাদামুগ । Walts.

शुक्लमूलम् । क्ली । श्वेतलशुने । वै.निघ· ।

शुक्लरोहितः । पुं । श्वेतरोहितकवृक्षे । শ্বেত রোড়া, রয়না । रा·नि·व·८ ।

शुक्लला । स्त्री । उच्चटायाम् । ওকড়া । र·मा· । आमलक्यां । वै.निघ· ।

शुक्लवंशः । पुं । श्वेतवंशे । শ্বেতবাঁশ । रा·नि· व·८ । राव·कार्म्मणयन्त्रे ।

शुक्लवर्गः । पुं । खटिन्यादिवर्गे । यथा—"खटिनी श्वेतसंयुक्ता मठ·शङ्ख·वराटिकाः ।

भृष्टाम्ल-शर्करायेति शुक्लवर्गं उदाहृतः ॥” रा.नि.व.२२।

शुक्लवायसः। पुं। वकपक्षिणि। बकपाखी। त्रिका.। श्वेतवर्णवायसे।

शुक्लबृहती। स्त्री। श्वेतबृहत्याम्। भैष.च. चि.वि. पानीयभक्तवट्याम्। प्रयोगा.यद्यथा.चि. पानीयभक्ते।

शुक्लवृक्षः। पुं। धववृक्षे। धाओयागाछ। वै. निघ.।

शुक्लशालः। पुं। गिरिनिम्बे। रा.नि.व.९। श्वेतशाले। शब्दकल्प:।

शुक्लसारङ्गः। पुं। शुक्लपातके। च.सू.२०थ.।

शुक्लचीरा। स्त्री। काकोल्याम्। दाँड़ला। रा.नि.व.३।

शुक्ला। स्त्री। शर्करायाम्। चिनि। र.मा.। श्वेतवचायाम्। श्वेतबच। क्षीरकाकोल्याम्। वै. निघ.। काकोल्याम्। दाँड़ला। रा.नि.व.३। विदार्य्याम्। भूमिकुष्माण्ड। रा.नि.व.७। शेफालिकायाम्। निशिन्दा। रा.नि.व.४। सुह्याम्। मनसा गाछ। रा.नि.व.८।

शुक्लाङ्गः। पुं। द्वीपान्तरवचायाम्। तोपचिनि। वै.निघ.।

शुक्लाङ्गी। स्त्री। शेफालिकायाम्। शिउलि, निशिन्दा। रा.नि.व.४।

शुक्लाजाजी। स्त्री। श्वेतजीरके। वै.निघ.।

शुक्लापाङ्गः। पुं। मयूरे। हे.च.।

शुक्लाम्लम्। क्ली। चक्रशाके। रा.नि.व.७।

शुक्लार्कः। पुं। श्वेतार्कवृक्षे। श्वेत-आकन्द। कं बिलिथ अकड़े। स पांड़रीरुई। गुणाः—कटुतिक्तोष्णः मलशोधनः मूत्रकृच्छ्रव्रणशोथव्रणघ्नश्च। रा.नि.व.१०। सारकः वातकुष्ठकण्डुविषव्रणप्लीहगुल्मार्शोमस्तकफोदरकृमिघ्नश्च। तत् पुष्पं शुक्रजनकं लघु दीपनं पाचकम् अरोचकार्शःकासश्वासहरञ्च। भा.पू.१भ.।

शुक्लार्म्म (न्)। क्ली। शुक्लगतनेत्ररोगविशेषे। लक्षणं यथा—“शुक्लाख्यं मृदु कथयन्ति शुक्लभागे सश्वेतं सममिह वर्द्धते चिरेण।” सु.उ.४अ.। “सश्वेतं मृदु शुक्लार्म्म शुक्लं तद्वर्द्धते चिरात्।” मा.नि.।

शुक्लाहिफेनः। पुं। (Popaver somniferum.) White poppy, opium. शुक्लपुष्पाहिफेनवृक्षे। श्वेत पोस्तदानार गाछ। हिं, पोस्त, खस्खस्का पेड़। तै पुसकायचेट्टु। बम्. खस्खसीचे झाड़। Watts: See अहिफेनः।

शुक्लाक्षः। पुं। प्लवजातीयशुक्लाक्षचरपक्षिणि। सु.सू.४६अ.। See प्लवः।

शुक्लोपला। स्त्री। शर्करायाम्। चिनि। र.मा.।

शुक्लौदनम्। क्ली। शालयन्ने। आतप चाउल। रा.नि.व.१६। (रावणकृतकुमारतन्त्रम्।)

शुङ्गः। पुं। वटवृक्षे। आम्रातकवृक्षे। आमड़ा गाछ। शुङ्के। शुण्डा। पर्कटीवृक्षे। पाकुड़ गाछ। मे.। नवपल्लवे। हे.च.।

शुङ्गी (इन्)। पुं। प्लक्षवृक्षे। पाकुड़ गाछ। वटवृक्षे। जटा।

शुचिः। पुं। चित्रकवृक्षे। चिता गाछ। आषाढ़मासे। अम.। ज्यैष्ठे मासि। ग्रीष्मकाले। मे.। यवे। पलाशवृक्षे। वै.निघ.।

शुचिद्रुमः। पुं। अश्वत्थवृक्षे। रा.नि.व.११।

शुचिमल्लिका। स्त्री। नवमल्लिकायाम्। रा.नि.व.१०।

शुचिव्रतः। पुं। प्रपौण्डरीके। पुण्डरिया। वै.निघ.।

शुटीरता (टीर्य्यम्)। स्त्री, क्ली। वीर्य्ये। त्रिका.। श.र.।

शुण्टिः (ण्टी)। पुं, स्त्री। शुष्कार्द्रके। शुँठ। अम.। घोड़ाशुण्ठीति च ख्याता। प.मु.।

शुण्ठम्। क्ली। शुष्काशिनोवृषे। वै.निघ.।

शुण्ठिः (ण्ठी)। पुं, स्त्री। (Gingiber officinale.) स्वनामख्यातौषधी। शुण्ठीति सर्व्वत्र भाषा। शुँठ। तत्पर्य्यायाः,—महौषधं विश्वं विश्वभेषजं विश्वौषधं नागरं शुण्ठिः महौषधी शुष्कार्द्रं इन्द्रभेषजं भेषजं कटुग्रन्थिः कटुभद्रं कटूत्कटकं कटूषणं सोषणं शृङ्गवेरं कफारिः चान्द्रकं शोषणं नागराह्वं। गुणाः—कटूष्णा स्निग्धा कफ-शोफ वातनाशिनी शूल विबन्धोदराध्मानश्वासश्लीपदघ्नी च। रा.नि.व.६। लघुः पाचनी रुच्या आमवातहरी मधुरपाका कोष्ठबद्धताशान्तिकरी बलकरी स्वर्य्या अर्शोवायु-

रोगहरी च। अग्निगुणभूयिष्ठत्वादाभ्यन्तरद्रवभागं शोषयित्वा मलसंग्रहं करोति। भा.म.१भ.। "नागरं (शुण्ठी) कफवातघ्नं विपाके मधुरं कटु। वृष्योष्णं रोचनं हृद्यं सस्नेहं लघु दीपनम्॥" सु.सू.४६च.।

शुण्ठीघृतम्। क्ली। ग्रहण्याम् आमवाते च घृतम्। "विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम्। घृतं निहन्यात् श्वयथुं ग्रहणीं सामतामयम्॥" च.द.। भा.।

शुण्ठ्यम्। क्ली। शुण्ठ्याम्। शुंठ। श.च.।

शुण्डरोहः। पुं। भूतृणे। गन्धतृण। रा.नि.व.८।

शुण्डा। स्त्री। गलशुण्डीनामरोगे। रा.नि.व. २०। सुरालये। सुरायाम्। करिहस्ते। मे.।

शुण्डारः। पुं। करिशुण्डाकारे वकयन्त्रभेदे। वकयन्त्र, चोलाइबार यन्त्र।

शुण्डालः। पुं। गजे। (धनञ्जयः)।

शुण्डिका। स्त्री। स्फोटके। फोड़ा। रा.नि. व.२०। उपजिह्विकायाम्। आलजिभ। शब्दकल्प.।

शुण्डिनी। स्त्री। छुछुन्दर्य्याम्। छूँचा। वै.निघ.।

शुण्डिमूषिका। स्त्री। छुछुन्दर्य्याम्। छूँचा। रा.नि.व.१९।

शुण्डी। स्त्री। कोसुम्भीशाली। रा.नि.व.१६। हस्तिशुण्डीवृक्षे। हातिशुंड़े गाछ। रा.नि.व.५।

शुद्धम्। क्ली। सैन्धवे। रा.नि.व.६। मरिचे। रा.नि.व.६। रौप्ये। गुडत्वगि। वै.निघ.। त्रि। दोषहीने। शु.क्ले।

शुद्धजङ्घः। पुं। गर्दभे। त्रिका.।

शुद्धमांसम्। क्ली। मांसव्यञ्जने, पक्कमांसे। मांसेर तरकारी। यथा—"पाकपात्रे घृतं दद्यात्तैलं वा तदभावतः। तत्र हिङ्गु हरिद्राञ्च भर्ज्जयेत्तदनन्तरं। छागादेरस्थिरहितं मांसं तत् खण्डखण्डितम्। धौतं निर्गालितं तस्मिन् घृते शब्दवित्क्षिपेत्। सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा लवणञ्च पचेत्ततः। सिद्धे जलेन सन्धितः वेशवारं परिक्षिपेत्। वेशवारस्य द्रव्याणि नागवल्लीदलानि हि। सण्डाथ लवङ्गानि मरिचानि समासतः......।" गुणाः—"शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यञ्च बृंहणं। त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्द्धनम्।" भा.।

शुद्धवल्लिका। स्त्री। गुडूच्याम्। गुलञ्च। श.च.।

शुधा। स्त्री। कुटजवीजे। इन्द्रयव। वै.निघ.।

शुद्धान्तपालकः। पुं। नपुंसके। खोजा, हिजड़े। श.च.।

शुद्धिः। स्त्री। वमनादिभिः शरीरशोधने। सा चतुर्विधा लैङ्गिकी वैङ्गिकी मानिकी आन्तिकी चेति। च.।

शुद्धिकन्दः। पुं। लशुने। वै.निघ.।

शुनः (कः)। पुं। कुक्कुरे। कुकुर। च.टी.भ.। रा.नि.व.१९।

शुनकचञ्चुका। स्त्री। चक्रचुञ्चुचुपे। चेंचको। रा.नि.व.४।

शुनकचिल्ली। स्त्री। चिल्लीशाके। चिलिशाक। सूर्यचिल्ली, नायचिल्लिकि, कुत्तचील इति महाराष्ट्रादौ ख्याता। गुणाः—कटुसौख्या कण्डूव्रणहरी च। रा.नि.व.७।

शुनिः। पुं। कुक्कुरे। हे.च.। स्त्री (नी)। कुष्माण्ड्याम्। रा.नि.व.७।

शुभम्। क्ली। पद्मकाष्ठे। रा.नि.व.१२। रौप्ये। पुं। छागे। च.टी.।

शुभक(ङ्क)री। स्त्री। शमीवृक्षे। रा.नि.व.८।

शुभगः। पुं। टङ्कणक्षारे। सोहागा। र.सा. सं.। रस.र.ज्व.चि.। "शुभगविटपिशाखानाम्।"

शुभगन्धकम्। क्ली। बोले। रा.नि.व.१२।

शुभदः। पुं। अश्वत्थवृक्षे। रा.नि.व.११।

शुभपत्रिका। स्त्री। शालपर्ण्याम्। रा.नि.व.४।

शुभा। स्त्री। वंशरोचनायाम्। रा.नि.व.६। र.सा.सं. पुष्करजटे, कुशावलेहे, वासाखण्ड-कुष्माण्डे च। सूक्ष्मायाम्। पिड़िं। शुक्लवचायाम्। श्वेत वच। वै.निघ.। गोरोचनायाम्। रा.नि. व.१२। सवचीरे। पाठायाम्। आकनादि। व.निघ.। शमीविशेषे। रा.नि.व.८। प्रियङ्गौ। रा.नि.व.१२। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८। शताह्वायाम्। शुलफा। सा.कौ. हरकोरकादि मोदके।

शुभाकिनी। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। वै.निघ.।

शुभाञ्जनः। पुं। रक्तशिग्रुवृक्षे। लाल सजिना गाछ। र.मा.।

शुभेक्षणः। पुं। मत्स्ये। वै.निघ.।

पुस्तकालय-विभाग
गवर्नमेंट आयुर्वेदिक कॉलेज, [illegible]

शुभ्रम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. । उशीरे । বেণা । रा.नि.व.१२ । अभ्रधातौ । जटा. । रौप्यधातौ । मेदोधातौ । वै.निघ. । कासीसे । हिङ्गुलम् । रा.नि.व.१३ । रौप्यमाक्षिके । वै.निघ. । गड़लवणे । रा.नि.व.६ । सैन्धवलवणे । वै.निघ. । त्रि । शुक्लवर्णे । पुं । चन्दनवृक्षे । श.च. । स्त्री । वंशरोचनायाम् । रा.नि.व.६ । स्फटिकायाम् । ফটকিরি । भा. । शर्करायाम् । वै.निघ.१म. सर्वज्वरे भार्ग्यादिचूर्णम् । श्वेतकण्टकारके । वै.निघ. ।

शुभ्रतरुः । पुं । शिरीषवृक्षे । प.मु. ।

शुभ्रपुङ्खा । स्त्री । श्वेतशरपुङ्खायाम् । সাদা শরপুঙ্খা । रा.नि.व.४ ।

शुभ्रपुष्पम् । क्ली । वीरणवृक्षे । বেণা ঘাস । वै.निघ. ।

शुभ्रवेष्टः । पुं । श्वेतशाल्मलौ । वै.निघ. ।

शुभ्रसर्षपः । पुं । श्वेतसर्षपे । वै.निघ. ।

शुभ्रा । स्त्री । वंशरोचनायाम् । स्फटिकायाम् । शर्करायाम् । श्वेतकण्टकारके ।

शुभ्रांशुः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शुभ्रालुः । पुं । महिषकन्दे । श्वेतालौ । শাদা আলু । रा.नि.व.७ ।

शुभ्रिका । स्त्री । मधुशर्करायाम् । वै.निघ. ।

शुल्कावायसः । पुं । बकपक्षिणि । त्रिका. ।

शुल्या । स्त्री । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

शुल्ब(ल्व)(क)म् । क्ली । ताम्रे । তামা । प.मु. । रस.र.एकादशाध्याये । रा.नि.व.१३ । वै.निघ. मूत्रादिगृध्याम् ।

शुल्वपत्रम् । क्ली । ताम्रपत्रे । তামার পাত । रस.चि. ।

शुल्वरिपुः । पुं । गन्धके । ह.च. । र.सा.सं. ।

शुल्वशत्रुः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

शुल्वारिः । पुं । गन्धके । ह.च. ।

शुश्रूषा । स्त्री । सेवायाम् । त्रिका. ।

शुषवी । स्त्री । स्वनामख्यातशाके । শুশুনি শাক । गुणाः—"शुषवी कफवातघ्नी महाराष्ट्री च तादृशी ।" राज. ३प. ।

शुषवी । स्त्री । कारवेल्ल-लतायाम् ।

शुषिरम् । क्ली । लवङ्गे । प.मु. । पुं । मूषिके । मे. । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये । अम. । छिद्रे ।

शुषिराख्यः । पुं । रन्ध्रवंशे ।

शुष्कम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । र.मा. । त्रि. । रसहीने ।

शुष्कगोमयः । पुं । वनकरीषे । বিনঘুঁটে ।

शुष्कानी । स्त्री । शुष्कमांसे ।

शुष्कपत्रम् । क्ली । शुष्कपत्रशाके । নালিতা পাতা, শুকপাতা । गुणाः—"शुष्कपत्रं पयोमिश्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहं ॥ तत्शुष्कपत्रं सलदोषनाशनं विशेषतः पित्तकफज्वरापहं । लघुत्व तस्यापि च पित्तहारकं सुरोचनं व्यञ्जनयोगकारकम् ।" राज.३प. ।

शुष्कमत्स्यः । पुं । सन्तप्ते रौद्रशोषितमत्स्ये । শুক্‌টী মাছ । शब्दकल्प. । See मत्स्यः ।

शुष्कमांसम् । क्ली । नीरसमांसे । শুকান মাংস । गुणाः—"वृद्धानां दीपनं मांसं बालानां बलदं लघु । त्रिदोषकृच्छ्रवातघ्नं शुष्कं शुक्रकरं गुरु ।" भा. ।

शुष्कमुखः । त्रि । मुखशोषयुक्ते । वा.चि.८ष. ।

शुष्कमूलम् । क्ली । रौद्रशोषितमूलके । শুকনা মূলা । वा.चि.७ष. ।

शुष्कमूलकाद्यतैलम् । क्ली । शोथाधिकारे तैलम् । पाठः—"शुष्कमूलक-वर्षाभू-दारु-रास्ना-महौषधैः । पक्वमभ्यञ्जनात्तैलं सशूलं श्वयथुं जयेत् ।" इति स्वल्पम् । वृहद् यथा—क्वाथार्थ—শুকমূলা, দশমূল, পিপ্পলীমূল, পুনর্নবামূল প্রত্যেক ১৬প. জল ৫১২ প. শে. ৬৪ প. । তিলতৈল ৬৪ প. গোমূত্র ৬৪ প. । কল্কার্থ —শুকমূলা, গুলঞ্চ, শুঁট, পলতা, পিপুলমূল, বেলেড়া, আকনাদি, পুনর্নবা, বালা, বেণার মূল, সজিনাবীজ, সিদ্ধি, নিশিন্দা, অনন্তমূল, করঞ্জবীজ, বাসকছাল, পিপুল, হরীতকী, বচ, কুড়, রাস্না, বিড়ঙ্গ, চই, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, ধনে, যবক্ষার, সাচিক্ষার, সৈন্ধব, দেবদারু, পদ্মবীজ, শটী, গজপিপুল, বেণশুঁট, নখিচা প্র. ৪ তো. । रस.र. ।

शुष्कमूलाद्यघृतम् । क्ली । उदावर्ताधिकारे घृतम् । पाठः—मूलकं शुष्कमार्द्रञ्च वर्षाभूर्मूल-

पञ्चकम्। पारेवतफलञ्चापि पिष्टा तेन पचेद्-घृतम्।" रस.र.। भा.।

शुष्करेवती। स्त्री। बालग्रहविशेषे। लक्षणं —"जायते शुष्करेवत्यां क्रमात् सर्व्वाङ्गसंक्षयः।" वा.उ.२प.।

शुष्कली। स्त्री। शुष्कमांसे। मांसे। शब्दकल्पः।

शुष्कवृक्षः। पुं। धववृक्षे। ধাওয়া গাছ। रा.नि.व.९।

शुष्कव्रणः। पुं। योनिकान्दरोगे। चिका.। See कान्दः। क्रिमौ। घेंटो। त्रिका.।

शुष्का। स्त्री। योनिरोगे। लक्षणं यथा—"वेग-रोधाद्दतौ वायुः दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहम्। करोति योनेः शोषञ्च शुष्काख्या सातिवेदना॥" वा.उ. ३३प.।

शुष्काङ्गः। पुं। धववृक्षे। ধাওয়া গাছ। वैद्यकम्।

शुष्काङ्गी। स्त्री। बलाकायाम्। वै.निघ.। गोधिकायाम्। গো-সাপ। श.र.।

शुष्कार्द्रम्। क्ली। शुष्ठ्याम्। श.च.।

शुष्कार्शः। क्ली। नेत्रवर्त्मगतरोगे। लक्षणं—"दीर्घोऽङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणो वर्त्मसम्भवः। व्याधिरेष समाख्यातः शुष्कार्श इति सञ्ज्ञितः॥" सु.उ.३प.। शोणितस्रावहीने चर्मसि च।

शुष्काशुष्कः। पुं। समुद्रफेने। वै.निघ.।

शुष्काक्षिपाकः। पुं। सर्व्वगताक्षिरोगे। लक्षणं यथा—"यत् कूणितं दारुण-रूक्षवर्त्म संदह्यते चाविलदर्शनं यत्। सुदारुणं यत् प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि॥" मा.नि.। "वात-पित्तोत्तरं घर्षतोदभेदोपदेहवत्। रूक्ष दारुण वर्त्माक्षिकृच्छ्रोन्मीलनमीलनम्। विकूणनं विशुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत्। उक्तः शुष्काक्षिपाको-ऽयम्।" वा.उ.१५प.।

शुषम्। क्ली। तेजसि। मे.।

शुषा (न्)। पुं। चित्रकवृक्षे। चम.। चक्री।

शूकम्। क्ली। स्वनामख्याततृणे। उग्रापास। गुणाः—अतिदुर्जरम्। रा.नि.व.८। ग्रन्थिपर्णभेदे। वै.निघ.। शुक्रायाम्। उडी। चम.। मा.व्य.नि.।

शूकः। पुं। सविषजलजलौकावस्त्वलण्डुक्‌भादि-जन्तौ। शूकप्रधानलिङ्गवृद्धिकररोगे। शब्दकल्पे। वात्स्यायनः। ऊर्णादिभक्षककीटविशेषे। उग्रा। कृमिशूके। च.सू.१८प.। शूकरोगे। निदा.।

शूककः। पुं। रसे। मे.। यवे।

शूककीटः (कः)। पुं। ऊर्णादिभक्षक शूकं युक्तकीटविशेषे। उग्रापोका। चम.।

शूकजः। पुं। यवक्षारे। वै.निघ.।

शूकतृणम्। क्ली। तृणविशेषे। চোরহুলী। हिं शूकड़ी। गुणाः—"दुर्जरञ्च पशूनाञ्च शूका-भावे हितञ्च तत्।" रा.नि.व.८।

शूकदोषः (रोगः)। पुं। लिङ्गवर्द्धनौषधलेप-जनितव्याधिविशेषे। "लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रम-प्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता अष्टादश रोगा जायन्ते सर्षपिकादयः। यथा—सर्षपिका। अष्ठीलिका। ग्रथितम्। कुम्भीका। अलजी। मृदितम्। संमूढ़-पिड़का। अवमन्थः। पुष्करिका। स्पर्शहानिः। उत्तमा। शतपोनकः। त्वक्पाकः। शोणितार्बुदम्। मांसार्बुदम्। मांसपाकः। विद्रधिः। तिलकालक-श्चेति।" सु.नि.१४प.। विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः।

शूकधान्यम्। क्ली। शूकसमन्वितव्रीह्यादि-धान्ये, तृणधान्ये। तदुक्तं "व्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात् तत् शूकधान्यमथ मुद्गमकुष्ठ-कादि। शिम्बीनिगूढ़मिति तत् प्रवदन्ति शिम्बी-धान्यं तृणोद्भवमथो तृणधान्यमन्यत्॥" देशे देशे शूकधान्यानां वैचित्र्यात् संख्यातुमशक्यतया भोगो-पयोग्यान्येव निघण्टुकारेण उक्तानि। तत्र विभेदं अतियव-निःशूक-तोक्मभेदेन। गुणाः—दोषशमनं लघु तेजोबल वीर्य्य-वृद्धिकरम्। रा.नि.व.१६। अपिच। "शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते। परतोवातकृद्रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु॥" राज.।

शूकपत्रः। पुं। निर्विषसर्पे। सु.कल्प. ४प.।

शूकपाक्यः। पुं। यवक्षारे। संग्रहः।

शूकपिण्डिः (ण्डी)। स्त्री। शूकशिम्ब्याम्। आलकुशी। श.मा.।

शूकरः। पुं। पशुविशेषे। उग्रात्र। जा.-गुणाः —"तथैव गण्डगवयमहिषोष्ट्रतुरङ्गकाः। विबन्धि-गुरवः स्निग्धा वातालास्ते प्रकीर्त्तिताः। मांसगुणाः, —"वातघ्नं रोचनं वृष्यं दुर्जरं श्रमनाशनम्। वातलं पित्तशमनं रुचिदं धातुवर्द्धनम्॥" अत्रिः २०अ.। "स्वेदनं वृंहणं वृष्यं शूकरमनिलापहम्।

वराहपित्तं बल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु।" च.। स ग्राम्यवन्यभेदाद्द्विविधः। तयोरारण्यस्य मांसं—गुरु वातहरं हृद्यं बलकरं स्वेदकरञ्च। तथा ग्राम्यवराहमांसं—तस्मादगुरु मेदोबलवीर्य्यवृद्धिञ्च करोति। रा.नि.व.१७।

शूकरकन्दः। पुं। वाराहीकन्दे। रा.नि.व.७।

शूकरक्रान्ता। वराहक्रान्तायाम्।

शूकरदंष्ट्रः(कः)। पुं। तन्नामकक्षुद्ररोगभेदे, गुदभ्रंशस्य च प्रकारभेदे। लक्षणं—"सदाहो रक्तपर्य्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः। कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः।" भा.।

शूकरपादिका। स्त्री। कोलशिम्ब्याम्। रा.नि.व.३।

शूकरशिम्बी। स्त्री। कोलशिम्ब्याम्। शूकरासेवीति पाठान्तरं। भा.म.४भ.। "शूकरशिम्बीमूलम्।"

शूकराक्रान्ता। स्त्री। वराहक्रान्तायाम्। वराक्रान्ता। श.र.।

शूकरी। स्त्री। वाराहीकन्दे। शिशुमारस्त्रियाम्। रा.नि.व.२३। वराहक्रान्तायाम्। वराक्रान्ता। श.र.। हड्डदारके। बीजताड़क। अभावे चर्म्मकारालुकम्। वा.उ.६च.। "कायस्था शूकरी छत्रा।" च.द.सि.यो.उन्मा.चि. महापैशाचघृते।

शूकरेष्टः। पुं। कशेरौ। केशुर। रा.नि.व.८।

शूकला। स्त्री। शालिधान्यविशेषे। सा पित्तवातघ्नी। चवि.१५च.। [श.च.।

शूकवती। स्त्री। कपिकच्छ्वाम्। आलकुशी।

शूकवृन्तः। पुं। कीटविशेषे। तथा दष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकश्चात्र लक्ष्यते। सु.कल्प.८अ.।

शूकशिम्बा(म्बिः,म्बिका)(म्बी)। स्त्री। (Macuna pruriens) Cowhege plant. कपिकच्छ्वाम्। आलकुशी। शूयाशम्बु इति पूर्व्ववङ्गे। हिं गोञ्चा, किवाच। ता. पूनाइक्, काञ्जि। तै. पिल्लि अडुगु। मं कवच्। बम् कुहिला। तत्पर्य्यायाः,—आत्मगुप्तजड़ा अव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी शूकशिम्बी शूकशिम्बिः ऋष्यप्रोक्ता मर्कटी सद्यःशोथा शूका शूकवती गात्रभञ्जा कच्छुमती कच्छुरा आत्मगुप्ता ऋषभी कपिकच्छुरा ऋषभः जटा स्वगुप्ता मर्कटी प्रावृषा शूकशिम्बा कपिकच्छुः अजड़ा वानरी कपीकच्छुः शूकपिण्डी कपिप्रभा शूकपिण्डि शूकशिम्बिः व्याघ्रा सुतप्ता स्वयंगुप्ता महर्षभी लाङ्गली कुण्डली चण्डा दुरभिग्रहा कपिरोमफला गुप्ता दुःस्पर्शा अजड़ा प्रावृषेण्या वदरी गुरुः आर्षभी शिम्बी वराहिका लोध्रा रोमालुः वनशूकरी काशीरोमा रोमवल्ली। गुणाः—मधुरा तिक्ता वृष्या बल्या गुरुः बृंहणी वातहरी कफपित्तास्रनाशिनी च। तद्बीजं वातनाशनं वृष्योत्तमञ्च। रा.नि.व.३।

शूका। स्त्री। कपिकच्छूलतायाम्। आलकुशी। श.च.।

शूकापुष्टः। पुं। वृषपर्णी। कापुरंदाना, काहारु वा इति च पारस्यभाषा। हारा.।

शूकाभपुष्पः। पुं। शिरीषवृक्षे। वै.निघ.।

शूकाक्षः। पुं। शिरीषवृक्षे। शिरीष गाछ। आयुर्व्वेदसारे सा. ज्वरे।

शूकाक्षबीजम्। क्ली। शिरीषबीजे। शिरीषबीज। "शूकाक्षबीजगोमूत्रम्।" आयुर्व्वेदसारे।

शूतिपर्णः। पुं। आरग्वधवृक्षे। शोनाल गाछ। श.र.।

शूद्रप्रियः। पुं। पलाण्डौ। रा.नि.व.७।

शूद्रार्त्ता। स्त्री। प्रियङ्गुलतायाम्। श.च.।

शूनकः। त्रि। शोथयुक्ते। "शूनकस्तेन सीदति।" मा.नि.।

शूनकाचञ्चुकः। पुं। क्षुद्रचञ्चुक्षुपे। वै.निघ.।

शूना। स्त्री फणिमनसा इति ख्याते वृक्षे। श.च.। अधोजिह्विकायाम्। आलजिव। हारा.।

शून्यम्। क्ली। स्वर्णे। रै.निघ.।

शून्यमध्यः। पुं। नले। नलगाछ। रा.नि.व.८।

शून्या। स्त्री। वन्ध्यायां स्त्रियि। रा.नि.व.१८। नलीनामगन्धद्रव्ये। मे.। महाकरञ्जिकवृक्षे। फणिमनसा। श.च.।

शूपकारः। पुं। सूदपाचके। पुराणम्।

शूरः। पुं। सिंहे। वनशूकरे। रा.नि.व.१९। चित्रकव्याघ्रे। रुवंतरी। लकुचवृक्षे। रा.नि.व.१९। मयूरे। रा.नि.व.१६।

शूरकः। पुं। कोकिलाक्षवृक्षे। कुलेखाड़ा।

शूरणः। पुं। (Amorphophallus companulatus, Syn. Arum comparu-

latum.) बङ्गदेशज-स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे। ओल। हिं जमिनूकन्द, सोल। तैं सुङ्गकुन्द। यम्. कलिसूरण। ता. सूरण। सूरन, सूरणा इति महाराष्ट्र-कर्णाटयो ख्यातः। तत्पर्य्यायाः,—अर्शोघ्नः कन्दः कन्दी सुकन्दी स्थूलकन्दकः सूरणः ओलः, ओल्लः, कण्डालः, कण्डूलः दुर्नामारिः सुवृत्तः, वातारिः, कन्दशूरणः तीव्रकन्दः कन्दवर्द्धनः कन्दार्हः बहुकन्दः रुच्यकन्दः शूरणकन्दः। स द्विविधः श्वेतरक्तारण्यभेदेन। गुणाः—कटुः रुच्यः दीपनः पाचनः क्रिमि कफ वातघ्नः श्वासकासवमनघ्नः विशेषतोऽर्शोघ्नः शूलगुल्मघ्नश्च। रा.नि.व. ७। "दीपनः शूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः। विशेषात् सर्व्वपथ्यः स्यात् प्लीह-गुल्म-विनाशनः॥" सन्धानयोगसंग्रहः। "अग्निकाया घृतः कन्दो यहणशोधिनो लघुः।" अपि च-"सर्व्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते। दीपनोऽर्शःरुजागुल्मक्रिमिप्लीहविनाशनः। दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न प्रशस्यते॥" भा.। अग्नि.१६४.। "शूरणो दीपनो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः। विशेषादर्शसां पथ्यो ग्राम्यकन्दस्तु दीपनः।" राज.। तस्य रक्तस्य गुणाः—विष्टम्भो लघुः तीक्ष्णः कटुरुक्षः रुच्यः दीपनः पाचनः पित्तलः क्रिमिकफशूलगुल्मघ्नश्च। वै.निघ.। श्वीपाकवृत्ते। श.मा.।

शूरणपिण्डिका। स्त्री। अर्शोघ्नौषधम्। ओलचूर्णं १६ तो. चित्रकमूलं ८ तो. शुण्ठीचूर्णं २ तो. मरिचचूर्णं १ तो. गुड़ः २० तो.। च.द.।

शूरणमोदकः। पुं। स्वल्पाख्योऽर्शोघ्नौषधविशेषः। पाठः—"मरिचमहौषधचित्रकशूरणभागा यथोत्तरं द्विगुणाः सर्व्वसमो गुड़भागः सेव्योऽयं मोदकः प्रथितफलः।" मरिच १ ভ. শুঁট ২ ভ. চিতার মূল ৪ ভ. ওলচূর্ণ ৮ ভ. গুড় সর্ব্বসমান। বৃহৎ যথা—ওল ৩২ তো. চিতামূল ১৬ তো. শুঁট ৮ তো. ত্রিফলা প্রত্যেক ৮ তো. পিপুল, পিপুলমূল, তালিশপত্র, ভেলার মুটী, বিড়ঙ্গ প্রত্যেক ৮ তো. তালমূলী ১৬ তো. বৃদ্ধদারকবীজচূর্ণ ৩২ তো. দারুচিনি ৪ তো. এলাইচ ৪ তো. সর্ব্বচূর্ণের দ্বিগুণ গুড়। ভা.।

शूरणोङ्गजः। पुं। पक्षिविशेषः। হরিয়াল পাখী। श.र.।

शूरा। स्त्री। चीरकाकोल्याम्। वै.निघ.।

शूरिमृगः। पुं। वराहादौ। "शूकराद्याय शूरिणः" इति। अग्नि. २९५.।

शूर्पः। पुं। द्रोणद्वयपरिमाणे। श.मा.। "द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टि-शरावकः॥" परि.।

शूर्पपर्णी। स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी। रा.नि.व.३। माषपर्ण्याम्। माषाणी। "इयोरवेवा-ष्टयशूर्पपर्ण्योः।" मा.गृ.१५च. विदार्य्यादौ।

शूर्पश्रुतिः। पुं। गजे। হাতী। হারা.।

शूलम्। क्ली। स्वनामख्यातरोगे। শূল রোগ। "दोषैः पृथक्-समस्ताम-द्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत्। सर्व्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः॥" निदानादि—"व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात्। कलाय-मुद्गाढकि कोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात्। कषाय तिक्तातिविरूढ़जान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकात्। विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधात् शोकोपवासादतिहास्यभाष्यात्। वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं तत्पार्श्वपृष्ठत्रिकवस्तिदेशे। जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम्। मुहुर्मुहुश्चोपशम-प्रकोपौ विड्वातसस्तम्भन-तोद-भेदैः। संस्वेदनाभ्यञ्जन-मर्द्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति......॥" इत्यादि। मा.नि.। "वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्त्तयः। क्षारचूर्णानि गुड़िकाः शस्यन्ते शूलशान्तये॥" च.द.। अष्टशूलरोगे। तच्च पञ्चधा। च.द.।

शूलग्रन्थिः। स्त्री। पञ्जीदूर्व्वायाम्। মালা-দূর্ব্বা, গেঁটে দূর্ব্বা।

शूलघातनम्। क्ली। मण्डूरलौहे। মণ্ডুর। श.च.।

शूलघ्नः। पुं। तुम्बुरुवृक्षे। र.मा.। स्त्री (घ्नी)। मञ्जिष्ठायाम्। মাঞ্জিষ্ঠা। र.मा.स.।

शूलद्विट्। क्ली। हिङ्गुनि। हिं। र.मा.।

शूलनाशनम्। क्ली। सौवर्चललवणे। মচল লবণ। हे.च.। हिङ्गुनि। पुष्करमूले। वै.निघ.।

शूलपत्री। स्त्री। शूलोदरे। रा.नि.व.८।

शूलवज्रिणी (वटिका)। स्त्री। शूलाधिकारे औषधम्। पाठ.—"रस-गन्धक-लौहानाम् पलार्द्धेन समन्वितं। टङ्कणं रामठं शुण्ठी त्रिकटु त्रिफला शटी। त्वगेला-पत्र-तालीश जातीफल-लवङ्गकम्। यमानी जीरकं धान्यं प्रत्येकं तोलकं

शुभम्। माषिका वटिका कार्य्या छागीदुग्धप्रपेपिता॥" अनु· शीतलञ्च छागीदुग्धञ्च। रस·र·।

शूलशत्रुः। पुं। एरण्डवृक्षे। श·र·।

शूलशब्दः। पुं। उदरमध्ये गुड़गुड़ाशब्दे। निदा·।

शूलहन्त्री। स्त्री। यमानीक्षुपे। रा·नि·व·६।

शूलहरम्। क्ली। पुष्करमूले। वै.निघ·।

शूलहृत्। पुं। हिङ्गौ। रा·नि·व·६। चिका·।

शूलाकृतम्। क्ली। शूलविद्धदग्धे पक्वमांसे। काबाब। अम·। त्रि। शूलदग्धे।

शूलारिः। पुं। दग्धदीवृक्षे। जियापूता। रा· नि·व·८।

शूलिकः। पुं। शशके। धड़्गोष। श·च·। क्ली। शूलविद्धपक्वमांसे। काबाब। श·च·।

शूलिनः। पुं। भाण्डीरपुष्पवृक्षे। भाण्डीर गाछ। श·मा·। उदुम्बरवृक्षे। यज्ञडुमुर गाछ। स्त्री (न)। नागवल्लीलतायाम्। पुत्रदात्रीलतायाम्। वै.निघ·।

शूली (इन्)। त्रि। शूलरोगवति। पुं। शशके। भा·। स्त्री। स्वनामख्यातवृक्षे। शोणा। वम्·शूलो, कं सोगले। तत्पर्य्यायाः,—शूलपत्री कक्षाखा धूसमूलिका जलाश्रया मधुलता पिच्छिला नदिपीप्रिया। गुणाः—पिच्छिला कवोष्णा गुरुः शीत्या बलदा पित्तदाहहरा रुच्या दुग्धवृद्धिकरी च। रा·नि·व·८।

शूलोत्था। स्त्री। सोमराज्याम्। श·र·।

शूल्यम्। क्ली। शूलपक्वमांसे। काबाब। अम·। त्रि। शूलदग्धे। च·द·।

शूल्यपाकः। पुं। शूलविद्धं कृत्वाङ्गारपक्व मांसादौ। शिक काबाब। पाकराजः।

शूल्यमांस(क)म्। क्ली। शूलिकाप्रोत-पक्व मांसे। शूलविद्ध मांसेर काबाब। गुणाः—"मांसन्तु शूलिकाप्रोतमङ्गारेण विपाचितं। ज्ञेयं गुरुतरं हृद्यं दीप्ताग्नीनां सदा हितम्॥" राज·२प·

सृका(गा)लः। पुं। स्वनामख्यातप्रसिद्धजातीयपशौ। बूड़ो शेयाल। श·च·। रा·नि·व·१९। गुणाः—"मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः। लघवो बहुविष्मूत्राः शीतार्थे ताः प्रकीर्त्तिताः॥" च·सू·२७प·।

सृगालघण्टाः। पुं। क्षुपविशेषे। शेयाल-काँटा। श·च·।

सृगालकोलिः। पुं। कर्कन्धूवृक्षे। शेयाकुल। वत्· कापकुड़ि। प·मु·। क्षुद्रबदरे। र·मा·।

सृगालघण्टी। स्त्री। कोकिलाक्षवृक्षे। कुले·खाड़ा। रा·नि·व·४।

सृगालजम्बुः (म्बूः)। स्त्री। गोडुम्बायाम्। गोमक फुटी। घोषाफले। शेयाकुल। मे·।

सृगालविन्ना(न्वा)। स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। चाकुलिया। रा·नि·व·७। भा·म·३भ·। वा·उ·३७।

सृगालिका। स्त्री। भूमिकुष्माण्डाम्। भुँई-कुमड़ा। रा·नि·व·७। पृश्निपर्ण्याम्। चाकुलिया। रा·नि·व·४। शृगाल्याम्। मे·। क्षुद्रशृगाले। खाकशियाली। चिका·।

सृगाली। स्त्री। कोकिलाक्षे। कुले' खाड़ा। रा·नि·व·४। शृगालस्त्रियाम्। रा·नि·व·१९।

सृङ्खलकः। पुं। उष्ट्रे। रा·नि·व·१९।

सृङ्खला(लिका,ली)। स्त्री। कोकिलाक्षक्षुपे। कुलेखाड़ा। रा·नि·व·४।

सृङ्ग(क)म्। क्ली। शृङ्गवेरे। आदा, शुँठ। वै·निघ·२भ·र·पि·पि·, आर्द्रकनस्ये। अगुरुकाष्ठे। र·मा·। गोशृङ्गे। च·द·विष·चि। पद्मे। श·र·। पुं। कूर्चशीर्षकवृक्षे। जीवक। मे·। प·मु·।

सृङ्गकन्दः। पुं। शृङ्गाटके। शिङ्गाड़ा। रा·नि·व·७।

सृङ्गजम्। क्ली। अगुरुकाष्ठे।

सृङ्गधूमः। पुं। फिङ्गापक्षिणि। वै·निघ·।

सृङ्गनाभम्। क्ली। विषभेदे। प·मु·।

सृङ्गनाम्नी। स्त्री। कर्कटशृङ्ग्याम्। मद·व·१।

सृङ्गभेदी (इन्)। पुं। गुण्डतृणे। वै·निघ·।

सृङ्गमूलः। पुं। शृङ्गाटके। शिङ्गाड़ा। रा·नि·व·७।

सृङ्गमोही (इन्)। पुं। चम्पकवृक्षे। चाँपागाछ। रा.नि.व.१०।

सृङ्गयन्त्रम्। क्ली। रक्तमोक्षणार्थं शृङ्गकृतयन्त्रविशेषे। तद्यथा—"वाह्वङ्गुलास्यं भवेच्छृङ्गं चूचुकेऽष्टमाङ्गुलं। अग्रे सिद्धार्थकछिद्रं सुगर्डं चुचुकाकृति।"

शृङ्गरीटका । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् । वै.निघ. ।

शृङ्गरुहः । पुं । शृङ्गाटके । रा.नि.व.७ ।

शृङ्गरोहम् । क्ली । सुगन्धद्रव्ये । ग्रामकर्पूरे । वै.निघ. ।

शृङ्गला । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् । अ.र. ।

शृङ्गवेर(का)म् । क्ली । शुण्ठ्याम् । शुँठ । रा.नि.व.६ । सु.सू.३८ अ. पिप्पल्यादि. । आर्द्रके । आदा । प.मु. । भा.पू.१भ. । च.द.अ.सा.चि. । "ह्रीवेरशृङ्गवेराभ्याम् ।"

शृङ्गवेराभमूलकः । पुं । गुन्द्रातृणे । गड़गड़े । भा. ।

शृङ्गवेरिका । स्त्री । गोजिह्वाशाके । वै.निघ. ।

शृङ्गाटः (कः) । पुं, क्ली । (Trapa bispinosa.) भारतसिंहलयोः त्रिकोणफलजलजद्रव्ये । पाणिफल, शिङाड़ा । हिं सिंघाड़ा । तैं परिकैगड्डु । तत्पर्य्यायाः,—जलशूचिः शृङ्गाटिका वारिकण्टकः शृङ्गदुग्धः वारिकुब्जकः चौरशृङ्गः जलकण्टकः शृङ्गकन्दः शृङ्गमूलः शृङ्गरुहः शृङ्गाटः शृङ्गाटकः जलवल्ली जलाश्रयः त्रिधारी । तद्गुणाः—"शृङ्गाटकं हिमं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम् । ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मदं पित्तास्रदाहनुत् ॥" भा. । रक्तपित्तघ्नः लघुः सरो वृष्यतमः त्रिदोषघ्नः वातश्रमशोफघ्नः रुच्यः मेहनदार्ढ्यहेतुश्च । रा.नि.व.७ । गुरु विष्टम्भि शीतलञ्च । राज. । तन्नामकशिरामर्म्मविशेषे । "घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां शिराणां मध्ये सन्निपातः शृङ्गाटकमर्म्माणि, तानि चत्वारि मर्म्माणि, तत्रापि सद्योमरणम् ।" सु.शा.६अ. । मांसपूरविशिष्टघृतपक्वखाद्यद्रव्यभेदे । शिङेड़ा । हिं समूसा । यथा—शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्त्तितं स्वेदितं जले । लवङ्गहिङ्गुसहितं लवणार्द्रकसंयुतं । एलाजीरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितं । घृते सुगन्धे तद्भृष्टं पूरणं प्रोच्यते बुधैः । शृङ्गाटकं समितया कृतं पूरणपूरितम् । पुनः सर्पिषि संभृष्टं मांसं शृङ्गाटकं वदेत् ॥" गुणाः,—"...रुच्य ह हृणम् बलकृद् गुरु । वात-पित्तहरं हृष्यं कफघ्नं वीर्य्यवर्द्धनम् ॥" भा. । श्वदंष्ट्रायाम् । गोक्षुर । सु.चि.२अ. । स्वादुकण्टके । बँइँचो गाछ । श.च. ।

शृङ्गाटी । स्त्री । जीवन्तीलतायां । रा.नि.व.३ ।

शृङ्गार(क)म् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । लवङ्ग । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३ । चूर्णे । मे. । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व.१२ । आर्द्रके । श.च. ।

शृङ्गारः । पुं । सुरते । मे. । आदिरसे ।

शृङ्गारभूषणम् । क्ली । सिन्दूरे । हे.च. । हरिताले । वै.निघ. ।

शृङ्गाराभ्रम् । क्ली । वाजि-रसायनाधिकारे औषधम् । पाठः—"शुद्धं कृष्णाभ्रचूर्णं द्विपलपरिमितं शाणमानं यदन्यत् कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकणातेजपत्रं लवङ्गम् । मांसी तालीशचोचं करिकुसुमगदं धातकी चेति तुल्यम् पथ्या धात्री विभीतं त्रिकटुरथ पृथक् त्वर्द्धशाणं द्विशाणम् । एलाजातीफलाख्यं त्रितितलविधिना शुद्धगन्धाश्मकोलं ॥ कोलार्द्धं पारदस्य प्रतिपदनिहितं पिष्टमेकत्र मिश्रम् । पानीयेनैव कार्य्याः परिमितचणकस्विन्नतुल्याश्च सद्यः । प्रातः खाद्यायतस्तदनु च हि कियत् शृङ्गवेरं सपर्णम् ॥......॥" अभ्रं १६ तो. कर्पूरं जातिकोषः (जयित्री) बालकं (वाला) गजपिप्पली तेजपत्रं लवङ्गं जटामांसी तालीशपत्रं त्वक् (दारुचिनि) नागकेशरं कुष्ठं (कुड़) धातकीपुष्पं प्र. ॥० तो. । त्रिफला-त्रिकटुकयोः द्रव्यं प्रति तोलकांशः । एला १ तो. जातीफल १ तो. गन्धकं १ तो. पारदः ॥० तो. एकत्र जलेन मर्द्दयेत् । रस.र. । रस.चि. । सा.कौ. ।

शृङ्गारी (रिन्) । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.१३ । पूगे । गुपारि । गजे । मे. ।

शृङ्गारुहा । स्त्री । शृङ्गाटके । शिङाड़ा, पानिफल । वै.निघ. ।

शृङ्गाह्वः (ह्वा) । पुं, स्त्री । जीवके । रा.नि.व.५ । शृङ्गाटके । शिङाड़ा । वै.निघ. ।

शृङ्गिः (ङ्गी) । स्त्री । तन्नामप्रसिद्धमत्स्ये । शिङि माछ । तत्पर्य्यायाः,—ग्राममद्गुरिका ग्राम्यमद्गुरिका मद्गुरप्रिया मद्गुरी मद्गुरकी अप्रिया । गुणाः—"शृङ्गी वातविनाशनी रुचिकारी वृष्या कफघ्नी मता ।" अत्रि.२२अ. । "शृङ्गिः स्वादुरसा स्निग्धा बृंहणी कफकोपनी । शोथपाण्डुमरुत्पित्तनाशिनी... ..॥" राज.३प. ।

शृङ्गिकः । पुं । स्थावरविषभेदे । शृङ्गीविष, सेँको । हला. । तत्स्वरूपं यथा—"यस्मिन् गोशृङ्गके बद्धे दुग्धमभवति लोहितं । स शृङ्गिक इति

शृङ्गी ग्रन्थगामविशारदैः ।" भा.पू.१भ.विषव. । "शृङ्गिकः कफवर्धः ।" चरि.५६च. ।

शृङ्गिका । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । काँकड़ाशृङ्गी । रा.नि.व.६ । मेषशृङ्ग्याम् । भेड़ाशिङ्गे । विष-भ्याम् । वै.निघ. । अतिविषायाम् । आतईच । श.र. ।

शृङ्गिणः । पुं । मेषे । भेड़ा । हे.च. । सुश्रुत- : मृगवर्गे । चरि.२०च. ।

शृङ्गिणी । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । ज्योतिष्मती-लतायाम् । मटाकटुकी । मे. । अतिविषायाम् । आतईच । रा.नि.व.६ । मदोबटे । वै.निघ. । गवि । गरु । अम. ।

शृङ्गी (ङ्ग्) । पुं । वटवृक्षे । प्लक्षवृक्षे । पाकुड़ गाछ । आम्रातकवृक्षे । आमड़ा गाछ । रा.नि. व.११ । ऋषभके । वृषभक । मत्स्ये । हर्षे । जीवके । वै.निघ. । स्त्रियाम् । सं. । विषभेदे । मेटेल । र.मा. । कन्दविषभेदे । सु.कल्प.२अ. । कीटभेदे । सु.कल्प.८अ. । स्त्री (ङ्गी) । कर्कट-शृङ्ग्याम् । काँकड़ाशृङ्गी । कनकोल नखिना । प.मु. । "वनशृङ्गी हरी शृङ्गी ।" च.द.ह्रा.चि. । च.मु.४अ. । आमलक्याम् । वा.चि.२अ. । मज्जिष्ठा याम् । पूतिकायाम् । वै निघ. । श्वेतातिविषायाम् । अतिविषायाम् । आतईच । अम । वा.उ ५अ. । ऋषभके । रा.नि.व.५ ।

शृङ्गीकम् । क्ली । कर्कटशृङ्गी । वा चि.३अ. ।

शृङ्ग्यादिः । पुं । वातरोगे भेदः । "शृङ्गी मृग-नातिविषा विपुलं भेद विडङ्गान्वयुता शिशु-नाम् । कासज्वरच्छर्दिमिरद्धिंतानाम् "...च.द. ।

शृतः । पु । सीतदेवितद्रव्यादुष्णपाचिताम् निःसार-कषाये । क्वाथ । त्रि । पक्वे तु कथिते । "पक्वो तु कथितो द्रव्यं गतमाहुः ।" प.प्र.१ख. ।

शृतशीतजलम् । क्ली । पक्वशीतलजले । यथाः —क्षीरं ज्वरमोनिलन् स शिशागदरम्च । एतत् धातुषट्कं रक्तविकारे वातो रक्तज विषविषमं च पध्यन् । भा. । पार्श्वशूले प्रतिश्याये वात नव ज्वरे हिक्काध्माने च पथ्यम् । रा.नि.व १४ ।

शृधुः (धूः) । स्त्री । पायौ । ह्रस्वार । त्रिक. ।

शेखरम् । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ । शिखा-मूले । मस्तिनाव शिकड़ । श.च. ।

शेखरिकः । पु । अपामार्गे ।

शेखरी । स्त्री । वन्दाके । परगाछा । रा.नि.व.५ ।

शेटः । पुं । पुरुषे । त्रिका. ।

शेपः । पं । शेफसि । उपस्थ ।

शेपालः । पु । शैवाले । शेवाला । श.र. ।

शेफः । पं, क्ली । लिङ्गे । अम. । रा नि.व.१८ ।

शेफालिः (लिका, ली) । स्त्री । (Nyctanthes arbortristis.) स्वनामख्यातपुष्प-वृक्षे । शिउलि गाछ । हिं शिहर, शिरोमि । म पारटी शिर्हुली । क हिन्निगेडि । तम्-पवलमल्लिके । ता. मनुअन । पञ्जा. सहरि । तत्-पर्यायाः,—सुवहा निर्गुण्डी नीलिका शेफालिका शितिपुष्पा शितिपुष्पिका मल्लिका रजनीहासा रजनीमा सुवहा शीतमञ्जरी विजया वातारिः भूतकेशी । गुणा.—कटुतिक्तोष्णा रूक्षा वातकफा-पहा चक्षुरिनदीपनी । रा.नि.व.४ । "मधुना सहितः सद्यश्शे फालीदलजो रसः ।" च.द.वि. ज्व.चि. । (लिका) कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । कालनिसिन्दा । भा. ।

शेलकः । पुं । बहुवारवृक्षे । चालिता गाछ । वै.निघ. ।

शेलुः (कः) । पुं । बहुवारवृक्षे । चालिता गाछ, बोहरी, बुहल । हिं लसोड़ा, भोँकर । ता. विदि । रा.नि.व.११ । वनभेदिकायाम् । (कः) पीतसौधे । वै.निघ. ।

शेलुत्वक् । पु । बहुवारवृक्षत्वचि । चालिता-गाछेर छाल । भेष. मीव. चि. ह्रस्वा कुसुमाव-लेहे ।

शेलुषः । पु । बदरीभेदे । वै.निघ. ।

शेवः । पु । पुंसो, उपस्थे । हेम. ।

शेव(वा)लम् । क्ली । शैवाले । श.र. ।

शेवाली । स्त्री । पाताशकाण्ड्याम् । रुद्र कटो-नारनी । रा.नि.व.१२ ।

शेषः । पं । रक्षी । नागे । सर्पे । अनन्यपालः ।

शेषचिन्तामणिः । पुं । रसमञ्जरीटीकाकारे ।

शैक्यायसम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । सु.सू.८अ. ।

शैखरिकः (का) । पुं, स्त्री । अपामार्गे । आपाङ । रा.नि.व.४ । मद.व.१ ।

शैखरी । स्त्री । वन्दायाम् । वान्दरा, परगाछा ।

शैखरेयः । पुं । अपामार्गे । शब्दकल्प: ।

शैग्रवम् । क्ली । शिग्रुबीजे । सजिनादौच । "वार्त्तं शैग्रवञ्च ।" चा.सू.१४द. शिरोविरेचने ।

शैत्यम् । क्ली । शीतलतायाम् । मा.नि. ।

शैत्यबीजम् । क्ली । शीतबीजे । हैयवकुल ।

शैथिल्यम् । क्ली । शिथिलतायाम् । विरामे । व्याया. ।

शैम्बम् । क्ली । शिम्बीधान्ये । वै.निघ. ।

शैरी(रे)यकः । पुं । नीलझिण्ट्याम् । र.मा. ।

शैलम् । क्ली । शिलाजतुनि । रा.नि.व.१३ । भा.म.३भ.मू.घा.चि. । रसाञ्जने । प.मु. । बहुवारफले । চালতা । वै.निघ. । शैलजे । नै । च.द.घा व्या.चि. मज्जादिशोधने । तत्क्रियैथा— "काञ्जिके क्वथितं शैलं भक्ता पथ्या गुडाम्बुना । घिषे देषं ततः पश्चे विविधैरधिवासयेत् ॥" भैष. ।

शैलकम् । क्ली । शैलजनामगन्धद्रव्ये । टैशलज । रा.नि.व.१२ ।

शैलगन्धम् । क्ली । शायरचन्दने । शेषर.पीत चन्दन । रा.नि.व.१२ ।

शैलगर्भजा । स्त्री । करञ्जोड़ि पाषाणभेदविशेषे । হাড়জোড়া । वै.निघ. ।

शैलगर्भा (र्घा) । क्ली । शिलावल्के । टैशलज । रा.नि.व.५ । सिंहपिप्पल्याम् । शुक्लपाषाणभेदे । শাদা পাথরকুচা । वै.निघ. ।

शैलजम् । क्ली । स्वनामख्यात गन्धद्रव्यविशेषे । टैशलज, दक्दू । हिं भूरछरिल छरा । ते. शैलेयमनैद्रव्यमु । तत्पर्यायाः,— शीतशिवं शैलनिर्यासः शिलेयं शैलं शैलकं शैलेय शिलासनं वृद्धं पलितं जीर्णं कालानुसारि कालानुसार्यं अश्मपुष्पं शैलाख्यं शिलापुष्पं शिलाभवं शैलजातं गृहं शिलाद्रुः गिरिपुष्पं सुभगं । गुणाः—सुगन्धि शीतलं तिक्तं कफपित्तघ्नं दाहतृष्णावमिश्वासव्रणघ्नम् । रा.नि.व.१२ । चपिच—कण्डु-कुष्ठाश्मरी-दाह विषहृद्-गुदरक्तनुत् । चै.सं. सुदर्शनचूर्णे ।

शैलजा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.२२ । सैंहलीपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । श्वेतवर्णपाषाणभेदे । .निघ. ।

शैलजातम् । क्ली । शैलजे । टैशलज । च.द. मदनमोदके ।

शैलधातुजम् । क्ली । शिलाजतुनि । भा. ।

शैलनिर्य्यासः । पुं । शिलाजतुनि । भा. ।

शैलपत्रः । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शैलमल्ली । स्त्री । कोरैया इति प्रसिद्ध वृक्षे । "शाकं शय्याः शैलमल्याश्च बीजम् ।" भा.म.१भ. ज्व.चि. । श्वास.चि.दशाङ्गे ।

शैलरोही (हन्) । पुं । कुष्ठवैरिवृक्षे । চান্‌মুগরা । अत्रि. ।

शैलवल्कला । स्व । शिलावल्कायाम् । टैशलज । श्वेतपाषाणभेदे । रा.नि.व.५ ।

शैलबीजः । पुं । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शैलसुता । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । লতাফটকী । रा.नि.व.३ ।

शैलाख्य(ज)म् । क्ली । शैलजे । र.मा. ।

शैलाटः । पुं । सिंहे । त्रिका. ।

शैलाश्मजतु । क्ली । शिलाजतुनि । र.मा. ।

शैलाह्वम् । क्ली । शिलाजतुनि । শিলাজতু । रा.नि.व.१३ ।

शैलूः (कः) । पुं, स्त्री । बहुवारवृक्षे । চালতা গাছ । वै.निघ. ।

शैलूषः । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शैलूषभूषणम् । क्ली । हरिताले । र.सा.सं. रसप्रकरणे ।

शैलूषमण्डनम् । क्ली । हरिताले । शैलूषमण्डनरतः पुरुषागुरुपम ।" भैष.ज्व.चि. ।

शैलेन्द्रस्थः । पुं । भूर्जवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

शैलेयम् । क्ली, पुं । शैलजनामगन्धद्रव्ये । टैशलज । हिं भूरछरिल । "शैलेयं भद्रमुस्तकम् ।" वै.निघ.वा.व्या.चि.लघुनारायणतैले । शिलाजतुनि । वै.निघ.१म. जीर्णज्व.चि. चन्दनाद्यतैले । गुणाः —"शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु । कण्डूकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद् गुदरक्तहृत् ॥" "शैलेयः पिप्पली शिवा ।" भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

शैलोत्थगरलम् । क्ली । पाषाणनामजन्यविषे । र.सा.सं.रसाध्याये ।

शैलोद्भवा । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदे । পাথরচুর । रा.नि.व.५ ।

शैल्यमेथिका । स्त्री । वनमेथिकायाम् । वै.निघ. ।

शवम् । क्ली । शवाले । टैवाल । श.च. ।

शवः । पुं । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० । श्वेतरक्तवसुके । रा.नि.व.५ । अगस्तिवृक्षे । बकफुल । रा.नि.व.१० ।

शैवपत्रः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शैवमल्लिका । स्त्री । शिवलिङ्गीलतायाम् । शिवलिङ्गिनी । रा.नि.व.३ ।

शैवलम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । पुं । शैवाले । रा.नि.व.८ । मे. । सु.सू.३८अ. पित्तशमने ।

शैवालम् । क्ली । जलनील्याम् । शेओला । तत्पर्यायाः,—जलनीली शैवलः शेवालं शैवलं शीवलं शैवालः जलनीलः जलनीलिका अम्बुचामरः जलकुन्तलः मञ्जुलं सेवालं शैवालं शैवं शवलं वारिचामरं सलिलकुन्तलं कटपर्णी अम्बुतालः जलम्लुकं जलाशनं जलकेशः जलपृष्ठजा जलजं चरकः काशारं । गुणाः—शीतलं स्निग्धं व्रणघ्नञ्च । रा.नि.व.८ । अपिच—"शैवालं तुवरं तिक्तं मधुरं शीतलं लघु । स्निग्धं दाह-तृषा-पित्त-रक्त-ज्वरहरं परम् ॥" भा. ।

शैशिरः । पुं । श्यामचटके । श्याम पाखी । रा.नि.व.१९ । बदरवृक्षे । वै.निघ. ।

शैशिरिकम् । क्ली । शीतबीजे । देवदारु ।

शोकः । पुं । बन्ध्वादिवियोगजन्यमनोवेदनायाम् । भा.म.ख.ज्वरा.चि. । अशोकवृक्षे । वै.निघ. ।

शोक(दोष)घ्नः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

शोकजातिसारः । पुं । दुःखादिनाशजन्याति सारे । See अतीसारः ।

शोकज्वरः । पुं । शोकजन्यज्वरे । तस्य लक्षणं वेपथुः । मा.नि. ।

शोकनाशः (नः) । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

शोकशोषः । पुं । शोकजन्यशोषरोगे । लक्षणम् —"प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः । विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥"

शोकारिः । पुं । कदम्बवृक्षे । श.च. ।

शोचिष्केशः । पुं । चित्रकवृक्षे । अम. ।

शौटीर्य्यम् । क्ली । वीर्य्ये । श.र. ।

शोठः । पुं । पारावते । श.र. ।

शोणम् । क्ली । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३ । रक्तधातौ । रा.नि.व.१८ । पुं (णः, कः) । स्वनामख्यातभारतवर्षीयनदविशेषे । शोण नद । तज्जलगुणाः—रुच्य सन्तापहर शोषघ्नं वह्निदीपनं बलकरं पुष्टिकरं पथ्यञ्च । रा.नि.व.१४ । रक्तेक्षौ । श्योणाके । मे. । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । (कः) पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । शोणापाठा । रा.नि.व.९ । "कामदूतौ च शोणकः ।" भा.म.१भ. ज्व.चि. । (त्रि) रक्तवर्णे ।

शोणझिण्टिका (ण्टी) । स्त्री । रक्तझिण्टीवृक्षे । लाल झांटी । रा.नि.व.१० । See रक्ताम्लानः ।

शोणपत्रः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।

शोणपद्म(क)म् । क्ली । रक्तकमले । रा.नि.व.१० । See कोकनदम् ।

शोणपुष्पः (कः) । पुं । कोविदारवृक्षे । रक्त काञ्चन । रा.नि.व.१० ।

शोणपुष्पी । स्त्री । सिन्दूरपुष्प्यां । रा.नि.व.१० ।

शोणफलिनी । स्त्री । पीतपुष्पकाञ्चनवृक्षे । वै.निघ. ।

शोणरत्नम् । क्ली । माणिक्ये । रा.नि.व.१३ । पद्मरागमणौ । अम. ।

शोणशालिः । पुं । रक्तशालौ । लालधानि, नशनटे । रा.नि.व.१६ ।

शोणसम्भवम् । क्ली । पिप्पलीमूले । पिपुल-मूल । रा.नि.व.६ ।

शोणा । स्त्री । रक्तझिण्ट्याम् । वै.निघ. ।

शोणाकः । पुं । श्योणाकवृक्षे । शोणा गाछ । अम. ।

शोणितम् । क्ली । रक्तधातौ । रक्त । रा.नि.व.१८ । कुङ्कुमे । रक्तकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । निर्यासे । आठा । रस.र.ने.रो.चि. । ताम्रे । तामा । प्रयोगा.चयोदशायसे । रस.र.व्रणगजाङ्कुशे । हिङ्गुले । रस.को.ज्वरान्तकरसे ।

शोणितचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

शोणितमोक्षणम् । क्ली । रक्तमोक्षणे ।

शोणितवहस्रोतः (स्) । क्ली । रक्तवहनाड्यां । तस्य मूलं यकृत् प्लीहा च । च.वि.५अ. ।

शोणितसम्भवम् । क्ली । मांसधातौ । वद्यकम् ।

शोणिताभिधम् । क्ली । कुङ्कुमे । वै निघ॰ ।

शोणितार्व्वुदम् । क्ली । शूकरोगभेदे । लक्षणं यथा—"कृष्णस्फोटैः सरक्तैश्च पिड़काभिश्च पीड़ितं । यस्य वस्तिरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्व्वुदम् ॥" सु॰नि॰१४अ॰ । रक्तजन्यार्व्वुदरोगे । ब्लड्स् व्याव् । लक्षणं—"शिरास्थं शोणितं दोषः सङ्कोच्यान्तः प्रपीड्य च । पाचयेत तदानद्धं सास्रावं मांसपिण्डितं । मांसाङ्कुरैश्चितं याति वृद्धिञ्चाशु स्रवेत्ततः । अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्व्वुदम् ॥" भा॰उ॰२९अ॰ ।

शोणितार्शः(स्) । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"छिन्नाश्छिन्ना विवर्द्धन्ते वर्त्मस्था मृदवोऽङ्कुराः । दाह-कण्डू-रुजोपेतास्तेऽर्शःशोणितसम्भवाः ॥" सु॰उ॰३अ॰ । रक्तार्शसि ।

शोणिताह्वयम् । क्ली । कुङ्कुमे । र॰मा॰ ।

शोणितोत्पलम् । क्ली । रक्तोत्पले । वै॰निघ॰ ।

शोणोपलः । पुं । माणिक्ये । रा॰नि॰व॰१३ ।

शोथः(कः) । पुं । स्वनामकरोगभेदे । फूलो रोग । रा॰नि॰व॰२० । तस्य विप्रकृष्टनिदानं यथा —"शुद्ध्यामयाऽभक्तकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्ण-गुरूपसेवा । दध्याम-मृच्छाक-विरोधि-दुष्ट-गरोपसृष्टान्ननिषेवणञ्च । अर्शांस्यचेष्टा वपुषो ह्यशुद्धिर्मर्माभिघातो विषमा प्रसूतिः । मिथ्योपचारः प्रतिकर्म्मणाञ्च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥" सन्निकृष्टनिदानमाह—"दोषैः पृथग्द्वयैः सर्व्वैरभिघाताद्विषादपि । सर्व्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकः ॥" सम्प्राप्तिपूर्व्वं सामान्यलक्षणमाह— "रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् वहिःशिराः । नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्य्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् । उत्सेधं संहतं शोथम् तमाहुर्निचयादतः ॥ सगौरवम् स्यादनवस्थितत्वम् सोत्सेधमूष्माथ शिरातनुत्वम् । सलोमहर्षं च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥" असाध्यलक्षणमाह—"श्वासः पिपासा छर्द्दिश्च दौर्व्बल्यं ज्वर एव च । यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति शोथिनं तं विवर्ज्जयेत् ॥" मा॰नि॰ । स षड्विधः—अवयवसमुत्थः शोफोऽभिहितः लक्षणतः प्रतीकारतश्च । सर्व्वसरस्तु पञ्चविधः यथा—वातजोऽरुणः कृष्णो वा, पित्तजः पीतः, कफजः पाण्डुवर्णः, सन्निपातजः सर्व्ववर्णः, शोणितजः पीतः, आगन्तुजः पित्तजो वा लोहितावभासश्च । पथ्ये पिष्टान्नाम्ललवणमद्यमृत्तिकादिवानिद्रास्त्रीसेवनघृततैलादि त्याज्यम् । सु॰चि॰२३अ॰ । अण्डस्य शोथरोगलक्षणं यथा—"वेदनास्थौल्यसंयुक्तं मृदुस्पर्शन्तु शीतलं । शोथं वातात्मकं विद्याद्दाहादिदृश्यसमुद्भवं । रक्तपित्तेन शोथः स्यात् कृष्णपाकेन संयुतः । वेदनोष्णसमायुक्तः नाम्यण्डोष्कन्नकस्तथा । कठिनत्वासहत्वाभ्यां युक्तं रुग्दाहवर्ज्जितं । श्लेष्मशोथं विजानीयाद्रक्तजं पित्तलक्षणम् । सर्व्वलिङ्गं विदुर्वैद्याः सन्निपातसमुद्भवम् ॥" ज॰द॰४९अ॰ ।

शोथकम् । क्ली । कङ्कुष्ठे । গৈরিক ধাতু । रा॰नि॰व॰१३ ।

शोथघ्नी । स्त्री । रक्त-पुनर्नवायाम् । अत्र । "शोथघ्नीन्द्रयवा पाठा ।" भा॰म॰१भ॰शोथातीसारचि॰ । शालपर्ण्याम् । रा॰नि॰व॰४ ।

शोथजनेत्रपाकः । पुं । सर्व्वाक्षिरोगे । निदा॰ ।

शोथजि(हृ)त् । पुं । भल्लातकवृक्षे । ভেলা-গাছ । प॰मु॰ । पुनर्नवायाम् । শ্বেতপুনর্ণা । विका॰ ।

शोथजिह्मः । पुं । पुनर्नवायाम् । विका॰ ।

शोथारिः । पुं । पुनर्नवायाम् । रस॰र॰वह्निभल्लातरसे ।

शोथोदरारिलोहः । पुं । उदराधिकारे औषधम् । क्वाथार्थे—पुनर्नवा गुडूची चित्रकमूलं गोरक्षतण्डुलामूलं (গোরক্ষচাকুলিয়ার মূল), माणमूलं स्नुहीमूल (তেকাঁটা-সিজুর মূল), सूर्य्यावर्त्तमूलं (হুড়হুড়ের মূল), अर्कमूलं प्र॰ ८ प॰ वारि ६४ श॰ शे १६ श॰ । क्वाथे पुटितलौहं ८ प॰ घृत ८ प॰ अर्कक्षीरं २ प॰ स्नुहीक्षीरं ४ प॰ शुद्धगुग्गुलः २ प॰ गन्धकपारदयोः यथाक्रमं पलार्द्धपलयोः कज्जलिः । अथ एकत्र सम्मिश्र्य पचेत् । आसन्नपाके जयपालबीजं मृततार्क्ष्यं मृताभ्रं कङ्कुष्ठं चित्रकमूलचूर्णं वनशूरणचूर्णं शरपुङ्खाचूर्णं घण्टाकर्ण(ঘেঁটু) चूर्णं पलाशबीजचूर्णं चोरिकाचूर्णं (থিয়াইচূর্ণ) तालमूलीचूर्णं त्रिफलाचूर्णं विड़ङ्गचूर्णं त्रिवृच्चूर्णं दन्तीमूलचूर्णं सूर्य्यावर्त्तमूलचूर्णं गोरक्षतण्डुलामूलचूर्णं पुनर्नवाचूर्णं शाड़्खचूर्णञ्च मिलित्वा ८ प॰ प्रक्षिप्य समालोड्य च घृतभाण्डे स्थाप्यः । भैष॰ । रस॰र॰ ।

शोधकम् । क्ली । कङ्कुष्ठे । रा॰नि॰व॰१३ ।

शोधनः । त्रि । शोधनद्रव्ये, निम्बादौ । भा॰म॰

४म·योनिरो·चि· । गुडिकारके प्रलेपादौ । भा. । क्लो । कासीसे । हिरेकस् । कद्रुठे । रा.नि·व. १३ । धातुशुडिकरणे । तन्न वमनविरेचनास्थापन शिरोविरेचनभेदेन चतुर्द्धा भवति । वा·सू·१५ अ· । विष्ठायाम् । श·च· । पुं । द्वादशांशावशिष्ट-कषाये । "शोधनो द्वादशांशकः ।" रा·नि·व.२० । निम्बवृक्षे । निमगाछ । रा.नि·व·११ । स्त्री (नी) । सम्मार्ज्जन्याम् । अम· । नील्याम् । रा·नि·व.४ । चित्रकूटख्यात ताम्रवल्लीलतायाम् । रा·नि·व·३ । क्षुद्रौ । वै.निघ· ।

शोधनीवीजम् । क्लो । जैपालबीजे । जयपाल । रा·नि·व·६ ।

शोफः । पुं । शोथरोगे । फूला । रा.नि.व.२० । सर्व्वाधिरोगे । विका· ।

शोफकरः । पुं । भल्लातके । वै.निघ. ।

शोफहृत् । पुं । भल्लातकवृक्षे । भा. ।

शोफघ्नी । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा·नि·व.४ । रक्तपुनर्नवायाम् । रा·नि·व·५ ।

शोफनाशनः । पुं । नीलवृक्षे । रा·नि·व·८ । त्रि । शोथनाशके ।

शोफहारी (रिन्) । पुं । वनवर्व्वरिकायाम् । बाबूई-तुलसी । रा·नि·व·१० ।

शोफारिः । पुं । हस्तिकन्दे । वै.निघ. ।

शोभनम् । क्लो । पद्मे । श·च· । कङ्कुष्ठे । वै. निघ· । कुङ्कुमे । त्रि । सुन्दरे ।

शोभनकः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजना गाछ । श·च· ।

शोभना । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा·नि·व.६ । गोरोचनायाम् । रा·नि·व·१२ ।

शोभनाननः । पुं । सुगन्धाञ्चके । वै.निघ· ।

शोभनीया । स्त्री । गोरचनुख्याम् । महा-सुखीर्य्याम् । मुण्डिरो । वै·निघ· ।

शोभा । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा·नि·व·६ । गोरोचनायाम् । रा·नि·व·१२ । शुक्ल-जात्याम् । चामेलि । वै.निघ· । कान्तौ ।

शोभाञ्जनः । पुं । (Moringa pterygosperma. Syn. Hyperanthira moringa.) Horse radish tree. नील-शिग्रुवृक्षे । नीलसजिना गाछ, सेनगा, सजना । हिं सोहिञ्जन, सञ्जन । मं कालामेगवा । कं करिय-नुग्गि । तें मुनगा । ता·मोरुङ्ग । पम्.शेगव, सेगत । तत्पर्य्यायाः,—शिग्रुः तीक्ष्णगन्धः तीक्ष्णगन्धकः अक्षिवः अवीवः मोचकः मोभाञ्जनः मौभाञ्जनः विद्रधिनाशनः मधुगुञ्जनः हरितशाकः शाकपत्रः शिग्रुकः उपदंशः बमादंशः कोमलपत्रकः बहुमलः दंशमूलः तीक्ष्णमूलः उग्रः कामिनीशः शोभनकः शोभाञ्जनः सुभाञ्जनः सुतीक्ष्णः वनपल्लवः श्वेत-मरिचः कटुकन्दः तीक्ष्णः गन्धः गन्धकः कालीवकः मेचकः आचीवः शमाञ्जनः स्त्री·चित्तहारी द्रविप·नाशनः क्रूरगन्धा मूलकपर्णी मोचः नीलशिग्रुः जनप्रियः सुखमोदः कृष्णशिग्रुः चक्षुष्यः रुचि-राञ्जनः । गुणाः—तीक्ष्णः कटुः स्वादूष्णः पिच्छिलः क्रिमिवातशूलघ्नः चक्षुष्यः रोचनश्च । रा·नि·व·७ । तत्पुष्पं—कटु-तीक्ष्णोष्णं स्नायुशोथकरं क्रिमिघ्नम् वातकफघ्नम् विद्रधिप्लीहगुल्महरम् । मधुशिग्रुपुष्पम् नेत्रहितं रक्तपित्तप्रसाधनञ्च । शोभाञ्जनफलं (तें मुनगपंडु) स्वादु कषाय कफपित्तघ्नं शूलकुष्ठक्षय-श्वासगुल्मघ्न दीपनञ्च । भा·पू·१भ·शा·व· ।

शोलिका (ली) । स्त्री । वनहरिद्रायाम् । वन हलुद । सालि, षड़िविषका, अरिमिनि, इति कोङ्कणे प्रसिद्धा । गुणाः—कटुः शोल्या रुच्या तिक्ता दीपनी च । रा·नि·व·७ ।

शोषः । पुं । राजयक्ष्मणि । सन्तापे । रा.नि·व. २० । धातुक्षये । मा·नि· । यक्ष्मरोगविशेषे । तन्नि-रुक्तिः यथा—"अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेत-स्यनन्तराः । क्षीयन्ते, धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानवः ॥" इति । शोषे उत्पन्ने प्रतिलोमक्षयो भवति तद्यथा—शुक्रे क्षीणे मज्जा, मज्जनि क्षीणे अस्थि च क्षीयते एवं यथा पूर्व्वं क्षीयते । स द्विधा व्रणोरःक्षतभेदेन See राजयक्ष्म ।

शोषणम् । क्लो । शुण्ठ्याम् । रा·नि·व·६ । पिप्पल्याम् । रस·र·चन्द्रोदयरसे । "जातीफलम् शोषणमिन्द्रपुष्पम् ॥" पु । षोड़शांशावशिष्टकषाये । "विशोषः षोड़शांशश्च ।" रा·नि·व·२० । श्योनाक-वृक्षे । शोणा गाछ । भा· ।

शोषसम्भवम् । क्लो । पिप्पलीमूले । रा·नि·व·६ ।

शोषहा (न्) । पुं । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

शोषापहा । स्त्री । वल्लियष्टिमधुके । यष्टिमधु । रा·नि·व ६ ।

शौकरी । स्त्री । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

शौक्तिकम् । क्ली । मौक्तिके । मुक्ता । भा. । स्त्री (का) । मुक्तायुक्तौ । झिनुक । वै.निघ. ।

शौक्तिकेयम् }
शौक्तेयम् } क्ली । मुक्तायाम् । प.मु. ।

शौक्लिकेयः । पुं । विषे । प.मु. । सोमलतायाम् । वै.निघ । विषभेदे । अम. । शुक्तिकोदेशविशेषस्तत्र भवः शौक्लिकेयः । भा. ।

शौल्लरम् । क्ली । गल्लकतायाम् । अम. ।

शौग्रम् । क्ली । शोभाञ्जनबीजे । सजिनाबीज । वै.निघ. । See शिग्रुबीजम् ।

शौचविधिः । पुं । मूत्रपुरीषोत्सर्गादिकार्य्ये । प द-दिनचर्य्या ।

शौचाधानम् । क्ली । पवित्रतानुष्ठाने । गुणाः —"मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनं । पादयोर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्ष्णशः ॥" राज.१प. ।

शौटीर्य्यम् । क्ली । शौण्डीरे । वीर्य्ये । श.र. ।

शौण्डी । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.२३।६ । कृष्णकटभीवृक्षे । रा.नि.व.९ । See कटभी । चव्यं । चई । विश्व. ।

शौण्डः (ण्डी) । पुं, स्त्री । देवधान्ये । कुक्कुटे । वै.निघ. । स्त्री (ण्डी) । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

शौण्डिकम् । क्ली । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

शौण्डिकप्रियः । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

शौधिका । स्त्री । रक्तफल्गौ । लाल कांनी । उ.प. ।

शौभः । पुं । गुवाकवृक्षे । श.मा. ।

शौभाञ्जनः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । भ.दि. ।

शौरिप्रियम् । क्ली । नीलहीरके । प.मु. । See इन्द्रोपलम् ।

शौरिरत्नम् । क्ली । नीलमणौ । रा.नि.व.१३ ।

शौलफम् । क्ली । मुलुफाशाके । शब्दकल्पः ।

शौल्यशीतः । पुं । चैत्रेषो । अनाज । प.मु. ।

शौषिरः । पुं । दन्तवेष्टगतरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः । लालास्रावी स विज्ञेयः कण्डूमान् शौषिरो गदः ॥" सु.नि.१६प. ।

शौष्कलः । त्रि । मत्स्यमांसभक्षके । अम. ।

श्मन् । क्ली । मुखे । भ. ।

श्मश्रु । क्ली । पुंमुखे दीर्घलोमराजिषु । दाड़ि । श्मश्रुकर्त्तनगुणाः—"पौष्टिकं बल्यमायुष्यं शौचरूपविराजनं । केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं सम्प्रसादनम् ॥" राज.३प. ।

श्मश्रुमुखी । स्त्री । श्मश्रुयुक्तनार्य्यां । श.र. ।

श्मश्रुशेखरः । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

श्यामम् । क्ली । मरिचे । सिन्धुलवणे । मे. । पुं । श्यामाके । श्यामा घास । रा.नि.व.१६ । वृद्धदारके । बीजताड़क । कोकिले । मे. । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० । पीलुवृक्षे । रा.नि.व.११ । दमनकवृक्षे । गन्धतृणे । विश्वः । त्रि । कृष्णवर्णे ।

श्यामकः । पुं । स्वनामख्याततृणधान्यविशेषे । श्यामाधान । बम्. सांवा । कं सामे । तें चामधान्यमु । गुणाः—मधुरः स्निग्धः कषायः लघुः शीतलः वातकरः कफपित्तघ्नः संग्राही विषदोषघ्नश्च । रा.नि.व.१६ । क्ली । रोहिषतृणे । गन्धतृण वा ग्रामरपूँच । रा.नि.व.८ ।

श्यामकण्ठः । पुं । मयूरे । हला. । श्यामकण्ठपक्षिणि । नीलकण्ठ पाखी । शब्दकल्पः ।

श्यामकन्दा । स्त्री । अतिविषायाम् । आतईच । रा.नि.व.६ ।

श्यामकाण्डा । स्त्री । गण्डदूर्व्वायाम् । गेंटेदूर्व्वा । रा.नि.व.८ ।

श्यामग्रन्थिः । स्त्री । गण्डदूर्व्वायाम् । गांठा दूर्व्वा । रा.नि.व.८ ।

श्यामचटकः । पुं । भारिटपक्षिणि । भाड़ुई पाखी ।

श्यामचूड़ा । स्त्री । कृष्णचटकायाम् । श्यामा पाखी । वै.निघ. ।

श्यामपत्रः । पुं । तमालवृक्षे । श.च. । स्त्री (त्रा) । जम्बूवृक्षे । जाम गाछ । वै.निघ. ।

श्यामपर्णः । पुं । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. ।

श्यामपर्णी । स्त्री । 'धा' इति प्रसिद्धे ग्रेपार्श्वपरनामधेये वृक्षभेदे । See ग्रेपारिः ।

श्यामभूषणम् । क्ली । मरिचे ।

श्याममृगः । पुं । कृष्णवर्णहरिणे । प. ।

श्यामलः । पुं । पिप्पलवृक्षे । অশ্বথ গাছ । रा॰नि॰व॰११ । मद॰व॰५ । नीलभृङ्गराजे । নীল-ভৃঙ্গ ভীমরাজ । रा॰नि॰व॰४ । शिरीषवृक्षे । रा॰नि॰व॰९ । महाविषकृष्णवृश्चिकभेदे । सु॰कल्प॰८ष॰ । See वृश्चिकः ।

श्यामलचूड़ा । स्त्री । रक्तगुञ्जायाम् । লাল-কুঁচ । रा॰नि॰व॰३ ।

श्यामलता । स्त्री । श्यामानामलतायाम् । শ্যামা লতা । प॰मु॰ ।

श्यामला (ली) । स्त्री । गन्धमूलीनाकन्याम् । रा॰नि॰व॰७ । अश्वगन्धायाम् । रा॰नि॰व,४ । कृष्णकटभ्याम् । रा॰नि॰व॰९ । कस्तूर्य्याम् । মৃগনাভি । रा॰नि॰व॰व॰१२ । जम्बूवृक्षे । জাম গাছ । रा॰नि॰व॰११ ।

श्यामलालः । पुं । सङ्केपरखावलीकारे ।

श्यामलालुः । पुं । नीलालुके । নীল আলু । रा॰नि॰व ७ ।

श्यामलिका । स्त्री । नील्याम् । নীলগাছ । रा॰नि॰व॰४ ।

श्यामलेक्षुः } **श्यामवंशः** } पुं । कृष्णेक्षौ । কাজলি ইক্ষু । रा॰नि॰व॰१४ ।

श्यामवीजम् । कालादानेतिख्याते वनिगद्रव्यविशेषे । কালাদানা । तत्पर्य्यायाः,—श्यामलवीजम् । गुणाः,—"रेचनं श्यामवीजं स्यात् शोफोदरविनाशनं । ज्वरे पुरीषसङ्गे च दारुणे शिरसि गदे । उदावर्त्ते तथानाहे बुधैरेतत् प्रयुज्यते ॥"

श्यामशालिः । पुं । कृष्णशालिधान्ये । কাল ধান रा॰नि॰व॰१६ ।

श्यामसर्पः । पुं कृष्णसर्पे । चि॰क्र॰क॰१ग॰ ।

श्यामा । स्त्री । हृष्टार्त्तवायां मध्यमस्त्रियि । रा॰नि॰व॰१८ । प्रियङ्गौ । रा॰नि॰व॰१२ । च॰द॰वा॰व्या॰चि॰ फकादशशतीमहाप्रसारणीतैले । कृष्णायाम् । গুলঞ্চ । रा॰नि॰व॰३ । कृष्णमूलत्रिवृतायाम् । কাল তেউড়ী । मे॰ । रा॰नि व॰६ । सु॰सू॰३८ष॰ । पिप्पल्याम् । वै॰नि॰ज्व॰चि॰ कल्याणघृते । वा॰व्या॰ चिकशूलचि॰ । हरिद्रायाम् । रा॰नि॰व॰६ । वन्दायां । বান্দড়া । नीलपुनर्नवायां । रा॰नि॰व॰५ । नीलदूर्व्वायां । रा॰नि॰व॰८ । तुलसीवृक्षे । पद्मवीजे । रा नि॰व॰१० । नीलिन्याम् । নীল । रा॰नि॰व॰४ । पक्षिविशेषे । শ্যামা পাখী । रा॰नि॰व॰२३ । कस्तूर्य्यां । মৃগনাভি । गोरोचनायाम् । रा॰नि॰व॰१२ । कृष्णसारिवायां । रा॰नि॰व॰२३ । सोमलतायाम् । गुन्द्रायाम् । গড়গড়ে । विश्व॰ । लताकस्तूर्य्यां । अनन्तमूल्यां । তিৎপুষ্পী । प॰मु॰ । वृद्धदारके । भा॰ । "काकजङ्घा बला श्यामा ।" च॰द॰ज्व॰चि॰चा॰वा॰चि॰ अलम्बुषाद्यचूर्णे । सु॰सू॰४४अ॰ । शिंशपावृक्षे । শিশু গাছ । रा॰नि॰व॰९ । वाकुच्याम् । সোমরাজ । गुग्गुलौ । मे॰ । श्वेतसारिवायाम् । भा॰पू॰१भ॰ । अनन्तमूलि । भैष॰खदिरवट्यां॰ हृद्रुक्पमुलादवैद्ये । हरीतक्यां । वै॰निघ॰२भ॰अप॰चि॰ चन्दनादि॰ अवलेहे । वा॰व्या॰चि॰एरण्डपाके । कोकिलायाम् । विश्व॰ ।

श्यामाकः । पुं । स्वनामख्याततृणधान्ये, कुधान्ये वा । শ্যামাধান । तत्पर्य्यायाः,—श्यामः श्यामकः त्रिबीजः अविप्रियः सुकुमारः राजधान्यं तृणबीजोत्तमः । क्षुद्रधान्ये । अवि॰ । गुणाः—शोषणो रूक्षः वातलः कफपित्तजित् । भा॰पू॰१भ॰धा॰व॰ । "श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफवारणः ।" अवि॰१५अ॰ । तदन्नगुणाः—"श्यामाकभक्तो रुचिदो लघूरुचय दीपनः । बलवातकरो मेहगलरुङ्मूत्रकृच्छ्रहा ॥" वै॰निघ॰ । "सकोरदूषः श्यामाकः कषाय मधुरो लघुः ।" वातलः कफपित्तघ्नः शीतसङ्ग्राहिशोषणः ॥" च॰सू॰२७अ॰ ।

श्यामाङ्गी । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । वै॰निघ॰ ।

श्यामाढ़की । स्त्री । कृष्णपुष्पाढ़क्याम् । কাল-অড়হর । गुणाः—दीपनी पित्तदाहघ्नी च । रा॰नि॰व॰१६ ।

श्यामादिवर्गः । पुं । तदादिद्रव्यगणे । गणोऽयं गुल्मविषहरः आनाहोदरोदावर्त्तादिघ्नश्च । यथा—श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खिनी तिल्वक-कम्पिल्लकरम्यकक्रमुकपुत्रश्रेणी-गवाक्षीराजवृक्ष-करञ्जद्वय-गुडूचीसप्तलाच्छागलान्त्रीसुधाः सुवर्णक्षीरी चेति । শাদা তেউড়ী, কাল তেউড়ী, দন্তী, যবতিক্তা, লোধ, কমলাগুঁড়ি, পটোল, গুপারি, ইন্দুরকাণী, গোড়ুম্বা, সোন্দাল, করঞ্জ, নাটাকরঞ্জ, গুলঞ্চ, হাতিম, ছাগলবেঁটে, সিজু, খিরুই । सु॰सू॰३८अ॰ ।

श्यामाम्ली । स्त्री । नीलाम्लायां । रा॰नि॰व॰४ ।

श्यामालता । स्त्री । (Ichnocarpus fru-

tescens.) कृष्णशारिवायाम्। শ্যামালতা। हिं दुधि। तै नीलतिग। तत्पर्य्यायाः—गोपा गोपी गोपवल्ली सारिवा शारिवा उत्पलशारिवा अनन्ता श्यामा गोपिनी चिह्नधारिणी हृद्वन्धिनी कालपेषी महाश्यामा सुभद्रा दीर्घमूला पालिन्दी मयूरविदला इन्द्रजम्बुकवत्पत्रा सुगन्धा कल-घण्टिका गोपवधूः। कश्चित्। See अनन्ता।

श्यामावीजम्। क्ली। हृद्दारकवीजे। र.सा. सं.महेश्वररसे।

श्यामाह्वा। स्त्री। पिप्पल्याम्। वै.निघ.।

श्यामेक्षुः। पुं। कृष्णेक्षौ। रा.नि.व.१४।

श्यावः। पुं। शुक्लानुविद्धकृष्णवर्णे, शाकवर्णे वा। भा.म.१म. आगन्तुज्वरे। "श्यावास्यता विपकृते।" कर्णपालीगतरोगे। सु.सू.१६श.। मन्दविषवृश्चिक-भेदे। सु.कल्प.८म.।

श्यावतैलम्। क्ली। कर्पूरतैले।

श्यावदन्तः (कः)। पुं। दन्तगत-मुखरोगे। लक्षणं—"योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्व-शेषतः। श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्याव-दन्तकः॥" सु.नि.१६श.।

श्याववर्त्म (न्)। क्ली। नेत्रवर्त्मगतरोगे। लक्ष-णम्—"यद्वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्यावशून सवेदनम्। दाहकण्डूपरिक्लेदि श्याववर्त्मेति तन्मतम्॥" सु. उ.३श.।

श्यावास्यता। स्त्री। मुखकृष्णतायाम्। निदा.।

श्येतकोलकः। पुं। (Yprinus saphore.) मत्स्यविशेषे। পুঁটীমাছ। हारा.।

श्येनः। पु। प्रसहजातीयपक्षिविशेषे। সঞ্চান, শ্যেন,শিক্রে বা বাজ। काकसमगुणः सु.सू.४६श.।

श्येनघण्टा। स्त्री। दन्तीवृक्षे। रा.नि.व.६।

श्येनाहृतः। पु। सोमलतायाम्। वै.निघ.।

श्येनी। स्त्री। श्येनस्त्रियाम्। মাদি বাজ পাখী। शब्दकल्प:।

श्योणा(ना)कः। पु। (Calosanthes Indica, or Oroxylum Indicum. Syn. Bignonia Indica.) स्वनामख्यात वृक्षे। শোণা গাছ। हि सोनापाठा, अलु। मं टेण्टुः। उत्. फणफणा। पञ्जा. मुलिन्। नेपा. करुमकन्द। ता. पन। तत्पर्य्यायाः,—मण्डूक-पर्णः पत्रोर्णः नट. कट्वङ्गः टुण्टुकः शुकनाशः ऋक्षः दीर्घवृन्तः कुटन्नटः शोनकः अरलः अरलुः स्योणाकः विपनुत् अध्वान्तशात्रवः ध्वान्तशात्रवः पूतिवृक्षः मण्टुकः मण्डुकः भूतपुष्पः शोणः अरटुः बटुः स्वर्णवल्कलः पृथुशिम्बः शल्लकः शोफघ्नः कटम्भरः मयूरजङ्घः प्रियवीजः। तद्भेदस्य पर्य्यायाः,—पृथुशिम्बः भल्लकः दीर्घवृन्तकः टेन्टुकः पीतवृक्षः भूतसारः सुनिद्रुमः निःसारः फलवृन्ताकः पूतिपत्रः वसन्तकः मण्डूकपर्णः जम्बूकः पीतकः पीतपादपः पीताङ्गः वातारिः शोणः कुनटः विरोचनः अम रेष्टः लङ्कनेत्रः। गुणाः—शीतलः त्रिदोषघ्नः पित्त-श्लेष्मातिसारघ्नः सन्निपात-ज्वरघ्नश्च। एतत्फल-गुणाः—कटूष्णं कफवातहरं लघु दीपनं पाचनं हृद्यं रुचिकृत् लवणसारञ्च। रा.नि.व.९। अपिच—"टुण्टुकस्य फलं बालं रुक्षं वातकफापहं। हृद्यं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम्। गुल्मार्शः कृमि-हृत् प्रौढ़ं गुरु वातप्रकोपनम्॥" भा.। च.सू.४म अनुवासने। लोध्रे। वै.निघ.।

श्रपितम्। त्रि। पक्वे। पाचिते। घृतदुग्धजल-भिन्नपक्वद्रव्ये। यथा—"अन्यत्तु श्रपितं श्राणं समु-दन्तोद्धृते समे।" जटा.।

श्रपिता। स्त्री। काञ्जिके। शब्दकल्प.।

श्रमः। पुं। चिकित्सायाम्। रा.नि.व.२०। चित्त-खेदे। सु.शा.३म.। श्रान्तौ। "श्रमोऽरतिर्विवर्ण-त्वम्"। मा.नि.।

श्रमणा। स्त्री। सुदर्शनायाम्। উন্নতি পূরতি, পদ্মগুলঞ্চ। मुण्डीर्य्याम्। মুণ্ডীরী। मांस्याम्। জটামাংসী। मे.।

श्रमभञ्जिनी। स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। তাম্বূলী। नि।

श्रवः (स्)। पुं। श्रवणेन्द्रिये। কাণ। रा.नि. व.१८। अम.।

श्रवणम्। क्ली। श्रवणेन्द्रिये। रा.नि.व.१८।

श्रवणविभ्रमः। पुं। अन्यथाश्रवणे। ভুল শোণা। वैद्यकम्।

श्रवणशीर्षिकः (का)। पुं, स्त्री। श्रावणी-नाममहाक्षुपे। মুণ্ডীরী। रा.नि.व.।

श्रवणा (णी)। स्त्री। प्रपौण्डरीकनामगन्ध-द्रव्ये। পুণ্ডরিয়া। रा.नि.व.१२। श्रावण्याम्। মুণ্ডীরী। रा.नि.व.५। मुण्डीरीभेदे। प.मु.। See कदम्बपुष्पी।

श्रवणाह्वया (ह्वा)। स्त्री। निर्विषीतृणे। घास्'विशेष। कच्छटे। কাঁচড়া। सु.सू.३९ष.।

श्राणम्। क्ली। पक्के। मे.। घृतजलदुग्धमिश्रपक्वद्रव्ये। जटा.। स्त्री (णा)। यवाग्वाम्। জাউ। प.मु.।

श्रान्त:। त्रि। श्रमपीड़िते।

श्राद्धशाकम्। क्ली। कालशाके। কালকাসন্দা। नाड़ीचशाके। वै.निघ.। भा.पू.१भ.शा.व.।

श्रान्तोपचार:। पुं। अश्वस्य श्रान्तौ उपचारविधाने। ডলাই মলাই। ज.द.।

श्राव:। पुं। श्रीवासे। গন্ধবৃক্ষের আটা, তার্পিণ। भा.।

श्रावक:। पुं। काके। त्रिका.।

श्रावणा। स्त्री। दध्यालीवृक्षे। দয়ে'ষয়ে'গাছ। मे.। भूकदम्बे। কোকশিমা। व.गुड़चीतैले।

श्रावणी। स्त्री। मुण्डीर्य्याम्। क्षुद्रमुण्ड्याम्। মুণ্ডীরী। সুঁ ছোটোমুণ্ডী। तत्पर्य्याया:,—मुण्डितिका भिक्षु: श्रवणशीर्षका श्रवणा प्रव्रजिता परिव्राजि तपोधना। गुणा:—कषाया कटुरुष्णा कफपित्तघ्नी आमातीसार कासघ्नी विषच्छर्द्दिघ्नी च। रा.नि.व.५। महामुण्डीक्षुद्रमुण्डीतुल्यगुणा। भा.। See अलम्बुषा। रक्तमुण्डीर्य्याम्। च.चि.३अ.। महौषधौ। See औषधिवर्ग:। सु.चि.३०ष.। वृद्धौ। वा.सू.१५ष। भूकदम्बे। च.वि.८ष.। ऋद्धौ। वै.निघ.।

श्रावणीद्वयम्। क्ली श्रावणी महाश्रावण्यौ:। च.वि.२य.।

श्रावा। स्त्री। अन्नमण्डे। प.मु.।

श्रावी (इन्)। पं। सर्ज्जिकाचारे। सु.सु.।

श्री:। स्त्री। लक्ष्म्याम्। विल्ववृक्षे। বেল গাছ। रा.नि व.२३। वै.निघ.अ.सा.चि.। कुटजाद्यचूर्णे। लवङ्गलतायाम्। नकुल.१२अ.। कमले। पद्मे। रा.नि.व.१०। सरलवृक्षे। ग.। ऋद्धौ। रा.नि.व.५। नवनीतखोटौ। सु.चि.२२ष.। च.द.वा.व्या.चि. एलादितैले। उपकरणे। मे.।

श्रीकण्ठ:। पुं। वैद्यहितोपदेशकारे। कुसुमावलीटीकाकारे च।

श्रीकन्दा। स्त्री। बन्ध्याकर्कोटक्याम्। তিৎকাঁকড়ী। रा.नि.व.३।

श्रीकरम्। क्ली। रक्तोत्पले। त्रिका.। पुं। शालवृक्षे। वै.निघ.।

श्रीकारी (इन्)। पुं। मृगविशेषे। तत्पर्य्याया:,—शिखियूप: कुरङ्ग: महानव: जवन: वेगिहरिण: नद्दाल: नाड्डिकाह्वय:। तन्मांसगुणा:—लघु हृद्यं बलकरञ्च। रा.नि.व.१९।

श्रीकुक्कुट:। पुं। तिलसर्षपपिण्याकजे मालवदेशप्रसिद्धे अम्लखड़कविशेषे। स च प्रमेहे हित:। वा.चि.१२अ.।

श्रीखण्ड:। पुं। हरिचन्दने। प.मु.। वेट्टसुक्कड़िभेदेन तद्द्विविधम्। तयो: वेट्टं सार्द्रं विच्छेदं, अन्यत् स्वयंशुष्कमिति। तदुक्तं—"चन्दनं द्विविधं प्रोक्तं वेट्टसुक्कड़िसंज्ञितम्। वेट्टन्तु सार्द्रं विच्छेदं स्वयं शुष्कन्तु सुक्कड़ि॥" गुणा:—कटु तिक्त-शीतलं कषायं पित्तश्रान्तिवमिज्वरक्रमितृष्णासन्तापहरं वृष्यं मुखरोगघ्नं कान्तिकरं गात्रे लिप्त निद्रादिजनकञ्च। रा.नि.व.१२। See चन्दनम्।

श्रीगन्धम्। क्ली। श्वेतचन्दने। वै.निघ.२भ. दाह.चि.पुनर्नवातैले।

श्रीग्रह:। पुं। पक्षिपानीयशालायाम्। .हारा.।

श्रीघनम्। क्ली। दधनि। जटा.।

श्रीचन्दनम्। क्ली। श्वेतचन्दने। वै.निघ.२भ. अप.चि.द्राक्षावलेहे।

श्रीचमरी। स्त्री। चमरीमृगे। वै.निघ.।

श्रीतरु:। पुं। शालवृक्षे। वै.निघ.।

श्रीताल: (ली)। पुं, स्त्री। मलियादेशप्रसिद्धे तालसदृशवृक्षे। श्रीताल इति लोके। তেরেট। तत्पर्य्याया:,—मृदुच्छद: मृदुताल: लक्ष्मीताल: विशालपत्र: लिखार्ह: मसीलिख्यदल: याम्योद्भूत:। गुणा:—मधुर: शीत: ईषत्कषाय: पित्तघ्न: कफकर: ईषद्वातप्रकोपनश्च। रा.नि.व.११। नकुल.१६अ.।

श्रीधात्री। स्त्री। शिरामलके। শির-আমলা। "अपुष्पवत्या: श्रीधात्र्या:।" रस.कौ.महाम्रतग्रहणय-रसे।

श्रीनिकेत: (तम्)। पुं, क्ली। नवनीतधूपे, सरलनिर्यासे। তার্পিন্। सु.चि.९ष.। रक्तपद्मे। सुवर्णे। वै.निघ.।

श्रीनिवासक:। पुं। कुरण्टकवृक्षे। ঝাঁটী গাছ। वै.निघ.वा व्या.चि.।

श्रीपदी। स्त्री। वार्षिकीमल्लिकायाम्। বেল-ফুল। भा।

श्रीपर्णम्। क्ली। क्ली। पद्मे। रा.नि.व.१०। पुं। अग्निकारिकायाम्। গণিরী। अम.। च.चि.८अ.।

श्रीपर्णिका(र्णी)। स्त्री। कट्फलवृक्षे। रा.नि.व.९। गाम्भारीवृक्षे। प.मु.। अम.। च.चि.१अ.। वा.चि.१अ.। "श्रीपर्णीफलशीतकषायः।" भा.म.१भ. रक्तष्ठीवीज्व.चि.। भैष.छर्दी.चि.। अग्निकारिकायाम्। গণিয়ারী। रा.नि.व.९। शाल्मलीवृक्षे। हे.च.। पृश्निपर्ण्याम्। र.मा.। शालपर्ण्याम्। ध.निघ.२भ. संग्रहग्रहणी चि. नागरादिकषाये।

श्रीपर्णीतैलम्। क्ली। स्तनदार्ढ्यकरं तैलम्। पाठः—"श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां तैलं सिद्धं स्तनोपरि। तूलकेन धृतं कुर्य्यात् पतितावुत्थितौ स्तनौ॥" श्रीपर्णी गाम्भारी तस्याः त्वचो रसः। अभावे अष्टांशशिष्टः क्वाथः। रस.र.।

श्रीपिष्टः। पुं। सरलवृक्षनिर्य्यासे। তার্পিন্। श.टी.रा.मा.। लवणखोर्य्याम्। क्वचित्।

श्रीपुत्रः। पुं। घोटके। त्रिका.। अश्वत्थवृक्षे।

श्रीपुष्पम्। क्ली। लवङ्गे। रा.नि.व.२२। प्रपौण्डरीके। পুণ্ডরিয়া। रा.नि.व.१२। ज.द.। पद्मकाष्ठे। र.मा.। श्वेतपद्मे। च.द.मुखरो.चि.बृहत्खदिरवट्याम्।

श्रीपुष्पमञ्जरी। स्त्री। प्रपौण्डरीके। পুণ্ডরিয়া। रा.नि.व.१२।

श्रीप्रसूनकम्। क्ली। लवङ्गे। वै.निघ.।

श्रीफलः। पुं। बिल्ववृक्षे। राजादनीवृक्षे। ক্ষীর্নী গাছ। रा.नि.व.११। भा.म.१भ.। "श्रीफलः सर्व्वतोभद्रा।" क्ली। बिल्वफले। र.मा.। वा.चि.१अ.। "श्रीफलैः कृतम्।" आमलके वै.निघ.। आर्द्रचिक्कणपूगे। কাঁচা চিক্‌নি। रा.नि.व.२३। स्त्री (ला)। नीलीवृक्षे। নীল গাছ। रा.नि.व.४। क्षुद्रकारवेल्ल्याम्। উচ্ছে। रा.नि.व.३। आमलक्याम्। रा.नि.व.११।

श्रीफलशलाटुः। पुं। बिल्वशलाटौ। বেলশুঁঠ। सा.क्री.ग्रहणी. चि।

श्रीफलिका। स्त्री। क्षुद्रकारवेल्ले। ক্ষুদ্রকরেলা। रा.नि.व.३। महानीलीवृक्षे। रा.नि.व.४।

श्रीफली। स्त्री। आमलक्याम्। আমলা গাছ। रा.नि.व.११। नील्याम्। নীল গাছ। मे.। महाज्योतिष्मती-लतायाम्। বড় লতাফট্‌কী। रा.नि.व.३।

श्रीबाहुशालगुडः। पुं। अर्शोऽधिकारे पक्वगुडः। क्वाथार्थं—त्रिवृत् चवी दन्ती गोक्षुरं चित्रकं शटी इन्द्रवारुणी शुण्ठी मुस्तकं विडङ्ग हरीतकी एषां प्र. ८ तो. भल्लातकं ६४ तो वृद्धदारकबीजं ४८ तो ओलं १२८ तो. जलं १२८ श. शे. ३२ श.। गुडः ३८४ तो १२३ पल वा। प्रक्षेपद्रव्यं—त्रिवृच्चूर्णं चविचूर्णम् ओलचूर्णं चित्रकामूलचूर्णम् एषां प्र. १६ तो. एला गुड़त्वक् मरिचं नागकेशरम् एषां चूर्णं प्र. ४८ तो.। তেউড়ী, চই, দন্তী, গোক্ষুর, চিতামূল, শটী, রাখালশশা, শুঁট, মুতা, বিড়ঙ্গ, হরীতকী প্রত্যেক ৮ তো. ভল্লাতক ৬৪ তো. বৃদ্ধদারকবীজ ৪৮ তো. ওল ১২৮ তো. জল ১২৮ শ. শে. ৩২ শ.। গুড় ৯৮৪ তো. বা ১২৩ প.। প্রক্ষেপদ্রব্য—তেউড়ীচূর্ণ, চইচূর্ণ, ওলচূর্ণ, চিতামূলচূর্ণ প্রত্যেক ১৬ তো. এলাইচ, গুড়ত্বক্, মরিচ ও নাগেশ্বরচূর্ণ প্রত্যেক ৪৮ তো। च.द.। भा.।

श्रीबीजः। पुं। तालवृक्षे। वै.निघ.।

श्रीभद्रः। पुं। मुस्तायाम्। श.र.।

श्रीभ्राता। पुं। घोटके। रा.नि.व.१९।

श्रीमञ्जरी। स्त्री। तुलसीवृक्षे। वै.निघ.।

श्रीमत्। क्ली। तिलपुष्पे। वै.निघ.। स्त्री (ती)। मुण्डीर्य्याम्। মুণ্ডীরী। वै.निघ.।

श्रीमदनानन्दमोदकः। पुं। ध्वजभङ्गे औषधम्। यथा—पारदस्य १ भ. गन्धकस्य १ भ. लौहस्य १ भ. अभ्रस्य ३ भ. कर्पूरस्य जटामांस्याः सैन्धवस्य आमलक्याः एलायाः शुण्ठ्याः मरिचस्य पिप्पल्याः जैत्र्याः जातीफलस्य तेजपत्रस्य लवङ्गस्य जीरकस्य कृष्णजीरकस्य यष्टिमधुनः वचायाः हरिद्रायाः कुष्ठस्य देवदारोः हिज्जलबीजस्य टङ्कणस्य भार्ग्याः शुण्ठ्याः नागकेशरस्य कर्कटशृङ्ग्याः तालीशपत्रस्य चित्रकस्य द्राक्षायाः दन्तीबीजस्य वाट्यालकस्य गोरक्षतण्डुलीयस्य त्वचः धान्यकस्य गजकणायाः शुण्ठ्याः बालकस्य मुस्तकस्य गोक्षुरबीजस्य ह्रीबेरस्य प्रसारण्याः भूकुष्माण्डस्य शतमूल्याः अर्क-

मूलस्य वानरीबीजस्य वृद्धदारकबीजस्य शक्राशन-बीजस्य च चूर्णं प्रत्येकं १ तो॰ एकत्र शतावर्य्या रसेन मर्द्दयित्वा संशोष्य पुनश्चूर्णयेत्। अथ सर्व्व-चूर्णचतुर्थांशं शाल्मलीचूर्णं मिश्रयेत्। एतत्सर्व्वार्द्धं शक्राशनचूर्णं मिश्रयित्वा छागीदुग्धेन मर्द्दयेत्। अथ सर्व्वचूर्णद्विगुणाः शर्करा गृहीत्वा छागीदुग्धेन पाच्यः। पाकसिद्धौ त्वगेलापत्रकेशरकर्पूरसैन्धव-त्रिकटुचूर्णं यथासम्भवं प्रक्षिप्य घृतं मधु च यथा-वश्यक मिश्रयेत्। भैष॰ध्वजभङ्ग।

श्रीमलापहा। स्त्री। भूमपत्रायाम्। (दोक्ता ढामाक। रा॰नि॰ व॰५।

श्रीमस्तकः। पुं। रक्तेष्टालुके। राङ्गा आलू। रसोने। विका॰।

श्रीमान्। पुं। तिलकवृक्षे। तिलगाछ। अम॰। अश्वत्थवृक्षे। रा॰नि॰व॰११। ऋषभके। ऋषभक। हरिद्रावृक्षे। वै॰निघ॰।

श्रीमुखः। पुं। शारीरकग्रन्थकारे।

श्रीरसः। पुं। श्रीवेष्टे। सरलनिर्य्यास, तार्पिन्। रा॰नि॰व॰१२।

श्रीलता। स्त्री। महाज्योतिष्मती-लतायाम्। रा॰नि॰व॰३।

श्रीवल्ली। स्त्री। स्वनामख्यातकण्टकवृक्षे। मं सौगेयवल्ली। कं श्रीवल्ली। तत्पर्य्यायाः,—कण्ट-वल्ली शिववल्ली शोवल्ली अम्ला कटुफला दुरारोहा। गुणाः—कटुरम्ला वातशोफकफघ्नी। तत्फलं तैल-लेपघ्नम् रुचिकरञ्च। रा॰नि॰व॰८। वार्षिकी-मल्लिकाभेदे। रा॰नि॰व १०।

श्रीवाटा (टी)। स्त्री। नागवल्लीविशेषे। पान-गाछविशेष। मं सिरिवाड़ीपान। कं सिरि-वाड़िवेलि। रा॰नि॰व॰११। See नागवल्ली।

श्रीवार(स)कः। पुं। शितावरशाकक्षुपे। शुशुनि शाक। रा॰नि॰व॰४। भा॰पू॰१भ॰।

श्रीवासः (कः)। पुं। सरलनिर्यासे, सरल-द्रवरसे। तार्पिन् इति भाषा। तत्पर्य्यायाः,—पायसः वृकधूपः श्रीवेशः चीवेटः श्रीपिष्टः सरल-द्रवः रक्तशीर्षकः रसाढ्यः दैत्यपर्णी पद्मदर्शनः यासः यवासः घृताढ्यः दध्याढ्यः चीराढ्य, चोर्य्यः वायसः। रा॰नि॰व॰१२। लवणस्रोटीति। च॰द॰ वा॰व्या॰चि॰। एकादशशतीक-महाप्रसारणीतैले। वा॰म॰१५ष॰ एलादिः। गुणाः—"श्रीवासो मधुर-तिक्तः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः। पित्तलो वात-मूर्द्धाक्षिस्वररोगकफापहः। रक्षोघ्नः स्वेददौर्गन्ध्य-यूकाकण्डूव्रणप्रणुत्॥" भा॰। 'श्रीवासः सरलं पूतिः क्षुन्दुरश्च त्रिपर्णिकं। सिह्लकः परमा मांसी देवदारु सुरा नखम्। सर्व्वेऽमी परमाख्याश्च रक्षोघ्ना ज्वरनाशनाः ... ॥" राज॰। गुग्गुलौ। भा॰उ॰ वाजी॰। "श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा।" देव-दारौ। देवदारु गाछ। भैष॰ने॰रो॰चि॰। "श्रीवासो भद्रकः शीतोऽमलकाद्यविवर्जितः।" भैष॰। धूपे। विका॰।

श्रीवाससारः। पुं। कपित्थपर्णीवृक्षनिर्य्यासे। शक्रविद्रुमा। तद्गुणाः—"श्रीवाससारः कफनुत् मूत्रलो ज्वरसंहरः। शोफविस्रापनो लेपात् क्रिमि-हृद् वेदनापहः॥"

श्रीवासाः (स्)। पुं। सरलद्रवे। अ॰टी॰।

श्रीवृक्षः (कः)। पुं। अश्वत्थवृक्षे। हे॰च॰। बिल्ववृक्षे। शब्दकल्प॰।

श्रीवेष्टः (कः)। पुं। सौराष्ट्रदेशे प्रसिद्धे स्वनामख्यातसुगन्धवृक्षे। सरल वृक्ष। सु॰सू॰३८ष, एलादौ। सरलनिर्य्यासे। तार्पिन्। तत्पर्य्यायाः,—वृक्षधूपः पिशागन्धः रसायकः श्रीवासः श्रीरसः वेष्टः वेष्टकः वेष्टसारः रसावेष्टः लक्ष्मीवेष्टः चीरशौर्य्यः सुधूपकः धूपाङ्गः तिलपर्णः सरलाङ्गः। गुणाः—कटुः तिक्तः कषायः पित्तघ्नोऽपहरः योनिदोषाजीर्ण व्रणाश्मानहरश्च। रा॰नि॰व॰१२। सु॰चि॰२२अ॰। नवनीतखोट्याम्। च॰सू॰४1५ष॰। च॰द॰वा॰र॰चि॰ कुष्ठाद्यतैले। गुग्गुलौ। सु॰सू॰२१अ॰।

श्रीवेष्टफलम्। क्ली। सरलवृक्षफले। वै॰निघ॰ २भ॰ शीताङ्ग-सन्निपातज्व॰चि॰।

श्रीसंज्ञम्। क्ली। लवङ्गे। अम॰। भा॰उ॰वाजी॰। "श्रीसंज्ञपुष्पैः समम्।"

श्रीसम्पदा। स्त्री। ऋद्धौ। रा॰नि॰व॰५।

श्रीहर्षसूरिः। पुं। योगचिन्तामणिकारे।

श्रीहस्तिनी। स्त्री। हस्तिशुण्ड्याम्। हाति-शुँड़े। जटा॰।

श्याह्वः। पुं। नवनीतखोटी। मक्खन-खाटी। च॰सू॰५ष॰। च॰द॰कुष्ठ॰चि॰।

श्रुग्वारुः। पुं। विकङ्कतवृक्षे। .वैंइंची गाछ। र॰मा॰।

श्रुघ्निः (घ्नी)। स्त्री। सर्जिकाक्षारे। সাজিমাটী। "श्रुघ्निः श्रुघ्नी यवक्षारः।" र.मा.। सु.चि.२० अ. अजगल्लि. चि.।

श्रुतश्रेणी। स्त्री। द्रवन्तीवृक्षे। ইন্দুরকাণী। भा.। गुणाः—चक्षुष्या कटु आखुविषापहा व्रण-वामयहिता। रा.नि.व.४।

श्रुतिः। स्त्री श्रवणेन्द्रिये। কাণ। रा.नि.व.१८। स गर्भस्य पञ्चमे मासि भवति। सुखबोधः।

श्रुतिकटः। पुं। सर्पे। मे.।

श्रुतिमूलम्। क्ली। कर्णमूले। संग्रहः।

श्रुतिवर्जितः। त्रि। बधिरे। जटा.।

श्रुतिवेधः। पुं। कर्णवेधे। शब्दकल्पः।

श्रुतिसारः। पुं। वैद्यकग्रन्थभेदे।

श्रुतिस्फोटा। स्त्री। कर्णस्फोटालतायाम्। কাণছিড়া। रा.नि.व.३।

श्रुवः। पुं। मनुष्यस्य शिरोऽधः केशान्तभागे। अ.द.२ अ.। स्त्री (वा)। मूर्व्वायाम्। रा.नि.व.३।

श्रुवावृक्षः। पुं। विकङ्कतवृक्षे। বঁইচী গাছ। रा.नि.व.११।

श्रेणिका। स्त्री। निःश्रेणिकातृणे। रा.नि.व.८।

श्रेणिः (णी)। स्त्री। लाजमण्डे। খৈয়ের মণ্ড। प.मु.। समानशिल्पसंहतौ। কোম্পানি। मे.। सेकपात्रे। विश्व.।

श्रेणिवला। स्त्री। निःश्रेणिकातृणे।

श्रेयः। पुं। जीवके। वै.निघ.।

श्रेयसी। स्त्री। हरीतक्याम्। भा.पू.१भ.। रा.नि.व.११। वै.निघ. दाह.चि. पित्तकादिलेहे। गजपिप्पल्याम्। भा.पू.१भ. वृहत्सैन्धवाद्यतैले। अग्निमुखचूर्णे च। सि.यो.वृहत्पञ्चगव्यघृते। सर्व्व-ज्वरहरलौहे। भैष.शोथचि. शोथकालानलरसे। पाठायाम्। আকনাদি। रा.नि.व.६। रास्ना-याम्। विश्वः। च.सू.४अ.। भा.वातश्लेष्म.चि. वृहत्पिप्पल्यादौ। "श्रेयसी सुरसाऽऽभा।" प्रियङ्गौ। रा.नि.व.१२।

श्रेष्ठम्। क्ली। गोदुग्धे। त्रिका.। पुं। श्वेत-खदिरे। प.मु.।

श्रेष्ठकाष्ठः। पुं। शाकवृक्षे। সেগুন গাছ। रा.नि.व.९।

श्रेष्ठमल्लिका। स्त्री। शतदलमल्लिकायाम्। प.मु.।

श्रेष्ठलवणम्। क्ली। सैन्धवलवणे। वै.निघ.।

श्रेष्ठवृक्षः। पुं। वटवृक्षे। रा.नि.व.९। कृष्णा-गुरुवृक्षे। वै.निघ.। [वै.निघ.।

श्रेष्ठवेधिका। स्त्री। कस्तूर्याम्। মৃগনাভি।

श्रेष्ठव्रीहिः। पुं। षष्टिकशालौ। ষেটে ধান। वै.निघ.।

श्रेष्ठा। स्त्री। स्थलपद्मिन्याम्। স্থলপদ্ম। रा.नि.व.५। मेदायाम्। वै.निघ.२भ. अर्शः चि.सूरण-मोदके। त्रिफलायाम्। वा.चि,१२अ.।

श्रेष्ठाम्बु। क्ली। तण्डुलोदके। চেলুনি জল। वा.उ.३७अ.।

श्रेष्ठाम्लम्। क्ली। वृक्षाम्ले। रा.नि.व.६।

श्रोणः। त्रि। खञ्जे। अम। स्त्री (णा)। काञ्जिके। शब्दकल्पः।

श्रोणिः (णी)। स्त्री। नितम्बे। रा.नि.व.१८। सा गर्भस्य मासद्वयेन भवति। सुखबोधः। (णी) अग्निमन्थक्षुपे। গণিয়ারী। वै.निघ.।

श्रोणिफल (कं,म्)। क्ली। वरस्त्रीणां प्रशस्त-नितम्बे। নিতম্বাভোগ। रा.नि.व.१८। अम.।

श्रोणिफलकास्थि। क्ली। नितम्बाभोगास्थनि। तानि चत्वारि। च.शा.७अ.।

श्रोतः (स्)। क्ली। कर्णे। त्रिका.। इन्द्रिये। हे.च.। शिरायाम्। सु.।

श्रोतोजम्। क्ली। सौवीराञ्जने। रा.नि.व.१३।

श्रोतोद्भवम्। क्ली। श्रोतोऽञ्जने। रा.नि.व.१३।

श्रोत्रम्। क्ली। श्रवणेन्द्रिये। रा.नि.व.१८।

श्रौत्रम्। क्ली। श्रवणेन्द्रिये, कर्णे। अम.।

श्राद्धः। पुं। नवनीतखोट्याम्। च.सू.२अ. प्रदेहे। क्ली। फसले। शब्दकल्पः।

श्लक्ष्णः। त्रि। मसृणे, चिक्कणे। "श्लक्ष्णः स्नेहं विनापि स्यात् कठिनोऽपि हि चिक्कणम्॥"

श्लक्ष्णकम् (का)। क्ली, स्त्री। पूगफले। रा.नि.व.११। (का) कृष्णापराजितायां। वै.निघ.।

श्लक्ष्णत्वक्। पुं। अश्मन्तकवृक्षे। আপটা। रा.नि.व.९।

श्लीपदम्। क्ली। पादरोगविशेषे। गोद। तत्पर्य्याया:,—पादवल्मीकम् पदगण्डीरम् श्लीपद: शिलीपद:। निदानं यथा—"कुपितास्तु दोषा वात-पित्त-श्लेष्माणोऽध:प्रपन्ना वङ्क्षणोरुजानुजङ्घा-स्ववतिष्ठमाना: कालान्तरेण पादमाश्रित्य शनै: शोफं जनयन्ति, तत् श्लीपदमित्याचक्षते।" सु. नि.१२अ.। तस्य कारण—"पुराणोदकभूयिष्ठा: सर्व्वर्त्तुषु च शीतला:। ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषत:॥" लक्षणं यथा—"य: सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्त्ति: शोथो नृणां पादगत: क्रमेण। तत् श्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहु:॥" "वातजं कृष्णरूक्षञ्च हि स्फुटितं तीव्रवेदनम्। अनिमित्तरुजञ्चास्य बहुशो ज्वर एव च। पित्तजम्पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशं। श्लैष्मिकन्तु भवेत् स्निग्धं तथापाण्डुरमस्थिरम्। चीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात्। गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मात् नास्ति कफं विना॥" मा.नि.। "पाणि-नासौष्ठ-कर्णेषु वदन्त्येके तु पादवत्। श्लीपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं भृशम्॥" वा. उ.२९अ.।

श्लीपदप्रभव:। पुं। आम्रवृक्षे। श.मा.।

श्लीपदापह:। पुं। पुत्रजीववृक्षे। विका.।

श्लीष्ट:। पुं। आम्रवृक्षे। वै.निघ.।

श्लेष्मक:। पुं। कफे। श.च.।

श्लेष्मकोष्ठ:। पुं। अश्वरोगभेदे। स चाश्वस्य मन्दाहारिणानुमेय:। ज.द.४६अ.।

श्लेष्मघ्न:। त्रि। श्लेष्महरे द्रव्ये, तच्च लघुपाकद्रव्यमात्रम्। तीक्ष्णरूक्षविशदगुणभूयिष्ठत्वात् कटु तिक्त कषाय द्रव्यमात्रम्। सु.सू.४१अ.।

श्लेष्मघ्ना (घ्नी)। स्त्री। त्रिपुर-मल्लिकायाम्। विका.। केतक्याम्। विश्व.। ज्योतिष्मतीलतायाम्। जटा.। त्रिकटी। त्रिकटू। श.र.।

श्लेष्मज्वर:। पुं। कफजन्यज्वरे। लक्षणं यथा—"स्तैमित्यं स्तिमितो वेग: आलस्यं मधुरास्यता। शुक्लमूत्र-पुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च। गौरवं शीतमुत्क्लेश:...... ॥" इत्यादि। निदा.॥

श्लेष्मण:। पुं। कफे। तस्य च स्थानं सन्धय:। "तस्य स्थानं सन्धय:, तत्कर्म्म च सन्धीनां संश्लेषणम्।" भा.।

श्लेष्मधरा। स्त्री। चतुर्थकलायाम्। या सर्व्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति सेत्युच्यते। सु.शा.४अ.।

श्लेष्मनाडी। स्त्री। दन्तमूलगतरोगे। मस्तनाली। "ज्ञेया: कफाद् बहुघनार्जुन-पिच्छिलास्रा: सस्रा: सकण्डुरुजा रजनीप्रवृद्धा:।"

श्लेष्मपाण्डु:। पुं। श्लेष्मजन्यपाण्डुरोगे। See पाण्डु:।

श्लेष्मप्रकृति:। त्रि। कफप्रकृतौ मनुष्ये। तल्लक्षणं—"सुस्निग्धवर्ण: स्थितनेत्रवृत्त: श्याम: सुकेशी नखदीर्घरोमा। गम्भीरशब्द: श्रुतशास्त्रनिद्रातन्द्राप्रिय: तिक्तकटूष्णभोजी। रूक्षाङ्ग: स्निग्धरसप्रियश्च सगीतवाद्योऽतिसहिष्णुशीत:। व्यायामशीलोरसलालसोऽसौ भवेत् कफस्य प्रकृतिर्मनुष्य:॥" ऋवि.५अ.। अपिच.— दृढशास्त्रमति: स्थिरमित्रधन: परिगण्य चिरात् प्रददाति बहु। परिनिश्चितवाक्यपद: सततं गुरुमानकरश्च भवेत् स सदा॥ ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणै: सिंहाश्वगजगोवृषै:। तार्क्ष्यहंससमानूका: श्लेष्मप्रकृतयो नरा:॥"

श्लेष्मल:। त्रि। श्लेष्मप्रकृतौ। अम.।

श्लेष्मलफल:। पुं। बहुवारवृक्षे। वै.निघ.।

श्लेष्मविसर्प:। पुं। कफजन्यविसर्पे। निदा.।

श्लेष्मसम्भूत:। त्रि। श्लेष्मजे। रा.नि.व.२०।

श्लेष्मस्राव:। पुं। पुं। नेत्रसन्धिगतरोगविशेषे। लक्षणं—"श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं य: स्रवेच्च श्लेष्मस्रावी नीरुज: स प्रदिष्ट:।" सु.उ.२अ.।

श्लेष्महः। पुं। पनसवृक्षे। कांटाल गाछ। वै. निघ.। कट्फलवृक्षे। श.च.।

श्लेष्महन्त्री। स्त्री। देवदालीलतायाम्। देयाताड़ा। वै.निघ.।

श्लेष्मा (न्)। पुं। शरीरस्थकफे। स च माधुर्य्य-स्नेहगौरवशैत्यपैच्छिल्यगुणलक्षण:। तस्य समानयोनि: मधुरो रस: स माधुर्य्यादिभि: माधुर्य्यादीनि वर्द्धयति। सु.सू.४२अ.। तस्य स्थानमामाशय:। गुणा:—श्लेष्मा श्वेतो गुरु: स्निग्ध: पिच्छिल: शीत एव च। मधुरस्त्वविदग्ध: स्याद्विदग्धो लवण: स्मृत:॥ तत्रामाशय: पित्ताशयस्योपरिष्टात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्द्ध्वगतित्वात्तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य स चतुर्व्विधस्याहारस्याधार:। स च तत्रोदकैर्गुणैराहार: प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घात: सुखजरश्च भवति। माधुर्य्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च। आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतल:। स तत्रस्थ

एव स्वप्रभया शेषाणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य चोदककर्मणानुग्रहं करोति। उरस्थः त्रिकसन्धीनामात्मवीर्य्येणान्नरससहितेन हृदयावलम्बनं करोति। जिह्वामूलकण्ठस्थः जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यग्रसज्ञाने वर्त्तते। शिरःस्थः स्नेहसन्तर्पणाधिकृतत्वात् इन्द्रियाणामात्मवीर्य्येणानुग्रहं करोति। सन्धिस्थस्तु श्लेष्मा सर्व्वसन्धिसंश्लेषात् सर्व्वसन्ध्यनुग्रहं करोतीति॥ सु.सू.२१अ.। चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्व्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति। "स्नेहाभ्यक्ते यथैवाक्षे चक्रं साधु प्रवर्त्तते। सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा॥" सु.शा.४अ.। "प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा वैकृतो मल उच्यते। स चैवौजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते॥" च.सू.२०अ.।

श्लेष्मातः (तः, कः, की)। पुं, स्त्री। शेलुवृक्षे। চাল্তা গাছ। हिं लसोरा। र.मा.। रा.नि.व.११। भा.। च.सू.४अ.। गुणाः—"गुरु श्लेष्मातकफलं कफकृन्मधुरं हिम।" सु.सू.४६अ.। च.सू.२७अ.।

श्लेष्माणा। स्त्री। वृक्षविशेषे। श.मा.।

श्लेष्मातकसदृशपत्रः। पुं। पनसवृक्षे। কাঁটাল গাছ। वै.निघ.।

श्लेष्मान्तकः। पुं। शेलुवृक्षे। रा.नि.व.११।

श्लेष्माभिष्यन्दः। पुं। सर्व्वगताक्षिरोगभेदे। लक्षण—"...ष्यन्दे तु कफसम्भवे। जाड्यं शोफो महान् कण्डुर्निद्रान्नानभिनन्दनम्।_ सान्द्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छावद्दूषिकाश्रुता॥" वा.उ.१५अ.।

श्लेष्मारः। पुं। पार्व्वत्यक्षुद्रवृक्षभेदे। 'চা'। तत्पर्य्यायाः,—गिरिभित् यामपर्णी अतन्द्रा। गुणाः,—"श्लेष्मारिपत्र कफहृत् स्वेदन बलमर्द्दनम्। प्रतिश्यायहरं प्रोक्तं ज्वरघ्नं कामदीपनं॥ कामसंहरणं वह्निदीपनं जाड्यनाशनम्॥ क्वाथस्य सितया युक्तः सेव्यो नैरुज्यमिच्छता॥"

श्लेष्मोल्वणः। त्रि। श्लेष्माधिके। वा.चि.७अ.।

श्लैष्मिकः। त्रि। श्लेष्मसम्भूते। रा.नि.व.२०।

श्लैष्मिकरक्तपित्तम्। क्ली। कफजन्यरक्तपित्ते। मा.नि.। See रक्तपित्तम्।

श्लैष्मिकी। स्त्री। श्लेष्मजन्ययोनिव्यापदि। लक्षणम्—"कफोऽभिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्य्याद्योनिमवेदनाम्। शीतलां कण्डुलां पाण्डुपिच्छिलां तद्विधस्रुतिम्। सा व्यापत् श्लैष्मिकी......॥" वा.उ.३३अ.।

श्वग्रहः। पुं। बालग्रहविशेषे। लक्षणं—"कफो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनं। बहिरायामनं जिह्वादंशोऽन्तःकण्ठकूजनम्। धावन विट्सगन्धत्वं क्रोशनं श्वानवच्छुनि॥" वा.उ.१अ.।

श्वचिल्ली। स्त्री। कुक्कुरचिल्लीक्षुपे। কুকুর-শোঁকা। वै.निघ.।

श्वदंष्ट्रकः। पुं। गोक्षुरक्षुपे। গোখুরী। रा.नि.व.४।

श्वदंष्ट्रा। स्त्री। गोक्षुरे। গোখুরী। र.मा.। सु.सू.१८अ.। च.द.ज्व.चि. ज्वरातिसारे। "श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां।" च.सू.४अ.।

श्वधूर्त्तः। पुं। शृगाले। श.र.।

श्वनकः। पुं। कुक्कुरे। प.मु.।

श्वनिशम् (शा)। क्ली, स्त्री। मत्तकुक्कुरनिशायाम्। जटा.।

श्वपुच्छः। पुं। वृश्चिके। বিছা। स्त्री (च्छा)। पृश्निपर्ण्याम्। চাকুলিয়া। वै.निघ.।

श्वफलः। पुं। चूर्णे। চূণ। बीजपूरे। নেবু-গাছ। र.मा.।

श्वभीरुः। पुं। शृगाले। श.मा.।

श्वभ्रम्। पुं। क्ली। छिद्रे। अम.।

श्वयथुः। पुं। शोथरोगे। रा.नि.व.२०।

श्वयीचिः (ची)। स्त्री। रोगे। पीड़ायाम्। व्याक.।

श्वसनम्। क्ली। निःश्वासे। मे.। पुं। मदनवृक्ष। प.मु.। वायौ। अम.।

श्वसनाशनः। पुं। सर्पे। हारा.।

श्वसनेश्वरः। पुं। अर्ज्जुनवृक्षे। श.च.।

श्वसनोत्सुकः। पुं। सर्पे। श.च.।

श्वसितम्। क्ली। निःश्वासे। हे.च.।

श्वसुनः। पुं। वासाली। रा.नि.व.७। चुतवृक्षे। কুকুরশোঁকা। श.च.।

श्वा (न्)। पुं, (स्त्री, शुनी)। कुक्कुरे। श.र.।

श्वादन्तः। पुं। कुक्कुरदन्ते। व्याक.।

श्वानः। पुं। कुक्कुरे। स्त्री (नी)। सारमेयायां। श.र.।

श्वानचिल्लिका (ल्ली)। स्त्री। गन्धचिल्ली-शाके। वै.निघ.।

श्वावल्लिका। स्त्री। धन्वाके। रा.नि.व ६।

श्वावित्। पुं। शल्यके। शल्यकीमृगे। सजारु। भा.। अयं विलेशयगणः। सु.सू.४६अ.। शल्यको-द्भवे। चिका.।

श्वासः। पुं। स्वनामख्यातरोगविशेषे। हाँपानि। तस्य निदान—"यैरेव कारणैर्हिक्का बहुभिः सम्प्रवर्त्तते। तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनां। विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफसंयुतः। श्वासयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते॥" स पञ्चविधः। यथा—"महोर्द्ध्वच्छिन्न-तमकक्षुद्रभेदैश्च पञ्चधा। भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः॥" पूर्ब्बरूपं यथा—"प्राग्रूपं तस्य हृत्पीड़ा शूलमाध्मानमेव च। आनाहो वक्त्र-वैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च। यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्ब्बकः। विष्वग्व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासं करोति च॥" चिकित्सा—कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनं भेषजं देयम्। भा.। यक्ष्म यथा—"सुदिन नासया चैव यः श्लेष्माणं विमुञ्चति। वातिकः शिशिरे काले तस्य श्वासं विनिर्दिशेत्। शरन्निदाघयोश्चैव श्वास. पित्तेन जायते। तथा दाहपरीतस्य भिन्नगात्रस्य वाजिनः। सुदिन नासया चैव कफो यस्य प्रवर्त्तते प्रावृट्काले वसन्ते वा श्वासस्तस्य कफात्मक.॥" ना.द.२५८.।

श्वासकासः। पुं। प्रसिद्धरोगद्वये। हाँपानि-कासि। निदा.।

श्वासभक्षः। पु। वर्व्वूरकवृक्षे। बाबलागाछ। रा.नि.व.८।

श्वासहेतिः। स्त्री। निद्रायाम्। हे.च.।

श्वासारिः। पुं। पुष्करमूले, कुष्ठे। कुड़। रा.नि.व.६।

श्वित्रम्। क्ली। किलासे। श्वेतकुष्ठे। धवल रोग। अम.। लक्षणं—"कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं चारुणं भवेत्। निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्। वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्। सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु। सकण्डूरं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादि-शेत्। वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरं। अशुक्ल-रोमबहुलमसंश्लिष्टं मिथो नवम्। अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा। गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनं। यच्चैनोयं विविधेन किलासं सिद्धिमिच्छता॥" मा.नि.।

श्वित्रघ्नी। स्त्री। वृश्चिकाल्याम्। बिछाटी। श.च.।

श्वित्रारिः। पुं। बाकुचीबीजे। सोमराजी-विशेष।

श्वित्री (त्रिन्)। त्रि। श्वित्ररोगिणि।

श्वेत(क)म्। क्ली। रौप्ये। त्रिका.। श्वेत-काष्ठे। ভাল রাঙ্গা। वै.निघ.। पु। कपर्द्दे। कड़ि। रा.नि.व.१२। श्वित्ररोगे।

श्वेतः। पु। शुक्लार्के। শ্বেত আকন্দ। रा.नि.व.१०। महाविष गृहगोधिके, मन्दविषे च। सु.कल्प.८अ.। See वृश्चिकः। श्वेतजीरके। श्वेतैरण्डे। कर्पूरे। चन्द्रमल्लिके। के.। श्वेत-सर्षपे। श्वेतकाञ्चने। हंसे। वै.निघ.। शङ्खे। শাঁখ। रा.नि.व.१। कपर्द्दके। कड़ि। हे.च.। श्वेताभ्रे। श.र.। जीवके। जटा.।

श्वेतकटभी। स्त्री। शुक्लकटभीवृक्षे। वा.उ.३८अ.। श्वेतगुञ्जायाम्।। वा.उ.५अ.।

श्वेतकण्टकः। पु। श्वेतवल्मीकायाम्। वै.निघ.।

श्वेतकण्टकारिका (री)। स्त्री। शुभ्रपुष्प-कण्टकार्याम्। শ্বেত কণ্টিকারী। रा.नि.व.४।

श्वेतकण्टारिका। स्त्री। शुक्लपुष्पकण्टका-र्याम्। শাদা কণ্টিকারি। हिं श्वेतरिंगिणी, श्वेतभटकटैया। तैं विलियवङ्कुडुगुनु। तत् पर्य्यायाः,—सितकण्टकारिका। सितकण्टा श्वेता क्षेत्रदूती लक्ष्मणा सितसिंही सितक्षुद्रा क्षुद्रवार्त्ता-किनी सिता सिंही कण्टवार्त्ताकी दुःस्पर्शा कण्-टेश्वरी निःस्नेहफला रास्ना महौषधी गर्द्दभी चन्द्र-पुष्पा चन्द्रिका चान्द्री प्रियङ्करी नाकुली दुर्लभा राष्ट्रा। गुणाः—कटूष्णा कफवातघ्नी चक्षुष्या दीपनी रसदा च। रा.नि.व.४।

श्वेतकन्दा। स्त्री। शुक्लातिविषायाम्। শাদা আতইচ। रा.नि.व.६।

श्वेतकपोतः। पुं। दर्व्वीकरसर्पविशेषे। सु.कल्प.४अ.।

श्वेतकमलम्। क्ली। श्वेतपद्मे। रा.नि.व.१०।

श्वेतकरवीरः । पुं । शुक्लपुष्पकरवीरवृक्षे । শাদা করবীফুলের গাছ । See करवीरः ।

श्वेतकाकः । पुं । शुक्लकाके । শাদা কাক । रावणकृतकार्त्स्न्यशतके ।

श्वेतकाञ्चनः । पुं । शुक्लपुष्पकाञ्चनवृक्षे । শ্বেত কাঞ্চন । प.मु. ।

श्वेतकाण्डा । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । শাদা দূর্ব্বা । रा.नि.व.८ ।

श्वेतकापोती । स्त्री । स्वनामख्यातमहौषधी । सु.चि.३०अ. ।

श्वेतकाम्बोजी । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । শাদা কূঁচ । रा.नि.व.३ ।

श्वेतकाष्ठा । स्त्री । श्वेतपाटलायाम् । শাদা পারুল । वै.निघ. ।

श्वेतकिणिही । स्त्री । शुक्लकटभीवृक्षे । तत्पर्य्यायाः,—महाश्वेतकटभी सिताखिकटभी गिरिकर्णिका गिरीयपक्षी कालिन्दी शतपत्रा विषघ्निका महाश्वेता महाभोगी । गुणाः—कृष्णकिणिह्या अधिकतराः । रा.नि.व.९ । See किणिही ।

श्वेतकुम्भिका (म्भी) । स्त्री । शुक्लपाटलवृक्षे । वै.निघ. ।

श्वेतकुरण्टकः । पुं । शुक्लझिण्ट्याम् । শাদা ঝাঁটি । गुणाः—तिक्तः केश्यः स्निग्धः मधुरः उष्णः तीक्ष्णः दन्तहितः वलिपलितकुष्ठवातरक्तदोषकफकण्डूविषघ्नश्च । वै.निघ. ।

श्वेतकुशः । पुं । शुक्लदर्भे । শাদা কুশ । तत्पर्य्यायाः,—सितदर्भः ह्रस्वकुशः ह्रस्वदर्भः पूतः यज्ञभूषणः यज्ञीयपत्रकः यज्ञः ब्रह्मपवित्रः तीक्ष्णः सूचीमुखः पुण्यतृणः पूततृणः बर्हिः । मूलगुणाः—हिमं वृष्यं मधुरं पित्तरक्तज्वरघ्नं तृष्णाश्वासकामलागानाशनञ्च । रा.नि.व. ८ ।

श्वेतकुष्ठम् । क्ली । श्वित्ररोगे । धवल । निदा. ।

श्वेतकुसुमा । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । শ্বেত নিশিন্দা । वै.निघ. ।

श्वेतकृष्णा । स्त्री । कीटजातिभेदे । तद्दंष्टे दाहशोफक्लेदा भवन्ति । सु.कल्प. ८अ. ।

श्वेतकेशः । पुं । रक्तशिग्रौ । লাল সজিনা । भटा. ।

श्वेतकोलः । पुं । शफरमत्स्ये । পুঁটী মাছ । त्रिका. ।

श्वेतखदिरः । पुं । शुक्लखदिरवृक्षे । পাপরী-খয়েরের গাছ । प. सु. । मं पाढ़रा खैर । कं बिलियतक्ति, पपरीखयेर । तें तेल्लचंड । तत्पर्य्यायाः,—कदरः श्वेतसारः कार्म्मुकः कुजकण्टकः सोमवृक्षः सोमवल्कः सोमसारः पथिद्रुमः । गुणाः—तिक्तः कषायः कटुः उष्णः दाहघ्नः कफवातव्रणघ्नश्च । रा.नि.व.८ । "........वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजिच्च ।" भा. ।

श्वेतगण्डा । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । वै. निघ. ।

श्वेतगरुत् । पुं । राजहंसे । अम. ।

श्वेतगुञ्जा । स्त्री । शुक्लगुञ्जालतायाम् । শাদা কূঁচ গাছ । तत्पर्य्यायाः,—श्वेतकाम्बोजी भट्टिका काकपीलुः काकादनी चक्रमत्स्या चूड़ाला चक्रिका चूड़ा दुर्गापा । गुणाः—तीक्ष्णा उष्णा च । तद्बीजं वान्तिजनकम् । तन्मूलं शूलविषघ्नम् । तत्पत्रं वश्यकर्म्मणि प्रशस्तम् । रा.नि.व. ३ ।

श्वेतघण्टा । स्त्री । नागदन्त्यां । হাতিশুঁড় । दन्त्याम् । रा.नि.व.५।६ ।

श्वेतघोषा । स्त्री । श्वेतकोषातक्याम् । শাদা ঘোষা । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

श्वेतचणकः । पुं । शुक्लचणके । শাদা ছোলা ।

श्वेतचन्दनम् । क्ली, पुं । (Santalum album.) स्वनामख्यातचन्दनवृक्षे । সারচন্দনের গাছ । प. सु. । See चन्दनम् ।

श्वेतचरणः । पुं । प्लवचर-जलज पक्षिविशेषे । सु.सू.४६अ. ।

श्वेतचामरः (पुष्पः) । पुं । काशतृणे । কেশে ঘাস । वै.निघ. ।

श्वेतचिल्लिः (ल्लिका) ल्ली । स्त्री । शुक्लवास्तुकशाके । श्वेतचिल्लीति भागीरथीतीरे प्रसिद्धा । শাদা বেতো । मं वाथुवा । कं बिलियचिल्लिके । वम्. लहुचाकदल । तत्पर्य्यायाः,—वास्तुकी सुपथ्या उपचिल्ली सितचिल्ली ज्वरघ्नी क्षुद्रवास्तुकी । गुणाः,—मधुरा क्षारा शिशिरा त्रिदोषघ्नी पथ्या ज्वरघ्नी च । रा.नि.व. ७ ।

श्वेतच्छदः । पुं । गन्धपत्र । বাবুই তুলসী । भ.च. । हंसे । हला. ।

श्वेतजयन्ती । स्त्री । शुक्लजयन्तीवृक्षे । श्वेत जयन्ती । भैष. कुष्ठ.चि. ।

श्वेतजरणः । पुं । शुक्लजीरके । शादा जीरा । वै.निघ. ।

श्वेतजलजम् । क्ली । कुमुदे । सेंदाफूल । वै.निघ. ।

श्वेतजीरकः । पुं । जीरकजीरके । शादा जीरा । मं पांढरे जीरे । कं बिळियजिरिगे । गुणाः—हिमी रुच्यः कटुः मधुरो दीपनः क्रमिघ्नः विषघ्नः चक्षुष्यः उदराध्मानहरश्च । रा.नि.व.६ ।

श्वेतटङ्क(ण)म् । क्ली । स्फटिकाटिकायाम् । स्फटिकिरि । प. मु. । टङ्कणक्षारभेदे । सोहागा, शादा सोहागा । तत्पर्य्यायाः,—लोहि सिन्धु सिन्धुकरं मालतीतीरसम्भवं शिवं द्रावकरं शीतधारं टङ्कणम् । तद्गुणाः—स्निग्धं कटु उष्णं कफवातघ्नम् आम-चय-श्वास-विष-कास मलघ्नञ्च । रा.नि.व.६ ।

श्वेततण्डुलमण्डम् । क्ली,पुं । धान्यपतण्डुलसिद्धमण्डे । आलो चालेर मण्ड । गुणाः— "मधुरं शीतलं किञ्चित् श्लेष्मलं शोषनाशनम् । वग्गरोगेद्दसंहृद्धं वातघ्नं श्वेततण्डुलम् ॥" चनि. १२ष. ।

श्वेततुलसी । स्त्री । शुभ्रपत्रतुलसीवृक्षे । प.मु. ।

श्वेतत्रिवृत् । स्त्री । शुक्लमूलत्रिवृति । शादा तेउड़ी । हिं श्वेतनिशोथर । गुणाः—"श्वेता त्रिवृत् रेचनी स्यात् स्वादुरुष्णा समीरहृत् । रुक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोषोदरापहा ॥" भा. ।

श्वेतदण्डा (ण्डी) । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । वै.निघ. ।

श्वेतदन्ता । स्त्री । नागदन्त्या । वै.निघ. ।

श्वेतदर्भः । पुं । शुक्लदर्भे । वै.निघ. ।

श्वेतदूर्व्वा । स्त्री । शुक्लदूर्व्वायाम् । प.मु. । बम्. पांढरीहरियाली । क विळियकुरुके । तैं शतदूर्व्वाल् । तत्पर्य्यायाः,—गोलोमी सिताख्या चण्डा भद्रा भार्गवी दुर्म्मरा गौरी विजयानन्ता अनन्ता श्वेता शिवा श्वेतकाण्डा प्रचण्डा सहस्रकाण्डा सहस्रपर्व्वा सहस्रवीर्य्या सुरवल्लभा शुभा सुपर्व्वा सितच्छदा सत्त्वा कच्छाग्रहन्त्री । गुणाः—शीतला मधुरा वान्तिपित्तघ्नी आमातीसारकासघ्नी रुच्या दाह-तृष्णाघ्नी च । रा.नि.व.८ । "श्वेता दूर्व्वा कषाया स्यात् स्वाद्वी अस्रा च जीवनी । तिक्ता हिमा विसर्पासवट्पित्तकफदाहहृत् ॥" भा. ।

श्वेतद्रुमः । पुं । वरुणवृक्षे । वरुण गाछ । वै. निघ. ।

श्वेतधातुः । पुं । दुग्धपाषाणे । स्फटिकड़ि । रा.नि.व.१२ ।

श्वेतधामा(न्) । पुं । कर्पूरे । समुद्रफेने । मे. ।

श्वेतधूनकम् । क्ली । शुक्लधूनके । रस.र.ज्वराति. चि. षडङ्गोदपाटरसे ।

श्वेतनाड़ी । स्त्री । खटिकायाम् । खड़ि । वै.निघ. । श्वेतापराजितायाम् । श्वेत अपराजिता । च.सू.४अ. ।

श्वेतनामा । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । वै. निघ. ।

श्वेतनिष्पावा । स्त्री । श्वेतपुष्पनिष्पावे । श्वेत शिम् । गुणाः—गुरुष्या मधुरा स्वल्पकषाया शीतला वातला बल्या श्वासानकरी पुष्टिकरी च । रा.नि.व.१६ ।

श्वेतपटलम् । क्ली । अभ्रकधातौ । अभ्र-विशेष । वै.निघ. ।

श्वेतपत्रम् । क्ली । श्वेतकमले । रा.नि.व.१० । चा.उ.५अ. । पुं । श्वेततुलस्याम् । प.मु. । राजहंसे । दुग्धदर्भे । शुभ्र शादा कुश । वै.निघ. । स्त्री (त्रा) । श्वेतशिंशपायाम् । शादा शिउ गाछ । रा.नि.व.६ ।

श्वेतपद्मम् । क्ली । शुक्लकमले । तत्पर्य्यायाः, —सिताम्भोजं हरिपद्मं सितालं पुण्डरीकं वारिजं हरिनेत्रं शरत्पद्मं शारदं शम्भुवल्लभम् । गुणाः,—मधुरं तिक्तं शीतलं पित्तासदाहशोषभ्रमनाशकञ्च । रा.नि.व.१० । See पुण्डरीकम् ।

श्वेतपर्णः । पुं । श्वेतार्के । प.मु. । स्त्री(र्णा) । वारिपर्णी । पाना । र.मा. ।

श्वेतपर्णासः । पुं । श्वेततुलस्याम् । तत्पर्य्यायाः,—अर्ज्जकः गन्धपत्रः कुठेरकः । प.मु. ।

श्वेतपाटला । स्त्री । शुक्लपुष्पपाटलवृक्षे । अटा. ।

श्वेतपारावतः । पुं । शुभ्रकपोते । शादा पायरा । वै.निघ ।

श्वेतपाषाणः । पुं । प्रस्तरभेदे । शादा पाथर । रो.धा.सं.रसप्रकरणे । स्फटिके । वै.निघ. ।

श्वेतपिङ्गः (लः) । पुं । सिंहे । त्रिका० ।

श्वेतपिण्डितकः । पुं । महापिण्डीतरौ, शुक्लमदने । श्वेत मयना गाछ । रा०नि०व०९ ।

श्वेतपुङ्खा । स्त्री । शुक्लशरपुङ्खायाम् । रा०नि० व०४ । शादा वननील ।

श्वेतपुनर्नवा । स्त्री । शुभ्रपुनर्नवायां । श्वेत पुनर्नवा । गुणाः—"कटुः कषायानुरसा पाण्डुघ्नी दीपनी परा । शोफानिलगरश्लेष्महरी ब्रध्नोदर-प्रणुत् ॥" भा०पु०र० ।

श्वेतपुष्पः । पुं । श्वेतसिन्धुवारवृक्षे । शादा निशिन्दा । जटा० । महाशणक्षुपे । शण । रा०नि० व०४ । सेवन्तीपुष्पवृक्षे । शेउती । वै०निघ०२भ० शोथज्व०चि०सेवन्तीयादि । वरुणवृक्षे । अर्कवृक्षे । वै०निघ० । क्ली । शुक्लपुष्पे ।

श्वेतपुष्पकः । पुं । करवीरवृक्षे । रा०नि०व०१० । श्वेतकासे । वै०निघ० ।

श्वेतपुष्पा । स्त्री । कोषातकीलतायाम् । शादा घोषा । र०मा० । श्वेतशणे । शादा शण । श्वेता-निर्गुण्ड्यां । शादा निशिन्दा । श्वेतगोकर्णिकायां । शादा अपराजिता । वै०निघ० । नागदन्त्याम् । काँकुडी । रा०नि०व०५ । मृगेर्वारौ । रा०नि०व०७ ।

श्वेतपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । रा०नि०व०२३ । महाशणपुष्पिकायाम् । बड़ शादा शण । रा०नि०व०४ ।

श्वेतपूरिका । स्त्री । खाद्यद्रव्यभेदे । यथा—"गोधूमचूर्णे च घृतं यावत् पिण्डत्वमाप्नुयात् । तावद्दत्वा जलेनाथ मर्दनीयं प्रयत्नतः । तस्यैव पूरिकाः कार्य्याः घृते पाच्याश्च ताः स्मृताः । शर्करा-सहिता जाता दुर्ज्जरा धातुवर्द्धकाः । स्निग्धाश्च गुरवः पित्तवातनाशकरा मताः ॥" वै०निघ० ।

श्वेतप्रसूनकः । पुं । शाकवृक्षे । शेगुन गाछ । श०मा० ।

श्वेतफला । स्त्री । शुक्लपुष्प-वृहत्याम् । शादा व्याकुड़ । रा०नि०व०४ ।

श्वेतभण्टिका । स्त्री । शुक्लकाकमाची । वै०निघ० ।

श्वेतभण्डा । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । शादा अपराजिता । र०मा० ।

श्वेतभृङ्गराजः । पुं । (Heliotropium brevipolium.) शुक्लपुष्प-भृङ्गराजे । शादा भीमराज । हिं सफेद भांरा । See भृङ्गराजः ।

श्वेतमञ्जरी । स्त्री । चुञ्चुपणे । वै०निघ० ।

श्वेतमण्डलः । पुं । मण्डलीसर्पविशेषे । सु० कल्प०४अ० ।

श्वेतमन्दारः (कः) । पुं । श्वेतार्कवृक्षे । श्वेत आकन्द गाछ । बम्० श्वेतमन्दार । कं बिलिय मन्दारण । तत्पर्य्यायाः,—पृथ्वीकुरवकः दीर्घा-युष्यः दीर्घालर्कः सितालर्कः सिताह्वयः । गुणाः—अत्युष्णः तिक्तः मलशोधनः मूत्रकृच्छ्र-कृमिघ्नश्च । रा०नि०व०१० ।

श्वेतमरिचम् । क्ली । Seeds of Hyperanthira moringa. शोभाञ्जनबीजे । सजिनार बीज । र०मा० । मं पांढरे मिरियें । कं बिलियमेणसु । तं तेल्लमिरियालु । गुणाः—कटूष्णं विषघ्नं भूतघ्नं दृष्टिरोगघ्न युक्त्या रसायनमपि भवति । रा०नि०व०६ । "सैन्धवं श्वेतमरिचम् ।" च०द०ज्व०चि०नस्ये । पुं । श्वेतशिग्रौ । रा०नि०व०७ ।

श्वेतमहोटिका । स्त्री । श्वेतबृहत्याम् । शादा बृहती । रा०नि०व०४ ।

श्वेतमूलः (ला) । पुं, स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै०निघ० ।

श्वेतमृगः । पुं । भूशयमृगविशेषे । च० ।

श्वेतयूथिका । स्त्री । शुक्लयूथिकायाम् । शादा यूँई । वै०निघ० ।

श्वेतरञ्जनम् । क्ली । शीसके । शब्दकल्पः ।

श्वेतरत्नम् । क्ली । स्फटिके । प०मु० ।

श्वेतराजिः (जी) । स्त्री । चिचिण्ड । चिचिंदा । भा०पू०१भ०शा०व० ।

श्वेतराजिका । स्त्री । श्वेतपीतसर्षपे, राजिकायाम् । राई । रा०नि०व०१६ ।

श्वेतरास्ना । स्त्री । श्वेतपुष्प रास्नाविशेषे । भूरिप्र० ।

श्वेतरो(लो)ध्रः । पुं । पट्टिकारोध्रे । शुक्ल लोध । वै०निघ० २भ०ज्व०चि० । रा०नि०व०६ ।

श्वेतरोहितः । पुं । शुक्लपुष्परोहितकवृक्षे । शादा रोड़ा, अमना । तत्पर्य्यायाः,—सितपुष्पः सिताह्वयः सिताङ्गः शुक्लरोहितः लक्ष्मीवान् नाम

वल्लभः। गुणाः—कटुः स्निग्धः कषायः शीतलः क्रिमिदोषघ्नः व्रणघ्नः श्लीपद-रक्त-नेत्ररोगनाशकश्च। रा.नि.व.८।

श्वेतलक्ष्मणा। स्त्री। श्वेतकण्टकार्य्याम्। भा॰। कण्टिकारी। वै.निघ.।

श्वेतवचा। स्त्री। शुक्लवचायाम्। भा॰। वचं। प.मु.। मं पांढरे वेखण्ड। कं बिलियबजे। तत्पर्य्यायाः,—मेध्या षड्ग्रन्था दीर्घपत्रिका तीक्ष्णगन्धा हैमवती मङ्गल्या। गुणाः—इष्या मति मेधायुः-कफघ्नी भूत-वात-क्रिमिघ्नी दीपनी च। अपिच—"पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा। हैमवत्युदिता तद्वत् शूलं हन्ति विशेषतः॥" अतिविषायाम्। आतईच। रा.नि.व.६।

श्वेतवर्णकम्। क्ली। श्वेतरक्तचन्दने। वै.निघ.।

श्वेतवर्णा। स्त्री। वराटकभेदे। भा॰। वर्ण कड़िविशेष। रा.नि.व.१३। श्वेतपुष्पपाटलवृक्षे। শ্বেত পারুল গাছ। वै.निघ.।

श्वेतवर्वरकम्। क्ली। वर्वरचन्दने। रा.नि.व.१२।

श्वेतवर्वरिका। स्त्री। शुक्लतुलस्याम्। শ্বেত তুলসী। रा.नि.व.१०। रावणकृतहहमनकके।

श्वेतवल्कलः। पुं। उदुम्बरवृक्षे। যজ্ঞডুমুর গাছ। शटा.।

श्वेतवल्ली। स्त्री। शुक्लवास्तुके। वै.निघ.।

श्वेतवारिजम्। क्ली। श्वेतपद्मे। भा॰। पद्म-फूल। रा.नि.व.१०।

श्वेतवार्त्ताकिनी (की)। क्ली। श्वेतबृहत्यां। रा.नि.व.४।

श्वेतवाहः (नः)। पुं। अर्ज्जुनवृक्षे। অর্জ্জুন গাছ। "श्वेतवाहः प्रकीर्य्यः।" वा.सू.१५अ.असनादिः।

श्वेतविट्कता। स्त्री। कफाधिक्यजन्यशुक्लपुरीषतायाम्। वै.निघ.।

श्वेतवीजः। पुं। श्वेतकुलत्थे। শ্বেত কুলত্থ কলাই। रा.नि.व.१६।

श्वेतवुह्ना। स्त्री। स्वनामख्यातलताविशेषे। "श्वेतवुह्ना कपोतस्तु वनतिक्ता विसर्पिणी। शङ्खिनी काकचिञ्चा च गिरिजा धूम्रच्छदा॥" भा॰। ठोणा। प.मु.।

श्वेतबृन्ताकः। पुं। शुक्लवार्त्ताकी। वै.निघ.।

श्वेतबृहती। स्त्री। शुक्लपुष्पक्षुद्रबृहत्यां। भा॰। बृहती। कं बिलियगुल्लु। बम्. पांढरी डोरली। तत्पर्य्यायाः—श्वेतसहोटिका श्वेतसिंही श्वेतफला श्वेतवार्त्ताकिनी श्वेता। गुणाः—दातश्लेष्मघ्नी रुच्या रसनयोगेन नानानेत्ररुजापहा। रा.नि.व.४।

श्वेतबृक्षः। पुं। वरुणवृक्षे। বরুণ গাছ। प.मु.।

श्वेतवेतसः। पुं। जलवेतसे। वै.निघ.।

श्वेतशरपुङ्खा। स्त्री। शुक्लपुष्पशरपुङ्खायाम्। भा॰। शरपुङ्खा। हिं श्वेतसरफोंका। तत्पर्य्यायाः,—श्वेतपुङ्खा शुभ्रपुङ्खा सितशायिका सितपुङ्खा। गुणाः—कटूष्णा वातरोगक्रिमिघ्नी च। रा.नि.व.४।

श्वेतशा(सा)रिवा। स्त्री। शारिवाभेदे। अनन्तमूल। सा च दुग्धगर्भा व्रततिः। भा.पू.१भ.। गुणैः कृष्णशारिवासदृशी। गुणाः—"श्वेता तु शारिवा शीता मधुरा शुक्रला गुरुः। स्निग्धा तिक्ता सुगन्धिश्च कुष्ठकण्डूज्वरापहा। देहदौर्गन्ध्याग्निमान्द्य श्वास-कासास्रचोहरा। आमविदोषविषहृत् रक्तदृक् प्रदरापहा। कफातिसार-तृड्दाह-रक्तपित्तहरा परा॥" वै.निघ.। See अनन्ता।

श्वेतशाल्मलिः। पुं। (Eriodendron anfractuosum.) White cotton tree. शुक्लपुष्पकिंशुकवृक्षे। শ্বেত শিমুল গাছ। हिं सेनिवल हतियान। ता. इलवम्। Watts.

श्वेतशिंशपा। स्त्री। श्वेतपत्रशिंशपावृक्षे। भा॰। शिशु गाछ। मं बम्. पांढरा शिंशपा, शिसव। कं बिलिय इवोडु। तत्पर्य्यायाः,—श्वेतपत्रा श्वेतपिच्छिका सितशिंशपा। गुणाः—तिक्ता शीतला पित्तदाहहरी च। रा.नि.व.९।

श्वेतशिग्रुः। पुं। श्वेतपत्रपुष्पशिग्रुवृक्षे। শ্বেত শজিনা গাছ। मं बम्. पांढरा शेवगा। कं बिलियनुग्गि। तत्पर्य्यायाः,—सुतीक्ष्णः सुखमङ्गः सिताह्वयः सुमूलः श्वेतमरिचः रोचनः मधुशिग्रुकः। गुणाः—कटुः तीक्ष्णः शोफानिलघ्नः अङ्गव्यथाहरः रुच्यः दीपनः मुखजाड्यहरश्च। रा.नि.व.७।

श्वेतशिम्बा(म्बिः,म्बी)कः। स्त्री, पुं।

राजशिम्ब्याम्। শ্বেত শিম্। र.मा.। भा.पू.१भा. धा.व.। See शिम्बः।

श्वेतशिला। स्त्री। श्वेतपाषाणभेदे। শ্বেত পাথরকুচি। गुणाः—हिमा स्वादुः मेहकृच्छ्री मूत्ररोधाश्मरीमूत्रघातविनाशी च। रा.नि.व.८।

श्वेतशृङ्गः। पुं। यवे। जटा.।

श्वेतशूकः। पुं। यवे। रा.नि.व.२१।

श्वेतशूरणः। पुं। वनशूरणनाम-कन्दशाके। बुनो ওল। सं वम्. पांढरा सुरण। कं बिलिय सुरण.। गुणाः—रुच्यः कटुकः क्रमिघ्नः गुल्मशूलघ्नः अरोचकहरश्च। रा.नि.व.७।

श्वेतशेफालिका। स्त्री। शुक्लशेफालिकावृक्षे। शब्दः।

श्वेतश्रेष्ठः। पुं। चन्दनवृक्षे। वै.निघ.।

श्वेतसर्जः। पुं। श्वेतधूपके। শ্বেত ধুনা। गुणाः—आमातिसारनाशनः अग्निदीप्तकृत् व्रणघ्नः पाददारिनिवारकश्च। शब्दः।

श्वेतसर्षपः। पुं। शुक्लसर्षपे। শ্বেত সরিষা, রাই। प.मु.।

श्वेतसारः। पुं। श्वेतखदिरे। रा.नि.व.८।

श्वेतसिंही। स्त्री। श्वेतकण्टकार्याम्। रा.नि.व.४।

श्वेतसुरसा। स्त्री। श्वेतनिर्गुण्ड्याम्। अमरः। श्वेतपुष्पतुलसीवृक्षे। শ্বেত তুলসী গাছ। सु.सू. सुरसादिः। "सुरसा श्वेतसुरसा" श्वेतशेफालिकायाम्। च.सू. शिरोविरेचने।

श्वेतसुरा। स्त्री। सुराभेदे। শ্বেত মদ। रा.म.।

श्वेत(ता)स्यन्दा। स्त्री। श्वेतापराजितायाम्। रा.नि.व.३।

श्वेतहनुः। पुं। राजिमत्सर्पविशेषे। "तद्विषः त्वगादीनां शुक्लत्वं शीतज्वरो रोमहर्षः स्तब्धत्वं गात्राणामदंशशोफः सान्द्रकफप्रसेकः छर्दिरभीक्ष्णमक्ष्णोः कण्डूः कण्ठे श्वयथुर्घुर्घुरकः उच्छ्वासनिरोधः तमःप्रवेशः, श्लेष्मजाः कफवेदना भवन्ति।" सु. कल्प.४अ.।

श्वेतहरः। पुं। महाशालवृक्षे। वै.निघ.।

श्वेता। स्त्री। शरीरे सप्तमकलायामत्वचि। सा व्रीहेर्द्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना। सु.शा.४अ.। शर्करायाम्। চিনি। रा.नि.व.१४। स्फटिकारिकायाम्। ফটকিরি। भा.। दूर्वायाम्। শাদা দূর্বা। मत्स्यण्डयाम्। খাঁড় গুড়। रा.नि.व.२३। श्वेतवचायाम्। শ্বেত বচ। सु.सू. ३८अ.। श्वेतकाञ्चने इति हारा:, वै.निघ. उन्मा. चि.। श्वेतदूर्वायाम्। रा.नि.व.८। श्वेतशिरीषे। अतिविषायाम्। আতইচ। प.मु.। काष्ठपाटलायाम्। কাঁটাশিরীষ। र.मा.। वराटिकायाम्। কড়ি। मे.। गाम्भारीवृक्षे। গাম্ভার গাছ। रा.नि.व.९। अपराजितायाम्। भा.म.४भा.,सु.री.चि.। श्वेतकण्टकार्याम्। श्वेतकटफलायाम्। पाषाणभेदे। रा.नि.व.४५। श्वेतापराजितायाम्। শ্বেত অপরাজিতা। रा.नि.व.३। च.द.उन्मा.चि.। सुराभेदे। মাদকদ্রব্য বিশেষ। शर्कराजातसुरायाम्। सा श्वेतपुनर्नवादि शालिपिष्टकृतमधवा। भा.। गुणाः—"कासार्शोग्रहणीश्वासप्रतिश्यायविनाशिनी। श्वेता मूत्रकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा।" सु.सू.४५अ.। वंशरोचनायाम्। रा.नि.व.६। शुक्लत्रिवृतायाम्। শ্বেত তেউড়ী। शुक्लगुञ्जायाम्। শাদা কুঁচ। श्वेतशारिवायाम्। अनन्तमूल। वै.निघ.।

श्वेताञ्जनम्। क्ली। शुक्लाञ्जने। শাদা আঁজন, শাদা সুর্মা। इदं सौवीरमुच्यते। वै.निघ.।

श्वेताढ्की। स्त्री। श्वेतपुष्पाढक्याम्। শাদা অড়হর। गुणाः—दीपनी। रा.नि.व.१६।

श्वेतात्रिवृत्। स्त्री। शुक्लमूलत्रिवृति। শ্বেত তেউড়ী। तत्पर्यायाः,—त्रिभण्डी त्रिवृता त्रिपुटा सर्वानुभूती सरला निशोत्रा रेचनी। गुणाः—मधुरा उष्णा रूक्षा रेचनी वातपित्तशोथोदरनाशिनी च। भा.।

श्वेताद्रिकर्णिका। स्त्री। शुक्लगिरिकर्णिकायाम्। वा.उ ५अ.।

श्वेतापराजिता। स्त्री। शुक्लपुष्पापराजितायाम्। শাদা অপরাজিতা। सं वम्. पांढरी सुपर्णी। कं बिलिय गिरिकर्णिके। तत्पर्यायाः,—श्वेता श्वेतभद्रा दधिपुष्पिका सितपुष्पी श्वेतस्यन्दा श्वेताभद्रा। गुणाः—हिमा तिक्ता विषदोषद्रवहरी चक्षुष्या त्रिदोषघ्नी च। रा.नि.व.३।

श्वेताभद्रा। स्त्री। श्वेतगोकर्णी। শাদা অপরাজিতা। वै.निघ.।

श्वेताभ्रम्। क्ली। श्वेतवर्णाभ्रे। শাদা অভ্র। रा.नि.व.१३। See अभ्रम्।

श्वेताम्ब(व)रः । पुं । सुनिषण्णशाके । रा.नि.व.४ ।

श्वेताम्लिः (का) । स्त्री । पीठौंड़ीति प्रसिद्ध वृक्षविशेषे, अम्लिकायां । बं पीठौड़ी । कं विलिय हुलि । तत्पर्य्यायाः,—अम्लिका पिठौडी पिण्डिका । गुणाः—रुच्या मधुरा पित्तघ्नी बलप्रदा च । रा.नि.व.४ ।

श्वेतायुग्मम् । क्ली । अपराजितादये । एका किणिहिसञ्ज्ञा, अन्या गवाश्वेता पालिन्दीकन्या च । "श्वेतायुग्मं तापघ्नानाञ्च हन्तः ।" वा.गृ.१५ अ.अदण: ।

श्वेतारिरसः । श्वेतकुष्ठघ्नो रसः । पाठः—"शुद्धसूतं समं गन्धं त्रिफला भृङ्गवाकुची । भल्लातको तिलः कृष्णो निम्बवीजं समं समं । मर्दयेद् भृङ्गराजाद्यैः शोष्यं देयं पुनः पुनः । इत्थं कुर्य्यात्त्रिसप्ताहं रस. श्वेतारिको भवेत् ॥" अनु. घृत मधुनी । रस.चि. ।

श्वेतार्कः । पुं । शुभ्रपुष्पार्कवृक्षे । श्वेत आकन्द । तत्पर्य्यायाः,—तपन. प्रतापः क्षीरार्कक: गरंरा-पुष्पः श्वेतः कालोलः गणरूपकः वसुकः मन्दार. सदापुष्पः हस्तमालिका वेधाः शम्भुः । See शुक्लार्कः ।

श्वेतालुः । पुं । शुक्लवर्णालुके, महिषकन्दे । गुणाः—कटुः उष्णः कफ-वातघ्नः मुखजाड्यहरः रुच्यश्च । रा.नि.व.७ ।

श्वेतावलोकनः । पुं । शुक्लनेत्रतादृप-कफजन्य-रोगविशेषे । निदा. ।

श्वेताश्वः । पुं । पैठर्य्ये । घोड़ाशुठी । प.मु. ।

श्वेताह्वा । स्त्री । शुक्लगोकर्णाम् । वै.निघ. । सितपाटलायां । श्वेत पारुल । रा.नि.व.१० ।

श्वेताह्वः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९अ. । See सोमः ।

श्वेताक्षुद्रा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै.निघ ।

श्वेतेक्षुः । पुं । श्वेतवर्णेक्षौ । शादा आख । बम्. पाँड़रा ऊंस । कं बिलिय कब्बु । तत्पर्य्यायाः,—सितेक्षुः कान्तेक्षुः वंशपत्रकः सुवेशः पाण्डुरेक्षुः । गुणाः—कठिनः रुच्यः गुरुः कफमूत्रकृत दीपनः पित्तदाहघ्नः विपाके च कोष्णः । रा.नि.व.१४ । वात-पित्तप्रशमनः रुच्यः अन्तर्विदाही कफकृत् । अत्रि.१०अ. ।

श्वेतैरण्डः । पुं । शुक्लैरण्डवृक्षे । शादा रेड़ि । हिं सफेद एरण्ड । बं पांढरे एरंडु । गुणाः—"कटुकः श्वेत एरण्डश्चोष्णवीर्यो गुरुः स्मृतः । वातोदावर्त्तकफहृज्ज्वरकासोदरापहः । शोथ-शूल-कटीवस्तिशिरोरुग्नाशनः स्मृतः । श्वासानाहकुष्ठ-प्रमेहगुल्मप्लीहामयपित्तहा । प्रशंसितोऽवातरक्तमेदोऽन्त्र-वर्द्धनप्रणुत् ।" वै.निघ. ।

श्वेतोत्पलम् । क्ली । शुक्लकुमुदपुष्पे । शादा हेलाफूल ।

श्वेतोदरः । पुं । दर्वीकरसर्पविशेषे । "तद्विषेण त्वगादीनां कृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धिवेदना कटी-पृष्ठ-ग्रीवादौर्बल्यं जृम्भणं वेपथुः स्वरावसादो घुर्घुरको जड़ता शुष्कोद्गारः कासश्वासौ हिक्का वायोरूर्द्धगमनं शूलोद्वेष्टनं तृष्णा लालास्रावः फेनागमनं स्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति ।" सु.कल्प.४अ. ।"

श्वेतोन्मत्तः । पुं । शुक्लपुष्पधुस्तूरवृक्षे ।

श्वेत्रम् । क्ली । श्वित्ररोगे । धवल । अ.टी. ।

प ।

पः । पुं । कैशे । एका. ।

पटिः (टी) । स्त्री । शय्याम् । शठी । वा.चि.६अ. ।

पट्कम् (कटु) । क्ली । त्रिकटु-चव्य-चित्रक-पिप्पलीमूलेषु । वै.निघ.२अ.वा व्या.मत्यठोला.चि. ।

षट्कनिघण्टुः । पुं । वैद्यकनिघण्टुभेदे ।

षट्कोणम् । क्ली । हीरके । वै.निघ. ।

षट्चरणः (पदः) । पुं । भ्रमरे । हला. । यूकायां । रा.नि.व.१९ ।

षट्चरणयोगः । पुं । षड्चरणयोगे । सियो. षा.व्या.चि. ।

षट्पदघाती (इन्) । पुं । स्वर्णचम्पके । वै. निघ. ।

षट्पदद्रुमः (प्रियः) । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । पुनाङ् गाछ । वै.निघ. । नागकेशरपुष्पवृक्षे । श. मा. । स्त्री (या) । वनमल्लिकायां । वै.निघ. ।

षट्पदमोदिनी । स्त्री । मर्कूलवृक्षे । बाबला गाछ । वै.निघ. ।

षट्प(पा)दा (दी) । स्त्री । कीटभेदे । गंध्रा फड़िं । इं.च. । "आपाण्डुवर्णा कपिला हरिता च प्रजायते । महोदरा च षट्पादी सूक्ष्मवक्त्रोत्तमा- ङ्गिका । षट्पदी नाम........ ॥" ज.द. ।

षट्पदातिथिः । पुं । आम्रवृक्षे । त्रिका. । स्वर्णचम्पके । वै.निघ. ।

षट्पदाधारः । पुं । कदम्बवृक्षे । कदम गाछ । वै.निघ. ।

षट्पदानन्दवर्द्धनः । पुं । देवबर्ब्बुरे । वै. निघ. । किङ्किरातवृक्षे । अशोक गाछ । रा. नि.व.१० ।

षट्पदानन्दा । स्त्री । वार्षिकीमल्लिकायाम् । बेलमल्लिका । भा. ।

षट्पदालयः । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । वै.निघ. ।

षट्पदीभवः । पुं । गन्धपतङ्गभक्षणजन्यान्त्र- रोगे । लक्षणं यथा—"ग्रासमध्यगतं वाद्या ये भवन्ति सुदारुणम् । तेषां शोथश्च मूर्च्छा च भ्रमः श्वासश्च जायते ॥" ज.द. ।

षट्भद्रिका । स्त्री । बालरोगघ्नं औषधम् । पारसीय यमानिका-घन-कणा-शृङ्गी-पिङ्गला रजनीनां चूर्णं । वा. ।

षट्लवणम् । क्ली । सर्वलवणोपेते पञ्चलवणे । "काचसैन्धवसामुद्रविड्सौवर्चलैः समैः । स्यात् पञ्च- लवणं तच्च सद्भिदितं षडाह्वयम् ॥" रा.नि.व.२२ ।

षट्लौहसम्भवम् । क्ली । शिलाजतुनि । वै. निघ. ।

षड्गः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४ ।

षड्ङ्गः । पुं । गोक्षुरक्षुपे । গোখুরী । वै.निघ. । क्ली । देहस्य षडवयवे । तद् यथा—"जङ्घे बाहू शिरो मध्यं षडङ्गमिदमुच्यते ।" षड्विध-गव्य- द्रव्ये । यथा—"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना । षडङ्गमेतन्माङ्गल्यं पवित्रं सर्व्व. गवां ॥"

षड्ङ्गघृतम् । क्ली । अतिसारे घृतम् । पाठः —"वत्सकस्य च बीजानि दार्व्वीया त्वच उत्तमाः । पिप्पली शृङ्गवेरञ्च लाक्षा कटुकरोहिणी । षड्भि- रेभिर्घृतं सिद्धं पेयं मण्डावचारितम् ॥" च.द. । इदं चतुर्गुणजलैः पाच्यम् ।

षड्ङ्गयूषः । पुं । षडङ्गपानीये । तत्र मुस्तपर्प्पट- कोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः समभागैः म. २ तो. वारि ४ श शे. २ श. । मूता, ক্ষেৎপাবড়া, বেণার মূল, রক্তচন্দন, বালা, শুঁট বা হরী- তকী । भैष. ।

षड्पणम् । क्ली । समरिचपञ्चकोले । "पञ्च- कोलं समरिचं षड्पणमुदाहृतम् ।" च.द. । गुणाः —पञ्चकोलसमं रुच्यमुष्णं विषघ्नञ्च । भा.पू.१भ. ।

षड्गुणवलिजारित-मकरध्वजः । पुं । षड्गुणगन्धकजारित रसेन साधिते मकरध्वजे । षड्गुण-बलिजारण विधिर्यथा,—सूतप्रमाणं सिक्त- ताल्ययन्त्रे दत्त्वा वलिम् मृदघटितेऽल्पभाण्डे । तेनावशेषेऽत्र रसं निदध्यात् मषाईकायं प्रविलोक्य भूयः । आषड्गुणं गन्धकमल्पमल्पं चिपेदसौ— जीर्णवलिर्बली स्यात् । रसेषु सर्व्वेषु नियोजितो- ऽयमसंशयं हन्ति गदं समेत ॥"

षड्ग्रन्थः । पुं । करञ्जवृक्षे । কাঁটাকরঞ্জ । अम. । स्त्री (न्था) । महाकरञ्जवृक्षे । उहरकरञ्ज । रा. नि.व.९ । शुक्लवचायाम् । शठ्याम् । শঠী । रा.नि. व.६ । वचायाम् । বচ । भा. । "ब्राह्मी-कुष्माण्ड- षड्ग्रन्था: ।" भा.म.१भ. । वै.निघ.२भ.वहणौषि. चन्दनाद्यघृते । पिप्पलीमूले । वै.निघ.२भ.ज्व.चि. दशमूलकषाये ।

षड्ग्रन्थिः । , स्त्री । पिप्पलीमूले । चि.क्र.क. । वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि. । (न्थी) वचायां । श.र. ।

षड्ग्रन्थिका । स्त्री । चामहरिद्रायाम् । शटी । चम० ।

षड्धरणः । पुं । वातव्याधौ योगविशेषे । "चित्रकेन्द्रयवा-पाठा-कटुकातिविषाभयाः । वात-व्याधिप्रशमनो योगः षड्धरणः स्मृतः ॥" सु.चि. ४ऽ. । पञ्चरक्तमांशोऽयं योगः पचगुञ्जामात्रेण प्रयोद्यः ।

षड्भुजा (रेखा) । स्त्री । खर्मुज इति ख्याते फलशाके । খরমুজা । तत्पर्य्यायाः,—मधुफला षड्रेखा पद्ममुखा वृत्तकर्कटी तिक्तफला चित्रा मधुपाका वृत्तैर्वारुः पद्ममुखा । फलगुणाः—तिक्तं बाल्ये तदनु मधुरं किञ्चिदम्लञ्च पाके स्निग्धं चेत् तदमृतसमं तर्पणं पुष्टिदायि । हृद्यं दाहश्रमवि-शमनं मूत्रवृद्धिं विधत्ते पित्तोन्मादापहरकफदं षड्भुजं वीर्य्यकारि ॥" रा.नि.व.७ ।

षड्रसः । पुं । मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायेषु । रा.नि.व.२० । गुणाः स्वस्वपर्य्याये मन्त्याः ।

षड्रसनिघण्टुः । पुं । वैद्यकग्रन्थविशेषे ।

षड्रेखा । स्त्री । षड्भुजायाम् । খরমুজা ।

षड्बिन्दुतैलम् । क्ली । शिरःपीड़ाया तैलम् । तिलतैलं ४ श. छागदुग्धं ४ श. भृङ्गराजरसः १६ श. । कल्कार्थं—एरण्डमूलं तगरपादुका शतपुष्पा जीवन्ती रास्ना सैन्धवं गुड़त्वक् विड़ङ्गं यष्टिमधु शुण्ठी प्र.६ तो. ३ मा. २ र. । भैष. ।

षण्डः (कः) । पुं । योनिरोगविशेषे । लक्षणम् —"योनौ वातोपतप्तायां स्त्री गर्भे बीजदोषतः । नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात् षण्डसंज्ञानुपक्रमा ॥" वा.उ.३३ष. । नपुंसके । षण्डो द्विविधः—ईर्ष्या-षण्डश्च । तयोः ईर्षोर्लक्षणं—"यो भार्य्याया-मृतो मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते । ततः स्त्रीचेष्टिता-कारो जायते षण्डसञ्ज्ञितः ॥" इषभे ।

षण्डालः (ला, ली) । पुं, स्त्री । तैलमान-भेदे । ছটাক্ । स्त्री । सार्य्याम् । कामुक्याम् । विका. ।

षण्ढः । पुं । नपुंसके । हे.च. । इषभे ।

षण्मुखा । स्त्री । खर्मुज इति ख्याते फलशाके । খরমুজা । वै.निघ. ।

षष्टिः (कः) । पुं, स्त्री । षष्टिदिनपक्वशालि-धान्यविशेषे । ষেটে ধান । तत्पर्य्यायाः,—षष्टिः षष्टिकः षष्टिका षष्टिशालिः स्निग्धतण्डुलः । तस्य लक्षणं—"गर्भस्था एव ये पाकं यान्ति ते षष्टिका मताः ।" स द्विधा गौरनीलभेदात् । गुणाः—"गौरो नीलः षष्टिकोऽयं द्विधा स्यादाद्यो रुच्यः शीतलो दोषहारी । बल्यः पथ्यो दीपनो वीर्य्यवृद्धिं दत्ते चास्मात् किञ्चिदूनो द्वितीयः ॥" षष्टिशालिर्मागधदेशे प्रसिद्धः । रा.नि.व.१६ । च. सू.४ष. । पुनः तद्भेदाः—"षष्टिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुन्दकौ । महाषष्टिक इत्याद्याः षष्टिकाः समुदाहृताः ॥" भा. । षष्टिक कङ्गुक मुकुन्दक-पीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्प-महाषष्टिक चूर्णक-कुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः । सु.सू.४६ऽ. । गुणाः—"षष्टिका मधुराः शीता लघवो बद्धवर्चसः । वातपित्तप्रशमनाः शालिभिः सदृशा गुणैः ॥" भा. पू.१भ.धा.व. । शीतो गुरुस्त्रिदोषघ्नः मधुरश्च । चक्र.१५ष. । वैभिकषष्टिकः पित्तलश्च । राज. ३ष. । विशेषाः पर्य्याये मन्त्याः ।

षष्टिकान्नम् । क्ली । षष्टिकभक्ते । गुणाः— "षष्टिकान्नञ्च शालीनामोदनं दीपनं मतं । बल्यं नेत्र्यं पाचनञ्च त्रिदोषशमनं मतम् । क्षयरोगं विषञ्चैव नाशयेदिति कीर्त्तितम् ॥" वै.निघ. ।

षष्टिजः । पुं । षष्टिकशालौ । रा.नि.व.१६ ।

षष्टिवासरजः । पुं । षष्टिकशालिधान्ये । रा. नि.व.१६ ।

षष्टिशालिः । पुं । षष्टिकशालौ । ষেটে ধান । [रा.नि.व.१६ ।

षष्टिहायनः । पुं । षष्टिकशालौ । हस्तिनि ।

षष्ठान्नकालकम् । क्ली । द्व्यन्तरव्यन्तरभुक्ते । विका. ।

षाड़वः । पुं । रसे । रागे । त्रिका. । मधुराम्ल-संयोगविशेषे । च.द.छर्दि.चि. । See खाड़वः ।

षाण्ढ्यम् । क्ली । षण्ढतायाम् । लिङ्गानुत्थाने । च.द.वृष्य.चि. ।

षोड़शाङ्घ्रिः । पुं । कर्कटे । কাঁকড়া ।

षोड़शावर्त्तः । पुं । शङ्खे ।

षोड़शिका (शी) । स्त्री । पलपरिमाणे । च.तो. च.कल्प.१२ष. । तोलकद्वयमाने । प.प्र.१ख. ।

ष्ठी(ष्ठे)वनम् । क्ली । मुखनीहरणे । থুথু ফেলা । मा.नि. ।

सः । पुं । सर्पे । पक्षिणि ।

संकम् । क्ली । पीतकाष्ठे, आतुकादिसमपीतकाष्ठे । श.च. । त्रि । सङ्कुचितजानौ । श.टी.भ. । स्त्री (का) । चैतन्ये । नास्ति । श.टी.भ ।

संयः । पुं । अस्थिकङ्काले । अस्थिपञ्जर । श.च. ।

संयमः । पुं । भये । भा.म.४भ.नै.रो.चि. ।

संयमनम् । क्ली । निरोधे । मे. ।

संय(या)वः । पुं । घृत क्षीरादिपक्व गोधूमे । घेराकोति लोके । स च मधुमस्तक: मधुनोपलिप्त: । भा.म.४भ.शि.रो.चि. । "मधुमस्तक संयाव घृतपूपो विशेषत: । समितामस्तुदुग्धेन खण्डे सामरिचार्द्रकै: । घृतपक्वं पिबेत् खण्डे संयावो हंसणो गुरु: ॥" राज.१प. करञ्जिकायां । लताकरञ्ज । वै.निघ. ।

संयुक्ता । स्त्री । आवर्त्तकीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

संयोगः । पुं । द्वयोर्बहूनां वा द्रव्याणां संहतौ । च.वि.१अ. ।

संयोगविरुद्धः । त्रि । संयोगेन विपरीतफलकारके, पयोमांसादौ । तच्च नानारोगहेतु: यथा —"रक्तान्ध-वीसर्पं दकोदराणां विस्फोटकोन्माद भगन्दराणां । मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां पाण्डु-मयस्यामविषस्य चैव । किलासकुष्ठग्रहणीगदानां शोथाम्लपित्तज्वरपीनसानां । सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥"

संयोजनम् । क्ली । मैथुने । संयोगे ।

संरब्धः । त्रि । विशालमूले । सु.चि.१अ. ।

संरम्भः । पुं । शोके । भा.म.४भ.नै.रो.चि. । आयतौ । क्रोधे । आटोपे । सिका. ।

संरम्भी (म्भिन्) । त्रि । आयते । सु.नि.४अ. ।

संलपनम् । क्ली । प्रलापे । सु.सू.२५अ. ।

संलयः । पुं । निद्रायाम् । हे.च. ।

संवरः । पुं । सत्त्वे । मत्स्यभेदे । हरिणभेदे । शम्बर मृग । क्ली । जले । शब्दकल्प: ।

संवरणः । पुं । सदुपलतायाम् । शशा गाछ । वै.निघ. ।

संवर्णम् । क्ली । शिङ्घानके । शिकनि, पोंटा ।

संवर्त्तः (कः) । पुं । विभीतकवृक्षे । रा.नि. व.११ । मुस्तके । च.चि.३अ. ।

संवर्त्तिः (का) । स्त्री । पद्मस्य केशरसमीपस्थ-दले । पद्मेर कचि पापड़ी । "संवर्त्तिका नवदलम् ।" अम. । भा. ।

संवर्द्धकः (नः) । त्रि । वृद्धिकारके । दीपने । हे.च. । व्याक. ।

संवहनम् । क्ली । शरीरमर्दने । वा.चि.७अ. ।

संवाटिका । स्त्री । शृङ्गाटके । पानिफल । जटा. ।

संवाहः (कः) । पुं । शरीरमार्जके । जटा. । सिका. ।

संवाहनम् । क्ली । अङ्गमार्जने, अङ्गमर्दने । गा टेपा । मे. । वा.चि.६अ. । गुणाः —"संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं सुखम् । प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफवातश्रमापहम् ॥" सु.चि.२४अ. । भारादिवहने । मे. ।

संवाहिका । स्त्री । पिपीलिकाविशेषे । स. कल्प.८अ. ।

संवितिकाफलम् । क्ली । सेवफले । সেওফল । वै.निघ. ।

संवित्तिः । स्त्री । चेतनायाम् । श.र. ।

संविषा । स्त्री । अतिविषायाम् । श.च. ।

संवीतः । पुं । श्वेतकिणिह्याम् । वै.निघ. ।

संवृतः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।

संवृतकोष्ठः । त्रि । बद्धकोष्ठे । च.सि.२अ. ।

संवेदनः । पुं । छिक्किकायाम् । হেঁচেতা । वै.निघ. ।

संवेशः । पुं । निद्रायाम् । अम. ।

संवेशकः । त्रि । शयनादिकारके । च.सू.१५अ. ।

संवेशनम् । क्ली । अनियतशयनस्थाने । च.सू. १५अ. । सुरते । हे.च. ।

संव्यूढः । त्रि । दृष्टे । वा.उ.१६अ. ।

संव्युष्टिसः। वि। क्षार-दन्त्यादि-द्रव्यप्रक्षेपेण नष्टिते। सु.सू.११अ.।

संशमनम्। क्ली। सम्यक् शमयतीति संशमनम्। आकाशगुणभूयिष्ठद्रव्ये। पक्वदुष्टदोषस्य सम्यग् निर्हरणपूर्व्वकं शान्तिकरणे, अदुष्टस्यानुदीरणे च। व्याधि-संशमनः प्रस्तुत-व्याधेः शमनम्। अप्रस्तुतव्याधेरनुदीरणम्। तदुक्तं—"न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि। समीकरोति च क्रुद्धान् तत् संशमनमुच्यते॥" ड.। तद्वर्गो यथा—भद्रदारुकुष्ठहरिद्रावरुणमेषशृङ्गी-बलातिबलार्त्तगल कच्छुराशल्लकीकुवेराक्षीरतद्र सहचराग्निमन्थवत्सादन्यरण्डाश्मभेदकालकार्कशतावरीपुनर्नवावसुकवशिर-काशनक भार्गीकार्पासीहयिकालोपकुरबदरयवकोलकुलत्थप्रभृतीनि। सु.सू.३९अ.।

संशयः। पुं। उभयहेतुदर्शने। यथा—तलहृदयाभिघातः प्राणहरः, पाणि-पादच्छेदनमप्राणहरमिति। सु.उ.६५अ.। सन्दिग्धेष्वर्थेषु अनिर्णये। यथा—किमकालमृत्युरस्ति नास्तीति। च.वि.८अ.।

संशयशमहेतुः। पुं। संशयच्छेदनहेतौ। च.वि.८अ.।

संशुद्धिः। स्त्री। सम्यक्शोधने। शरीरमार्ज्जने।

संशोधनम्। क्ली। यत् शरीरे दोषं सम्यक् शोधयति। संशोधनवर्गः—मदनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकृतवेधनसर्षपविड़ङ्ग पिप्पलीकरञ्ज-प्रपुन्नाड़ कोविदार-कर्व्वुदारारिष्टाश्वगन्धाविदुलबन्धुजीवकश्वेताशणपुष्पी-बिम्बीवचा-मृगेर्व्वारु-चित्रायेन्द्रैमागहराणि। तत्र कोविदारपूर्व्वाणां फलानि कोविदारादीनाञ्च मूलानि ग्राह्याणि। सु.सू.३९अ.।

संशोषी (इन्)। पुं। सन्निपात-ज्वरविशेषे। लक्षणं—"मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलो मनोरुसगात्। संशोषिणि सितपिड़कामण्डलयुक्तो ज्वरे नरो भवति॥" भा.म.१भ.।

संश्यानः। वि। शीतेन सङ्कुचिते। व्याक.।

संसर्गः। पुं। संश्लेषे। सन्निपाते। मा.नि.।

संसर्गजः। वि। सान्निपातिके। मा.ज्व.नि.।

संसर्जनम्। क्ली। संशोधने। दिवेन्द्राणि द्वारा शोधन। र.मा.। च.चि.१अ.। विरेकादनन्तरं पेयादिक्रमे। वा.चि.१अ.।

संसारः। पुं। विट्खदिरे। रा.नि.व.८।

संसारमार्गः। पुं। भगे। त्रिका.।

संस्कारः। पुं। गुणान्तराधाने। द्रव्यगुणाय तोयाग्निसन्निकर्षशौचमन्थनदेशकालादिभिः कालप्रकर्षभाजनादिभिश्चाधीयन्ते। च.वि.१अ.।

संस्कारवाहः। पुं। गर्भवायुविकारजातविकारजन्यपुरुषभेदे। यथा—"शुक्राशयद्वारविघट्टनेन संस्कारवाह हि करोति वायुः।" च.शा.२अ.।

संस्कालः। पुं। मेषे। त्रिका.।

संस्था (नम्)। स्त्री, क्ली। व्यक्तीभूतपूर्व्वरूपे। "संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गम्।" मा.नि.पञ्चनिदाने। आकृतौ। च.इ.७अ.।

संस्पर्शः। पुं। सम्यक्स्पर्शे। मा.नि.। स्त्री (र्शा)। जनीनामगन्धद्रव्ये। अम.।

संस्वेदः। पुं। अतिधर्म्मे।

संस्वेदज-शाकम्। क्ली। शिलिन्ध्रके। भूँइ-छाता वा বেঙ্ছাতা। "उक्तं संस्वेदजं शाकं भूमिच्छत्रं शिलिन्ध्रकं। चिति-गोमय-काष्ठेषु वृक्षादिषु तदुद्भवेत्॥" गुणाः—"सर्व्वे संस्वेदजाः शीताः दोषलाः पिच्छिलाश्च ते। गुरवश्छर्द्यतीसार-ज्वरश्लेष्मामयप्रदाः॥ श्वेताः शुचिस्थली-काष्ठ-वंश-गोव्रजसम्भवाः। नातिदोषकरास्ते स्युः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः॥" भा.।

संहतपत्रिका। स्त्री। शतपुष्पायां। শুলফা। वै.निघ.।

संहननम्। क्ली। शरीरे। रा.नि.व.१८।

संहर्षः। पुं। आह्लादे। वायौ।

संहर्षा। स्त्री। चैत्रपर्ण्याम्। धन्वन्तरिकोषः। च.वि.८अ.।

संहितच्छत्रिका। स्त्री। शतपुष्पायाम्। मिश्रेयायाम्।

संहितपुष्पिका। स्त्री। मिश्रेयाक्षुपे। মউরি গাছ। रा.नि.व.४। शतपुष्पायाम्।

सकटः। पुं। शाखोटवृक्षे। শ্যাওড়া গাছ। शब्दकल्पः।

सकण्टकः। पुं। शैवाले। श.च.। पूतिकरञ्जे। र.मा.।

सकण्डूकः। पुं। कर्णपालीगतरोगे। सु.सू.१६अ.।

सकलम्। क्ली। रोहिषतृणे। গন্ধ তৃণ। अस्थिभाजी। वि। सम्पूर्णे। वै.निघ.।

सकालप्रियः । पुं । चणकवृक्षे । ছোলা গাছ ।

सकाललक्षणम् । क्ली । शालनिर्यासे । ধুনো, রজন । वै.निघ. ।

सकुरुण्डः । पुं । गुर्जरदेशे तन्नाम्ना प्रसिद्धे वृक्षे । সাকুরুণ্ড বৃক্ষ । বম্. সাখুরংড । गुणा— कषायः रुचिकृत् दीपनः शीतः वातघ्नः वल्यरञ्जनः लघुश्च । रा.नि.व.९ ।

सकुलः (लो [ल्]) । पुं । शोलमत्स्ये । শোল মাছ । श.र. । च.स. ।

सकुलादनी । स्त्री । महाराष्ट्रीलतायाम् । শাল শিউলী । रा.नि.व.४ । कटुकायां । কট্কী । व.द. हस्विकि । स्त्री । काकवन्ध्यायाम् । सिंह्याम् । रा.नि.व.२२ ।

सकृत् । पुं । काके । वै.निघ. । विष्ठायां । च टी. ।

सकृत्प्रजः (जा) । पुं, स्त्री । काके । अम. । हस्विके । स्त्री । काकवन्ध्यायाम् । सिंह्याम् । रा.नि.व.२३ ।

सकृत्फला । स्त्री । कदल्याम् । কলাগাছ । रा.नि.व ११ ।

सकृद्गर्भः । पुं । अश्वतरे । খচ্চর । रा.नि. व.१९ ।

सकृद्वीरः (र्य्यः) । पुं । एकवीरवृक्षे । रा.नि. व.८ । See एकवीरः ।

सक्तुः (कः) । पुं । यवतण्डुल लाजादिचूर्णे, छातु इति लोके । "यवतण्डुललाजादिचूर्णं सक्तुः प्रकीर्त्तितः ।" प.मु. । तन्नामकविषे । ছাতুবিষ । ह्रै.च. ।

सक्तुपिण्डी । स्त्री । सक्तुकृतपिण्डाकारभक्ष्यद्रव्ये । ছাতুর নাড়ু । See सक्तुपिण्ड. ।

सक्तुफला (लो) । स्त्री । शमीवृक्षे । अम. । श.र. ।

सक्थि । क्ली । ऊरुदेशे । উরু । रा.नि.व.१८ ।

सक्थिमर्म्म । क्ली । ऊरुमर्म्मणि । तस्य स्थानानि एकादश, यथा—क्षिप्र तलहृदय कूर्च-कूर्चशिरो-गुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्युर्व्वीलोहिताक्षाणि विटपश्चेति । सु.शा.६अ. ।

सख्यम् । क्ली । पणे । भैष.र.चि.चि. । सहकारितायाम् ।

सगन्धा । स्त्री । सुगन्धशाली । रा.नि.व.१६ ।

सग्धिः । स्त्री । सहभोजने । अम. ।

सङ्कटाक्षः । पुं । धववृक्षे । ধাওয়া গাছ ।

सङ्कटी । स्त्री । उपोदिकायाम् । পুঁই শাক । वै.निघ. ।

सङ्करः । पुं । सन्निपाते । वै.निघ. ।

सङ्काशिग्रहः । पुं । चक्षुष्य दृष्टग्रहभेदे । अक्षाघः सहसा क्रुद्धः स्वगात्रं खादति । ज.द.५७अ. ।

संक्लेदः । पुं । आर्द्रतायाम्, क्लिन्नतायाम् ।

सङ्कोचम् । क्ली । कुङ्कुमे । पुं । आकुञ्चने । मुद्गले । मत्स्यभेदे । শাঁকোচ মাছ । मे. ।

सङ्कोच(चि)नी । स्त्री । लज्जालुकायाम् । र.मा. ।

सङ्कोचपिशुनम् । क्ली । कुङ्कुमे । भा. ।

संक्रामकरोगः । पुं । संसर्गजरोगे । ছোঁয়াচে রোগ । लक्षणं—"प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात् सहभोजनात् । सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् । कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च । औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् ॥" मा.नि. ।

सक्लिन्नः । त्रि । पूतिनि । পচা । सु.नि ९अ. ।

सक्लेदः । पुं । आर्द्रतायां । व्याप. ।

सङ्घपुष्पी । स्त्री । धातकीवृक्षे । सं. ।

सङ्खिनी । स्त्री । चोरपुष्प्याम् । च.सू.४अ. ।

सङ्ख्या । स्त्री । गणनायाम् । येन विशेषेण संप्राप्तिर्भेदवती क्रियते । यथा—अष्टौ ज्वरा इति । मा.पञ्च.नि. ।

सङ्ख्यानिदानटीका । स्त्री । संख्यानिदानस्य टीकायाम् ।

सङ्गः । पुं । अप्रवृत्तौ । निरोधे । निदा. ।

सङ्गरः । पुं । विषे । मे. । क्ली । शमीवृक्षफले । मे. ।

सङ्गमः । पुं । मैथुने । मिलने ।

सङ्गिनी । स्त्री । चोरपुष्प्याम् ।

सङ्ग्राहकः । त्रि । भिन्नमलसन्धारके । च.सू.४अ. ।

सङ्ग्रहणी । स्त्री । संग्रहग्रहण्याम् । निदा. । See ग्रहणी ।

सङ्ग्राहकः । त्रि । अनिलगुणभूयिष्ठद्रव्ये । अनिलस्य शोषणात्मकत्वात् । सु.सू.४१अ. ।

सङ्ग्राही (इन्) । पुं । कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । रा.नि.व.९ । त्रि । धारके । ग्राहके ।

सङ्गचारी (इन्) । पुं । मत्स्यभेदे । हे.च. ।

सङ्गष्टा । स्त्री । लतायाम् ।

सङ्गपुष्पी । स्त्री । शतपुष्पायाम् । शुलफा । रा.नि.व.४ । धातकीवृक्षे । धाइफुलेर गाछ । रा.नि.व.६ ।

सङ्गपर्णी । स्त्री । धवकवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

सङ्घाटिका । स्त्री । शृङ्गाटकलतायाम् । पानिफलेर लता । मे. । घ्राणे । विश्वः ।

सङ्घातः । पुं । कफे । रा.नि.व.२१ ।

सङ्घातपत्रिका । स्त्री । शताह्वायाम् । शुलफा । रा.नि.व.४ ।

सङ्घातबलप्रवृत्तः । पुं । आधिभौतिकागन्तुकरोगविशेषे । दुर्बलस्य बलवद्विग्रहात्सोऽपि द्विधा शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च । सु.सू.२४अ. ।

संक्लिसः । पुं । वृत्तानककर्षाकृतिविशेषे । अयं द्व्यङ्गुलिविस्तारपरिधिरिति द्विधा ... । सु.सू.१६अ. । [भिधाने ।

सङ्क्षेपरत्नावली । स्त्री । ग्रामवातावलम्बनव्या-

सचरः । पुं । श्वेतजिह्वायाम् । वै.निघ. ।

सचिसकः । त्रि । कुदर्शने । छिन्नचक्षुषि । पेचूटो चक्षु । अ.र. ।

सचिवः । पुं । कृष्णधुस्तूरे । रा.नि.व.१० ।

सचिवामयः । पुं । पाण्डुरोगे । विसर्पे । रा.नि.व.२० ।

सचेष्टः । पुं । आम्रवृक्षे । श.मा. । त्रि । चेष्टान्विते ।

सच्चरा । स्त्री । हरिद्रायाम् । अ.च. ।

सज्वरः । पुं । शरीरे । हे.च. ।

सज्वलम् । क्ली । सौवर्चललवणे । ... ।

सज्वलनम् । क्ली । क्रन्दने । शब्दकल्पः ।

सज्जानः । पुं । श्लेष्मपरिधि । शिरत्रिपाशी । शब्दकल्पः ।

सञ्चारिका । स्त्री । घ्राणे । मे. ।

सञ्चारिणी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । गोयालियालता । रा.नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।

सञ्चारी (इन्) । पुं । कीटके । पोका । रा.नि.व.२० । धूपे । त्रिका. । वायौ ।

सञ्चाली । स्त्री । गुञ्जायाम् । शब्दकल्पः ।

सञ्चिता । स्त्री । मूषिककर्ण्याम् । मुषाकाणि । अ.र. ।

सञ्ज्ञा । स्त्री । छायायाम् । अ.र. ।

सञ्जीवनम् । क्ली । दुग्धे । वै.निघ. ।

सञ्जीवनागदः । पुं । सर्पदष्टे अगदविशेषे । "लाक्षा हरेणुर्नलदं प्रियङ्गु शिग्रुद्वयं यष्टिकाह्वयिका च । सूक्ष्मीकृतोऽयं रजनीविमिश्रो वर्ती निधेयो मधुसर्पिषाक्तः । शृङ्गे गवां पूर्ववदापिधानकृतः प्रयोज्योऽञ्जन-नस्य-पानैः । सञ्जीवनो नाम...... ॥" सु.कल्प.५अ. ।

सञ्जीवनी । स्त्री । उत्कलप्रसिद्धे रुदन्तीवृक्षे । रा.नि.व.५ ।

सञ्ज्वरः । पुं । सन्तापे । रा.नि.व.२० ।

सटा । स्त्री । जटायाम् । केशरे । मे. । क्ली । जटायाम् । अ.र. ।

सटिः । स्त्री । शट्याम् । शठी । अ.र. ।

सटि(ठि)का (टी, ठी) । स्त्री । आरण्याद्रके । बन आदा । सुगन्धिमूलपत्रद्रव्ये । शठी । सं आंदिषलट । वां कुलिञ्जनविव । वम्. कचोरा । सौदर्ये प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायाः,—शठी शठिका षटी गन्धमूला षड्ग्रन्थिका पलाशः कर्च्चूरः कर्च्चुरः कच्चुरः सुगन्धा गन्धमूलम् गन्धमूलकः गन्धमूला गन्धोलिः गन्धशटी गन्धसटी गन्धवधूः गन्धपलाशी जीमूतमूलं वधूवीरा हिमजा हिमा द्रैमी षड्ग्रन्था षड्ग्रन्थी सुव्रता गन्धोली पलाशा पलाशिका पृथुपलाशिका शटिः वक्त्रशिरा सुगन्धमूला गान्धारी सगुप्ता तपी दूर्वा-गन्धा कल्पहरिद्रा सौम्या हिमोद्भवा वधूः । गुणाः—तिक्ता कटुरसा ... रुच्या ज्वरघ्नी कफवातकण्डूरपहा च । रा.नि.व.६ । गन्धपलाश्याम् । शा.म.१ख.ज्व.चि. । "कटुत्रामलिक्का सटी ।"

सट्टकम् । क्ली । त्रिकटुदाड़िमजीरकादिकृत-तक्रभेदे । यथा—"शालिचूर्णं घृतं तीक्ष्णं निम्बितं सट्टकं भवेत् ।" भा. ।

सण्डः । पुं । नपुंसके । श.टी. ।

सण्डिशः । पुं । सन्दंशे । सौड़ाशि । शब्दकल्पः ।

सततः । पुं । कफे । वै.निघ. ।

सतत(क)ज्वरः । पुं । आमाशयस्थवातकृतज्वरे । स च प्रतिदिनं कालद्वयानुवर्त्तनात् किञ्चिन्नूनः । सु.नि. । "अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ।" मा.नि. ।

सतसा । स्त्री । नागवल्लीभेदे । एक प्रकार पान गाछ । वङ्. सातसोपर्ण । रा.नि.व.११ । See नागवल्ली ।

सतिलाका । स्त्री । चुचुशाके । भा.पू.१भ. शा.व. । See चुचुः ।

सती । सौराष्ट्रमृदि । वै.प. । (अभावे पद्मपर्पटो ग्राह्या ।)

सतीनः (कः) । पुं । कलायभेदे । मटर । रा.नि.व.१६ । गुणाः—मलभेदकरः । सु.सू.४६ अ. । सु.चि.३अ. । च.द.रक्ता.चि. । मायणीची । माषकलाय । हरेणी । अवृद्र । खण्डिके । ट्रेंशारि । च.टी.भ. । "कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीनो वर्तुलो मतः ।"

सतीलः (कः) । पुं । वंशे । द्वारा । सतीनके । रा.नि.व.१६ । स्त्री (ला) । विष्णुक्रान्तायां । अपराजिता । रा.नि.व.५ कलायभेदे । ढेडड़ा । "सतीला त्रिपुटिका तिपुटी ।" श.च. । तद्गुणाः— "सतीला यामला रुक्षा वात-पित्त-विषापहा । अन्या सा तु तिक्ता च वातदा मेघविप्रला ॥"

सतुषम् । क्ली । धान्ये । धान । शब्दकल्पः ।

सतेरः । पुं । तुषे । वचा. ।

सत्काद्म्बः । पुं । केलिकदम्बवृक्षे । केलिकदम । श.च. । "केलिद्रुः सत्कदम्बः प्रजभूः प्रियपालकः ।"

सत्काञ्चनारः । पुं । रक्तकाञ्चने । "सत्काञ्चनारः कामालुः ।" श.च. ।

सत्कारडः । पुं । श्येनपक्षिणि । वाजपाखी । श.च. ।

सत्वम् । क्ली । धातुनि । धरणि. । मनसि । "सत्त्वसंज्ञं मनसि ।" च.मू.१अ. । बले । स्वभावे । मे. । मनोविकाशे । "सत्त्वं मनोविकाशे स्यात्तदा यथा तथा स्थितिः ।" रा.नि.व.२१ । प्राणिमात्रे । अम. । जन्तौ । कृमि । सु.चि.८अ. । सारे । रस. । ध.वि. । "आतस्य निर्गतः सारः सत्वमित्यभिधीयते ।" गुणभेदे । सत् त्रिविधं शुद्धराजसतामसभेदेन । च.शा.४अ. ।

सत्त्वः । पुं, क्ली । जन्तौ । अम. ।

सत्त्वशुद्धिः । स्त्री । धातुसारस्य निर्मलीकरणे । रस.चि.१अ. ।

सत्त्वावजयः । त्रि । शरीरस्याहितकररूपादिभ्यः मनोनिवृत्तिव्यापारके औषधे । च.सू.११अ. ।

सत्त्वादिस्थानम् । क्ली । हृदये । च. ।

सत्पत्रम् । क्ली । पद्मस्य कोमलदले । श.च. ।

सत्फलः । पुं । दाडिमवृक्षे । श.च. ।

सत्फलदः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

सत्यः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

सत्यकर्मा (न्) । पुं । बिल्ववृक्षे । बेल गाछ । वै.निघ. ।

सत्यनामा (म्नी) । स्त्री । ब्राह्म्याम् । ब्रह्मी शाक । वै.निघ. आदित्यभक्तायाम् । हुड़्हुड़िया । वै.निघ. ।

सत्यफलः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

सत्यवती । स्त्री । शमीवृक्षे । ब्राह्म्याम् । ब्रह्मीशाक । वै.निघ. ।

सत्यवाक् । पुं । काके । त्रिका. ।

सत्याह्वा । स्त्री । ब्राह्म्याम् । ब्रह्मी शाक । वै.निघ. ।

सत्वक् । स्त्री । शिरायाम् । रा.नि.व.१८ ।

सत्सारः । पुं । वृक्षविशेषे । सत्सार गाछ । शब्दकल्पः ।

सत्सुकान्दकः । पुं । अष्टविधस्थावरविषान्यतमे, विषे । स च पीतवर्णः । अवि.३स्थान.५६अ. ।

सथुत्कारम् । क्ली । थुत्कारसहितवचने । हे.च. ।

सदंशकः । पुं । कर्कटे । काँकड़ा । रा.नि.व.१८ ।

सदंशवदनः । पुं । कङ्कपक्षिणि । काँकपाखी । रा.नि.व.१९ ।

सदञ्जनम् । क्ली । पुष्पाञ्जने । श.च. ।

सदनम् । क्ली । अवसादे । मा.नि. । जले । मे. ।

सदाकुसुमम् । क्ली । धातकीपुष्पे । वै.निघ. । च.क.क.अ.सा.चि. ।

सदागतिः । पुं । वायौ । अम· । सूर्य्ये । मे· ।

सदागतिशत्रुः । पुं । एरण्डवृक्षे । चि·क्र·क· क्षी·रो चि· चपराणातने ।

सदातोया । स्त्री । एलापर्ण्याम् । কাঁটা আমরুলী । श·च· ।

सदानर्त्तः । पुं । खञ्जनपक्षिणि । श·च· ।

सदापुरः । पुं । कैवर्त्तमुस्तायाम् । কেওট মুতা । वै·निघ· ।

सदापुष्पः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श·मा· । श्वेतार्के । শ্বেত আকন্দ । मन्दारार्के । লাল আকন্দ । रा·नि·व·१० । See राजार्कः । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । कुन्दवृक्षे । কুঁদ গাছ । रा·नि·व·१० । कपिपिप्पल्याम् । লাল আপাঙ্ । वै·निघ· । स्त्री (पी) । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । च·मू·४च· । सु·सू·४३च· । रक्तार्के । प·मु· । च वि· ८च· । कार्पासवृक्षे । কাপাস গাছ । वै·निघ· ।

सदाप्रसूनः । पुं । रोहीतकवृक्षे । রোঁড়া । रा·नि·व·८ रक्तरोहितके । वै·निघ· । कुन्दवृक्ष । अर्कवृक्ष । रा·नि·व·१० ।

सदाफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । भा·म·चा·व· । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর । मे· । रा·नि·व·११ । या·सू·१५च· । "न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मम् ।" बिल्ववृक्षे । रा·नि·व·११ । सपुष्पवार्त्ताकौ । কুশ-বেগুন । सं· । स्त्री (ला) । विसन्धिपुष्पवृक्षे । रा·नि·व·१० । वार्त्ताकुविशेषे । সাদা বেগুন, শূলিবেগুন । गुणाः—त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनो कण्डूकच्छुघ्नी च । राज· ।

सदाभद्रा । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । प·मु· । भा· म·३भ·मू·घा·चि· ।

सदामण्डलपत्रकः । पुं । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै·निघ· ।

सदामांसी । स्त्री । मांसरोहिणीभेदे । रा·नि व·१२ । गुणाः—मांसरोहिणीसमाः ।

सदारुहः । पुं । बिल्ववृक्षे । वै·निघ· ।

सद्दगस्यन्दनम् । क्ली । निष्पन्दे । त्रिका· ।

सद्म (न्) । क्ली । जले । मे· । गृहे । अम· ।

सद्यःप्राणकरः । त्रि । सद्योहतमृगादिमांस-नवान्नादौ । "सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीर-भोजनं । घृतमुष्णोदके स्नानं सद्यः प्राणकराणि षट् ॥" चाणक्यः ।

सद्यःप्राणहरः । त्रि । आघातमात्रमेव जीवन-नाशके । तथाविधदेहमर्म्मस्थाने यत्राहते तत्क्षणं म्रियते । सु·शा·६अ· । सद्योमारकद्रव्ये, शुष्क-मांसतरुणदध्यादौ । सु·सू·४६अ· । "पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षट् ॥" चाणक्यः ।

सद्यःप्रीणनम् । क्ली । आहारे । वैद्यकम् ।

सद्यःशाखा । स्त्री । शुकशिम्ब्याम् । আলকুশী । श·च· ।

सद्योव्रणः । पुं । सद्योजातक्षते । निदानं— "नानाधारमुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः । भवन्ति नानाकृतयो व्रणा ...... ॥" ते च षड्विधाः छिन्नं भिन्नं विद्धं क्षतं पिच्चितं घृष्टञ्चेति । मा· नि· । अपिच—"सद्योव्रणा ये सहसा सम्भवन्त्य-भिघाततः । अनन्तेऽपि तेरङ्गमुच्यते कुटमटधा ॥ घृष्टावकृत्तविच्छिन्नप्रविलम्बितपातित । विद्धं भिन्नं विदलितम् ...... ॥ .....त्वच घृष्टं सशोकया । रक्तलेशेन वा युक्तं सश्लोषं छेदनात् स्रवेत् । अव-गाढं ततः कृत्तं विच्छिन्नं स्यात् ततोऽपि च । प्रविलम्बि सशेषास्थि पातितं पतितं तनोः । सूक्ष्मास्यमल्यमिडन्तु विद्धं कोष्ठविवर्जितम् । भिन्न-मन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिप्लुते । प्रहारपीडनोत्-क्षेपात् सहास्थ्ना पृथुतां गतम् ॥" वा·उ·२६अ· ।

सद्योमण्डलपत्रकः । पुं । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै·निघ· ।

सद्योमांसम् । क्ली । अभिनवमांसे । টাট্কা মাংস । गुणाः—बल-प्राणवर्द्धकम् । "सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनं । घृतमुष्णोदकञ्चैव सद्यःप्राणकराणि षट् ॥" चाणक्यः । [श·च· ।

सनः । पुं । घण्टापाटलवृक्षे । ঘণ্টাপারুল ।

सनपर्णी । स्त्री । अपराजितायाम् । श·र· । आसनपर्णीवृक्षे ।

सनाभा । स्त्री । श्वेतपाटलौ । শ্বেত পারুল । वै·निघ· ।

सनामकः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । श·च· ।

सनिग्रहः । पुं । द्विविधसन्दंशान्यतरसन्दंशे-स लोहकारसन्दंश इव कीलबद्धः । अनिग्रहश्च अनिबन्धनः स्वर्णकारस्येव । सु·टी·ड·७अः ।

सनिष्ठेवम्। क्ली। सथुत्कृते। अम.।

सन्ततज्वरः। पुं। निरन्तरज्वरे। तल्लक्षणं— "सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा। सन्तत्या यो विसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते॥" दोषधातुमलमूत्रकोपे सन्ततोत्पत्तिरिति चरकः।

सन्तमकः। पुं। तमकश्वासे। तल्लक्षणं—"ज्वर-स्वेदवमथुप्रायः कासज्वरारिकान्वितः। विशेषाद् दुर्दिने तात्यच्छ्वासः स्यात् तमको मतः॥" इति। सु.उ.५१अ.।

सन्तर्पणम्। क्ली। "द्राक्षादाड़िमखर्ज्जूरीकदली-घृतमधुशर्करायुक्ते लाजचूर्णे। "द्राक्षा दाड़िम-खर्ज्जूरकदलीशर्करान्वितं। लाजापूर्णं समध्वाज्यं सन्तर्पणमुदाहृतम्॥" रा.नि.व.२२। अतिभोजने। सु.सू.४४अ.। अतितृप्तौ, रसादिवर्द्धक-भक्ष्य-भोज्यादिसेवने। च.द.ज्व.चि.।

सन्तानः। कल्पवृक्षे। अम.। स्त्री (ना)। नीलापराजितायाम्। वै.निघ.। [याम्। वै.निघ.।

सन्तानच्छेदिका। स्त्री। नीलापराजिता-

सन्तानिका। स्त्री। मर्कटजालवृक्षे। माकड़ जालि नाम। रा.नि.व.८। फेने। कुष्टिकाफल। दारा.। चौरसरे। मालाई। गुणाः—गुरुः शीता वृष्या पित्तरक्तवातजिच्च। रा.नि.व.१५। अपिच, —"तर्पणी वृंहणी स्निग्धा बलासबल-शुक्रला।" मिष्टान्नविशेषे। सरभाजा। यथा—"दुग्धस्य शरावचतुष्टयं शर्करामर्द्धशरावपरिमिताम् घृतं शरावपादैकञ्च गृहीत्वा तद्दुग्धं आवर्त्तनेन घनी-भूते उष्णे स्थिते सन्तानेन पट्टतरफेनो भविष्यति, तत्फेनसहितदुग्धस्य तप्ताङ्गारोपरि रक्षणात् सरो जायते। तत्सरमस्तेष चतुष्कोणाकृतिं निर्माय घृतेन भृष्ट्वा एकतारपक्वशर्करारसे मग्नं कुर्यात्, किन्तु तत्राधिकक्षणं न तिष्ठेत्।" पाकराजः।

सन्तापः। पुं। तापे। रा.नि.व.२०। दाह-रोगे। "खेदावरोधः सन्तापः।" मा.नि.।

सन्दंशः। पुं। सन्दंशिकायाम्। साँड़াশী। हे.च.। नासारोमापहरणयन्त्रभेदे। नाकचোরা। सु.चि.१अ.। त्वक्‌मांसशिरास्नायुगतशल्योद्धरणार्थं पीड़याङ्कुलयन्ति। तस्य सनिग्रहानिग्रहौ द्वौ भेदौ भवतः। सु.सू.७अ.।

सन्दंशिका। स्त्री। सन्दंशयन्त्रे। साँड़াশী, काठारि, चिম্টা। मे.।

सन्दानिका। स्त्री। अरिखदिरे। विट्‌खदिर। रा.नि.व.८। (नी) गोशालायाम्। গোয়াল। हे.च.।

सन्दाहः। पुं। सम्यग्दाहे। ताल्वोष्ठमुखदाहे। रा.नि.व.२०।

सन्दोप्यः। पुं। मयूरशिखावृक्षे। श.च.।

सन्दुष्टभोजनम्। क्ली। संयोगविरुद्धभोजने। मा.नि.ग्रहणी. टि.।

सन्धानम्। क्ली। मद्ये। रा.नि.व.१४। सौराष्ट्र-मृत्तिकायाम्। पञ्चपर्पटी। सुरासवकृतमद्ये। "द्रवेषु चिरकालस्थ द्रव्यं यत् सन्धितं भवेत्।" गुणा.—लघु रुच्यं पाचन वासनाशनञ्च। दे.निघ.। सुरासन्धीकरणे। मद तैयारि करा। शब्द-कल्पे नयनानन्दः। काञ्जिके। हला.। व्यञ्जने। रा.नि.व.२०।

सन्धानिका। स्त्री। भोज्यद्रव्यविशेषे। आचार इति लोके। आम्रसन्धानिकायाम्। आमेर आचार। यथा—सर्षपाः १ श. मरिचं २ तो. लवणं ६ तो. मेथिका २ तो. जीरकं २ तो. हरिद्रा १ तो. नागरमुस्तकं १ तो. कृष्णजीरकं १ तो. एकत्र चूर्णयेत्। आम्रफलानि २० निरस्थीनी द्विखण्डानि चतुःखण्डानि वा कृत्वा तदभ्यन्तरे पूर्व्वोक्तचूर्णं पूरयित्वा शलाकया विद्धा च तैले क्षिपेत्। पाकराजः।

सन्धानी। स्त्री। सन्धाने। श.र.।

सन्धानीयवर्गः। पुं। पञ्चम-दशकाख्यमहा-कषायवर्गे, भग्नसंयोजने। यथा—मधुकमधुपर्णी-पृश्निपर्ण्यम्बष्ठकीसमङ्गा मोचरस धातकीलोध्रप्रियङ्गु-कट्फलानीति दशेमानि सन्धानीयानि भवन्ति। यष्टिमधु, गुलञ्च, চাকুলে, আকনাদি, বরা-ক্রান্তা, মোচরস, ধাইফুল, লোধ, প্রিয়ঙ্গু, কট্‌ফল। च.।

सन्धारणीयः। त्रि। संवरणे। धारक। च. सू.४अ.।

सन्धिः। पुं। अस्थिसंयोगस्थाने। स द्विविधः चेष्टावान् स्थिरश्च। शाखाहनुकटिषु चेष्टावन्तः, शेषाः स्थिरा इति। ते च सन्धयः २१०। तेषां शाखास्वष्टषष्टिः, कोष्ठे एकोनषष्टिः, ग्रीवोर्द्ध्वदेशे च ८३ इति। तेषाञ्च अशीतिसन्धीनां पीवायां ८, कण्ठे ३, हृदयक्लोमफुसफुसनिबद्धनाड़ीषु १८,

दन्तमूलेषु ३२, कण्ठनाड्यो १, नासिकायां ३, चक्षुषि २, गण्डस्थले २, मध्ये १, कर्णयोः प्रत्येकं १, शङ्खयोः २, भ्रुवोः २, भ्रुवोपरि २, मस्तके १, शिरःकपालेषु ५। एते च सन्धयोऽष्टधा कोरोदूखलसामुद्ग प्रतर-तुन्नसेवनी वायसतुण्डमण्डल शङ्खावर्त्ताभिधाः। तेषाम् अङ्गुल्यादिषु कोरा कक्षावङ्क्षणादौ उदूखलाः गुदभगादौ सामुद्गा ग्रीवादौ प्रतराः शिरःकट्यादौ तुन्नसेवनी हन्वोरुभयतः वायसतुण्डाः कण्ठहृदयादौ मण्डलाः श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ता इति। सु.शा.५ष.।

सन्धिकः (गः)। पुं। स्वनामख्यातसन्निपातज्वरविशेषे। तस्य लक्षणम्—"पूर्व्वरूपकृतशूलसम्भवं शोथवातबहुवेदनान्वितं। श्लेष्मतापबलहानिजागरं सन्निपातमिति सन्धिकं वदेत्॥" अत्र ७ दिनं जीवति। अपिच—"व्यायातिशयिता भवेत्कफयुतसंयुक्ता सन्धिषु प्रभूतकफता मुखे गतनिद्रता कासरुक् समसमिति कीर्त्तितं भवति यत्र यत्र ज्वरे......सन्धिगः॥" भा.म.१भ.।

सन्धिका (जा)। स्त्री। विसन्धिपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०। मद्यसन्धाने। श.र.।

सन्धिकुसुमा। स्त्री। विसन्धिपुष्पवृक्षे। वै.निघ.।

सन्धिनालः। पुं। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२। See नखी।

सन्धिनी। स्त्री। वृषाकाङ्क्षिणाम् गवि। या वृषेणाक्रान्ता निषादितमैथुना। भ.। अकालदुग्धायाम्। मे.। [श.च.।

सन्धिबन्धः। पुं। भूमिचम्पके। भूँईचाँपा।

सन्धिबन्धनम्। क्ली। स्नायुशिरायाम्। "एव मेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः। स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धाः..............॥" सु.शा.५ष.।

सन्धिभङ्गः। पुं। अस्थिभङ्गे। वैद्यकम्।

सन्धिमुक्ताभग्नम्। क्ली। द्विविधभग्नरोगान्तरे भग्ने। तच्च उत्पिष्टादि षड्विधम्। तत्र प्रसारणाकुञ्चन विवर्त्तनाचेपणाशक्तिरुग्रत्वं स्पर्शासहत्वञ्चेति सामान्यलक्षणम्। सु.नि.१५ष.। See भग्नम्।

सन्धिरुक्। स्त्री। सन्धिवेदनायाम्। निदा.।

सन्धिला। स्त्री। मदिरायाम्। मे.।

सन्धिवल्ली (वेला)। स्त्री। विसन्धिपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०।

सन्ध्या। स्त्री। दण्डद्वयरूपे दिवारात्रिसन्धिसमये। पुष्पवृक्षविशेषे। গোলাপ। हे.च.।

सन्ध्यापुष्पा (ष्पी)। स्त्री। जातीपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०।

सन्ध्याभ्रम्। क्ली। सुवर्णगैरिके। रा.नि.व.१३।

सन्ध्यारागः। पुं। सिन्दूरे। रा.नि.व.१३।

सन्नः (कः)। पुं। पियालवृक्षे। পেয়াশাল। अम.। त्रि (क)। खर्व्वे। अम.।

सन्नकद्रुः। पुं। पियालवृक्षे। পেয়াশাল। अम.।

सन्नाहमक्षिका। स्त्री। विरेचकमक्षिकाविशेषे। चर्क.चि.राजयक्ष्मतन्त्रमगदादि।

सन्निकृष्टः। त्रि। सन्निकर्षविशिष्टे। मा.नि.।

सन्निपातः। पुं। सङ्घाते। वैकारिकवातादिदोषसमुच्चये। स त्रयोदशविधः। च.। See सन्निपातज्वरः।

सन्निपातकलिका। स्त्री। अग्निनीहृत्सन्निपातचिकित्सायाम्। वैद्यटकृता चान्या।

सन्निपातज्वरः। पुं। सामान्यत्रैदोषिकज्वरविशेषे। तस्य लक्षणं—"क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा। सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने। सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः। तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः। परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम्। ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च। शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा। स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः। कृशत्वं नाति गात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम्। कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम्। मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च। चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः॥" मा.नि.। सः १३ विध. सन्धिकादिभेदात्—सन्धिकान्तकरुग्दाहचित्तविभ्रमशीताङ्गतन्द्रिककण्ठकुब्जककर्णकसुग्ननेत्र रक्तष्ठीविप्रलापकजिह्वकाभिन्यासाः। तेषाञ्च ज्वराणां मर्य्यादा यथाक्रम ७।१०।२०।२४।१५।२५।१३।६।८।१०।१४।१६।१८ दिनानि भवन्ति। तेषां—एकोल्बणद्व्युल्बणत्र्युल्बणभेदेन सप्त। प्रवृद्धमध्यहीनैर्वातपित्तकफैश्च षड्विति। तद्यथा—वातोल्बणः पित्तोल्बणः कफोल्बण इति त्रिभेदः, वातपित्तोल्बणः वातश्लेष्मोल्बणः पित्तश्लेष्मोल्बण इति त्रिभेद इति षट् त्र्युल्बण एक इति सप्त। तथा

महद्ववातो मध्यपित्तो हीनकफः १। मध्यवातः महद्वपित्तो हीनकफः २। हीनवातः महद्वपित्तः मध्यकफः ३। महद्ववातः हीनपित्तः मध्यकफः ४। मध्यवातः हीनपित्तः महद्वकफः ५। हीनवातो मध्यपित्तः महद्वकफ इति ६ षट्,—इति त्रयोदश। तेषाञ्च वातोल्वणादीनां नामानि यथाक्रमम् १ विस्फारकः, २ आशुकारी, ३ कम्पनः, ४ बभ्रुः (भ्रूः), ५ शीघ्रकारी, ६ भल्गुः (फल्गुः), ७ कूटपाकलः, ८ संमोहकः, ९ पाकलः, १० याम्यः (संयामः), ११ क्रकचः, १२ कर्कोटकः, १३ (वैदारिकः) (शर्कराख्यो) विद्राव्यश्चेति त्रयोदशभेदाः। च.। भा.म.१भ.। तन्त्रान्तरोक्तनामानि यथा—शीताङ्गः, तन्द्रिकः, चित्तविभ्रमः, कर्णिकः, जिह्वकः, कण्ठकुब्जकः, रुग्दाहः, रक्तष्ठीवी, भुग्ननेत्रः, प्रलापकः, अभिन्यासः, कण्ठग्रहः, कर्णग्रहश्चेति। पुनस्तन्त्रान्तरोक्तनामानि यथा—कुम्भीपाकः, प्रोर्णुनावः, प्रलापी, अन्तर्दाहः, दण्डपातः, अन्तकः, एणीदाहः, हारिद्रः, अजघोषः, भूतहासः, यन्त्रपीड़ः, सन्न्यासः, संशोषी चेति त्रयोदश। भा.म. १भ.। लक्षणादि तत्तत्पर्य्याये द्रष्टव्यम्।

सन्निपातनाड़ी। स्त्री। दन्तमूलगतरोगे। लक्षणं—"दाहज्वर-श्वसनमूर्च्छन-वक्त्रशोषाः यस्यां भवन्ति विविधानि च लक्षणानि।" मा.नि.।

सि[illegible]न्त् (हरः)। पुं। नेपालनिम्बे। চিরেতা। वै.निघ.।

सन्निपातपटः। पुं। वैद्यकयन्त्रभेदे।

सन्निपातमृत्युञ्जयरसः। पुं। सन्निपातज्वरे रसः। पाठः—"विषं सूतकगन्धौ च पित्तं मत्स्यवराहयोः। आजमायूरपित्ते च माहिष्याश्चापि योजयेत्। हरितालञ्च त्र्योषं वानरीबीजसंयुतं। अपामार्गं चित्रमूलं जयपालञ्च कल्कयेत्। एतत् सर्व्वं समांशेन अजामूत्रेण मर्द्दयेत्। माषवत् सदृशी कार्य्या वटिका सन्निपज्वरे:........॥" বিষ, পারা, গন্ধক, মাছের পিত্ত, শূকরপিত্ত, ছাগলপিত্ত, মায়ূরপিত্ত, মাহিষপিত্ত, হরিতাল, ত্রিকটু, আলাকুশীবীজ, আপাঙ্গমূল, চিতার মূল, জয়পালবীজ প্রত্যেকে সমভাগ। শিলাপাত্রে ছাগদুগ্ধদ্বারা মর্দ্দন করিয়া, মাষকলায়প্রমাণ বটী করিবে। ভৈষ.।

सन्निपातसूर्य्यरसः। पुं। सन्निपातज्वरे रसः। पाठः—"रसेन गन्धं द्विगुणं प्रगृह्य तत्पादभागं रवितारहेम। भस्मीकृतं योज्य मर्द्दयेत्तु दिनत्रयं वह्निरसेन घर्म्मे। विषस्य दद्याच्च कलाप्रमाणमजादिपित्तैः परिभावयेच्च॥" मात्रा २—६ र.। রস ১ ভ, গন্ধক ২ ভ, তামাভস্ম, রূপাভস্ম, স্বর্ণভস্ম প্রত্যেকে রসের সিকি ভ, বিষ রসের অষ্টম ভাগ, একত্র চিতার রসে মাড়িয়া বটী করিবে। रस.चि.। अन्यः—"हिङ्गुलं गन्धकं ताम्रं मरिचं पिप्पली विषम्। शुण्ठी कनक-बीजञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्। विजयापत्रतोयेन त्रिदिनं भावयेत् सुधीः॥" मात्रा २ र.। अनु. पर्णखण्डः, आर्द्रकाद्यः। হিঙ্গুল, গন্ধক, তামা, মরিচ, পিপুল, বিষ, শুঁঠ, কনকধুতুরাবীজ, প্রত্যেক সমভাগ; সিদ্ধিরসে ৩ দিন মর্দ্দন করিবে। ভৈষ.।

सन्निरुद्धगुदः। पुं। निरुद्धगुदरोगे। See निरुद्धगुदः।

सन्नोदकम्। क्लो। सिन्दूरे। प.मु.।

सन्न्यासः। पुं। मूर्च्छावद्रोगविशेषे। लक्षणं यथा—"वाग्देहमनसां चेष्टा आक्षिप्यातिबला मलाः। सन्नस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः। स ना सन्न्याससन्न्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः। प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियाम्॥" मा.नि.। सन्निपातज्वरविशेषे। लक्षणं—"अतिसरति वमति कूजति गात्राण्यभि चिरं नरः क्षिपति। सन्न्याससन्निपाते प्रलपत्युद्धाचितमण्डलो भवति॥" भा.म.१भ.।

सपत्नारिः। पुं। वंशभेदे। বেউড় বাঁশ। "त्वाक्षयष्टिः सपत्नारिर्बहुसन्ततिरागपः।"

सपत्न(त्न)कृतः। त्रि। पीड़िते। दुःस्थापिते। पुं। शराहतमृगादौ। शब्दकल्प.।

सपत्नाकरणम्। क्लो। अतिपीड़ने। अतिवेदनायाम्। हला.।

सपत्नाकृतिः। स्त्री। अतिपीड़ने। हे.च.।

सपादमत्स्यः। पुं। पादविशिष्ट-मत्स्यविशेषे। तद्गुणाः,—"सपादमत्स्यो मेधाकृत् मेदःक्षयकरश्च सः। वातपित्तकरश्चापि रुचिकृत् परतो मतः॥" वै. निघ.।

सपीतकः(तिका)। पुं, स्त्री। राजकोषातक्याम्। धुन्दुल। रा. नि. व. ७।

सपुष्पका। स्त्री। सितयावनालिका।

सप्तपूलिका । स्त्री । तिलवासिनीशाल्यौ । শালি-ধান্যবিশেষ । रा. नि व १६ ।

सप्तच्छदः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিন-গাছ । रा.नि.व.१२ । सु.सू.३८अ. । लाक्षादिः । वा.सू. १५अ. । आरग्वधादिः ।

सप्तदलः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । सरघोनामगन्ध-द्रव्ये । सप्तासुगन्धतैले ।

सप्तदलपुष्पम् । क्ली । सुन्दरपुष्प । सप्तच्छद-पुष्पे । रस. र. वात. चि. ।

सप्तधातुः । पुं । शरीरस्थरसादिधातुषु, रस-रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रेषु । "रसासृङ्मांसमेदो ऽस्थिमज्जाशुक्रसमाश्रयैः...... ।" रा. नि. व. २२ । स्वर्णादि-सप्तधातुषु । तद्यथा "स्वर्णं रूप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशदमेव च । सीसं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥" ।

सप्तनाड़िका । स्त्री । शृङ्गाटके । वै. निघ. ।

सप्तनामा । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । হুড়-হুড়িয়া । रा. नि. व. ४ ।

सप्तपत्रः । पुं । सुन्दरपुष्पवृक्षे । सप्तपर्णवृक्षे ।

सप्तप(व)र्णः (र्णाख्यः) । पुं । (Alstonia scholaris. Syn. Echites scholaris) स्वनामख्यातवृक्षे । ছাতিনগাছ । हिं छाति-यान् । कं एलेलग । म सातवणा । ते एडा-कुल, चरिटाकु । बम्. छातवित् । तत्पर्य्यायाः,— विशालत्वक् शारदी विषमच्छदः विद्रः विनदः शिल्पाकः सारदः देववृक्षः दलेगन्धिः शिरोरुजा ग्रहनाशः गुणिपर्णं यक्षाश्री यक्षनाशनः गुच्छ-पुष्पः गुच्छपुष्पः शुक्तिपर्णः सुपर्णकः पत्रकच्छदः बहुच्छदः युग्मपर्णः शुचिच्छदः हस्तक बहुपर्णः शाल्मलिपत्रकः मदगन्धः गन्धिपर्णः । "शाल्मली-पट्टसपत्रः गजमदगन्धपुष्पः शरदि विकसनशीलः सप्तच्छदः ।" सु.सू.३८अ. । गुणाः—तिक्तोष्णो दीपनः त्रिदोषघ्नः मल-रक्त कृमिघ्नश्च । रा.नि. व. १२ । श्वासगुल्महरः स्निग्धोष्णः तुवरः सरः कृमिघ्नश्च । भा. । क्ली । द्राक्षारसशर्करामृत-मध्वादिकृतमिष्टान्नभेदे । यथा—'द्राक्षादाडिम-खर्जूररसमिश्रितान्नं सशर्करं । लाजचूर्णं समध्वाज्यं सप्तपर्णमुदाहृतम् ॥" श. च. । स्त्री (र्णा, र्णी) । लज्जालुकायाम् । लज्जावती । रा. नि. व. ५ ।

सप्तप्रस्थमाषतैलम् । क्ली । वातव्याधौ तैलं माषतैलं वा । रस.र. । तत्पाठः,—"माषक्वाथे पचेत् क्वाथे रास्नाया दशमूलजे । यवकोलकुलत्थानां छागमांसभवे पृथक् ॥ प्रस्थे तैलस्य च प्रस्थं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् । रास्नात्मगुप्ता सिन्धूत्थशताह्वै-रण्ड-मुस्तकैः ॥ जीवनीय-बला-व्योषैः पचेदच-पलैर्भिषक् ॥ इत्यादिः" । তিলতৈল /8 শ. ক্বাথার্থ মাষকলায় /২ শ. জল ১৬ শ. শেষ /8শ. । বেড়েলা /২শ. জল ১৬শ. শেষ /8শ. । রাস্না /২ শ. জল ১৬ শ, শে. /8 শ, । দশ-মূল /২শ. জল ১৬শ. শেষ/8শ. । যব, কুল-শুঁঠ ও কুলথ মিলিত /২শ. জল ১৬শ. শেষ /8শ. । ছাগমাংস /২ শ. জল ১৬ শ. শেষ /8 শ । দুগ্ধ ১৬ শ. । কল্কার্থ রাস্না আলকুশী-বীজ, সৈন্ধব, শুলফা, এরণ্ডমূল, মুতা, জীবনীয়গণ, বেড়েলা, ত্রিকটু প্র. ২ তোলা ।

सप्तभद्रः । पुं । शिरीषवृक्षे । श. च. ।

सप्तमुष्टिकयूषः । पुं । यूषविशेषे । स पञ्च-मुष्टिकधान्ययुक्तोनामैकैकमुष्टिं ग्रहीत्वाऽष्टगुणतोये पक्वः । "यवकोलकुलत्थैश्च मुद्गामलकशुण्ठकैः । धन्याकबिल्वसंयुक्तैर्यूषः स्यात् सप्तमुष्टिकः ॥" सः ।

सप्तरक्तम् । क्ली । शरीरस्य बहिःस्थे रक्तवर्णे सप्तविधावयवे । यथा—अपाङ्गजिह्वौष्ठनखकरतल-तालुपादतलेषु । सामुद्रकम् ।

सप्तला (लिका) । स्त्री । (Acacia concinna.) आरण्यरीठाकरञ्जे । বন রীঠা । হিং শিকায়, শীগু । বম্. শিকাকাই । দা. শিকে-কাই । सनुहीभेदे । मनसाविशेष । सु.सू. ३८अ. । नवमल्लिकायाम् । वासन्त्यां । সেউতি । रा. नि. व. १० । भा. । चर्मकषायाम् । চামরকষা, ঘেটুকোল । च. सू. २४ अ. । च. द. गुल्मचि. । (लिका) । सु. चि. १८ अ ।

सप्तविंशतिकगुग्गुलुः । पुं । भगन्दरे पक्व-गुग्गुलुविशेषे । "त्रिकटु त्रिफला मुस्तविडङ्गा-मृतचित्रकम् । शट्येला पिप्पलीमूलं हवुषा सुर-दारु च । तुम्बुरुपुष्करं चव्यं विशाला रजनी-द्वयम् । विडसौवर्चले क्षारौ सैन्धवं गजपिप्पली । यावन्त्येतानि चूर्णानि तावद्द्विगुणगुग्गुलु ॥" ত্রিফলা, ত্রিকটু, মুতা, বিড়ঙ্গ, গুলঞ্চ, চিতামূল, শটী, এলাইচ, পিপুলমূল, হবুষফল, দেবদারু, ধনে, ভেলা, চৈ, রাখালশশার মূল, হরিদ্রা,

दारुहरिद्रा, विटलवण, सচল লবণ, যবক্ষার, সাচিক্ষার, সৈন্ধব, গজপিপুল, প্রত্যেকে ১ তো. শুদ্ধ গুগ্‌গুল ৫৪ তো.। ১ তোলা পরিমাণ বটী করিবে। অনুপান জল। सा· कौ। भैष.।

सप्तशिरा। स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। পাণ-গাছ। रा· नि· व. ११।

सप्ताङ्गगुग्गुलुः। पुं। नाड़ीव्रणे औषधम्। त्रिफला शुण्ठी पिप्पली मरिचम् एषां प्रति ४ तो· शुद्धगुग्गुलुः २४ तो· घृतेन पिष्ट्वा यथासम्भवं भक्षणीयम्। सा. कौ.।

सप्तामृतलौहम्। क्लौ। नेत्ररोगे औषधम्। त्रिफला यष्टिमधु प्र. समभागः सर्व्वचूर्णसमं लौहं नाषमाना वटी घृतमधुभ्यां भोक्तव्या। सा· कौ·।

सप्तार्चिः। पुं। चित्रकवृक्षे। চিতা গাছ। अग्नौ। अम·।

सप्ताश्वः। पुं। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। अम·। श्वेतरोहीतकवृक्षे। শ্বেত রোহিতা গাছ। रा· नि· व. ८। सूर्य्ये।

सप्ताह्वः (ह्वा)। पुं, स्त्री। सप्तपर्णवृक्षे। भैष. कुष्ठ. चि. महाभल्लातकगुड़े। वा· चि· १२ अ.। वै. निघ. सर्व्वज्व. चि. क्षुद्रव्याघ्रघृते। सु. चि· ९अ·।

सप्तिः। पुं। अश्वे। अम·।

सफरः। पुं। प्रोष्ठीमत्स्ये। अ· टी· भ·।

सफरी। स्त्री। प्रोष्ठीमत्स्ये। পুঁটী মাছ। भा·।

सभम्। क्लौ। पुष्पे। वै. निघ.। पुं। हस्ते।

समकाञ्चनः। पुं। शालविशेषे। वै. निघ.।

समखात्। पुं। कफे। वै. निघ.।

समकोलः। पुं। सर्पे। त्रिका·।

समक्षारः। पुं। अष्टमांशावशिष्टक्वाथे। "सम-च्याष्टांशको मतः।" रा· नि· व· २०।

समगन्धिकम्। क्लौ। उशीरे। বেণার মূল। रा· नि· व· १२। २३।

समङ्गा। स्त्री। मञ्जिष्ठायां। रा· नि. व· ६।२३। लज्जालुकायाम्। रा· नि· व· ५।२३। भा. म. ४भ. बालातिसारे। "समङ्गाधातकीलोध्रसारिवाभिः।" सु· सू· ३८ अ· प्रियङ्ग्वादिः। सु· चि· २ अ·। च· सू· ४ अ· सन्धानीये। वराहक्रान्तायां। वराक्रान्ता। च· सू· ४ अ·। च· द· अ· सा· चि· पृश्निपर्ण्यादिः। बालके। বালা। सा· कौ· ह. ह्रीवेरादौ। बलायां। वै. निघ. २ भ संग्रहणी· चि· कुटजावलेहे।

समङ्गिका। स्त्री। लज्जालुकायाम्। चि· क्र. क. गर्भाधिकारे।

समष्ठः। पुं, क्लौ। समष्ठाख्यशाकभेदे। শুশ্নিয়া-শাক।

समष्ठलः। पुं। फलशाकविशेषे, वपुषादौ।

समत्र(त्रित)यम् (त्रयी)। क्लौ, स्त्री। हरी-तकीनागरगुड़ानां समभागे। रा· नि· व· २२।

समदोषत्रयम्। क्लौ। वात-पित्त कफ-साम्य-भावे। "वातपित्तकफा यत्र समतां यान्ति नित्यशः। त्रिदोषसममित्येतत्...... ॥" रा· नि, व· २२।

समन्तपतिः। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। रस·र·बाल· चि· नागार्ज्जुनचूर्णे।

समन्तदुग्धा। स्त्री। स्नुहीवृक्षे। তেকাঁটা মনসা। प सु.। रा· नि· व· ८। [निघ.।

समन्वितकारी (इन्)। पुं। आम्रवृक्षे। वै.

समप्रकृतिः। त्रि। समधातुप्रकृतौ। तल्लक्षणं यथा— "सम्मिश्रवर्णोऽतिसुदीर्घगात्रो गम्भीरधीरो-ऽतिविदीर्णरोमा। रामाप्रियो भारसहोऽतिनिद्रः भोगेन युक्तः समताप्रकृत्या ॥" भवि· पूअ·।

समयोनिः। पुं। कफे। वै. निघ.।

समलम्। क्लौ। विष्ठायाम्। श· र·। त्रि। मलिने। पुं। रजततामत्रपुलौहेषु। च. सू· १अ।

समवर्णजा। स्त्री। कुङ्कुमशाली। रा. नि· व. १६। See कुङ्कुमशालिः।

सम(मा)वायः। पुं। अपृथग्भावे। "सम-वायोऽपृथग्भावः।" च· सू· १ अ.। मा· नि·।

समशनम्। क्लौ। हिताहित-द्रव्यसमुदायान-पर्य्यायभोजने। "हिताहितोपसंयुक्तमन्नम् समशनं स्मृतम्।" सु· सू· ४६ अ·।

समशर्करचूर्णम्। क्लौ। यक्ष्मादौ, कासाधि-कारे च चूर्णम्। লবঙ্গ, জায়ফল, পিপুল প্রত্যেকে ২ তো. মরিচ ৪ তো. শুঁট ৪ প. সর্ব্বচূর্ণসমান চিনি। सा. कौ·। "शुण्ठीकणा-मरिचनागदलात्वगेलं चूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्द्धम-न्तात्। खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्यकासा-रुचिश्वसनकण्ठहृदामयेषु" ॥ रस· र. अजी· चि·। च·द· अर्शश्चि·।

। श्यमदेशख्यातक्षुप-
विशेषे। हिं कक्‌षा। तत्पर्य्यायाः,—मच्छीरः नयाम्रः श्यामगन्धकः शीकायः कण्टकिफलः छपदंशः। गुणाः—कटुरसः रुच्यः तुखशोधनः कफवातप्रशमनः दीपनः दाहकृच्च। रा.नि.व.४। अपामार्गे। वै. निघ.।

समठि(ठी)ला। स्त्री। कटुगरपे। नयाम्रे। वै. निघ.। मच्छीरे। अम.। समठनामशाक-विशेषे। शठिशाक। सर्व्वानन्दः।

समांशा। स्त्री। क्षुद्रदलायाम्। क्षुद्रवेलेड़ा। वै. निघ.।

समानवायुः। पुं। तन्नामक-देहस्थवायौ। समान वायुः। तस्य स्थानं पच्यमानाशयाशयः। तस्य गुणः—"आमपक्वाशयचरः समानो वह्नि-सङ्गतः। सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान् विवि-नक्ति हि। गुल्माग्निसादातीसारप्रभृतीन् कुरुते गदान्।" सु. नि. १ अ.।

समालम्बः (म्बी)। पुं। सुगन्धरोहिषतृणे। गन्धतृण। रा. नि. व. ८।

समालम्भः। पुं। कुङ्कुमादिविलेपने। अम.।

समालम्भनम्। क्ली। कषाये। कुङ्कुमादि-विलेपने। विश्व.।

समासवान्। पुं। तुन्नवृक्षे। श. च.।

समाह्वा। स्त्री। गोजिह्वायां। गोजिह्वा.शाक। श. च.।

समितः (ता)। पुं, स्त्री। गोधूमचूर्णे। मयदा। यथा—"गोधूमा धवला धौताः कुट्टिताः शोषिता-स्ततः। प्रोच्छिता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालिताः समिताः स्मृताः।" भा.। पू. ख.।

समिदुत्तमः
समिद्वरः } पुं। पलाशवृक्षे। वै. निघ.।

समीचकः। पुं। मैथुने। शब्दरत्न.।

समीची। स्त्री। स्त्रीमृगे।

समीच्छदा। स्त्री। वराहक्रान्तायाम्।

समीदः। पुं। गोधूमचूर्णे। मयदा। शब्दकल्प.।

समीनिका। स्त्री। प्रतिवर्षप्रसवायाम् गवि। वछरविआनी गाई। श. र.।

समीरः। पुं। शमीवृक्षे। रा. नि. व. ८।

समीरणः। पुं। मरुवकवृक्षे। गन्ध तुलसी। रा. नि. व. १०। वायौ।

समीरणा। स्त्री। गर्भाशयस्थित-नाड़ीविशेषे। "प्रधानभूता मदनातपत्रे समीरणा नाम विशेष-नाड़ी। तस्या मुखे यत् पतितन्तु वीर्य्यं तद्बीजकं स्यादिति चन्द्रमौलिः।"

समीरसारः। पुं। बिल्ववृक्षे। रा. नि. व. ११।

समुच्चयः। पुं। इदञ्चेदञ्चेति समुच्चयः। यथा —मांसवर्गे एणहरिणश्वावितित्तिरिशारङ्गाः प्रधान-मिति।

समुत्क्रोशः। पुं। कुररीपक्षिणि। श. र.।

समुत्क्लिष्टः। त्रि। स्वस्थानात् चलिते, बहि-र्नीते। वा. चि. १ अ. अरुणः।

समुत्थानम्। क्ली। व्याधिनिर्णये। मे.।

समुद्गः। पुं। सम्पुटे। हारा.।

समुद्गिरणम्। क्ली। वमने। वै. निघ.।

समुद्रकफः। पुं। समुद्रफेने। त्रिका.।

समुद्रकान्ता। स्त्री। स्पृक्कायाम्। पिड़िং। रा. नि. व. १२।

समुद्रगृहम्। क्ली। जलयन्त्रगृहे। फोयारा-शाल घर। त्रिका।

समुद्रजम्। क्ली। सामुद्रलवणे। रस. चि.।

समुद्रजलम्। क्ली। सागरसलिले। तद्गुणाः,— लवणं उष्णं विस्रं वैवर्ण्यदोषजनकं रक्तामयकरं दाहार्त्तिपित्तकृच्च। अपि च—"सामुद्रमुदकं क्षारं सर्व्वदोषप्रकोपणम्।

समुद्रनवनीतम्। क्ली। अमृते।

समुद्रपुष्पम्। क्ली। कपित्थपुष्पे। गुणाः— तुवरं मधुरं शीतलं रक्तदोषघ्नं कफघ्नं पित्तघ्नं कामलाहरं गर्भिणीकष्टहरञ्च। वै.निघ.।

समुद्रफल(क)म्। क्ली। (Argyria speciosa.) स्वनामख्यातवृक्षफले, कपित्थफले। दाक्षिणात्ये समुद्रकायफल इति ख्यातम्। हिं कसय फल, समुन्दरकापल्। बम्. समुन्दरशोक। तै समुन्दरपाल। वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. लिपदे। तदुक्तं—"समुद्रनाम प्रथमं पश्चात् फलमुदाहरेत्। समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्यं भिषग्वरैः।" गुणाः—"फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापहं भूतशिरोधकारि। त्रिदोषदावानलदोषहारि कफा-

मयभ्रान्तिविरोधकारि ॥" धवप्रदेहः चर्म्मरोगहरः। मूलं वातहरं स्नायुदौर्ब्बल्ये च हितम्। क्वथित्। कटूष्णं वातघ्न लूतापहारकं त्रिदोषघ्नं कफरोगघ्नं भ्रान्तिनाशकञ्च। भा०। "समुद्रस्य फलञ्चोष्णं तिक्तञ्चैव त्रिदोषनुत्। वातञ्च भूतबाधाञ्च कफं भ्रान्तिं शिरोरुजम्। दोषं दावानलाख्यञ्च नाशयेदिति कीर्त्तितम्। जलेन घृष्टपीतञ्च कृमिनाशकरं परम् ॥" वै॰निघ॰।

समुद्रफेणः (नः)। पुं, क्ली। घनीभूतसागरोत्थफेनपुञ्जे। समुद्रेर फेना। गुर्ज॰ समुद्रफिण्। तत्पर्य्यायाः,—फेनं फेनः फेनकः अब्धिकफः सिन्धुकफः अर्णवजः अर्णवजफलः डिण्डिरः हिण्डिरः हिण्डीरः समुद्रकफः जलहासः उदधिमलः श्वेतधामा लवणोदधिसम्भवम् समुद्रफेणं वार्द्धिफेनं पयोधिजं सुफेनं अब्धिहिण्डिरः सामुद्रम्। गुणाः—शीतलं कषायं नेत्ररोगघ्नं कफकण्ठरोगहरं रुच्यं कर्णरोगघ्नञ्च। रा॰नि॰व॰६। "अब्धिफेणो रुचिकारी लेखनस्तुवरो लघुः। चक्षुष्यः शीतलश्चैव पटलादिरुजाहरः। सरश्च विषदोषघ्नः कर्णशूलहरः परः। कफस्य कण्ठरोगस्य पित्तस्यैव विनाशयेत् ॥" वै॰निघ॰।

समुद्रमण्डूकी। स्त्री। जलशुक्तौ। झिनुक। सु॰चि॰१८॰।

समुद्रलवणम्। क्ली। सामुद्रलवणे। करकच लवण। भा॰। See सामुद्रम्।

समुद्रशोषः। पुं। हिज्जलवृक्षे। हिज्जलगाछ। भैष॰धात्री॰। योग॰र॰उ॰कैशरपाके। गुणाः—"समुद्रशोषः सप्तोष्णो वातलो ग्राहको मतः। अतिपित्तकरश्चैव कफन्नाश मतो बुधैः ॥" वै॰निघ॰। सिन्धुवारे। निशिन्दा।

समुद्रा। स्त्री। शमीवृक्षे। शाँइ गाछ। शट्याम्। शटी। रा॰नि॰व॰८॥६।

समुद्रान्तम्। क्ली। जातीफले। जायफल। श॰च॰। पुं। दुरालभायाम्। रा॰नि॰व॰४। जातीफलवृक्षे। श॰र॰। स्त्री (न्ता)। दुरालभायाम्। अम॰। स्पृक्कायाम्। पिड़िं। मे॰। कार्पासे। कापास गाछ। रा॰नि॰व॰४। भैष॰शिरीरोगचि॰ हद्लिकाडिण्डीतैले।

समुद्रारुः। पुं। तिमिङ्गिलमीने। तिमि माछ। कुम्भीरे। मे॰।

समुन्न(न्द)म्। क्ली। आर्द्रतायाम्। अम॰।

समूरः (रुः)। पुं। मृगभेदे, शम्बरमृगे। है॰च॰। अम॰।

समूहः। त्रि। सान्निपातिके। रा॰नि॰व॰२०।

समूहगन्धम्। क्ली। गन्धराजे। धाटाशी। रा॰नि॰व॰१२।

समूहनी। स्त्री। सम्मार्ज्जन्याम्। झाँटा। है॰च॰।

समूहक्षारः। पुं। सर्ज्जक्षारे, मलशोधकक्षारद्रव्ये। साबान। वै॰निघ॰।

समोदकम्। क्ली। अर्द्धजलघोले। अम॰।

सम्पत्। स्त्री। वृद्धिनामौषधे।

सम्पत्तिः। स्त्री। ऋद्धौ।

सम्पदाह्वा। स्त्री। ऋद्धौ। प॰मु॰।

सम्पाकः। पुं। आरग्वधवृक्षे। सोन्दाल गाछ। प॰मु॰। च॰द॰अप॰चि॰ वृहत्पञ्चगव्यघृते।

सम्पावः। पुं, क्ली। रोटिकाभेदे। हिं पेराक्। तन्निर्म्माणविधिः यथा—पर्पट्याः साज्यसमिताः निर्म्मिता घृतभर्ज्जिताः। कुट्टिताश्चालिताः शुभ्रशर्करातिविमर्द्दिताः ॥ तत्र चूर्णं क्षिपेदेलालवङ्गमरिचानि च। नारिकेलं सकर्पूरं क्षारबीजान्यनेकशः ॥ घृताक्तसमितापृष्टरोटिका रचिता ततः। तस्यान्तःपूरणं तस्य कुर्य्यान्मुद्रां दृढां सुधीः ॥ सर्पिषि प्रचुरे तान्तु स पचेन्निपुणो जनः। प्रकारज्ञैः प्रकारोऽयं सम्पाव इति कीर्त्तितः ॥"

सम्पुटः। पुं। कुरुवकवृक्षे। रक्त झाँटी। शब्दकल्पः।

सम्पुटाङ्गम्। क्ली। भव्यफले। चालता। प॰मु॰।

सम्पूटः। पुं। कुरुवकवृक्षे।

सम्प्रयोगः। पुं। मैथुने। त्रिका॰। भा॰उ॰वाजी॰। "दैव्यस्त्रीसम्प्रयोगाच्च।"

सम्प्रसक्तः। त्रि। सन्तते। सु॰नि॰७अ॰।

सम्प्राप्तिः। स्त्री। रोगस्य सन्निकृष्टकारणे। मा॰नि॰। विशिष्टमेव व्याधिजन्मनि। वा॰। दोषविकर्त्तव्यतोपलक्षितव्याधिजन्मनि। रूपविशिष्ट हइया रोगेर उत्पत्ति। वि॰र॰। "यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता। उत्पत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः ॥" मा पश्चनि॰।

सम्फालः। पुं। मेषे। है॰च॰।

सम्ब(र)म् । क्ली । जले । जटा० । चम० ।

सम्बरः । पुं । मृगभेदे । शम्बर । मत्स्यविशेषे । मे० । स्त्री (री) । मताचर्य्याम् । शतमूली । ग्र.र० । मण्डूकपर्ण्याम् । थूलकुड़ि । चम० ।

सम्बलम् । क्ली । जले । ग्र.र० ।

सम्बाधः (धनम्) । पुं, क्ली । भगे । मे० ।

सम्बिदा । स्त्री । विजयायाम् । सिद्धि ।

सम्बिदामञ्जरी । स्त्री । गञ्जिकायाम् । गाँजा । गुणाः,—"सम्बिदामञ्जरी चोग्रा मादिनी हर्षिणी तथा । कामयी तर्पिणी बल्या मन्मथोद्दीपनी च सा ॥ निद्राबह्वजननी गर्भपातिनी च दिकाग्निनी । वेदनाविच्छेदकारणी ज्ञेया च मदकारिणी ॥"

सम्भरोद्भवम् । क्ली । गाढ़लवणे । शाम्भर लवण । रा.नि.व.६ ।

सम्भवः । पुं । उत्पत्तिकारणे । सम्भवो नाम यो यतः सम्भवति स तस्य सम्भवः । यथा—"षड्-धातवो गर्भस्य, व्याधिरहितं, हितमारोग्यस्य इति ।" च.वि.८८ ।

सम्भव्यः । पुं । कपित्थवृक्षे । कयेथ् वनेर गाछ । ग्र.च० ।

सम्भारम् । क्ली । लवणविशेषे । शाम्भर लवण । वै.निघ० । पुं । तद्योग्याखिलद्रव्यसमुदाये । उपादानसमष्टि । च.सू.१५८ ।

सम्भिन्नः । त्रि । सम्यग्भेदविशिष्टे । निदा० ।

सम्मार्जकः (नी) । पुं, स्त्री । मार्जन्याम् । झाड़न, झाँटा । ग्र.र० । चम० ।

सम्मार्जनम् । त्रि । शोधने । र.मा० ।

सम्मिलितद्रुमः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।

सम्मूढ़पिटि(ड़)का । स्त्री । शूकरोगभेदे । "पाणिभ्यां भृशसंमूढ़े संमूढ़पिड़का भवेत् ।" सु.नि.१४अ० ।

सम्मूर्च्छनम् । क्ली । मूर्च्छायाम् । मियन्ते ।

सम्मोहकः । पुं । प्रवृद्धमध्यक्षीणवातादिक-सन्निपातज्वरे । लक्षणं—"प्रलापायासमम्मोहकम्प-मूर्च्छारतिभ्रमाः । एकपक्षाभिघाताय तवाप्येते विक्षिपतः । एष सम्मोहको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥" मा.म.१म.ज्व.चि० ।

सम्यक्संहितः । त्रि । सम्यग्योजिते । भा.म.२म० ।

सम्यक्चारः । पुं । टङ्कणक्षारे । सोहागा । र.सा.सं० ।

सम्यग्दग्धम् । क्ली । अग्निदाहविशेषे । दाह-प्रयोजने यथायोग्यदाहे । सु.सू० ।

सरम् (स्) । क्ली । लवणे । रा.नि.व.१० । जले । त्रिका० । सरोवरे । लक्षणं—"नद्याः शैल-वराद्यम्भो यत्र संसृत्य तिष्ठति । तत्सर.''' ..॥" मा० । पुं । महापिण्डीतरौ । रा.नि.व.८ । त्रि । दध्यग्रभागे । दैयेर नाथा । "दध्नमूपरि यो भागो घनः स्नेह-समन्वितः । स लोके सर-इत्युक्तो दध्नो मण्डस्तु मस्त्विति ॥" गुणाः—सरः स्वादुर्गुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशनः । साम्लो वस्ति प्रशमनः पित्तश्लेष्मविवर्द्धनः ॥ र.मा० । र.सा.सं० । सारकद्रव्ये । यथा—"पिप्पली मधुरा वृष्या-कटुका दीपनी सरा ।" राज० ।

सरःकाकः । पुं । हंसे । त्रिका० । स्त्री (की) । हंस्याम् । ग्र.र० ।

सरकः । पुं, क्ली । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ । क्षुद्रसरोवरे । ग्र.र० । शीधौ । शीधुपाने । मे. । वर्त्मनि । त्रिका० ।

सरघा । स्त्री । मधुमक्षिकायां । मौमाछि । चम. ।

सरङ्गः । पुं । पक्षिणि । उणा० ।

सरलम् । क्ली । उपद्रवोपहते । नवनीते । ननि । हारा. । र.सा.सं. ।

सरलाः (स्)(ला) । स्त्री । ऋतुमत्यां स्त्रियाम् । त्रिका. ।

सरटः (ट्) । पुं । मधुमक्षिकायाम् । मौमाछि । कृकलासे । गिरगिटी । चम. । रू.टी. ।

सरटुः । पुं । कृकलासे । गिरगिटी । उणा. ।

सरणम् । क्ली । माषवीमये । वै.निघ. । लौह-मले । मण्डूर । हे.च. । स्त्री(णा) । प्रसारण्याम् । गन्धभादुलिया । रा.नि.व.व.५ । त्रिवृतायाम् । तेउड़ी । ग्र.मा. । सु.मू.३६अ. । चेरचिहृति । स्वर्णजीवन्त्याम् । वै.निघ. ।

सरणिः (णी) । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादु-लिया । रा.नि.व.५ । वा.व्या.चि.मध्यमनारायण तैले । च.द.मापतले. ।

सरण्डः । पुं । कृकलासे । गिरगिट । मे. । कामुके । पक्षिणि । श.र. ।

सरण्युः । पुं । जले । वायौ । मेघे । श.र. । अग्नौ । वसन्ते । उणा. ।

सरलिः । पुं । अरत्नौ, बद्धमुष्टिहस्ते । रा.नि.व.१८ ।

सरघातिका । स्त्री । पक्षपथे । श.र. ।

सरमा । स्त्री । कुक्कुर्याम् । मे. ।

सरयूः । स्त्री । नदीविशेषे । सा चायोध्यायां प्रसिद्धा । तज्जलगुणाः—स्वादु बल-पुष्टिकरञ्च । रा.नि.व.१४ ।

सरलः । पुं । (Pinus longifolia.) तन्नामकद्रुमे । वा.सू.१५.अ. । र.मा. । सरल गाछ, দেবদারু বিশেষ । हिं चिर्का पेड़, सरल, धूपसरल । मं वम्. धुपचेझाड़ । तै सरलदेवदारी । दा. चिर् । तत्पर्य्यायाः,—पीतदारु पीतद्रुः पूतिकाष्ठं भद्रदारु मनोज्ञः धूपवृक्षः पीतः स्निग्धदारुकः स्निग्धः नरिषपत्रकः पीतवृक्षः सुरभिदारुः । गुणाः—कटुतिक्तोष्णः वातश्लेष्मत्वग्दोषकण्डूव्रणघ्नः कोष्ठशोधकश्च । रा.नि.व.१२ । च.द. वा.ज्व.चि. रास्नादिः । "सरलं सैलबालुकम् ।" चीरगोरठे । क्षीरकम्रां । प.मु. ।

सरलद्रवः } पुं । धूपविशेषे । সরলধূপ । सरलवृक्षसारे । তার্পিণ তৈল । **सरलनिर्यासः** } अम. ।

सरलवणम् । क्लो । सुगन्धतृणे । व.निघ. ।

सरला । स्त्री । त्रिपुटायाम् । अम. । चिड्ढायाम् । ত্তেউড়ী । च.द. । सु.सू.३९अ. कफशमने । सु.चि १४।१०७अ. । शुक्लनिवृति । শ্বেত ত্তেউড়ী । सु.चि.२५अ. । कपिलद्राक्षायाम् । कृष्णतुलस्याम् । वै.निघ ।

सरलाङ्गः । पुं । श्रीवेष्टे । তার্পিন্ । সরলআটা । रा.नि.व.१२ ।

सरसम् । क्लो । मांसे । काष्ठागुरुणि । वै.निघ. । सरोवरे । श.र. । स्त्री (सा) । शुक्लत्रिवृति । च. टी.रा ।

सरसन्नतम् । क्लो । वल्मीकवृक्षे । তেকাঁটা সিজ্ । श.च. ।

सरसिका । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । श.च. ।

सरसिजम् । । कमले । रा.नि.व.१० ।

सरसी । स्त्री । तुम्बरुपत्रिकायाम् । वा.सू.१५ अ. सुरसादिः । "शवकसरसिभार्गीकासुकाकाकमाची ।" सरोवरे । अम. ।

सरसीकः । पुं । सारसपक्षिणि । সারস পাখী । श.र. ।

सरसीरुहम् । क्लो । पद्मे । अम. ।

सरस्वती । स्त्री । भारतीयनदीविशेषे । तज्जलगुणाः—स्वादु रुच्यं दीपनं लघु देहकान्तिजनकं सर्व्वरोगघ्नं पवित्रञ्च । रा.नि.व.१४ । गवि । मे. । ज्योतिष्मतीलतायाम् । লতাফটকী । रा नि.व.२ । ब्राह्मीक्षुपे । ব্রাহ্মী শাক । रा.नि.व.५ । सोमलतायाम् । श.च । गाभ्याम् ।

सरा । स्त्री । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলিয়া । रा.नि.व.५ । मद.व.१ । त्रिवृतायां । ত্তেউড়ী । मद. विशेषे । वै.निघ. । निर्झरे । भ. द्विरूपको. ।

सरावः । पुं । शरावमाने । এক সের । भ द्विरूपको. ।

सरिका । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । श.च. ।

सरित्पतिकफः । पुं । समुद्रफेने । সমুদ্রফেন । भा.म.४भ.ने.रो चि.नयनशोणाञ्जने । "सरित्पतिकफः सिता ।" ।

सरिलम् । क्लो । जले । श.टी.भ. ।

सरिषपः । पुं । सर्षपवृक्षे । त्रिका. ।

सरीसृपः । पुं । सर्पादौ । त्रिका. । कृष्णसर्पे । सु.चि.२४अ. ।

सरोजम् । क्लो । पद्मे । हे.च. ।

सरोजन्म (न्) । क्लो । पद्मे । हे.च. ।

सरोजिनी । स्त्री । कमलिन्याम् । পদ্মের ঝাড় । पद्म । मे. ।

सरोत्सवः । पुं । बकपक्षिणि । सारसपक्षिणि । श.र. ।

सरोऽमृतम् । क्लो । सरोवरजले । वै.निघ. ।

सरोरुट् । क्लो । पद्मे । हे.च. ।

सरोरुहम् । क्लो । पद्मे । प.मु. । रक्तपद्मे । वै.निघ. । स्त्री (हा) । पद्मिन्याम् । वै.निघ. ।

सरोवरः । पुं । सरसि । পুকুর । तत्पर्य्यायाः, —पद्माकरः कासारः सरसः सरसी सरं सरः सरकं सरोजिनी । तज्जलगुणाः—"सारसं लघु तृष्णाघ्नं बल्यं स्वादु कषायवत् ।" ।

सर्कः । पुं । मनसि । उणा. ।

सर्गः । पुं । आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपे सुखे । "सर्गापवर्गयोर्द्वारं......" । मा.नि. । नि.सरणे, त्यागे ।

सर्जः । पुं । शालनिर्यासे । धুনো । च द.ज्व. चि.अपराजिताधूपे । "पुरध्यामवचासर्जं ।" शाल-वृक्षे । सर्ज्जरक इति भाषा । शल्लकीवृक्षे । वै. निघ । पीतशाले । পেয়াশাল । श.र. ।

सर्जकः । पुं । सर्ज्जवृक्षे । শাল গাছ । जटा. । असनवृक्षे । वै.निघ. । सर्ज्जरसे । ধুনো । रस.र. बाल.चि. । पीतशाले । পেয়াশাল । अम. ।

सर्जगन्धा । स्त्री । रास्नायाम् । र.मा. ।

सर्जनामा (न्) । पुं । सर्ज्जतरौ । सु.चि.१७. ।

सर्जनिर्य्यासकः । पुं । शालनिर्य्यासे । ধুনো ।

सर्जमणिः । पुं । शाल्मलीवेष्टे । মোচরস । विका. ।

सर्जरसः । पुं । रालै । ধুনো । रा.नि.व.१२ । सु.सू.३८ध. एलादिः । See रालः । सर्ज्जवृक्षे । ধুনোর গাছ । रा.नि.व.९ । र.मा. । । भा.४भ. रेवतीप्रतिषेधचि. । "कुष्ठे सर्ज्जरसे तथा ।"

सर्जशालः । पुं । शालवृक्षे । र.मा. ।

सर्जाख्यः (ह्वः) । पुं । सर्ज्जरसे । ধুনো । भैष. क्षुद्ररो चि. । भा.म.४भ. ।

सर्जिः (चारः) । स्त्री, पुं । स्वर्ज्जिकाचारे । সাজিমাটী । र.मा. । See स्वर्ज्जिचारः ।

सर्जिका (चारः) । स्त्री, पुं । सर्ज्जिचारे । সাজিমাটী । र.मा. ।

सर्जी । स्त्री । सर्ज्जिक्षारे । সাজিমাটী । प.मु. ।

सर्ज्यः । पुं । सर्ज्जरसे । ধুনো । र.मा. ।

सर्पः । पुं । प्रसिद्धसरीसृपे । সাপ । सर्पो द्विविधः—दिव्यो भौमश्चेति । तत्र दिव्याः सर्पाः दृष्टिनिःश्वासविषा इति । भौमा दंष्ट्राविषाः । "ये तु दंष्ट्राविषा भौमा ये दंशन्ति च मानुषान् । तेषां संख्यां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः । अशीति-स्त्वेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा । दर्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च । निर्विषा वैकर-ञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुनः स्मृताः । दर्वीकरा मण्ड-लिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः । तेषु दर्वीकराः ज्ञेया विंशतिः षट् च पन्नगाः । द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजि-मन्तस्तथा दश । वैकरञ्जोद्भवाः सप्त चित्रामण्डलि-राजिलाः ॥" एषु महानेत्रजिह्वास्यशिरसः पुमांसः, सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्यशिरसः स्त्रियः, उभयलक्षणमन्द-विषा अक्रोधा नपुंसका इति । सु.कल्प ४ष. । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये मृग्याणि । तद्गुणाः— अर्शोवातदोषहरः कृमिदूषीविषहरः चक्षुष्यः पाके मधुरः मेधाग्निजननश्च । "दर्वीकरा दीपकाश्च तेषूक्ताः कटुपाकिनः । मधुराश्चातिचक्षुष्याः सृष्ट-विण्मूत्रमारुताः ॥" सु.सू.४६ष. । तद्विषगुणाः— "विशदात्कटुकात्कटुकमम्लोष्णं स्वादु शीतलम् । विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् । तारुण्यमध्य-वृद्धत्वे वृष्टिशीतातपेषु च । विषोल्वणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ।" वा.उ.३६न. ।

सर्पकङ्कालिका (ली) । स्त्री । स्वनामख्यात-लतायाम् । সর্পকঙ্কালী, বন্ধ্যাকাঁকরোলবিশেষ । र.मा. । गन्धरास्नायाम् । प मु. । See रास्ना ।

सर्पकञ्चुकः । पुं । सर्पनिर्म्मोके । সাপের খোলস ।

सर्पगन्धा (न्धिनी) । स्त्री । गन्धरास्नायाम् । See रास्ना । नाकुलीनाममहाकन्दशाके । रा.नि. व.७ । वा.उ.५ष. । नागदमन्याम् । वै.निघ. ।

सर्पघाति । स्त्री । तन्नामकफलविषभेदे । सु. कल्प.२ष. । See फलविषम् ।

सर्पघातिनी । स्त्री । सर्पाच्याम् । পানশিউলি । तत्पर्य्यायाः,—सर्पसहा सर्पनामा सर्पाची सर्प-घातिनी । प.मु. ।

सर्पच्छत्रकः । पुं । शाकविशेषे । সাপের ছাতা । गुणा.—मलभेदनः रूक्षः मधुरः शीतः विष्टम्भी च । च.सू.२७ष. ।

सर्पतनुः । स्त्री । चविकायाम् । হাঁচুটী । See चविका ।

सर्पदृषः । पुं । नकुले । নেউল । हे.च. ।

सर्पदंष्ट्रः । पुं । दन्तीवृक्षे । श.च. ।

सर्पदंष्ट्रा (ष्ट्री) । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । বিছাতি । प.मु. । सिंहपिप्पल्याम् । गुणाः— सारका उष्णा कटुः कफघ्नी वातघ्नी च । वै.निघं. ।

सर्पदंष्ट्रिका । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । अजशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে । रा व

सर्पदंष्ट्रा (न्त्रा)। स्त्री। सिंहपिप्पल्याम्। रा.नि.व.६।

सर्पदण्डी। स्त्री। गोरक्षतण्डुलायाम्। गोरक्ष चाकुलिया। रा.नि.व.५।

सर्पदन्ती। स्त्री। नागदन्त्याम्। हातिशुँड़। रा.नि.व.५।

सर्पदमनी। स्त्री। नागदन्त्याम्। हातिशुँड़। वन्ध्याकर्कोटिकायाम्। रा.नि.व.३।

सर्पदष्टकम्। क्ली। सर्पदंशने। तच्च त्रिविधं सर्पितं रदितं निर्विषञ्चेति। केचित् चतुर्थं सर्पाङ्गाभिहतमिच्छन्ति। तेषां लक्षणानि यथा— "पदानि यत्र दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च। निमग्नान्यल्परक्तानि यान्युद्वृत्य करोति हि। चञ्चुमालकयुक्तानि वैकल्यकरणानि च। सदंशानि सशोफानि विद्यात्तत् सर्पितं भिषक्॥" इति। "राज्यः सलोहिता यत्र नीलाः पीताः सितास्तथा। विज्ञेयं रदितं तत्तु ज्ञेयमल्पविषञ्च तत्॥" इति। "अशोफमल्पदुष्टासृक् प्रकृतिस्थस्य देहिनः। पदं पदानि वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः॥" इति। "सर्पस्पृष्टस्य भीरोर्हि भयेन कुपितोऽनिलः। कस्यचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतन्तु तत्॥" सु.कल्प.४अ.। वाभटस्तु तुण्डाहतव्यालीढव्यालुप्तदष्टनिपीडितदष्टकभेदेन पञ्चधाह। एषु प्रथमं द्वयं निर्विषं, निपीडितदष्टकम् असाध्यं व्यालुप्तदष्टञ्च कृच्छ्रसाध्यम्। एषां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यानि। वा.उ.३६अ.।

सर्पनामा। स्त्री। सर्पाक्ष्याम्। सर्पकङ्कालो-विशेष, गानशिउली। प.मु.।

सर्पनिर्मोकः। पुं। सर्पत्वचि। सापेर खोलोस। प.शा.प्र.।

सर्पनेत्रा। स्त्री। सुगन्धरास्नायाम्। सर्पाक्ष्याम्। गानशिउली, सर्पकङ्कालोविशेष। रा.नि.व.७।

सर्पपुष्पी। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटक्याम्। नागदन्त्याम्। हातिशुँड़। रा.नि.व.५।

सर्पप्रियः। पुं। चन्दनवृक्षे। वै.निघ.।

सर्पफेण(न)म्। क्ली। अहिफेने। वै.निघ. २भ. प.सा.चि.जातीफलादिवटिकायाम्।

सर्पभक्षकः। पुं। नाकुलीकन्दे। मयूरे। हे.च.।

सर्पभुक्। पुं। मयूरे। हे.च.। गरुडे। शाङ्गिष्ठा। राजसर्पे। नाकुलीकन्दे। रा.नि.व.७।

सर्पमाला। स्त्री। सर्पकङ्कालिकाभेदे। र.मा.।

सर्पलता। स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। पान-गाछ। रा.नि.व.३।

सर्पलोचना। स्त्री। सर्पाक्ष्याम्। गानशिउली। वा.उ.२०अ.। गन्धरास्नायाम्। वै.निघ.।

सर्पविषम्। क्ली। सर्पगरले। सापेर विष। "विषमाविषमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः। रक्तमल्पमपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमम्बुवत्॥" वा.उ.३६अ.।

सर्पसञ्ज्ञा। स्त्री। सर्पाक्ष्याम्। गानशिउली। प.मु.।

सर्पसुगन्धा (न्धिका)। स्त्री। सर्पगन्धायाम्। वै.निघ.।

सर्हा (न्)। पुं। नकुले। वेजि। हे.च.।

सर्पा। स्त्री। तन्नामकौषधौ। या च सर्पाकारा सर्पकङ्कालिका। चचिराम।

सर्पाख्यः। पुं। नागकेशरवृक्षे। र.मा.। महिषकन्दे। रा.नि.व.७। श्वेतालुके। शाँक-आलु। वै.निघ.।

सर्पाङ्गी। स्त्री। सर्पकङ्कालिकायाम्। रा.नि.व.६। सर्पकङ्कालीभेदे। पानशिउली। र.मा.।

सर्पादनी। स्त्री। लाङ्गलिकानामकन्दशाके। नाकुल्याम्। गन्धनाकुली। रा.नि.व.७।

सर्पारिः। पुं। नकुले। मयूरे। रा.नि.व.१९।

सर्पावासम्। क्ली। श्रीखण्डचन्दने। रा.नि.व.१२। श्वेतचन्दने। रा.नि.व.१२।

सर्पाशनः। पुं। मयूरे। हला.।

सर्पास्त्रम्। क्ली। नासाकर्णाशीर्षच्छेदनयोग्ये शस्त्रभेदे। "सर्पास्यं घ्राणकर्णार्शश्छेदनेऽर्द्धाङ्गुलं फले।"

सर्पाक्षी। स्त्री। सर्पच्छत्रायाम्। पानशिउली। हिं सरहटी गन्धिनी। तत्पर्य्यायो,—गण्डाली नाकुलीकालपक। प.मु.। र.सा.सं.। वै.निघ. २भ.एकाहिक.ज्व.चि.मृतसञ्जीवनीरसे। र.स.र. विष.चि.। गुणाः—"सर्पाक्षी कटुका तिक्ता सोष्णा कृमिनिकृन्तनी। वृश्चिकोन्दुरसर्पाणां विषघ्नी व्रणरोपणी॥" भा.पू.प.। श्वेतापराजितायाम्। रक्तगण्डिन्याम्। वै.निघ.। गन्धनाकुल्याम्। रा.नि.व.७।

सर्पिः (स्)। क्ली। दुग्धसमुत्पन्नस्नेहे, घृते। घि। रा.नि.व.१५। सृप गतौ संस्कारात् सर्पणात्

सर्पि: । "नान्य: स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते । यथा सर्पिरतः सर्पि: सर्व्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥" मि-थो.वा.व्या.धि.श्रीकण्ठ: ।

सर्पिका । स्त्री । गोकर्णीलतायां । वै.निघ. ।

सर्पिणी । स्त्री । सर्पाकारपत्त्रक्षुपविशेषे । सर्प कङ्काली । तत्पर्य्याया:,—भुजगी भोगी कुण्डली पन्नगी फणी । गुणा:—विषघ्नी क्रुमिवर्द्धिनी च । रा.नि.व.५ । सर्पस्त्रियाम् । श.र. ।

सर्पिर्गर्भम् । क्ली । नवनीतके । वै.निघ ।

सर्पिर्मेहः । पुं । वातजन्यप्रमेहरोगे । तत्र घृत-तुल्यं मेहति । सु.नि.६प. ।

सर्पिषम् । क्ली । घृते । वै.निघ. ।

सर्पी । स्त्री । भुजग्याम् । श.र. ।

सर्पी(र्पे)ष्टम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । र.मा. । जटा. ।

सर्व्व: । पुं । पारदे । र.सा.सं. प्रकारान्तरविषम-ज्व.रस । भैष-वा.र.चि. । सा.कौ.ज्वरान्तकरसे । रसाञ्जने । शिखामतुके । वै.निघ. ।

सर्व्वग: । पुं । जीवे । आत्मनि । श.मा. । क्ली । जले । मे. ।

सर्व्वगन्धम् । क्ली । चातुर्जातकादिषु द्रव्येषु । "चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुशिह्लकम् । लवङ्ग-सहितश्चैव सर्व्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥" प.प्र.३ख. । कुङ्कुमागुरुकर्पूरकस्तूरीचन्दनेषु । भा.म ४भ.श्व. पू.चि. । "सर्व्वगन्धै: प्रदेहश्च ।" "चातुर्जातक-कर्पूरं कक्कोलागुरु कुङ्कुमम् । लवङ्गसहितश्चैव सर्व्वगन्धं विनिर्दिशेत् ।" इति च । भा. । सौश्रुते एलादिगणे ।

सर्व्वगा । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । श.च. ।

सर्व्वग्रन्थि: (थम्) । पुं, क्ली । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ । ३.च. ।

सर्व्वग्रहापहा । स्त्री । नागदमन्यां । नागदना । वै.निघ. ।

सर्व्वजगत्प्रिया
सर्व्वजनप्रिया } स्त्री । ऋद्धौ । वृद्धौ । वै.निघ. ।

सर्व्वज्वरहरलौह: । पुं । विषमज्वरे रसविशेष: । पचौ—चित्रकमूलं त्रिकटु त्रिफला विडङ्गं मुस्तकं गजपिप्पली पिप्पलीमूलं वीरणमूलं देवदारु किराततिक्तं बालकं कटुकी कण्टकारी शिग्रु-बीजं यष्टिमधु कुटजत्वक् इन्द्रयवो वा एषां प्रति समभाग: सर्व्वचूर्णसमं लौहं । मात्रा १ माषा । अनुपानं मधु । सा.कौ. । अन्य:—जारितलौह ১৬ তো. পারা ২ তো. গন্ধক ২ তো. আমলা, হরীতকী, বহেড়া, শুঁট, পিপুল, মরিচ, বিড়ঙ্গ, মুতা, গজপিপুল, পিপুলমূল, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, চিতের মূল, প্রত্যেক ১ তো.। আদার রসে মর্দ্দন। মাত্রা ২ রতি। भैष. । तृतीय: बृहत्सर्व्वज्वरहर:—পারা, গন্ধক, অভ্র, তাম্র, স্বর্ণমাক্ষিক, স্বর্ণ, রৌপ্য, শুদ্ধ-হরিতাল প্রত্যেক ২ তো. কান্তলৌহ ৮ তো.। মর্দ্দনদ্রব্য—উচ্ছেপাতার রস, দশ-মূলের ক্বাথ, ক্ষেৎপাপড়ার রস, ত্রিফলাকাথ, শুলফের রস, পানের রস, কাকমাচীরস, নিশুণ্ডীপত্ররস, পুনর্নবারস ও আদার রস। মাত্রা ১ রতি। অনুপান পিপুলচূর্ণ ও পুরাণ গুড়। र.सा.सं. ।

सर्व्वत:शुभा । स्त्री । पिप्पलीमूले । प्रियङ्गौ । श.च. ।

सर्व्वतन्त्रसिद्धान्त: । पुं । सिद्धान्तविशेषे । "सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिन् सर्व्वस्मिं-स्तन्त्रे तत् प्रसिद्धं ।" च.वि.८अध. ।

सर्व्वतिक्ता । स्त्री । काकमाचिकायाम् । रा. नि.व.४ ।

सर्व्वतोभद्र: । पुं । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । क्ली । आसनपर्य्यङ्काकारेण अश्मरीच्छेदने । "सेवनीं लङ्घयित्वा तु चतुर्थां दारिते गुदे । सर्व्वतो-भद्रकम्........ ॥" सु.चि.८अ. । वा.उ.२८अ. ।

सर्व्वतोभद्रलौहम् । क्ली । अम्लपित्त-कास-श्वासादिनाशक औषधविशेष: । तत्पाठ:,—"लौह-चूर्णं ह्रतं ताम्रमभ्रकञ्च पलम् पलम् । शुद्धसूतञ्च कर्षैकं गन्धकार्द्धं पलं तथा ॥ माक्षिकस्य विशुद्धस्य कर्षं शुद्धा शिलापरा । सार्द्धकर्षं विशुद्धञ्च शिलाजतु तथा परम् ॥ गुग्गुलोश्चापि कर्षैकं श्राणमाणं परस्य च । चूर्णं विडङ्ग-भल्लातवह्निर्य्यं तार्क्ष्यमूलजम् ॥ करिकर्णपलाशञ्च तालमूली पुनर्नवा । घनामृता नागबला: चक्र-मर्द्दक-सुष्विरी ॥ भृङ्गकेश-शतावर्य्यौ भद्रदारं फलत्रिकम् । त्रिकटुश्चापि सर्व्वेषां प्रत्येकञ्च नयेद् भिषक् ॥ सर्व्वमेकत्र संमर्द्य घृतेन मधुना सह ।

क्षिप्ते भाण्डे विनिक्षिप्य ततः कुर्य्याद् विधानवित् ॥ मार्षकादिक्रमेणैव लौहं सर्व्वरसायनम् ॥" जारित लौह, ताम्र, अभ्र, प्र. १ प. पारद २ तो. गन्धक ৪ তো স্বর্ণমাক্ষিক ২ তো. মনঃশিলা ও শিলাজতু প্র. ৩ তো. গুগ্‌গুলু ২-তো. বিড়ঙ্গ, ভেলা, চিতা, শ্বেত আকন্দ, হস্তিকর্ণপলাশ, তালমূলী, পুনর্নবা, মুতা, গুলঞ্চ, গোরক্ষ-চাকুলে, মুণ্ডিরী, ভৃঙ্গরাজ, কেওড়ে, শতমূলী, বীজতাড়ক, ত্রিফলা ও ত্রিকটু প্র. ॥० তো. একত্র ঘৃত ও মধুসহ মর্দন করিবে। মাত্রা. ১ মাষা। भैष।

सर्व्वतोभद्रा (द्रिका)। स्त्री। गाम्भार्य्याम्। গামার গাছ। रा.नि.व.९। वा.सू.१५घ. साहिवादो। भा.म.१म.ज्व.चि.। "श्रीफलः सर्व्वतोभद्रा।"

सर्व्वतोमुखम्। क्ली। जले। रा.नि.व.१४।

सर्व्वधातुकम्। क्ली। ताम्रे। वै.निघ.।

सर्व्वपाचकः। पुं। टङ्कणक्षारे। সোহাগা। वै.निघ.।

सर्व्वभक्ष्या। स्त्री। छाग्याम्। পাঁঠী। वै.च.।

सर्व्वभूतप्रमर्द्दिनी। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटक्याम्। वै.निघ.। [द्रव्ये। वै.निघ.।

सर्व्वभूमिकः। पुं। दारुचिनीति ख्याते पत्र-

सर्व्वमूल्यम्। क्ली। कपर्दके। কড়ি। त्रिका.।

सर्व्वयूपः। पुं। गोरक्षधान्याम्लफलाम्लै रेताष मिश्रितैर्यो रसो भवति। स गुरुतरः। वै.निघ.।

सर्व्वरसः। पुं। धूनके। अम.। लवणरसे। वै.च.। स्त्री (सा)। लाजमण्डे। খৈয়ের মণ্ড। प.मु.। (क्ली)। औदरलवणे। वै.च.।

सर्व्वरसोत्तमः। पुं। लवणरसे। वै.च.।

सर्व्वलवणम्। क्ली। औदरलवणे। रा.नि.व.६।

सर्व्वलोहम्। क्ली। ताम्रे। वै.निघ.।

सर्व्ववर्चसम्। क्ली। ताम्रे। वै.निघ.।

सर्व्ववर्णिका। स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। जटा.।

सर्व्वश्वेता। स्त्री। सर्पविशानाम प्राणहर-कीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.। See कीट.।

सर्व्वसंसर्गलवणम्। क्ली। औदरलवणे। रा.नि.व.६।

सर्व्वसहः। पुं। विमहद्धिधान्यविशेषे, षष्टिकधान्ये। श्र.च.।

सर्व्वसरः। पुं। तन्नामकमुखरोगे। स वातपित्तकफशोणितनिमित्तः। तत्र वातजे वदनं सतोद स्फोटैः समन्तादाचितं भवति। पित्तजे मुखं रक्तपीत सदाह तनुस्फोटाचितं भवति। कफेनाल्पवेदनैः कण्डूयुतैः सवर्णैर्व्याप्तं भवति। रक्तजे च पित्तलक्षणं भवति। सु.नि.१६अ.।

सर्व्वसहः। पुं। गुग्गुलौ। प.मु.।

सर्व्वसाधनम्। क्ली। स्वर्णे। वै.निघ.।

सर्व्वसिद्धिः। पुं। श्रीफले। বেল। श्र.च.।

सर्व्वस्नेहः। पुं। चतुःस्नेहेषु। शि.यो.मा.व्या.चि. ग्रान्थकरोटे। See स्नेहचतुष्टयम्।

सर्व्वहितम्। क्ली। मरिचे। रा.नि.व.६।

सर्व्वक्षारः। पुं। क्षारविशेषे। সাবান। साबुन इति लोके। सवुखार इति दाक्षिणात्ये। तत्पर्य्यायाः,—सद्द्क्षारः समूहक्षारः फेनक्षारः महाक्षारः मलारिः क्षारमेलकः। गुणाः—अतिक्षारः चक्षुष्यः वस्तिशोधनः गुदावर्त्तक्रिमिघ्नः मलमूत्रविशोधनश्च। रा.नि.व.६। मुष्ककवृक्षे। घण्टापারুল। वै.निघ.।

सर्व्वाख्यः। पुं। पारदे। পারা। रस.को.। भैष.वा.र.चि.द्वादशायसे।

सर्व्वाङ्गकम्पारिरसः। पुं। वातव्याध्यधिकारे रसः। पाठः—"मृतं सूतं मृतं ताम्रं मर्द्दयेत् कटुफलद्रवैः। एकविंशतिवारञ्च शोष्यं पेष्यं पुनः पुनः। चणमात्रा वटी भक्ष्या...... ॥" रस.र.।

सर्व्वाङ्गसुन्दरः। पुं। रसोऽयं विरेचनाधिकारोक्तः। पाठः—"शुद्धसूतञ्च गन्धञ्च विषञ्च जयपालकम्। कटुत्रयञ्च त्रिफला टङ्कणञ्च समांशकम् ॥" मात्रा १ गुञ्जामिता। পারা, গন্ধক, বিষ, জয়পালবীজ, ত্রিকটু, ত্রিফলা, সোহাগার খৈ প্রত্যেক সমভাগ। মাত্রা ৩ রতি। र.सा.सं.। अन्यः कासाधिकारे यक्ष्माधिकारे च —"रस-गन्धकतुल्यांशौ द्वौ भागौ टङ्कणस्य च। मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खं मारणीयं प्रयत्नतः। हेमभस्मार्द्धभागञ्च सर्व्वं खल्वे निधापयेत्। भिन्नद्रवस्य योगेन विधिवत् कारयेद्भिषक्। पश्चात् गजपुटं दद्याच्छीतलञ्च समुद्धरेत्। हेमभस्मसमं तीक्ष्णं लौहार्द्धं दरदं ततः। एकीकृत्य समस्तानि

स्वाचूर्णानि कारयेत्… ॥” নীরনরূপে লোহা-গার ধৈ করিয়া উত্তমরূপে তাহা চূর্ণ করিবে সেই ধই ২ তো. পারা ১ তো. গন্ধক ১ তো. মুক্তাভস্ম, প্রবালভস্ম, শঙ্খভস্ম প্রত্যেক ২ তো, সোণা ॥০ তো.। একত্র নিমছালের রসে মাড়িয়া গোলক প্রস্তুত করিবে, সেই গোলক বজ্রমূষায় রাখিয়া গজপুটে তীব্র-আলে পাক করিবে। শীতল হইলে তুলিয়া লৌহ ॥০ তো. ও হিঙ্গুল ।০ আনা দিয়া একত্র মাড়িয়া রাখিবে। মা. ২ র। অনু. পিপুলচূর্ণ ও মধু। রস-কৌ.। মপ.।

सर्व्वाङ्गसुन्दरी। स्त्री। वैद्यकपन्थविशेषे।

सर्व्वानुकारिणी। स्त्री। शालपर्ण्याम्। शुभ-पाणि। रा.नि.व.४।

सर्व्वानुभूतिः। स्त्री। श्वेतत्रिवृति। शादा तेउड़ी। अम.।

सर्व्वान्नीनः। त्रि। सर्व्वान्नभक्षके। पा.चि.१ च.। "सर्व्वान्नीनो भवेत्तथा।"

सर्व्वायनी। स्त्री। श्वेतत्रिवृतायाम्। वै.निघ.।

सर्व्वाम्लम्। क्ली। सर्व्वविषमयम्लाम्लद्रव्येषु, काञ्जिक-सुरा सौवीरक दधिमस्त्वादिषु। नि.यो. शालपर्ण्यादे।

सर्व्वार्चः। पुं। रुद्राक्षवृक्षे। वै.निघ.। क्ली। रुद्राक्षफले।

सर्व्वाक्षिरोगः। पुं। सर्व्वगतनेत्ररोगे। स षोडशविधः—वाताभिष्यन्दः अधिमन्थः हताधिमन्थः अन्यतोवातः शिरोत्पातः पित्ताभिष्यन्दः कफाभिष्यन्दः रक्ताभिष्यन्दः शुष्काक्षिपाकः शोथाक्षिपाकः अक्षिपाकात्ययः अम्लोषितः सन्निपाताभिष्यन्दः वातपैत्ताभिष्यन्दः वातकफाभिष्यन्दः पित्तश्लेष्माभिष्यन्दश्च। मा.उ.१५अ.। एषां विशेषा. स्वस्वपर्य्याये मन्तव्याः। See नेत्ररोगः।

सर्व्वाची। स्त्री। वृश्चिकायाम्। बिछुई। वै.निघ.।

सर्व्वौषध(धि)गणः। पुं। कुष्ठाद्यौषधिवर्गे। कुष्ठजटामांसी वचा हरिद्रा शैलेय चन्दन-मुरामांसी-कर्पूरमुस्ताम्। "कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेय-चन्दनैः। मुराकर्पूरमुस्ताभिः सर्व्वौषधमुदाहृतम्॥" रा.नि.व.२२। "मुरामांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम्। शटी चम्पकमुस्ता च सर्व्वौषधिगणः स्मृतः॥" ज्योतिःशास्त्रम्। अपिच,—"हरिद्रा चन्दनं दार्व्वी मुस्तकं देवदारुकं। धन्याकं जीरकं मेथी धात्रीफलमुशीरकम्॥ त्रिसुगन्धिः शटी गन्धमाला कर्पूरकं वचा। नखी मरुबकं कुष्ठं देवदारु विडङ्गकं॥ मरिचं पद्मकाष्ठञ्च वालकं भद्रमुस्तकं। ग्रन्थिकञ्च जटामांसी पलाशः शैलजं शमी॥ चर्म्मचोरगकं दूर्व्वा मुरामांसी च कुङ्कुमं। अपामार्गो मधुरिका त्रिफला खदिरः कुशा॥ चातुर्जातकमेलोऽप्यष्टवर्गो यवस्तुम्बुरुः। नागेश्वरञ्च कस्तूरी त्रिफला पद्मकेशरम्॥ कक्कोलं धातकी-पुष्पं त्रिकटु रेणुकं यवः। तिलाः कुन्दुरु नलिकं भार्गी गोरोचना वचा॥ गुग्गुलु पुष्पञ्च नहुनी श्रीफलं वंशलोचना। इन्दीवरं कङ्कुता वकुलं मालतीदलम्॥ इन्द्रवीजं कोकनदं जयन्ती गजपिप्पली। श्वेतापराजितापुष्पं सर्व्वौषधिगणः स्मृतः॥"

सर्व्वौषधिः। स्त्री। सर्व्वौषधिगणे।

सर्षपः। पुं। (Brassica campestris. Syn. Dinapis dichotoma.) स्वनाम-ख्यातक्षुद्रक्षुपविशेषे। সরিষা গাছ। हिं सरसों, सर्षों, जिरिया। गुणाः—रसपाकयोः कटुः स्निग्धः तिक्तः तीक्ष्णोष्णः वात-कफघ्नः रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः रक्षोघ्नः कण्डुकुष्ठकृमिघ्नश्च। गौरस्तु श्रेष्ठः। भा.पू.। तीक्ष्णः वात-कफघ्न उष्णः रक्तपित्तकरः कटुः कृमिकुष्ठघ्नश्च। सिद्धार्थोऽपि तद्गुणः। राज.। स सितासितभेदेन द्विधा। (Brassica nigra.) The black mustard. कृष्णसर्षपे। কাল সরিষা। हिं कालिराइ, माक्ड़ाराइ, सर्षों, पियरी सरीस। तै आवलो। तत्पर्य्यायाः,—तन्तुभः कदम्बः कदम्बकः कटम्भरः सरिषपः विस्फटः तन्तुकः कटुस्नेहः राजक्षवकः। गुणाः—"…कटूष्णो वातगुल्महृत्। पित्तदाहप्रदो गुल्म कण्डूकुष्ठव्रणापहः॥" (Brassica juncea. Syn. Sinapis juncea.) राजिकायाम्। শ্বেত সরিষা, রাই সরিষা। हिं राजिका। गुणाः—"सिद्धार्थः कटुकोष्णश्च वातरक्तग्रहापहः। रूक्षो दीपनसनो वाग्मी विषभूतग्रहापहः॥" सर्षप-तैलगुणाः—तिक्तं कटुकं वात कफ विकारघ्नम् पित्तास्रदोषदं कृमि कुष्ठघ्नं तिलजवच्चुष्यच्च। सर्षप-शाकगुणाः—"सार्षपं कृमिघ्नं स्वादु त्रिदोष रक्तपित्तहृत्।" राज.३प.। अन्युष्णं रक्तपित्त-

प्रकोपकरं विदाहि कटुकं स्वादु रुचिदञ्च। रा. नि.८०। "सार्षपञ्च विदोषघ्नं रुचिदञ्चाग्निवर्द्धनम्।" चरि.१६५. । "विदाहि बद्धविण्मूत्रं रूक्षं तीक्ष्णोष्णमेव च। त्रिदोषं सार्षपं शाकम्...॥" सु.सू.४६अ. । सर्षप-नालगुणा:—"तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नालं वातघ्नं श्लेष्मनाशनम्। कटु वमिप्रदं दद्रुकृमिघ्नं रुचिकारकम्॥" भा.पू.१भ.शा. व.। सर्षपविशेषे। रुपि। हिं गौरि। अस्य बीजं दीपनम्। पत्रं वातघ्नम्। Watts. षण्मरीच्यात्मकपरिमाणे। "षण्मरीच्यस्तु सर्षपः।" मागधमानमिदम्। प.प्र.। राजिकाषट्परिमिते माने। "तिस्रो राजिकामिथ सर्षपः।" कालिङ्गमानमेतत्।

सर्षपकः। पुं। तन्नामकन्दविषे। सु.कल्प.२अ.। See कन्दविषम्।

सर्षपतैलम्। क्ली। सर्षपबीजोत्थतैले। See सर्षपः।

सर्षपनालम्। क्ली। सर्षपदण्डे। नालशाकमिदम्। भा.। See सर्षपः।

सर्षपा। स्त्री। श्वेतसर्षपे। वै.निघ.।

सर्षपिकः। पुं। मापदरकीटविशेषे। सु.कल्प. ८अ.। See कीटः।

सर्षपिका। स्त्री। शूकरोगभेदे। तद्यथा— "गौरसर्षपतुल्या तु शूकदुर्भुग्नहेतुका। पिडका कफरक्ताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका बुधैः॥" सु.नि.१४ अ.। तन्नामककीटभेदे। यथा—गलगोली श्वेतकृष्णरक्तराजिः रक्तमण्डला सर्वश्वेता सर्षपिका चेति। तामिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति। सर्षपिकया हृत्पीड़ातिसारश्च भवति। सु.कल्प ८ अ.। मसूरिकाभेदे। "चतुर्थी सर्षपाकारा पीतसर्षपवर्णिनी। नाम्ना सर्षपिका ज्ञेयाऽप्यङ्गमव विवर्जयेत्।" भा.।

सर्षपी। स्त्री। श्वेतसर्षपे। वै.निघ.। क्षुद्रपिप्पल्याम्। खञ्जन। विका.।

सर्षपोद्भूतम्। क्ली। श्वेतसर्षपे। वै.निघ.।

सलम्। क्ली। जले। श.टी.भ.।

सलकटुकः। पुं। हस्तपत्रशाके। नटिया शाक। प.मु.।

सलपत्रम्। क्ली। दारुशर्करायाम्। दारुचिनि। वै.निघ.।

सलिलम्। क्ली। जले। रा.नि.व.१४।

सलिलकुन्तलः। पुं, क्ली। शैवाले। विका.।

सलिलग्रहः। पुं। अश्वस्य ग्रहभेदे। जल.। यथा—"हेषते सततं यस्तु दृष्टरीना तुरङ्गमः। सन्नाघो न भूयतेऽथ तस्यापि सलिलग्रहः॥" ज.द.५०अ.।

सलिलजम्। क्ली। कमले। पद्म। अम.।

सलिलधरः। पुं। मुस्तायाम्। मूता। वै. निघ. २भ.जिह्वकल्प.चि.। मेघे।

सलकट्टः। पुं। शियालङ्घे। रा.नि.प.११।

सल्लकी (ल्ली)। स्त्री। (Boswellia thurifera.) Gum olibanum tree. स्वनामख्यातफलशाकलतायाम्। कुन्दुरुकी। शालविशेषे। यस्य निर्यासः शिलारस इत्युच्यते। शल. सल्वा, सालइ इति लोके। सं सल्लकि। फं तदि. गु। वग. शालइ। गुणाः—तिक्तमधुरा कषाया ग्राहिणी कुष्ठरक्तकफवातार्शोव्रणदोषघ्नी च। रा. नि.व.११। वै.निघ.२भ.र.अ.सा.चि.सल्लकादिस्वरसे। सु.सू.२५अ.। See शल्लकी।

सवम्। क्ली। जले। जटा.। पुष्परसे। शब्दकल्प.।

सवनम्। क्ली। प्रसवे। शब्दकल्प.।

सवरम्। क्ली। जले। विका.।

सवररोध्रम्। क्ली। श्वेतरोध्रे। पाटिया लोध। प.मु.।

सवर्णकरणम्। क्ली। विषमवणस्थानस्य देहसमानवर्णकरणे। सु.चि.१अ.।

सवहा। स्त्री। त्रिवृतायाम्। श.टी.भ.।

सविता (तृ)। पुं। अर्कवृक्षे। आकन्दगाछ। रा.नि.व.१०। सूर्य्ये।

सवित्रम्। क्ली। प्रसवकरणे। व्याक.। स्त्री (त्री)। धात्र्याम्। धाइ। अचिः।

सविभालम्। क्ली। नखीनामगन्धद्रव्ये। वै. निघ.।

सवीर्य्या। स्त्री। शतावर्य्याम्। शतमूली। रा. नि.व.४।

सव्यम्। क्ली। वामकाये। अम.।

सव्यभिचारम्। क्ली। सव्यभिचारं नाम यत्

व्यभिचरणं, यथा—"भवेदिदमौषधमस्मिन् व्याधौ योगिकमथवा नेति।" च.वि.८अ.।

सव्यसाची (इन्)। पुं। अर्ज्जुनवृक्षे। अर्ज्जुन गाछ। रा.नि.व.९।

सव्रणशुक्लः। पुं। नेत्रकृष्णगतरोगभेदे। लक्षणं यथा—"निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै। स्रावं स्रवेदुष्णमतीव रुक् च तत्सव्रणं शुक्लमुदाहरन्ति॥" सु.उ.१अ.।

सशल्यः (ल्या, स्या)। पुं, स्त्री। भल्लूके। रा. नि.व.१९। नागदन्त्याम्। हातिशुँड़। र.मा.।

सशाकम्। क्ली। आर्द्रके। आदा। रा.नि.व.६।

ससत्त्वा। स्त्री। गर्भवत्यां स्त्रियाम्। अ.र.।

ससिद्धः। पुं। सर्जवृक्षे। धुनोर गाछ। रा. नि.व.९।

सस्यम्। क्ली। फले। अ.टी.भ.। धान्यके। धान। हे.च.। शूकधान्य शमीधान्यसमूहे।

सस्यमारी (इन्)। पुं। महामूषिके। मोटा इँदुर। रा.नि.व.१९। [सप्तकीवृक्षे। वै.निघ.।

सस्यसंव(स)रः। पुं। लकुशाखवृक्षे। अम.।

सस्यसंवरणः। पुं। अश्वकर्णशाले। रा.नि.व.९।

सहम्। क्ली। बले। मे.। मार्गशीर्षमासे। हे.च.। पांशुलवणे। रा.नि.व.६।

सहकारः। पुं। अतिसौरभयुक्ते आम्रवृक्षे। प.मु.। रा.नि.व.११। अम.।

सहचरः। पुं। झिण्टीक्षुपे। झाँटि गाछ। मे.। पीतझिण्ट्याम्। पीतझाँटि। र.मा.। वा.सू.१५अ. वेल्लन्तरादिव.। "पीतकण्टकीक्ष्टि-सहाचरबाणकाशाः।" नीलझिण्ट्याम्। प.मु.। सु.सू.३९अ. संशोधने।

सहचरद्वयम्। क्ली। नील पीतझिण्टीद्वये। कण्टकशेलुद्वये। सु.सू.३८अ डल्लणः।

सहचरा (री)। स्त्री। पीतझिण्ट्यां। र.मा.। वै.निघ.। अश्विक.ज्व.चि.वचादिः। नीलझिण्ट्याम्। प.मु.।

सहजक्षति। क्ली। सुवर्णे। वै.निघ.।

सहजरसः। पुं। स्वरसे। रस.चि.९अ.।

सहण्डुकम्। क्ली। मांसकृत व्यञ्जनविशेषे। यथा—"छागादिमांसं मूद्गादिः कुट्टितं खण्डितं पुनः। पक्वमांसविधानेन पचेदेतत् सहण्डुकम्। सहण्डुकं गुणयन्ये शुष्कमांसगुणं स्मृतम्॥" भा.।

सहदेवा (वी)। स्त्री। (Sonchus aruenois. Syn. S. Orixensis.) बलायाम्। बेलेड़ा। वनपालङ्क। वन पालं। हिं सहदेवी बड़ी। मं सहदेवी। पञ्जा. भारा। पीतपुष्पबलायाम्। फाङ्कसोति लोके। पीत बेलेड़ा। तत्पर्य्यायाः,—महाबला ज्येष्ठबला कटम्भरा किशाहहा केसरिका मृगादनी वर्षपुष्पा देशवर्त्तिनी परासिनी देवबला सारिणी पीतपुष्पी देवार्ही गन्धवल्लरी। गुणाः—पथ्या हृद्या विषमज्वर-वातार्शो-हृद्रोग-शोफनाशिनी। सर्पाक्ष्याम्। शारिवायाम्। मे.। नीलपुष्पबलायाम्। सु.सू. ३८अ.। चि.८अ.। महाबलायाम्। गोरक्ष-चाकुलिया। रा.नि.व.४। भा.सन्नतादि. ज्व.चि.। पीतदण्डोत्पलायाम्। पीत डानकुनी। र.मा.। भैष.ज्व. चि.पानीयभक्तवट्याम्। दण्डोत्पलायाम्। डानकुनी। हिं सियदेवी। च.द. शूल.चि. एरण्ड-द्वादशके। च.वि.८अ.। प्रियङ्गौ। महानील्याम्। वै.निघ.।

सहद्रकम्। क्ली। सहण्डुकमांसे।

सहपानम्। क्ली। एकत्रपाने। हे.च.।

सहभादली। स्त्री। प्रसारण्याम्। गन्धभादुलि। भैष.आमवातचि. लेपे।

सहभोजनम्। क्ली। एकत्रभोजने। अम.।

सहरसा। स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी। अ.र.।

सहसानुः। पुं। मयूरे। उणा.।

सहस्यः। पुं। पौषे मासि। अम.।

सहस्रकाण्डा। स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। शादा दूर्व्वा। रा.नि.व.८।

सहस्रजित्। स्त्री। कस्तूर्य्याम्। मृगनाभि। वै.निघ.।

सहस्रदंष्ट्रः। पुं। महापाठीनमत्स्ये। बोयाल माछ, चितल माछ। अम.।

सहस्रदंष्ट्री (इन्)। पुं। मत्स्यविशेषे। बोयाल माछ। अ.र.।

सहस्रधौतः। त्रि। सहस्रवारं क्षालिते घृतादौ। हाजारबार धोओया घृतादि। वा.चि.१अ.।

सहस्रनुत्। पुं। अम्लवेतसे। शा.पू.१अ.।

सहस्रपत्रम्। क्ली। कमले। पद्मफूल। रा. नि.व.१०।

सहस्रपर्व्वा। स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८।

सहस्रपादः। पुं। कारण्डवपक्षिणि। गाङ्गेय पायी। मे.।

सहस्रभित्। क्ली। अम्लवेतसे। भा.।

सहस्रमूली। स्त्री। द्रवन्त्याम्। रा.नि.व.५। आखुकर्ण्याम्। मूषाकाणी। वै.निघ.।

सहस्ररसा। स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी। श.र.।

सहस्रवीर्य्या। स्त्री। दूर्व्वायाम् र.मा.। च. चि.४अ.। नीलदूर्व्वायाम्। च.शा.८अ.। महाशतावर्य्याम्। रा.नि.व.४। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा. नि.व.८। च.सू.४अ.।

सहस्रवेध(धि)म्। क्ली। चुक्रनामकाम्लिक-भेदे। रा.नि.व.१५। हिङ्गुनि। हिङ्। मे.। भा.।

सहस्रवेधपाषाणः। पुं। हिङ्गुमस्तरे। वै. निघ.२भ.मधुरत्त्व.चि.।

सहस्रवेधिका। स्त्री। मृगनाभी। वै.निघ.।

सहस्रवेधी (धिन्)। पुं। अम्लवेतसे। हिङ्गुनि। रा.नि.व.६। मृगमदे। मृगनाभि। रा.नि.व.१२। चुक्र। टकपालङ्। प.मु.। स्त्री। तामपुष्प्याम्। धातक्याम्। पाटलायाम्। श्यामालतायाम्। चित्रतायाम्।

सहस्रांशी
सहस्राङ्शी } स्त्री। ह्रस्वपीलुवृक्षे। वै.निघ.।

सहसा (स्री)। स्त्री। अम्लदायां। भा.। मयूर-शिखायाम्। वै.निघ.।

सहस्राङ्घ्रिः। पुं। मयूरशिखायाम्।

सहाः (स्)। पुं। हेमन्तकाले। मे.। अग्रहायण-मासे। अम.। स्त्री (हा)। घृतकुमार्य्याम्। प.मु.। माषपर्ण्यां। माषाणी। च.द.बाल.चि.सहादिस्नाने। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी। सु.सू.३८अ.। सर्पकङ्कालि-कायाम्। श.च.। शुक्लझिण्ट्यां। श.च.। रास्नायां। र.मा.। स्वर्णयूथ्याम्। शेयालकाँटा। प.मु.। पीतदण्डोत्पलायाम्। पीत डानकुनी। र.मा.। तरणीपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०। देवसाहवृक्षे। देवदारु। रा.नि.व.२। सेवतीपुष्पजाती। भा. रेवतीवटचि.। "सहा विदारी श्वेतासाम्।" नखरक्षाकर्मेष्वत्रे। रेईमी। मे.।

सहाचरः। पुं। नीलपीतझिण्ट्याम्। नील ओ पीतझाँटी। श.र.। वा.सू.१५अ.। "गोकण्ट-कोल्कटसहाचरयावशाखाः।" सु.चि.६७अ.।

सहाह्वयम्। क्ली। मुद्गपर्ण्यां माषपर्ण्यां च। सु.मधुरजीवनीयगणे।

सहायः। पुं। चक्रवाकपक्षिणि।

सहारः। पुं। आम्रवृक्षे। उणा.।

सहासारः। पुं। वीरान्नावे। मूत्रस्त्र।

सह्यम्। क्ली। स्वास्थ्ये। अधिकतायाम्। सुन धुरे। श.र.।

सह्योरा। स्त्री। चीरिणीवृक्षे। खिरुई वा खिराई। वै.निघ.।

साकु(खु)रुण्डः। पुं। स्वनामख्यातवृक्षे। संकुरुण्ड इति गूर्ज्जरे ख्यातः। तत्पर्य्यायाः,—ग्रन्थिफलः विकटः वस्त्रभूषणः कुरण्डः कर्व्वुरफलः मकुरण्डः। गुणाः—कषायः रुचिकरः दीपनः सारकः श्लेष्मवातघ्नः वस्त्ररञ्जनः लघुश्च। रा.नि. व.६। वै.निघ.२भ.प.सा.चि.साखरुण्डचूर्णे।

साक्तुकम्। क्ली। सक्तुसमूहे। यवे। व्याक.।

सागरकम्। क्ली। सामुद्रलवणे। वै.निघ.।

सागरगामिनी। स्त्री। सूक्ष्मैलायां। छोट एलाच। रा.नि.व.६।

सागरजम्। क्ली। लवणे। वै.निघ.।

सागरजमलः। पुं। समुद्रफेने। वै.निघ.।

सागरफेनः। पुं। समुद्रफेने।

सागरोत्थम्। क्ली। सामुद्रलवणे। करकच। रा.नि.व.६।

सागरोद्भूतः। पुं। शङ्खे। शाँक। वै.निघ.।

साङ्कृत्यः। पुं। ऋषिविशेषे। च.।

साङ्कुष्ठा। स्त्री। गुञ्जालतायाम्। र.मा.।

साङ्घातिकः। त्रि। मारात्मके।

साचिवाटिका। स्त्री। पुनर्नवायाम्। र.मा.।

साचिचारः। पुं। स्वर्जिकाक्षारे। साज्जिमाटी।

साञ्जनः। पुं। गृहगोधायाम्। कृकलासे। कौरगास। श.च.।

सातला। स्त्री। चर्म्मकषायाम्, पीतदुग्धसेहुण्ड-

भेदे । दन्तमांसविशेष । यम. वड्गिसमोगुणी वा हिरियघटकनख । तत्पर्य्यायाः,—सतला चमना सारी विन्दु विमला विपुला वहुफेना चर्म्मकषा पंना दीना विपालिका सर्प्पदुषी प्रवचना । गुणाः —कफपित्तघ्नी लघुः तिक्ता कषाया विसर्पकुष्ठ-विस्फोटव्रणघ्नी च । रा.नि.व.४ । अपिच,— "सातला कटुका पाके वातला शीतला लघुः । तिक्ता शोथ-कफानाह-पित्तोदावर्त्त रक्तजित् ॥" भा. ।

सातीलकः । पुं । कलायभेदे । मटर । प. टी.रा. ।

सात्म्यम् । क्ली । यद्यस्य सेवितं सुखाय सम्पद्यते तत् तस्य सात्म्यम् । तत्र द्विविधं चेष्टाख्यमाहारा-ख्यञ्च । चेष्टाख्यञ्च कायवाङ्मनोभेदात्त्रिविधम्, आहाराख्यञ्च रसभेदात् षड्विधम् । सु.सू.१०अ. ८. । औषधादिजनित-सुखानुबन्धे, व्याधिगुण विपरीते आहारविहारादौ । "हेतुव्याधिविपर्य्यस्त-विपर्य्यस्तार्थकारिणाम् । औषधान्नविहाराणामुप योगं सुखावहम् । विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतम् ॥" मा.नि. । सात्म्यं नाम तत् यदात्मन्युपशेते । तत्त्रिविध प्रवरावरमध्यविभागेन । तत्र सर्व्वरसं प्रवरम् एकरसमवरं मध्यन्तु प्रवरा वरमध्यस्थम् । च.वि.१अ. ।

सादः । पुं । अवसाने । क्षामतायाम् । वै.निघ. । कर्द्दमे ।

सादनी । स्त्री । कटुरोहिण्याम् । कुट्की । रा.नि.व.६ ।

साद्रवः । पुं । कुरङ्गमृगे । त्रिका. ।

साधकम् । क्ली । तन्नामकपित्ते । भा. । See पित्तम् । पुं । तन्नामकहृदस्थाग्नी, येन मनोऽभि लाषः सिध्यति । सु.सू.२१अ. । दमनकवृक्षे । वै. निघ. ।

साधनम् । क्ली । मिश्रे । रा.नि.व.१० । पुत्र-जीववृक्षे । वै.निघ. । द्रव्ये । अम. ।

साधारणदेशः । पुं । जाङ्गलानूपोभयदेश लक्षणयुक्ते प्रदेशे । लक्षण यथा—"उभयगुणयुतं वा नातिरुचं न स्निग्धं न च खरबहुलश्चाप्यसितः कण्टकाढ्यं । भवति च जलकीर्णं नाति शीतं नचोष्णं समप्रकृतिसमेतं विद्धि साधारणञ्च ॥" अवि. ४अ. । "मिश्रचिह्नन्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः । तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥" अपिच,—समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्णमारुताः । दोषाणां समता तस्मात् तस्मात् साधारणो मतः ॥"

साधारणमृगः । पुं । जाङ्गलानूपोभयदेश-चारिणि जन्तौ, शूकरादौ, यथा—"शूकरा मृग-महाद्याः सलिलाश्रयमाश्रिताः । मकराद्याश्च गवाद्याश्च गवयाश्च तथापरे । महिषाद्याश्च ये चैव ते च साधारणा मताः ॥" अवि. २०अ. ।

साधिका । स्त्री । सुषुप्तौ । हे.च. ।

साधुः (कः) । पुं । दमनकवृक्षे । वै.निघ. । साधुवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

साधुपुष्पम् । क्ली । स्थलपद्मे । स्थलपद्म । श.मा. ।

साधुरसा । स्त्री । मदिरायाम् ।

साधुवृत्तः । त्रि । हिताहारविहारकारिणि ।

साधुवृक्षः । पुं । वादमवृक्षे । बदाम गाछ । श.च. । वदरवृक्षे । बदाम गाछ । रा.नि.व.९ ।

साध्यः । त्रि. । साधनीये विषये ।

साध्वसम् । क्ली । भये । अम. । लज्जायाम् ।

साध्वी । स्त्री । मेदायाम् । रा.नि.व.५ । दुग्ध-पाषाणे । दूधखडि । प.मु. ।

सानन्दः । पुं । गुच्छकरञ्जे । रा.नि.व.९ ।

सानसिः । पुं । सुवर्णे । उणा. ।

सानुजः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.११ । पुण्डरीकवृक्षे । पुण्डरिया गाछ । रा.नि.व.१२ । स्त्री । त्रायमाणायाम् । बलाडुमुर ।

सानुबाधनः । त्रि कालान्तरप्राणहरे । च.सू.१अ.

सानुमानकः । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । पुण्डरिया गाछ । वै.निघ. ।

सान्दृष्टिकम् । क्ली । तात्कालिकफले । वै.निघ.।

सान्द्रम् । क्ली । तक्रे । घोल । वै.निघ. । त्रि. । घने । स्निग्धे ।

सान्द्रपुष्पः । पुं । विभीतकवृक्षे । श.च. ।

सान्द्रप्रसादमेहः (होमिन्) । पुं । कफज-मेहविशेषे । लक्षणं यथा—"यस्य संहन्यते मूत्रं किञ्चित्किञ्चित् प्रसीदति । सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः श्लेष्मकोपतः ॥" च.नि.४अ. ।

सान्द्रमेहः । पुं । मेहरोगभेदे । अत्राविद्धं सान्द्रञ्च मेहति । सु.नि.६अ. ।

सान्ध्यकुसुमा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । यस्य पुष्पं त्रिकालमेव विकसति । रा.नि.व.१० ।

सान्नाय्यम् । क्ली । घृते, हविषि त्रिका. ।

सान्निपातिकः । पुं । त्रिदोषजरोगे । रा.नि. व.२१ । त्रि । त्रिदोषसम्बन्धिनि ।

सान्निपातिकी । स्त्री । सन्निपातजन्ययोनिरोगे । लक्षणं यथा—"...त्रिभिर्दोषैः योनिगर्भाशयाश्रितैः । यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत् सा सान्निपातिकी ॥" वा.उ.३३अ. ।

साब्दी । स्त्री । द्राक्षाविशेषे । शब्दकल्प. ।

सामजः (योनिः) । पुं । गजे । मे. ।

सामलयम् । क्ली । हरीतकी शुण्ठी गुडूच्येषु । वै.निघ. ।

सामवातः । पुं । आमयुक्तवातरोगे । लक्षणं—"वायुः सामो विबन्धाग्निसाद-तन्द्रान्त्रकूजनैः । वेदना-शोथ-निस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत् ॥" भा. । आमवाताख्यरोगे । तल्लक्षणम् यथा,—"अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं ज्वरः । अपाकः शूनताङ्गानामामवातस्य लक्षणम् ॥ स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ॥ हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु । करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ॥ इत्यादि । मा.नि. ।

सामान्यम् । क्ली । एकत्वबुद्धिकारणानि । यदनेकासु भिन्नदेशकालासु गवादिव्यक्तिषु अयं गौरयं गौरित्यादिप्रकारा एकाकारा बुद्धिः तत् सामान्यम् । च.सू.१अ. ।

सामिचन्द्रः । पुं । योनिरन्ध्रावरके स्तोकदाल्यचर्मणि । "अधस्तात् योनिरन्ध्रस्य सम उन्द्रार्धसन्निभः । कौमारे प्रायशः सामिचन्द्रो नारीषु दृश्यते ॥"

सामुद्गकः । पुं । संपुटे । वा.उ.२९अ. ।

सामुद्गसन्धिः । पुं । श्रोणीगतसन्धिषु । भा. । अंसपीठगुदभगनितम्बेषु सन्धौ । सु.शा.५अ. ।

सामुद्रम् । क्ली । समुद्रज-लवणे । करकच, पाङा । हिं पांगा । तत्पर्यायाः,—सागरं शिकटं कटुकं सामुद्रं सामुद्रकं शिवं वशिरं सारास्य अक्षीवं लवणाब्धिजं । गुणाः—लघु उष्णं पलितजनकं पित्तकृत् दीपनं रुच्यञ्च । रा.नि.व.६ । समुद्रफेने । रस-रत्न-समुच्चयादिदृष्टम् । नारिकेले । द्वीपान्तरवचायाम् । ট্োপচিনি । वै.निघ. । पुं । मत्स्यविशेषे । सु.चाह्य.८अ. ।

सामुद्रमत्स्यः । पुं । तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यादिषु । तन्मांसगुणाः—गुरु स्निग्धं मधुरं नातिपित्तलं वातहरमुष्णं वृष्यं श्लेष्मवर्द्धनञ्च । सु.सू.४६अ. ।

सामुद्राद्यचूर्णम् । क्ली । उदराधिकारे चूर्णम् । সামুদ্রিলবণ, সচললবণ, সৈন্ধবলবণ, বনযমানী, যবক্ষার, বিড়ঙ্গ, হিঙ্গু, পিপুল, চিতামূল, শুঁঠ, প্রত্যেক চূর্ণ সমভাগ। ঘৃত দিয়া সেবন করিবে। वा.कौ. ।

सामुद्रिका । स्त्री । सविषजलायुकायाम् । সবিষ জোঁক । सु.सू.१३ । See जलायुका ।

साम्ब(भ,म्बा)रम् । क्ली । गाढ़लवणे । শাম্ভরি লবণ । रा.नि.व.६ ।

साम्बरी । स्त्री । रक्तलोध्रवृक्षे । श.च. ।

सा[illegible]गणिकाईमम् । क्ली । जवादिगन्धद्रव्यं । रा.नि.व.१२ । See जवादिः ।

सारागिजम् । क्ली । महापारेवतफले । रा नि.व.११ ।

सायकः । पुं । शरे । रा.नि.व.८ ।

सायकपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । सरपुंख । रा.नि व.४ ।

सायङ्कालः । पुं । सायाह्ने ।

सायोङ्किदुरा । स्त्री । मल्लिकाविशेषे । यः सायं विकसति । गुणैर्वार्षिकीतुल्या । रा.नि.व.१० ।

सारः । पुं । मज्जायां । শাঁস । मञ्जुश्री. १२अ. ; बल । दाडिम्बवृक्षे । वै.निघ.२भ. । प्रियालवृक्षे । दधि । शुद्धे । मृगे । क्वाथे । वै.निघ. । यवक्षारे । रा.नि.व६ । रोगे । पयसि । मद्ये । अम. । दधिसरे । দৈয়ের মাথা । श.च. । कर्पूरे । रा. नि.व१२ । गरुल. १२ अ. । नीलीवृक्षे । वै.निघ.२ भ.वा व्या. प्रत्यङ्गाख्यानि. । काष्ठान्तर्भूतपरिपक्वनिर्यासे । শুড়্না কাঠ । "तस्य निर्गतवेष्टकं लाक्षा स्वर्जरस-मोचरसादिकम् ।" च.सू.१अ. । सालसारे । सु.चि.१८अ. । लोहे । भा. । नवनीते । रा.नि.व.१५ । पानके । পানা, সরবত । देहान्तर्गतस्थिरपदार्थे, स चाष्टविधः—यथा त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थि-मज्जा-शुक्र-सत्त्वानि । तत्र स्निग्धत्वचा-

मृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगम्भीरसुकुमारलोमा सप्रभेव च त्वक् सारायां। सा च सारता सुखसौभाग्यादीनि चाचष्टे। कर्णाक्षिमुखजिह्वानासौष्ठपाणिपाददीनि स्निग्धरक्तानि शोभन्ते भ्राजिष्णूनि रक्तसाराणां। सा सारता सुखमुद्धतां मेधां मनस्वित्वसौकुमार्यादीन्याचष्टे। मांससाराणां शङ्खललाटककाटिकाक्षिगण्डादीनि स्थिरगुरुशुभमांसोपचितानि भवन्ति। सा सारता क्षमाधृतिविद्यासुखारोग्यबलप्रभृतीनि चाचष्टे। मेदःसाराणां वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहः। सा च सारता वित्तैश्वर्य्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्जवं सुकुमारोपचारतां चाचष्टे। अस्थिसाराः पार्ष्णि-गुल्फ-जान्वरत्नि-जत्रु-चिबुक-शिरः-पर्व्वस्थूलाः स्थूलास्थि-नख-दन्ता महोत्साहादयो भवन्ति। मज्जसाराः तन्वङ्गा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसन्धयः दीर्घायुषो बलवन्तश्च। श्रुतविज्ञानवित्तापत्यसम्मानभाजश्च सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणश्च क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुलाः स्निग्धवृत्तसारसमसंहत-शिखर-दशनाः प्रसन्न-स्निग्ध-वर्ण-स्वरा भ्राजिष्णवो महास्फिचश्च शुक्रसारास्ते स्त्रीप्रियाः स्त्रीप्रियोपभोगा बलवन्तश्च। सुखैश्वर्य्यारोग्यवित्तसम्मानापत्यभाजः स्मृतिमन्तः भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो महोत्साहा दक्षा धीराः समरविक्रान्तयोधिनः सत्त्वसाराः।" च वि.८अ.। क्ली। जले। धने। मे.।

सारकः। पुं। जैपालवृक्षे। प.मु.। वै.निघ. रस.चिन्तामणि.चि.। पीतमुद्गे। धान्यके। वै. निघ.। यवक्षारे। त्रि। विरेचके।

सारखदिरः। पुं। दुर्ग्खदिरे। गुये बावला। रा.नि.व.८.।

सारगन्धः। पुं। चन्दनवृक्षे। श.च.।

सारघम्। क्ली। सरघाकृतमधुनि। मौमाछमधु। जटा.। गुणाः—"तस्मात्पत्तरं यच्च सारघं नातिशीतलं। कासे चार्शे प्रशस्तं स्यात् कामलाशोविनाशनम्। नातिशीतं नातिरुक्षं दीपनं बलकृत्परं। अतीसारे नेत्ररोगे क्षते वा क्षतजे हितम्।" भावि: १८ च.।

सारङ्गः। पुं। मृगविशेषे. चित्रमृगे। हरिण विशेष। मे। श.र.। तस्य मांसगुणाः—ग्राह्यल स्निग्ध मधुरं लघु हृद्यच. रा.नि.व.१७। विष्किरजातीय चातकपक्षिणि. रा.नि.व.१९। सु.सू. ४६अ.। हस्तिनि। वै.निघ.। कर्बुरार्थे। "सारङ्गः कर्बुरः शबलः।" नकुल.७अ.। छत्रे। राजहंसे। मे.। सिंहे। कोशेः मृगे। कोकिले। कर्पूरे। क्ली। पद्मे। चन्दने। भृङ्गे। पद्मे। स्वर्णे। अनेकार्थकोषः।

सारजम्। क्ली नवनीते। ननि। श.च.।

सारजासवः। पुं। शाल-चन्दनादि सारोत्थविंशतिविधासवेषु। च.सू.२५अ.।

सारणः। पुं। भद्रबलायाम्। गन्धभाद्ग्लियां। धरणिः। आम्रातकवृक्षे। श.च.। अतीसाररोगे। हे.च.। नवनीते। क्ली। गन्धभेदे। धरणिः।

सारणा। स्त्री। रसस्य संस्कारविशेषे। रस. चि.२अ.। रसशोधनार्थं यन्त्रभेदे। तद् यथा—
"मूषा तु निहिता मूषा सरन्ध्रा मृतशोधनी।
गम्भीरा सारणा नाम्ना यन्त्रं तत् कथ्यते बुधैः॥"

सारणिः (णी)। स्त्री। प्रसारण्याम्। गन्धभाद्ग्लियां। उणा.। रा.नि.व.५। मद.व.१। नकुल.१३अ.। पुनर्नवायाम्। वै.निघ.।

सारण्डः। पुं। सर्पाण्डे। सर्पडिम्। जटा.।

सारतरुः। पुं। कदलीवृक्षे। धनञ्जयः। खदिरवृक्ष। वै.निघ.।

सारतैलम्। क्ली। सुश्रुतोक्त दुष्टव्रणहरतैले, शिंशपागुरुसरलदेवदार्व्वादितैले। सु.चि.२०अ.।

सारद्रुमः। पुं। खदिरवृक्ष। रा.नि.व.८।

सारपाकम्। क्ली। तन्नामकफलविषभेदे। सु. कल्प.२अ.। See फलविषम्।

सारपादपः। पुं। धामनवृक्षे। श.र.।

सारफलः। पुं। साराम्ले। वै.निघ.।

सारबन्धका। स्त्री। सैंधिकायाम्। वै.निघ.।

सारभाण्डम्। क्ली। कस्तूरीमृगाण्डे। शब्दकल्प:।

सारमण्डूकः। पुं। मण्डूकजातीयकीटे। सु. कल्प.८अ. See कीटः।

सारमूषिका। स्त्री। ईषदालोहितायाम्। देवताड़ा। रा.नि.व.३। See अगरी।

सारमेयः। पुं। कुक्कुरे। प.मु.। स्त्री। कुक्कुर्यां। श.र.।

सारलोहम्। क्ली। लौहसारे। हेम्ना९। तस्य लक्षणम्—"समाभ्यस्थिरराकाराच्छान्य·

स्थे न लेपिते। लोहे स्युर्द्रव मृत्स्नापि तस्मात्समभिधीयते॥" गुणाः—"लौहं सारात्मयं चन्त्याग्र ग्रहणीमतिसारकम। अर्द्धस्त्वेऽङ्गजं वातं ग्रहञ्च परिणामजम। छर्दिञ्च पीनसं पित्तं श्वासमाश व्यपोहति॥" भा.पू.१भ. धा.व.।

सारवर्गः। पुं। चीरवृक्षवर्गे। भा.म.१भ. प्रमेह-चि.।

सारवृक्षः। पुं। धामनवृक्षे। वै.निघ.।

सारशल्यः। पुं। श्वेतखदिरे। वै.निघ.।

सारसम्। क्लो। कमले। रा.नि.व.१०। सरोजले। मे.। गुणाः,— सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु। रोचनं तुवरं रुचं बद्धमूत्रमलं स्मृतम्॥"

सारसः। पुं। प्लवजातीयोभचर-पचिविशेषे। सारस पाखी। तन्मांसगुणाः—मधुरमल्मं कषायं महातीसारघ्नं पित्तहरं ग्रहण्यर्शोघ्नञ्च। रा.नि.व. १०। तस्य कण्ठनाद-युक्तगजनगौ हृष्योऽसितश्चौ गुरुश्च। अवि.२२भं.। स्त्री। सारसपक्षाम्। हे.च.।

सारसंग्रहः। पुं। वैद्यकग्रन्थभेदे चक्रपाणिकृते।

सारसंग्रहनिघण्टुः। पुं। वैद्यकनिघण्टुभेदे।

सारसजलम् } क्लो। सरोवरजले। वै.निघ.।
सारसाम्बु }

सारसैन्धवम्। क्लो। सैन्धवे। च.द. रतिवल्लभमोदके।

सारा। स्त्री। कृष्णत्रिवृतायाम। काल तेउड़ी। श.र.। सातलायाम्। पीतदुग्धा ननसा। वै.निघ.। दूर्वायाम। श.च.। अंशुमत्फलायाम्। कलागाछ। रा.नि.व.११।

सारामुखः। पुं। स्वादुपाकरसयुक्ते कृष्णशूकधान्ये। वा.सू.६भ. हेमा.।

साराम्लम्। क्लो। निम्बुभेदे। गोंड़ालेबू गुणाः—अम्लं पित्तलं गुरु वातघ्नं कफवर्द्धकञ्च। वै.निघ.।

सारालः। पुं। तिले। श.च.।

सारिका। स्त्री। पक्षिविशेषे। शालिक पाखी, मयना। अम.।

सारिणी। स्त्री। कार्पासे। कापास गाछ। रा.नि.व.४। महाबलायाम्। रा.नि.व.४। कपिलशिंशपायाम्। कपिलवर्ण शिशुगाछ। रा.नि.व.६। रक्तपुनर्नवायां। रा.नि.व.५। दुरालभायां। रा.नि.व.४। प्रसारण्यां। गन्धाङ्गलिका। रा.नि.व.५।

सारितम्। क्लो। कृष्णाञ्जने। काल सुर्मा। वै.निघ.।

सारिवा। स्त्री। अनन्तायाम। अनन्तमूल। हिं गौरियासाउ। सं यम् उपलसरी। "अनन्पवृत्ता दग्धगर्भा यष्टी स्वनामप्रसिद्धा।" सु.चि.८६.। सा.सु.१५भ। सारिवोशीरकाश्मर्य्येति चक्रदत्तः। शाली। शालिधान्य। वै.निघ.। कृष्णसारिवायां। सा इन्द्रजन्मवत्पत्रा सुगन्धा कलघरटेति ख्याता। श्यामालता। हिं कारियसाउ। इट अनन्ता, सारिवा।

सारिवादिगणः। पुं। सारिवोशीरकाश्मर्य्य-चन्दनद्वययष्टीपरूषककृते कषाये। स दाहपित्तास्रतृट्ज्वरघ्नश्च। वा.सू.१५भ.। अपिच—सारिवामधुक-चन्दन कुचन्दन-पद्मक-काश्मरीफल-मधूकपुष्पाण्युशीरञ्चेति।" गुणाः—सारिवादिः पिपासाघ्नो रक्तपित्तहरो गणः। पित्तज्वर-प्रशमनो विशेषाद्दाहनाशनः॥" सु.सू.३८भ.।

सारिवाद्वयम्। क्लो। श्यामानन्तयोः। श्यामालता, अनन्तमूल। च.द. वातपित्त-ज्व. चि.। "मधुकं सारिवे द्राचा।"

सारी। स्त्री। सातलायाम्। तेकाँटा मनसा। रा.नि.व.८ शारिकापक्षिणि। श.र.।

सारोदकम्। क्लो। सालसारोदके। च.चि.६भ.।

सारोद्धारः। पुं। वैद्यकग्रन्थविशेषे।

सारोष्ट्रकः। पुं। सौराष्ट्रदेशजविषे। च.टी.भ.।

सार्ङ्गेरम्। क्लो। गुग्गुले। रा.नि.व.६।

सार्जः। पुं। सर्जरसे धुनो। र.मा.।

सार्द्रः। त्रि। आर्द्रे। भिजा। अम.।

सार्व्वगुणम्। क्लो। औषरलवणे। रा.नि.व.६।

सार्व्वभौमः। पुं। गजे। हाती। त्रिका.।

सार्व्वसहम्। क्लो। रुचिकाख्यलवणे। सोरा। वै.निघ.।

सार्षपः। त्रि। सर्षपसम्बन्धीये, शाकतैलादौ। पुं स्वं तत्सर्षपे। वै.निघ.।

सार्षपतैलम्। क्लो। सर्षपजतैले। See सर्षपः।

सार्षपशाकम्। क्ली। सर्षपशाके। सरिषा-शाक। चक्रि: १६च। See सर्षप:।

साल:। पुं। वृक्षे। अ.। शिंशपावृक्षे। वदरवृक्षे। विका.। मत्स्यविशेषे। शाल माछ। शब्द-र.। शालवृक्षे। शेगुन गाछ। गुणपे। वै.निघ.। रालि। धुनो। रा.नि.व.१२। सर्ज्जवृक्षे। रा.नि.व.९। स्वनामख्यातवृक्षभेदे। शाल गाछ। हिं सखुया। मं सालरा। कसुमार टामर। तत्पर्य्याया:,—अश्वकर्णक: सस्यसम्बर: उपसाल: दीर्घशाख: शालदारुन: सस्यासन: सस्यासक: मधूकः सर्ज्ज: सर्ज्जरस: कार्श्य: कालस्कन्ध: वल्लीवृक्ष: चीरपर्ण: रालकार्य्य: अश्वकर्णक: वत्सकर्ण: कषायी ललन: गन्धद्रवक: वंश: राल-निर्य्यास: दिव्यसार: सुरेष्टक: शूर: अग्निवल्लभ: यक्षधूप: सिहक: शस्यसम्बर:। गुणा:—कटु: तिक्त: उष्ण: हिम: स्निग्ध: अतीसारविषदोषघ्न: कण्डुकुष्ठविस्फोटकवातघ्नश्च। रा.नि.व.९। अपिच —"अश्वकर्ण: कषाय: स्यात् व्रणस्वेदकफ-क्रिमीन्। ब्रध्न-विद्रधि-बाधिर्य्य-योनि-कर्णगदान् हरेत्॥" भा.।

सालज: (क:)। पु। सर्ज्जरसे। धुनो। प.मु.। सर्ज्जतरौ। धुनोर गाछ। रा.नि.व.९।

सालनिर्य्यास:। पुं। सर्ज्जरसे। धुनो। र.मा.।

सालपर्णी (र्णिका)। स्त्री। अंशुमत्याम्। शालपानि। श.र.।

सालपुष्पम्। क्ली। स्थलपद्मपुष्पे। श.र.। प्रपौण्डरीके।

साल्लरस:। पुं। शालनिर्य्यासे। धुनो। रा.नि.व.१२।

सालवेष्ट:। पुं। सर्ज्जरसे। धुनो। शब्दकल्प:।

सालसार:। पु। शालभेदे। "शाल: असु: तस्य सार:।" इति डल्वण.। सु.सू.३८अ.।

सालसारादिगण:। पु। सुश्रुतोक्त-गणभेदे। तद्यथा—"सालसाराजकर्ण-खदिर-कदर-कालस्कन्ध-क्रमुक-भूर्ज्ज-मेषशृङ्गी-तिनिश-चन्दन-कुचन्दन-शिंशपा-शिरीषासन-धवार्ज्जुन-ताल-शाक-नक्तमाल-पूतिकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति। गुणा:—सालसारादिरित्येष गण: कुष्ठविनाशन:। मेहपाण्ड्वामयहर: कफमेदोविशोषण:॥" सु.सू.३८अ.।

सालाह्वक:। पुं। कुक्कुरे। शशके। शब्दकल्प:।

साल्मिमकन्द:। पुं। पार्वतदेशीयकन्दभेदे। शालमिछरि। गुणा:—उष्णवीर्य्य: मधुर: वृष्य: धातुवर्द्धक: तिक्त: गुरु: रसायन: पुष्टिकर: अपस्मारविषरक्तविकारहरश्च। वै.निघ.।

सालूर:। पुं। भेके। श.र.।

सालेय:। पुं। मधुरिकायाम्। मउरी। शब्दच.।

सालिका:। पुं। पक्षिविशेषे। शालिक पाखी। श.च.।

सावर:। पुं। लोध्रविशेषे। श्वेत लोध। श.र.। लोध्रे। रत्न.र.मानरी. चि. कामोन्मादचूर्णे। तदाख्य-गणभेदे। सावर लिप्ति। तस्यास्मगुणा:,—"सावरं पक्वं स्निग्धं शीतलं गुरु च सन्दृतम्। रसे पाके च मधुरं कफदं रक्तपित्तहृत्॥"

सावररोध्र:। पुं। श्वेतरोध्रे। "श्वेत: स्थूलवल्क।" सु.सू.३८अ. अम्बष्ठादि:।

सावरिका। स्त्री। निर्विष-जलौकायाम्। निर्विष जोंक। सु.सू.१३अ.। See जलौका।

सावर्णलक्ष्यम्। क्ली। चर्म्मणि। श.र.।

सावित:। पुं। सूर्य्ये। श.र.।

सावित्री। स्त्री। आमलकीवृक्षे। वै.निघ.।

साशयन्दक:। पुं। स्थलगोधायाम्। टिकटिकि। शब्दकल्प:।

साश्रुक:। पुं। कज्जले। हारा.।

सास्थितास्राक्षिम्। क्ली। कांस्ये। कांसा। विका.।

सास्ना। स्त्री। गोगलकम्बले। अम.। रास्नायाम्। वै.निघ.।

सास्राव:। त्रि। अश्रुयुक्ते, स्रावयुक्ते। मा.नि.।

साहसम्। क्ली। परस्वदिपराविके।

सिंह:। पुं। रक्तशिग्रौ। लाल सजिना। रा.नि.व.७। पशुराजे। अयं सिंहशब्द। सिंह। हिं शेर। तन्मांसगुणा:—मधुरं गुरु स्निग्धम् बल्यं वातघ्नम् उष्णवीर्य्यं नेत्ररोगे चर्मणि च हितम्। सु.सू.४६अ.। वकुलवृक्षे। वै.निघ.।

सिंहकेश(स)र:। पुं। वकुलवृक्षे। सिंहजटायाम्। सिंहदन्त जटा। विका.।

सिंहचिन्ना । स्त्री । माषपर्ण्याम् । মাষাণী । वै.निघ. ।

सिंहच्छदा । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ ।

सिंहतुण्डः । पुं । सेहुण्डवृक्षे । स्नुहीवृक्षे । মনসা গাছ । रा.नि.व.८ ।

सिंहनादगुग्गुलुः । पुं । आमवाते औषधम् । क्वाथार्थं—त्रिफला प्र. ३ प. चतुर्गुणे वारिणि क्वाथयित्वा पादशेषः कार्य्यः । गुग्गुलुः ८ तो नवनीतसारगन्धकं १ श. एरण्डतैलं १ श. एकत्र पाच्यः । ক্বাথার্থ—আমলা, হরীতকী, বহেড়া প্রত্যেক ৩ প. জল চতুর্গুণ (৩৬ প.), শেষ চতুর্থাংশ (৯ প.)। গুগ্গুল ৮ তো. নবনীতসারগন্ধক ৬৪ তো. এরণ্ডতৈল ৬৪ তো. সকল একত্র করিয়া পাক করিবে। सा. कौ. । रस. र. ।

सिंहनादिका । स्त्री । दुरालभायाम् । श.च. ।

सिंहपत्रा । स्त्री । माषपर्ण्याम् । মাষাণী । वै. निघ. ।

सिंहपर्णी (र्णी) । स्त्री । वासकवृक्षे । বাকস্ গাছ । रा.नि.व.४ ।

सिंहपिप्पली । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । See सैंहली ।

सिंहपुच्छिका (च्छी) । स्त्री । कदम्बीपत्र-सदृशदीर्घपत्रपृश्निपर्णीविशेषे, काटवासिंहपुच्छीति ख्याते । ছোট চাকুলে । र.मा. । रा.नि.व.४ । "सिंहपुच्छी दुरालिका ।" च.द.शूल.चि. एरण्ड-द्वादशके । माषपर्ण्याम् । মাষাণী । प.मु. ।

सिंहपुष्पी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলে । रा.नि.व.४ ।

सिंहमुखः । पुं । वासकवृक्षे । वै.निघ. ।

सिंहमुखी (वदना) । स्त्री । वासकपुष्पक्षुपे । বাকস গাছ । रा.नि.व.४ । वै.निघ. श्वास.चि. सिंहादिकषाये । (नवरत्न-राजमृगाङ्के) । माष-पर्ण्याम । মাষাণী । আরম্ভিকায়াম্ । পান্নি-ভাটী वै.निघ. ।

सिंहल(क)म् । क्ली । रीतीरीती । ভাল পিতল । रा.नि.व.१३ । वङ्गे । हे.च. । त्वचि । গুড়ত্বক্ । रा.नि.व.६ ।

सिंहलस्था । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्याम् । रा. नि.व.६ ।

सिंहलस्थानः । पुं । तालतरुसदृशतरौ । ছটা বৃক্ষ । "पीतफलः सिंहलास्थानस्कन्धो विना छटाविप ।" श.मा. ।

सिंहलाङ्गुली । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলে ।

सिंहवदना । स्त्री । सिंहमुख्याम् । বাসক ।

सिंहवल्लभा । पुं । वासकवृक्षे । বাকস্ গাছ । वै.निघ. ।

सिंहविक्रान्तः । पुं । अश्वे । हारा. ।

सिंहविन्ना (हन्ता) । स्त्री । माषपर्ण्याम् । মাষাণী । वै.निघ. । रा.नि.व.३ ।

सिंहा । स्त्री । वृहत्याम् । द.निघ. । नाड्याम् । रा.नि.व.१८ ।

सिंहाणम् । क्ली । लौहमले । मण्डूर । प.मु. । नासामले । পোঁটা, শিক্নী । अ.र. ।

सिंहाननः । पुं । वासकवृक्षे । বাকসগাছ । भा.म.१म.कण्ठकुब्जत्र.चि. । "कलिङ्गसिंहानन-शर्करीभिः ।"

सिंहामृतघृतम् । क्ली । अर्शसि घृतम् । पाठः—"पचेद्वारिचतुर्द्रोणे काश्मर्य्यामृताशतम् । सवाग्नित्रिफलाव्योषपूतिकत्वक्कलिङ्गकैः । सकाश्मर्य्य विडङ्गैस्तु सिद्धं दुर्नामनेहनुत् ॥" काश्मर्य्या-मृतयोः प्रत्येकं शतं पलं मिलित्वा वा । जले २५६ श. शे. ६४ श. । पूतिकत्वक्—करञ्जत्वक् । काश्मर्यं—गाम्भारीफलम् । च.द. ।

सिंहाली । स्त्री । सिंहलीपिप्पल्याम् । সিংহ-পিপুল । वै.निघ. ।

सिंहासनम् । क्ली । लौहकिट्टे । मण्डूर । वै.निघ. ।

सिंहास्यः । पुं । वासकवृक्षे । বাকস গাছ । र.मा. । वै.निघ.२भ.सिंहास्यादिकषाये । भैष. क्षौरी.चि.कुष्ठ.चि. ।

सिंहास्यदलम् । क्ली । वासकपत्रे ।

सिंहास्यादिः । पुं । शोथे कषायविशेषः । "सिंहास्यामृतभण्टाकीक्वाथं कृत्वा समाक्षिकम् ।" भैष.शोथ.चि. ।

सिंहिका (ही) । स्त्री । वृहत्यां । रा.नि.व.४ । प.मु. । वासकक्षुपे । বাসক । रा.नि.व.४ । कण्ट-

काय्यांम् । कण्टिकारी । वै.निघ.जीर्णज्व.चि. लवङ्गादि पाचे । तल्लक्षणं यथा:—"जरा तु सिंहिका प्रोक्ता सातोमारे प्रयुज्यते" चलि.१९ष. (स्त्री) वार्त्ताकी: वृहती । विका.। कण्टकार्य्याम् । प.मु.। वै.निघ.सिद्धक.ज्व.चि. काम.चि. सिंहास्यादि:। वृहत्कण्टकार्य्याम् । हिं बड़ीकटैया। भा.म.१म ज्व.चि.श्वास.चि.। "सिंही व्याघ्री ताल मूली।" शिरायाम । माद्याम् । रा.नि.व.१८। स्वर्णघराटिकायाम् । मुद्गपर्ण्याम् । मुगानी । रा.नि.व.३ ।

सिंहोफलम् । क्ली । हस्तीफलि । च.द.हृद्यादिकारे चव्यगन्धाहृते ।

सिंहीलता । स्त्री । लताभक्त्यां । भा. । मुद्गपर्ण्याम् रा.नि.व.३ ।

सिकटी । स्त्री । स्वनामप्रसिद्ध लताभेदे ।

सिकता । स्त्री । लोणिकाशाके । वन मुनिशाक । प.मु.। बालुकायाम् । रा.नि.व.१३ शर्करायाम । दै.निघ. ।

सिकतामेहः । पुं । कफजनित प्रमेहभेदे । यत्र रोगी बालुकानुविद्धं सरुजं मेहति । सु.नि. ६प.। "मूर्त्ताण्डून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान्।" मा.नि. ।

सिकतारूपम् । क्ली । थोड़ । भा. ।

सिकतिलः । पुं । सिकतामयभूमी । रा.नि.व.२।

सिक्तासिः । पुं । उत्कासिकायाम् । प्रयोगा. म्हाद.चि. ।

सिता । स्त्री । बालुकायाम् । दै.निघ. । श्वेतकण्टकार्य्याम् । वि । चार्द्रायाम् ।

सिक्थ(क)म् । क्ली । सिक्थके । मम, मिठो । रा.नि.व.१३ । नील्याम् । नील । है.च. ।

सिङ्घ(ङ्घा)ण[क]म् । क्ली । काचपात्रे । हारा.। नासिकामले । पौटा, सिर्दृनि । रा.नि.व.१८ । नासारोगभेदे । निदानादि—"कफः प्रवृद्धो नासायां रुद्धा शीतांश्चपीनसम् । कुर्य्यात् सघुर्घुरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम् । चवेरिव सव-त्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका । घनत्वं पिच्छिलं पीतं पक्वं सिङ्घाणकं घनम॥" वा.उ.१९ष.। तस्यास्य रोगविशेषे लक्षणं—"वातिके पैत्तिके चैव श्लैष्मिके सान्निपातिके । सिङ्घाणके प्रवक्ष्यामि लक्षणं भेषजं तथा॥ तनुस्रावं सफेनञ्च वातिकं तत्प्रकीर्त्तितम् । रक्तपीताभितैः स्रावैर्विन्द्यात् पित्त समुद्भवम॥ श्वेतेन दधिवर्णेन कफजश्चैव निर्द्दिशेत । नानावर्णेन स्रावेण सर्वमाद्य सान्निपातिकम॥" ग.द. लोहकिट्टे । मण्डूर । वै.निघ. ।

सिङ्घानः । पुं । करचङ्गली विका ।

सिङ्घिनी । स्त्री । नासिकायाम । रा.नि.व.१८।

सिञ्चिता । स्त्री । पिप्पल्याम् प्र.च. ।

सिञ्चितिका । स्त्री । केव इति प्रसिद्ध फले । लेओफल । सा च द्विधा क्षुद्रबृहद्भेदेन । क्षुद्रफलगुणा:—हृद्यं गुरु धातुवर्द्धक पाके रसं च शीतं कफकरञ्च । मधुरं शीतं कषायं क्षुद्रमगुणञ्च । बदरफले । वै.निघ. ।

सितः । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । स्थूलजीरके । प.मु. । धववृक्षे । धाओया गाछ । र.मा. । क्ली रौप्ये । रूपे । रा.नि.व.१३ । मूलके । मूलो । रा.नि.व. ७ । चन्दने । र.मा. । श्वेततिले । वै.निघ. ।

सितकङ्कः । स्त्री । शर्करायां । भूनो । वै.निघ.। क्ली । श्वेत-कङ्गुधान्ये ।

सितकटभी । स्त्री । श्वेतकटभीवृक्षे । रा.नि व.९ । See कटभी ।

सितकण्टकी | **सितकण्टा(रिका)** } स्त्री । श्वेतपुष्प-कण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

सितकण्ठः । पुं । दात्यूहपक्षिणि । डाहपाखी । म.द. ।

सितकरः । पुं । भीमसेनीकर्पूरे भीमसेनी कर्पूर । रा.नि.व.१२ । स्त्री (रा) । नीलदूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

सितकर्णिकः । पुं । वासकवृक्षे ।

सितकर्णी । स्त्री । वासकवृक्षे । वासक गाछ । रा.नि.व.१० ।

सितकल्याणघृतम् । क्ली । स्त्रीरोगाधिकारे घृतम । घृत ४ श. गव्यदुग्धं १६ श. । कल्कार्थं—कुमुदपुष्पं पद्मकाष्ठं वीरणमूलं गोधूमः रक्तशालि: मुद्गपर्णी क्षीरकाकोली माषपर्णी वीज यष्टीमधु बाल्यालकं गोरचतण्डुलामूलम् उत्पल तालमज्जा भूकुष्माण्ड शतावरी शालपर्णी जीरकं त्रिफला गोक्षुरवीजम चामकदली च प्र. ४ तो. जलं २ श. एकत्र पाच्यम । घृत ४ श. दुग्ध ७ श । कल्कार्थ—कुमुदफुल, पद्मकाष्ठ, वेणार मूल,

गम, माদ্ধানি চাউল, মুগানী, ক্ষীরকাঁকলী, গামারবীজ, যষ্টিমধু, শ্বেত বেড়েলা, গোরক্ষ-চাকুলিয়ার মূল, নীলোৎপল, তালমজ্জা ভুঁইকুমড়া শতমূলী, শালপাণি, ঝাঁঝা, ত্রিফলা, গোক্ষুরবীজ, কাঁচা কলা প্রত্যেক ৪ তো, জল ৮ শ, পাক করিবে।

सितकाञ्चनः। पुं। श्वेतपुष्पकाञ्चनवृक्षे। र·मा·।

सितकारिका। स्त्री। क्षुद्रवलायामिति। क्षুদ্র বেলেড়া। वै·निघ·।

सितकुम्भी। स्त्री। श्वेतपाटलायाम्। শ্বেত-পুষ্প পারুল। रा·नि·व·१०।

सितगुञ्जा। स्त्री। श्वेतगुञ्जायाम्। रा·नि·व·२३।

सितचन्दनम्। क्ली। श्रीखण्डचन्दने। সাদা-চন্দন। च·द·खदिरवटी।

सितचिल्ली। स्त्री। श्वेतवास्तुके। সাদা বেতো। वै·निघ·।

सितचक्षुः। पुं। (Lacerta seincus.) वल्मीकाङ्गमत्स्ये। বেলেগুড়গুড়ি মাছ। হারা·।

सितच्छत्रा। स्त्री। शतपुष्पायाम्। শুল্ফা। द्रम·।

सितच्छदः। पुं। रक्तपुष्पशोभाञ्जने। লাল সজিনা। वै·निघ·। हंसे। हे·च·। स्त्री (दा)। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा·नि·व·८।

सितजः। पुं। मधुशर्करायाम्। মধুর চিনি। रा·नि·व·२२।

सितजफलः। पुं। मधुनारिकेलवृक्षे। रा·नि·व·११।

सितजलजम्। क्ली। श्वेतपद्मे। वै·निघ·।

सितजा। स्त्री। मधुशर्करायाम्। रा·नि·व·१४।

सितजाम्बुकः। पुं। मधुरमालामवृक्षे। रा·नि·व·११।

सितजाशर्करा। स्त्री। मधुजात-शर्करायाम्।

सितजीरकम्। क्ली। शुक्लजीरके। শ্বেতজীরা। भैष· वा·र·चि·।

सितदर्भः। पुं। श्वेतकुशे। শ্বেত কুশ। सं पाण्डरीकुशी। क হিন্দিয়াদ্বুর্বাস। गुणाः—मधुरं हिमं मधुरं तुवरं पित्तघ्नं रक्तज्वरतृष्णाश्वास-कामलादाहघ्नं। एतदभावे साधारणकुशो ग्राह्यः। रा·नि·व·८।

सितदीप्यः। पुं। श्वेतयमान्याम्। श्वेतजीरके। सा·जीरा। रा·नि·व·६।

सितदूर्व्वा। स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। प·मु·।

सितद्रु (मः)। पुं। मोरटमेदे। দন্তা-কড়ার। र·मा·। अर्जुनवृक्षे। वै·निघ·।

सितधातुः। पुं। खटिकायाम्। খড়িমাটি। रा·नि·व·१३।

सितपद्मम्। क्ली। श्वेतपद्मे। वै·निघ·।

सितपर्णी। स्त्री। अर्कपुष्पिकायाम्। र·मा·।

सितपक्षः। पुं। शुक्लपक्षे। (शब्दकल्पः)। हंसे। श·र·।

सितपाटला (लिका)। स्त्री। शुक्लपुष्पपाटल-वृक्षे। শ্বেত পারুল। सं श्वेतपाड़लि। सं विलियडादरि। तत्पर्य्यायाः—सितकुम्भी फलि-रुहा पिताभोघा कुवेराक्षी श्वेताह्वा काष्ठपाटला धवलपाटली। गुणाः—तिक्ता उष्णा गुरुः वातघ्नी हिक्कावमिकफघ्नी शोथघ्नी च। रा·नि·व·१०।

सितपुङ्खा। स्त्री। श्वेतपुष्प-शरपुङ्खायाम्। रा·नि·व·४।

सितपुष्पम्। क्ली। कैवर्त्तमुस्तके। जटा·। पुं। श्वेतपुष्परोहितके। শ্বেত রোড়া। रा·नि·व·८। काशतृणे কেশেঘাস। तगरवृक्षे। रा·नि·व·८। श·र·। द्वीपान्तरवचरौहिते। পিণ্ডী খেজুর-গাছ। शिरीषवृक्षे वै·निघ·। स्त्री (ष्पा)। मल्लिकायाम्। মল্লিকা ফুলের গাছ। श·र·। (पी) श्वेतापराजितायाम्। रा·नि·व·३। नाग-दन्त्याम्। হাতিশুঁড়ে। रा·नि·व·५। नागवल्ली-लतायाम्। পাণলতা। वै·निघ·।

सितमरिचम्। क्ली। श्वेतमरिचे, तत्तु शोभा-ञ्जनबीजमिति वृद्धाः। रा·नि·व·६।

सितमाषः। पुं। (Dolichos catjang.) রাজমাষ। হারা·।

सितमोघा। स्त्री। श्वेतपाटलवृक्षे। শ্বেত পারুল গাছ। वै·निघ·।

सितरजः। क्ली। कर्पूरे। वै·निघ·।

सितरागः। पुं। रौप्ये। वै·निघ·।

सितलता। स्त्री। चित्रकूटे ख्याता-श्वेतसवा-लतायाम्। अमृतस्रवी। रा·नि·व·३।

सितलशुनः । पुं । शुक्लरसोने । वै.निघ. ।

सितला । स्त्री । श्वेतसवाललतायाम् ।

सितवर्णा । स्त्री । चीरिणीवृत्त । प.मु. ।

सितवर्षा । स्त्री । चीरिणीवृत्ते ।

सितवर्षाभूः । पुं । श्वेतपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.६ ।

सितवल्लरी । स्त्री । भूमिजम्बूवृत्ते । বনজাম । प.मु. ।

सितवल्लि(ल्ली)जम् । क्ली । श्वेतमरिचे । रा.नि.व.६ ।

सितवारः (कः) । पुं । शालिञ्चशाके । र.मा. ।

सितवारिकः । पुं । सिंहली पिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

सितशर्करा । स्त्री । धवलशर्करायाम् । চিনি । वै.निघ. श्वयथि. लघुजिवगुल्याम् ।

सितशा(सा)यका । स्त्री । श्वेतपुष्पशरपुङ्खायाम् । रा.नि.व.४ ।

सितशिंशपा । स्त्री । श्वेतपुष्पशाल्मलीवृत्ते । শ্বেত শিমুল । श्वेतशिंशपायाम् । শ্বেত শিশু । वै.निघ. । रा.नि.व.९ ।

सितशिम्बिकः । पुं । गोधूमे । গম । हे.च. ।

सितशिम्बा । स्त्री । श्वेतशिम्ब्याम् । वै.निघ. ।

सितशि(सि)वम् । क्ली । सैन्धवलवणे । वै.निघ । स्त्री । शमीवृत्ते । प.मु. ।

सितशूकः । पुं । यवे । प.मु. । रा.नि.व.१६ ।

सितशू(सू)रणः । पुं । श्वेतशूरणे । শ্বেত ওল বা বন ওল । रा.नि.व.७ ।

सितसर्षपः । पुं । गौरसर्षपे, सिद्धार्थे । रा.नि.व.१६ ।

सितसारः (कः) । पुं । शालिञ्चशाके । रा.नि.व.८ । च.द.मू.कृ.चि. । "तक्रेण युक्तं सितसारकस्य ।"

सितसिंहिः (ही) । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्यां । रा.नि.व.४ ।

सितसूर्य्या । स्त्री । शुक्लसूर्य्यावर्त्ते । वै.सं.सू.क्ष.चि. ।

सितक्षारः । पुं । श्वेतटङ्कणे । শ্বেত সোহাগা । वै.निघ. ।

सितक्षुद्रा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४।२३ ।

सितांशुः । पुं । कर्पूरे । (शब्दकल्प:) ।

सितांशुतैलम् । क्ली । कर्पूरतैले । रा.नि.व.१५ । See कर्पूर-तैलम् ।

सिता । स्त्री । शर्करायाम् । চিনি । गुणाः—"सिता सुमधुरा रुच्या वात-पित्तास्र-दाहहृत् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी ॥" रा.नि.व.१४ । "धात्रीद्राक्षासितानां वा ।" च.द. छ.चि. । च.सू.४अ. । वचायाम् । বচ । सोमराज्याम् । সোমরাজ । सिंहल्याम् । শিউলি-ছোপ । प.मु. । श्यामलतायां । আমলা । गोरोचनायाम् । গোরোচনা । হুট্টী । सुराभेदे । रा.नि.व.२३ । दौर्व्वे । शुक्लत्रिवृतायाम् । শ্বেত-তেউড়ী । विषग्रन्थिपुष्पवृत्ते । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । श्वास्फोतके । হাপরমালী । गिरिजापराजितायाम् । र.मा. । मल्लिकापुष्पक्षुपे । श्वेतपाटलिकायाम् । শ্বেত পারুল । रा.नि.व.१० । श्वेत-कण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ । विदार्य्याम् । ভুঁই কুমড়া । रा.नि.व.७ । श्वेतदूर्व्वायाम् । प.मु. । सु.सू.३६अ. । च.सू.४अ. । श्वेतशिम्ब्याम् । শ্বেত শিম্ । रा.नि.व.१६ । See श्वेतनिष्पावः । कटुम्बिन्याम् । रा.नि.व.५ । त्रायमाणालतायाम् । বলালতা । গোশাকুরা । तेजन्याम् । লতাফটকী, মূর্ব্বা । रा.नि.व.३ ।

सिताखण्डः । पुं । मधुजशर्करायाम् । मधुर চিনি, মালখণ্ডী । तत्पर्य्यायाः,—खण्डकः सितजाशर्करा माधुरी मधुशर्करा माक्षीकशर्करा । गुणाः—अतिमधुरः चक्षुष्यः कुष्ठच्छर्दिव्रणकफश्वासहिक्कापित्तास्रदोषघ्नश्च । रा.नि.व.१४ ।

सिताख्यः (ख्या) । पुं । श्वेतमरिचे । वै.निघ. । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

सिताग्रः । पुं । कण्टके । কাঁটা । हारा. ।

सिताङ्गः । पुं । बालुकागड्डमत्स्ये । বেলেগুড়ি মাছ । हारा. ।

सिताङ्गः । पुं । श्वेतरोहितकवृत्ते । শ্বেত রোড়া গাছ । रा.नि.व.८ ।

सिताजाजिः (जी) । स्त्री । श्वेतजीरके । শাদা জীরে । रा.नि.व.६ ।

सिताद्वयम्। क्ली। चिमशर्करायाम्। "गुड़ोत्पन्ना हिमोत्पन्ना मधुरा चेति मिश्रितं। ...सिताद्वयम्॥" रा.नि.व.२२।

सिताद्रिः। पुं। गुड़े। रा.नि.व.१४।

सितानन्नः। पुं। त्रिलवृक्षे। वै.निघ.।

सितापाङ्गः। मयूरे। त्रिका.।

सिताफलम्। क्ली। (Anona squamosa.) The custard apple. स्वनामख्यातफले। আতা, নোণা। हिं सिताफल। ता, सिता। तत्पर्य्यायाः,—चात्यम्लफलं, गण्डगात्रं, बहुबीजं। गुणाः,—स्वादु शीतलं हृद्यं तृप्तिकरं बलपुष्टिदं रक्तवर्द्धकं श्लेष्मकृत् वान्तिहृत् श्रम तृषा-दाह-वात-पित्तरक्तदोषघ्नम्।

सिताब्जम्। क्ली। श्वेतकमले। रा.नि.व.१०।

सिताभः। पुं। कर्पूरे। अ.टी.रा.।

सिताभा (सा)। स्त्री। तक्राह्वायाम्। पञ्चाङ्गुलि-वृक्षे। रा.नि.व.४।

सिताभ्रः (कः)। पुं। कर्पूरे। अम.।

सिताम्बु(म्भो)जम्। क्ली। श्वेतकमले। अम.।

सितार्कः (कः)। पुं। श्वेतार्कवृक्षे। শ্বেত আকন্দ গাছ। रा.नि.व.१०।

सितार्ज्जकः। पुं। श्वेतपत्र चुद्रतुलस्याम्। ছোট শ্বেত তুলসী। हिं श्वेतात्वला। मं पांढरा आजवला। तत्पर्य्यायाः,—वटपत्रः कुठेरकः वैकुण्ठः जम्बीरः गन्धवहुलः सुमुखः कटुपत्रः कटुपत्रकः। गुणाः—कटूष्णः कफवातनेत्ररोगघ्नः रुच्यः सुखप्रसवकरश्च। रा.नि.व.१०।

सितालता। स्त्री। अमृतस्रवालतायाम्। रा.नि.व.३। श्वेतदूर्व्वायाम्। र.मा.। च.सू.४अ.।

सितालर्कः (र्का)। पु, स्त्री। श्वेतमन्दारार्के। শ্বেত ও রক্ত আকন্দ। रा.नि.व.१०।

सितालिकटभी। स्त्री। श्वेतकिण्टिवृक्षे। रा.नि.व.८।

सितालिका। स्त्री। पडग्रन्थौ। झिणुक। हारा.।

सितावरः। पुं। सुनिषण्णके। শুশুনীশাক। गुणाः—संग्राही कषाय उष्णः त्रिदोषघ्नः मेधा-रुचिकरः रसायनः दाहज्वरहरश्च। रा.नि.व.४। See सुनिषण्णः।

सितावरी। स्त्री। वाकुच्याम्। সোমরাজ। रा.नि.व.४।

सिताश्मजम्। क्ली। पाषाणोदके। শিলার জল। वै.निघ.।

सितासितः। त्रि। श्वेतकृष्ण-मिश्रवर्णे।

सितासिता। स्त्री। वाकुच्याम्। সোমরাজ। वै.निघ.।

सिताह्वयः। पुं। श्वेतशिग्रौ। শ্বেত সজিনা। रा.नि.व.७। श्वेतरोहितके। শ্বেত রোহিতক। रा.नि.व.८। श्वेत मन्दारकवृक्षे। श्यामशालौ। কাল ধান। कश्चित्।

सिताह्वया। स्त्री। श्वेततुलस्याम्। रा.नि.व.१०। श्वेतपाटल वृक्षे। वै.निघ.।

सिताह्वा। स्त्री। सितपाटलीवृक्षे। শাদা পারুল গাছ। रा.नि.व.१०।

सितिः। पुं। सुनिषण्णकशाके। वै.निघ.। त्रि। श्वेतवर्णे। कृष्णवर्णे।

सितिकण्ठः। पुं। दात्यूह-पक्षिणि। ডাক-পাখী।

सितिवारः (कः)। पुं। कुटजवृक्षे। सुनिषण्णक-शाके। भा.।

सितिसारकः। पुं। शालिञ्चशाके। च.द.अस्म.चि.।

सितेतरः। पुं। कृष्णशालौ। कुलत्थके। रा.नि.व.१६।

सितेक्षुः। पुं। श्वेतेक्षौ। रा.नि.व.१४।

सितैरण्डः। पुं। श्वेतैरण्डे। रा.नि.व.८।

सितोच्चटा। स्त्री। श्वेतगुञ्जायाम्। वै.निघ.।

सितोत्पलम्। क्ली। श्वेतोत्पले। वं.निघ.।

सितोदरा। स्त्री। वराटिकाभेदे। কড়ি বিশেষ। रा.नि.व.१३।

सितोद्भवम्। क्ली। श्वेतचन्दने। (शब्दकल्प:)।

सितोपलम्। क्ली। शुक्लखड़िकायाम्। চুন-খড়ি। त्रिका.। पुं। स्फटिके। रा.नि.व.१३। स्त्री (ला)। शर्करायाम्। চিনি। मत्स्यण्डिकायाम्। মিছরি। हे.च.। सु.सू.४४अ.।

सितोपलादिलेहः। पुं। राजयक्ष्माधिकारे लेहः। "सितोपला तुगाक्षीरी पिप्पली बहुला

लघ:। अन्याद्र्धं द्विगुणितं लिह्येत् क्षौद्रसर्पिषा।" गुड़त्वक्‌चूर्ण ১ ভ. এলাচূর্ণ ২ ভ. পিপুলচূর্ণ ৪ ভ. বংশলোচন ৮ ভ. মিছরি ১৬ ভ.। रस.र.।

सिद्धः। पुं। गुड़। रा.नि.व.१४। कृष्णधुस्तूरे। रा.नि.व.१०। द्यान्तरं वान्तरं वा भोजने। त्रिका.। कृष्णनिर्गुण्ड्याम्। কাল নিশিন্দা। श्वेतसर्षपवृक्षे। वै.निघ.। क्ली। सैन्धवलवणे। रा.नि.व.६। त्रि। अव्याहतशक्तौ। वा.उ.३२श.।

सिद्धकः। पुं। सिन्धुवारवृक्षे। নিশিন্দা গাছ। रा.नि.व.४। शालवृक्षे। रा.नि.व.९।

सिद्धखण्डः। पुं। नवराजीद्रखण्डे। See नवराजखण्डः।

सिद्धजलम्। क्ली। काञ्जिके। हारा.। पक्वजले।

सिद्धधातुः। पुं। पारदे। त्रिका.।

सिद्धनासकः। पुं। अश्मन्तकवृक्षे। আবুটী, পাথরকুচি। वै.निघ.।

सिद्धपुष्पः। पुं। श्वेतपुष्प-करवीरवृक्षे। रा.नि.व.१०।

सिद्धप्रयोजनः। पुं। श्वेतसर्षपे। रा.नि.व.१६। See सिद्धार्थः।

सिद्धप्राणेश्वरः। पुं। ज्वरातिसारे औषधम्। पाठः—गन्धं शाशं पृथग्वेदभागमभ्रस्य भागिकम्। सर्ज्जिटङ्कणयवक्षाराः पञ्चैव लवणानि च। वराव्योषेन्द्रबीजानि द्विजीराग्नियमानिकाः। सहिङ्गु बीजसारञ्च शतपुष्पा सुचूर्णिता। सिद्धप्राणेश्वरः सूतः......॥ मा. १ माषा। গন্ধক, পারা, অভ্র প্রত্যেক ৪ তো. সাজিমাটী, সোহাগার খৈ, যবক্ষার, পঞ্চলবণ, ত্রিফলা, ত্রিকটু, ইন্দ্রযব, জীরা, কৃষ্ণজীরা, চিতামূল, যমানী, হিঙ্গু, বিড়ঙ্গ, শুল্ফা প্রত্যেকের চূর্ণ ১ তো. জলে মর্দ্দন, বটী ১ মাষা। रस.चि.भैष.।

सिद्धमन्त्रप्रकाशः। पुं। बोपदेवकृतमन्त्रशास्त्रे।

सिद्धमोदकः। पुं। नवराजखण्डे। মোদকটী বিশেষ। रा.नि.व.१४।

सिद्धयोगशतकम्। क्ली। वृन्दकृते प्रसिद्धवैद्यकसंग्रहभेदे।

सिद्धरसः। पुं। पारदे। शब्दकल्पे अजयपालः। खनिजधात्वादौ। मे.।

सिद्धवस्तिः। पुं। वस्तिभेदे। "पञ्चमूलस्य निःक्वाथैस्तैलं नागधिका मधु। ससैन्धवः सयष्ट्याह्वः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः॥" भा.।

सिद्धसलिलम्। क्ली। काञ्जिके। हारा.।

सिद्धसाधनः। पुं। सिद्धार्थे। শ্বেত সরিষা। रा.नि.व.१६।

सिद्धा। स्त्री। ऋद्धौ। रा.नि.व.५।

सिद्धान्तः। पुं। निर्णये, निश्चये। "सिद्धान्तो नाम यः परीक्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः, स सिद्धान्तः। स चोक्तश्चतुर्विधः—सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्तः इति। तत्र सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम सन्ति निदानानि सन्ति व्याधयः सन्ति सिद्ध्युपायाः साध्यानामिति। प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिन् तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं—यथान्यत्राष्टौ रसाः षड्त्र; पञ्चेन्द्रियाणि यथान्यत्र षडिन्द्रियाणि ......। अधिकरणसिद्धान्तो नाम यस्मिन्नधिकारे संस्तूयमाने सिद्धान्यन्यान्यपि अधिकरणानि भवन्ति। यथा—"न मुक्तः कर्म्मानुबन्धिकं कुरुते निस्पृहत्वादिति प्रस्तुते सिद्धाः कर्म्मफल-मोक्ष-पुरुषप्रेत्यभावा भवन्ति। अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं वा वादकाले अभ्युपगच्छन्ति भिषजः॥" च.वि.८अ.।

सिद्धार्थः (कः)। पुं। (Cruciferae, sinapis.) स्वनामख्यातसर्षपे। শ্বেত সরিষা। हिं राजिका। तैं गऊमरिंचेट्टु, तेल्लावाव। तत्पर्य्यायाः,—गौरः अनर्घ्यः गौरसर्षपः भूतनाशनः। कटुः स्नेहः काण्डूघ्नः राजिकाफलः गुरुघ्नः ग्रहघ्नः तीक्ष्णकः दुराधर्षः रक्षोघ्नः कुष्ठनाशनः सिद्धप्रयोजनः सिद्धसाधनः सितसर्षपः। सु.सू.३९अ. शिरोविरेचने। वा.सू.१५अ.। गुणाः—कटुतिक्तोष्णः वातरक्तघ्नः ग्रहदोषघ्नः त्वग्दोषहरः रुच्यः विष-भूत-व्रणघ्नश्च। रा.नि.व.१६। नदीवटे। रा.नि.व.११। [गौरसर्षपे च। वा.उ.५अ.।

सिद्धार्थयुग्मम्। क्ली। पीतगौरसर्षपे, कृष्ण-

सिद्धिः। पुं। ऋद्धौ। वृद्धि। रा.नि.व.५। साध्यसाधनज्ञाने। च.सू.१अ.। प्रशमनोपाये। यथा—रोगसिद्धिः। वा.कल्प.६अ.। वृद्धौ। वृद्धि। मे.। मेषशृङ्ग्याम्। মেড়াশিঙে। वै.निघ.।

सिद्धिदः । पुं । पुत्रजीववृक्षे । जियापूता । रा.नि.व.९ । महाशालवृक्षे । वै.निघ. ।

सिद्धिली । स्त्री । क्षुद्रपिपीलिकायाम् । शब्दकल्पः ।

सिद्धिसाधकः (नः) । पुं । श्वेतसर्षपे । रा.नि.व.१६ । दमनकवृक्षे । वै.निघ. ।

सिद्धिस्थानम् । क्ली । चरकोक्तान्तिमस्थाने ।

सिद्धोदकम् । क्ली । काञ्जिके । काँजि । हारा. ।

सिद्धौषधिः । पुं । औषधिवर्गभेदे । तैलकन्द-सुधाकन्द-रुदन्ती सर्पाक्षीषु । "तैलकन्दः सुधाकन्दः क्रोडकन्दो रुदन्तिका । सर्पनेत्रयुताः पञ्च सिद्धौषधिकसंज्ञकाः ॥" रा.नि.व.२२ ।

सिध्मम् । क्ली । क्षुद्रकुष्ठभेदे । तल्लक्षणं यथा— "कण्डून्वितं श्वेतमपायि सिध्म विद्यात्तनु प्रायशः ऊर्द्ध्वकाये ।" सु.नि.५ अ. । "श्वेतं ताम्रं तनु च यत् रजो घृष्टं विमुञ्चति । प्रायशोरसि तत् सिध्मम् अलाबुकुसुमोपमम् ॥" मा.नि. । किलासरोगे । छुलि । ई.च. ।

सिध्मपुष्पिका । स्त्री । सिध्मरोगभेदे । सा त्वग्गता अलाबुपुष्पवत् शुक्ला च । वि.र. ।

सिध्मलः । त्रि । सिध्मकुष्ठार्त्ते । किलासरोगिणि । त्रिका. ।

सिध्मला । स्त्री । शुष्कमीने । शुट्की माछ । त्रिका. । कुष्ठरोगिण्याम् । वै.निघ. । शुष्कमत्स्यविकृतौ । मे. ।

सिध्मवान् । त्रि । सिध्मरोगिणि । वै.निघ. ।

सिध्मा । स्त्री । किलासरोगे । धवल, छुलि । ई.च. ।

सिध्रः । पुं । वृक्षे । उणा. ।

सिध्रका । स्त्री । सीध् इति ख्याते वृक्षविशेषे ।

सिनः । पुं । ग्रासे । (व्याक.) । क्ली । शरीरे । उणा. । त्रि (नी) । एकनेत्रे । शब्दकल्पः ।

सिन्दुकः । पुं । जुपजातीये सिन्धुवारवृक्षे । रा.नि.व.४ ।

सिन्दूरम् । क्ली । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

सिन्दु(न्धु)वारः । पुं । (Vitex trifolia.) निर्गुण्ड्याकार-शुक्लपुष्पवृक्षे, श्वेतनिर्गुण्डीक्षुपे । देशुन्द्र गाछ । भारां निशिन्दा । हिं सम्भालु । मं निगुण्ड । ते वविलि । तम्. निगुण्डी । ता. निर्नोचि । तत्पर्य्यायाः,—सिन्दुः सिन्धुकः इन्द्रसुरिषः इन्द्रसुरसः निर्गुण्डी इन्द्राणिका इन्द्राणी सिन्दुकः सिन्दुवारिका पौलोमी शक्राणी कालनागिनी सुरसा शुक्लपृष्ठकः विसुन्धकः सुरसः सिन्दुवारितः श्वेतपुष्पः स्थिरसाधनकः अनन्तः सिद्धकः अर्थसिद्धकः । श्वेतगुणाः—कटुः तिक्तः कफवातक्षयापहः कण्डूकुष्ठघ्नः शूलकासघ्नश्च । रा.नि.व.४ । त्रिपथ्येसव्रणकुष्ठक्षयघ्नः । राज. । नीलगुणाः—"सिन्धुवारदलं तत्र वातश्लेष्महरं लघु ।" "सिन्दुकः स्मृतिदस्तिक्तः कषायः कटुको लघुः । केश्यो नेत्रहितो हन्ति शूल-शोथाम-मारुतान् । क्रिमिकुष्ठारुचिश्लेष्मज्वरान्... .. ॥" भा. ।

सिन्दु(न्धु)वारच्छदा । स्त्री । वननिर्गुण्ड्याम् । वै.निघ. ।

सिन्दु(न्धु)वारिका । स्त्री । निर्गुण्ड्याम् ।

सिन्दु(न्धु)सहा । स्त्री । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । काल निशिन्दा । वै.निघ. ।

सिन्दूरम् । क्ली । (Plumbi oxidum rubrum.) Read lead. शोधकसीसधातौ । सिन्दूर । हिं दा. सिन्दूर । ते चेन्दुरम् । ता. चेन्दूरम् । पारस. सिरिन्ज् । तत्पर्य्यायाः,— नागजं नागगर्भं नागरक्तं नागरेणुः नागसम्भवम् रङ्गजं वङ्गजं शृङ्गारभूषणं रक्तं रक्तचूर्णं रक्तवालुका रक्तशासनकं रक्तशासनं भालदर्शनं सीमन्तकं शोणं वीररजः गणेशभूषणं सन्ध्यारागं शृङ्गारकं सौभाग्यं अरुणं मङ्गल्यम् । गुणाः—"सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत्सीसवन्मतम् । संयोगजप्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः । सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् । भग्नसन्धानजननं व्रणशोधनरोपणम् । दुग्धास्वयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदिता बुधैः ॥" भा.पू. १म.धा.व. । पुं । पुष्पवृक्षविशेषे । मे. ।

सिन्दूरकारणम् । क्ली । शीषधातौ । ई.च. ।

सिन्दूरतिलका । स्त्री । नार्य्याम् ।

सिन्दूरपुष्पी (री) । स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । हि सेन्दरिया । मं शेंद्री । तत्पर्य्यायाः,— सिन्दूरी वीरपुष्पी तृणपुष्पी करच्छदा शोणपुष्पी । गुणाः—कटुका तिक्ता कषाया वातश्लेष्मघ्नी शिरोरोगघ्नी भूतघ्नी च । रा.नि.व.१० । "सिन्दूरी विष-पित्तास्र-तृष्णा-वान्तिहरी हिमा ।" भा. । (री) रोचन्याम् । धातक्याम् । रक्तचेलिकायाम् । मे. ।

सिन्दूर रसः । पुं । रससिन्दूरे ।

सिन्दूरा । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । शादा ईशुड़ । वै.निघ. ।

सिन्दूरी । स्त्री । सिन्दूरपुष्प्याम् । गुञ्जारोचन्याम् । धातक्याम् ।

सिन्धुः । पुं । पाञ्चालदेशीयनदे । तज्जलं सुवृद्रिसलिलतुल्यगुणम् । रा.नि.व.१४ । नीलसिन्धुवारवृक्षे । नील निसिन्दा गाछ । सैन्धवलवणे । च.द.ख. भेद चि. गर्भाधिकारे । वान्तौ । वमि । मे. सिन्धुवारवृक्षे । सादा निसिन्दा । श.च. । श्वेतटङ्कणे । रा.नि.व.६ ।

सिन्धुकः । पुं । नीलसिन्धुवारवृक्षे । रा.नि.व.४ । श्वेतसिन्धुवारवृक्षे । श.च. ।

सिन्धुकफः । पुं । समुद्रफेने । श.र. ।

सिन्धुकरम् । क्ली । श्वेतटङ्कणे । सादा सोहागा । रा.नि.व.६ ।

सिन्धुजम् (न्म) । क्ली । सैन्धवलवणे । अम. । जटा. ।

सिन्धुजः । पु । पारदे । टङ्कणे । रा.नि.व.२३ । (जा) स्त्री । मुक्तायुक्तौ । वै.निघ. ।

सिन्धुजातम् । क्ली । मुक्तायाम् । वै.निघ. ।

सिन्धुदेशजम् । क्ली । सैन्धवलवणे ।

सिन्धुपर्णी । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । वै.निघ. ।

सिन्धुपुत्रः । पु । मर्कटेन्दुवृक्षे । माकड़ा गाब ।

सिन्धुपुत्री । स्त्री । मौक्तिकयुक्तौ । वै.निघ. २भ.कायक.ज्व.चि. ।

सिन्धुपुष्पः । पुं । शङ्खे । शाँखा । श.च. । कदम्बवृक्षे । बकुलवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

सिन्धुफलः । पुं । अग्निजारवृक्षे ।

सिन्धुमन्थजम् । क्ली । सैन्धवलवणे । र.मा. ।

सिन्धुरः । पुं । हस्तिनि । हे.च. । निर्गुण्डीवृक्षे । निसिन्दा गाछ । र.सा.सं. जातीफलायाम् ।

सिन्धुरद्वेषी (ष्न्) । पुं । सिंहे । न्याक. ।

सिन्धुलताग्रम् }
सिन्धुवल्लग्रम् } क्ली । प्रवाले । पला । वै. निघ. ।

सिन्धुलवणम् । क्ली । सामुद्रलवणे, सैन्धवलवणे । र.मा. ।

सिन्धुवारः (कः) (रितः) । पुं । सिन्दुवारवृक्षे, निर्गुण्ड्याकारयक्षपुष्पवृक्षे । श्वेत निसिन्दा गाछ । श.र. । च.द.विषाधिकारे विषतैले । च.सू. ४अ. । वा.उ.३६अ. ।

सिन्धुवारदलम् । क्ली । निर्गुण्डीपत्रे । निसिन्दा पाता । च.द. कफज्व.चि. । "सिन्धुवारदलक्काथः ।"

सिन्धुवारिका । स्त्री । सिन्दुवारवृक्षे ।

सिन्धुवेषणः । पुं । गाम्भारीवृक्षे । श.च. ।

सिन्धुसम्भवम् । क्ली । स्फटिकारिकायाम् । फटकिरि । प.मु. । सैन्धवलवणे ।

सिन्धूत्प्लवः । पुं । अग्निजारवृक्षे । वै.निघ. ।

सिन्धूद्भवम् }
सिन्धूद्भूतम् } क्ली । सैन्धवलवणे । पृ.मु. । वै. निघ. २भ. वा.व्या.चि. ।

सिन्धूपलम् । क्ली । सैन्धवलवणे । हारा. ।

सिप्रः (व्रः) । पुं । घर्मे । स्वेदे । मे. । स्त्री (प्रा) । महिष्याम् ।

सिम्बा (म्बिः) । स्त्री । शमीधान्ये । भ. द्विदलकी । शिम्बा । शुँटी । भ. । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

सिम्बिजा । क्ली । शिम्बिधान्ये । भा. ।

सिम्बितिका । स्त्री । सेववृक्षे । सेव गाछ । सु.सू.४६अ. ।

सिम्बितिकाफलम् । क्ली । सेवफले । सेओफल । "सेवं समीर-पित्तघ्नं वृंहणं कफकृद्गुरु । रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचिशुक्रकृत् ॥" भा. । गुणाः—कषायं स्वादु रंग्राहि शीतलञ्च । सु.सू.४६अ.

सिम्बी । स्त्री । निष्पाव्याम् । रा.नि.व.७ । सा द्विधा सिम्बी पुस्तकसिम्बी चेति । शिम्बीद्वयं मधुरं रसे पाके हिमं गुरु दाहकं बल्यं श्लेष्मकर वातपित्तहरञ्च । भा. । मुद्गपर्ण्यां । रा.नि.व.३ । पुस्तकान्तरे सिंहीपाठः ।

सिरः । पुं । पिप्पलीमूले । हे.च. ।

सिरा । स्त्री । नाड्याम् । हे.च. । See शिरा ।

सिरामातृका । स्त्री । तन्नामकोऽदं नवममर्मापि । तत् स्थानं ग्रीवाया उभयपार्श्वे । सु.शा.६अ. ।

सिरावृत्तम् । क्ली । सीसके । सीसा । रा.नि. व.१३ ।

सिराव्यधः । पुं । See शिराव्यधः ।
सिरिण्टिका । स्त्री । कुट्टन्निनीवृक्षे । See कुट्टन्निनी ।
सिरी । स्त्री । लाङ्गलिकालतायाम् । विषलाङ्गलिया । वै.निघ. ।
सिली । स्त्री । नक्तूपद्याम् । केँचो । पुं । शिलिन्दमत्स्ये ।
सिलीन्ध्रः । पुं । मत्स्यविशेषे । छिलिन्दे माछ । वै.निघ. ।
सिल्लकी । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । च.टी.भ. ।
सिविका । स्त्री । सेवफले । सेउफल । वै. निघ. ।
सिवितिकाफलम् । क्ली । सेवफले । सेउ फल । भा. । गुणाः—कषायं स्वादु संग्राहि शीतञ्च । सु.सू.४६ष. ।
सिहली । स्त्री । सिंहलिकीप इति ख्याते द्रव्ये । पाताड़ि । प.मु. ।
सिहुण्डः । पुं । सुहीवृक्षे । मनसा गाछ । भम. ।
सिह्लः (कः) । पुं । स्वनामख्यात-गन्धद्रव्ये । शिलारस । मं विलतस । गुणाः—सुरभिः तिक्तः कटुः स्निग्धः कुष्ठघ्नः कफ-पित्तास्मरी-मूत्राघात-भूतज्वरघ्नश्च । रा.नि.व.१२ । "निर्मलः कपिलः स्वच्छः सिह्लकोऽतितरां नवः । मध्यामो मल-संयुक्तः वर्ज्जितो गन्धकर्म्मणि ॥" भैष. ।
सिह्लकी । स्त्री । सल्लक्याम् । शालविशेष । श.र. ।
सिह्लभूमिका । स्त्री । सल्लक्याम् । श.र. ।
सिह्लसारः । पुं । शिलारसे । वै.निघ. ।
सिह्लहासः । पुं । सिह्लके । शिलारस । रा. नि.व.१२ ।
सिह्लारः । पुं । गर्भतैले, शिलारसे । वै.निघ. रस.वा.व्या.चि.विषगर्भतैले ।
सिध्यः । पुं । स्फटिके । शब्दकल्प: ।
सीतः । पुं । वेतसवृक्षे । वै.निघ. ।
सीतजाम्बः । पुं । सद्दाम्बवृक्षे । वै.निघ. ।
सीतफेणः (नः) । पुं । रीठाकरञ्जे । वै.निघ. ।

सीता । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा.नि.व.४ । मदिरायाम् ।
सीताफलम् । क्ली । भारतख्याते फलविशेषे । आठा । गुणाः—मधुरं शीतलं हृद्यं बल्यं कफकरं स्वादु पुष्टिकरं पित्तघ्नञ्च । वै.निघ. ।
सीतीलकः । पुं । सतीलके, शिम्बीधान्यविशेषे । च.टी.र. ।
सीतोत्थम् । क्ली । श्वेतमरिचे । रा.नि.व.६ ।
सीत्यम् । क्ली । धान्ये । शस्ये । हे.च. ।
सीद्यम् । क्ली । आलस्ये ।
सीधुः (धूः) । पुं, स्त्री । पक्वापक्वेक्षुरसकृत-मद्ये । रा.नि.व.१४ । च.वि.८प. । गुड़ासवे । च.द.सात्म्यविधिः । "आमैश्च शीतरसिकः सीधुः पक्वरसोद्भवः ।" इत्यमीनकात् । गुणाः,—"सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्नि-बल-वर्णकृत् । वातपित्त-करः सद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत् । विबन्ध-मेदः-शोफार्शः शोथोदर-कफामयान् । तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनो मतः ॥" See शीधुः ।
सीधुगन्धः । पुं । बकुलवृक्षे । रा.नि.व.१० ।
सीधुपर्णी । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.९ ।
सीधुपुष्पः । पुं । बकुलवृक्षे । रा.नि.व.१० । कदम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । स्त्री (ष्पी) । धातकी-वृक्षे । रा.नि.व.६ ।
सीधु(धू)रसः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।
सीधुराक्षः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।
सीधुराक्षिकम् । क्ली । कासीसे । हिराकस् । वै.निघ. ।
सीधुवृक्षः । पुं । सुहीवृक्षे । वै.निघ. ।
सीधु(धू)संज्ञः । पुं । बकुलवृक्षे । रा.नि.व.१० ।
सीधूकफाणितम् । क्ली । मधूकपुष्पोत्थफाणिते । वै.निघ. ।
सीधूरसा । स्त्री । आमलक्यां । वै.निघ. ।
सीधुसंज्ञः । पुं । बकुलवृक्षे ।
सीध्रम् । क्ली । पायौ । मलद्वार । शब्दकल्पः ।
सीमन्तः । पुं । अस्थिसङ्घातविशेषे । ये: सङ्घाताः सीसिताका एव सीमन्ता उच्यन्ते । ते चास्थि-सङ्घातवद्गणनीया यतस्तेयुक्ता अस्थिसङ्घाताः । सु.शा.५ष. ।

सीमन्तकम् । क्ली । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३ ।
सीमा (मन्) । पुं । अण्डकोषे । जटा. ।
सीमिकः । पुं । सूक्ष्मजन्तौ । क्षुद्र कृमि । वल्मीके । वृक्षविशेषे । उणा. ।
सीमीकः । पुं । वृक्षविशेषे । शब्दकल्प. ।
सीरः । पु. अर्कवृक्षे । अम. ।
सीरकः । पु । शिशुमारके । श.मा. । शुशुक ।
सारी (रिन्) । पु । स्थूलदर्भे । स्त्री (री) । सातलिकायाम् । वै.निघ. ।

सील(न्द)न्धः । पु । मत्स्यभेदे । শিলিন্দা মাছ । गुणा.—"श्लेष्मलः स्वा. विपाके मधुरः गुरुः वातपित्तहरः हृद्य आमवातकफकरश्च ।" भा. ।
सीवनम् । क्ली । सूचीकर्म्मणि । সেলাই । अम. । स्त्री (नी) । सीवनकर्म्मणि । সেলাই । सा चतुर्धा—वेल्लितं गोफणिका तुन्नसीवनी ऋजुग्रन्थिरिति । सु.सू.२५अ. । लिङ्गमण्यध.सूत्रे । हे.च. ।

सी..ः । वि गोफणिकादिसीवनार्हे । सु.सू.५अ. ।
सीसपत्रकम् । क्ली । सीसधातुपत्रे । সীসের পাত । हे.च. ।
सीसभस्म (न्) । क्ली । (Plumbi carbonas.) White lead. সফেদা । हिं दा. सफेदा । तं सीसभस्म । तद्‌गुणः—व्रणघ्नम् ।
सीस(क)म् । क्ली । (Plumbum.) ·Lead, sulphate of lead. स्वनामख्यातधातौ । সীসা । हि सीसक, सीसा । तें शिसमु । दा. शिश् । तत्पर्य्यायाः,—नागं वप्रं योगेष्टं वङ्गं गण्डपदभवं सिन्दूरकारणं स्वर्णारि यवनेष्टं सुवर्णकं चीरं वध्रं वध्रकं पिच्चटं सुवर्णारिः वपु वपुः महाबलं यामुनेष्टकं बहुमलं चीनं चीनपिष्टं चीनरङ्गं पिष्टं च सरस्थनं जड़ं भुजङ्गमं उरगं कुरङ्गं परिपिष्टकं गदुकृष्णायसं पद्मं तारशुद्धिकरं शिराहत्तं पयोरङ्गं । गुणाः—"सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषान्मेहनाशनम् ।" "नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति व्याधिं विनाशयति जीवितमातनोति । वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति मृत्युञ्च नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥" सदीपकः अवसादकरः शुष्ककारकः वेदनाहरः रक्तरोधकश्च । तथा—"पाकेन हीनौ किल वङ्गनागौ कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकटान् । पाण्डुप्रमेहानिलशादशोथभगन्दरादीन् कुरुतः प्रभुक्तौ ॥" भा.पू.१भ.धा.व. । मारणं—"मनःशिलायुतो नागो वासारसविमर्द्दितः । त्रिभिर्गजपुटैर्भस्म भवेन्मेहरोगजित् । तारस्य रङ्गको नागो वातपित्तकफापहः ॥" इति । सा.कौ. । तथा—"अश्वत्थचिञ्चात्वक्‌चूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत् । मृत्पात्रे विद्रुते नागे लौहदर्व्या च चालयेत् । यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्यांश्च मनःशिलाम् । काञ्जिकेन द्वयम्पिष्टा पचेद्गजपुटेन च । स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्टा शिलया काञ्जिकेन च । पुनः पुटेच्छराबाभ्यामेवं षड्‌भिः पुटैर्मृतः । नागः सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्व्वकार्य्यकृत् ।" मृतस्य गुणाः—"तिक्तो मधुरो नागो मृतो भवति भस्मसात् । आयुः कीर्त्तिं वीर्य्यवृद्धिं करोति सेवनात्सदा । रोगान् हन्ति मृतो नागो वङ्गवद्‌गुणकारकः ॥" र.सा.सं. । "अम्भोऽम्लसा सैन्धवसंयुतेन सगन्धकं स्थापयेत् स्वल्पवम् । पच्यमानं पुटयेत् सयुक्त्या वान्त्यादिकं यावदुपैति शान्तिम् ॥" रस.चि.६अ. ।

सीसजम् । क्ली । सिन्दूरे ।
सीसपत्रकम् । क्ली । सीसके ।
सीसोपधातुः । पुं । सिन्दूरे । भा. ।
सीहुण्डः । पु । सेहुण्डवृक्षे, स्नुहीवृक्षे । अम. ।
सुकटुः । पुं । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. ।
सुकण्टका । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । रा.नि.व.५ । पिण्डीखर्ज्जूरवृक्षे । वै.निघ. ।
सुकण्डुः । पु । कण्डूरोगे । চুলকনা । श.र. ।
सुकन्दः (कः) । पु । कशेरौ । কেসুর । रा.नि.व.८ । पलाण्डौ । পেঁয়াজ । अम. । वाराहीकन्दे । सुखालौ । धरणीकन्दे । रा.नि.व.७ ।
सुकन्दकरणः । पु । श्वेतपलाण्डौ । সাদা পেঁয়াজ । वै.निघ. ।

सुक(कु)न्दनः । पु । वैजयन्तीतुलस्याम् । वै.निघ. । वर्व्वरके । বাবুই । रा.नि.व.१० ।
सुकन्दा । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे । रा.नि.व.७ । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । वै.निघ. ।
सुकन्दी (न्) । पु । शूरणे । रा.नि.व.७ ।
सुकर्णकः । पुं । हस्तिकन्दे । रा.नि.व.७ ।
सुकर्णा । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । मूषाकाणी । रा.नि.व.३ ।

सुकर्णिका । स्त्री । मूषिककर्ण्याम् । মুষাকাণী । भ.र. । महाबलायां । वै.निघ. ।

सुकर्णी । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । রাখালশশা । रा.नि.व.३ ।

सुकाण्डः (कः) । पुं । कारवेल्ललतायाम् । করলা গাছ । रा.नि.व.३ । कासमर्दे । वै.निघ. ।

सुकाण्डिका । स्त्री । कारवेल्ललतायाम् । করলা গাছ । रा.नि.व.३ ।

सुकामा । स्त्री । त्रायमाणालतायाम् । বলা লতা । रा.नि.व.५ ।

सुकारः । पुं । कुङ्कुमशालौ । रा.नि.व.१६ ।

सुकार्पासः । पुं । रक्तकार्पास्याम् । र.सा.सं. चन्द्रोदयरसे ।

सुकाष्ठकम् । क्ली । देवदारुणि । কাঠদারুণি । দেবদারুবিশেষ । रा.नि.व.१२ ।

सुकाष्ठा । स्त्री । कटुक्याम् । कट्फले । काष्ठकदल्याम् । रा.नि.व.४।११ ।

सुकुन्दः । पुं । सल्लकीनिर्यासे । সরল-আঠা । वै.निघ. ।

सुकुमारः (कः) । पुं । पुण्ड्रकेक्षौ, रसालेक्षौ । পুঁড়ি আখ । मे. । रा.नि.व.१४ । श्यामाके । শ্যামা ধান । रा.नि.व.१६।२३ । वनचम्पके । स्वर्णचम्पके । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१०।२३ । राजमाषे । कङ्गुधान्ये । কাংনীধান । रा.नि.व.१६ । क्ली । राजरीती । ব্যাঙাপিতল । वै.निघ. । तमालपत्रे । তেজপত্র । रा.नि.व.६ ।

सुकुमारा (री) । स्त्री । स्पृक्कानामगन्धद्रव्ये । গেঁঠেলা । रा.नि.व.१२।२३ । जातीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । (री) शिम्बीभेदे । प.मु. । रा.नि.व.२३ । वनमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१०।२३ । महाकारवेल्लके । বড় করলা । दुग्धौ । वै.निघ. । कदलीवृक्षे । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१०।११ ।

सुकुमारिका । स्त्री । कदलीवृक्षे । কলাগাছ । रा.नि.व.११ ।

सुकेश(स)रः । पुं । बीजपूरवृक्षे । গোঁড়ানেবু গাছ । रा.नि.व.११ ।

सुकेशिनी । स्त्री । शङ्खिन्याम् । वै.निघ. ।

सुकोमला । स्त्री । सिन्दूरपुष्पीवृक्षे ।

सुकोली । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । वदरीवृक्षे । र.मा. ।

सुकोशा (षा) । स्त्री । कोशातक्याम् । ঝিঙা । ঘোষা । रा.नि.व.७ ।

सुकोषकः । पुं । कोषाम्रे । भा. ।

सुक्तम् । क्ली । कन्दादिकृतसन्धानविशेषे । तदुक्तं —"कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च । यत्र द्रवेऽभिषूयन्ते तत् सुक्तमभिधीयते ॥" शार्ङ्ग. । चुक्रापरनामके तद्भेदे । চুক্রসুক্ত । "यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं सुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥" तच्च गुडेक्षुरस-मद्यमाध्वीकभेदेन चतुर्विधम् । नामतश्च गुडसुक्तं इक्षुरससुक्तं मधुसुक्तं माध्वीकसुक्तञ्चेति यथोत्तरं लघु ज्ञेयम् । तस्य साधारणगुणाः—रक्तपित्त-कफघ्नं वातानुलोमनम् अत्युष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लं रुचिकरं दीपनं पाण्डुकृमिघ्नञ्च । वा.सू. ।

सुक्ता (क्तिका) । स्त्री । तिन्तिड्याम् । वै.निघ. ।

सुक्काड़िचन्दनम् । क्ली । स्वनामख्याते श्रीखण्ड-चन्दनान्यतरचन्दने । गुणाः—तिक्तं कण्डूरक्त-पित्तदाहघ्नं शीतलं सुगन्धि आर्द्रशुष्कलेपे तदन्यथा गुणञ्च । रा.मि.व १२ । See श्रीखण्डम् । शुष्कचन्दने । वै.निघ. ।

सुखम् । क्ली । स्वर्गे । वृद्धौ । जले । आरोग्ये । च. । रा.नि.व.५ ।

सुखङ्करी । स्त्री । जीवन्तीलतायाम् । জীবন্তী । रा.नि.व.३ ।

सुखदर्शनः । पुं । तदाख्यवृक्षभेदे । বনকানড় । गुणाः,—उष्णवीर्यः स्वेदजनकः दाहिकरश्च ।

सुखदा । स्त्री । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । रा.नि.व.८ ।

सुखदायिनी । स्त्री । रोहिण्याम् । মাংস-রোহিণী । वै.निघ. ।

सुखभक्षः । पुं । श्वेतशिग्रौ । শাদা সজিনা । रा.नि.व.७ ।

सुखभोजी(जिन्) । पुं । गवेधुशाली । গঙ্গা-ধান্য । रा.नि.व.१६ ।

सुखमोदः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । লাল সজিনা গাছ । रा.नि.व.७ ।

सुखमोदा । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

सुखरः । पुं । वास्तुकविशेषे । वै.निघ. ।

सुखवर्च्चकः (वर्च्चाः (स्)) । पुं । सर्ज्जिक्षारे । সাজিমাটী । प्रश. । रा.नि.व.८ ।

सुखवासः । पुं । तरम्बुजे । তরমুজ । त्रिका. ।

सुखवासनः । पुं । सुखवासनसुगन्धद्रव्ये । श.र. ।

सुखा । स्त्री । हरिद्राभोषधौ । वै.निघ. ।

सुखात्मकः । पुं । शुक्लमरुवकवृक्षे । মরুয়া বৃক্ষ । वै.निघ. ।

सुखाम्बु । क्ली । उष्णोदके । উষ্ণজল । च.द. वा.व्या.चि. ।

सुखार्जिकः । पुं । सर्ज्जिक्षारे । সাজিমাটী । रा.नि.व.६ ।

सुखालुका । स्त्री । जीवन्तीभेदे । रा.नि.व.३ ।

सुखाशः (सः) (कः) । पुं । चिर्भटफलवृक्षे । তরমুজের গাছ । त्रिका. । (Curcuma sativus.) राजनिर्घ । ग्राम्यकर्कटी, शशा । श.मा. । सुखभोजने । मे. ।

सुखोदकम् । क्ली । उष्णाम्बुनि । গরম জল । "उष्णाम्बु च सुखोदकम् ।" प.प्र.२ख. ।

सुखोद्भवा । स्त्री । सूर्य्यावर्त्तक्षुपे । হুড়হুড়িয়া । वै.निघ. ।

सुखोषिता । स्त्री । मूर्व्वायाम् । रा.नि.व ३ ।

सुगम् । क्ली । विष्ठायाम् । श.च. ।

सुगन्धम् । क्ली । गन्धतृणविशेषे । গন্ধতৃণ, নাগরমা, রামকর্পূর । र.मा. । प.मु. । एलवालुके । वै.निघ. । इक्षुगन्धतृणे । सु.सू.३८अ. । नीलोत्पले । নীল শুন্দি । रा.नि.व.१० । श्रीखण्ड चन्दने । শ্বেত চন্দন । शबरचन्दने । गन्धराजे । रा.नि.व.१२ । कृष्णजीरके । ক্ষুদ্র জীরে । श.च. । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । भा. ।

सुगन्धः । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ । र.मा. । कृष्णजीरके । भा. । देवशालिरित्यपरनामशालिधान्यविशेषे । वालन्धरमगधादिषु गन्धशालिरिति ख्यातः । गुणाः—स्वादुपाकरसत्वादियुक्तः । चक्र. चि. । षष्टिकाहीनगुणः । च.सू.२७अ. । चास्फोतके । हापरमाली । र.मा. । रक्तशिग्रौ । লাল সজিনা । रा.नि.व.७ । मरुबके । शिलारसे । श्वेतकेतक्यां । चतिमुक्तके । चम्पके । ছোলা গাছ । रा.नि.व. १६ । श्वेतकरवीरे । वै.निघ. । भूतृणे । গন্ধতৃণ । रा.नि.व.८ । कशेरौ । কেশুর । धवलयावनाले । শ্বেত জনার । रा.नि.व १६ । तुम्बुरुवृक्षे । सं कं तेंदु, तुम्बुरु । रा.नि.व.११ ।

सुगन्धकः । पुं । गन्धतुलस्याम् । দুলাল তুলসী । प.मु. । सु.सू.३८अ. । धरणीकन्दे । वै.निघ. । रक्ततुलस्याम् । र.मा. । इक्षुगन्धतृणे । বড় গন্ধ খড় । सु.सू.३८अ.सुरसादिः । गन्धके । र.मा. । र.सा.सं. । द्रोणपुष्प्याम् । দ্রোণ (?) । नागरङ्गवृक्षे । त्रिका. । कर्कोटके । কাঁকুড় গাছ । हे.च. । शालिधान्यभेदे । গন্ধ শালি । गुणाः—शालिवत् । सु.सू. ४६अ. ।

सुगन्धकेश(स)रः । पुं । रक्तशिग्रौ । লাল সজিনা । वै.निघ. ।

सुगन्धगन्धकः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

सुगन्धगन्धा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । দারুহরিদ্রা । वै.निघ. ।

सुगन्धचन्द्री । स्त्री । सुगन्धशट्याम् । শঠী । वै.निघ. ।

सुगन्धतृणम् । क्ली । तृणभेदे । পুদিনা, গন্ধতৃণ । रा.नि.व.८ ।

सुगन्धतैलनिर्यासः । पुं । यवादिनामगन्धद्रव्ये । খাটাশি । रा.नि.व.१२ । [वि.सं. ।

सुगन्धत्रयम् । क्ली । चन्दनबालकनागकेसरेषु ।

सुगन्धत्रिफला । स्त्री । जातीफलवलवङ्गैलासु । वै.निघ. । पूगजातीफललवङ्गेषु । "जातीफलं पूगफलं लवङ्गकलिकाफलम् ।" रा.नि.व.२२ ।

सुगन्धनम् । क्ली । जीरके । वै.निघ. ।

सुगन्धपत्ता । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ । (त्री) जातीपत्र्याम् । জয়িত্রী । वै.निघ. ।

सुगन्धफलम् । स्त्री । कक्कोले । কাঁকলা । वै.निघ. ।

सुगन्धभूतृणम् । क्ली । गन्धतृणे । পুদিনা । गुणाः—सुगन्धि ईषत्तिक्तं रसायनं स्निग्धं मधुरशीतं कफघ्नं पित्तघ्नं श्रमहरञ्च । रा.नि.व.८ ।

सुगन्धसुख्या । स्त्री । कस्तूरिकायाम् । मृगनाभि । वै.निघ. ।

सुगन्धमूलपतनः । पुं । सुगन्धमार्जारे । गन्ध-गकुल । वै.निघ. ।

सुगन्ध(न्धि)मूला (ली) । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । स्थलपद्म । रा.नि.व.५ । खानककाम् । वै.निघ. । रास्नायाम् । रा.नि.व.६ । लवलीवृक्षे । নোয়াড় গাছ । भा. । (ली) सुगन्धशट्याम् । वै.निघ. ।

सुगन्धमूषिका । स्त्री । छुछुन्दर्याम् । छुँचा । वै.निघ. ।

सुगन्धवल्कलम् । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । वै.निघ. ।

सुगन्धवैरजात्यम् । क्ली । रोहिषतृणे । सुगन्ध तृण । वै.निघ. ।

सुगन्धशालिः । पुं । स्वनामकशालिधान्यविशेषे । गुणाः—मधुरा हृद्या कफ-पित्त-ज्वरास्रजित् । रा.नि.व.१६ ।

सुगन्धषट्कम् । क्ली । जातीफलकक्कोललवङ्ग-वालककर्पूरपूगेषु । জায়ফল, কাঁকলা, লবঙ্গ, বালা, কর্পূর, গুবাক্ । वै.निघ. ।

सुगन्धसारः । पुं । शाकवृक्षे । সেগুন গাছ । वै.निघ. ।

सुगन्धा । स्त्री । स्पृक्कायाम् । পিড়িং । रा.नि.व.१२ । सुगन्धशाली । रा.नि.व.१६ । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ । तिलवासिनीशाली । रा.नि.व.१६ । सल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.११ । गन्धरास्नायाम् । प.मु. । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । रा.नि.व.३ । नीलसिन्धुवारे । নীল নিশিন্দা । रा.नि.व.४ । गन्धशटी । अ.र. । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ । एलवालुके । এলবালুক । श.र. । शतपुष्पायाम् । শুল্ফা । रा.नि.व.४ । नाकुलीनागकन्दयाः । रा.नि.व.७ । सु.कल्प ५४. । वा.उ.३९४. । वनमल्लिकायाम् । সেউতী । र.मा. । स्वर्णयूथिकायाम् । माधवीलतायाम् । रा.नि.व.१० । अनन्तायाम् । অনন্তমূল । प.मु. । भा.पू.भ. । मातुलुङ्गायाम् । নেবু গাছ । प.मु. । गङ्गापत्रीवृक्षे । रा.नि.व.८ । तुलस्याम् । र.मा. ।

सुगन्धाढ्या । स्त्री । हेममल्लिकायाम् । वटपत्रमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । चम्पाशाखी । सुगन्धशालिधान्यविशेषे । रा.नि.व.१६ ।

सुगन्धामलकगणः । पुं । गन्धामलकवर्गयुक्ते सर्व्वौषधिगणे । "सर्व्वौषधिसमायुक्तः गन्धामलककल्कवः । यदा तदायं योगः स्यात् सुगन्धामलकाभिधः ॥" रा.नि.व.२२ ।

सुगन्धि । क्ली । बर्बरचन्दने, रक्तचन्दनभेदे । रा.नि.व.१२ । एलवालुके । रा.नि.व.४ । मुस्तायाम् । रा.नि.व.६ । कसेरौ । কেশুর । रा.नि.व.८ । धान्यके । धनियां । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ । गन्धतृणे । रा.नि.व.८ ।

सुगन्धिः । पुं । गन्धशाली । रा.नि.व.१६ । सहकारवृक्षे । আম গাছ । श.च. । शुभगन्धे । अम. । स्त्री । वर्बरिकायाम् । বন বাবুই । रा.नि.व.१० । चिर्भटिकायाम् । फूटी । वै.निघ. ।

सुगन्धिकम् । क्ली । उशीरे । বেণার মূল । रा.नि.व.१२ । धन्याके । रा.नि.व.६ । कह्लारे । রক্তকমল । श.र. । पुष्करमूले । मद.व.१ । सुरपर्णनामसुगन्धपत्रे । रा.नि.व.१० । एलवालुके । रा.नि.व.४ । गौरसुवर्णशाके । रा.नि.व.७ । जीरके । वै.निघ । कृष्णजीरके । मद.व.२ । मुस्तके । रा.नि.व.६ ।

सुगन्धिकः । पुं । सिह्लके । শিলারস । रा.नि.व.१२ । महाशाली । है.च. । च.सू.२७अ. । गन्धके । श.टी.रा. । सुगन्धावंकवृक्षे । पुन्नागवृक्षे । পুন্নাগ । कपित्थवृक्षे । वै.निघ. ।

सुगन्धिका । स्त्री । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । কাল নিশিন্দা । वै.निघ.२भ. सर्व्वज्व.चि. चन्दनबलातैले । सु.चि.१७अ. । कस्तूर्याम् । মৃগনাভি । वै.निघ. । श्वेतसारिवायाम् । सु.चि.१७अ. । स्वर्णकेतक्याम् । सु.कल्प.५अ. ।

सुगन्धिकुसुमः । पुं । पीतपुष्पकरवीरे । रा.नि.व.१० । क्ली । सुगन्धपुष्प । स्त्री । स्पृक्कायाम् । পিড়িং । जटा. ।

सुगन्धिकृत् । पुं । शिलारसे । वै.निघ. ।

सुगन्धित्रिफला । स्त्री । जातीफलं पूगफलं लवङ्गञ्चेति द्रव्यत्रये । "जातीफलं पूगफलं लवङ्गकलिकाफलम् । सुगन्धित्रिफला प्रोक्ता ।" रा.नि.व.१२ ।

सुगन्धिनी । स्त्री । आरामशीतलायाम् । रा.नि.व.१० । सुनन्दिनीति २यः पाठः—स्वर्णकेतक्याम् । वै.निघ. ।

सुगन्धिपुष्पः । पुं । राजकदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

सुगन्धिमूलकम् । क्ली । उशीरे । বেণার মূল । रा.नि.व.१२ ।

सुगन्धिमूषिका । स्त्री । मूषिकविशेष । ছুঁচো । रा.नि.व.१९ ।

सुगरम् । क्ली । हिङ्गुलि । रा.नि.व.१३ ।

सुगर्भकम् । क्ली । वपुषे । শশা । वै.निघ. ।

सुगुण्डा । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे । रा.नि.व.८ ।

सुगुप्ता । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । আলাকুশী । प.म. ।

सुग्रहः (हो[इन्]) । पुं । प्रतुद-पक्षिविशेषे, ... पक्षिविशेषे । इं.च. । सु.सू.४६अ. । ... पक्षिविशेष । विका. ।

सुग्रन्थिः । पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये । গেঁঠেলা । रा.नि.व.१२ । क्ली । पिप्पलीमूले । পিপুলমূল । रा.नि.व.६ ।

सुग्रीवः । पुं । राजहंसे । शब्दकल्पः ।

सुच(चु)टी । स्त्री । यन्त्रविशेषे । चिमिटा इति लोके । शब्दकल्पः ।

सुच(चु)ञ्चुका । स्त्री । महाचञ्चुशाके । চেঁচ্কো শাক । रा.नि.व.४ ।

सुचन्दनम् । क्ली । पत्राङ्गचन्दने । বকমকাঠ । रा.नि.व.१२ । चि.क्र.क.गर्भ.चि. ।

सुचर्म्मा(न्) । पुं । भूर्जवृक्षे । रा.नि.व.९ । जटा. ।

सुचक्षुः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ ।

सुचित्रकः । पुं । मत्स्यरङ्गपक्षिणि । মাছরাঙা পাখী । चित्रसर्पे । চিতি সাপ । अ.र. ।

सुचित्रबीजा । स्त्री । विडङ्गायाम् । বিড়ঙ্গ । रा.नि.व.६ ।

सुचित्रा । स्त्री । चिर्भटायाम् । ফুটী । रा.नि.व.७ । See चिर्भटा ।

सुचुक्रिका । स्त्री । तिन्तिड्याम् । वै.निघ. ।

सुच्छद्रिका । स्त्री । महामेदायाम् । वै.निघ. ।

सुजलम् । क्ली । कमले । रा.नि.व.१० । निर्दोष-जले ।

सुजातका । स्त्री । कटुमस्याली । দৈনন্দিক শালিধান্যবিশেষ । रा.नि.व.१६ ।

सुजाता । स्त्री । गोराटमृत्तिकायाम् । रा.नि.व.१३ ।

सुजीवन्ती । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् । रा.नि.व.३ ।

सुतश्रेणी । स्त्री । महाघोषातिकायाम् । বড় ঘুঁই । वै.निघ. ।

सुतजीवकः । पुं । पुत्रजीवकवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

सुतपादि(दु)का । स्त्री । हंसपदीजातीयहंसपादी-लतायाम् । গোয়ালিয়া লতা । रा.नि.व.५ ।

सुतकारी । स्त्री । देवदालीलतायाम् । দেবতাড়া । रा.नि.व.३ ।

सुतहन् । पुं । कोकिले । विका. ।

सुतवस्कारा । स्त्री । पुत्रपालकमातरि । গাভ-পিউনী । विका. ।

सुतश्रेणी । स्त्री । द्रवन्तीवृक्षे । বড় দন্তী । सुतश्रेणीक्षुपे, मूषिककर्ण्याम् । ইন্দুরমারী । চিঁ ... उन्दुरविशोषा । तत्पर्य्यायाः,—द्रवन्ती न्यग्रोधी मूषिकाह्वया चित्रा मूषिकमारी प्रत्यक्श्रेणी शम्बरी । गुणाः—चक्षुष्या कटुः आखुविष-व्रण-दीपनेत्ररोगघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

सुता । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ । दुरा-लभायाम् । अ.प. ।

सुतिक्तः । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাপড়া । रा.नि.व.५ ।

सुतिक्तकः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । পালিধা-মান্দার । जटा. । भूनिम्बवृक्षे । চিরাতা । पर्पटके । ক্ষেৎপাপড়া । अ.र. ।

सुतिक्ता । स्त्री । कोषातकीलतायाम् । ঘোষা-লতা । रा.नि.व.३ । शल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

सुतिन्तिडः । पुं । तिन्तिडीवृक्षे । वै.निघ. ।

सुतीक्ष्णकः । पुं । श्वेतशिग्रौ । শ্বেত সাজনা । रा.नि.व.७ । शोभाञ्जनवृक्षे । রক্ত সাজনা । जटा. । मुष्ककवृक्षे । ঘণ্টাপারুল । स्त्री (का) । सर्षपवृक्षे । वै.निघ. ।

सुतुङ्गः (ङ्गा) । पुं, स्त्री । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

सुतूर्थ्यः । पुं । उलूके । र.मा. । উলূখড় ।

सुत्वणः । पुं । कुन्दुरुवृक्षे । वै.निघ. । मञ्जर-वर्णे । स्वर्णवर्णे । रा.नि.व.८ ।

सुतेजन: । पुं । धनुर्वृक्षे । भा. ।

सुतेजा:(स्) । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हुड़-हुड़िया । रा.नि.व.३ ।

सुतैला । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । लता-कट्की । रा.नि.व.३ ।

सुदंष्ट्रिका । स्त्री । दग्धागानामवृक्षे । 'कहरी' इति कोङ्कणे ख्याता । रा.नि.व.३ ।

सुदण्ड: । पुं । वेत्रवंशे । বেউড় বাঁশ । रा. नि.व.७ ।

सुदण्डिका (ण्डी) । स्त्री । गोरक्ष्याम् । গোরক্ষচাকুলিয়া । रा.नि.व.५ । मण्डूकश्याम् । বামনহাটী । वै.निघ. ।

सुदधि । क्ली । कपित्थफले । व.निघ. ।

सुदन्तिका । स्त्री । गवि । গাই । व.निघ. ।

सुदमन: । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

सुदर्भा । स्त्री । इक्षुदर्भातृणे । रा.नि.व.८ ।

सुदर्शन: । पुं । मत्स्यभेदे । रा.नि.व.४ । सर्व. चि.४र्थ शतके । मत्स्ये । भा. ।

सुदर्शनचूर्णम् । क्ली । विषमज्वरे औषधविशेष: । अत्र पुष्करमूलाभावे कुष्ठं, भार्ग्यभावे कण्टकारीमूलं, सौराष्ट्र्यभावे फटिकारी, तगराभावे कुष्ठं, जीवकर्षभकयोरभावे विदारीकन्दस्य भागद्वयं, काकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं, तालीशाभावे च कण्टकारीमूलं ग्राह्यम् । भा.म.१भ.ज्व.चि. । कृष्णागुरु हरिद्रा वचा देवदारु मुस्तकं हरीतकी दुरालभा कर्कटशृङ्गी कण्टकारी शुण्ठी त्रायमाणा क्षेत्रपर्पटकं निम्बत्वक् पिप्पलीमूलं वालकं शटी कुष्ठं पिप्पली मूर्वामूलं कुटजत्वक् यष्टीमधु शिग्रु-बीजं नीलोत्पलम् इन्द्रयव: खोरासानीवचा (पाठा-न्तरे शतमूली) दारुहरिद्रा रक्तचन्दनं पद्मकाष्ठं वात्यालक (বেলেড়া) (পাঠান্তরে सरलकाष्ठं) उशीर गुड़त्वक् पद्मपर्पटी शालपर्णी यमानी अति-विषा बिल्वपेशिका मरिचं तेजपत्रं (गन्धतृणं वा) आमलकी चित्रकमूलं पटोलपत्रं धान्यकं पृश्नि-पर्णी वृहती गुड़ूची कटुकी चेति द्रव्याणि । एषां द्रव्याणां चूर्णं प्रत्येकं १ तो. कैरातचूर्णं सर्व्व-चूर्णार्द्धम् । अनु.शीतलजलम् । কৃষ্ণাগুরু, হরিদ্রা, বচ, দেবদারু, মুথা, হরীতকী, দুরালভা, কাঁকড়াশৃঙ্গী, কণ্টিকারী, শুঁট, বনতাহুলিয়া (বনাড়ুহুর), ক্ষেৎপাপড়া, নিমের ছাল, পিপুলমূল, বালা, শটী, কুড়, পিপুল, মূর্বা-মূল, কুড়চিছাল, যষ্টিমধু, সজিনাছাল বা বীজ, শুন্দীমূল বা ফুল, ইন্দ্রযব, খোরাসানী-বচ, দারুহরিদ্রা, রক্তচন্দন, পদ্মকাষ্ঠ, বাট্যালক বা সরলকাষ্ঠ, বেণার মূল, গুড়ত্বক্, পদ্মপর্পটী, শালপাণি, যমানী, আতইচ, বেলশুঁটা, মরিচ, তেজপত্র বা গন্ধতৃণ, আমলকী, চিতামূল, পটোলপত্র, ধনে, চাকুলিয়া, বৃহতী, গুলঞ্চ, ও কটুকী প্রত্যেক ১ তো. চিরাতাচূর্ণ সর্ব্বচূর্ণার্দ্ধ । অনুপান শীতল জল । भा.कौ. ।

सुदर्शना । स्त्री । स्वनामख्यातलतायाम् । উন্নতি-পুরতি, পদ্মগুলঞ্চ । तत्पर्य्याया:,—चक्राङ्गी वृषकर्णी दष्ट्वानी सोमवल्ली मधुपर्णिका चक्राह्वा । म.प.च.वि.चि. सुधावतीगुड़ी । च.द वालचाङ्गेरी-घृते । गुणा:—"स्वादुरुष्णा कफ शोफास्र वात-जित ।" भा. । रक्तदोषञ्च वातञ्च नाशयेत् । वै.निघ. ।

सुदल: । पुं । सुपुष्पकुन्दवृक्षे । रा.नि.व.१० । चोरमोरटे । र.मा. । स्त्री (ला) । शालपर्णीक्षुपे । रा नि.व.४ । तरुणीपुष्पवृक्षे । বন শেউতী । रा. नि.व.१० । [निघ. ।

सुदारु । क्ली । देवदारुकाष्ठे । सरलकाष्ठे । वै.

सुदीर्घ: । पुं । चिचिण्डके । চিচিঙ্গা । भा.पू. १भ.शा.व. ।

सुदीर्घघर्म्मा । स्त्री । आसनपर्ण्याम् । অপরা-জিতা । श.च. ।

सुदीर्घफला । स्त्री । वृहत्कर्कटिकायाम् । বড় কাঁকুড় । वै.निघ. ।

सुदीर्घफलिका । स्त्री । दीर्घवृन्ताकभेदे । শিঙ্গাবেগুণ । र.मा. ।

सुदीर्घा । स्त्री । चीनकर्कटिकायाम् । रा.नि. व.७ । (See চীনা কর্কটী)

सुदूरमूल: । पुं । यासक्षुपे । দুরালভা । रा. नि.व.४ ।

सुदृढत्वचा । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

सुदृश: । पुं । मणी । হরিণ ।

सुदृष्टि: (क:) । पुं । गृध्रे । গৃধিনী. শকুনি । वै.निघ. ।

सुधांशुः । पुं । कर्पूरे । कर्पूर ।

सुधांशुतैलम् । क्ली । कर्पूरतैले । रा.नि.व.१५ ।

सुधांशुरत्नम् । क्ली । मौक्तिके । मुक्ता । रा.नि.व.१३ ।

सुधा । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । स्नुही । स्न. । मूर्वायाम् । मूर्गा । इष्टकायाम् । मे. । गुडूच्याम् । मनसा, ভেকাঁটা সিজ । रा.नि. व.८ । सु.सू.३८ श्यामादिः । चि.२४ । च.द. ना.व.चि. । दुग्धमूले । च.द. हृदरोगचिकित्से । गुडूच्याम् । भा.म.१भ. अग्निकल्प.चि. । "तनागर-सुधान्विता" देवदारौ । विषे । रा.नि.व.२३ । रसे । जले । धात्र्यां । अनेकार्थध्वनिः । हरीतक्यां । मधुनि । श.च. ।

सुधाक(धा)रः । पुं । कर्पूरे । चन्द्रे ।

सुधाङ्गः । पुं । कर्पूरे ।

सुधानिधिरसः । पु । रक्तपित्ते औषधम् । पाठः—"सूतं गन्धं माक्षिकं लोहचूर्णं सर्वं घृष्टं वै फलिनीद्रवेन । सुधानम्य भूधरे तत्पुटित्वा दद्यात् गुञ्जां वै फलिनीद्रवेन ॥" रात्रौ लोहपात्रपक्वं दुग्धं देयम् । পারা, গন্ধক, স্বর্ণমাক্ষিক, লৌহ সমভাগে ত্রিফলার জলে মাড়িয়া ভূধরযন্ত্রে পাক করিবে । মাত্রা ১ র. । অনু. ত্রিফলার জল । রাত্রে লৌহপাত্রে পাক করা দুগ্ধ দিবে । র.চি. ।

सुधान्यम् । क्ली । षष्टिकधान्ये । ষেটে ধান । रा.नि.व.१६ ।

सुधापयः । क्ली । क्षुद्रक्षीरे । সিজের আটা । धन्वन्तरिः ।

सुधापाणिः । पुं । धन्वन्तरौ । धन्वन्तरिः ।

सुधापाषाणः । पुं । खटिकायाम् । খড়ি । वै.निघ. ।

सुधाभूतिः । पुं । कर्पूरे ।

सुधामूली । स्त्री । शालमिश्रीति ख्याते कन्दभेदे ।

सुधामोदकः । पुं । यवासशर्करायाम् । रा.नि.व.१४ ।

सुधामोदकजः । पुं । तवराजखण्डे । খান-শর্করাভেদ । रा.नि.व.१४ ।

सुधालता । स्त्री । गरुडवल्ल्याम्, गुडूच्याम् । वै.निघ. रस. ज्व.चि. ।

सुधावासः । पुं । त्रपुसफले । শসা । भ. कर्कटिकायाम् । কাঁকুড় । वै.निघ. ।

सुधाशर्करा । स्त्री । शुक्लपाषाणे । শুক্ল খড়ি । सु.सू.११८. ।

सुधाश्र(स्र)वा । स्त्री । रुदन्तीनामकक्षुपे । रुदन्त्यां । रा.नि.व.५ । उपजिह्वायाम् । আলজিভ । विका. ।

सुधासूतिः । पु । पद्मे । श.र. ।

सुधाह्वयः । पुं । चूर्णके । চুন । वै.निघ. ।

सुधाचारः । पुं । चूर्णक्षारे । वै.निघ. ।

सुधूपकः । पु । श्रीवेष्टे । সরলের আটা । रा.नि.व.१२ ।

सुधुमः (म्यः) । पुं । अगुरुसारे । स्वादुनाम गन्धसारे । रा.नि.व.१२ ।

सुधोद्भवः । पुं । धन्वन्तरौ । विका. । स्त्री (वा) । हरीतक्याम् । विका. । गुडूच्यां । वै.निघ. ।

सुनखः । पुं । कुक्कुरे । वै.निघ. ।

सुनन्दा । स्त्री । गोरोचनायाम् । मे. । अर्कपत्राम् । ঈশের মূল । र.मा. । शिशोर्मातृका-ग्रहविशेषे यो द्वितीये दिवसे मासि वर्षे वा बालं गृह्णाति । तेन बालस्य ज्वरवमथुरन्मीलना-दिकं भवति । च.द. बालरो.चि. ।

सुनन्दिनी । स्त्री । आरामशीतलायाम् । वै.निघ. ।

सुनयनः । पुं । मृगे । श.च. । स्त्री (ना) । भार्य्याम् ।

सुनाक्षतः । पुं । कर्पूरे । श.च. ।

सुनादः । पु । शङ्खे । শাঁখ । वै.निघ. ।

सुनाभा । स्त्री । श्वेतकिणिह्यां ।

सुनामा । स्त्री । ब्राह्म्याम् । ब्रह्मीशाक । वै.निघ. ।

सुनासिका । स्त्री । काकनासालतायाम् । বনাগড়া । वै.निघ. ।

सुनारः । पुं । अटकपक्षिणि । सर्पडिम्बे । कुक्कुरीस्तन्ये । मे. ।

सुनालम् । क्ली । लामज्जके । উশীরবিশেষ । रा.नि.व.१२ ।

सुनालकः । पुं । वकपुष्पवृक्षे । वक-फुलेर गाछ । श.च. ।

सुनासा(सिका) । स्त्री । काकनासालतायाम् । कूँच गाछ । रा.नि.व.३ ।

सुनिर्घोषा । स्त्री । झिङ्गिन्याम् । झिङ्गा । वै.निघ. ।

सुनिर्यासा । स्त्री । झिङ्गिनीवृक्षे । भा. ।

सुनिषण्णः (कः) । पुं, क्ली । शितावरीक्षुपे, जलान्विते देशे चाङ्गेरीपत्रसदृशचतुष्पत्रशाके । सुसुनी शाक । हिं चपपत्ती, शिरीयारी । मं कुरड़ाहड़ी, खड़कतिरा । तें सुनिषण्णमने-शाकमु । उत्. कुनुकुनिया । तत्पर्य्यायाः,—चितुन्नं वितुन्नः चुचुः सुतपत्रः शितिवारः सूच्याह्वः सुनिपत्रकः श्रीवारकः शिखी वभ्रुः स्वस्तिकः कुरण्टः कुक्कुटः श्वेतावरः सितिवरः शितिवारः मेधाकृत् यावकः शितिवारः शितिवरः स्वस्तिकः पर्णकः । रा.नि.व.४ । हृद्यं निद्राकरम्, रक्तपित्तघ्नम् । भा.र.पि.चि. । गुणाः—"सुनिषण्णो हिमो ग्राही मोहदोषत्रयापहः । अविदाही लघुः स्वादुः कषायो रुचदीपनः । वृष्यो रुच्यो ज्वर-श्वास मेह कुष्ठ-भ्रमप्रणुत् ।" भा.पू.१भ.शा.व. । संग्राही कषायोष्णः त्रिदोषघ्नः मेधारुचिकरः दाह-ज्वरहरः रसायनश्च । रा.नि.व.४ । क्ली । शैवाले । र.मा. ।

सुनिषण्णकच्छदा(पत्रिका) । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । । आमरुल शाक । वै.निघ. ।

सुनीलः (कः) । पुं । नीलकान्तमणौ । रा.नि.व.१३ । दाड़िमवृक्षे । रा.नि.व ११ । नील-भृङ्गराजे । वै.निघ. ।

सुनीला । स्त्री । गर्म्मोटिकाख्ये । रा.नि.व.८ । अतसीवृक्षे । मसिना गाछ । रा.नि.व.१६ । चणिकाख्ये । रा.नि व.८ । विष्णुक्रान्तायाम् । रा.नि.व.५ ।

सुनेपाली । स्त्री । पिण्डखर्ज्जूरभेदे । गुणाः—"सुनेपाली श्रम-भ्रान्ति-दाह-मूर्च्छास पित्तहृत् ।" भा. ।

सुन्दरः । पुं । तिलकपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । श्रीमसुन्दरके । गिमा शाक । भैष.ज्व.चि.अचिन्त्य शक्तिरसे । समामज्ञातवृक्षे । शुँपरी गाछ । सुखबोधः । स्त्री (री) । हरिद्रायाम् । श.च. । मिषङ्गौ । च.द.वा.व्या.चि. । "चम्पकसुन्दरी-लक् ।" काकमाच्याम् । रा.नि.व.४ । सुन्दर-वृक्षे । मे. ।

सुपक्वः । पुं । सुगन्धाम्रे । श.च. ।

सुपत्रम् । क्ली । तेजपत्रे । श.च. । पुं । पद्मी वाहवृक्षे । रा नि.व.८ । आदित्यपत्रक्षुपे । हुड़-हुड़िया विशेष । रा.नि.व.४ । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि.व.८ । पुं । (त्रः) शिग्रुवृक्षे । सजिना गाछ । रा.नि व.७ ।

सुपत्रा । स्त्री । रुद्रजटालतायाम् । रा.नि.व.२ । शतावर्य्याम् । शतमूली । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । शमीवृक्षे । शाँई गाछ । रा.नि.व.८ । पालङ्क्यशाके । पालं शाक । रा.नि.व.७ ।

सुपत्रिका । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । जतुकालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

सुपत्री(त्रिन्) । पुं । पक्षिणि । वै.निघ. ।

सुपथ्यः । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । (थ्या) । श्वेतचिल्लीशाके । खबुदास्तुके । रा.नि.व.७ ।

सुपद्मा । स्त्री । वचायाम् । श.च. । चि.क्र.का. गर्भ.चि. ।

सुपर्णः । पुं । नागकेशरवृक्षे । नागेश्वर गाछ । त्रिका. । कृतमालवृक्षे । सोन्दाल गाछ । स्वर्ण-चूड़पक्षिणि । मे. । स्त्री । पद्मिन्या । श.मा. ।

सुपर्णकः । पुं । आरग्वधवृक्षे । सोन्दाल गाछ । र.मा. । सप्तपर्णवृक्षे । छातिम गाछ । रा.नि व.१२ ।

सुपर्णाख्यः । पुं । नागकेशरवृक्षे । नागेश्वर-गाछ । प.मु. ।

सुप(व)र्णिका । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् । रा.नि.व.३ । बाकुच्याम् । सोमराजि । रा.नि.व.४ । अतिबलायाम् । वै.निघ. । पलाशीलतायाम् । नागरदेशे ख्याता । रा.नि.व.३ । शालपर्ण्याम् रा.नि.व.४ । रेणुके । रेणुक । रा.नि.व.६ ।

सुपर्णी । स्त्री । पलाशीलतायाम् । नागरे ख्याता । रा.नि.व.३ । पद्मिन्या । पद्मेर झाड़ । मे. । रेणुके । रा.नि.व.६ । अपराजितायाम् । वै.निघ. ।

सुपर्व्वा (न्) । पुं । वंशे । धूमे । पर्व्वणि शरे । मे. । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

सुपाकिनी । स्त्री । गन्धहरिद्रायाम् । वै.निघ. । गन्धपत्रायाम् ।

सुपाक्यम् । क्लो । विड्लवणे । বিট্লবণ । रा.नि.व.६ ।

सुपार्श्वः (कः) । पुं । गर्दभाण्डवृक्षे । পলাশপিপুল । प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । अम. ।

सुपिङ्गला । स्त्री । जीवन्तीशाके । रा.नि.व.७ । ज्योतिष्मत्याम् । লতাফট্কী । रा.नि.व.३ ।

सुपीतः । पुं । पीतझिण्टीवृक्षे । পীতঝাঁটী । रा.नि.व.१० । क्ली । गर्जरमूलके । গাজর । रा.नि.व.७ ।

सुपुटः । पुं । कोलकन्दे । विष्णुकन्दे । रा.नि.व.७ । (टा) स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।

सुपुत्रः । पुं । जीवकद्रुमे । জ্যেঁয়ং রঙ্গী । प.मु. । पुत्रजीववृक्षे । জীয়াপুতা ।

सुपुत्रिका । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.नि.व ३ । See जतुका ।

सुपुष्करा । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । স্থলপদ্ম । रा.नि.व.५ ।

सुपुष्पम् । क्ली । प्रपौण्डरीके । পুণ্ডরিয়া । रा.नि.व.१२ । लवङ्गे । ग.च. । तूलकाष्ठे । रा.नि.व.८ । आढक्यरूपे । रा.नि.व.४ । देवदारुणि । वै.निघ. ।

सुपुष्पः (कः) । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । মুচ্কুন্দ গাছ । शुक्लार्कवृक्षे । শ্বেত আকন্দ । राजतरुणी-पुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । शिरीषवृक्षे । শিরীষ গাছ । हरिद्रुमे । रा.नि.व.९ । पारिशाश्वत्थे । পলাশপিপুল । वै.निघ. । पारिभद्रवृक्षे । পালিধা-মান্দার । ग.च. ।

सुपुष्पा । स्त्री । कोशातक्याम् । ঘোষা লতা । रा.नि.व.७ । द्रोणपुष्प्याम् । দ্রোণফুল । शतपुष्पा-याम् । শুল্ফা । शतपत्र्याम् । বন সেউতী । वै.निघ. ।

सुपुष्पिका । स्त्री । मधुरिकायाम् । মউরী । शताह्वायाम् । শুল্ফা । रा.नि.व.४ । पाटला वृक्षे । পারুল গাছ । रा.नि.व.१० । वृद्धदारक-विशेषे । ছাগলবেঁটে । रा.नि.व.३ । कृष्णमहिष-वल्ल्याम् । वनमध्ये । वै.निघ. ।

सुपुष्पी । पुं । श्वेतापराजितायाम् । रा.नि.व.३ ।

मिश्रेयाख्यक्षुपे । মৌরী গাছ । शतपुष्पायाम् । শুল্ফা । रा.नि.व.४ । द्रोणपुष्प्याम् । দ্রোণফুল । रा.नि.व.५ । कदल्याम् । ग.च. ।

सुपूरः (कः) । पुं । चूर्णकविशेषे । চূণবিশেষ । मातुलुङ्गवृक्षे । টাবা গাছ । হিং বীজপূরা । रा.नि.व.११ । (क) बकपुष्पवृक्षे । र.मा. ।

सुप्तम् । क्ली । सुप्तौ । हे.च. ।

सुप्तजनः । पुं । अर्द्धरात्रे । अ.टी. ।

सुप्तज्ञानम् । क्ली । स्वप्ने । अटा. ।

सुप्तिः । स्त्री । निद्रायाम् । शयने । स्पर्शाज्ञता-याम् । मे. ।

सुप्रतिभा । स्त्री । मदिरायाम् । रा.नि.व.१४ ।

सुप्रतिष्ठः (ष्ठितः) । पुं । उडुम्बरवृक्षे । যজ্ঞ-ডুমুরের গাছ । रा.नि.व.११ ।

सुप्रतिष्ठा । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ ।

सुप्रतिष्ठिता । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । वै.निघ ।

सुप्रतीका । स्त्री । मद्ये । वै.निघ. ।

सुप्रभम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

सुप्रभा । स्त्री । वाकुच्याम् । সোমরাজ । रा.नि.व.४ ।

सुप्रसन्नकः । पुं । कृष्णार्जके, वनबर्बरिकायाम् । रा.नि.व.१० । [रा.नि.व.५ ।

सुप्रसरा । स्त्री । प्रसारिण्याम् । গন্ধভাদুলিয়া ।

सुफलः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । সোণালু । रा.नि.व.९ । दाड़िमवृक्षे । बदरवृक्षे । কুল গাছ । रा.नि.व.११ । बदामवृक्षे । वै.निघ. । मातुलुङ्ग-वृक्षे । টাবা । प.मु. । मुद्गवृक्षे । रा.नि.व.१६ । कपित्थवृक्षे । কৎ বেলের গাছ । ग.च. । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা । रा.नि.व.३ । कुष्माण्ड्याम् । কুম্ড়া গাছ । रा.नि.व.७ । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.९ । कदलीवृक्षे । कपिल-द्राक्षायाम् । रा.नि.व.११ । महाजम्बूवृक्षे । বড় জাম গাছ । महाखर्जूरवृक्षे । ছোহারা গাছ । वै.निघ. ।

सुफेनम् । क्ली । समुद्रफेने । रा.नि.व.६ ।

सुबन्धः । पुं । तिले । ग.च. । अन्य मूलं स्थावर-विषान्तर्गत-मूलविषभेदे वर्त्तते । सु.कल्प.२अ. । See मूलविषम् ।

सुबीजम् । क्ली । खस्खसबीजे । পোস্তদানা । वै.निघ. ।

सुभगम् । क्ली शैलजनामगन्धद्रव्ये । শৈলজ । रा.नि.व.१२ । पुं । टङ्कणे । সোহাগা । प.मु. । गन्धके । रस.कौ.ज्वरारिरसे । अशोकवृक्षे । रक्ताम्लाने । রক্তঝাঁটী । पीतम्लाने । পীতঝাঁটী । अशोकवृक्ष । रा.नि.व.१० ।

सुभगा । स्त्री । प्रियङ्गौ । कस्तूर्य्याम् । মৃগনাভি । रा.नि.व.१२ । नीलदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । स्वर्णकदल्याम् । চাঁপাকলা । रा.नि.व.१९ । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । हरिद्रायाम् । कैवर्त्तमुस्तके । কেওটে-মুতা । रा.नि.व.६ । जातीपुष्पवृक्षे । वै.निघ । वनमल्लिकायाम् । अ.र. ।

सुभगाह्वया । स्त्री । कैवर्त्तिकालतायाम् । सुरङ्गीलतेति मालवे ख्याता । रा.नि.व.३ । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । सुवर्णकदल्याम् । চাঁপাকলা । रा.नि.व.११ । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । नीलदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

सुभङ्गः । पुं । नारिकेलवृक्षे । शटा. ।

सुभ(भा)ञ्जनः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । भा.हिरूपकी. ।

सुभद्रः (कः) । पुं । विल्ववृक्षे । अ.ध । निम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

सुभद्रा । स्त्री । श्यामालतायाम् । प.मु. । गाम्भारीवृक्षे रा.नि.व.९ । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । रा.नि.व.८ । दुरालभायाम् । अ.ध. । रक्तापराजितायाम् । वै.निघ. ।

सुभद्राणी (ली) । स्त्री । त्रायमाणालतायाम् । वङ्खवा इति लोके । र.मा. ।

सुभिक्षा । स्त्री । धातकीवृक्षे । ধাই ফুলের গাছ । प.मु. ।

सुभीरः (वः) । पुं । पलाशवृक्षे । পলাশগাছ । शटा. ।

सुभूतिकः । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

सुभोजकः । पुं । गरुड़पक्षी । পক্ষিরাজ পাখী । रा.नि.व.१६ ।

सुभ्रुः (भ्रूः) । स्त्री । नार्य्याम् ।

सुमम् । क्ली । पुष्प । श.टी.भ. ।

सुमकरन्दः । पुं । कुन्दवृक्षे । কুঁদ গাছ । वै.निघ. ।

सुमङ्गलः । पुं, क्ली । विषभेदे । प.मु. । स्त्री । मधूली । মাকড়হাতা ঘাস, মালকাঁকড়ী, নাকড়িয়া । र.मा. ।

सुमङ्गल्यम् । क्ली । पिड़ाईवदारव्य । वै.निघ. ।

सुमञ्जरी । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । কালতুলসী । वै.निघ. ।

सुमतिः । स्त्री । शारिकायाम् । সারি শালিক । व.निघ ।

सुमदनः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

सुमधुरः । पुं । जीवशाके । रा.नि.व.७ । गोधूमे । वै.निघ. ।

सुमनः । पुं । गोधूमे । प.मु. । धुस्तूरवृक्षे । अ.मा. । घृतकरञ्जे । जातीपत्र्याम् । जयित्री । वै.निघ. । क्ली (स्) । पुष्पे । अम. ।

सुमनःपत्त्रिका । स्त्री । जातीकोषे । জয়িত্রী । रा.नि.व.१२ ।

सुमनःप्रवालः (पल्लवः) । पुं । जातीपल्लवे । জাতীফুলের শাখা । च.द. । ग.मू.२प. कुष्ठलेपे ।

सुमनःफलः । पुं । कपित्थवृक्षे । কয়েৎ গাছ । अ.ध. । क्ली । जातीफले । জায়ফল । रा.नि.व.१२ ।

सुमनाः (स्) । पुं । पूतिकरञ्जे । নাটা । अ.मा. । महाकरञ्जे । ডহর করঞ্জ । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । गोधूमे । रा.नि.व.१६ । स्त्री (नाः) । मालतीपुष्पवृक्षे । मे. । सु.सू.२६प. । पुष्पे । मे. । जातीपुष्पवृक्षे । চামেলি । शतपत्र्याम् । সেঁউতী । रा.नि.व.१० । (ना) जातीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । च.वि.८प. । सु.चि.१९प. । चि. ९प. । भा.भग.चि. । शतपत्र्याम् । সেঁউতী । रा.नि.व.१० । मालतीवृक्षे । र.मा. ।

सुमनोमुकुलम् । क्ली । जातीपुष्पमुकुले । জাতীফুলের কুঁড়ি । सु.सू.२९प. ।

सुमनोरजः (स्) । क्ली । पुष्परजसि । ফুলের পরাগ । अम. ।

सुमुखः । पुं । राजिकाशपे । রাইসরিষার গাছ । गुणाः—दीपनः सुगन्धः नातिकटुकश्च

च.मू.२०८। बनबर्व्वुराम्। बनबाबुई। च.बि.८८। श्वेतवर्व्वुरकुक्कुराम्। श्वेतवर्ण-कुक्कुरौ। हलवर्व्वुरे। लाल बाबुई। रा.नि.व.१०। मु.म.३८८.मुरलादिः। लवकपक्षिविशेषे। छाक्‌ड़ पाखी। च.मू.२०८।

सुमूलः (कः) । पुं। श्वेतशिग्रौ। श्वेत सजिना। क्ली। गर्व्वरमुले। गाजर। रा.नि.व.७। स्त्री (ला)। शालपर्ण्याम्। शालपानि। पृश्निपर्ण्याम्। चाकुलिया। रा.नि.व.४।

सुमेखलः । पुं। मुञ्जतृणे। मुञ्ज। रा.नि.व.८।

सुमेधा (स्) । स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। लताकटुकी। मे.।

सुम्यलुण्ठः । पुं। कर्पूरे। श.च.।

सुरः । पुं। देवदारुणि। वै.निघ-ज्व-चि.। वा. व्या. महाराजादौ।

सुरकान्दः । पुं। कटुसूरणे। वै.निघ.।

सुरकाष्ठम् । क्ली। देवदारुकाष्ठे। वा.चि.३८.।

सुरक्षता । स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि.व.३।

सुरक्तकः । पुं। कोशाम्रे। रा.नि.व.११। क्ली। सुवर्णगैरिके। रा.नि.व.१३। रक्तचन्दने। वै.निघ।

सुरगण्डः । पुं। पनविंशतिविशेषे। डाकगोड़। निदा.।

सुरगोपः । पुं। इन्द्रगोपकीटे। आषाढ़े पोका। च.द.क्षौरी.चि.।

सुरङ्गम् । क्ली। हिङ्गुले। रा.नि.व.१३। पतङ्ग-चन्दने। बकमकाष्ठ। रा.नि.व.१२।

सुरङ्गः (कः) । पुं। नागरङ्गवृक्षे। नारङ्गा नेबूर गाछ। प.मु.। रा.नि.व.११। रक्तशिग्रौ। लाल सजिना। प.मु.।

सुरङ्गदम् । क्ली। पतङ्गचन्दने। बकमकाष्ठ। रा.नि.व.१२।

सुरङ्गधातुः (युक्) । पुं। गैरिके। गिरि-माटी। रा.नि.व.१३।

सुरङ्गा । स्त्री। दैवनिर्म्माणलतायाम्। सुरङ्गोरदता इति भाषायां ख्याता। वनू.शिरो.नि। रा.नि.व.३।

सुरङ्गिका । स्त्री। मूर्व्वालतायाम्। रा.नि.व.३। पयोदिकायां। पूँई शाक। श्वेतकाकनासायाम्। श्वेत कुड़कौडेनी। वै.निघ.।

सुरङ्गी । स्त्री। काकनासायाम्। कुँच गाछ। रा.नि.व.३। काकनासायाम्। कुड़काँडेनी। वै.निघ.। रक्तशोभाञ्जनवृक्षे। प.मु.। मु.म.३४८. शिरोविरेचने। र.र.कर्ण.चि.। [-पिच्]।

सुरजम् । क्ली। नवपत्रे। तेजपात गाछ।

सुरजःफलः । पुं। पनसवृक्षे। काँठाल गाछ। म.रु.कस.।

सुरजितः । पुं। वसुनिदानान्तर्गत-ग्रन्थकर्त्तरि।

सुरज्ञनः । पुं। गुवाकवृक्षे। विका.।

सुरज्ञी । स्त्री। श्वेतकाकमाच्यां। वै.निघ।

सुरतम् । क्ली। मैथुने। मे.।

सुरतरुः । पुं। विकङ्कतवृक्षे। बैंइची गाछ। वै.निघ.। देवदारुवृक्षे। रा.नि.व.१२।

सुरमुङ्गः । पुं। सुरपुन्नागवृक्षे। सुरपुन्नाग गाछ। रा.नि.व.१०।

सुरतोषकः । पुं। कौस्तुभमणौ।

सुरत्नम् । क्ली। स्वर्णे। माणिक्ये। वै.निघ.।

सुरद्रुकर्णिका । स्त्री। पुन्नागवृक्षे। पुन्नाग-गाछ। वै.निघ.।

सुरदारु । क्ली। देवदारुणि। देवदारु। रा.नि.व.१२। नरदेवदारौ। वै.निघ.।

सुरदुन्दुभी । स्त्री। तुलसीवृक्षे। रा.नि.व.१०।

सुरद्रुमः । पुं। देवदारुवृक्षे। सं.वा.ज्वा.चि. रक्तोनवारे। देवनाले। बड़ नल गाछ। रा.नि.व.८। विकङ्कतवृक्षे। बैंइची गाछ। वै.निघ.।

सुरधूपः । पुं। राले। धुना। रा.नि.व.१२।

सुरनायिका । स्त्री। कर्पूरहरिद्रायाम्।

सुरनालः । पुं। देवनाले। बड़ नल। रा.नि.व.८।

सुरनिर्गन्धम् । क्ली। पत्रके। तेजपाता। रा.नि.व.६।

सुरपर्णी (र्णम्) । स्त्री, क्ली। सुगन्धपत्रशाक-विशेषे। मारोपत्री इति ख्यातम्। पानरोओ, कुलालकुलसी। सं सुरपर्णि। कं मच्चिपत्र। तत्-पर्य्यायाः,—देवपर्णं वीरपर्णं सुगन्धिकं मारीपत्रं सूक्ष्मपत्रं देवार्हं गन्धपत्रकम्। गुणाः—कटूष्णं कृमिश्वासकासघ्नं दीपनं वातकफघ्नं रुचिकरं बाल-हितञ्च। रा.नि.व.१०।

सुरपर्णिकः । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । रा.नि.व.२० । पुन्नागवृक्षे । वै निघ. ।

सुरपर्णी । स्त्री । सुरपुन्नागे । रा.नि.व.१० । पलाशीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

सुरपादपः । पुं । कल्पवृक्षे । देवदारौ । भूरिप्र. ।

सुरपुन्नागः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । পুন্নাগ-বিশেষ । मं सुरपन्ना । कं सुरवन्ने । तत्पर्य्यायाः,—नमेरुः सुरेष्टः सुरपर्णिकः सुरपर्णिका सुरपर्णी सुरताङ्गः सुरतुङ्गः । गुणाः—पुन्नागसमाः । रा.नि.व.१० । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ । व.सु. ।

सुरपुष्पी । स्त्री । सप्तगन्धायाम् । शाङ्खनी । रा.नि.व.४ ।

सुरप्रियः । पुं । अगस्तिपुष्पवृक्षे । বক-ফুলের গাছ । रा.नि.व.१० ।

सुरप्रिया । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । চাঁপা-কলার গাছ । रा.नि.व.११ । पीतपुष्पजात्याम् । পীতপুষ্প চামেলি । वै.निघ. ।

सुरभिः । पुं । सुगन्धे । अम. । राज्ञि । धूने । रा.नि.व.१२ । वै.निघ.काश.चि.कुलत्थादिक्वाथे । गन्धशालौ । সুগন্ধ ধান্য । रा.नि.व.१६ । चम्पकवृक्षे । চাঁপা গাছ । बकुलवृक्षे । বকুল গাছ । रा.नि.व.१० । कदम्बवृक्षे । কদম গাছ । रा.नि.व.८ । जातीफलवृक्षे । জায়ফলের গাছ । मे. । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । सुगन्धतृणे । গন্ধতৃণ । रा.नि.व.८ । कणगुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । गन्धफलि । श.र. । वसन्तकाले । हारा. । क्ली । स्वर्णे । गन्धपाषाणे । गन्धक । श.र. । वर्व्वरचन्दने । रा.नि.व.१२ । स्त्री । सुरानामगन्धद्रव्ये । মুরামাংসী । रा.नि.व.१२ । तुलसीवृक्षे । पाचीनामसुगन्धपत्रे । मं पाचि । कं पच्चे । সুগন্ধ-পত্রবিশেষ । गङ्गापत्र्याम् । সুগন্ধ পত্র । रा.नि.व.१० । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । रा.नि.व.८ । शल्लकीवृक्षे । यस्य निर्यासः शिलारस इत्युच्यते । रा.नि.व.११ । च.द. खदिरवट्याम् । गवि । मे. । वनमल्लिकायाम् । एलवालुके । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ । महाभरीवचायाम् । भा.म. क्षुद्ररो.चि. कुङ्कुमाद्यतैले । "सर्पाः सुरभिर्वचा ।"

सुरभिका । स्त्री । स्वर्णकदल्याम् । চাঁপা কলা । रा.नि.व.११ ।

सुरभिकान्ता । स्त्री । वासन्तीपुष्पवृक्षे । বাসন্তী ফুলের গাছ । वै.निघ. ।

सुरभिगन्धम् । क्ली । पत्रे । তেজপত্র । रा.नि.व.६ । चातुर्जातके । स्त्री (न्धा) । जातीपुष्पवृक्षे । জাতীফুল বা চামেলির গাছ । रा.नि.व.१० ।

सुरभिच्छदः । पुं । कपित्थवृक्षे । কতবেল । वै.निघ. ।

सुरभित्रिफला । स्त्री । सुगन्धित्रिफलायाम् । रा नि.व.२२ ।

सुरभित्वक् । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । ছোট এলাচ । रा.नि.व.६ ।

सुरभिदारुः (कः) । पुं । सरलदेवदारुवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

सुरभिनिम्बुः । पुं । (Murraya konigii. Syn. Bergera konigii.) सुगन्धनिम्बुकभेदे । । বরসুঙ্গা । हिं हरदि, कट्‌निम् । मं. काढिनिम्बु । ते' करिवेपचेट्टु । ता. कारुवेम्बु । Watts.

सुरभिपत्रा । स्त्री । राजजम्बूवृक्षे । বড় জাম বা গোলাপ জাম । रा.नि.व.११ ।

सुरभिमञ्जरी । स्त्री । श्वेततुलस्यां । वै.निघ. ।

सुरभिवल्कलम् । क्ली । गुड़त्वचि । দারুচিনি । श.र. । भैष.मु.रो.चि बृहत्खदिरवटी ।

सुरभिशाकः । पुं । सुगन्धशाकभेदे । रा.नि.व.१० ।

सुरभिस्रवा । स्त्री । शल्लकीवृक्षे, शालभेदे । प.मु. । रा.नि.व.११ ।

सुरभी । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । श.च. । सुगन्धे । अ.टी.भ. । शुकशिम्बायाम् । আলকুশী । च.सू. पुन.मल्लतैले । तुलसीभेदे । বাবুই তুলসী । प.मु. । मारिषशाके । পুঁদিনা শাক । रुद्रजटायां । सुगन्धशालिधान्ये । मुरायां । মুরামাংসী । एलवालुके । रास्नायां । वै.निघ. । नवमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० ।

सुरभीजल(मूत्र)म् । क्ली । गोमूत्रे । গাভির মূত্র । गुणाः—"सौरभेयकमूत्रन्तु घनं सान्द्रम् प्रशस्यते । तत्र च हस्वहीनानां किञ्चिन्मधुरं मतम् ॥" अत्रि.२ स्थ. । भैष.मूत्रचि.शर्करारोगे ।

सुरभीरसा । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । प.टी.भ. ।

सुरभूरुहः । पुं । देवदारुवृक्षे । দেবদারুগাছ । भा. ।

सुरमृत्तिका । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । गोपीचन्दने । रा.नि.व.१३ । [वै.निघ ।

सुरमेदस(न्ध)मुद्भवा । स्त्री । महामेदायाम् ।

सुरमेदा । स्त्री । महामेदायाम् । रा.नि.व.५ ।

सुररक्तजः । पुं । त्रैकालमणौ । वै.निघ. ।

सुरराजवस्तिः । पुं । इन्द्रवस्तौ । পায়ের ডিম । सु.चि.१८प. ।

सुरलता । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । লতাকটুকী । रा.नि.व.३ ।

सुरवल्लभा । स्त्री । श्वेतदूर्वायां । रा.नि.व.८ ।

सुरवल्ली । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे ।

सुरवारुणी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা । वै.निघ. ।

सुरवृक्षः । पुं । देवदारुवृक्षे । वै.निघ. ।

सुरशाखी (इन्) । पुं । कल्पवृक्षे । जटा. ।

सुरश्रेष्ठः । पुं । श्वेतकरवीरे । वै.निघ. । स्त्री । (ष्ठा) । ब्राह्मीशाके । रा.नि.व.५ ।

सुरसम् । क्ली । बोले । গন্ধবোল । त्वचि । গুড়ত্বক্ । पत्रे । তেজপত্র । रा.नि.व.६ । सुगन्धतृणे । গন্ধতৃণ । रा.नि.व.८ । तुलस्याम् । मे. । पुं । कणगुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । पर्णासे । শ্বেতপুষ্প তুলসীবিশেষ । मे. । गुणाः—"कफानिलविषश्वासकासदौर्गन्ध्यनाशनः । पित्तकृत्पार्श्वशूलघ्नः सुरसः......॥" रस.र.बाल चि.कुमारकल्याणघृते । बोलरसे । रा.नि व.८ । सिन्धुवारवृक्षे । নিশিন্দাগাছ । श.र. । च.द.श्वास वा.चि. ।

सुरसमिध् । स्त्री । देवकाष्ठे । দেবদারু । चि.क.क.१मवकः ।

सुरसम्भवा । स्त्री आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়ে । रा.नि.व.४ ।

सुरसयुगम् । क्ली । गौरकृष्णतुलसीद्वये । भा.पू. १५प. । "सुरसयुगफणिज्जकम् ।"

सुरसर्षपः (कः) । पुं । देवशिरीषवृक्षे । কাঁটাশিরীষ । रा.नि.व.९ ।

सुरसा । स्त्री । रक्ततुलस्याम्, पर्णासभेदे । श.र. । च.द.श्ली.चि. । कृष्णपुष्प-तुलस्याम् । কাল তুলসী । गुणाः—कफघ्नी लघुः रुचा स्निग्धोष्णा पित्तला कटुकावरसा च । सु.सू.३९.४१प. । "सुरसा श्वेतसुरसा ।" सु.सू.३९श. शिरोविरेचने । च.सू.४द. । सु.१श. । श्वेतपुष्पयूथिकायाम् । শ্বেত জুঁই । नाकुलीकन्दे । सर्पगन्धा । श्वेतनिशतायां । শ্বেত তেউড়ী । महतीवृक्षे । वै.निघ. । निर्गुण्ड्याम् । ইন্দুর । रस.चि.९श. स्वच्छन्दभैरवरसे । रास्नायाम् । रा.नि.व.६ । सु.सू.३८प. । ब्राह्मीशाके । र.ना. प्रयोगा. रसराजेन्द्ररसे । मिश्रेयाख्यक्षुपे । মৌরী । महाशतावर्याम् । रा.नि.व.४ । हृद्याम् । कण्टकारिकायां । पुनर्नवायां । श.च. ।

सुरसाग्रम् । क्ली । सिन्धुवारमञ्जर्यां । নিশিন্দামঞ্জরী । च.द.विष.चि. ।

सुरसाग्रणी । स्त्री । श्वेततुलस्यां । वै.निघ. ।

सुरसादिवर्गः । पुं । सुरसयुग्म-फणिज्जक-कालमाला-विडङ्ग-खर बुष हपपर्णी कट्फल - कासमर्द-क्षवक-सुरसी भार्गी कार्मुका काकमाची –'कुलहल-विषमुष्टि-भूस्तृण-भूतकेशीषु । गणोऽयं श्लेष्म-दःकृमिघ्नः प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नः व्रणशोधनश्च । শ্বেত তুলসী, কৃষ্ণ তুলসী, ক্ষুদ্রপত্র তুলসী, বাবুই তুলসী, বিড়ঙ্গ, বন বাবুই, ইন্দুরকাণী, কট্ফল, কাসমর্দ্দ, হেঁচেতা, শ্বেত নির্গুণ্ডী, বামনহাটী, অতিমুক্তলতা, •কোকশিমা, ঘোড়ানিম, গন্ধতৃণ, ও নীল নিশিন্দা । भा.पू.१५प. । अन्यः—सुरसा श्वेतसुरसाफणिज्झकार्जक-भूस्तृण-सुगन्धक-सुमुख-कालमाल-कासमर्द-क्षवकखरपुष्पा विडङ्ग-कट्फल सुरसी-निर्गुण्डीकुलाहलोन्दुर - कर्णिका-फञ्जी - प्राचीबल -काकमाच्यो विषमुष्टिश्च । শ্বেত তুলসী, কৃষ্ণ তুলসী, গন্ধপলাশ, বাবুই তুলসী, গন্ধতৃণ, বৃহৎ গন্ধতৃণ, রাইসরিষা, বাবুই, বন বাবুই, কাসমর্দ্দ, হেঁচেতা, বিড়ঙ্গ, কট্ফল, শ্বেত নিশিন্দা, নীল নিশিন্দা, কুকশিমা, ইন্দুরকাণী, বামনহাটী, কেউআঠুঁটী, কাকমাচী, ঘোড়ানিম । सु.सू.३८श. ।

सुरसाह्वः । पुं । तरुवर्गभेदे । यथा—"निर्गुण्डी तुलसी ब्राह्मी हपुषी कण्टकारिका । पुनर्नवेति ......॥" श.च. ।

सुरसी । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । শ্বেত নিশিন্দা । कपित्थपत्रसदृशपत्रा विल्वनाम्नीति लोके । सु.सू. ३८अ. सुरसादिः ।

सुरसुन्दरीगुड़िका । स्त्री । रसायनाधिकारे औषधभेदः । पाठः—"अभ्रकं माक्षिकं वज्रं कान्तं हेम समं समम् । सर्व्वाणि समभागानि घृतयुक्तानि कारयेत् । गोलकञ्च ततः कृत्वा पश्चात् निचुलवारिणः । ततस्तं पुटपाकेन भावयित्वा प्रयत्नतः । माघे चाश्वापि शिग्रा च यक्तोन्दा गुड़िकोत्तमा । लभयेच्छमसद्भावं विषरोगांश्च नाशयेत् ।......॥" रस.र. ।

सुरा । स्त्री । चषके । मे. । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ । परिपक्वान्नसन्धानजातसुरायां । यथा—"परिपक्वान्नसन्धानसमुद्भूता सुरा मता ।" अन्यच्च—"दिनानि कतिचित् किण्वं गुड़ादौ स्थापयेत् भिषक् । ततो विक्लिशिमापन्नं यन्त्रेण नाड़िका दिभि. ॥ विधिवत् स्रावयेदस्मादन्नापात्रं सुतं रसं । गृह्णीयात् सा सुरा ख्याता......॥ तोड़. । सा पिष्टकिण्वकल्केन किञ्चित्सानुपा लोहितवर्णा बुद्धिलोपकरत्वात् मदकारिणी च । गुणाः—"कषाया मधुरा चाम्ला सुरा सन्दीपनी मता । कासार्शोग्रहणीस्तन्यमूत्ररोगविनाशिनी ॥" अवि. १९अ. । सामान्यतः—"कासार्शोग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा । स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा हृद्या दीपनी ॥" सु.सू.४६अ. । सुराविशेषगुणाः—"कृशानां रक्तमूत्राणां ग्रहण्यर्शोविकारिणां । सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥" श्वेतसुरागुणाः—"कासार्शोग्रहणीदोषप्रतिश्यायविनाशिनी । श्वेतमूत्रकरा स्तन्यरक्तमांसकरी सुरा । छर्द्द्यरोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्द्दिनी ॥" राज.३प. ।

सुराकारः । पुं । नारिकेलवृक्षे । शब्दकल्पः ।

सुराकिट्टम् । क्ली । सुराबीजे । মদের মেতা । भा.म.४म. ।

सुरागा (गिणी) । स्त्री । मनःशिलायाम् । মনছাল । वै.निघ. ।

सुराजः । पुं । गोधूमे । গম । वै.निघ. ।

सुराजकः । पुं । भृङ्गराजे । ভীমরাজ । श.मा. ।

सुरापानम् । क्ली । मद्यपाने । अमरटीका । श.र. ।

सुराभागः (मण्डः) । पुं । सुराया अग्रभागे । মদের মেতা । अ.च । अम. । भैष.शूल.चि. ।

सुरामेहः । पुं । प्रमेहविशेषे, यत्र रोगी सुरासदृशं मेहति । सु.नि.६अ. ।

सुरार्हम् । क्ली । हरिचन्दने । रा.नि.व.१२ । कुङ्कुमागुरुचन्दने । वै.निघ. । स्वर्णे । शब्दकल्पः ।

सुरार्हः (र्हकः) । पुं । बर्व्वरके । কাল বাবুই । रा.नि.व.१० । वैजयन्तीतुलस्यां । वै.निघ. ।

सुरालः । पुं । श्वेतसर्ज्जरसे । ধুনা ধূনো । शा.पू.१५अ.विरेचने ।

सुरालिका । स्त्री । शातलायाम् । ঢেঁকিটা গনসা । वै.निघ. ।

सुराबीजम् । क्ली । सुराकिण्वे, पक्वसारभेदके । মদের মেতা । शार्ङ्ग. । "सुराबीजञ्च किण्वकम् ।" बीजान्यपि । अमरसूत्रा ।

सुराष्ट्रजम् । क्ली । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । भा. । पुं । कृष्णमुद्गे । কালমুগ । रा.नि.व.१६ । प.मु. । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । অভাবে পঙ্কপর্পটী । रा.नि.व.१३ । सु.सू.३८अ. । सु.चि.१७अ. । च.द. यक्ष्मचि.एलादिमन्थे । चि.क.का.१म. स्तवके । रक्तकुलत्थे । লালকুলত্থ কলাই । गोपीचन्दने । তিলকমাটী । वै.निघ. ।

सुरासवः । पुं । आसवविशेषे । गुणाः—"तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् । मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥" सु.सू.४५अ. । "सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।" च.सू.२७अ. ।

सुराह्वः (यः) । पुं । देवदारुवृक्षे । र.मा. । भा.म.१भ.सन्निकज्ज्वरचि. । "सुराह्व-घन-नागराः ।" च.सू.३अ.प्रदेहे । च.द.व्र.शो.चि. । मरुवकवृक्षे । गन्धतुलस्यां । रा.नि.व.१० । हरिद्रुवृक्षे । দারুহরিদ্রা॥ रा.नि.व.९ ।

सुरुङ्गः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । श.मा. ।

सुरुद्रिः । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । तज्जलगुणाः—शीतलं स्वादु लघु सर्व्वरोगघ्नं निर्म्मलं दीपनं पाचनं बल-बुद्धि-मेधायुष्करञ्च । विपाशासिन्धुजलगुणा अपि एवं । रा.नि.व.१४ ।

सुरूपम् । क्ली । तूलकाष्ठे । पुं । पारिपार्श्वे । गर्दभाण्डपिप्पले । रा.नि.व.९ । स्त्री (पा) । श्यामपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । भार्ग्याम् । বামনহাটী ।

रा.नि.व.६। वनमल्लिकायाम्। काठमल्लिका। वार्षिकीमल्लिकायाम्। বেল ফুল। रा.नि.व.१०। See वार्षिका।

सुरुङ्गकः। पुं। गर्द्दभाण्डे। इं.च.।

सुरेव्या (ष्टा)। स्त्री। तुलसीवृक्षे। रा.नि.व. १०। (ष्टा) ब्राह्मीशाकक्षुपे। रा.नि.व.५।

सुरेन्द्रः (कः,कन्दः)। पुं। कटुशूरणविशेषे। যাগা ওল। वै.निघ.।

सुरेन्द्रगोपः। पुं। इन्द्रगोपकीटे। আবাঢ়ে পোকা। ना.नि.खद्योतवर्ग।

सुरेन्द्र(घ्र)लुप्तम्। क्ली। शिरःकीटभेदे। টাক পোকা। च.द.भग.चि.। च.सू.३ष.।

सुरेन्द्रा। स्त्री। कर्कोन्द्रवारुण्यां। वै.निघ.।

सुरेभस्। क्ली। वहे। ग्रोः। विका.।

सुरेवटः। पुं। (Areca grasilis or triranda.) पूगवृक्षविशेषे, रामपूगे। विका.।

सुरेश्वरी। स्त्री। निर्गुण्ड्याम्। निशिन्दा। च. द.हो चि.।

सुरेष्टः (कः)। पु। श्वेतरक्त-वकवृक्षे। সাদা ও লাল-বকফুলের গাছ। रा.नि.व.५। सुरपुन्नागवृक्षे। रा.नि.व.१०। सर्जवृक्षे। শালগাছ। रा.नि.व.९।

सुरोत्तरः। पु। चन्दनवृक्षे। श.र.।

सुरोद्भवम्। क्ली। पद्मकाष्ठे। वै.निघ.।

सुरोहितम्। क्ली। सुगन्धरोहिषतृणे। বড় গন্ধতৃণ। वै.निघ.।

सुलक्षणम्। क्ली। शुभलक्षणे। यथोपयुक्त उपचार। लक्षणं—"नष्टमारुतविण्मूत्रं क्षुत्पिपासा-सह लघुं। प्रसन्नात्मेन्द्रियं चामं नरं विद्यात् सुलक्षितम्।" सु.।

सुलभा। स्त्री। माषपर्णीलतायाम्। মাষাণী। रा.नि.व.३। धूम्रपत्रायाम्। गन्धानीति महाराष्ट्रे। रा.नि.व.५। तुलसीवृक्ष। वै.निघ.। वार्षिकी-लतिकायाम्। বেল ফুল। रा.नि.व.१०।

सुलेमानी। स्त्री। सुलेमानस्थाने पिण्डोखर्जूर-भेदे। সুলেমানী খেজুর। गुणाः—श्रमधान्ति-दाहमूर्च्छारक्तपित्तघ्नत्। भा.।

सुलोचिनी। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। ভুঁই-আমলা। वै.निघ.।

सुलोचनः। पुं। कुरङ्गमृगे। হরিণ। रा.नि.व.१९। चकोरे। वै.निघ.।

सुलोमनी। स्त्री। जटामांस्यां। वै.निघ.।

सुलोमशा। स्त्री। काकजङ्घायाम्। रा.नि.व. ४। जटामांस्याम्। वै.निघ.।

सुलोमा (म्या)। स्त्री। मांसरोहिणीभेदे। रा.नि.व.१२। वै.निघ.। ताम्रवल्लीलतायाम्। मालवे प्रसिद्धा। रा.नि.व.३।

सुलोमी। स्त्री। आखुकर्णीलतायां। ইন্দুর-কাণী। वै.निघ.।

सुलोहकम्। क्ली। पित्तले। हे.च.।

सुवंशः। पु। श्वेतेक्षौ। শাদা আখ। रा.नि. व.१४।

सुवक्तः (क्ता)। पुं, स्त्री। वनबर्बरिकायाम्। বন বাবুই। रा.नि.व.१०।

सुवदनः। पुं। बर्बरके। বন বাবুই তুলসী। रा.नि.व.१०।

सुवयाः (स्)। स्त्री। हटार्णवायां मध्यमायां स्त्रियां। रा.नि.व.१८।

सुवर्चकः। पुं। सर्जिकाक्षारे। সাজিমাটী। जटा.।

सुवर्चलम् (ला)। क्ली, स्त्री। सौवर्चललवणे। সচল লবণ। वै.निघ.२म.पर्शस्थि. चन्द्रप्रभायाम्। (ला) आदित्यभक्तायाम्। হুড়হুড়িয়া। रा.नि. व.४। सु.शा.१०अ.। "सुवर्चलां विशल्यां वा।" चि.२ष.। भा.म.४भ.गर्भचि.। ब्राह्मीनामक्षुपे। ব্রাহ্মী শাক। रा.नि.व.५। वै.निघ.च.मा.चि. गुल्मादौ। पतसीवृक्षे। আতসী-ফুলের গাছ। र.मा.।

सुवर्चिः (कः)। पुं। सर्जिक्षारे। সাজিমাটী। रा.नि.व.६। स्त्री (का)। सर्जिकाक्षारे। সাজিমাটী। र.मा.। सौवर्चललवणे। च.सू.२ अ.। च.द.वि.ज्व.चि.षट्कट्वले। "सुवर्चिकानागर-कुष्ठ-मूर्वा।" मधुकालतायाम्। मालवे प्रसिद्धा। रा.नि.व.३।

सुवर्च्ची। स्त्री। सर्जिकाक्षारे। रा.नि.व.६।

सुवर्णम्। क्ली। हरिचन्दने। मे.। नागकेसरपुष्पे। নাগেশ্বর। रा.नि.व.६। वै.निघ.२म.चन्द्रा.ष

माष्मादिकल्कि । स्वर्णधातौ । सोणा । चक्र । वर्त्ती । २ तो. । प.प्र.१म. । १६ सुवर्णमाषके । ८० र. । सु.नि.२१८. । हरिद्रायाम् । गौरसर्षपे । उशीरे । स्वर्णगैरिके । र.मा. । पुं । सुर-पुन्नागवृक्षे । कनकगुग्गुली । रा.नि.व.१२ । पीत भृङ्गराजे । वै.निघ. ।

सुवर्णकम् । क्ली । राजपित्तले । सोणा । पितल । हे.च. । स्वर्णपरिमाणे । प.प्र.१म. । पुं । आरग्वधवृक्षे । सोनालु गाछ । र.मा. ।

सुवर्णकदली । स्त्री । कदलीविशेषे । चाँपा-कला । चम्. चाटीया । पीतरम्भेति लोके । तत्पर्य्यायाः,—सुरम्भा कनकरम्भा पीता सुवर्ण-रम्भा सुवर्णरम्भा चम्पकरम्भा पीतरम्भा सुरभिता हेमरम्भा स्वर्णकदली कनकरम्भा गौरी गौर-रम्भा काञ्चनकदली सुरभिदा । गुणाः—मधु-रिमा स्वल्पमदपि दीपनी तन्वाघ्नी वातघ्नी पथ्या मधुरा । रा.नि.व.११ । चम्पकरम्भेति ख्यातम् ।

सुवर्णकमलम् । क्ली । रक्तपद्मे । लाल पद्म । गुणाः—"सुवर्णकमलं शीतं मधुरं वर्णकारकम् कफपित्तवधादाहरक्तदोषविमर्दनम् । विषविस्फो-टकादीन नाशयेदिति कीर्त्तितम् ।" वै.निघ. ।

सुवर्णकेतकी । स्त्री । स्वर्णकेतक्याम् । स्वर्ण केतकी । वै.निघ ।

सुवर्णगैरिकम् । क्ली । स्वर्णगैरिकधातुगैरिके । लाल गिरिमाटि, रक्तमाटि । रंगीनमाटि । रा. नि.व.१३ । "सुवर्णगैरिकमपि गुणानि मधुरा यद । सेव्या सुगमयतीति स्निग्धं विसर्पिनः नित. ।" रस.र.सा.सं.चि. । भा.प्र.सा.सं.चि. । गुणाः —मधुरं शीतं कषायं चक्षुष्यं विस्फोटनाशि,पि दाहघ्नम् । रा.नि.व.१३ ।

सुवर्णघ्नम् । क्ली । वङ्गधातौ । रांग । वै.निघ. ।

सुवर्णजातिः । स्त्री । सुवर्णयूथिकायां ... वै.निघ. ।

सुवर्णतिलका । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताकटुकी । वै.निघ. ।

सुवर्णदुग्धी । स्त्री । स्वर्णक्षीरिक्षीणमध्ये । सोणाखिरुई । रा.नि.व.५ ।

सुवर्णनकुली । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । बड़ लताकटुकी । रा.नि.व.३ ।

सुवर्णपुष्पः । पुं । राजतरणीपुष्पवृक्षे । रा. नि.व.१० ।

सुवर्णप्रसवम् । क्ली । एलवालुके । वै.निघ. ।

सुवर्णमापकः । पुं । मध्यमद्वादशधान्यमाने । सु.चि.२१८. ।

सुवर्णमाक्षिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा. नि.व.१३ ।

सुवर्णसितम् । क्ली । टङ्कणक्षारे । सोहागा । म.निघ. ।

सुवर्णमोचा । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् । चाँपा-कलार गाछ । वै.निघ ।

सुवर्णयूथिका (थी) । स्त्री । स्वर्णयूथिका-याम् । पीतजुँई, स्वर्णजुँई । तत्पर्य्यायाः,— हेमपुष्पा सुगन्धा हेमयूथिका सुवर्णोटा स्वर्णगन्धा जिराती नागपुष्पिका हरिणी पीतयूथी पीतिका कनकप्रभा मनोहरा शैला गन्धाढ्या । गुणाः— स्वादुः शीतला सरसा पित्त दाह दमनी नाना-त्वग्दोषघ्नी च । रा.नि.व.१० ।

सुवर्णरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । चाँपा-कलार गाछ । रा.नि.व.११ ।

सुवर्णवर्णा (र्णी) । स्त्री । हरिद्रायाम् । म. प. । कपर्दकभेदे । रा.नि.व.१३ । (र्णी) ऋषभ-कायाम् । प.मु. ।

सुवर्णबीजम् । क्ली । कनक-धुस्तूरबीजे ।

सुवर्णसञ्ज्ञम् । क्ली । सुवर्णकर्षे । (सोनामती) ।

सुवर्णसिन्दूरम् । क्ली । स्वर्णसिन्दूरे । र.सा. सं. । See स्वर्णसिन्दूर ।

सुवर्णक्षीरिणी (री) । स्त्री । स्वर्णक्षीर्य्याम् । कनकामृतकर्या हिमावतीति लोके । सोणा-खिरुई । सं पित्तौषधिः, शिरःपीडाप्रशमनी । रा.नि. व.५ । कटुकी । सु.सू.३८. श्यामादिवर्गः, ६८म. अध्यायः । इयविशेषे । शेयालकाँटा । यस्य क्षीरं सुवर्णवर्णं चतुर्थं दृश्यते । कथितम् ।

सुवर्णा (र्णी) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि. व.६ । कनकगुग्गुली । इन्द्रवारुण्याम् । राखाल-शशा । रा.नि.व.२३ । अग्निपरकवि । लाल दण्डश । अ. । नागाल । देवदारु । म.च. । सुवर्णक्षीर्य्याम् । शेयालकाँटा । रा.नि.व.५ । (र्णी) धातुकर्ण्याम् । हेमपुष्पकाणी । रा.नि.व.३ ।

सुवर्णाख्यः । पुं । नागकेशरवृक्षे । र.मा. ।

सुवर्णाभः । पुं । राजावर्त्तमणौ । वै.निघ. ।

सुवर्णारः । पुं । काञ्चनारवृक्षे । रक्त काञ्चन गाछ । रा.नि.व.१० ।

सुवर्णारि । क्ली । सीसके ।

सुवर्णाह्वा । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । वै.निघ ।

सुवर्णिका । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् । रा.नि.व.३ । See स्वर्णजीवन्ती ।

सुवर्त्तुलम् । क्ली । तरम्बुजे । तरमूज । वै.निघ. ।

सुवर्षा । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

सुवल्लरी । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् ।

सुवल्लिः (ल्ली) । स्त्री सोमराज्याम् । सोमराज । च.टी.भ. । रा.नि.व.४ । पुत्रदात्रीलतायाम् । कटुकवल्ल्याम् । कटुकी । रा.नि.व.३ ।

सुवल्लिका । स्त्री । मन्दुकालतायाम् । काञ्चन लता । रा.नि.व.३ । सोमराज्याम् । रा.नि.व.४ ।

सुवल्लिजः । पुं । प्रवाले । पला । वै.निघ. ।

सुवसन्तकः । पुं । माधवीपुष्पलतायाम् ।

सुवसन्ता । स्त्री । माधवीलतायाम् । माधवी लता । अतिमुक्तायाम् । शुक्ल कातो । वै.निघ. ।

सुवहा । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । शिउली गाछ । प.मु. । रा.नि.व.४ । हंसपादीलतायाम् । गोयालिया लता । रा.नि.व.५ । कु.चि.२ष. । सल्लकीवृक्षे । शालभेद । रा.नि.व.११ । क्षीरके । वै.निघ. । गन्धनाकुल्याम् । ग्रामविशेष । रा.नि.व.७ । सु.चि.१८ष. । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ । तालमूल्याम् । रा.नि.व.७ । एलापर्ण्याम् । नं. । नीलसिन्धुवारे । नील-निशिन्दा । रा.नि.व.४ । त्रिवृतायाम् । तेउड़ी । प.मु. । च.सू.४ष. । गन्धरास्नायाम् । भा.म.१म.सन्निकज्व.चि. "सुवहा गुडूचीमता: ।" रास्नायाम् । अम. । च.सू.४ष. । वि.७ष. ।

सुवासः । पुं । कर्दम्बवृक्षे । वै.निघ. । सुगन्धे ।

सुवासरा । स्त्री । धन्वयरे । तेरदमाशी, हरिन । भा. ।

सुवासिनी । स्त्री । पितृगृहस्थायां नार्य्याम्, चिरण्ट्याम् । अम ।

सुविदः । पुं । तिलकवृक्षे । वै.निघ. ।

सुविष्टरा । स्त्री । गुञ्जाविनीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

सुवीजः । पुं । वदरवृक्षे । कुल गाछ । कृष्णम-दीले । पोस्तदाना । रा.नि.व.११ । क्ली । सुन्दर वीजे ।

सुवीरः (कः) (र्य्यः) । पुं । एकवीरवृक्षे । रा.नि.व.८ । वदरीवृक्षे । वै.निघ. । क्ली (रक) । सौवीराञ्जने । र.मा. । वदरे । स्रोताञ्जने । वै.निघ. । (र्य्य.) वदरीफले । अट्टा. ।

सुवीराम्लम् । क्ली । सौवीराम्ले । काञ्जिविशेष । रा.नि.व.१५ । काञ्जिके । काँजि । अट्टा. ।

सुवीर्य्या । स्त्री । वनकार्पास्याम् । वन कापास । र.र. । महाशतावर्य्याम् । वड़ शतमूली । वै.निघ. नाड़ीहिङ्गौ । रा.नि.व.६ ।

सुवृत्तः । पुं । शूरणकन्दे । ओल । रा.नि.व.७ । मरिचे । वै.निघ. । स्त्री (त्ता) । शतपत्र्याम् । सेउँती । काकोलीद्राक्षायाम् । रा.नि.व.१०'११ ।

सुवेगा । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । वड़ लताफटकी । रा.नि.व.९

सुवेशः । पुं । श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ ।

सुव्रतः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । दण्डशुण्डेर गाछ । रा.नि.व.१० । श्वेतार्के । श्वेत आकन्द । वै.निघ. । स्त्री (ता) । गन्धपलाश्याम् । काश्मीरे प्रसिद्धा । गन्धशटी । भा.म.१म.ज्व.चि.विषादि-योगे । "ताम्री वचा सुव्रता ।" सुखदोह्यायाम् गवि । अम. ।

सुशक्या । स्त्री । शुकनासायाम् । शुक्ठोंटी । प.मु. ।

सुशल्यः । पुं । खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

सुश(ष,स)वी । स्त्री । [च.टी.भ.(षवी), च.टी.रा.(सवी)] कृष्णजीरके । कारवेल्ले, पानीय वल्ल्याम् । उच्छे । अम. । च.द.योनिरो.चि. । सु.नू.१८ष. । वा.सू.१५ष. आरग्वधादि: । "सुषवी-फलकाण्डीरा: ।" सुषा कृष्णजीरके । प.मु. । करञ्जवृक्षे । र.मा.सं.ज्वराङ्कुशरसे । स्थूल-कृष्ण-जीरके । रा.नि.व.६ ।

सुशाकः । पुं । तण्डुलीयशाकवृक्षे । काँटानटिया । रा.नि.व.५ । चुञ्चुवृक्षे । चेंचको । गोरक्षावृक्षे । रा.नि.व.४ । क्ली । आर्द्रके । रा.नि.व.६ ।

सुशाख्यकः । पुं । रक्तशाल्मलौ । শাল্মলি । रा.नि.व.१६ ।

सुशिखा । स्त्री । मयूरशिखाक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

सुशीतः । पुं । प्लक्षवृक्षे । ছোট পাকুড় । रा.नि.व.११ । जलवेतसे । वै.निघ. । स्त्री । हरिचन्दने । प.मु. ।

सुशीतला । स्त्री । ह्रस्वत्रपुसलतायाम् । ছোট শশা গাছ । भा. । कर्कटिकायाम् । কাঁকুড় গাছ । वै.निघ. । स्त्री । गन्धतृणे । शीतकर्पूरे । र.मा. । नागदन्त्याम् । নাগদনী । प.मु. ।

सुशीता । स्त्री । शतपत्र्याम् । সেউতি গাছ । रा.नि.व.१० । स्थलपद्मिन्याम् । স্থলপদ্ম । वै.निघ. ।

सुशी(षी)मः । पुं । शैत्ये । चन्द्रकान्तमणौ । त्रि । हिमे, शीतले । सर्पविशेषे । मे. ।

सुशीविका । स्त्री । वाराहीकन्दे । श.च. ।

सुशुक्ला । स्त्री । शुक्लशालीपुष्पवृक्षे । শ্বেত চাঁদনী । वै.निघ. ।

सुशुभञ्जनः । पुं । रक्तशोभाञ्जनवृक्षे । লাল সজিনা গাছ । प.मु. ।

सुश्लोका । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

सुश्रुतः । पुं । विश्वामित्रसुते धन्वन्तरिशिष्ये संहिताकारऋषिभेदे । यः गुरुमुखादुपश्रुत्य स्वनाम्ना तन्त्रं सुश्रुतं चकार । तत्प्रादुर्भावः—"विश्वामित्रो मुनिश्रेष्ठः पुत्रं सुश्रुतमायुर्वेदाध्ययनाय काशिराजदिवोदाससमीपं वाराणस्यां प्रेरयामास । स बहुमुनिसुतपरिवृतस्तमुपगम्य एवं स्वागमनकारणमुक्तवान्—'भगवन्नागतान् दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीड़ितान् । क्रन्दतो म्रियमाणांश्च जाताऽस्माकं हृदि व्यथा । आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः । आयुर्वेदं भवान् अस्मानध्यापयतु यत्नतः ।' अङ्गीकृत्य वचस्तेषां नृपतिस्तानुपादिशत् । व्याख्यातन्त्रेण ते यथावज्जगृहुर्मुनयो मुदा । काशिराजं तथाशीर्भिरभिनन्द्य मुदान्विताः । सुश्रुताद्याः सुधियो जग्मुर्गेहं स्वकं स्वकम् । प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वतन्त्रं कृतवान् स्फुटम् । सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्त्राणि तेनिरे । सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सुश्रुतं बहुभिर्यतः । तस्मात् तत् सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं क्षितिमण्डले ॥" भा. ।

सुश्वेतम् । क्ली । रूप्ये । রূপা । भा. । स्त्री (ता) । श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

सुषिः । पुं । छिद्रे । श.टी.भ. ।

सुषिरम् । क्ली । लवङ्गे । शीतलजले । कुष्ठौषधे । কুড় । वै.निघ. । स्त्री (रा) । नलिकायाम् । नालुका । रन्ध्रवंशे । वै.निघ. ।

सुषिराख्यः । पुं । रन्ध्रवंशे । रा.नि.व.७ ।

सुषोमः । पुं । सर्पभेदे । चन्द्रकान्तमणौ ।

सुषुप्तिः । स्त्री । सत्त्वप्रधाने अज्ञाने, आनन्दमयकोषे । वेदान्तः । गाढ़निद्रायाम् ।

सुषुम्ना । स्त्री । शरीरान्तर्नाड़ीविशेषे । सा तु मेरुदण्डमध्ये ईड़ापिङ्गलानामनाड्योर्मध्यस्थनाड़ीभेदः । तन्त्रम् ।

सुषेणः । पुं । करमर्द्दवृक्षे । अम. । वेतसलतायाम् । रा.नि.व.९ । स्वनामख्यातवैद्यकग्रन्थकारविशेषे ।

सुषेणा (णी) । स्त्री । त्रिवृतायाम् । তেউড়ী । रा.नि.व.६ ।

सुषेणिका । स्त्री । कृष्णत्रिवृतायाम् । अम. ।

सुषेवी । स्त्री । सुषव्याम् । क्षुद्रकारवेल्ल्याम् । जीरके ।

सुष्टुगन्धा । स्त्री । मदिरायाम् । वै.निघ. ।

सुसंस्कृतः । त्रि । सुपक्वे । अम. ।

सुसन्धिजा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

सुसर्पणः । पुं । पारदे । रस.को. ।

सुसारः । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ । इन्द्रनीलमणौ । विका. ।

सुसारवत् । क्ली । स्फटिके । विका. ।

सुसिकता । स्त्री । शर्करायाम् । रा.नि.व.१४ ।

सुसिरः । पुं । दन्तमूलगतरोगविशेषे । लक्षणं —"श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः । लालास्रावी स सुषिरः दन्तमांसप्रशातनः ॥" मा.प्र.२१५. ।

सुसीता । स्त्री । शतपत्र्याम् । সেউতী । वै.निघ. ।

सुस्तनी । स्त्री । दृष्टार्त्तवायाम् कन्यायाम् । रा.नि.व.१८ ।

सुस्थः । त्रि । स्वस्थे, आरोग्यवति । "समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः । प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥" च.सू.१ ट. ।

सुस्थता । स्त्री । स्वास्थ्ये । सुखे । आरोग्ये । श.च. ।

सुस्थित: । पुं । अस्य सन्नामकगृहे । लक्षणं— "दिपते सततं यस्तु पश्चाद्वामानमीश्वरे । सुसंस्थित-गृहाविदः स विज्ञेयो मनीषिभि ॥" ज.द.५७ष ।

सुस्ना । स्त्री । शिम्बिधान्यविशेषे । शेमासी । गुणा:—दुर्वातला रुचा कषाया त्रिशदा गुरुच । रा.नि.व १६ ।

सुस्नन: । पुं । मठे । शाक । वै.निघ. ।

सुस्नरा । स्त्री । ब्राह्मीशाके । प.मु. ।

सुस्निता । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ । अग्निजिह्वावृक्षे ।

सुहृत्ताणा । स्त्री । वायमाणालतायाम् । बला-डुमूर । वै.निघ. ।

सूक: । पु । उत्पले । वाते । मे. ।

सूकर: । पुं । शूकरे । श.र. । हरिणविशेषे । जटा. ।

सूकरकन्द: । पुं । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

सूकरपादिका (दी) । स्त्री । क्षुद्रशिम्बी-लतायाम्, कपिकच्छ्वौ । आलकुशी । वै.निघ. ।

सूकराह्वय: । पुं,स्त्री । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । गेंठेला । वै.निघ. ।

सूकरी । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । वराक्रान्ता । श.मा. । वाराहीनामकन्दशाके । रा.नि.व.७ । वै. निघ. २स. उन्मा.चि.महापैशाचघृते ।

सूला । स्त्री । शारिकापक्षिण्याम् । त्रिका. ।

सूच: । पुं । कुशाङ्कुरे । शब्दकल्प: ।

सूचक: । पुं । सूक्ष्मशाली । सिहि धान । रा.नि. व.१६ । कुक्कुरे । सीवनद्रव्ये । सूँच । विडाले । काके । मे. ।

सूचि: । स्त्री । सेवन्यां । अम. ।

सूचिकपुष्प: (ष्पिका) । पुं,स्त्री । श्वेतकेतक-वृक्षे । श्वेत केया गाछ । वै.निघ. ।

सूचिका । स्त्री । करिशुण्डायाम् । सूच्याम् । शब्दकल्प: ।

सूचिकाभ(व)रणरस: । पुं । सन्निपात ज्वरे रस: । पाठ:—विषमेकपलं रसस्य चत्वारो माषा: द्वयं मिलित्वा चूर्णीकृत्य काचशरावद्वयमध्ये अथवा मृत्तिकाशरावद्वयमध्ये संस्थाप्य मुद्रिकां कृत्वा मृदादिना संलिप्य शोषयित्वा प्रहरद्वयं यावत् मन्दाग्निना ज्वालयेत् । काठविष १ प. पारा ४ मा. একত্র নাড়িয়া কাচশরাবেই হউক আর মৃত্তিকাশরাবেই হউক, ঐ শরাবদ্বয় মধ্যে স্থাপনপূর্ব্বক লেপিয়া মৃদু-জ্বালে পাক করিবে । भा.को. । अन्य:—रस: गन्धक: सीसं स्थावरविषं (मूलविषं) जङ्गमविषं (कृष्णसर्पविषं) एषां प्रत्येकं समभाग: । भावनाद्रव्यं —मत्स्यपित्तं शूकरपित्तं मयूरपित्तं छागपित्तञ्च । परिमाणं सूचिकाग्रमितम् । পারদ, গন্ধক, সীসা, কাঠবিষ, কেউটে সাপের বিষ একত্র নাড়িয়া রোহিতপিত্ত, শূকরপিত্ত, ময়ূরপিত্ত এবং ছাগপিত্ত ইহা দ্বারা যথাক্রমে ভাবনা দিবে । र.सा.सं. ।......"यावत् सूच्या मुखे लग्नं कृष्णा निर्याति भेषजम् । तावन्मात्रो रसो देयो मूर्च्छिते सन्निपातिनि । क्षुरेण प्रहते मूर्ध्नि तदा-ङ्गुल्या च घर्षयेत् । रक्तभेषजसम्पर्कात् मूर्च्छितोऽपि हि जीवति ॥" र.र. । र.को. । अन्य:—विषं सर्पविषं दारुमोचं प्र. १ तो. हिङ्गुलं ३ तो. पञ्च-पित्तेन एकैकं दिनं भावयित्वा सर्षपमिता वटी कार्य्या । अनु. उष्णं जलम् । भैष. । अर्थं दृष्टफल: ।

सूचिकामुखम् । क्ली । शङ्खे । शाँक । हारा. ।

सूचिपत्र:(क:) (पर्ण:) । पुं । शितावरक्षुपे । শুশুনি শাক । रा.नि.व ४ । भा.पू.१भ. शा.व. । श्वेतदूर्वा । वै.निघ. ।

सूचिपुष्प: । पुं । केतकवृक्षे । কেয়া গাছ । प.मु. ।

सूचिमल्लिका । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । रा. नि व.१० ।

सूचिरोमा (न्) । पुं । शूकरे । त्रिका. ।

सूचिवदन: । पुं । मशके । মশা । नकुले । নেউল । रा.नि.व.१९ ।

सूचिशालि: । पुं । सूक्ष्मशाली । सरुधान । रा.नि.व.१६ ।

सूची । स्त्री । सीवनास्त्रे । सूँच । छुँच । सीवनकार्य्येषु सा द्विधा भवति, तत्रैका वृत्ता द्व्यङ्गुला अन्यमांसे देशे सन्धौ च नेया । तथा मांसल देशे त्र्यङ्गुला त्र्यस्रा च सूची ग्राह्या । वक्रा सूची मर्म्मफलकोषादिषु ग्राह्या च । सु.सू २५अ. । शुक्लदर्भे । শ্বেত কুশ । वै.निघ. ।

सूचीदल: । पुं । शितावरशाकक्षुपे । শুশুনি-শাক । रा.नि.व.४ ।

सूचीपत्त्र:(क:) (पर्ण:)। पुं। वृक्षविशेषे। गुणा:—वातकर: कफपित्तहर: कषायो विदाही च। सु.सू.४५च.। सुनिषण्णकशाके। শুশুনি-শাক। भा.।

सूचीपत्रा। स्त्री। गण्डदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८। केतकीवृक्षे। কেয়া গাছ। रत्नमाला, सं.मूर्च्छा-द्रव्यनिर्घण्टे।

सूचीपुष्प:। पुं। केतकीवृक्षे। र.मा.।

सूचीमुखम्। क्ली। हीरके। हीरा। वै.प.। विस्रावणार्थं शस्त्रविशेषे। सु.सू.८च.। भगन्दर-च्छेदविशेषे। सु.चि.८च.। पुं। सितदर्भे। শ্বেত কুশ। रा.नि.व.८। सौम्यकीटे। सु.कल्प.८च.।

सूचीमुखी (वक्त्रा)। स्त्री। योनिव्यापद्विशेषे। लक्षणम्—"वातलाहारसेविन्या जनन्या कुपितोऽनिल:। स्त्रियो योनिमणुद्वारां कुर्य्यात् सूचीमुखीति सा॥" मा.उ.३३च.।

सूचीरोमा (न्)। पुं। शूकरे। त्रिका.।

सूचीवक:। पुं। मृगविशेषे। वै.निघ.।

सूचीग्र:। पुं। नदाख्य-गलरोगभेदे। "गलस्य सन्धौ चिबुके गले च सदाह राग-श्वयथु: सूचीग्र:॥"

सूच्य:। पुं। स्वल्पगोधूमे। वै.निघ.।

सूच्यग्र: (स्थूलक:)। पुं। उलपतृणे। উলু খড়। र.मा.।

सूच्यास्य:। पुं। मूषिके। ইঁদুর। वै.प.।

सूच्याह्व:। पुं। शितावरीक्षुपे। শুশুনি শাক। रा.नि.व.४।

सूत: (क:)। पुं, क्ली। पारदे। अम.। मे.। त्रि। प्रसूते।

सूतका। स्त्री। सद्य:प्रसूतायां स्त्रियाम्। वै.निघ.।

सूतकागृहम्। क्ली। प्रसवगृहे। আঁতুর ঘর। च.टी.भ.। अम.। See सूतिकागृहम्।

सूतखोट:। पुं। रसजारणयोग्ये, पारदजार-णार्थे सिक्थकवद्द्रव्ये, रसपिष्टी। रस.चि.३च.।

सूतमातृका। स्त्री। कुमार्य्याम्। घृतकुमारी। सा.कौ.चक्षुरादये।

सूतराज: (ट्)। पुं। पारदे। रा.नि.व.१३।

सूतसूर्य्य:। पुं। कृष्णजीरे। কালজিরা। वै.निघ.।

सूति:। स्त्री। उत्पत्तौ। प्रसवे। शब्दकल्प:।

सूतिका। स्त्री। सद्य:प्रसूतायां स्त्रियाम्। वै.निघ.। षष्ठी: मातृकायक्षविशेषे। या नवमे दिने मासि वर्षे वा शिशुं गृह्णाति। तेन तस्य ज्वर-च्छर्द्दिगात्रभङ्गादि शिशोर्भवति। च.द.बाल-रोग.चि.।

सूतिकागार(गृ[गे]ह)म्। क्ली। प्रसव-गृहे। আঁতুর ঘর। "तत्र गृहं ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्व-न्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकनिर्म्मितं सर्व्वागारं यथा-संख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्ति सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाष्टहस्तायतचतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्।" सु.शा.१०च.।

सूतिकाभवनम्। क्ली। सूतिकागारे। हारा.।

सूतिकारिरस:। पुं। सूतिकारोगे रस:। पाठ:—"रसं गन्धं मृताभ्रञ्च मृतताम्रञ्च तुल्यकम्। चूर्णितं मर्द्दयेद्दिनार्द्धं कपर्दीरसेन च। छायाशुष्का गुडी कार्य्या कलायसदृशी तत:॥" পারা, গন্ধক, অভ্র, তামা, সমভাগ; থুলকুড়ির মে মাড়িয়া ছায়াশুষ্ক বটী করিবে। মাত্রা কলায়-পরিমাণ। অনুপান আদার রস। रस. कौ.।

सूतिकारोग:। स्त्री। प्रसूते: प्रसवानन्तरं जाते ज्वर-ग्रहण्यादिरोगसमूहे। সূতিকা-রোগ, গ্রহণী প্রভৃতি। निदानं—"मिथ्योपचारात् संक्लेशाद्विषमाजीर्णसेवनात्। सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणाश्च ते॥" लक्षण—"अङ्गमर्द्दो ज्वर: कास: पिपासा गुरुगात्रता। शोथ: शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम्॥"

सूतिकावास:। पुं। सूतिकागारे। शब्दकल्पे गृहीतस्तम्।

सूतिकाविनोदरस:। पुं। सूतिकारोगे रस:। पाठ:—"गन्धस्य भागो भवेदेको द्वौ भागौ मरिचस्य च। पिप्पल्याश्च त्रिभाग: स्याद्दशभागश्च रोमकम्। जातीकोषस्य भागौ द्वौ द्वौ भागौ तुल्यकस्य च। सिन्धुवारजलेनैव मर्द्दयेदेकयामत:। मधुना सह भोक्तव्य: सूतिकातङ्कनाशन:॥" [illegible] ১ ভ. মরিচ ২ ভ. পিপুল ৩ ভ. সৈন্ধব ॥

ष. जैष्ठो २ ष. पूर्वे २ ष. एकत्र निशिन्दा-दग सह १ प्रहर माडिवे। भैष.।

सूतिकाषष्ठी। स्त्री। जातबालकस्य षष्ठदिने सूतिकागारे पूजनीयदेवीविशेषे। स्तिका षष्ठी। सूतिकाषष्ठीपूजा विष्णुधर्मोत्तरे। "सूतिकावास-निलया जन्मदा नाम देवता:। तासां यागनिमि-त्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता॥"

सूति(ती)गृहम्। क्ली। सूतिकाभवने। श.र.।

सूति[ती]मास:। पुं। प्रसवमासे, नवमे दशमे वा मासि। जटा.।

सूतुकाटम्। क्ली। गुड़त्वचि। दारुसिनि।

सूत्यरम्। क्ली। यज्ञगृहे। सुरापानस्थाने। श.च.।

सूत्या। स्त्री। सोमलतारसपाने। भ.।

सूत्रम्। क्ली। तन्तौ। सुता। अम.। शास्त्रादि-सूचनग्रन्थे। वैद्यके सूत्रचतुर्विधम्। यथा—प्रति-संस्कर्तृसूत्रम् एकीयसूत्रं शिष्यसूत्रं गुरुसूत्रमिति।

सूत्रकण्ठ:। पुं। नकुले। वनकपोते, पारावते। पायरा। खञ्जरीटे। खञ्जन पाखी। मे.।

सूत्रखण्डमोदक:। पुं। खण्डलड्डुकविशेषे। वै.निघ.।

सूत्रपुष्प:। पुं। कार्पासवृक्षे। त्रिका.।

सूत्रमध्यभू:। पुं। यक्षधूपे, कुन्दुरौ। श.च.।

सूत्रवर्त्ति:। स्त्री। सूत्रकृतवर्त्याम्। सुतार पलते। भा.म.ना.व चि.।

सूत्राङ्गम्। क्ली। उत्तमकांस्ये। वै.निघ.।

सूत्री (इन्)। पुं। काके। त्रिका.।

सूद:। पुं। लोध्रवृक्षे। मत्स्यपरिमाणे। एक पालि। त्रिका.। व्यञ्जने। अम.। त्रि। पाचके। अम.।

सूदज:। पुं। उपजिह्विकायाम्। आलुजिवि। वै.निघ.।

सूदशाला। स्त्री। पाकशालायाम्। राङ्गघर। है.च.।

सूदाध्यक्ष:। पुं। पाकशालाध्यक्षे, रसवत्यधि-कारिवैद्ये। है.च.। See पाकशाला।

सूनम्। क्ली। पुष्पे। प्रसवे। मे.।

सूना। स्त्री। अधोजिह्विकायाम्। आलुजिवि, गलार उंडि। "तस्या: सूना भवेद्दध:।" ज.द. २म.।

सूनु:। पुं। पुत्त्रे। पुत्रे। मे.। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। अम.।

सूप:। पुं। व्यञ्जने। तरकारि। भाजि। सूपे। शोल। द्विदलमांसमापादिपक्कः सूपाभिधायका:। रा.नि.व.२०। पक्वद्विदलव्यञ्जने। डालेर झोल। क्रिया यथा—द्विदलधान्यमूपे कर्णायै तदान्नं क्वथ-सर्पपतैलेन उद्दर्त्तनीयम्, अथ शुष्कीकृत्य त्वचा हीनं द्विदलं करीया तत्र सूप: पाच्य:। "यत्र द्विदलधान्यस्य सूप: कर्त्तव्यतां गत:। तदान्यं क्वथितरसतैलेनोद्वर्त्तयितव्य:। उपगृह्णादिभिकाभ्य त्वग्धौतं शुद्धदालिकाम्। शीतोदकेन मन्दाग्नौ पचेत् सूप: सकाञ्चन:। स लघु: कफविषघ्न: काम-श्वासनिकृन्तन:॥" द्रव्य.गु.। "दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रक-हिङ्गुभि:। संयुक्ता सूपनामा स्यात्......॥" भा.।

सूपकार:। पुं। पाचके। राँधुनि। यस्य लक्षणं यथा—"इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियपाचक:। शूरश्च कठिनश्चैव सूपकार: स उच्यते॥" नीति-शास्त्रम्।

सूपधूपनम्। क्ली। हिङ्गुनि। रा.नि.व.६।

सूपपर्णी। स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी। रा. नि.व.३।

सूपश्रेष्ठ:। पुं। मुद्गे। मुग। रा.नि.व.१६।

सूपाङ्गम्। क्ली। हिङ्गुनि। रा.नि.व.६।

सूप्य:। पुं। शिम्बिधान्ये। दाल, कलाइ। भा. पू.१भ.। स्त्री (प्या)। तुवर्याम्। अड़हर। मसूरे। वै.निघ.।

सूमम्। क्ली। क्षीरे। मे.। जले। श.र.।

सूर:। पुं। मसूरे। मसुरि। रा.नि.व.१६। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। अम.।

सूरकन्द:। पुं। सूरणकन्दे। ओल। रा.नि.व.७।

सूरण:। पुं। सूरणे। ओल। श.र.।

सूरणवटक:। पुं। सूरणकृतवटके। ओलेर बड़ा। यथा—'सूरणं खण्डश: कृत्वा स्वेदयित्वा च पेषयेत्। तस्मिंश्च लवणं हिङ्गु जीरकं वा मरी-चकं। मिश्रयित्वा वटकान् कृत्वा घृते तप्ते च पाच-

येत्। रुचिदा दीपनाः प्रोक्ता वात-दुर्नाम नाशनाः॥" वै.निघ.।

सूरसाधनः। पुं। सर्षपे। प.मु.।

सूरसाधनकः। पुं। सिन्धुवारवृक्षे। निशिन्दा गाछ। रा.नि.व.४।

सूरिः। स्त्री। भुजङ्गघातिनी-वृक्षे। राजसर्षपे।

सूरी। स्त्री। राजसर्षपे। र.मा.।

सूर्पः। पुं। द्रोणद्वयमाने। ६४ श.। "द्रोणाभ्यां सूर्पकुम्भौ च...।" प.प्र.१ख.। सूपे। वै.निघ.।

सूर्पपर्णी। स्त्री। मुद्गपर्णी-माषपर्ण्योः। मुगानी ও माषाणी। च.चि.१अ.ब्राह्मरसायने। रस.र. अश्वगन्धाद्यघृते।

सूर्य्यः। पुं। ताम्रे। তামা। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। मे.। र.सा.सं.अभ्रमारणे। सुवर्णे। सूर्य्यावर्त्तवृक्षे। হুড়হুড়িয়া। वै.निघ.।

सूर्य्यकान्तः। पुं। स्वनामख्यातमणौ, स्फटिकमणौ। আতস পাথর। तत्पर्य्यायाः,—सूर्य्यमणिः सूर्य्याश्मा दहनोपमः तपनमणिः तापनं रविकान्तः दीप्तोपलः अग्निगर्भः ज्वलनाश्मा अर्कोपलः। इत्यादि। गुणाः—उष्णो निर्मलः रसायनः वातश्लेष्मघ्नः पवित्रपूजनात् रवितुष्टिकारश्च। रा.नि.व.१३। पुष्पवृक्षविशेषे। সূর্য্যমণি ফুল। श.च.।

सूर्य्यकान्ता (न्तिः)। स्त्री। आदित्यपर्णी-नामौषधौ। See आदित्यपर्णी। पुष्पवृक्षविशेषे। সূর্য্যমণি ফুলের গাছ। श.र.।

सूर्य्यनामका। स्त्री। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे। হুড়হুড়ে। वै.निघ.। पुं। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। ज.द.।

सूर्य्यपत्रः। पुं। अर्कपत्रवृक्षे। ঈশের মূল। रा.नि.व.४। सं. नाराचघृततैले। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे। वै.निघ.।

सूर्य्यपर्णी। स्त्री। अर्कपत्रायाम्। माषाणी। रा.नि.व.२३।

सूर्य्यपर्य्यायनाम। क्ली। ताम्रे। वै.निघ.।

सूर्य्यपादः। पुं। सूर्य्यकिरणे। सूर्य्यकान्तमणौ। निम्बवृक्षे। वै.निघ.।

सूर्य्यपुष्पकः। पुं। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। वै.निघ.।

सूर्य्यप्रिया। स्त्री। पद्मिन्याम्। পদ্মের ঝাড়। वै.निघ.।

सूर्य्यभक्तः (क्ताः)। पुं। बन्धूकपुष्पवृक्षे। বাঁধুলি ফুলের গাছ। मे.। श.र.।

सूर्य्यभक्ता। स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। হুড়-হুড়িয়া। भा.म.३ख.अस्र.चि.।

सूर्य्यमणिः। पुं। (Hibiscus phoeniceus,) पुष्पवृक्षविशेषे। সূর্য্যমণি ফুলের গাছ। श.र.। सूर्य्यकान्तमणौ। हे.च.।

सूर्य्यमुखी। स्त्री। पुष्पवृक्षविशेषे। সূর্য্যমুখী ফুলের গাছ। भूरिप्र.।

सूर्य्यलता। स्त्री। आदित्यभक्तायां। रा.नि.व.४।

सूर्य्यवल्लभा। स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। হুড়-হুড়িয়া। रा.नि.व.४। पद्मिन्यां। वै.निघ.।

सूर्य्यवल्ली। स्त्री। क्षीरकाकोल्याम्। र.मा.।

सूर्य्यवृक्षः। पुं। अर्कवृक्षे। अर्कपुष्पिकायाम्। আকন্দ গাছ। वै.निघ. अर्कपुष्प्यां। ज.द.।

सूर्य्यसंज्ञम्। क्ली। ताम्रे। कुङ्कुमे। त्रिका.।

सूर्य्या। स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्। রাখাল-শশা। रा.नि.व.३।

सूर्य्याख्यः। पुं। सूर्य्यकान्तमणौ। वै.निघ.।

सूर्य्याङ्गम्। क्ली। ताम्रधातौ।

सूर्य्या(प)वर्त्तः। पुं। आदित्यभक्तायाम्। হুড়হুড়িয়া, শুল্টে। वै.निघ.२ग.भूतज्व.चि.। गजपिप्पल्याम्। प.मु.। तन्नामकशिरोरोगे। लक्षणं यथा—"सूर्य्योदयं या प्रतिमन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढ़ं। विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्य्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च। सर्व्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्य्यापवर्त्तं तमुदाहरन्ति॥" मा.नि.।

सूर्य्यावर्त्तरसः। पुं। श्वासाधिकारे रसः। रसः २ तो. गन्धकः १ तो. घृतकुमारीरसेन प्रहरं मर्द्दयेत्। पश्चात्तेन कल्केन शुद्धताम्रपत्रं १ तो. लेपयेत्। ततो बालुका-यन्त्रेण तत् ताम्रपत्रं दिनैकं पचेत्। भक्षणं २ र.। अनुपानम्—इन्द्र-वारुणीमूलं देवदारु त्रिकटु समभागचूर्णं। शर्करा-सहितं पश्चाद्भक्षयेत्। सा. कौ.।

सूर्य्यावर्त्ता। स्त्री। आदित्यभक्तायां। रा.नि.व.४।

सूर्य्याश्मा(न्)। पुं। सूर्य्यकान्तमणौ। हे.च।

सूर्य्याह्वम्। क्ली। ताम्रे। त्रिका.।

सूर्य्याह्वः (यः)। पुं। अर्कवृक्षे। रा.नि.व.१०। स्त्री (ह्वा)। महेन्द्रवारुणीलतायाम्। माकाल-गाछ। वै.निघ.।

सूर्य्योदयरसः। पुं। शिरोरोगाधिकारे रसः। पाठः—"मृतसूताभ्रकं लौहं गन्धं ताम्रम् मृतं समम्। भृङ्गीचौरैर्दिनं मर्द्यं भक्षयेन्नासमाबकम्॥" मधुना मर्दितं भक्षयेत्। र.सु.र.।

सूर्च्यः। पुं। माषे। श.र.।

सूषा। स्त्री। कासमर्दभेदे। वै.निघ.।

सूक्ष्मः (क्ष्मः)। पुं। रीठाकरञ्जवृक्षे। रीठा। श.र.। जीरकद्रुपे। पुगे। सुपारि। वै. निघ.। कतकवृक्षे। ह्रस्वप्लक्षवृक्षे। त्रि.। अतिक्षुद्रे।

सूक्ष्मकृष्णफला। स्त्री। क्षुद्रजम्बूवृक्षे। वन-जामेर गाछ। र.मा.।

सूक्ष्मघण्टिका। स्त्री। क्षुद्रशणपुष्पिकायाम्। शण गाछ। रा.नि.व.४।

सूक्ष्मजिह्वा। स्त्री। तालुन ऊर्द्ध्वदेशवर्त्ति क्षुद्र जिह्वायाम्। आलजिबि, शुन्डि। रा.नि.व.१८।

सूक्ष्मजीरकः। पुं। क्षुद्रजीरके।

सूक्ष्मतण्डुलः। पुं। खसखसक्षुपे। पोस्तेर गाछ। रा.नि.व.४। सर्ज्जरसे। धूनो। वै.निघ.। स्त्री (ला)। पिप्पल्याम्। रा.नि.व.६।

सूक्ष्मदलः। पुं। देवसर्षपे। रा.नि.व.९। स्त्री (ला)। दुरालभायाम्। रा.नि.व.४।

सूक्ष्मदारु। क्ली। सूक्ष्मकाष्ठफलके। त्रिका.।

सूक्ष्मपत्रः। पुं। रक्तेक्षौ। रक्त इक्षु। रा.नि.व.१४। वन-जीरके। वन-जीरा। धान्यके। धनिया। रा.नि.व.६। देवसर्षपे। रा.नि.व.९। दुरालभायाम्। माषक्षुपे। आदित्यपत्रक्षुपे। रा.नि.व.४। क्षुद्रबदरे। छोट कुल। रा.नि.व.११। कुकुरद्रुमे। कुकुरशोंका। वै.निघ.। बाबल-वृक्षे। बाबला गाछ। श.च.। वनबर्व्वरिकायाम्। वन बावुई। रा.नि.व.१०। क्ली। सुरपर्णे। रा.नि.व.१०।

सूक्ष्मपत्रकः। पुं। पर्पटके। क्षेत्पापड़ा। सुगन्धार्ज्जके। वै.निघ.।

सूक्ष्मपत्रा। स्त्री। वृद्धदारकविशेषे। छागल-बेंटे। रा.नि.व.३। क्षुद्रजम्बुाम्। वन जाम। भा.। शतमूल्याम्। शतमूली। जीरकीक्षुपे। बृहती। रा.नि.व.४। सूक्ष्मदुरालभायां। अपरा-जितायाम्। रक्तगन्धपुष्पयाम्। रक्तापराजिता। वै. निघ.। जीरकक्षुपे। क्षुद्रपोदक्याम्। वन पुँई। रा.नि.व.७। बलायां। बेड़ेला। ज.द.।

सूक्ष्मपत्रिका। स्त्री। क्षुद्रपोदक्याम्। छोट पुँई। रा.नि.व.७। शताह्वायाम्। शुल्फा। रा.नि.व.४। शतावर्य्यां। शतमूली। आकाशमांस्यां। सूक्ष्मजटामांसी। रा.नि.व.१२। दुरालभायाम्। लघुब्राह्म्याम्। रा.नि.व.४।५।

सूक्ष्मपत्री। स्त्री। आकाशमांस्याम्। सूक्ष्म जटा-मांसी। रा.नि.व.१२। शतावर्य्याम्। "सूक्ष्मपत्री शतावर्य्याम्।" रा.नि.व.१२।

सूक्ष्मपर्णी। स्त्री। क्षुद्रशणपुष्पिकायाम्। गन्ध शण। रा.नि.व.४। जीर्णफञ्जी। दन्त्यां। बृहती। रा.नि.व.४। (र्णी) रामदूत्याम्। श.च.।

सूक्ष्मपिण्डीतकः। पुं। क्षुद्र मदनवृक्षे। छोट मयना। वै.निघ.।

सूक्ष्मपिप्पली। स्त्री। वन-पिप्पल्याम्। रा.नि.व.६।

सूक्ष्मपुष्पा। स्त्री। शणपुष्पी। शण। रा.नि.व.४। (ष्पी) यवतिक्ता लतायाम्। रा.नि.व.३। शङ्खिन्यां। शेयाकाँचकी। वै.निघ.।

सूक्ष्मफलः। पुं। सूक्ष्मबदरे। भूकर्बुदारे। रा.नि.व.११। स्त्री (ला)। (Flacourtia cata-Phracta.) तालीशपत्रे, भूम्यामलक्यां। मे.। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। वड़ माल्‌काङ्‌नी। वै.निघ.।

सूक्ष्मबदरी। स्त्री। भूबदर्य्याम्। सेयाकुल। रा.नि.व.११।

सूक्ष्ममक्षिका। स्त्री। मशके। मशा, ड़ाँश। रा.नि.व.१९।

सूक्ष्ममूला। स्त्री। जयन्तीवृक्षे। जयन्ती गाछ। रा.नि.व.४। ब्राह्म्यां। वै.निघ.।

सूक्ष्मवल्ली। स्त्री। ताम्रवल्लीलतायाम्। सा मालवे ख्याता। जतुकालतायाम्। रा.नि.व.३। लघुकारवेल्लयाम्। छोट उच्छे। वै.निघ.।

सूक्ष्मवस्त्रम्। क्ली। अच्छावसने। मिहिकापड़। शब्दरत्ना.।

सूक्ष्मवीजः । पुं । खसखसे । পোস্তবীজ । रा.नि.व.४ ।

सूक्ष्मशरीरम् । क्ली । ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकं बुद्धिमनसी चेति सप्तदशावयवाः । वेदान्तसारः ।

सूक्ष्मशर्करा । स्त्री । बालुकायाम् । रा.नि.व.१४ ।

सूक्ष्मशाकः (खः) । पुं । जालवर्वूरके । रा.नि.व.८ ।

सूक्ष्मशालिः । पुं । सूक्ष्माकारशालिधान्यविशेषे, अग्रधान्ये । মিহিধান, সরুধান । तत्पर्य्यायौ—सूचिशालिः पावशालिः । गुणाः—सुमधुरः लघुः पित्तरक्तदाहहरः दीपनः पाचनः किञ्चिद्वातविकारकश्च । रा.नि.व.१६ ।

सूक्ष्मषट्चरणः । पुं । पक्ष्माश्रयीकृमिविशेषे । रा.नि.व.१९ ।

सूक्ष्मस्फोटः । पुं । विचर्चिकायाम् । চুলকনা । रा.नि.व.२० ।

सूक्ष्मा । स्त्री । सुपव्याम् । তালমূলী । पं.मु. । सूक्ष्मजटामांसी । वै.निघ. क्षुद्रैलायाम् । रा.नि.व.६ । बालुकायाम् । रा.नि.व.१४ । (स्त्री) करुणीपुष्पवृक्षे । करवीरुणीति कौङ्कणे प्रसिद्धा । रा.नि.व.१० । यूथिकायां । জুই । श.च. ।

सूक्ष्माम्लः । पुं । क्षुद्राम्ले । "कोलसूक्ष्माम्लकलशौ ।" वा.चि.१अ. ।

सूक्ष्माह्वा । स्त्री । महामेदायाम् । वै.निघ. ।

सूक्ष्मैला । स्त्री । (Elettaria cardamomum.) क्षुद्रैलायाम् । ছোট এলাচ, গুজরাটী এলাইচ । हिं छोटीएलाची । तें चिन्नयालकुलु, एलकय । गुणैः स्थूलैलासमा । प.मु. ।

सूक्ष्मौषधम् । क्ली । तैलादौ । चा. ।

सूकः । पुं । वायौ । पद्मे । कैरवे । उणा. ।

सूकण्डुः । स्त्री । कण्डूयने । श.र. ।

सूका(गा)लः । पुं । शृगाले । श.च. ।

सृक्कम् (णी) । क्ली, स्त्री । ओष्ठपार्श्वयोः । रा.नि.व.१८ । भ.टी.भ. ।

सूक्ता । स्त्री । मनस्तायां । মনস্তাপ । ज.द. ।

सूज(जि)काचारः । पुं । सर्ज्जिकाचारे । সাজিমাটী । भ.टी. र. ।

सृज्ञा । स्त्री । क्षाग्या । विश्वा. ।

सृणि(णी)का । स्त्री । लालायाम् । মুখের লালা । रा.नि.व.१८ ।

सृत्वा । स्त्री । वीसर्परोगे । हड्डौ । उणा. ।

सृदरः । पुं । सर्पे । उणा. ।

सृदाकुः । पुं । अग्नौ । वायौ । मृगे । उणा. ।

सृपाटिका (टी) । स्त्री । पक्षिचञ्चौ । मानविशेषे । वै.निघ. । सिद्धसं.भ. ।

सृमरः । पुं । मत्स्याकारमहाशूकरे । वै.निघ. । शरदि शङ्कल्यानिम्नसमेटे । तन्मांसं कषायरसं वातपित्तघ्नं गुरु शुक्रलञ्च । सु.सू.४६अ. ।

सृष्टः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । গাব গাছ । स्त्री (ष्टा) । रुद्रौषधे । वै.निघ. ।

सृष्टिः (ष्टी) (दा) । स्त्री । रुद्रौषधे । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । वै.निघ. ।

सृष्टिकृत् । पुं । पर्पटकक्षुपे । ক্ষেৎপাবড়া । वै.निघ. ।

सृष्टिप्रदा । स्त्री । गर्भदात्रीक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

सेकः । पुं । स्नेहादिभिर्नेत्रपरिषेके । নেত্রে তৈলাদি সেচন । तल्लक्षणं यथा—"सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्व्वस्मिन्नयने हितः । स सद्योऽपि भवेद्वाते पित्ते रक्ते च रोपणः । लेखनस्तु कफे कार्य्यः ...... । सेकस्तु दिवसे कार्य्यो रात्रौ चात्यन्तिके गदे ।" इति । भा. । वृक्षविशेषे । गुणाः—शीतलः श्रमसन्तापनः वातकफप्रद । वै.निघ. ।

सेका । स्त्री । श्यामालतायाम् । वै.निघ. ।

सेकिमम् । क्ली । मूलके । हे.च. ।

सेगुड़ी । स्त्री । क्षुद्रक्षुपविशेषे । गुणाः—कटुरुष्णा पृष्ठशूलगुल्मवातशूलघ्नी देहदार्ढ्यकरी च । वै.निघ. । See शिगड़ी ।

सेटुः । पुं । धवलवालुकामनाले । শ্বেত জনার । रा.नि.व.१६ । নাটার্ম । তরমুজ । हारा. ।

सेतुः (कः) । पुं । वरणवृक्षे । अम. । श.र. ।

सेतुभेदी (दिन्) । पुं । दन्तीवृक्षे । श.च. ।

सेतुवृक्षः । पुं । वरणवृक्षे । अम. ।

सेचम् । क्ली । सापी । सद्गणि । व्याक. ।

सेंधा । स्त्री । गर्भकण्टकी । गर्भाक ।

सेनिका । स्त्री । शतपुष्पायाम् । শুল্ফা इति लिङ्ग- निघ- ।

सेन्दिनी । स्त्री । स्वनामख्यातफलशाके । गुणाः —कटुका तिक्ता पाकाम्ला वातघ्नी पित्तकृत् पीन- सघ्नी दीपनी रुचिकृच्च । रा-नि-व-७ ।

सेन्दुः । पुं । क्षतापनहे । তরমুজ । त्रिका- ।

सेन्धा । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । भा- ।

सेफः । पुं । शेफसि । जटा- ।

सेफाली । स्त्री । सिन्धुवारवृक्षे । निशिन्दा गाछ । रा-नि-व-२३ । शेफालिकायाम् ।

सेमन्ती । स्त्री । पुष्पवृक्षभेदे । সেউতী ফুলের গাছ । शब्दकल्प-

सेमशः । पुं । मेषे । ভেড়া । त्रिका- ।

सेरीपूगम् । क्ली । महाराष्ट्रकर्णाटयोः सेरीति प्रसिद्धे पूगे । रा-नि-व-११ ।

सेलुः । पुं । बहुवारवृक्षे । বহুণ গাছ । र-मा- । बहुवारवृक्षे । চালতা গাছ । भ-द्विरूपको- ।

सेलकः । पुं । पीतरोम्णि । वै-निघ- ।

सेवम् (वि) । क्ली । काबेलदेशीय-तन्नामकफल- विशेषे । সেও ফল । हिं सेव । गुणाः—वात- पित्तघ्नं गुरु बृंहणं कफकरं रसे पाके च मधुरं शीतलं रुच्यं शुक्रदञ्च । भा-चा-व- । वात-पित्तहरं गुरु बृंहणं कफकरं रुच्यं पाके स्वादुरसं हिमञ्च । रा-नि-व-११ ।

सेषकालः (लुः) । पुं । दुग्धपेयावृक्षे । श-च- ।

सेवती (न्तिका, न्ती) । स्त्री । (Rosa alba or Chrysanthemum coronari- um. Syn. C. Roxburghii.) स्वनाम- ख्यातपुष्पवृक्षे । সেউতী গোলাপ । গুলদাউদী । हिं गुलचिनि । तें चामन्ती । ता- सामन्तिप्पु । तत्- पर्य्यायाः—शतपत्री तरुणी कर्णिका चारुकेशरा महा कुमारी गन्धाढ्या लघुपुष्पा अतिमञ्जुला । गुणाः—हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघुः दोष- त्रयासनिद्घ्नी तिक्ता कट्वी पाचनी च । भा- ।

सेयनमोदकः । पुं । वेसनमोदकाख्य-लड्डुक- भेदे । মতিচুর । মিহিদানা । गुणाः— लघवः शीताः बल्याः किञ्चिद्वातकराः विष्टम्भिनः ज्वरघ्नाः पित्तरक्तकफापहाः ।

सेवनी । स्त्री । शरीरावयवसंयोगविशेषे । শরীরের সেবনী স্থান । यथा—सेवन्यः सप्त तासां मस्तके पञ्च शेफसि एका जिह्वायामेका इति । ताः कदा- चिदपि न विध्येत् । "सेवन्यः सप्त तासान्तु भवेयुः पञ्च मस्तके । एका शेफसि जिह्वायामेका विध्येन्न ताः क्वचित् ॥" भा- । सु-शा-५म- ।

सेवाली । स्त्री । आकाशजटामांसी । স্বর্গজটা- মাংসী । वै-निघ- ।

सेविका । स्त्री । मिष्टान्नभेदे । সেওয়াক্তি । हिं सेवइ । यथा—"समितावर्त्तिकाः कृत्वा सुसूक्ष्मा यवसन्निभाः । शुष्काः क्षीरेण संसाध्या भोज्या घृत- समन्विताः ॥" गुणाः—"सेविका तर्पणी बल्या गुर्व्वी पित्तानिलापहा । ग्राहिणी सन्धिकृत् रुच्या तां खादेन्नातिमात्रया ॥" भा- ।

सेवितम् । क्ली । सेविफले । সেও ফল । रा- नि-व-११ ।

सेव्यम् । क्ली । उशीरे । लामज्जके । गन्धवेणा । ज-द- । प-मु- । वै-निघ-२य-सर्व्वज्वर-चि-सुदर्शनचूर्णे । चन्दनादितैले । च-द-छर्दि-चि- । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा-नि-व-११ । हिज्जलवृक्षे । হিজল গাছ । श- र- । स्त्री (व्या) । वन्दाकां । বান্দড়া । श-र- ।

सेहुण्डः (ण्डी) । पुं, स्त्री । (Euphorbia nerrifolia.) स्वनामख्यातवृक्षे । মনসা গাছ । हिं सेहुण्ड, थोकर, सिज् । बम्- निवडुङ्ग, थोर । तत्पर्य्यायाः—निस्त्रिंशपत्रिका नेवारिः महावृक्षः सिंहतुण्डः वज्रद्रुमः वज्री सुधा समन्तदुग्धा स्नुक् स्नुही गुडा । गुणाः—तीक्ष्णः दीपनः कटुकः गुरुः रेचनः शूलाध्मान-कफ-गुल्माष्ठीलोन्मादमोह- कुष्ठार्शः-शोथ मेदोश्मपाण्डुव्रण-शोथ ज्वर प्लीहा-वात- विष-दूषीविषघ्नः । तत्क्षीरं उष्णं स्निग्धं कटुकं लघु गुल्मकुष्ठोदर-दीर्घरोगिणां विरेकार्थे प्रशस्तं । तत्पत्रं तीक्ष्णं दीपनं लघु पाचनम् आध्मानाष्ठीला- गुल्मशूलशोथोदरघ्नञ्च । भा-पू-१भ-शा-व- ।

सैंहलम् । क्ली । सुवर्णपित्तले । त्वचि । वै-निघ- ।

सैंहली । स्त्री । स्वनामख्यात-पिप्पलीविशेषे । सं रानुपिप्पली । कं काडिपिप्पली । तत्पर्य्यायाः, —सर्पदण्डा सर्पाङ्गी मत्तभूमिका पार्व्वती शैलजा ताम्रा लम्बबीजा उत्कटा अद्रिजा सिंहलस्था जम्बदना जीवनेत्री जीवला जीवाला कुरङ्गी । गुणाः—कटुः उष्णा कृमिघ्नी दीपनी कफश्वास- वातव्याधिशमनी कोष्ठशोधनी च । रा-नि-व-६ ।

सैकतम् । क्ली । त्रिपुटे । वै.निघ. । [व.६ ।

सैकतेष्टम् । क्ली । आर्द्रके । आदा । रा.नि.

सैक्यम् । क्ली । शीतपित्तले । वै.निघ. ।

सैन्धवः । पुं, क्ली । सिन्धुदेशोत्थे स्वनामख्यात-खनिजलवणे । सैन्धव इति प्रायेण सर्व्वत्र प्रसि-द्धम् । সৈন্ধব লবণ । वम्. सैन्धे लोण । तत्-पर्य्यायाः,—शीतशीवं शीतशिवं शीतसिवं सितशिवं सितसिवं मणिमन्थं माणिमन्थं वशिरं माणिबन्धं सिन्धजं सिन्धूपलं सिन्धुदेशजं सिन्धुमन्थजं सिन्धुलवणं सिन्धूद्भवं सिन्धुसभवं शिवं नादेयं सिद्धं शिवात्मजं पथ्यं शुद्धं । गुणाः—एतल्लवणरसं मदुशीतवीर्य्य-त्वात् पित्तहरम् । सु.सू.४०अ. । हृद्यं चक्षुष्यं रुच्यं दीपनं त्रिदोषघ्नं पूतं व्रणविबन्धघ्नञ्च । श्वेतरक्तभेदेन रसवीर्य्यविपाकेषु गुणाढ्यं पूतनं शिवञ्च । रा.नि. व.६ । वा.सू.१५अ. ऊषकादिः । "कासीसद्वय सन्धवम् ।" लवणविशेषानुक्तौ सैन्धवं प्रयोज्यम् । पुं । घोटके । त्रिका. ।

सैन्धवादितैलम् । क्ली । भगन्दराधिकारे तैलम् । पाठः—"सैन्धवं चित्रकं दन्तीं पलाशञ्चेन्द्र-वारुणीं । गोमूत्रेऽष्टगुणे पश्चात् पाचयेदावशेष काम् । पचेत्तैलावशेषञ्च तेन लिम्पं भगन्दरम् ॥" তিলতৈল ৮ প. সৈন্ধব, চিতা, দন্তী, পলাশ-বীজ, রাখালশশার মূল প্রত্যেক ২ প. ২ তো. । পাকার্থ—গোমূত্র ১২৮ প. শে. ৩২প. । কল্কার্থ—জারিত ও পুটিত লৌহচূর্ণ ৮প. । अन्यत् यथा—चक्रमर्द्दकमूलस्य कल्कं कृत्वा विपाचयेत् । केशराजरसे तैलं कटुकं मृदु-नाग्निना । पाकशेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् । एतत्तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥" रस.र. ।

सन्धी । स्त्री । मद्यविशेषे । तालरसकृतमद्ये । वै.निघ. । गुणाः—शीता कषाया चस्ना पित्तहृत् वातदा च । रा.नि.व.१४ ।

सैमन्तिकम् । क्ली । सिन्दूरे । शब्दकल्पः ।

सैरिभः । पुं । महिषे । प.मु. ।

सैरी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गलि । प.मु. ।

सैरीयः (कः) । पुं । श्वेतझिण्ट्याम् । ঝাঁটি । श.र. । अम. । सु.सू.३८अ. । नीलझिण्ट्याम् । प.मु. ।

सैरीयकद्वयम् । क्ली । नीलपीतझिण्टीद्वये । सु.सू.३८अ. । चि.२५अ. ।

सैरेयः । पुं । श्वेतपुष्पझिण्ट्याम् । শ্বেতঝাঁটি । अ.मा. ।

सैरेयः(कः) । पुं । श्वेतझिण्ट्याम् । শ্বেত-ঝাঁটি । हिं कठसरैया । गुणाः—"सैरेयः कुष्ठ-वातास्त्र-कफ-कण्डू-विषापहः । तिक्तोष्णो मधुरोऽ-नम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ॥" भा. । सु.चि. २अ. । सौम्यकीटे । सू.कल्प.८अ. ।

सैर्य्यः । पुं । श्वेतझिण्टीक्षुपे । वै.निघ.२भ.वा. व्या.षड्शीतिगुग्गुलौ ।

सैर्य्यकः । पुं । सहचरे । শ্বেত ঝাঁটি । वा.सू. १५अ.आरग्वधादौ । "भूनिम्ब सैर्य्यक पटोल करञ्ज-युग्मम् ।"

सैर्य्यकयुग्मम् । क्ली । सहचरद्वये । एको रक्त-पुष्पः कुरवकाख्यः, अन्यः पीतपुष्पः कुरण्टकाख्य इति । वा.सू.१५अ.वरुणादिवर्गे । "वरुणसैर्य्यक-युग्मशतावरी ।"

सैवालम् । क्ली । जलनील्याम् । শেওলা । शब्दकल्पः ।

सैंह्लिकः । पुं । शिलारसे । सं. ।

सोनहः । पुं । लशुने । श.र. ।

सोन्मादः । त्रि । क्षिप्ते, उन्मत्ते । च.टी.भ. ।

सोभाञ्जनः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । च.टी.भ. ।

सोमम् । क्ली । काञ्जिके । वै.निघ. । रक्तचन्दने । वै.निघ.२.भ.वा.व्या.चि.स्वेदलेपे ।

सोमः । पुं । कर्पूरे । अम. । सोमरसे । जले । वानरे । मे. । अमृते । शब्दकल्पः । (Acid Sarcostemma. S. Viminalis or Sarcostemma brevistigma. Syn. Asclepias acida.) The moon plant. तन्नामकौषधिराजि । সোমলতা । हिं सोमलता । वम्. सोमवल्ली । तें टिगटसम्मु, पुंल्लीगी. तत्पर्य्यायाः,—सोमवल्ली सोमवल्लिका चन्द्रवल्लरी गुल्मवल्ली यज्ञवल्ली इन्दवल्ली इन्दुलेखा महागुल्मा यज्ञश्रेष्ठा धनुर्लता सोमाह्वा द्विजप्रिया सोमक्षीरा सोमा यज्ञाङ्गा रुद्रसंख्या । तस्य पत्राणि, पञ्चदश भवन्ति । तानि च शुक्लप्रतिपदचन्द्रकलावत् एके

जायन्त, कृष्णप्रतिपदश्च एकैकं पतन्ति। तदुक्तं—
सोमनामौषधिराजः पञ्चदशपर्णः, स सोम इव
क्षीयते वर्द्धते च।” च.चि.१अ.। स चतुर्विंशति-
विधः, तेषां सर्व्वेषामेव पत्राणि १५अ. सन्ति। ते
अंशुमान् घृतगन्धः, रजतप्रभः कदलीकन्दसकन्दः,
मुञ्जवान् लशुनपत्रः, चन्द्रमा कनकाभः जले जायते,
गरुड़ाहृतः श्वेताक्षप्रादिनिर्द्दोषवत् प्रचार्य्य
लम्बते। अन्ये सर्व्वे च सोमा विचित्रवर्द्धमानप्रवा-
चिविताः। सर्व्वे एव पञ्चदशदलाः क्षीरकन्दलता-
वन्तश्च। तेषां सर्व्वेषां जन्म महेन्द्रमलयश्रीपर्व्वतदेव-
गिरिहिमालयपारियात्रसह्यविन्ध्यादिषु। चन्द्रमा
सोमश्च सिन्धुनद्यां प्लवमानस्तते, मुञ्जवानंशुमांश्च तथा-
प्यधिगम्यते। तथा काश्मीरे क्षुद्रमानससरसि च
स्वैरं भ्रमन्तौ गायत्र्यात्रैष्टुभपाङ्क्तजागतशाक्वरा अधिगम्यन्ते। सु.चि.
२९अ.।

सोमकः। पुं। सोमरोगे। निदा.।

सोमखण्डा। स्त्री। सोमराज्यां। वै.निघ.।

सोमगन्धकम्। क्ली। रक्तोत्पले। वै.निघ.।

सोमगा। स्त्री। सोमराज्यां। वै.निघ.।

सोमघटि(टी)का। कुष्माण्डलतायाम्।
कुमड़ो गाछ। वै.निघ.।

सोमग्रहः। पुं। अवसर पदविशेषे। तेनायं
कथ्यते अल्पपानाद्यनः सोमपानस्य गार्ह मप्राप्य
मिते। म.द.५अ.।

सोमघृतम्। क्ली। गर्भोत्पादनघृते। श्वेत-
वत्सैककपिलाया गोः घृतं ८श.। काथार्थ—सिद्धा-
र्थकः वचा ब्राह्मी शङ्खपुष्पी पुनर्नवा श्वेतभूमि-
कुष्माण्डं त्रिफला कुष्ठं कटुकी वनकमूलं श्यामा-
लता यष्टीमधु क्षीरपुष्पी जातीपुष्पं वासापुष्पं
मञ्जिष्ठा देवदारु शुण्ठी पिप्पली मदराजः हरिद्रा
दारुहरिद्रा इन्द्रदारवं सुवर्चला दममूलम् अपा-
मार्गः अश्वगन्धा मत्रमुखी प्र. २ प.। माकार्थ—
जलं ६४ श. शि. १६ श.। अनुक्तकल्पितम्। श्वेत-
वत्सा एकवर्णा गाभीर घृत ८ श.। काथार्थ
—श्वेतसरिषा, वच, ब्राह्मीशाक, बेड़ेला,
पुनर्नवा, शुक्लभूमिकुष्माण्ड, त्रिफला, कुड़,
कटकी, अनन्तमूल, श्यामालता, यष्टिमधु, चोर-
हुली, जातीपुष्प, वासकपुष्प, मञ्जिष्ठा, देव-
दारु, शुण्ठी, पिपुल, सोमराज, हरिद्रा, दारु-
हरिद्रा, वृक्षशाक, हड़हड़िया, दशमूल,
आपाङ्, अश्वगन्धा, शङ्खमूली प्रत्येके २प.
जल ६४ श. शे. १६ श.। भा.को.। अन्यत्—
गव्यघृतं ४ प्र.। कल्कार्थ—श्वेतसर्षपः वचा ब्राह्मी
क्षीरपुष्पी पुनर्नवा क्षीरकाकोली कुष्ठं यष्टीमधु
कटुकी द्राक्षा गाम्भारीफलं पद्मकफल श्यामालता
अनन्ता हरिद्रा पाठा गुड़त्वक् देवदारु सौवर्चल-
लवणं मञ्जिष्ठा त्रिफला प्रियङ्गु वासापुष्पं गिरि-
मृत्तिका मिलितं १ प्र.। भैष.

सोमजम्। क्ली। दुग्धे। हे.च.।

सोमदा। स्त्री। गन्धर्व्याम्। शङ्खशटी। वै.
निघ.।

सोमनाथरसः। पुं। प्रमेहे, सोमरोगाधि-
कारे च रसविशेषे। अत्र रसगन्धादीनां प्रत्येकं
रसार्द्धमानं ग्राह्यम्। र.सा.सं.। पालिधारस-
शोधितहिङ्गुलोत्थपारदः आम्रकर्द्दरसशोधित-
गन्धकः प्र. २ तो. कज्जलिः कार्य्या। कन्यारस-
मर्द्दितलौहं ८ तो. अभ्रकं वङ्गं रौप्यं खर्परं स्वर्ण-
माक्षिकं सुवर्णं प्र. १ तो. कुमारीरसेन भेकपर्णी-
रसेन च. मर्द्दयेत् भावयेच्च। वटी गुञ्जाद्वयमिता।
पालिधारसे शोधित पारा २ तो. इन्दुर-
काणिपानारसे शोधित गन्धक २ तो. एकत्र
कज्जलि करत लौह ८तो. सह मिशाइया घृत-
कुमारीर रसे नाड़िते हइबे। अभ्र, वङ्ग,
रौप्य, खर्पर, स्वर्णमाक्षिक एवं स्वर्ण प्रत्येके
१ तो. समस्त एकत्र मिशाइया घृतकुमारीर ओ
थुलकुड़िर रसे भावना दिया २र. वटी
करिबे। भा.को.। भैष.।

सोमपत्रः। पुं। उलुपतृणे। उलू खड़। “दर्भः
पुरन्दरः प्रस्तः सोमपत्रः परात्प्रियः।” श.च.।

सोमपादपः। पुं। कायफलवृक्षे। वै.निघ.।

सोमप्रियम्। क्ली। कुमुदपुष्पे। वै.निघ.।

सोमबन्धुः। पुं। कुमुदे। श.र.।

सोममणिः। पुं। चन्द्रकान्तमणौ। भूरिप्र.।

सोमयोनिः। पुं। पीतचन्दनवृक्षे। “सुशीतलं
चन्दनं यत् तैलपर्णिकमुच्यते। तस्मिं तु तस्य
पर्य्यायौ सोमयोनि र्मिलीप्रयम्॥” श.र.।

सोमराजिका। स्त्री। सोमराज्याम्। श.र.।

सोमराजी। स्त्री। (Vernonia anthelmintica. Syn. Serratula anthelmintica.) स्वनामख्यातक्षुपे। सोमराज, हाकुच।

ऍं तुकाष,- कानिये जियोरित। मं वाउची। कं वाउचिगेहि। तैं सिप्पतोगे, तैलवधलिये। अम्. वांचघा, कालोजोरी। तत्पर्य्याया:,—सुवल्लि: सोमवल्लिका कालमेषी कृष्णफला वाकुची पूतिफली चन्द्रलेखा कृष्णा कुष्ठनाशिनी पूतिफला सुवल्ली सोमवल्ली कालमेशी वागुजी वाकुजी ऐन्दवी शूलोत्था क्रिमिघ्नी वेजानी सिता सितावरी चन्द्री सुप्रभा कुष्ठघ्नी चान्द्रीजी पूतिगन्धा वल्गुला चन्द्रराजी अवल्गुज: कान्तिदा अवल्गुजा। रा. नि.व.४। गुणा:—"वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी। विष्टम्भहृद्धिमा रुच्या सरा श्लेष्मास्रपित्तनुत्। रुक्षा हृद्या श्वास-कुष्ठ मेहज्वर-क्रिमिप्रणुत्॥ तत्फलं पित्तलं कुष्ठ-कफानिलहरं कटु। केश्यं त्वच्यं क्रिमि-श्वास कास-शोथाम-पाण्डुनुत्।"

सोमराट्। पुं। सोमराज्याम्। সোমরাজ।

सोमरोग:। पुं। स्त्रीणां मूत्रातिसारे। निदानादि—"स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोकाच्चापि श्रमादपि। अतीसारकयोगाद् वा गरयोगात्तथैव च। आप: सर्व्वशरीरस्था: क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च। तस्मात्ता: प्रच्युता: स्थानात् मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि॥" लक्षणं—"प्रसन्ना विमला: शीता निर्गन्धा नीरुज: सिता:। स्रवन्ति चातिमात्रं ता: सा न शक्नोति दुर्ब्बला। वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित्। शिर:शिथिलता तस्या मुखं तालु च शुष्यति॥ मूर्च्छा जृम्भा प्रलापश्च त्वग्रुक्षा चातिमात्रत:। भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च न तृप्तिं लभते सदा। सन्धारणाच्छरीरस्य सौम्याया: सोमसंज्ञिता:। तत: सोमक्षयात् स्त्रीणां सोमरोग इति स्मृत:।" इति। भा.। बहुमूत्ररोगे।

सोमलता। स्त्री। दिव्यौषधिविशेषे। সোম-লতা। See सोम:। गुडूच्याम्। ब्राह्मीक्षुपे। रा.नि.व.५।

सोमलतिका। स्त्री। सोमलतायाम् गुडूच्यां। रा.नि.व.३।

सोमवल्क:। पुं। कट्फलवृक्षे। কট্‌ফলের গাছ। र.मा.। करञ्जवृक्षे। করঞ্জ গাছ। जटा.। च.वि.८अ.। रीठाकरञ्जे। रा.नि.व.९। २३। श्वेत-खदिरे। अम.। वर्ब्बुरकवृक्षे। বাবলা গাছ। र.मा.। रा.नि.व.२३।

सोमवल्कल:। पुं। कट्फलवृक्षे। श्वेतखदिरे। वै.निघ.।

सोमवल्लरी। स्त्री। सोमलतायाम्। সোম-লতা। ब्राह्मीक्षुपे। सोमराज्याम्। वै.निघ.। मत्स्याक्ष्याम्। अम.। सोमलताभेदे भ.।

सोमवल्लिका। स्त्री। सोमलतायाम्। भ.। सोमराज्याम्। अम.।

सोमवल्ली। स्त्री। सुदर्शनायाम्। উরভি গুরতি, পদ্মগুলঞ্চ। लताकरञ्जे। ब्राह्म्याम्। ব্রহ্মী শাক। वाकुच्याम्। সোমরাজ। रा.नि.व. २३। सु.कल्प.१अ.। श्वेतखदिरे। गजपिप्पल्यां। वनकार्पासे। वै.निघ.। गुडूच्याम्। अम.। पाताल-गरुड़ीलतायाम्। পাতাল-গরুড়ী। रा.नि.व. २। सोमायाम्। সোমলতা। रा.नि.व.३। भ.। च.चि.८अ.। मण्डूक्यां। থুনকুড়ি। रा.नि.व.२३।

सोमवृक्ष:। पुं। कट्फलवृक्षे। र.मा.। श्वेत-खदिरे। रा.नि.व.८।

सोमशकला। स्त्री। शशाण्डुल्यां। रा.नि.व. ७। See शशाण्डुली।

सोमशल्य:। पुं। श्वेतखदिरे। रा.नि.व.८।

सोमसंज्ञम्। क्ली। कर्पूरे। र.मा.।

सोमसट्टक:। पुं। सट्टकभेदे। यथा—"दधि-वीजं त्रिनिष्कांश तस्मिन् त्रिंशा मरीचयो:। कृष्णाचित्रकयोश्चूर्णं क्षिप्त्वा भाण्डे सुघोलयेत्। वस्त्रपूते ततस्तस्मिन् वीजं दाड़िमजं क्षिपेत्। सोमसट्टकनामासौ वर्द्धमानगुणै: सम:॥" द्रव्य.गु.।

सोमसम्भवा। स्त्री। गम्भार्य्यां। वै.निघ.।

सोमसार:। पुं। श्वेतखदिरे। रा.नि.व.८।

सोमस्कन्ध:। पुं। श्वेतखदिरे। वै.निघ.।

सोमक्षीरा (री)। स्त्री। महासोमलतायाम्। रा.नि.व.३।

सोमा। स्त्री। लघुसोमलतायाम् रा.नि.व.३। ब्राह्म्याम्। ব্রহ্মী শাক। सोमवल्के। কট্‌ফল। सु.सू.३९अ.। गुडूच्यां। सोमराज्यां। সোমরাজ। शुक्लाभ्रे। শ্বেত অভ্র। वै.निघ.।

सोमाख्यम्। क्ली। रक्तकैरवे। রক্তকুমুদ। र.मा.।

सोमार्द्धी (र्द्धा)। स्त्री। महासोमलतायाम्। रा.नि.व.३।

सोमालः। त्रि। सुकुमारे। हारा.।

सोमोद्भवः। पुं। हस्तिनि। वै.निघ.।

सोरकम्। क्ली। सत्वारभेदे। সোরা ইতি ভাষা। चक्रि. (गन्धद्रावके)।

सोहरा। स्त्री। সোরা ইতি ख्याते पदार्थे। भैष.प्लीहचि.महाशङ्खद्रावके।

सौकरी। स्त्री। वाराहीकन्दे। वै.निघ.।

सौक्लिकेयः। पुं। तदाख्य-विषभेदे।

सौख्यम्। क्ली। आरोग्ये। सुखे। हे.च.।

सौगन्ध्यम्। क्ली। कत्तृणे। গন্ধ খড়। सुगन्धतृणे। রামকর্পূর। "सौगन्धिकञ्च सौगन्ध्यं रामकर्पूरके तृणे।" श.र.। त्रि। शुभगन्धे।

सौगन्धकपत्रकः। पुं। श्वेतार्के। শ্বেত-তুলসীবিশেষ। वै.निघ.।

सौगन्धिकम्। क्ली। माणिक्यभेदे। रा.नि.व.१३। पद्मरागे। मे.। नीलोत्पले। নীলশুন্দি। रा.नि.व.१०। सु.सू.३८अ.ड.। रक्तकमले। লাল পদ্ম। च.सू.४२अ.। त्रिसुगन्धे, त्वगेलापत्रेषु। वै.निघ.२भ.मधूच्छिष्टचि.दाड़िम्बाद्यके। सौवर्चललवणे। সচল নুন। वै.निघ.श्लो.चि.भल्लातकलेहे। रोहिषतृणे। रामकर्पूरे। अम.। कह्लारे। শ্বেত কহ্লার। अम.। रत्न.र.विष चि.। गन्धतृणे। अम.। च.सू.३अ.। पुं। गन्धके। रा.नि.व.१३। महातर-गन्धके। च.द.राजय.चि. रसेन्द्रगुटिकायाम्। च.सू.३अ.। कफजक्रिमिविशेषे। च.वि.७अ.। स्त्री (का)। पद्मभेदे। শুন্দী। शब्दरत्न। गन्धतृणे। भैष.ना.व्र.चि.कुष्ठीकाद्यतैले। वनल-नूने। च.द.ना.व्र. चि.। त्रि। क्लीवभेदे। "यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः। स योनिशेफः-सौगन्धमाघ्राय लभते बलम्॥"

सौगन्धिपत्रकः। पुं। श्वेतार्के। वै.निघ.।

सौण्डी। स्त्री। पिप्पल्याम्। श.च.।

सौधः। पुं, क्ली। रौप्ये। रा.नि.व.१३। राजभवने। अम.। पुं। शुक्लखड़िकायाम्। কুড়খড়ি। रा.नि.व.१४। स्त्री (धा)। चुडीहवे। वनमालिङ्गे। च.द.यन्त्रिरो.चि.।

सौधभूषणम्। क्ली। सुर्द्धे। চূণ। वै.निघ.।

सौपर्णम्। क्ली। मरकतमणौ। रा.नि.व.१३। शुण्ठ्याम्। रा.नि.व.६। स्त्री (र्णी)। वराटकी-लतायाम्। আড়াশঙ্কড়ী। रा.नि.व.३। नकुल.१६अ.।

सौभद्रेयः। पुं। विभीतकवृक्षे। বহেড়া গাছ। श.र.।

सौभाग्यम्। क्ली। सिन्दूरे। टङ्कणे। সোহাগা। रा.नि.व.६।१३। भैष.ज्व चि सौभाग्यवटी।

सौभाग्यचिन्तामणिः। पुं। विषमज्वरे औषधम्। रसगन्धकहिङ्गुलजैपालबीजकानि क्रमवृद्धा नेतव्यानि, अथ दन्तीमूलरसेन पिष्ट्वा मुद्गप्रमाणा वटी कार्या। अनुपानं शर्करा। मा.को.।

सौभाग्यमण्डनम्। क्ली। हरिताले। वै.निघ.।

सौभाग्यशुण्ठी। स्त्री। सूतिकायां मोदकौषधे। यथा—কেশুর, পানিফল, পদ্মবীজ, মুতা, জীরা, কৃষ্ণজীরা, জায়ফল, জয়িত্রী, লবঙ্গ, শৈলজ, নাগেশ্বর, তেজপত্র, গুড়ত্বক্, শঠী, ধাইফুল, এলাইচ, শুলফা, ধনিয়া, গজপিপুল, মরিচ, কাঁকড়াশৃঙ্গী, ভূমিকুষ্মাণ্ড এবং শতমূলী প্রত্যেক ৪ তো. লৌহ ৮ তো. অভ্র ৮ তো. শুণ্ঠিচূর্ণ ১ শ. মিছরি ৩০ প. ঘৃত ১ শ. গব্যদুগ্ধ ৮ শ.। মাত্রা ১ তোলা পর্যন্ত। द्वितीया यथा— ত্রিফলা, ত্রিকটু, কৃষ্ণজীরা, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ, নাগেশ্বর, মুতা, জয়িত্রী, জায়ফল, ধনে, লবঙ্গ, শুলফা, নালুকা, মদনাফল, যমানী, বনযমানী, ধাইফুল, শতমূলী, তালমূলী, লোধ, গজপিপুল, পিয়ালবীজ, গুলঞ্চ, কর্পূর, চন্দন, রক্তচন্দন প্রত্যেকের চূর্ণ ২ তো. শুঁটচূর্ণ ৪ শ. ঘৃত ১ শ. দুগ্ধ ৮ শ. চিনি ৫ শ. একত্র পাক করিবে। অনুপান ছাগ-দুগ্ধ। १म पाठः— "कशेरुशृङ्गाटवराटमुस्तं द्विजीरकं जातिफलं सकोषम्। लवङ्गशैलेयकनागपुष्पं पत्रं वराङ्गं शटि धातकी च। एला शताह्वा धनिकेभपिप्पली तथौषधं शृङ्गिवरी विदारी। लौहाभ्रकं तत्र पलप्रमाणं प्रत्येकमेषामिह कर्षयुग्मम्। महौषधात् चूर्णपलानि चाष्टौ त्रिंशत्पलान्यत्र सिता विधेया। पलानि चाष्टावपि सर्पिषश्च प्रस्थद्वयं क्षीरमिह प्रयुक्तम्। पचेद्विधिज्ञः

परमादरेण...।" शा.कौ.। द्वितीयस्याः पर्याः —त्रिफला त्रिकटु कारमीरकं गुडत्वक् तेजपत्रम् एला नागकेसरपुष्पं मुस्ता जयित्री जातीफलं धान्यकं लवङ्गं शताह्वा नलुका मदनफलं यमानीद्वयं धातकी शतावरी तालमूली रोध्रं गज-पिप्पली पियालवीज गुडूची कर्पूरं चन्दनं रक्त-चन्दनं प्र. चूर्ण २ तो, शुण्ठीचूर्ण ४ श. घृतं १श. दुग्धं ८ श. शर्करा ५श.। अनु. छागदुग्धम्। भैष.

सौभाञ्जन। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। সজিনা গাছ। च टी.भ.।

सौभिचः। पुं। बालस्य शूलरोगभेदे। लक्षणं —"गुरुभिः खादितैर्नित्यं तथा लेहातियोगतः। सौभिची जायतेऽस्य श्याम विड् वैगलचितः॥" अ.द.४३प.।

सौमनस(स्य)फलम्। क्ली। जातीफले। वै निघ.।

सौमनसा (स्या)। स्त्री। जातीपत्र्याम्। জয়িত্রী। रा.नि.व.१२।

सौमनस्यफला। स्त्री। महाजातिपुष्पवृक्षे। মালতীফুলের গাছ। वै.निघ.।

सौमनस्यायनी। स्त्री। मालतीपुष्पकलिकायाम्। त्रिका.। च.चि.८म.।

सौमिलम्। क्ली। ग्रन्थिपर्णभेदे। গেঁঠেলা-বিশেষ। वै.निघ.।

सौमेरवम् (रुकम्)। क्ली। सुवर्णे। স্বর্ণ। रा.नि.व.१३।

सौम्यः। पुं। उदुम्बरवृक्षे। যজ্ঞডুমুরের গাছ। रा.नि.व.११। सुगन्धार्जके। সুগন্ধ শ্বেত-তুলসী। मर्यरासके। क्ली। श्वेतरक्तकमले। दुग्धे। वै. निघ.।

सौम्यगन्धा (न्धी)। स्त्री। शतपत्र्याम्। সেউতী। रा.नि.व.१०।

सौम्यगन्धिकम्। क्ली। श्वेतरक्तकमले। वै. निघ.।

सौम्यज्वरः। पुं। ज्वरभेदे। लक्षणं—"वातपित्तात्मकः शीतमुष्णं वातकफात्मकः। इच्छत्युभयमेतत्तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षणः॥" च.सू.३म.।

सौम्यधातुः। पुं। कफे। रा.नि.व.२१।

सौम्यलता। स्त्री। ब्राह्म्याम्। ব্রাহ্মী শাক।

सौम्या। स्त्री। शालपर्ण्याम्। শালপানি। रा.नि.व ४। वै.निघ.२भ.कल्याणघृते। महेन्द्रवारुण्याम्। মাকাল লতা। रा.नि.व.३। वै.निघ. वा.व्या.चि.लघुनारायणतैले। गुञ्जायाम्। কুঁচ। महाज्योतिष्मती-लतायाम्। বড় লতাফট্‌কী। रुद्रजटायाम्। रा.नि.व.३। महिषवल्ल्याम्। লঘু সোমলতা। स्वर्णजीवन्त्याम्। रा.नि.व.३।२२। ब्राह्म्याम्। ব্রহ্মীশাক। रा.नि.व.५।२२। शट्याम्। শটী। वल्लीयष्टिमधु। লতাযষ্টিমধু। रा.नि. व ६। नीलदूर्वायाम्। नागवल्ल्याम्। পাণ গাছ। गुडूच्याम्। वै.निघ.। मल्लिकायां। মল্লিকাগাছ। रा.नि.व.१०। मौक्तिके।

सौरः (जः) (भः)। पुं। तुम्बुरुफलवृक्षे। তাম্বুল-ফলের গাছ। रा.नि.व.११। क्ली। (रं) कुङ्कुमे। त्रिका.। धान्यके। वै.निघ.। चोलनामक-गन्धद्रव्ये। रा.नि.व.३।

सौरभेयी। स्त्री। गव्याम्। गन्धरलायाम्।

सौरवनजः। पुं। तुम्बुरुवृक्षे। তাম্বুল-ফলের গাছ। रा.नि.व.११।

सौरसः। पुं। रक्तजक्रिमिभेदे। च.वि.७प.। तुम्बुरुवृक्षे। তাম্বুল ফলের গাছ। वै.निघ.।

सौराष्ट्रः। पुं। कुन्दुरुके। शल्लकीनिर्यासे। গাঁদাই আঠা। रा.नि.व.१२। क्ली। कांस्ये। रा.नि.व.१३। स्त्री (ष्ट्रा)। स्वनामख्यातमृत्तिकायाम्। গোপাতি মাটী। रा.नि.व.१३।

सौराष्ट्रकम्। क्ली। पञ्चलौहे। हे.च.। कांस्यधातौ। प.मु.।

सौराष्ट्रमृत्तिका। स्त्री। सौराष्ट्र्याम्। तुवर्याम्। পঙ্কপর্পটী। रा.नि.व.१३।

सौराष्ट्रसम्भूता। स्त्री। फटिकारिकायाम्। ফটকিরি। वै.निघ.।

सौराष्ट्रिकम्। क्ली। विषभेदे श.र.। कांस्यधातौ। वै.निघ.।

सौराष्ट्री। स्त्री सौराष्ट्रदेशे प्रसिद्धायां स्वनामख्यात-सुगन्धमृत्तिकायाम्। সৌরাষ্ট্রদেশীয় সুগন্ধ মৃত্তিকা। सं तुवरी। फं तुरनियसम्। वम्.सौरष्टो-

मातौ। तत्पर्य्यायाः,—तुवरी काङ्क्षी पार्व्वती कालिका काशी सती सौराष्ट्रमृत्तिका सौराष्ट्रमृत्स्ना पर्पटी। गुणाः—तिक्ता कटुका कषाया अम्ला लेखनी चक्षुष्या व्रणरोपणी छर्द्दि-पित्तसन्तापघ्नी च। रा.नि.व.१३। सा च स्फटिकातुल्यगुणा। भा.पू.१भ.उ.रसव.। कफपित्तशीर्षपर्वघ्नी। राज.। सु.चि.१९अ.। तदभावे पङ्कपर्पटी ग्राह्या। भा.म.४भ.उ.द.चि.। वै.निघ.२भ.अर्शःचि.भल्लातकादिलौहे। गोपीचन्दने। তিলক-মাটী। वै.निघ.।

सौरिः। पुं। असनवृक्षे। আসন্ গাছ। रा.नि.व.९। स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। হুড়হুড়িয়া। रा.नि.व.४।

सौरिकः। पुं। भल्लातकवृक्षे। ভেলা গাছ। वै.निघ.।

सौरिरत्नम्। क्ली। नीलमणौ। रा.नि.व.१३।

सौरी। स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। হুড়হুড়িয়া। पुं (री[इन्])। भल्लातके। वै.निघ.।

सौरीयकम्। क्ली। तन्नामकत्वक्सारनिर्यासविषे। सु.कल्प.२अ.। See त्वक्सारविषम्।

सौरेयः (कः)। पुं। शुक्लपुष्पझिण्टीयाम्। শ্বেত ঝাঁটী। हिं कटसरैया। गुणाः—"सौरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः। तिक्तोष्णो मधुरो दन्त्यः सुस्निग्धः केशरञ्जनः॥" भा.।

सौल्विकः। पुं। ताम्रकुट्टके। अ.टी.।

सौवर्चलम्। क्ली। Sachal salt. तद्देशज-लवणे। সচল লবণ। हिं सोंचरकोड़ा। च.द.अ.शा.चि.। सोहारलवण। भा.म.४भ.योनिरो.चि.। सौवर्चल इति महाराष्ट्रादौ। तत्पर्य्यायाः,—अक्षं रुचकं कृष्णलवणं दुर्गन्धं शूलनाशनम् तिलकं हृद्यगन्धं रुच्यं कौद्रविकम्। गुणाः—लघु क्षारं कटु उष्णं गुल्म क्रिमिघ्नम् ऊर्द्ध्ववातामशूल-विबन्धारोचकहरञ्च। रा.नि.व.६। अग्निकरं कटु उष्णं विशदं लघु। मद.। विबन्धानाहशूलघ्नम् उद्गारशोधकञ्च। भा.। रुचिकरं वीर्य्योष्णं दर्पट कटु गुल्मघ्नं शूलघ्नं किञ्चित्पित्तकरं लघुपाकञ्च। राज.। सज्जिक्षारे। সাজিমাটী। अम.।

सौवर्णभेदिनी। स्त्री। प्रियङ्गौ। श.मा.।

सौवर्णिका। स्त्री। असाध्यलूताविशेषे। सु.कल्प.८अ.।

सौविदः (दल्लः)। पुं। अन्तःपुरिकाया रक्षके। कञ्चुकी। अम.।

सौवीरम्। क्ली। बदरे। बृहद्बदरे। বড় কুল। र.मा. काञ्जिके। কাঁজি। प.मु.। काञ्जिक-भेदे। च.द.क्रिमि.चि.। स्रोतोऽञ्जने। अम.। सौवीराञ्जने। নীলাঞ্জন, নীল সুর্মা। र.ना.। एतच्छोधनं वराटकवत्। र.सा.सं.। रसाञ्जने। रसाञ्जनशोधने न्यम्।

सौवीरकम्। क्ली। यवगोधूमकृतकाञ्जिके। যব ও গমের কাঁজি। "निस्तुषपक्वयवैः संहितमम्लम्।" शार्ङ्ग.। निस्तुषयवकाञ्जिके। যবের কাঁজি। च.। तत्पर्य्यायाः,—सुवीराम्लं यवोत्थं गोधूमसम्भवं यवाम्लजं तुषोत्थं तुषोदकम्। गुणाः—"सौवीरन्तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतः। गोधूमैरपि सौवीरमाचार्य्यैः कैश्चिदूचिरे। सौवीरन्तु ग्रहण्यर्शःकफघ्नं भेदि दीपनम्। उदावर्त्ताङ्ग-मर्द्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते॥" भा.। अम्लरसं केश्यं शिरोरोगघ्नं जराहरं शैथिल्यनाशनं बलकरं सन्तर्पणञ्च। रा.नि.व.१५। See तुषाम्बु। "सौवीरकं सुवीराम्लं ज्ञेयं गोधूमसाधितम्। निस्तुषैस्तु यवैः केचित् प्राहुः सौवीरकं बुधाः॥ यवैस्तु निस्तुषैः पक्वैः सौवीरं साधितं क्वचित्। यथादृष्टगुणं तोयम् दापयन्ति चिकित्सकाः॥ घनात्यये तथा ग्रीष्मे सन्धानं षड्दिनं भवेत्। हेमन्ते शिशिरे स्थाप्यं भिषक् दृषदि तेन वै। प्रावृड्वसन्ते सन्धानं भवेदष्टदिनेन वै॥" तोड.। सौवीराञ्जने। तच्च नीलाभम्, নীলসুর্মা इति लोके। प.मु.।

सौवीरकः। पुं। बदरवृक्षे। বড় পাটনাই কুলগাছ। रा.नि.व.११।

सौवीरजम्। क्ली। नीलाञ्जने। নীল সুর্মা। वै.निघ.।

सौवीरबदरम्। क्ली। बदरफलविशेषे। নারকুলে, পাটনাই মিষ্ট বড় কুল। गुणाः—शीतलं भेदनं गुरु शुक्रलं बृंहणं पित्तदाहरक्तक्षततृष्णावातघ्नञ्च। म.द.व.६।

सौवीरसारम्। क्ली। स्रोतोऽञ्जने। রক্তাঞ্জন। रा.नि.व.१३।

सौवीरा। स्त्री। चीरकाकोल्याम्। क्षीर-काँकला। वै.निघ.।

सौवीराञ्जनम्। क्ली। स्वनामख्याताञ्जन-विशेषे। सुवीरानामनदीभवाञ्जने। नीलाञ्जन, नील सुर्मा। तत्पर्य्यायाः,—पार्व्वतेयम् अञ्जनं यामुनं लघु नादेयं मेचकं स्रोतोजं दुष्पदं नीलं सुवीरजं नीलाञ्जनं चक्षुष्यं वारिसम्भव कपोतकं। रा.नि.व.१३। लक्षणं—"वल्मीकशिखराकारं भङ्गे नीलोत्पलद्युति। सौवीराञ्जनमित्याहुरायुर्वेदविदो जनाः।" च.द.नस्यरोगे। गुणाः—शीतलं तीक्ष्णं स्वादु लेखनं कटु चक्षुष्यं तिक्तं ग्राहकं मधुरं स्निग्धं हिक्काक्षयपित्तविषकफघ्नं नेत्रदोषहरं वातघ्नं श्रमहरं रक्तपित्तघ्नञ्च। वै.निघ.। शीतलं कटु तिक्तं कषायं चक्षुष्यं रसायनं कफ वात विषघ्नञ्च। रा.नि.व १३।

सौवीरिका। स्त्री। क्षुद्रबदरीभेदे। मद.व.६।

सौसुरादः। पुं। पुरीषजक्रमौ। च.वि.७अ.।

सौहित्यम्। क्ली। तृप्तौ। अम.। यावता-हारेण कुक्षेरप्रपीड़नादिकं भवेत् तावदाहारे। च.सू.१५अ.।

स्कन्दः। पुं। शरीरे। त्रिका.। पारदे। रा. नि.व १३। स्कन्दग्रहे। अा.स.४अ.बालचि.।

स्कन्दग्रहः। पुं। तन्नामकबालग्रहविशेषे। तदा-विष्टस्य लक्षणं—"शूनाक्षः क्षतजसगन्धिकः स्तन-द्विड् वक्रास्यो हत चलितैकपक्षनेत्रः। उद्विग्नः सुललितचक्षुरल्परोदी स्कन्दार्त्तो भवति च गाढ़-मुष्टिवर्चाः॥" सु.उ.२७अ.। तदुत्पत्तिः यथा—"स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा। बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः॥" सु.उ. २७अ.

स्कन्द(न्ध)तरुः। पुं। नारिकेलवृक्षे। नारि-केल गाछ। रा नि.व.११।

स्कन्दनम्। क्ली। रेचने। त्रिका.। शोषणे। व्याक.।

स्कन्दसखा। पुं। स्कन्दापस्मारे। सु.उ.२७अ.।

स्कन्दांशकः। पुं। पारदे। रा.नि.व.१३।

स्कन्दापस्मारः। पुं। बालग्रहविशेषे। लक्षणं यथा—"निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेत् ससंज्ञः संरब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव। विण्मूत्रे सृजति विनद्य जृम्भमाणः फेनं वा सृजति च तत्सखाभिपन्नः॥" सु.उ.२७अ.। "स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्निना-ग्निसमद्युतिः। स च स्कन्दसखा नाम विशाख इति चोच्यते॥" सु.उ.२७अ.।

स्कन्धः। पुं। शरीरावयवविशेषे। काँध। रा. नि.व.१८। तरोर्मूलादिशाखापर्य्यन्तभागे। गाछेर गुँड़ि। अम.। शरीरे। मे.।

स्कन्धजः। पुं। शल्लक्यादौ। "पर्व्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः शल्लकीमुखाः।" हे.च.। वटवृक्षे। मद.व.५।

स्कन्धदेशः। पुं। हस्तिस्कन्धे। स्कन्धप्रदेशे। काँध। अम.।

स्कन्धफलः। पुं। नारिकेलवृक्षे। रा.नि.व.१०। उदुम्बरवृक्षे। यज्ञडुमुर। श.च.। स्त्री (ला)। खर्ज्जूरवृक्षे। भा.।

स्कन्धबन्धना। स्त्री। मधुरिकायाम्।

स्कन्धमल्लकः। पुं। कङ्कपक्षिणि। काँक-पाखी। हे.च.।

स्कन्धरुहः। पुं। वटवृक्षे। वटगाछ। रा.नि. व.११।

स्कन्धरोगः। पुं। अंसजाते अववाहुकादौ। मा.नि।

स्कन्धवन्दना। स्त्री। मधुरिकायां। মৌরী। श.च.।

स्कन्धशृङ्गः। पुं। महिषे। शब्दकल्पः।

स्कन्धा। स्त्री। शाखायां। लतायां। शब्दकल्पः। श्यामालतायाम्।

स्कन्धी (न्)। पुं। वृक्षे। र.मा.।

स्कन्नः। त्रि। सुते। अम.। वा.उ.२६अ.।

स्कोटिका। स्त्री। हापुत्रिकायां, खञ्जनिका-याम्। त्रिका.।

स्तनः। पुं। कुचे। तत्पर्य्यायाः,—कुचः कुचः उरोजः वक्षोजः पयोधरः वक्षोरुहः उरसिजः। रा. नि.व.१८। तन्नामकमर्मस्थाने। सु.शा.६अ.।

स्तनकीलः। पुं। स्तनविद्रधौ। च.द.स्त्रीरो.चि.।

स्तननम्। क्ली। कुन्थने। मे.।

स्तनन्धयः। पुं। स्तनपायिशिशौ। रा.नि.व.

१८। स्त्री (पा, यी)। स्तनपायिबालिकायाम्। रा. नि.व.१८।

स्तनपायिका। स्त्री। बालिकायाम्। रा. नि.व.१८।

स्तनपीड़ा। स्त्री। स्तनरोगे। निदा.।

स्तनमुखम्। क्ली, पुं। चूचके। रा.नि.व.१८।

स्तनमूलम्। क्ली। स्तनमूलगत मर्म्मभेदे।

स्तनयित्नुः। पुं। मुस्तके। मृत्यौ। अम.। रोगे। हे.च.। मेघे।

स्तनरोगः। पुं। स्त्रीणां स्तनजव्याधौ। स्तन रोग। सम्प्राप्तिः—"सक्षीरौ व्याप्यदुग्धौ वा दोषः प्राप्य स्तनौ स्त्रियाः। रक्तं मांसञ्च सदूष्य स्तन रोगाय कल्पते। यावन्तो गतयो दैव कारणैः सम्भवन्ति हि। तावन्तः स्तनरोगाः स्युः स्त्रीणां तैरेव हेतुभिः। धमन्यः संवृतद्वाराः कन्यानां स्तनसाश्रिताः तासामेव दोषाभिसरणात्तासां न भवन्ति स्तनामयाः तासामेव प्रजातानां गर्भिणीनान्तु ताः पुनः। स्वभावादेव विवृता जायन्ते सम्भवन्त्यतः॥" सु.नि. १२च.।

स्तनरोहितः। पुं। तन्नामक-सन्धिस्थाने। तस्य स्थानं स्तनचूचकयोरूर्द्धम् उभयतो द्व्यङ्गुल-भागे। सु.शा.।

स्तनविद्रधिः। पुं। स्तनोपरिजातस्फोटके। ঠুনকো বা মাইয়ের উপর ফোঁড়া। हे.च.। रस.र.स्तनरो.चि.।

स्तनवृन्तः } पुं, स्त्री। चूचके। স্তনের বোঁটা।
स्तनशिखा } हे.च.।

स्तनव्रणः। पुं। स्तनोपरिजात-व्रणे। रस.र. स्तनरो.चि.।

स्तनशोषः। पुं। स्तनशुष्कतारोगविशेषे। च. द.स्त्रीरो चि.।

स्तनसम्पत्। स्त्री। प्रशस्तोत्कृष्टस्तने। लक्षणं यथा—नात्यूर्द्ध्वौ नातिलम्बौ नातिकृशौ नातिपीनौ युक्तपिप्पलकौ सुखप्रपाणौ चेति। च.शा.८च.।

स्तनाग्रम्। क्ली। स्तनवृन्ते, चूचके।

स्तनान्तरम्। क्ली। हृदये। हे.च.। भावि-वैधव्यसूचकहृदयस्थचिह्नविशेषे। शब्दमाला।

स्तनितफलः } पुं। उदुम्बरवृक्षे। যজ্ঞডুমুর
स्तनितोद्भवः } গাছ। विकङ्कतवृक्षे। বঁইচী গাছ। रा नि.व.११।

स्तन्यम्। क्ली। दुग्धे। रा.नि.व.१५। तदुक्तं —"रसप्रसादो मधुरः पक्वाहारनिमित्तजः। कृत्स्ना-द्देहात् स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते॥" "आहार-रसयोनित्वादेवं स्तन्यमपि स्त्रियाः। तदेवापत्य-संस्पर्शात् दर्शनात् स्मरणादपि। ग्रहणाच्च शरीरस्य शुक्रवत् सम्प्रवर्त्तते। स्नेहोनिरन्तरस्तत्र प्रस्रवे हेतुरुच्यते॥" तत् शुद्धं दुष्टञ्च—तयोः परीक्षा यथा—"नीरे स्तन्यं यदैकीभ्यात् चविवर्णमतन्तु-मत्। पाण्डुरं तनु शीतञ्च तद्दुग्धं शुद्धमादिशेत्। कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम्। पित्ता-दम्लञ्च कटुकं राज्योऽम्भसि तु पीतिकाः। कफ-दुष्टन्तु तत्तोये निमज्जति च पिच्छिलम्। द्वन्द्वजन्तु द्विलिङ्गं स्यात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्॥" तन्नाश-कारणं—"अशान्त्वल्पात् भयाच्छोकात् क्रोधा-दत्ययतर्पणात्। स्त्रीणां स्तन्यम् भवेत् स्वल्पम् गर्भान्तरविधारणात्॥" भा.।

स्तन्यजननः। त्रि। स्तनदुग्धवर्द्धके। च.सू.४।

स्तन्यशोधनः। त्रि। स्तन्यदोषहरे। सु.।

स्तन्यसम्पत्। क्ली। प्रशस्तस्तन्ये। तच्च प्रकृति-वर्णरसगन्धयुक्तं भवेत्। च.शा.८अ.।

स्तन्या। स्त्री। कलम्बीशाके। प मु.।

स्तब्धः। त्रि। दृढ़े। स्थिरे। व्याक.।

स्तब्धता। स्त्री। दृढ़तायां। दार्ढ्ये। मा.नि।

स्तब्धरोमा (मन्)। पुं। शूकरे। अम.।

स्तभः। पुं। छागे। श.र.।

स्तम्बः। पुं। रोहितकवृक्षे। রয়না গাছ। प्रकाण्डहीन-तरुमात्रे। अम.। तृणादीनां गुच्छे। आमरः।

स्तम्बकः। पुं। चणकवृक्षे। হেঁচেতা। वै. निघ.।

स्तम्बकरिः। पुं। धान्ये। अम.। धान्यजाते। श.र.।

स्तम्बेरमः। पुं। हस्तिनि। प.मु.।

स्तम्भः। पुं। स्तब्धतायाम्। कायजड़तायाम्। अम.भ.। मा.नि.। "निद्रानाशः श्रमः भ्रमः।"

स्तम्भकः । पुं । रक्तपीले । शूनथाराणी । वै.निघ. ।

स्तम्भनम् । क्ली । विष्टम्भभावे । वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । सु.सू.२२ष. ।

स्तम्भनीक्रिया । स्त्री । शिरावेधव्रणमुखस्रावघर्षणादिना स्रावनिवारणकार्य्ये । च.द.शिराव्यधचि. ।

स्तवक(काख्य)कन्दः (का:) । पुं । गुलुञ्च कन्दे । रा.नि.व.७ ।

स्तवकफलः । पुं । तेजोवत्याम् । তেজফল, তাম্বুল । वै.निघ. ।

स्तवकमञ्जरी । स्त्री । भगोतवृत्ते । वै.निघ. ।

स्तवकशालिनी । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । घृतकुमारी । प.मु. ।

स्तवकाख्यः । पुं । स्तवके, गुच्छे ।

स्तिमितः । त्रि । स्थिरे । मन्दे । मा.ज्व.नि. ।

स्तीरम् । क्ली । वङ्गे । वै.निघ. ।

स्तीर्व्विः । पुं । रुधिरे । तृणजातौ । उणा. ।

स्तुटिः । पुं । अरंडानरविन्दि । वै.निघ. ।

स्तुत्या । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये । तुवर्य्याम् । रा.नि.व.१२ ।

स्तुनकः । पुं । छागे । ছাগল । श.च. ।

स्तुभः । पुं । छागे । च.टी.भ. । स्त्री । छाग्यां । छागी । भा. ।

स्तूपः । पुं । एकत्र सञ्चिते पदार्थे, राशौ ।

स्तूपकः । पुं । वटकादिमत्स्यद्रव्य । वै.निघ. ।

स्तेमः । पुं । आर्द्रीभावे । अम. ।

स्तेयफलः । पुं । तेजःफले । তেজবল ।

स्तेयी (इन्) । पुं । वनमूषिके । वै.निघ. ।

स्तैमित्यम् । क्ली । आर्द्रतायां । अङ्गानामार्द्रपटावगुण्ठितत्वे इव भावे । "स्तैमित्यं स्तिमितोवेगः ।" मा.नि. । भा.म.१भ. ज्वे आमज्व चि. । जड़तायाम् । रा.नि.व.२० ।

स्तोकः (कः) । पुं । चातकपक्षिणि । रा.नि.व १९ । अम. । रक्तपीले । थुन थाराणी । (कः) वत्सनाभविषे । वै.निघ. ।

स्तोमम् । क्ली । शिरसि । मस्तके । शब्दकल्पः ।

स्त्यानः । त्रि । आर्द्रे । मा.कुष्ठचि. । स्निग्धे । घनीभूते । क्ली । आलस्ये । विश्व. । मे. ।

स्त्येनः । पुं । अमृते । उणा. ।

स्त्री । स्त्री । नार्य्याम् । মেয়েমানুষ । वयोभेदेन तासां बालादि यथा—"बालेति गीयते नारी यावत् षोड़शवत्सरा । तस्मात् परन्तु तरुणी यावत् स्यात् त्रिंशतं भवेत् ॥ तत ऊर्द्धं भवेत् प्रौढ़ा यावत् पञ्चाशतम् पुनः । वृद्धा ततः परं ज्ञेया सा रतोत्सववर्जिता । "पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तसप्ततितः पुमान् । द्वावेतौ न प्रसूयेते प्रसूयेते व्यतिक्रमात् ॥" राज.५प. । स्त्रीसंसर्गगुणाः स्त्रीसंसर्गशब्दे द्रष्टव्याः ।

स्त्रीचित्तहारी (इन्) । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । विश्व. ।

स्त्रीचिह्नम् । क्ली । योनौ । जटा. ।

स्त्रीदुग्धम् । क्ली । नारीदुग्धे । See नारीदुग्धम् ।

स्त्रीधर्म्मः । पुं । स्त्रीरजसि । है.च. ।

स्त्रीधर्म्मिणी । स्त्री । रजस्वलायाम् । अम. ।

स्त्रीनवनीतम् । क्ली । मानुषीस्तन्यजातनवनीते । गुणाः—रुच्यं लघुपाकं चक्षुष्यं सर्व्वरोगघ्नं दीपनं विषघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

स्त्रीनिरीक्षणदोहदः । पुं । तिलकपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

स्त्रीपुंसलक्षणा । स्त्री । षीटायाम् स्त्रियि । अम. ।

स्त्रीप्रियः । पुं । आम्रवृक्षे । त्रिका. ।

स्त्रीबीजः । पुं । श्यामाधान्ये । শ্যামা ঘাস । वै.निघ. ।

स्त्रीसलापद्मा । स्त्री । दुग्धपद्मायाम् । रा.नि.व.५ ।

स्त्रीमुखमधुदोहदः । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

स्त्रीरञ्जनम् । क्ली । ताम्बूले । शब्दकल्पः ।

स्त्रीरोगः । पुं । विंशतिविधयोनिरोगे । See योनिव्यापत् ।

स्त्रीसंसर्गः । पुं । स्त्रीसेवायां । गुणाः—"बाला

स प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणधारिणी। पीड़ां करोति हृदत्तं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥" राज.५५.।

स्त्रीमुखः। पुं। शिग्रुवृक्षे। सजिना गाछ। वै.निघ.।

स्थगिका (बन्धः)। स्त्री। अङ्गुष्ठाङ्गुलिशिश्नाग्रेषु व्रणबन्धनभेदे। ताम्बूलकरङ्काकारबन्ध इति डल्लणः। सु.सू.१८प.। लक्षणं—"स्थगिका स्थगिकाकारां मेढ्राङ्गुष्ठाङ्गुल्यादिषु तां। यथालमौषधैः पूर्वां कल्पयेत् सुसमाहितः ॥" इति। सु.चि १८अ.ड.।

स्थगु। क्ली। कुब्जभावे। कुँज। शब्दकल्प.।

स्थपनी। स्त्री। भ्रूमध्यस्थमर्मसन्धि। सु.शा.३६अ.। See चतुर्विधमर्म।

स्थपुटम्। त्रि। विषमोन्नते। तारा.।

स्थलकन्दः। पुं। आरण्यशूरणे। बन ओल। र.मा.।

स्थलकमलम्। क्ली। स्थलपद्मे। स्थलपद्म। गुणाः—शीतलं कटु तिक्तं कषायं कफवातघ्नम् मूत्रकृच्छ्राश्मशूलश्वासकासविषघ्नञ्च। रा.नि.व.१०।

स्थलकुमुदः। पुं। श्वेतकरवीरवृक्षे। श्वेत-करवीर गाछ। रा.नि.व.१०।

स्थलजा। स्त्री। वल्लीयष्टिमधुनि। वै.निघ.।

स्थलतण्डुलगन्धः। पुं। पक्षिराजशालौ। पक्षिराज धान। रा.नि.व.१६।

स्थलपद्म (क)म्। क्ली। स्वनामख्यातपुष्पविशेषे। स्थलपद्म। हिं बेटतामर। तैं स्थलपद्मने-पुष्पम्। तत्पर्य्यायाः,—छत्रपत्रं तमालकं हस्ति-क्षत। तच्चतुर्विधं—"चतुर्धा स्थलपद्मानि सेवन्ती गुलदावदी। नेवाली च गुलावश्च वकुलश्च कदम्बकः॥" गुणाः—"पद्मानुगा कटुस्तिक्ता कषाया कफवातजित्। मूत्रकृच्छ्राश्मशूलघ्नी श्वास कास विषापहा॥" भा.।

स्थलपद्मः (कः)। मानके। मानकचु। र.मा.।

स्थलपद्मिनी (द्मो)। स्त्री। स्थलपद्म-वृक्षे। स्थलपद्मेर गाछ। तत्पर्य्यायाः,—पद्माह्वा चारटी पद्मचारिणी: अव्यथा अम्बुरुहा लक्ष्मी: श्रेष्ठा सुपुष्करा रम्या पद्मावती अतिचरा स्थलरुहा पुष्करिणी पुष्करपर्णिका पुष्करनाड़ी। गुणाः,—शीता तिक्ता शीता रक्तपित्तदाहनिर्हरणताली-सारघ्नी च। रा.नि.व.।

स्थलपिण्डा। स्त्री। पिण्डखर्जूरिकायाम्। वै.निघ.।

स्थलपुष्पा। स्त्री। भेण्डकवृक्षे। रा.नि व.५।

स्थ(स्थू)लभण्टा (को)। स्त्री। वृन्ताकायां। विकृति। वै निघ.। मद.।

स्थ(स्थू)लमञ्जरी। स्त्री। अपामार्गे। र.मा.।

स्थलमर्कटः। पुं। करमर्द्दकवृक्षे। वै.निघ.।

स्थ(स्थू)लरुहा। स्त्री। स्थलनलिन्याम्। रा.नि.व.५। वै.निघ.।

स्थलशृङ्गाटः (कः)। पुं। क्षुद्रगोक्षुरे। छोट गोखरी। रा.नि.व.४। गोक्षुरे। र.मा.।

स्थला (ली)। स्त्री। जलशून्याकृत्रिमभूमौ। अ.टी.भ.।

स्थलेरुहा। स्त्री। गृहकुमार्य्यां। घृतकुमारी। रा.नि.व.५। दग्धावृक्षे। कुकरौंधे कीड़ाये ज्याला। रा.नि.व.८। सितपाटलावृक्षे। श्वेत पारुल।

स्थलेशयः। पुं। क्रोड़-रुरु-कुरङ्गादौ। तन्मांसं रुच्यं गुणकरम्। रा.नि.व.१७।

स्थविका। स्त्री। मक्षिकाभेदे। सु.कल्प.८अ.।

स्थविरम्। क्ली। शैलेये। शैलज। रा.नि.व.१२। वा.चि.३अ.। पुं। वृद्धे। रा.नि.व.१८। कदम्बवृक्षे। वै निघ.। वृद्धदारके। बीजताड़क। "मूलं स्थविरस्य शिंशपा चेभिः।" भा.म.३भ. क्षुद्ररो. व्यङ्गव्यङ्गचि। स्त्री (रा)। महाश्रावणिकायाम्। रा.नि.व.५। वृद्धायाम्। रा.नि.व.१८।

स्थविरदारु। क्ली। वृद्धदारुणि। बीजताड़क। "स्थविरदारुरास्नाः समाः।" भा.म.१भ.सन्निकज्व.चि.।

स्थाणुः। पुं। जीवके। शब्दकल्प.। "जीवको जीवनी जीवी निधिः स्थाणुः प्रकीर्त्तितः।"

स्थाणुकर्णी। स्त्री। महेन्द्रवारुणीलतायाम्। बड़ माकाल। रा नि.व.३।

स्थाणुरोगः। पुं। अश्वस्य पादरोगविशेषे। लक्षणं—"प्रावृट्काले व्रणो यस्य जङ्घायामुपजायते। स्थाणुरोगः स विज्ञेयः दुष्टशोणितसम्भवः॥", ज.द.३१अ.।

स्थानकर्म्म्। क्ली। आम्रवाल्लि। ई.च.। फेगी। शब्दकल्प॰।

स्थानचञ्चला। स्त्री। बर्बरीवृचे। श.च.।

स्थानभ्रंश:। पु। कर्कटे। मत्स्ये। कच्छपे। मकरे। वै.निघ.।

स्थापना। स्त्री। समर्थनायाम्। "प्रतिज्ञाया एव हेतुसिद्धदृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापनायाम्। पूर्व्वं हि प्रतिज्ञा पश्चात् स्थापना॥" च.वि.८ष।

स्थाप(यि)नी। स्त्री। पाठायाम्। आकनादि। रा.नि.व.६।

स्थालम्। क्ली। सुवर्णादिपात्रे। थाल। अम.।

स्थालिका। स्त्री। सदाख्य-मच्चिकाविशेषे। सु.कल्प.८ष।

स्थालिकास्थि। क्ली। अर्व्वुदाकारास्थिनि। तानि द्विसप्ततिसंख्याकानि। च.शा.।

स्थालिद्रुम:। पु। नन्दीवृचे। तूणगाछ। वै. निघ.।

स्थालिपर्णी। स्त्री। आरण्यमुद्गायां। वै.निघ.।

स्थाली। स्त्री। सङ्कीर्णमुख-पात्रविशेषे। थलि। हण्डिकायाम्। अम.। रक्तपाटलवृचे। रक्तपुष्प-पारुल गाछ। मे.।

स्थालीपक्कम्। क्ली। स्थालीपाचितान्नादौ। शब्दकल्प:।

स्थालीपाक:। पुं। मारणपाकानन्तरं लौहस्य स्थाल्यां पाकविधौ। लौहद्विगुणत्रिफलया षोडश-गुणनीरादष्टावशेषक्वाथं कृत्वा लौहमालोड्य स्थाली मध्ये रसशोषणपर्य्यन्तं पचेत। तथा हस्तिकर्ण-पलाशशतावरीभृङ्गराजकेशराजानाम् एकस्य वा स्वरसेन, अभावे लौहसमांना त्रिफलामष्टगुणतोये निःक्वाथ्य पादशेषक्वाथेन स्थालीपाकं कुर्य्यात्। त्रिफलाया: पुन: स्वरसलाभेऽपि स्वरसो न ग्राह्य इति ज्ञेयम्। र.सा.सं.।

स्थालीवृच:। पु। अश्वत्थविशेषे। गय। अश्वथ। हिं वेलियापीपर। गुणा:—स्वादु: कटु: तिक्त: तुवर उष्ण: कटुपाकरस: ग्राही विष-पित्त-कफा-स्रव:। भा.।

स्थावर:। त्रि। स्थितिशीले। पुं। नन्दीवृचे। व.निघ.।

स्थावरविषम्। क्ली। कन्द-मूल खनिजादि-विषेषु। तेषु नागोयशृङ्गी नाम विषभेदौ श्रेष्ठौ। नागो देहकरे श्रेष्ठ: लौहे चैवोग्रशृङ्गक:।" रा. नि.व.६। दार्व्विक-वत्सनाभ-सैकत-मस्तुक-सुमाक-सार्षपकोर्मशृङ्गीकालकूटदर्दुरहालाहलयमदंष्ट्रमेष-शृङ्गीहारिद्रकर्कटरक्तशृङ्गीग्रन्थिककेशराणीति। र. सा.सं.। "विषन्तु गरल: च्वेडस्तस्य भेदाननुदाहरे। वत्सनाभ: सहारिद्र: सक्तुकश्च प्रदीपन:। सौरा-ष्ट्रिक: शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च। हालाहलो ब्रह्मपुत्री विषभेदा अमी नव॥" भा.पू.१भ.। एतदङ्गगुणा:—"लिप्तेन गलगण्डाद्या वातरोगा: प्रयान्ति च।" चर्क.चि.। अन्यच्च स्थावरविषाणि समासेन पञ्चपञ्चाशत्। तानि च मूलपत्रफल-निर्य्यास-चीर-धातु-कन्दाश्रयत्वाद् दशभेदानि। तत्र मूलविषाणि अष्ट, पत्रविषाणि पञ्च, फलविषाणि द्वादश, पुष्पविषाणि पञ्च, त्वक्सार-निर्य्यास-विषाणि सप्त, चीरविषाणि त्रीणि, धातुविषे द्वे, कन्दविषाणि च त्रयोदशेति पञ्चपञ्चाशत्। गुणादि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यम्। सु.कल्प.१ष.।

स्थावरादि:। क्ली। वत्सनाभविषे। रा.नि.व.६।

स्थिक:। पुं। कटिप्रोथे, स्फिचायाम्। पोंछा, फिक्। श.र.।

स्थिति:। स्त्री। आयुर्वेदनिश्चये। च.द.।

स्थिर:। पुं। धववृचे। धाओया गाछ। भा.। वृचसामान्ये। विका.। त्रि। कठिने। निश्चले। वात मल-स्तम्भकारिणि द्रव्ये॥ "स्थिरो वात-मलस्तम्भी सरस्तेषां प्रवर्त्तक:।" धरणि:।

स्थिरक:। पुं। शाकवृचे। शेगुन गाछ। वै.निघ.।

स्थिरकुसुम:। पु। बकुलवृचे। रा.नि.व.१०।

स्थिरगन्ध:। पुं। स्वर्णचम्पकवृचे। रा.नि.व. १०। स्त्री (न्धा)। पाटलवृचे। श्वेतकेतकीवृचे। रा.नि.व.१०।

स्थिरच्छद: (दा)। पुं, स्त्री। भूर्जवृचे। र.मा.।

स्थिरच्छाय:। पु। वटादौ, छायातरौ। त्रिका.।

स्थिरजिह्व:। पुं। मत्स्ये। हे.च.।

स्थिरजीविका (ता)। स्त्री। शाल्मलीवृचे। श.मा.।

स्थिरदंष्ट्रः । पुं । सर्पे । श. ।
स्थिरपत्रः । पुं । हिन्तालवृक्षे । हेंतालगाछ । रा.नि.व.९ । मदातालि । वै.निघ. ।
स्थिरपुष्पः । पुं । चम्पकवृक्षे । वकुलवृक्षे । तिलकपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।
स्थिरपुष्पी (इन्) । पुं । तिलक-पुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।
स्थिरफला । स्त्री । कुष्माण्डीलतायाम् । कुमड़ालता । वै.निघ. ।
स्थिरसुप्ता । स्त्री । रक्तकुमल्ये । वै.निघ. ।
स्थिरयोनिः । पुं । छायावृक्षे । शब्दकल्प. ।
स्थिररङ्गा । स्त्री । नील्याम् । नील गाछ । रा.नि.व.४ ।
स्थिररागा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । दारुहरिद्रा । रा.नि.व.६ ।
स्थिरराष्ट्रः । पुं । माषपर्ण्याम् । माषाणि । वै.निघ. ।
स्थिरशाल्मली । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । शिमुल । वै.निघ. ।
स्थिरसाधनकः । पुं । सिन्दुवारवृक्षे । निशिन्दा गाछ । रा.नि.व.४ ।
स्थिरसारः । पुं । शाकवृक्षे । शेगुन गाछ ।
स्थिरा । स्त्री । शालपर्ण्याम् । शालपानि । रा.नि.व.४१२२ । "सारिवातिविषे स्थिरा ।" च.द. ज्व.चि.पिप्पल्याद्यघृते । च.सू.४च.सन्धाने, वयःस्थापने च । काकोल्याम् । काँकुला । "वृहती कलशी स्थिरा ।" भा. । शाल्मलीवृक्षे । शिमुल-गाछ । श.च. । वनमुद्गे, माषपर्ण्याम् । माषाणी । आखुकर्णीलतायां । मूषाणीलता । वै.निघ. ।
स्थिराङ्घ्रिः (पः) । पुं । तालवृक्षे । हिन्तालवृक्षे । वै.निघ. । रा.नि.व.९ ।
स्थिरादिः । पुं । स्वल्पपञ्चमूल्याम् । च.द.परिभाषायां ।
स्थिराद्वयम् । स्त्री । शालपर्णी-पृश्निपर्ण्योः । शालपानि ओ चाकुलिया । "स्थिरे द्वे ।" वा.गृ. १६अ.पद्मकादौ ।
स्थिरायुः । पुं । शाल्मलिवृक्षे । शिमुल गाछ । अम. ।

स्थूरः । पुं । वृषे । वृषा. । मनुष्ये । व्याक. ।
स्थूलः । पुं । पनसवृक्षे । काँठाल गाछ । रा.नि.व.११ । तूदवृक्षे । तुँत गाछ । भा. । प्रियङ्गु-नामकधान्ये । रा.नि.व.१६ । स्थौ । वै.निघ. । वि । पीने । अम. ।
स्थूलकः । पुं । तृणविशेषे । उलू । "मूत्रयः स्थूलको दर्भो कुशाख्य सरस्वदः ।" र.मा. ।
स्थूलकङ्गुः । पुं । वरकधान्ये । कांगिनीधान्य । रा.नि.व.१६ । अ.म. । See प्रियङ्गुकः, कङ्गुः ।
स्थूलकणा । स्त्री । स्थूलजीरके । रा.नि.व.६ । See स्थूलजीरकः ।
स्थूलकण्टकः । पुं । आलवर्वूरके । रा.नि.व.८ । See आलवर्वुरकः ।
स्थूलकण्टकिका । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । श.च. ।
स्थूलकण्टफलः । पुं । पनसवृक्षे । वै.निघ. ।
स्थूलकण्टा (की) (ण्टी) । स्त्री । वृहत्याम् । रा.नि.व.४ ।
स्थूलकन्दः (कः) । पुं । रक्तलशुने । लाल रसुन । रा.नि.व.७ । शूरणे । वनशूरणे । वै.निघ. । हस्तिकन्दे । माणकन्दे । मान कचु । मुखालौ । थाम आलु । रा.नि.व.७ २३ ।
स्थूलका । स्त्री । आम्रहरिद्रायां । वै.निघ. ।
स्थूलकुमुदः । पुं । श्वेतकरवीरे । वै.निघ. ।
स्थूलग्रन्थिः । स्त्री । महाभरीवचायाम । महाभरी वच । वै.निघ. ।
स्थूलचुञ्चुः । पुं । महाचुञ्चुपे । चेंचटो शाक । रा.नि.व.४ ।
स्थूलचम्पकः । पुं । श्वेतचम्पके । वै.निघ. ।
स्थूलजीरकः । पुं । जीरकभेदे । मोटा काल जीरा । हि मगरेला । तत्पर्यायाः,—स्थूलकणा दिव्या उपकुञ्चिका काला पृथुः पृथुिका पृथ्वी मनोज्ञा जारणी जीर्णा तरणः सुपवी कारवी । वै.निघ.२अ.यष्टयो.चि. जातीफलाद्यचूर्णे । गुणाः—कटुः तिक्त उष्णः वातघ्नः श्लेष्माध्मानहर. बलीर्य-कृमिघ्नः दीपनः । रा.नि.व.६ ।
स्थूलतण्डुलः । पुं । स्थूलशालौ । मोटा टेरन-खिड धान । रा.नि.व.१६ । प.मु. ।

स्थूलतालः। पुं। हिन्तालि। হেঁতাল। रा. नि.व.९।

स्थूलतिक्ता। स्त्री। दार्व्व्याम्। দারুহরিদ্রা। वै.निघ.।

स्थूलतिन्दुकः। पुं। काकतिन्दुके। মাকড়া-গাব। वै.निघ.।

स्थूलत्वचा। स्त्री। काश्मर्य्याम्। গাগার গাছ। रा.नि.व.९।

स्थूलदण्डः। पुं। देवनाले। মহানল। रा. नि.व.८

स्थूलदर्भः। पुं। मुञ्जतृणे। মুঁজ। रा.नि.व.८।

स्थूलदला। स्त्री। गृहकन्यायाम्। ঘৃতকুমারী। रा.नि.व.५।

स्थूलनालः। पुं। देवनाले। বড় নল। रा. नि.व.८।

स्थूलनासः (सिकः)। पुं। शूकरे। हे.च.। त्रिका.।

स्थूलनिम्बुः (कः)। पुं। महानिम्बुवृक्षे। वै.निघ.।

स्थूलनीलः। पुं। श्येनपक्षे। বাজ। वै.निघ.।

स्थूलपटः। पुं। कार्पासे। श.र.।

स्थूलपट्टाकः। पुं। स्थूलवस्त्रे। श.र.।

स्थूलपत्रः। पुं। दमनकवृक्षे। দনা। रा.नि. व.१०। सप्तपर्णवृक्षे। ছাতিম গাছ। वै.निघ.।

स्थूलपर्णी। स्त्री। सप्तपर्णवृक्षे। ছাতিম গাছ। वै.निघ.।

स्थूलपादः। पुं। गजे। त्रि। श्लीपदरोगिणि। वै.निघ.।

स्थूलपुष्पः। पुं। वकवृक्षे। বকফুলের গাছ। र. मा.। प.मु.। झुण्टुक्षुपे। रा. नि.व.५। स्त्री (ष्पा)। पार्व्वतीयापराजितायाम्, आस्फोतायाम्। হাপর-মালী। र.मा.।

स्थूलपुष्पी। स्त्री। यवतिक्तालतायाम्। रा. नि.व.२१।

स्थूलप्रियङ्गुः। स्त्री। वरकाख्यधान्ये। কামিনী-ধান। वै.निघ.।

स्थूलफलः। पुं। शाल्मलिवृक्षे। रा.नि.व.८। महानिम्बूवृक्षे। বড় নেবুর গাছ। वै.निघ.।

स्थूलफला। स्त्री। शणपुष्प्याम्। শণ। रा नि.व.४। शाल्मलीवृक्षे। শিমুল গাছ। रक्तफल-वृक्षे। वै.निघ.।

स्थूलभण्टाकी। स्त्री। महावृहतीक्षुपे। বড়-বৃহতী। मद.व.१।

स्थूलमरिचम्। क्ली। कक्कोलके। কক্কোল। रा नि.व.१२।

स्थूलमूल(क)म्। क्ली। चाणक्यमूलके। চামার আলু। रा नि.व.७।

स्थूलवर्त्म (न्)। क्ली। दुष्टवर्त्मरोगभेदे।

स्थूलवर्त्मकृत्। स्त्री। भार्ग्याम्। বামনহাটী। श.च.।

स्थूलवर्व्वु(र्बु)रिका। स्त्री। महावर्व्वुरवृक्षे। বড় বাবুলা। "स्थूलवर्व्वुरिकापत्ररसः पानाद्धि-पीडति। सर्व्वातिसारान्......।" शार्ङ्ग.म.१भ.।

स्थूलवल्कलः। पुं। रक्तलोध्रे। जटा.।

स्थूलवृक्षः। पुं। महावकुलवृक्षे। वै.निघ.।

स्थूलवृक्षफलः। पुं। स्निग्ध-पिण्डीतकवृक्षे। ময়না-বৃক্ষবিশেষ। रा.नि.व.८।

स्थूलवैदेही। स्त्री। गजपिप्पल्याम्। গজ-পিপ্পলী। रा.नि.व.६।

स्थूलशरः। पुं। शरविशेषे। स मालवदेशे तन्नाम्ना ख्यातः। রামশর, মোটা শর। तत्-पर्य्यायाः,—महाशरः इक्षुरकः क्षुरपत्रः बहुमूलः दीर्घमूलकः स्थूलशायकः। गुणाः—मधुरः सुतिक्तः वाक-भ्रान्ति-तापहरः बल-वीर्य्यकरः नित्यसेवनेन वृष्यदातकरश्च। रा.नि.व.८।

स्थूलशालिः। पुं। शालिधान्यविशेषे स्वनाम-ख्याते। মোটা হৈমন্তিক ধান। गं वड़ीशालि। कं दोड्डनेल्लु। तत्पर्य्यायाः,—महाशालिः स्थूलाङ्गः स्थूलतण्डुलः। गुणाः—स्वादुः मधुरः शीतलः पित्तशमनः जीर्णज्वरदाहजठररोगघ्नः बालवृद्धयूनां हितः अग्निबलवीर्य्यकरश्च। रा.नि.व.१६।

स्थूलशिम्बः। पुं। असितशिम्ब्याम्। रा.नि व.७।

स्थूलशिम्बी । स्त्री । श्वेतनिष्पावे । শ্বেতশিম । रा.नि.व.१६ ।

स्थूलशीर्षा (र्षिका) । स्त्री । महाशनक पिपीलिकायाम् । क्षुद्रपिपीलिकायाम् । इं.च. । सु.कल्प.८अ. । See पिपीलिका ।

स्थूलषट्पदः । पु । वरोले । বোলতা । वै.निघ. ।

स्थूलसायकमुखाख्यः । पु । स्थूलशरे । रा.नि.व.८ ।

स्थूलस्कन्धः । पु । लकुचवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

स्थूलांशा । स्त्री । गन्धपत्रायाम् । रा.नि.व.१० ।

स्थूला । स्त्री । बृहदेलायाम् । বড় এলাচ । र.मा. । शतपुष्पायाम् । শুলফা । मधुरिकायाम् । মৌরী । कपिलद्राक्षायाम् । वै.निघ. । कार्पास्याम् । रा.नि.व.४ । गजपिप्पल्यां । श.च. । एर्वारुकौ । কাঁকুড় । रा.नि.व.७ ।

स्थूलाङ्गः (ङ्गी) । पु, स्त्री । स्थूलशालौ । মোটা ধান । वै.निघ ।

स्थूलाजाजी । स्त्री । स्थूलजीरके । মোটা জীরা । मद.व.२ ।

स्थूलाम्लम् । क्ली । महामलकीवाद्रे । মোটা ফাঁকড়ি । च.शा.७अ. ।

स्थूलाम्रः । पुं । महाराजचूतवृक्षे । উৎকৃষ্ট বড় আমের গাছ । रा.नि.व.११ ।

स्थूलारुष्कम् । क्ली । क्षुद्रकुष्ठभेदे । কুষ্ঠরোগবিশেষ । अनेन स्थूलातिदारुणग्रन्थयः सन्धिषु भवन्ति । "स्थूलानि सन्धिष्वतिदारुणानि स्थूलारुषि स्युः कठिनान्यरूंषि ॥" सु.नि.५अ ।

स्थूलास्यः । पुं । सर्पे । श.च. ।

स्थूली (इन्) । पु । उष्ट्रे । शब्दरत्न: ।

स्थूलैरण्डः । पुं । बृहदेरण्डवृक्षे । বড় ভেরেণ্ডা গাছ । स धीरण्ड । तत्पर्यायौ,—महैरण्डः महापञ्चाङ्गुलः । गुणाः—रसवीर्य्यविपाकेषु गुणाढ्य इति । रा.नि.व.८ ।

स्थूलैला । स्त्री । (Amomum subulatum.) Larger cardamum. बृहदेलायाम् । বড় এলাচ । हि बड़ एलाइच । तें. पेद्द-एलाकुलु । ता. एलम् । म. एलदोड्डि । तत्पर्य्यायाः,—बृहदेला त्रिपुटा त्रिदिवोद्भवा तुरङ्गप्रियक् भद्रैला पृथ्वीका इमादिका कायस्था गोपुटा भद्रैला कान्ता पृथ्वी-गर्भसम्भवा रसाणी दिव्यगन्धा स्थूला ऐन्द्री । गुणाः—शीतला तिक्ता लघु सुगन्धा कफातिनाशी हृद्रोगहरी मलहरी पुलघ्नी रोचनी कफपित्त श्लेष्म-विषवस्त्यास्य शिरोरुक् वान्तिनाशिनी च । रा.नि.व.६ ।

स्थूलोच्चयः । पुं । मुखमध्ये । গজমস্তোড়া । मे. ।

स्थौणेय(क)म् । क्ली । गन्धिपर्णे । গাঁঠিয়ালা । हिं थुनेर । तें सुगन्धद्रव्यम् । नेदानि भट्टिपत्र । तत्पर्य्यायाः,—बर्हिशिखं शुकच्छदं शुकपुच्छकं मयूरचूड़ विकीर्णरोम कौक्कुटक विकीर्णकम् हरित कुक्कुर शीर्णरोम शीर्णवृन्तं शुकपुष्पं । गुणाः —"स्थौणेयकं कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रिदोषनुत् । मेधाशुक्रकरं रुच्यं रक्षोघ्नं ज्वर-जन्तुजित् । हन्ति कुष्ठास्रकण्डूदाह-दौर्गन्ध्य-तिलकालकान् ॥" भा. । च.द.ज्व.चि.ए आदि । सु.सू.३८अ. । वा सू.१५ अ.एलादि: ।

स्थौल्यम् । क्ली । स्थूलतायाम् । व्याक. ।

स्नपनम् । क्ली । स्नाने । शब्दकल्प: ।

स्नवः । पुं । क्षरणे । अम. ।

स्नसा । स्त्री । वस्नसायाम् । স্নায়ু । हे.च. ।

स्नानम् । क्ली । अवगाहने । गुणाः—"स्नानं पवित्रमायुष्यं श्रम-स्वेद-मलापहम् । शरीरबल-सन्धानं स्नानमोजस्करं परम् ॥" राज.व. । "रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् । उष्णेन शिरसः स्नानम् अहितचक्षुषः सदा ॥ शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्द्दिशेत् । श्लेष्ममारुत-कोपे तु ज्ञात्वा व्याधिबलाबलम् । कामम् उष्णं शिरःस्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत् । अतिशीताम्बु शीते च श्लेष्ममारुतकोपनम् । अत्युष्णमुष्णकाले च पित्त-शोणितवर्द्धनम् । अतीसारज्वरितकर्णशूलानि-लार्त्तिषु । आध्मानारोचकाजीर्णभुक्तवतां च गर्हितम् ॥" इत्यादि । सु.चि.२४अ. ।

स्नानतृणम् । क्ली । कुशतृणे । श.र. ।

स्नापकः । त्रि । स्नानकारके । च.सू १५अ. ।

स्नायुः । स्त्री, क्ली । वायुवाहिनाड्याम् । नहर इति लोके । तत्पर्य्यायाः,—वसा वस्नसा स्नावः स्नुः नसा । सा गर्भस्थस्य सप्तभिर्मासैर्भवति । मुग्धबोधः । स्नायुश्चतुर्विधा यथा—प्रतानवत्यः वृत्ता

पृष्ठ: सुचिरायेति। सु·शा·५ष·। तत्प्रमाणं यथा—"मेदसः स्नेहमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात्। शिराणां हि मृदुः पाकः स्नायूनान्तु ततः खरः।" इति। "स्नायवो नवशतानि सुदीर्घमांसास्थिमेदसाम्। सम्यौनामपि यत्नात्तु शिराभ्यः सुदृढाः स्मृताः॥" तत्संख्या—"शतानि नव जायन्ते शरीरे स्नायवो नृणाम्।" तास शाखासु शाकल्येन ६००। कोष्ठे २३०, ग्रीवोर्द्धे ७०, पादाङ्गुलिषु ३०, तल-कूर्च-गुल्फेषु ३०, जङ्घायां ३०, जानुनि १०, ऊरौ ४०, वङ्क्षणे १०, सक्थिद्वये १५०। कट्यां ६०, पृष्ठे ८०, पार्श्वयोः ६०, उरसि ३०, ग्रीवायां ३६, मूर्ध्नि ३४। सु·शा·५ष·। भा·।

स्नायुकः। पुं। तन्नामकरोगविशेषे। स्नायुरोग। हि नहरुया। निदानं—"शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत्। भिनत्ति तत्क्षतं तत्र सोष्मा मांसं विशोष्य च। कुर्यात् तन्तुनिभं जीवं कृतं सितमुखैर्बहिः। शनैः शनैः क्षताद् याति छेदात् कोपमुपैति च। तत्पातात् शोफशान्तिः स्यात् पुनः स्थानान्तरे भवेत्। स स्नायुक इति ख्यातः क्रियोक्ता तु विसर्पवत्। बाह्वोर्यदि प्रमादेन जङ्घयोस्त्रुट्यते क्वचित्। सङ्कोचं खञ्जता चैव छिन्ने जन्तुः करोत्यसौ।" सु·।

स्नायुर्म्म (न्)। क्ली। शुक्लगतनेत्ररोगभेदे। लक्षणं यथा—"शुक्ले यत् पिशितमुपैति वृद्धिमेतत् स्नायुर्म्मेत्यभिपठितं खरं प्रपाण्डु।" सु·उ·४ष·।

स्नावः। पुं। स्नायुशिरायाम्। शब्दकल्प·।

स्नाव्नी। स्त्री। चर्मदले। वा·शा·४ष·।

स्निग्धम्। क्ली। मधूच्छिष्टे। मोम्। रा·नि·व·१४। पुं। रक्तैरण्डे। रा·नि·व·८। सरलवृक्षे। रा·नि·व·१२। दुग्धसरे। सरलनिर्यासे। वै·निघ·। त्रि। चिक्कणे। श·र·। स्नेहयुक्ते। तद्गुणाः,—"स्निग्धं वातहरं श्लेष्मकारि वृष्यं बलावहम्।"

स्निग्धकरञ्जकः। पुं। गुच्छकरञ्जे। वै·निघ·।

स्निग्धच्छदः। पुं। वटवृक्षे। वै·निघ·। (दा) स्त्री। बदरीवृक्षे। वै·निघ·।

स्निग्धतण्डुलः (ला)। पुं, स्त्री। षष्टिकशालिधान्ये। च·क·। रा·नि·व·१६ See गौरषष्टिकः।

स्निग्धदलः। पुं। गुच्छकरञ्जे। रा·नि·व·९।

स्निग्धदारु। क्ली। देवदारुकाष्ठे। रा·नि·व·१२। पुं (रुः,कः)। सरलवृक्षे। गन्धकाष्ठविशेष। रा·नि·व·१२। शालवृक्षे। वै·निघ·।

स्निग्धनिर्मलम्। क्ली। उत्तमकांस्ये। भाल-काँसा। वै·निघ·।

स्निग्धपत्रः (कः)। पुं। गुच्छकरञ्जे। गुच्छकरञ्जे। रा·नि·व·९। आवर्तक्याम्। आँट्गोड़ा। वै·निघ·। मञ्जरदणे। रा·नि·व·८।

स्निग्धपत्रा (त्री)। स्त्री। बदरीवृक्षे। ज·र·। पालङ्क्यशाके। रा·नि·व·७। लोणिकायाम्। नुनि शाक। वै·निघ·। गाम्भारीवृक्षे। गाम्भार गाछ। रा·नि·व·९।

स्निग्धपर्णिका (र्णी)। स्त्री। मूर्वायाम्। रा·नि·व·३। पृश्निपर्ण्याम्। चाकुलिया। वै·निघ·।

स्निग्धपिण्डीतकः। पुं। मदनवृक्षविशेषे। नं घोरसेयाहव्य। अयं वाराहतुल्यगुणः। "वाराहीऽन्यः कृष्णवर्णो महापिण्डीतको महान्। स्निग्धपिण्डीतकश्चान्यः स्थूलवृक्षफलस्तथा॥ अन्यो च मदनो श्रेष्ठो कटु-तिक्त रसान्वितो। छर्द्दनो कफ-छर्द्दिरोग-पक्वामाशय-शोधनो॥" रा·नि·व·८।

स्निग्धफला। स्त्री। बालुक-कर्कटिकायाम्। फुटी। वै·निघ·। नाकुल्याम्। गन्ध-रास्ना। रा·नि·व·७।

स्निग्धसञ्ज्ञकः। पुं। वातामवृक्षे। बादाम गाछ। वै·निघ·।

स्निग्धराजिः। पुं। कृष्णसर्पस्य राजिमत्या जाति सर्पविशेषे। सु·कल्प·४ष·। See सर्पः।

स्निग्धा। स्त्री। मेदायाम्। रा·नि·व·५। अस्थिसारे। मज्जा। विकङ्कतवृक्षे। वँइँची गाछ। श·द·।

स्नुः। स्त्री। भार्या। See स्नायुः।

स्नुक्। स्त्री। स्नुहीवृक्षे। मनसा गाछ, मनसासिज्। र·मा·। सेहुण्ड इति ड·। सु·सू·३८ष·। चक्षुःसंगमने। वा·सू·१५ष·। "स्नुक् स्नुहिनो।"

स्नुक्च्छदः। पुं। चोरीवृक्षे। खिरिशगाछ। प·मु·। चोरकस्य कोवृक्षे। र·मा·।

स्नुक्च्छदोपमः। पुं। वाराहीकन्दे। शुयार आलु। वै·निघ·।

स्नुग्दलम् । क्ली । मनसापत्रे । मनसापाता । रस.र.वात-चि. । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ वा तेकाँटा सिज् । श.च. ।

स्नुषा । स्त्री । पुत्रभार्य्यायाम् । पुत्रवधू । वा. चि.६८. । स्नुहीवृक्षे । मनसा सिज्, तेकाँटा सिज् । श.च. ।

स्नुहा (हिः, ही) । स्त्री । (Euphorbia neriifolia. Syn. E. Ligularia Euphorbia antiquorum.) स्वनामख्यात-क्षीरसारवृक्षे । वृक्षविशेषे । मनसा गाछ, घोड़ा सिज्, तेकाँटा सिज् । हिं थोहर, सिंधार, नागफनिया । तै चेमुड़चेट्टु । बम्. निवडुंग । तत्-पर्य्यायाः,—सीहुण्डः सिहुण्डः सीहुण्डः वज्रद्रुः स्नुक् समन्तदुग्धा नागद्रुः बहुदुग्धिका महावृक्षः शला-वच्चः स्नुहिः गुड़ः गुडा गुड़िः गुल्मा वज्रद्रुमः वज्री सुधा क्षीरसारः धारुमालः दण्डवृक्षः वज्र-कण्टकः । र.मा. । सं.कुष्ठ.चि.नरिसाद्यतैलि । गुणाः—उष्णा पित्तदाहघ्नी कुष्ठ-वात-प्रमेहघ्नी च । तत्क्षीरं वातविषाध्मानगुल्मोदरघ्नञ्च । रा.नि.व.८ । "बहुदोषे प्रयोक्तव्यमग्नितुल्ये सुधापयः ।" राज. । विरेचने च प्रशस्तं । च.सू.१८. । सु.चि.१४म. ।

स्नुहाद्यतैलम् । क्ली । खालित्ये तैलम् । टाकेर तैल । पाठः—"स्नुहीपयः पयोऽर्कस्य मार्कवो लाङ्गलीविषम् । मूत्रमाजं गवीमूत्रं रक्तिका सेन्द्र-वारुणी । सिद्धार्थं तीक्ष्णतैलञ्च गर्भं दत्त्वा विपाचयेत् । वह्निना मृदुना पक्वं तैलं खालित्यनाशनम् ॥" लाङ्गलीविषं लाङ्गलीमूलं, रक्तिका गुञ्जाफलं, तीक्ष्णतैलं नयाकुटकीतैलं । क्वचित्तु सिद्धार्थतीक्ष्ण-तैलमिति श्वेतसर्षपतैलं वदन्ति । र.र. ।

स्नुहीदलम् । क्ली । स्नुहीवृक्षपत्रे ।

स्नुहीवीजम् । क्ली । स्नुहीवृक्षबीजे । मनसा-बीज । सं.कनकतैलि ।

स्नुह्यम् । क्ली । उपले । हेलाकुन । त्रिका. ।

स्नु(ही)क्षीरम् । क्ली । स्नुहीवृक्षनिर्य्यासे । सिजुर आटा । सु.सू.३८अ. । सं.वाहुशालगुड़े ।

स्नेहः । पुं । दुग्धसारे । वै.निघ. । मस्तिष्के । रा.नि.व.१८ । सर्षपे । भा.पू.१म.धा.व. । स्निग्ध-त्वगुणयुक्तद्रव्ये, घृतादौ । सु.सू.४१अ. । स चतुर्विधः घृततैलवसामज्जान इति । च.सू.१अ. । स्नेहः स्थावरजङ्गमभेदेन द्वियोनिः । तयोस्तैलं स्थावरयोनिः, घृतञ्च जङ्गमयोनिः । तत्पानसमयो रवेरुदयात् किञ्चिदनन्तरम् । तत्पानञ्च शीते दिवा, ग्रीष्मे रात्रौ, वातपित्ताधिके रात्रौ, वात-श्लेष्माधिके च दिवा हितम् । इति कौशलं, तैलं रूपः, वसामज्जौः मध्यमतुर्यम् । भा. । स्नेह-प्रयोगविधिः— "स्नेह्यास्तीक्ष्णास्यस्त्रीव्यायामासक्त-चित्तकाः । वृद्धबालावलकृशा रूक्षाः क्षीणास्ररेतसः । वातार्त्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः । स्नेह्या न त्वतिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः । ऊरुस्तम्भाति-साराममलरोगगरोदरैः । मूर्च्छा-च्छर्द्द्यरुचि-श्लेष्म-तृष्णा-मद्यैश्च पीड़िताः ॥" तस्य सप्तदिनपर्य्यन्तः कालः । स त्रिविधः उत्तममध्यमाधमभेदेन । तत्र दिनत्रयपर्य्यन्तमधमः, दिनचतुष्टयपर्य्यन्तं मध्यमः, सप्तदिनपर्य्यन्तमुत्तमः, गुणाः—"स्नेहोऽनिलं हन्ति मृदूकरोति देहम् मलानां विनिहन्ति सङ्गम् । स्निग्धस्य सूक्ष्मेष्वयनस्य लीनं ...... ॥" च.सि.१ अ. । स्नेहमात्रा—"उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे । जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च ॥" च.द. । स्नेहपाकविधिः—"क्वाथ्याच्चतुर्गुणम् वारि पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम् । स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं कल्कस्तु स्नेहपादिकः । चतुर्गुणन्त्वष्टगुणं द्रवद्वैगुण्यतो भवेत् । यत्र द्रवान्तरानुक्तौ क्षीरमेव चतुर्गुणम् । द्रवान्तरेण योगे हि क्षीरं स्नेहसमं भवेत् ॥" अन्यत् —"जलमष्टगुणं क्वाथ्यात् क्वाथ्यं चाष्टपादिकः । क्वाथ्याच्च पादिकः स्नेहः स्नेहात् कल्कस्तु पादिकः ॥ पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ । तत्र स्नेह-समान्याहुर्वार्क् च स्याच्चतुर्गुणम् ॥" अन्यच्च— "एकद्वित्रिद्रवद्रव्यैः कुर्य्यात् स्नेहाच्चतुर्गुणम् । क्षीरं स्नेहसमं देयं चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् । कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहाच्चैव चतुर्गुणम् । क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि क्वाथः क्वाथसमो भवेत् । तत्स्नेहोपधानाञ्च प्रमाणं यत्र नेरितं । पादः स्याद्दीपचं स्नेहात् स्नेहात् तोयं चतुर्गुणम् । पुष्पादिकुसुमात् कल्कः केवलं स्नेह-सिद्धये ॥ यदीरितः स्नेहपादार्द्धः स्नेहकार्य्ये मनीषिभिः । स्नेहे सिध्यति शुद्धाम्बुनिः क्वाथस्वरसैः क्रमात् । कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् । स्वरसक्षीर-माङ्गल्यैः पाको यत्रेरितः क्वचित् । जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्य्याधानार्थमावपेत् (माङ्गल्यं दधि) । न मुञ्चति रसं द्रव्यं क्षीरादिभिरुपस्कृतम् । सम्यक् पाको न जायेत तस्मात्तोयं चतुर्गुणम् । स्नेहपाकविधौ यत्र 'क्षीर-मेकन्तु कथ्यते । तोयादीनामनिर्द्देशे क्षीरमेव चतु-

गेहम्। अकल्कोऽपि भवेत् स्नेहो यः साध्यः केवले द्रवे। स्नेहपाकविधौ यत्र प्रमाणं नेरितं क्वचित्। स्नेहस्य कुडवं तत्र पचेत् कल्कपलेन तु। मात्रा तुल्या द्रवे स्नेहे प्रस्थमात्रादिषु स्मृता। द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रस्थमात्राय पादिकाम्। योगं यदि पचेत् स्नेहो तोयपादं भवेत्तदा। तुलाद्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता। अनुक्ते द्रवकार्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम्।" अन्येऽप्याहुः—"अष्टेऽष्टगुणे विहितस्तु मुग्दं भागेऽष्टगुणे समता विधेया। द्वयेऽष्टगुणे जलमेव देयं कालेऽष्टगुणे दिवसस्य पूर्वम्। प्रस्थादि निर्दिष्टं प्रतमेकं पृथक् पृथक्। कल्कद्रोणेन भेषजे साधयेत द्रवं द्विगुणम्। क्वाथद्रव्यस्य षाडु-श्वादुदकं गम्यते न। सम्यक् पाकं न सुपचेत् तैलघृतेन तैलमथ। कल्कक्वाथविनिर्दिष्टे गता-गतान् समाचरेत्। समस्तवर्गमर्द्धं वा यथालाभ-मथापि वा। प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः काथ-स्यापि विभागवित् ॥ यत्राधिकरणेनोक्तिर्नेषे स्यात् स्नेह-संविधौ। तत्रैव कल्कनिर्यूहौ विज्ञेये स्नेह-वेदिना ॥ स्नेहेष्वपि यदन्यत् भवेदाधारयो-गिकम्। तद्द्रवैर्योजितान् प्रदिशेद्यद्यप्योगि-तम्।" शार्ङ्गधरस्तु—"कल्काच्चतुर्गुणीकृत्य घृतं वा तैलमेव वा। चतुर्गुणद्रवे साध्यं तस्य मात्रा पलोन्मिता। द्रवमात्रन्तु भूपालं चतुर्थे प्रथमेन च। एवं संशोध्यानां पाकं कुर्यादित्यनयः ॥ चतुर्गुणं मृद्वत्रे कठिनेष्वष्टगुणं पयः ॥ अन्यत्र कठिने द्रव्ये नीरं षोडशिकं मतम्। तद्वत् कृत्वा यावत् भवेदष्टगुणं पयः। मन्दादितः क्षिप्रमोक्ष नीरं यावच्चतुर्गुणम्। अन्यत्राकरसंयोग पृथक् स्नेहस्य साधनम्। कल्कद्रोण सम दद्यात् चतुर्भे पदवाट सम ॥ इत्यादि यत्र स्वरस दध्यादीनि भवन्ति हि। तत्र स्नेहसमान्याहुर्यावत् चतुर्गुणम् ॥ तत्र पञ्चनैव स्नेहपाको भवेद्यदि। तदा तत्पृथक् पञ्चा चतुर्गुणम् चतुर्गुणः। क्वाथेन कल्केनैव पाको भवेदिति क्वचित्। स्वरसद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते ॥" स्नेहपाकनिष्पन्नलक्षणादि —"स्नेहकल्को यदाङ्गुल्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत्। वह्नौ क्षिप्ते च नो शब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ शब्दस्योपशमे प्राप्ते फेनस्योपशमे तथा। गन्धवर्णरसा-दीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥ स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा। ईषत् सरसकल्कस्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत्। मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कल्के नीरसकोमले ॥ ईषत् कठिनकल्कस्य स्नेहपाको भवेत् खरः ॥ तद्दूर्द्ध्वं खरपाकः स्यात् दाहकृद्वि-प्ययोजकः। सर्वेषामिह द्रव्याणां मध्यपाकः प्रश-स्यते। वरं पाको मृदुः कार्यः तथापि न खरो मतः ॥ घृततैलगुडादींश्च नैकाहादवतारयेत्। व्युषितास्तु प्रकुर्वन्ति विशेषेण गुणान् यतः ॥ केवलं श्रौहिकल्कदत्काथो व्युष्टस्तु दीपनः ॥" प.प्र. ३ख.। अयस्य घृतादिप्रयोगविधाने। स च द्विविधः पिण्डपेयभेदेन। "तयो. पिण्डो भोजनेषु पेयः पाने च कथ्यते।" स.द.१८ अ.।

स्नेहकारः। पुं। शालवृक्षे। श.निघ.।

स्नेहगर्भः। पुं। तिलवृक्षे। তিলের গাছ। प.मु.।

स्नेहचतुष्टयम्। क्ली। सर्पिर्मज्जवसामज्जसु। प.प.३ख.। सि.यो.वा.व्या.चि.।

स्नेहनः। पु। शिरस्य-धूमपानविशेषे। कफे। तत्र स्यानं शिरः। स्नेहनामेनेन्द्रियतर्पणस्य। भा तप्तयोग्रिपाम स्नेहपाने। सु.चि.१४.। क्ली॥ वर्णार्द्र। रा.नि.व.१५। दुग्धसारे। ननि। वै. निघ.। त्रि। स्निग्धकरे। स्त्री (नी)। स्नेहजन-न्यां। च.सू.२४.। तन्नासफलेवाहनवर्णा।" धाया-घयन्तावीक्षाणि एकद्विगुणानि च। पिवा बस्तिं शनैः कुर्यादद्यतं दिवसैस्तत्क्रम॥" भा.।

स्नेहपाककल्पः। पुं। स्नेहपाकविधौ। "स्नेह-कुडवे। भिषग्वरो विद्ध्यात् कल्के चतुर्गुणं द्रवमावाप्य विपचेत्।" इत्यादि। सु.चि.३१अ.।

स्नेहपिण्डीतकः। पु। पीतमदनवृक्षे। पीत-वर्ण मदनफलের গাছ। वै.निघ.।

स्नेहपूरफलः। पु। तिलवृक्षे। वै.निघ.।

स्नेहभूः। पु। कफे। ए.च.।

स्नेहमुख्यम्। क्ली। तैले। वै. निघ।

स्नेहरङ्गः। पु। तिले। श.र.।

स्नेहवती। क्ली। मेदायाम्। रा.नि.व.५।

स्नेहवर्त्तिः। क्ली। मद्यमूलरोगे। ज.द.।

स्नेहबस्तिः। पुं। तैलादिना बस्तिदाने। তৈলের পিচ্কিরি। "स्नेहबस्तिर्विधेयस्तु नातिबुभुक्षितदेहिनः। स्नेहवीर्यं तथादत्तं स्नेहेनानुविस-र्पति।" च.द.। See अनुवासनबस्तिः।

स्नेहविद्धः (द्रुमः)। पुं। तैलदेवदारुवृक्षे। तैलमेवदारु। वै.निघ.। भटा.।

स्नेहबीजः। पुं। पियालवृक्षे, चारवृक्षे। पियाल गाछ। रा.नि.व.११।

स्नेहव्यापत्। स्त्री। स्नेहातियोगजनित-विकारे। सु.।

स्नेहसारः। पुं। मज्जधातौ। मज्जा। वै.निघ.।

स्नेहा (न्) (हुः)। पुं। चन्द्रे। रोगे। उणा.।

स्नेहोत्तमम्। क्ली। तैले। वै.निघ.।

स्पन्दः (नम्)। पु. क्ली। कम्पने। मा.नि.।

स्पन्दनाह्वयः। पुं। तिन्दुकवृक्षे।

स्परिशः। पुं। स्पर्शे। शब्दकल्पः।

स्पर्शः। पुं। त्वाचप्रत्यक्षे। रोगे। दाने। चिका.। मणिविशेषे। परशपाथर। शब्दकल्पः।

स्पर्शनः। पुं। वायौ। रा.नि.व.११। क्ली। स्पर्शे। मे.।

स्पर्शमणिः। पु। मणिविशेषे। परशपाथर। शब्दकल्पः।

स्पर्शमणिप्रभवम्। क्ली। स्वर्णे। ग.र.।

स्पर्शलज्जा। स्त्री। लज्जालुकायाम्। लज्जा-वती। रा.नि.व.५।

स्पर्शशुद्धा। स्त्री। शतमूल्याम्। शतमूली। श.च.।

स्पर्शसङ्कोचपत्रिका। स्त्री। श्वेतलज्जालु-कायाम्। श्वेत लज्जावती। वै.निघ.।

स्पर्शस्यन्दः। पु। भेके। भेंक। शब्दकल्पः।

स्पर्शहानिः। स्त्री। शुकरोगविशेषे। 'जनयेत् स्पर्शहानिन्तु शोणितं शुकदूषितम्।" सु.नि.१४अ.।

स्पृक्का। स्त्री। तन्नामकसुगन्धशाके। पिड़िं शाक। मं स्पृक्का नं दिक्क। तं सुक्कुयमेंडुद्रव्यमु। तद्गुणाः—कटुः कषाया तिक्ता कफ-कासघ्नी श्लेष्मपित्तास्रमूत्रकृच्छ्रेषु हिता च। रा.नि.व. १२। सु.सू.३८अ.। लज्जालुकायाम्। रा.नि.व. ५। वा.सू.१८अ. एलादिः। "स्पृक्कापौरकचोच-पत्रतगरम्।" वै.निघ.२भ.चय.चि.मार्कवादिचूर्णे। ब्राह्म्याम्। विर्मी शाक। मालत्याम्। मालती फूल। शतपत्र्याम्। सेउति। पाचीनामपुष्पवृक्ष विशेषे। वै.निघ.।

स्पृशा। स्त्री। सर्पकङ्कालिकावृक्षे। श.च.। (शा,शी)। कण्टकार्य्याम्। श.र.। प.मु.।

स्पृष्टरोदनिका। स्त्री। समङ्गायां। लज्जा-वती। सु.चि.२५अ.ऊ.।

स्पृष्टास्पृष्टि। अ। परस्परस्पर्शने। छोंउया-छुंयि। शब्दकल्पः।

स्पृष्टिः। स्त्री। स्पर्शने। अम.।

स्पृहा। स्त्री। इच्छायाम्। भुजङ्गघातिनीवृक्षे।

स्पृह्यः। पु. मातुलुङ्गवृक्षे। श.च.।

स्फटः (टा)। पु, स्त्री। सर्पफणायाम्। अम.।

स्फटिकः। पु। सूर्य्यकान्तमणौ। उणा.। स्वनामख्यातमणौ। स्फटिक। तत्पर्य्यायाः,—स्फटिकात्मा स्फटिकं स्फाटिकं स्फाटीकं स्फटिको-पलः स्फाटिकोपमः भासुरः शालिपिष्टं धौतशिलं शितोपलः विमलमणिः निर्म्मलोपलः स्वच्छः शम्भु-मणिः अमरत्वं शिवप्रियं शिवप्रियं। गुणाः— पित्तदाहरोगघ्नः रक्तशमवीर्य्यदः। एतज्जपमालया जपतां कोटिगुणं फलं भवति। रा.नि.व.१३। स्फटिकारी। फटकिरि। भा. ४अ.त्रै.रो.चि.। "स्फटिकशङ्खनाभीन्दवः।" कर्पूरे। वै.निघ.।

स्फटिकाविषम्। क्ली। दारमोचमिदं। सं.।

स्फटिका (ख्या)। स्त्री। स्फटिकारिकायां। फटकिरि। भा.। सं.रसकर्पूरे।

स्फटिकात्मा (न्)। पुं। स्फटिके। श.प.।

स्फटिकाद्रिभिदः
स्फटिकाभ्रः } पुं। कर्पूरे। शब्दकल्पः। रा.नि.व.१२।

स्फटिकारिः। स्त्री। स्वनामख्यातखनिजोप-रसे। फटकिरि। हि फिटिकारी। तत्पर्य्यायाः, —स्फटिका स्फटी स्फुटिका श्वेता शुभ्रा रङ्गदा रङ्गदृढा दृढरङ्गा रङ्गाङ्गा दृढरङ्गदायी। गुणाः —कषाया उष्णा वातपित्तकफव्रणघ्नी श्वित्रविसर्पघ्नी योनिसङ्कोचकारिणी प्रदर मेहकृच्छ्र-वामधोप-दाप-नाशिनी। भा.पू.१भ.उ.रसव.।

स्फटिकोपमः। पुं। कर्पूरे। पद्मदे। पद्मा। चन्द्रकान्तमणौ। वै.निघ.।

स्फटिकोपलः। पुं। स्फटिके। व.निघ.।

स्फटी। स्त्री। स्फटिकारी। फटकिरि। भा.।

स्फाट(टि,टी)कम्। क्ली। स्फटिके। श.र.।

स्फाटिकोपलः । पुं । स्फटिके । विका० ।
स्फिक् (च्) । स्त्री । कटिप्रोथे । गुदपूला । रा०नि०व०१८ ।
स्फिक्घातनकः । पुं । कट्फलवृक्षे । श०च० ।
स्फुटकपचम् । क्ली । ज्योतिष्मतीपत्रे । लता-फट्किर पाता । च०द०पाल०चि० । प्रयोगा० ।
स्फुटत्वचा । स्त्री । ज्योतिष्मत्यां । लताफट्किं । वै०निघ० ।

स्फुटनम् । क्ली । विसरणे । श्रम० ।
स्फटफलः । पुं । तुम्बुरौ । ताम्बूल । वै०निघ० ।
स्फुटबन्धना (नी) । स्त्री । पारावतपद्यां । लताफट्की । प०मु० ।
स्फुटवल्कली । स्त्री । पारावतपद्यां । लता-फट्की । र०मा० ।
स्फुटा । स्त्री । फणायाम् । भ०टी०रा० ।
स्फुटिः (टी) । स्त्री । स्फुटितकर्कटिकायाम् । फुटी । पादस्फोटरोगे । हारा० । श०र० ।
स्फुटिका । स्त्री । स्फटिकारिकायां । फट्किरि । वै०निघ० ।
स्फुटितम् । क्ली । काण्डभग्नास्थिभङ्गरोगे । "ग्रकपूर्णमिवाघातं विपुलं विस्फुटीकृतमिति" लक्षणम् । सु० ।
स्फुल्(ल्ला)रः । पुं । अग्नौ । श०च० । फुत्कारे । फूँ देओया ।
स्फुरः । पुं । स्फुरणे । फलके । भा०टी० ।
स्फुरणः । पुं । वायौ । क्ली । ईषत्स्पन्दने । कम्पे । म० ।
स्फूर्जकः(नः) । पुं । तिन्दुकवृक्षे । कुचिला गाछ । प०मु० । लकुचाकारपत्रकाण्डे ग्रीष्मक-वृक्षे । सु०सू०३८म० ।
स्फूर्जथुः । पुं । सण्डुलीयशाकभेदे । काँटा-नटे शाक । रा०नि०व०५ ।
स्फूर्जनकः । पुं । नन्दीवृक्षे । वै०निघ० ।
स्फुर्त्तिः । स्त्री । स्फुरणे । कम्पने । व्याख्या० ।
स्फोटः । पुं । विस्फोटके । फोड़ा । रा०नि०व० २० । सूक्ष्मायाम् । वै०निघ० ।

स्फोटकः । पुं । पक्षिविशेषे । विस्फोटके । फोड़ा । रा०नि०व०२० ।
स्फोटकरः । पुं । भल्लातकवृक्षे । वै०निघ० ।
स्फोटनम् । क्ली । विदारणे । स्फोटनवद्-वायु-जन्यव्रणवेदनायाम् । सु०सू०२२म० ।
स्फोटलता । स्त्री । कर्णस्फोटालतायाम् । कार्ण छिड़ा । रा०नि०व०३ ।
स्फोटवीजकः । पुं । भल्लातकवृक्षे । भेला-गाछ । रा०नि०व०११ ।
स्फोटहेतुः (कः) । पुं । भल्लातकवृक्षे । भेला-गाछ । वै०निघ० ।
स्फोटा । स्त्री । फणायाम् । शब्दकल्प: ।
स्फोटिका । स्त्री । स्फोटके । फोड़ा । क्षायु-विकारपक्षिणि । विका० ।
स्फोटिनी । स्त्री । कर्कटिकालतायाम् । वै० निघ० ।
स्फोता । स्त्री । श्वेतोत्पलशारिवायाम् । अनन्त-मूल । भा०पू०१भ० । See अनन्ता ।
स्मरकूपकः (पिका) । पुं, स्त्री । भगे । स्मरगृह(च्छत्रम् । क्ली । भगे । योनौ । जटा० । शब्दकल्प: ।

स्मरणम् । क्ली । स्मृतौ । है०च० ।
स्मरणापत्यतर्पकः । पुं । कच्छपे । शब्दकल्प: ।
स्मरध्वजम् । क्ली । योनौ । श०र० । लिङ्ग ।
स्मरमन्दिरम् । क्ली । भगे । रा०नि०व०१८ ।
स्मरलेखनी । स्त्री । सारिकापक्षिणि । श०र० ।
स्मरवृद्धिः (संज्ञः) । पुं । कामवृद्धिवृक्षे । रा० नि०व०४ ।
स्मरस्तम्भः । पुं । लिङ्गे । विका० ।
स्मरस्मरा । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वनमालि । रत्ना० ।
स्मरस्मर्य्यः । पुं । गर्दभे । विका० ।
स्मरागारम् । क्ली । भगे, योनौ । विका० ।
स्मराङ्कुशः । पुं । लिङ्गे । विका० । नखे ।
स्माधिवासः । पुं । अशोकवृक्षे । अशोक-फूलेर गाछ । रा०नि०व० १० ।

स्मरास्र: । पुं । राजाम्रे । শাম আম্। रा.नि.व.११ ।

स्मरासव: । पुं । तालसुरायाम् । তালের মদ । शब्दकल्प: । लालायाम् । विका. ।

स्मारणी । स्त्री । ब्राह्मणाग । বির্ণী শাক । वै.निघ. ।

स्मृति: । स्त्री । अनुभूतार्थस्मरणे । च.सू.१८. सा चाष्टविधकारणेभ्य: समुत्पद्यते यथा—"वक्ष्यन्ते कारणान्यष्टौ स्मृतिर्यैरुपलभ्यते । निमित्तरूपग्रहणात् सादृश्यात् सविपर्य्ययात् । सत्त्वानुबन्धाम्। भ्यासात् स्मृतिरुच्यते ॥" च.शा.१अ. ।

स्मृतिहिता । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायाम् । শঙ্খপুষ্পীফুলের লতা । वै.निघ. ।

स्मेरविष्किर: । पुं । मयूरे । शब्दकल्प:

स्यद: । पुं । वेगे । अम. ।

स्यन्द: । पुं । क्षरणे । व्याक. ।

स्यन्दनम् । क्ली । जले । क्षरणे । मे. ।

स्यन्दन: । पुं । तन्नामकवृक्षे । तिनिश, सादन इति पाश्चात्ये । সাদন গাছ । भा.म.पूतना. चि । "स्यन्दनोऽर्जुन एव च ।" च.चि.३अ. । चि.८अ. । तिन्दुकवृक्षे । তেঁদ গাছ । वै.निघ. ।

स्यन्दनतैलम् । क्ली । भगन्दरे तैलम् । पाठ: —"चित्रकार्कौ त्रिवृत्पाठे मलपूं हयमारकम् । सुधां वचां लाङ्गलकीं समपर्णं सुवर्चिकाम् । ज्योतिष्मतीञ्च सम्भृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् । एतद्धि स्यन्दनं तैलं भृशं दद्याद्भगन्दरे ॥" सु.चि.८अ. ।

स्यन्दनद्रु: (म:) । पुं । तिनिशद्रुमे । সাদন গাছ । रा.नि.व.९ ।

स्यन्दनाह्वय: । पुं । तिनिशवृक्षे । तिन्दुकवृक्षे । তেঁদ গাছ । वै.निघ. ।

स्यन्दनि: । पुं । तिनिशवृक्षे সাদন গাছ ।

स्यन्द(न्दि)नी । स्त्री । मुखलालायां । লাল। रा.नि.व.१८ । तिनिशवृक्षे । সাদন গাছ । र.सा.सं.मूत्रवहनाड्यां । कश्चित् ।

स्यन्दिता । स्त्री । तिन्दुकवृक्षे । তেঁদ গাছ ।

स्यमीक: । पुं । वल्मीके । উইঢিপি । वृक्षभेदे । শাঁইগাছ । मे. । स्त्री (का) । नीलिकायाम् । मे. ।

स्युमम् । क्ली । जले । उषा ।

स्योनाक: । पुं । श्योणाकवृक्षे । শোণা গাছ । वै.निघ. ।

स्रंस: । पुं । पूगवृक्षे । গুপারিগাছ । वै.निघ. ।

स्रंसनम् । क्ली । विरेचने । "पक्तव्यं यदपक्त्वैव श्लिष्टकोष्ठे मलादिकं । नयत्यध: स्रंसनं तद् यथा स्यात् कृतमालकम् ॥" "क्षिप्रोऽभिनोदिते गुल्मे दैहिके संसनं हितम् ।" सेप.गुल्मचि. । कर्षणदोषसाध.करणे । सु.च. ।

स्रंसिनीफल: । पुं । शिरीषवृक्षे । श.मा. ।

स्रंसी (इन्) । पुं । पीलुवृक्षे । আক্রোট । भा. । पूगवृक्षे । গুপারি গাছ । वै.निघ. ।

स्रक् (ज्) । स्त्री । मालायां । ফুলের মালা ।

स्रद्रु: । स्त्री । अपानवायुनि:सरणे, वातकर्मणि । शब्दकल्प: ।

स्रव: । पुं । मूत्रे । रा.नि.व.१८ ।

स्रवणम् । क्ली । मूत्रे । रा.नि.व.१८ । घर्मे । क्षरणे । श.र. । व्याक. ।

स्रवत्तोया । स्त्री । रुदन्तीवृक्षे । रुदन्तीति लोके । वै.निघ. ।

स्रवद्गर्भा । स्त्री । पतितगर्भायां गवि । अम. ।

स्रवन्ती । स्त्री । ओषधिविशेषे, द्रावन्त्याम् । মৃগুরী । मे. । नद्यां ।

स्रवन्तीपतिफेन: । पुं । समुद्रफेणे । सं.प्रीह.चि.महाद्रावके ।

स्रवा । स्त्री । जीवन्त्यां । वै.निघ. । मूर्व्वायाम् । अ.टी.रा. ।

स्रष्टा (ष्टृ) । पुं । वैद्ये । वै.निघ. । ब्रह्मणि ।

स्रस्ताङ्गता । स्त्री । शिथिलाङ्गतायां । नि:सहायावयवतायां । मा.ज्व.नि. ।

स्राव: । पुं । क्षरणे, निस्यन्दे । रसे । निर्यासे । আঠা । वै.निघ. ।

स्रावकम् । क्ली । मरिचे । श.च. ।

स्रावणिका (णी) । स्त्री । कटभी । शब्दकल्प: । सुण्डीर्य्यां । মৃগুরী । भा.म.कुष्ठ.चि. ।

स्रावी (इन्) । पुं । कर्णपालीगतरोगे । सु.सू.१६.अ. ।

स्राव्य: । त्रि । स्रावयार्हे, विद्रध्यादौ । वैद्यकम् ।

स्राव्युदरम् । क्ली । परिस्राव्युदरनाम्ना प्रसिद्धे पतोदर-रोगे ।

स्रुग्दारुः । पुं विकङ्कतवृक्षे । बँइँचो गाछ । र.मा. ।

स्रुघ्नी । स्त्री । स्वर्जिकाक्षारे । साजिमाटी । हे.च. ।

स्रुता । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । श.च. ।

स्रुवतरुः (द्रुमः) । पुं । विकङ्कतवृक्षे । बँइँचो गाछ । वै.निघ. । रा.नि.व.९ ।

स्रुव(वा)वृक्षः । पुं । विकङ्कतद्रुमे । बँइँचो गाछ । रा.नि.व.९ । वा.सू.१५अ.आरग्वधादि. । "निम्बाम्रतामधुरशासवङ्घपाठः ।"

स्रुवा । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । मे. । मूर्व्वायाम् । मूर्गा । प.मु. ।

स्रोतः (स्) । क्ली । जलवेगे । मे. । छिद्रे । रा.नि.व.१८ । देहस्थनवद्वारेषु । "येभ्यो देहस्य मलादयः स्रवन्ति तानि स्रोतांस्युच्यन्ते ।" भा. । अन्यच्च—"मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि यत् । स्रोतस्तदिति विज्ञेयं शिराधमनिवर्जितम् ॥" सु.शा.९अ. । तानि नव श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नराणां बहिर्मुखान्येतान्येव स्त्रीणामपराणि च त्रीणि, द्वे स्तनयोरधस्ताद्रक्तवहञ्च । सु.शा.५अ. । इन्द्रिये । मे. ।

स्रोतःपाकः । पुं । मुख-नासिकादिस्रावे । मा.नि. ।

स्रोतोजः । पुं । जलवेतसे । क्ली । स्रोतोऽञ्जने, सौवीराञ्जने । वै.निघ. ।

स्रोतोऽञ्जनम् । क्ली । सौवीराञ्जने । श्वेत सुर्मा । भा. । सु.सू.३८अ.प्रियङ्ग्वादि.ड. स्वनामख्याताञ्जनविशेषे । जलाञ्जन, काल सुर्मा । तत्पर्य्यायाः,—सौवीरं कापोताञ्जनं यामुनं नदीजं पीतसारि वारिभवं स्रोतोनदीभवं स्रोतोभवं सौवीरसारं कपोतसारं कापोतसारं वल्मीकशीर्षम् । र.मा. । सु.चि.१०अ. । तत् श्वेतकृष्णलोहितभेदेन त्रिधा । लक्षणं—"वल्मीकशिखराकारं भिन्नमीलाञ्जनप्रभम् । घृष्टे च गैरिकाभं श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनञ्च तत् ॥" गुणाः—शीतलं कटु कषायं कृमिघ्नं रसायनं रसे योग्यं सत्यवृद्धिकरञ्च । रा.नि.व.१३ । "तत्र स्रोतोऽञ्जनं कृष्णं सौवीरं श्वेतमीरितम् । स्रोतोऽञ्जनसमं ज्ञेयं सौवीरं तत्तु पाण्डुरं । स्रोतोऽञ्जनं स्मृतं स्वादु चक्षुष्यं कफपित्तनुत् । कषायं लेखनं स्निग्धं ग्राहि छर्द्दिविषापहं । सिध्मक्षयास्रहृच्छीतं सेवनीयं सदा बुधैः ॥ किन्तु द्वयोरञ्जनयोः श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनं स्मृतम् ।" भा. ।

स्रोतोनदीभवम् । क्ली । स्रोतोऽञ्जने । वै.निघ.

स्वः । पुं । आत्मनि । क्ली । स्वर्गे । त्रिका. ।

स्वकुलक्षयः । पुं । मत्स्ये । हे.च. ।

स्वगुप्ता । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । আলকুশী । श.र. । वै.निघ.कास.चि.मूपणादिवृते । भा.म.४भ.मू.कृ.चि. । लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

स्वटङ्कः । पुं । कलिकारपक्षिणि । जटा. ।

स्वग्रहः । पुं । बालरोगभेदे । निदा. ।

स्वच्छः । पुं, क्ली । स्फटिके । रा.नि.व.१३ । बदरवृक्षे । कुल गाछ । रा.नि.व.११ । क्ली । रौप्यमाक्षिके । विमलानामोपधातौ । मौक्तिके । रा.नि.व.१३ । अभ्रधातौ । वै.निघ. । त्रि । रोगमुक्ते । श.र ।

स्वच्छधातुः । पुं । कर्पूरकमणौ । रौप्यमाक्षिके । वै.निघ. ।

स्वच्छन्दभैरवः । पुं । रसोऽयं सन्निपातादिनवज्वरे हित. । पाठः—"ताम्रभस्म विषं हिङ्गुः समधा भावितं रसैः । गुञ्जार्द्धं सन्निपातादिनवज्वरहरं परम् ॥" তামা, বিষ সমভাগ ; ধুতুরা-পত্ররসে ৭ বার ভাবনা দিবে । द्वितीय.—"रसगन्धकयोः शाणं शाणं कज्जलीकृतं । सुवर्णमाक्षिकं शाणं गुञ्जैकत्र कारयेत् । रुद्रजटा निर्गुन्दी च नागदामलकी तथा । विषकण्टालिका चैषां स्वरसं शाणशाणकम् । दत्त्वा संशोध्य संमर्द्य कार्य्या मुद्गसमा वटी ।" अनु. आर्द्रकरसेन पेया । পারদ, গন্ধক, ও স্বর্ণমাক্ষিক প্রত্যেক ৩২ রতি । রুদ্রজটা, নিশিন্দা, হরীতকী, আমলা এবং বিষকাটালিয়া প্রত্যেকের ৩২ রতি রসে সংশোধন করিয়া মর্দ্দনপূর্ব্বক মুগপ্রমাণ বটী করিবে । र.सा.सं. । अन्यो ज्वरे—"समभागाय संगृह्य पारदामृतगन्धकान् । जातीफलस्य भागार्द्धं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलिम् । सर्व्वार्द्धं पिप्पलीचूर्णं स्वज्ञयित्वा विभावयेत् । गुञ्जाद्वयं ततश्चापि नागवल्लीदलैः सह ॥" পারদ, বিষ, ও গন্ধক প্রত্যেক ২ তো জায়ফল ১ তো. পিপুল-

चूर्ण ৩৷৹ তো.। भैष.। अन्यच्च वातव्याधौ—"शुद्धसूतं मृतं लौहं ताप्यगन्धकतालकम्। पथ्याग्निमन्थ-निर्गुण्डी तूषणं टङ्कणं विषम्। तुल्यांशं मर्दयेत् खल्ले दिनं निर्गुण्डिकाद्रवैः। मुण्डीद्रावैः दिनैकन्तु द्विगुञ्जा वटकीकृताम्॥" शुद्धपारा ও গন্ধক, লৌহভস্ম, স্বর্ণমাক্ষিক, হরীতকী, আগগন্ধ, নিশিন্দামূল, শুঁট, পিপুল, মরিচ, সোহাগার খই, ও বিষ প্রত্যেক সমভাগ; নিশিন্দার ও আদার রসে একদিন মাড়িয়া ২ রতিপরিমাণ বটী করিবে। रस.र.।

स्वच्छपत्रम्। क्ली। अभ्रक-धातौ। অভ্র। हे.च.।

स्वच्छवालुकम्। क्ली। विमलधातौ। रा.नि.व.१३।

स्वच्छमणिः। पुं। स्फटिके। रा.नि.व.१३।

स्वच्छा। स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८।

स्वजम्। क्ली। रुधिरे। मे.। पुं। पुत्रे। घर्म्मे। मे.। स्त्री (जा)। कन्यायां। त्रि। आत्मजाते।

स्वजः। पुं। अन्यमनुष्ये। शब्दकल्प.।

स्वदनम्। क्ली। भोजने। हे.च.। लौहे। रा.नि.व.१३।

स्वदिः। स्त्री। भक्षणे। रा.नि.व.२०।

स्वधाप्रियः। पुं। कृष्णतिले। श.र.।

स्वधालता। स्त्री। लताभेदे। चि.क्र.क.मद.चि.।

स्वनिताह्वयः। पुं। तण्डुलीयशाकक्षुपे। रा.नि.व.५।

स्वनोत्साहः। पुं। खड्गिनि। গাণ্ডার। श.र.।

स्वपनम्। क्ली। निद्रायाम्। श.र.।

स्वपिण्डा। स्त्री। पिण्डखर्ज्जूरे। रा.नि.व.११।

स्वप्नः। पुं। निद्रायाम्। अम.। निद्रितस्य ज्ञाने। স্বপন। दर्शने। मे.।

स्वप्नकृत्। क्ली। सुनिषण्णकशाके। শুশুনিশাক।

स्वप्नक्। त्रि। निद्रालौ। अम.।

स्वप्नदर्शनम्। क्ली। निद्रावस्थायां दर्शने। স্বপন দেখা। तल्लक्षणं यथा—"पूर्व्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः। रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान्। करणानान्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते। अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते।" सु.शा. ४अ.।

स्वप्नदोषः। पुं। स्वप्ने रेतःपतने। शब्दकल्प.।

स्वप्ननाशः। पुं। निद्राविरहे। मा.ज्व.नि.।

स्वप्ननित्यः। त्रि। नित्यं निद्रागमनशीले। स्वप्नदर्शनशीले। च.शा.८अ.।

स्वभद्रा। स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। গাম্ভার গাছ।

स्वभावः। पुं। शक्तौ। प्रकृतौ। वै.निघ.।

स्वभावबलप्रवृत्तः। त्रि। क्षुत्-पिपासा-जरा-मृत्यु-प्रभृतिषु आधिदैविकरोगेषु। ते अपि द्विधा कालकृता अकालकृता च। तत्र परिरक्षणकृताः कालकृताः, अपरिरक्षणकृता अकालकृताश्च। सु.सू.२४अ.।

स्वमणिः। पुं। सूर्य्यकान्तमणौ।

स्वयङ्गुप्ता। स्त्री। कपिकच्छ्वाम्। আলকুশী। रा.नि.व.३। सु.चि.३०अ.। च.द.काम.चि.अगस्त्य-हरीतक्याम्।

स्वयम्प्रभः। पुं। तन्नाम-सोमलताभेदे। सु.चि. २९अ.।

स्वयम्भुवः। पुं। वनमुद्गे। মুগানী। वै.निघ.। स्त्री (वा)। धूम्रपत्रायां। তামাক। रा.नि.व.५। लिङ्गिन्याम्। শিবলিঙ্গিনী লতা। माषपर्ण्याम्। মাষাণী। रा.नि.व.३।

स्वयम्भूः। पुं। माषपर्ण्याम्। মাষাণী। लिङ्गिन्याम्। শিবলিঙ্গী লতা। रा.नि.व.३।

स्वरः। पुं। कण्ठशब्दे। अम.। सुवर्णे। वै.निघ.। नासावायौ। मे.।

स्वरघ्नः। पुं। स्वरनाशक-गलरोगभेदे। কণ্ঠ-রোগ বিশেষ। तस्य लक्षणं यथा—"योऽतिप्रताम्यन् श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः। कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः॥" सु.नि. १६अ.।

स्वरभङ्गः (भेदः)। पुं। स्वरनाशकरोग-विशेषे। निदानादि यथा—"अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातसन्दूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु। स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः। वातेन कृष्णनयना-

गतनूतववर्ण भिन्नस्वरं वदति गर्द्दभवत् खरञ्च। पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्णो ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन। ब्रूयात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात्। सर्व्वात्मके भवति सर्व्वविकारसम्पत् तच्चाप्यसाध्यमृषयः स्वर-भेदमाहुः। धूम्ये(म्यै)त वाक् क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च वागेष चापि हतवाक् परिवर्ज्जनीयः। अन्तर्गतस्वर-मलक्ष्यपदं चिरेण मेदोन्वयाद्वदति दिग्धगल-स्तृषार्त्तः॥" मा.नि.। "वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकं। कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं केवल-मिष्यते॥" सं.

स्वरभङ्गी (ङ्गिन्)। पुं। पक्षिविशेषे। श.र.।

स्वरसः। पुं। आर्द्रद्रव्यपेषणजरसे। "यन्त्रप्रपी-डनाद्द्रव्यं रसः स्वरस उच्यते।" च.। एतदलाभे शुष्कद्रव्यम् अष्टगुणतोये पक्का पादावशेषो ग्राह्यः। प.प.१ख.। तस्य मात्रादिपरिमाणम्। "आहतात्तत्-क्षणाकृष्टाद्द्रव्यात् क्षुण्णात् समुद्भवः। वस्त्रनिष्पीडितो यः स्यात् रसः स्वरस उच्यते॥" शार्ङ्ग.म.१अ.। तदभावे—"कुडवं चूर्णितं द्रव्यं प्रक्षिप्तं द्विगुणे जले। अहोरात्रं स्थितं तस्माद्भवेत् स्वरस उच्यते॥ मात्रा स्वरसस्य गुरुत्वेन शुक्तिमात्रं प्रदापयेत्। अग्निसिद्धं रसञ्चैव पलमात्रं प्रदापयेत्॥ मधु-श्वेता-गुड़-क्षार-जीरकं लवणं तथा। घृतं तैलं च चूर्णञ्च कोलमात्रं रसे न्यसेत्॥" क्षणामेयः।

स्वरसा। स्त्री। कपिलपवायाम्। वै.निघ.।

स्वरसादः। पुं। स्वरभङ्गे। रा.नि.व.२०।

स्वरसादिः। त्रि। कषाये। वै.निघ.।

स्वरहा(न्)
स्वरघ्नः } पुं। स्वरभङ्गे। रा.नि.व.२०।

स्वरामकः। पुं। अक्षोटवृक्षे। আক্রোট গাছ। वै.निघ.।

स्वरालुः। पुं। वचायाम्। श.च.।

स्वरुः। पुं। इषिकभेदे। शब्दकल्पः।

स्वर्गपुष्पम्। क्लो। लवङ्गे। वै.निघ.।

स्वर्गलोकेशः। पुं। शरीरे। जटा.।

स्वर्ज्जः (क्षारः)। पुं। सर्ज्जिक्षारे। च.द. परिणामशूले। "हिङ्गु कुष्ठवचास्वर्ज्जः।"

स्वर्ज्जिः (कः)। पुं। स्वर्ज्जिक्षारे। সাজিমাটী। रा.नि.व.६। यवक्षारे। সোরা। भा.।

स्वर्ज्जिकापाक्यः। पुं। स्वर्ज्जिक्षारे। वै.निघ.।

स्वर्ज्जि(का)क्षारः। पुं। (Coroxylon griffithii.) Panjab salt wort or Sajji. स्वनामकक्षारे। সাচিক্ষার, সাজিমাটী। हिं साजीखार, बाङ्गणखार। तत्पर्य्यायाः,—कपोतः सुखवर्च्चकः सौवर्च्चलं रुचकं स्वर्जिका क्षारः सर्ज्जिकाः सुवर्च्चिकः सुग्नो योगवाही स्वर्ज्जिः स्वर्ज्जका स्वर्ज्जिका सुरवर्च्चकः स्वुज्जिका सर्ज्जिः स्वर्ज्जिकः स्वर्ज्जी सुखोर्ज्जिकः सुवर्च्चिः सुवर्च्चिकः सर्ज्जिक्षारः सर्ज्जिकाक्षारः। गुणाः—कटूष्णः तीक्ष्णः वातकफघ्नः गुल्माध्मानकृमिघ्नः व्रणोदरघ्नश्च। रा.नि.व.६। "यवक्षारो जयेदर्शः श्वासान् वात-कफामयान्। गुल्म-हृद्ग्रहणीपाण्डु-प्लीहानाहगलामयान्। तस्मादल्पान्तरगुणः स्वर्ज्जि-काक्षार उच्यते॥" राज.।

स्वर्ज्जी (न्)। पुं। स्वर्ज्जिक्षारे। সাচিক্ষার। रा.नि.व.६।

स्वर्णम्। क्लो। स्वनामप्रसिद्धधातौ। সোণা। तत्पर्य्यायाः,—सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकं तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म्मं भर्म्मं चामीकरं जातरूपं महारजतं काञ्चनं रुक्मं रुग्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदं अष्टापदं करहाटकं स्तकुथं मानसि चक्रुण्यं लोहोत्तमं भूत्तमः पुरटं रैकनः शात-कौम्भं कर्ब्बूरं कर्च्चूरं भद्रं भूरि पिञ्जरं द्राविणं गैरिकं चाम्पेयं मरुः चन्द्रः कलधौतं अभ्रकं अग्नि-वीजं लोहवरं ऊर्द्ध्वसारकं स्पर्शमणिप्रभवं मुख्यधातु शतखण्डं उज्ज्वलं कल्याणं मनोहरं अग्निः अग्नि-वीर्य्यं दीप्तं आग्नेयं भास्करं पिञ्जानं अपिञ्जरं तेजः अग्निभं दीप्तं दीप्तकं मङ्गल्यं सौमञ्जकं भृङ्गारं जाम्बवं निष्कं अण्डं अयः पेशः क्षमनं लोहं हेमं चन्द्र अमृतं महत्। "पुरा निजाश्रमस्थानां सप्त-र्षीणां जितात्मनाम्। मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वसिष्ठश्चेति सप्तैते कीर्त्तिताः परमर्षयः॥ पत्नीर्विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसम्पन्न-यौवनाः। कन्दर्पदर्पविध्वस्तचेतसो जातवेदसः। पतितं यद्धरापृष्ठे रेतस्तद्धेमतामगात्॥ कृत्रिम-ञ्चापि भवति तद्रसेन्द्रस्य वेधतः॥" इति स्वर्णो-त्पत्तिः। "दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुम-प्रभम्। तारशुल्वोज्झितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत्॥" इति परीक्षा। "स्वर्णताराररतासाय-स्पत्राण्यग्नौ प्रतापयेत् निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले

तक्रे गवां जले। काञ्जिके च कुलत्थानां कषाये सप्तधा पृथक्। एवं स्वर्णादिलौहानां विशुद्धिः संप्रजायते।" पत्तलीकृतपत्राणि अग्नौ तापयित्वा तप्तानि तैले तक्रे काञ्जिके गोमूत्रे कुलत्थकषाये विम्बि निर्वाप्य शोधयेत्। एवमेवान्येषां धातूनामपि शोधनं कार्य्यम्॥ इति शोधनम्। मारणं यथा—स्वर्णस्य एकं भागं पारदस्य च भागद्वयम् अम्लेन मर्दयित्वा गोलकसम गन्धकचूर्णं तदधः उपरि च निधाय शरावसंपुटे निरुध्य त्रिंशद्वनकरीषैः चतुर्दश पुटान् दद्यात्। "शिला गन्धार्कदुग्धाक्ता स्वर्णाद्याः सप्त धातवः। म्रियन्ते द्वादशपुटैः सत्यं गुरुवचो यथा॥" शिला मनःशिला। एवं चूर्णादिभिः पत्राणि लेपयित्वा गजपुटैः पचेत्। अथवा रसकज्जलिकया केवलेन वा रसेन स्वर्णपत्रं लिप्त्वा हिङ्गुलसिन्दूरमनःशिलाभिः स्वर्णसमाभिर्मेलयित्वा धुस्तूररसेन घनं मर्दयित्वा गोलकं कुर्य्यात्। ततो हण्डिकामध्ये संस्थाप्य शरावेणाच्छाद्य वहिर्लेपं दत्त्वा पलाशभस्मना पूरयेत्। ततो दिनद्वयं गाढ़ाग्निं दद्यादिति। र.मा.स.। गुणाः—"सुवर्णं शीतलं हृद्यं वल्यं गुरु रसायनम्। स्वादु तिक्तञ्च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छलम्। पवित्रं वृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम्। हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत्। विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित्। वलं सवीर्य्यं हरते नराणां रोगव्रजान् शोषयतीह काये। असौख्यकारञ्च सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्य्यात्। असम्यक् मारितं स्वर्णं वलं वीर्य्यञ्च नाशयेत्। करोति रोगान् मृत्युञ्च तद्धन्यादयवतक्षतः। भा.पू.धा.व.। धुस्तूरे। अम.। वै.निघ.१म. चयपि. कालान्तकरसे। नागकेशर पुष्पे। नागेश्वर फूल। गौरसुवर्णशाके। सोणानटीया शाक। रा.नि.व.७।१०।

स्वर्णकम्। क्ली। धुस्तूरफले। मेप.शिरोरो.चिकित्सितैले।

स्वर्णकणः। पुं। कणगुग्गुलौ। रा.नि.व.१२।

स्वर्णकण्डूः। स्त्री। सर्ज्जरसे। धूनो, रजन। वै.निघ.।

स्वर्णकदली। स्त्री। स्वर्णवर्ण-कदलीफले। चाँपाकला।

स्वर्णकमलम्। क्ली। रक्तपद्मे। वै.निघ.।

स्वर्णकेतकी। स्त्री। रक्तकेतकीवृक्षे। सोणाकेया। तत्पर्य्यायाः,—हेमकेतकी कनकप्रसवा हेमी छिन्नदला विटदला स्वर्णपुष्पी कामखड्गदला। पुष्पगुणाः—वर्णकरं केशसौगन्ध्यकरं स्वर्णवर्णं मदनोन्मत्ततावाहुल्यकरं सौख्यकारि च। केतकीस्तनः, अतिशीतलः कटुः पित्त-कफघ्नः रसायनः वल्यः देहदार्ढ्यकरश्च। रा.नि.व.१०।

स्वर्णगैरिकम्। क्ली। रक्त-गैरिके। रक्त-गिरिमाटि। वै.निघ.।

स्वर्णचातकः। पुं। चातकविशेषे।

स्वर्णचूड़ः। पुं। पक्षिविशेषे। चाष पक्षी। जटा.।

स्वर्णजम्। क्ली। स्वर्णमाक्षिके। वै.निघ.। वङ्गे। हे.च.।

स्वर्णजातिका (ती)। स्त्री। (Jasminum revolutum.) पीतजातीपुष्पवृक्षे। पीत चामेली। वै.निघ.। See जाती।

स्वर्णजीवन्तिका (न्ती)। स्त्री। पीतपुष्पजीवन्त्याम्। स्वर्णजीवन्ती। हिं सोनाजीवक। तत्पर्य्यायाः,—हिमाश्रया हेमजीवन्ती हेमपुष्पी हेमवल्ली हेमलता हेमाङ्गा तृणग्रन्थिः स्वर्णपर्णा सुजीवन्ती सुपर्णिका स्वर्णलता। गुणा.—हृद्या मधुरा चक्षुष्या शिशिरा वातपित्तरक्तदाहघ्नी च। रा.नि.व.३।

स्वर्णजीवा। स्त्री। स्वर्णजीवन्त्याम्। वै.निघ.।

स्वर्णदी। स्त्री। स्वर्गगङ्गायाम्। अम.। वृश्चिकाल्याम्। विछाती। रा.नि.व.५।

स्वर्णदुग्धा। स्त्री। स्वर्णक्षीरिकायाम्। सोणाशिऊई, शेयालकाँटा। वै.निघ.।

स्वर्णद्रुः। पुं। महारग्वधवृक्षे। वड़ सोन्दाल। रा.नि.व.९।

स्वर्णधातुः। पुं। स्वर्णगैरिके। स्वर्णे। वै.निघ.।

स्वर्णनिभम्। क्ली। स्वर्णगैरिके। स्वर्ण-गिरिमाटि। वै.निघ.।

स्वर्णपत्रम्। क्ली। पत्तलसुवर्णपत्रे। सोणार पात। रस.चि.।

स्वर्णपत्रिका। स्त्री। सुवर्णमुख्याम्। सोणामुखी। तत्पर्य्यायाः,—कल्याणी हेमपत्री रेचनी स्वर्णपत्रिका। गुणाः—"विट्संग वह्निमान्द्यञ्च

सर्व्वं सिकतायन्त्रे पचेद् यामचतुष्टयम् ॥ तो पाक्रात् सद्यावर्त्ते चित्रं कीर्णं हेमकर्णैरिव् ॥ रसणीयतरं स्वर्णवङ्गं नाम रसायनम् । वन्यम् मेहहरं कान्ति मेधा-वीर्य्याग्निवर्द्धनम् ॥" भै. ।

स्वर्णवर्णः । पुं । कणगुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । वंशपत्रहरिताले । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. । स्त्री । हरिद्रायाम् । दारुहरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।

स्वर्णवल्कलः । पुं । श्योणाकवृक्षे । श.च. ।

स्वर्णवल्ली । स्त्री । स्वर्णलतायाम् । लताविशेषे । तं घेकुड्तोगे । तत्पर्य्यायाः,—हरिणी पीतिका काकायुः काकवल्लरी रक्तफला । गुणाः —शिरःपीड़ां हन्ति विदोष विनिवारयति दुग्धदा च भवति । भा. । रा.नि.व.३ । स्वर्णलोहके । शोनाल गाछ । वै.निघ. । स्वर्णजीवन्त्याम् । रा.नि.व.३ ।

स्वर्णशेफालिका । स्त्री । पीतशेफालिकायां । चि.क्र.क.स्त्रीरो.चि. । आरग्वधवृक्षे । सोनाल-गाछ । श.मा. ।

स्वर्णसिन्दूरम् । क्ली । रससिन्दूरविशेषे । पाकः —शुद्धरसः ८ तो. शुद्धगन्धकः ८ तो. स्वर्णं २ तो. वटाङ्कुररसेन प्रहरं कुमारीरसेन च प्रहरं मर्द्दयित्वा काचकूप्यां निधाय वालुकायन्त्रेण पचेत् । शीते कूपीगलसंलग्नपीतरजांसि गृह्णीयात् । भैष. । रस चि. ।

स्वर्णालिः । पुं । चतुरङ्गुलौ । शोनाल । च.सू.३अ. ।

स्वर्णक्षीरिणी (री) । स्त्री । (Agremone mexicana.) स्वनामख्यातवृक्षे । सोणाखिरुई, शियालकाँटा । हिं सत्यनाशी । मं पिवलाधोत्रा । ता. ब्रह्म दन्डु चिरट । तत्पर्य्यायाः,—पट्टपर्णी हिमशिखा हिमावती हैमवती स्वर्णदुग्धा स्वर्णाह्वा रुक्मिणी सुवर्णा सुवर्णक्षीरी हेमदुग्धा हेमक्षीरी काञ्चनी । "हेमवर्णं पयस्तस्याः हिमवद्-भूमिसम्भवा । सा नागजिह्विकाकारा तन्मूलं वदिशौषधम् ॥" च. सु.४अ. । तन्मूलं चोक् इति हिन्दी । गुणाः— "......रेचनी तिक्ता भेदिन्युत्क्लेशकारिणी । कृमिकण्डु विषानाह-कफपित्तास्रकुष्ठनुत् ॥" भा. कुष्ठ.चि. ।

स्वर्णाङ्गः । पुं । महारग्वधवृक्षे । बड़ सोनाल । रा.नि.व.९ ।

स्वर्णाभम् । क्ली । हरिताले । वै.निघ. ।

स्वर्णाभा । स्त्री । पीतपुष्पयूथिकायाम् । हलदे यूँइफुल । वै.निघ. ।

स्वर्णारिः । पुं । शीसके । वै.निघ. । गन्धके । शब्दकल्प: ।

स्वर्णाह्वा । स्त्री । स्वर्णक्षीर्य्याम् । शियालकाँटा । वै.निघ. ।

स्वर्णिका । स्त्री । धन्याके । धनिया । वै.निघ. ।

स्वर्भानवः । पुं । गोमेदरत्ने । रा.नि.व.१३ ।

स्वर्य्यकः । पुं । तिन्दुकवृक्षे ।

स्वर्वैद्यौ । पुं । अश्विनीकुमारयोः । अम. ।

स्वल्पः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । वै. निघ. ।

स्वल्पकन्दः । पुं । कशेरौ । केशुर । वै.निघ. ।

स्वल्पकाष्ठः । पुं,क्ली । श्वेतालौ । शाँक् आलु । वै.निघ. ।

स्वल्पकेशरः (री[इन्]) । पुं । कोविदारवृक्षे । रक्तकाञ्चन । रा.नि.व.१० ।

स्वल्पकेशी । स्त्री । भूतकेशे । दानदूर्वा । श.च. ।

स्वल्पघण्टा । स्त्री । चारशणवृक्षे । वन शण । वै.निघ. ।

स्वल्पचटका । पुं । क्षुद्रचटके । चड़ुइ पाखी । वै.निघ. ।

स्वल्पजम्बूकः । पुं । क्षुद्रशृगाले । खँकशियालः । वै.निघ. ।

स्वल्पतरुः । पुं । केसुककन्दे । केउ गाछ । वै.निघ. ।

स्वल्पपत्रकः । पुं । गौरशाके, मधूकविशेषे । मउलविशेष । "गौरशाको मधूलोऽन्यो गिरिजः स्वल्पपत्रकः । र.मा. ।

स्वल्पफला । स्त्री । हवुषाभेदे । हवुषवृक्ष-विशेष । तत्पर्य्यायाः,—कच्छुघ्नी ध्वाङ्क्षनाशिनी श्रोहगनुः विषघ्नी कफघ्नी अपराजिता । हवुषा-सदृशगुणः । रा.नि.व.४ ।

मदीपि चेन्दुरश्मय:। शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च। तुषारचारसोदिव्यदधितक्रसातपान्। तीक्ष्णमद्य-दिवास्वप्न-पुरोवातान् परित्यजेत्। शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीन् वसन्तेऽन्त्यान् रसान् भजेत्। स्वादुं निदाघे शरदि स्वादुतिक्तकषायकान्। शरद्वसन्तयो रूक्षं शीतं घर्म्मघनान्तयो:। अन्नपान समासेन विपरीतमतोऽन्यथा। नित्यं सर्व्वरसाभ्यासः स्वाध्याधिक्यमृतावृतौ॥" च.द.साम्याधिकारे।

स्वस्वारिष्टः। पुं। अश्वस्य मृत्युचिह्ने। ঘোড়ার মৃত্যুলক্ষণ। ज.द.२३अ.।

स्वादः (नम्)। पुं, क्ली। आस्वादे। আস্বাদ। रसग्रहणे। व्याक.।

स्वादुः। पुं। मधुररसे। মিষ্টরস। गुणाः—"रसायनोत्तमो बल्यो रोगघ्नश्च उत्तमः। स्निग्धश्च तर्पणो वापि हृंहणश्च सजीवन:॥" अत्रि. १०अ.। गुड़े। त्रिका.। जीवकौषधौ। জীবক। जटा.। मधूकवृक्षे। है.च.। पियालवृक्षे। दाड़िम्बवृक्षे। मातुलुङ्गभेदे। কমলা নেবু। काश्मर्य्यां। बदरे। वै.निघ.। अगुरुसारे। অগুরু বৃক্ষ। तत्पर्य्याया:,—अगुरु सार: सुधूम्य: गन्ध-धूमक:। गुणाः—कटुः कषायोष्णः सद्‌गन्धामोदवातघ्नश्च। रा.नि.व.१२। स्त्री। द्राक्षायाम्। কিস্‌মিস্। अ.टी.भ.। क्ली। सैन्धवलवणे। दुग्धे। वै.निघ.। त्रि। मधुरे। मे.।

स्वादुकण्टकः। पुं। विकङ्कतवृक्षे। বঁইচী গাছ। भा.। ह्रस्वगोक्षुरके। ছোট গোখ্‌রী। भा.म.४भ.शाल्यादितैले। विकण्टकवृक्षे। বঁইচী-জাতীয় গুল্মবিশেষ। रा.नि.व.११।

स्वादुकन्दः। पुं। भूमिकुष्माण्डे। श्वेतपिण्डाल्वौ। (कः) केमुककन्दे। কেঁউ গাছ। वै.निघ.। स्त्री। भूमिकुष्माण्डे। रा.नि व.७।

स्वादुका। स्त्री। नागदन्त्याम्। হাতিশুঁড়ে। रा.नि.व.५।

स्वादुकोषातकी। स्त्री। मधुरकोषातक्याम्। ঝিঙা। वै. निघ.।

स्वादुखण्डः। पुं। गुड़े। खण्डे। श.र.।

स्वादुगन्धच्छदा। स्त्री। कृष्णतुलस्याम्। কাল তুলসী। वै.निघ.।

स्वादुगन्धा। स्त्री। रक्तशोभाञ्जनवृक्षे। লাল সজিনা। र.मा.। भूमिकुष्माण्डे। ভূঁইকুমড়া। जटा.।

स्वादुगन्धिः। पुं। रक्तशिग्रौ। লাল সজিনা। वै.निघ.।

स्वादुतिक्तम्। क्ली। पीलुफले। আক্‌রোট। वै.निघ.।

स्वादुतिक्तफलः। पुं। ऐरावतीवृक्षे। নেবু-গাছ। वै.निघ.।

स्वादुपटोलिका (ली)। स्त्री। मधुरपटोललतायाम्। মিঠা পল্‌তা। वै निघ.।

स्वादुपत्रः। पुं। स्वादुपटोलिकायाम्। वै. निघ.।

स्वादुपर्णी। स्त्री। दुग्धिकायाम्। থিরুই। रा.नि.व.५।

स्वादुपाकफला } **स्वादुपाका** } स्त्री। काकमाचिकायाम्। কেউশাঠুঁটী, গুড়কাঁউনী। वै निघ. रा.नि.व.४।

स्वादुपारे(ले)वतः। पुं। दीर्घानुरखर्ज्जूरीवृक्षे। वै.निघ.।

स्वादुपिण्डा। स्त्री। पिण्डीखर्ज्जूरवृक्षे। वै. निघ.।

स्वादुपुष्पः (ष्पी)। पुं, स्त्री। कृष्णकटभीवृक्षे। रा.नि.व.९।

स्वादुपु(ष्पि)का। स्त्री। दुग्धिकायाम्। দুধিয়া, থিরুই। वै.निघ.।

स्वादुफलम्। क्ली। बदरीफले। श.र.। पुं। धन्वनवृक्षे। ধাবনা গাছ। रा.नि.व.९। स्त्री। (ला)। कोशातक्याम्। ঘোষা। रा.नि.व.७। कोलिवृक्षे। কুলগাছ। त्रिका.। खर्ज्जूरीवृक्षे। कदल्यां। कपिलद्राक्षायाम्। भा.।

स्वादुबीजः। पुं। अश्वत्थवृक्षे। वै.निघ.।

स्वादुमज्जा (न्)। पुं। पर्व्वतपीलौ। আক্‌রোট। जटा.।

स्वादुमस्तका। स्त्री। खर्ज्जूरीवृक्षे। ক্ষুদ্র-খেজুর গাছ। भा.।

स्वादुमांसी। स्त्री। काकोल्याम्। কাঁকলা। रा.नि व.३।

स्वादुमाषा। स्त्री। माषपर्ण्याम्। माषाणी। वै.निघ.।

स्वादुमूलम्। क्ली। गर्ज्जरमूले। गाजरमूल। रा.नि.व.७।

स्वादुरसा। स्त्री। काकोल्याम्। अम.। मूर्व्वायाम्। वै.निघ.। आम्रातकफले। र.र.। शतावर्य्याम्। रा.नि.व.४। द्राक्षायाम्। मदिरायाम्। हे.च.।

स्वादुलः। पुं। चीरमूर्व्वायाम्। वै.निघ.।

स्वादुलता। स्त्री। विदार्य्याम्। भूँइकुमड़ा। रा.नि व.७।

स्वादुलुङ्गी। स्त्री। मधुकर्कटिकायाम्। शरबती नेबू, शाक्तारा नेबू। मद.व.६। स्वादु मातुलुङ्गे। वै.निघ।

स्वादुवीर्य्यः। पुं। पियालवृक्षे। वै.निघ.।

स्वादुशुण्ठी। स्त्री। श्वेतकिणिह्याम्। वै.निघ.।

स्वादुशुद्ध(स्वच्छ)म्। क्ली। पार्व्वतलवणे। सैन्धव। शब्दकल्प:।

स्वादुसिञ्चितिका(फलम्। क्ली। कावेलदेशीयफले। मेवफल। वै.निघ.।

स्वाद्वगुरुः। पुं। मधुररसागुरुवृक्षभेदे। गुणाः—उष्ण आमवातहरः.तुवरश्च। राज.।

स्वाद्वन्नम्। क्ली। स्वादुरसान्ने। गुणाः—"सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हर्षमायुषः। स्वादु अन्नमथान्यम्......॥" भा.।

स्वाद्वम्लः। पुं। दाड़िमवृक्षे। त्रिका.। नागरङ्गवृक्षे। नारेङ्गा नेबुर गाछ। राज.। कदम्बवृक्षे। वै.निघ.।

स्वाद्वी। स्त्री। द्राक्षायाम्, कपिलद्राक्षायाम्। द्राक्षा, कान द्राक्षा। अम.। चिर्भटिकायाम्। फूटी। वै.निघ.। क्षुद्रखर्ज्जूरिवृक्षे। भा.। गुड़त्वचि। दारुचिनि।

स्वाध्यायः। पुं। वेदाभ्यासे। वै.निघ.।

स्वान्तम्। क्ली। मनसि। रा.नि.व.१८।

स्वापः। पुं। स्पर्शाज्ञाने। असाड़। सु.नि.५ अ.। निद्रायाम्। अम.।

स्वापतेयम्। क्ली। द्रव्ये। वै.निघ.।

स्वापान्ययम्। क्ली। शयनशय्यायां। शोबार बिछाना। च.सू.१५अ.।

स्वामी (इन्)। पुं। पारदे। वै.निघ.।

स्वाम्युपकारकः। पुं। अश्वे। शब्दकल्पः।

स्वायम्भुवगुग्गुलुः। पुं। वातरक्ताधिकारोक्तपक्वगुग्गुलौ। पाठः—"अलम्बुषा लौहचूर्णं तयोर्द्वेपले पृथक्। पलत्रयञ्च ताप्यस्य वाकुच्याश्च पलत्रयम्। शिलाजतु तयोस्तुल्यं पलानि दश गुग्गुलोः। सर्व्वाण्येतानि सुचूर्णं गुड़िकां कारयेद्भिषक्। शाणं कर्षार्द्धकर्षं वा ततः खादेत् प्रयत्नतः। कालपादेन विख्यातो नाम्ना स्वायम्भुवो रसः॥" रस.र.।

स्वायम्भुवी। स्त्री। ब्राह्मीशाके। वै.निघ.।

स्वारामगुच्छकम्। क्ली। ग्रन्थिपर्णे।

स्वास्थ्यम्। क्ली। यथाप्रकृतित्वे। आरोग्ये। श.र.। या.चि.१अ.।

स्वाहः। पुं। शल्लकीनिर्यासे। वै निघ.।

स्विन्नः। त्रि। कृतस्वेदे। घर्म्मयुक्ते। हला.। पक्वे। व्याक.।

स्वेदः। पुं। घर्म्मे। घाम। रा.नि.व.१८। "स्वेदावरोधः सन्तापः॥" मा.नि.। धूपे। भापरा। मे.। स व्याधिविशेषेषु महामध्यमृदुर्भवति। स तापेनोष्मणा द्रवेणोपनाहेनेति चतुर्विधोपायेन साध्यते। पुनश्च रोगभेदेषु त्रयोदश। यथा—सङ्करस्वेदः प्रस्तरस्वेदो नाड़ीस्वेदः परिषेकस्वेदोऽवगाहनस्वेदो जेन्ताकस्वेदः अश्मघनस्वेदः कर्षूस्वेदः। कुटीस्वेदो भूस्वेदः कुम्भीस्वेदः कूपस्वेदः होलाकास्वेदश्च। च.सू.१४अ.। ते सर्व्व एव वातहारिणः। "स्वेदो तापोष्मजो प्रायः श्लेष्मघ्नो समुदीरितो। उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तसङ्गे द्रवोहितः। महाबले महाव्याधौ शीते स्वेदो महान् स्मृतः। दुर्व्वले दुर्व्वलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो मतः। वलासे रूक्षणः स्वेदो रूक्ष-स्निग्धः कफानिले। कफमेदोहृते वाते कौष्णं गेहं रवेः करान्। नियुद्धं मार्गगमनं गुरु प्रावरणं भुवम्। चिन्ताव्यायामाभारांश्च सेवेतामयमुक्तये॥" भा.। व्रणोपक्रमविशेषे, यो रुजावद्दारुणकठिनेषु कार्य्यः। सु.चि.१अ।

स्वेदकः। पुं। अयस्कान्तभेदे। कान्तलौह। अयं रसायने श्रेष्ठः। रा नि.व.१३।

स्वेदचूषकः। पुं। शीतलवायौ। शब्दकल्पः।

स्वेदजः । त्रि । कृमिकीट-पिपीलिकादौ । अम. । काल्लोहे । वै.निघ. ।

स्वेदजलम् । क्ली । घर्मे । धात्वजनितजले ।

स्वेदजशाकम् । क्ली । शाकभेदे । तच भूमी मयकाष्ठच्छायुद्भवं शिलीन्ध्रादिकम् । छाता इति लोके । [पोयानछातू] । गुणाः—शीता दोषला पिच्छिला गुरव.छर्द्दतीसारज्वरश्लेष्मरोगहराश्च । "श्वेतशुभ्रभूतलोकाष्ठवंशगोब्रजसम्भवाः । नातिदोषकरास्ते स्युः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥" भा.पू.१ भ.शा.व. । "छत्त्रकास्तु पलालेषु करीष-चितिरेणुजाः । सर्व्वाः संस्वेदजाः शीताः कषायाः स्वादु-शीतलाः । गुरव. च्छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्मामयापहाः । श्वेताः शुचिस्थलीकाष्ठवंशगोव्रजसम्भवाः । नातिदोषकरा ज्ञेयाः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥" राज. ।

स्वेदनम् । क्ली । स्वेदे । मे. । स्वेदनयन्त्रेण रससंस्कारविशेषे । भा. ।

स्वेदनयन्त्रम् । क्ली । पारदस्वेदनयन्त्रे । दोलायन्त्र । तल्लक्षणम्—"साम्बुस्थालीमुखे वद्ध्वं वस्त्रे स्वेद्यं निधाय च । पिधाय पच्यते यत्र न्त्रं स्वेदनं स्मृतम् ॥" भा. ।

स्वेदनाशः । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

स्वेदनी । स्त्री । सुराग्निसन्धानार्थ-पात्रविशेषे । भाटी । वै निघ. । लौहपात्रविशेषे । ताउया । भ. ।

स्वेदमाता (ढ) । स्त्री । शरीरस्थ-रसधातौ । रा.नि.व.२८ ।

स्वेदवाहिस्रोतः । क्ली । घर्मवाहिनाड्याम् । तस्य मूलं मेदः रोमकूपाश्च । च.वि.५अ. ।

स्वेदस्रावः । पुं । पित्तज्वरोगे । धाम हओया । निदा. ।

स्वेदाप्रवर्त्तनम् । क्ली । घर्मातिशये । घर्मनिग्रहे । मा.नि. ।

स्वेदावरोधः । पुं । घर्मावरोधे । जठराग्नेरवरोधे । "स्वेदावरोधः सन्तापः......" मा.नि. ।

स्वैरणी । स्त्री । वल्गुलापक्षिणि ।

स्वैरिता । स्त्री । स्वच्छन्दतायाम् । अम. ।

स्वोरसः । पुं । स्वरसे । शिलापिष्टकल्के । श.च ।

ह ।

हः । पुं । जले । रक्ते । एकाक्ष. को. ।

हंसः । पुं । श्वेतजातीयजलचरपक्षिणि । हाँस । मं वल्लकि । तत्पर्य्यायाः,—श्वेतगरुत् चक्राङ्गः मानसौकः कलकण्ठः शितिच्छदः शितिपक्षः श्वेतच्छदः श्वेतपक्षः सितच्छदः सितपक्षः वक्राङ्गः सरःकाकः पुरुदंशकः जालपात् जालपादकः धवलपक्षः मानसालयः । गुणाः—"हंस श्लेष्मकरो बलातिरुचिदो हृद्यो गुरुः शीतलः......" अत्रि. २२अ. । अस्य मांसगुणाः—हृद्यतमं तिमिरघ्नञ्च । रा.नि. व.१७ । गुरु उष्णं मधुरं स्निग्धं स्वरवर्णकरं बृंहणं शुक्रलं वातघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. । हंसडिम्बगुणाः—"रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च । मधुराम्लविपाकीनि सद्योबलकराणि च ॥" च. सू.२७अ. । अपिच—"हंसडिम्बं परं हृद्यं बृंहणं वातकोपनम् । पाके लघुतरं प्रोक्तं सर्व्वामय विनाशनम् ॥" राज. ३प. । घोटकभेदे । शारीरवायुभेदे । मे. । पारदे । वनस्पतिभेदे । रौप्ये । वै. निघ. । अन्तःकरणे । विष्णौ । सूर्य्ये । त्रिका. ।

हंसकः । पुं । राजहंसे । श.च. ।

हंसकूटः । पुं । ककुदि । झूँटि । शब्दरत्न. ।

हंसदाहनम् । क्ली । अगुरुणि । अगुरुकाष्ठे । श.च. ।

हंसपदम् । क्ली । कर्षे । २ तो. । प.प.१ख. ।

हंसप(पा)दी । स्त्री । हंसपदाकारपत्र लतायाम्, गोधापद्याम् । गोयालिया लता । मं हंसपादी । कं नविलड़ि । तत्पर्य्यायाः,—मधुस्रवा त्रिपदी अलसा कीटमाता त्रिपादिका । गुणा — "हंसपादी कटूष्णा स्याद्विषभूतविनाशिनी । भान्यपस्मारदोषघ्नी विज्ञेया च रसायनी ॥" रा.नि.व. ५ । "हंसपादी गुरुः शीता हन्ति रक्तविषव्रणान् । विसर्पदाहातीसारलूताभूताग्निरोहिणीः ॥" भा.पू. १भ.गु.व. । सु.सू.३८अ. । रक्त-लज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।

हंसपाकयन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थयन्त्रविशेषे । यथा—"खर्परं सिकतापूर्णं कृत्वा तस्यो-

पादं विपेत्। ततस्तं खर्परं तत्र शनैर्मृद्वग्निना पचेत्। हंसपाकं समाख्यातं यन्त्रम्... ..॥" र. चि.३ अ।

हंसपाकाग्निः। पुं। हंसपाकयन्त्रेण पाक-योग्याग्नौ। रस.चि.३ अ.।

हंसपाद(क)म्। क्ली। हिङ्गुले। जटा.। सिन्दूरे। वै.निघ.।

हंसपादिका। स्त्री। हंसपाद्याम्। रा.नि.व. ५। र.मा.। मण्डूकपर्ण्याम्। थुलकुड़ि, थान-कुनि। च.सू.४ अ.। र.सा.सं.। रक्तलज्जालुका-याम्। वै निघ.।

हंसमाषा। स्त्री। माषपर्ण्याम्। माषाणी। रा.नि.व.३।

हंसयोषिता। स्त्री। राजहंस्याम्। वै.निघ.।

हंसलोमशम्। क्ली। कासीसे। हिराकस। रा.नि.व १३।

हंसलोहकम्। क्ली। पित्तले। हे.च.।

हंसवती। स्त्री। हंसपद्याम्। जटा.।

हंसबीजम्। क्ली। हंसडिम्बे। रा.नि.व.१९। गुणा.—"हंसबीजं परं हृद्यं बृंहणं वातकोपनम्। पाके लघुतरं प्रोक्तं सर्व्वामय-विनाशनम्॥" राज. ३२.। अपिच—"रेत:क्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च। मधुराण्यविदाहीनि सद्यो बलकराणि च॥" च.सू.२७ अ.।

हंसाङ्घ्रिः। स्त्री। हिङ्गुले। रक्तलज्जालुकायाम्। वै.निघ.।

हंसाण्डम्। क्ली। हंसडिम्बे। हाँसेर डिम। गुणाः—अतिबल्यम् अतिवृष्यं वातघ्नं पाके लघुतरं सर्व्वरोगहरञ्च। रा.नि.व.१९। राज ३५।

हंसाभिमुख्यम्। क्ली। रौप्यधातौ। रा.नि. व.१३। हे.च.।

हंसाह्वया। स्त्री। हंसपाद्याम्। गोयालिया। सु.चि.१८ अ.। च.द.ग्रन्थि.चि.अमृताद्यतैलं।

हंसिका (सी)। स्त्री। हंसपद्याम्। श.र.। मुद्गपर्ण्याम्। वै.निघ.। वराटकभेदे। कड़ि। रा.नि.व.२३।

हंसिरः। पुं। मूषिकभेदे। तद्दृष्टे "हंसिरेणा प्रविद्धस्य जम्भालोमाचहर्षणं।" सु.कल्प.६ अ.।

हंसोदकम्। क्ली। अंशूदके। च.सू.२६ अ.। See अंशूदकम्।

हञ्जिः। स्त्री। क्षुधायाम्। जटा.।

हञ्जिका। स्त्री। भार्ग्याम्। वामनहाटी।

हञ्जी। स्त्री। हिक्कायाम्। वै.निघ.।

हटलयम्। क्ली। शैवाले। सु.सू.४५ अ.।

हट(ठ)पर्णि (र्णी)। क्ली, स्त्री। शैवाले। श.र.। त्रिका.।

हट्टविलासिनी। स्त्री। नखीनामगन्धद्रव्य-विशेषे। अम.। हरिद्रायां। भा.।

हठः। पुं। शैवाले, जलकुम्भिकायाम्। पाना। सु.चि.११ अ.।

हठालुः। स्त्री। कुम्भिकायां। पाना। श.च.।

हठी। स्त्री। वारिपर्ण्याम्। पाना। धरणिः।

हड्डम्। क्ली। अस्थनि। हाड़। श.र.।

हड्डजम्। क्ली। मज्जायाम्। श.च।

हण्डिका (ण्डी)। स्त्री। मृत्पात्रविशेषे। हाँड़ि। शब्दकल्प:।

हण्डिकासुतः। पुं। क्षुद्रहण्डिकायां। छोट हाँड़ि। त्रिका.।

हतचूर्णकः। पुं। सोमलतायाम्। कश्चित्।

हताधिमन्थः। पुं। सर्वाक्षिगत रोगभेदे। लक्षणं—"उपेक्षणादक्षि यदाधिमन्थो वातात्मकः सादयति प्रसह्य। रुजाभिरुग्राभिरसाध्य एष हता-धिमन्थः......॥" मा.नि.।

हतुः। पुं। व्याधौ। शस्त्रे। उणा।

हदनम्। क्ली। विष्ठात्यागे। हागा। व्याक.।

हनीलः। पुं। केतक्यां। र.मा.।

हनुः (नूः)। स्त्री। हट्टविलासिन्यां। हनुद्वयां। अ.टी.भ.। रोगे। अस्त्रे। मृत्यौ। जटा.। पुं। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२।

हनुग्रहः। पुं। तन्नामवातव्याधौ। निदानादि यथा—"जिह्वानिर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः। कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वानिलो हनू। करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम्। हनुग्रहः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम्॥" मा.नि.। अन्यत्र

वातव्याधी, अच हनू संहत्यैव निश्चलौ तावास्यावयः। अ.द.५.५ अ।

हनुमूलबन्धनास्थि। क्ली। हन्वस्थिमूलयोर्बन्धनभूतयोरस्थ्नोः। च.शा.७अ.।

हनुमोक्षः। पुं। दन्तगतमुखरोगभेदे। निदानं यथा—"वातेन तैस्तैर्भाविस्तु हनुसन्धिर्विसंहतः। हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः॥" सु.नि. १६अ.।

हन्तुः। पुं। मत्यौ। हरे।

हन्नः। त्रि। हन्तपुरीषोत्सर्गे। अम.।

हन्वस्थि। क्ली। हनुदेशास्थनि। চোয়ালের হাড়। च.शा.७अ.।

हपुषा। स्त्री। वनिगुद्रव्यविशेषे। सा च मरोचहस्तवद्दीर्घकृष्णवर्णा। हनुफल इति ख्याता। हिं हौद्दबेर। See हवुषा।

हमलः। पुं। ककलासे। কাঁকলাস্। वै.निघ.।

हयः। पुं। घोटके। अम.।

हयकातरा (रिका)। स्त्री। अश्वकातरिकावृक्षे। हिं घोड़कातरा। रा.नि.व.५।

हयगन्धम्। क्ली। काचलवणे। रा.नि.व.६।

हयगन्धा (न्धिका)। स्त्री। अश्वगन्धायाम्। र.मा.। अ.द.द्रव्याधिकारे। वनयमान्यां। वनयोयान। रा.नि.व.६।

हयघ्नः। पुं। करवीरवृक्षे। वै.निघ.।

हयघ्नी। स्त्री। तेजोवत्याम्। তেজবতা। वै.निघ.।

हयपुच्छिका (च्छी)। स्त्री। माषपर्ण्याम्। माषाणी। अम.।

हयप्रियः। पुं। यवे। हे.च.। श्वेतकरवीरे। रा.नि.व.१०। स्त्री (या)। अश्वगन्धायाम्। रा.नि.व.४। खर्ज्जूर्याम्। रा.नि.व.११। यवे। वै.निघ.।

हयभङ्गा। स्त्री। पिण्डीखर्ज्जूरिकायाम्। वै.निघ.।

हयमारः (कः)। पुं। करवीरवृक्षे। रा.नि.व.१०। अम.। वै.निघ.२भ.च.सा.चि.वमिसागररसे। अयं व्रणदारणः। सु.सू.३६अ.।

हयमारणः। पुं। अश्वत्थवृक्षे। श.च.।

हयवरप्रियः। पुं। कदम्बवृक्षे। वै.निघ.।

हयवाहनशङ्करः। पुं। रक्तकाञ्चनवृक्षे। রক্তকাঞ্চনের গাছ। श.च.।

हयवैरिः। पुं। करवीरे। वै.निघ.।

हयशाला। स्त्री। अश्वशालायाम्।

हया (यी)। स्त्री। अश्वगन्धायाम्। रा.नि.व.४। घोटक्यां। जटा.। खर्ज्जूरिकायाम्।

हयागारः। पुं। अश्वशालायाम्। नकुल. १०अ.।

हयानन्दः। पुं। मुद्गे। মুগ। रा.नि.व.१६।

हयायुर्व्वेदः। पुं। अश्ववैद्यकशास्त्रे। तच शालिहोत्र-नकुल-जयदत्त-भोजादिकृतम्।

हयारिः। पुं। करवीरे। र.मा.।

हयाशना। स्त्री। शल्लकीवृक्षे। श.च.।

हयाह्वता (ह्वा)। स्त्री। अश्वगन्धायाम्। वै.निघ.।

हयेष्टः। पुं। यवे। रा.नि.व.१६।

हय्यङ्गवीनम्। क्ली। सद्योजातघृते। वै.निघ.।

हरः। पुं। गर्दभे। शब्दकल्प.।

हरजः। पुं। पारदे। कैय.धन.भ.। "हरजभुजगलौहम्।"

हरणम्। क्ली। शुक्रे। स्वर्णे। वराटके। उणालौ। शब्दकल्प.। शुचौ। मे.।

हरतेजः। क्ली। पारदे। रा.नि.व.१३।

हरप्रियः। पुं। धुस्तूरकवृक्षे। वै.निघ.२भ.चयचि. नवरत्नराजमृगाङ्के।

हरवल्लभः। पुं। शुक्लधुस्तूरे। শ্বেত ধুতুরা। वै.निघ.।

हरहूरा। स्त्री। द्राक्षाहरायाम्। হড়হড়ে। द्राक्षायां। शब्दकल्प.।

हराक्षम्। क्ली। रुद्राक्षे। रा.नि.व.११।

हरिः। पुं। विष्णौ। भेके। अम.। शुकपक्षिणि। টিয়া পাখী। सिंहे। रा.नि.व.१८ १९। मर्कटे। अश्वे। विका.। वर्हे। मुद्गे। মুগ। वै.निघ.। सर्पे। हंसे। मयूरे। कोकिले। श.र.। त्रि। हरिद्वर्णे। हे.च.।

हरिक्रान्तः। पुं। घोटके। विका.। स्त्री (न्ता)। विष्णुक्रान्तायाम्। কাল অপরাজিতা। रा.नि.व.५।

हरिगन्धः । पुं । कुङ्कुमागरुचन्दने । वै.निघ. ।

हरिग्रहः । पुं । अश्वस्य ग्रहविशेषे । तल्लक्षणं —“कम्पते पूर्व्वकायस्तु निश्चलो यस्य पश्चिमः । पश्चाद्भग्नो सकम्पश्च म्रियते हरिपीड़ितः ॥” ज. द.५७अ. ।

हरिचन्दनम् । क्ली, पुं । कोद्वपदेशप्रसिद्धे कतविधचन्दनान्यतमे चन्दनविशेषे । গাছচন্দন । तत्पर्य्यायाः,—सुराहं इन्द्रचन्दनं दिव्यं दिविजं महागन्धं नन्दनजं लोहितजं । गुणाः—तिक्तं हिमं पित्तादोषघ्नं रक्तचन्दनवच्छ्रमानिलहरञ्च । रा. नि.व.१२ । क्ली । कुङ्कुमे । मे. । रक्तचन्दने । रा.नि. व.१२ । पद्मकेशरे । हला. ।

हरिजीवकः । पुं । चणकवृक्षे । ছোলার গাছ । वै.निघ. ।

हरिणः । पुं । मृगे, ताम्रवर्णमृगे । তাম্রহরিণ । तत्पर्य्यायाः,—मृगः कुरङ्गः वातायुः जिनयोनिः अजिनयोनिः मृड़ीकः सारङ्गः चलनः पृषतः पृषत् भीरुहृदयः रुरुः चारुलोचनः कुरङ्गमः ऋश्यः ऋष्यः रिश्यः रिष्यः शारङ्गः एणः एणकः क्रव्यघातनः कृष्णसारः सुलोचनः । तस्य पञ्चभेदा यथा —“ऋष्यः खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा । हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः ॥” कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्यादेणतुल्याकृतिर्महान् । ऋष्यो नीलाङ्गको लोके गवीव इति कीर्त्तितः । पृषतश्चन्द्रबिन्दुः स्याद्धरिणात् किञ्चिदल्पकः ॥ न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो नयको महान् । राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजिभिः परितो वृतः ॥ यो मृगः शृङ्गहीनः स्यात् स मुण्डीति निगद्यते ॥” प.मु. । “हरिणस्तास्र उच्यते ।” सु.सू. ४६अ. । गुणाः—“मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः । शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धिर्हरिणो लघुः ॥” कृष्णस्य गुणाः—“एणः कषायो मधुरः पित्तास्रकफनाशनः ।” राज.३य. । “एणस्य मांसं लघुशीतलञ्च त्रिदोषहृत् षड्रुचिदञ्च रुच्यं । कुरङ्गमांसं मधुरञ्च यद्वत् कफापहं पित्तहरं मरुद्भृत् ॥” रा.नि.व.१७ ।

हरिणाक्षी । स्त्री । हट्टविलासिनीनामगन्धद्रव्ये । नखी । श.च. ।

हरिणी । स्त्री । मञ्जी । अम. । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ । स्वर्णयूथिकायाम् । স্বর্ণযূঁই । रा.नि.व.१० । विजयायाम् । সিদ্ধি । श्वेतयूथिकायाम् । শ্বেত যূঁই । वै.निघ. ।

हरितम् । क्ली । स्थौनेयके । গাঁঠিয়ালা । रा. नि.व.१२ । कालिङ्गे । তরমুজ । वै.निघ. ।

हरितः । पुं । मन्थानकतृणे । रा.नि.व.८ । यवे । प.मु. । नीलदूर्व्वायाम् । वै.निघ. । सिंहे । शब्दकल्पः । सविषमण्डूके । বিষযুক্ত ব্যাঙ । सु. ।

हरितकम् । क्ली । शाके । आर्द्रकादौ । अम. । “अन्यत्र माषहरितकशुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः ।” च. सू.८अ. ।

हरितच्छदः । पुं । श्वेतशिग्रौ । শ্বেত সজিনা । मद.३.७ ।

हरितनेत्रः । पुं । उलूके । পেঁচা । त्रिका. ।

हरितपत्रिका । स्त्री । पाच्यां । गन्धपत्रा । সুগন্ধশাকবিশেষ, কর্পূরশাক । रा.नि.व.१० ।

हरितयवः । पुं । निःशूकयवे । वै.निघ. ।

हरितलता । स्त्री । पाषीलतायां । वै.निघ. ।

हरितशाकः । पुं । शिग्रुशाके । সজিনার শাক । रा.नि.व.७ ।

हरितपत्रा । स्त्री । गन्धपत्रा । সুগন্ধশাকবিশেষ । रा.नि.व.१० ।

हरिता । स्त्री । दूर्व्वायां । मे. । जयन्त्याम् । জয়ন্তীগাছ । रा.नि.व.४ । हरिद्रायाम् । रा.नि. व.६ । कपिलद्राक्षायां । नीलदूर्व्वायां । रा.नि.व. ८ । पाच्याम् । কর্পূরশাক । रा.नि.व.१० । ब्राह्मीक्षुपे । ব্রাহ্মীশাক । वै.निघ. ।

हरिताल(क)म् । क्ली । पीतवर्ण-खनिजोपविषभेदे । হরিতাল । तत्पर्य्यायाः,—विस्रगन्धि पिञ्जरं पिञ्जरकं पिङ्गलं पीतलं चल आलं ताल कर्व्वूरं गोदन्तं पीतनं नटभूषणं नटमण्डन हरिबीजं सिद्धधातुः लोमहृत् वंशपत्रकं वर्णकं पीतं गोरोचं चित्राङ्गं वैदलं तालकं कनकरसः काञ्चनकं विड़ालकं विस्रगन्धं पिङ्गं पिङ्गसार गौरीललितं । प.मु. । तच्च पत्रपिण्डभेदेन द्विविधम्, तयोराद्यं श्रेष्ठम् । गुणाः—“तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम् । स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रञ्चाभ्रपत्रवत् । पत्राख्यं तालकं विद्यात् गुणाढ्यं तद्रसायनम् ॥ निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा

गत। स्त्रीदृष्यदारकं मस्तगुण्यं तथिच्छतालकं। हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेदिषम्। कण्डू-कुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान्॥” भा·प्र·१म·धा·व·। तच्छोधनादि यथा—“तालकं पोट्टलीं बद्धा संचूर्ण्य काञ्जिके क्षिपेत्। दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कुष्माण्डजे रसे। तिलतैले पचेद्यामं यामञ्च त्रैफले जले॥ दोलायन्त्रे चतुर्यामं भस्मीभूतं न दोषकृत्। तथा शालिरार्मतिकाः शिग्रुटङ्गणं लवणं गुडम्। तालकार्द्धेन संमिश्य छिद्रमूषां निरोधयेत्। पुटेत् पातालयन्त्रेण सत्त्वं पतति निश्चयम्॥” रस·चि·७अ·।

हरितालः (लुकः)। पुं। स्वनामख्यातपक्षि-विशेषे। इल्देना घुघु। हिं हरियाल। गुणाः—“हरितालोऽल्पविट्कः स्यात् कषायो हिमदीप्तनुः। रक्तपित्तप्रशमनस्तृष्णाघ्नो वातकोपनः॥” राज· ३प·। दूर्व्वायां। वै·निघ·।

हरितालिका (ली)। स्त्री। दूर्व्वायाम्। त्रिका·। मे·। खड्गलतायाम्। विश्व·।

हरिताश्म (न्)। क्ली। तुत्थके। तुँते। रा·नि·व·१३।

हरिताक्षः। पुं। चक्षुष्य दुष्टग्रहभेदे। तद्-गृहीते अकस्मात् चक्षुषी रक्ता बिन्दवो भवन्ति। वालकस्य जायते। ज·र·५०अ·।

हरित्। स्त्री। हरिद्रायां। रा·नि·व६। पुं, क्ली। वर्णे। मे·। पुं। हरिते। मृग। उ·च·। त्रि। शाकवर्णे।

हरित्कान्दः। स्त्री। कन्दविशेषे। वै·निघ·।

हरित्पर्णम्। क्ली। मूलके। मूला। प·मु·।

हरिद(त्)र्भः। पुं। हरिद्वर्णकुशे, शरपत्रकुशे। শ্বেত কুশ। तत्पर्य्यायाः,—खरपत्रः हृद्यच्छदः पृथुच्छदः गौरी सुवदर्भः दीर्घवृत्तः पवित्रकः। गुणाः—दर्भसदृशाः। रा·नि·व·८।

हरिदश्वः। पुं। सूर्य्ये। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। अम·।

हरिद्दर्भः। पुं। कुशभेदे। শ্বেত কুশ। भा·। See कुशः।

हरिद्रकः। पुं। हरिद्रावृक्षे। वै निघ·।

हरिद्रवः। पुं। नागकेशरचूर्णे। त्रिका·।

हरिद्रा (द्री)। स्त्री। (Curcuma longa.) स्वनामख्यातकन्दौषधी। इल्दि। हिं हर्दी, हलदी। मं हळदी। कं अरसिन। तें पसुप। दा· हलद। गुजं· हळद। तत्पर्य्यायाः,—निशाह्वा काञ्चनी पीता वरवर्णिनी यामिनी वर्णदा वरा वर्णिनी हेमरागिणी गन्धपलाशिका सुवर्णवर्णा युवतिः युवती मङ्गलप्रदा कावेरी उमा वर्णवती गौरी निशा पीतवालुका हेमरागा भद्रवासा घर्षणी पीतिका रजनी निशा मेहघ्नी मङ्गला वर्णिनी रात्रिनाशिका हरित् रञ्जनी स्वर्णवर्णा सुवर्णा शिवा दीर्घरागा हलद्दी वरा वराङ्गी अनेष्टा वर्णदात्री पविवा हरिता विषघ्नी पिङ्गा मङ्गल्या मङ्गला लक्ष्मीः भद्रा शिफा शोभना श्रीमा सुभगाह्वया श्यामा जयन्तिका। गुणाः—कफ-पित्तास्रश·प्रकण्डूव्रणापहा। राज·। कटुतिक्तोष्णा कफवातास्रकुष्ठघ्नी मेहकण्डूव्रणघ्नी वर्णकरी च। रा·नि·व·६। च·द·कफज्व·चि·। हरिद्रा चतुर्धा हरिद्रा कर्पूरहरिद्रा वनहरिद्रा दारुहरिद्रा चेति। विशेषाः पर्य्याये मृग्याः। तच्छुद्धिः वर्गशब्दे मृग्या। “हरिद्रा क्रियते स्थूला क्षेत्रे या कुङ्कुम-च्छविः।” भेद·।

हरिद्राङ्गः। पुं। हरितालपक्षिणि। इल्देना घुघु। श·च·।

हरिद्रादिवर्गः। पुं। हरिद्रा-दारुहरिद्रा-यष्टयाह्व कलसी-कुटजोद्भव-द्रव्येषु। गुणा—आमातो-सारघ्नः दोषपाचकः मेद·कफाढ्यवातस्तन्यदोषघ्नश्च। वा·सू·१५अ·।

हरिद्राद्वयम्। क्ली। हरिद्रा-दारुहरिद्रयोः। दिव्या एका, पश्चाद्वासंज्ञान्या। चक्रपाणिः। वा·सू· हरिद्रादि·।“हरिद्राद्वयपथ्यानां……।”

हरिद्रापञ्चकम्। क्ली। हरिद्रादारुहरिद्रादारु हरिद्रागन्धोषिकद्रुतेषु। वै·निघ·।

हरिद्रापत्रकण्टका। स्त्री। दार्व्वाम्। दारु-हरिद्रा। वै·निघ·।

हरिद्राभः। पुं। पीतशालवृक्षे। পেয়াশাল। कर्पूरे। श·च·। त्रि। पीतवर्णे।

हरिद्रामेहः। पुं। पित्तजन्य-प्रमेहभेदे। अत्र रोगी सदाहं हरिद्रावर्णं मेहति। सु·नि·६अ·।

हरिद्रुः। स्त्री। दारुहरिद्रायां। দারুহরিদ্রা। मं हळदिवा। कं विविलु। तत्पर्य्यायाः,—पीत-काष्ठः पीतकः पीतकद्रुमः पीतदारुः कादम्बकः

सुपुष्पः सुरागः। गुणाः—शीतलः तिक्तः मङ्गल्यः वान्तिपित्तघ्नः देहकान्तिकरः बल्यः नानात्वग्दोषनाशकश्च। रा.नि.व.९। अम.। सा पञ्चधा—सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च। पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारु कपीतकं। दार्व्वी-निम्नागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत्॥" भा.।

हरिनामा (न्)। पुं। मुद्गे। मूग। त्रिका.।

हरिनेत्रम्। क्ली। श्वेतपद्मे। रा.नि.व.१०। पुं। पेचके। त्रिका.।

हरिन्मणिः। पुं। मरकतमणौ। पान्ना इति ख्याते। रा.नि.व.१३।

हरिन्मुद्गः। पुं। हरिमुद्गे। हारिमूग। रा.नि.व.१६। See हरिमुद्गः।

हरिपर्णम्। क्ली। कृष्णचन्दने। प.मु.। मूलके। हे.च.।

हरिप्रियम्। क्ली। उशीरनामगन्धद्रव्ये। गन्धवेणा। रा.नि.व.१२। कृष्णचन्दने। कालियाकाठ। श.च.। पुं। श्यामाकधान्ये। श्यामाधान। प.मु.। कदम्बवृक्षे। र.मा.। पीत-भृङ्गराजे। पीत भीमराज। रा.नि.व.४। See मार्कवः। विष्णुकन्दे। रा.नि.व.७। करवीरवृक्षे। बन्धुजीववृक्षे। वाकुली। रा.नि.व.१०। शङ्खे। शाँख्। रा.नि.व.१८।

हरिप्रिया। स्त्री। तुलसीवृक्षे। रा.नि.व.१०। खर्जूरीवृक्षे। খেজুর গাছ। रा.नि.व.११।

हरिवालुकम्। क्ली। एलवालुके। এলবালুক। प.मु.। रा.नि.व.४।

हरिभद्रम्। क्ली। एलवालुके। এলবালুক। श.च.। See एलवालुकम्।

हरिभद्रकम् } **हरिभव्यकम्** } क्ली। कुष्ठौषधौ। कुड़। वै.निघ.।

हरिमन्थः। पुं। अग्निमन्थे। गणिरि। प.मु.। र.मा.सं.। चणके। ছোলা গাছ। रा.नि.व.१६।

हरिमन्थकः (जः)। पुं। चणके। भ.टी.भ.। अम.। कृष्णमुद्गे। কাল মুগ। हे.च.।

हरिमुद्गः। पुं। (phaseolus mungo.) मासदमुद्गविशेषे। घासिमूग, हारिमूग। हिं हरिमुङ्। मं हरियेरमुंग। कं हसरहेसरु। गुणाः—कषायः मधुरः पित्तकफघ्नः रक्तमूत्र-रोगघ्नः शीतलः लघुः दीपनश्च। रा.नि.व.१६।

हरिमूला। स्त्री। शालपर्ण्याम्। वै.निघ.।

हरियालः। पुं। हरिताल-पक्षिणि। হরিয়াল ঘুঘু।

हरिलोचनः। पुं। कर्कटे। त्रिका.। पेचके। शब्दकल्प।

हरिवल्लभः। पुं। मुचुकुन्दवृक्षे। মুচ্‌কুন্দ ফুলের গাছ। स्त्री (भा)। जवापुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०।२३। तुलसीवृक्षे। रा.नि.व.१०।

हरिवासः। पुं। पीतभृङ्गराजे। পীতপুষ্প ভীমরাজ। रा.नि.व.४। See मार्कवः। अश्वत्थवृक्षे। मद.व.५।

हरिवालुकम्। क्ली। एलवालुके।

हरिबीजम्। क्ली। हरिताले। जटा.। "हरितालं हरेर्वीर्यं खचोवीर्यं मनःशिला। पारदं शिववीर्यं स्याद् गन्धकं पार्व्वतीरजः।"

हरिहरः। पुं। रसाधिकार-रसमधिकारे।

हरीतकी। स्त्री। (Terminalia chebula.) Chebulie myrobalan. स्वनामख्यातफलवृक्षे। হরীতকীগাছ। हिं हर। मं हिरड़ा। कं अणिले। तैं करक्काय्। उत्. हरिड़ा, करेड़ा। दा. हिं कलुरा। ता. कड़क्के। तत्पर्य्यायाः,—अभया अव्यथा पथ्या वयःस्था पूतना अमृता हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा सुधा वायस्था बल्या रसायनफला जया विजया पाचनी प्रपथ्या प्रमथा शाका रुद्रप्रिया वनितिक्ता प्रकृष्टा सुधोद्भवा चेतनकी रोहिणी जीवनिका जीवन्ती जीवप्रिया भिषग्वरा भिषक्प्रिया प्राणदा जीन्या देवी दिव्या। रा. गुणाः—हरीतकीफलम् अनुलोमनं (अर्थात् मलपाकं कृत्वा बन्धञ्च भित्त्वाधो नयति), तथा रसायनं शोधनञ्च। हरीतकी सप्तभेदा—"विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया। जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्त जातयः॥" तासु विजया अलाबुवृत्ता सर्व्वरोगहिता च। रोहिणी वृत्ता व्रणरोपणी च। पूतना अस्थिमती सूक्ष्मा प्रलेपे हिता च। अमृता मांसला शोधनी च। अभया पञ्चरेखान्विता चक्षुष्या च। जीवन्ती स्वर्णवर्णा सर्व्वरोगहिता च। चेतकी त्रिरेखा चूर्णार्थे प्रशस्ता च। पुनः श्वेतकृष्णभेदेन

चेतकी द्विधा, तयोः शुक्ला षड़ङ्गुलायता, कृष्णा चैकाङ्गुला। आसु कस्याश्चित् स्वादेन कस्याश्चिद् गन्धेन कस्याश्चिद्दर्शनेन कस्याश्चित् स्पर्शनेन भेदो-ऽनुमीयते। चेतकीतरुमूलमुपसृप्तस्य यस्य कस्यचित् प्राणिनो विरेचनं भवति। एतस्याश्च चेतक्या धारणेन नरो यावत्तिष्ठति तावदेव तस्य विरेको भवति। एषा दृष्टार्त्त-सुकुमार-कृशानामौषध-द्वेषिणामतीव प्रशस्ता। आसु च सप्तजातीयहरीतकीषु विजयैव प्रधाना सुखप्रयोगा सुलभा सर्व्वरोगेषु प्रशस्ता च। हरीतक्याः स्वादुतिक्तकषायरस-सद्भावेन पित्तहरत्वं, कटु-तिक्त-कषायरससद्भावेन पित्तहरत्वं, कटुतिक्तकषायरससद्भावेन कफहरत्वं, अम्लरससद्भावेन वातनाशित्वञ्चास्ति। स्वभावत एव प्रभावविशेषात् वातनाशित्वम्। तथास्या मज्जसु स्नायुषु त्वक्षु अस्थिषु च यथासंख्यं स्वादम्ल-तिक्तकटूत्कटरसा व्यवस्थिता एव। या हरीतकी नवीना स्निग्धा घना वृत्ता गुरुश्च, या च जले क्षिप्ता निमज्जति, सैव प्रशस्ता गुणदा च। हरीतकीचर्व्वणेनाग्निवृद्धिः। पिष्टसेवनेन मलशुद्धिः। क्वाथसेवनेन कोष्ठबद्धता। भर्जितसेवनेन च त्रिदोषनाशित्वं भवति। भोजनेन सह हरीतकीसेवनेन बुद्धीन्द्रियेन्द्रियबलं वर्द्धं वातपित्तकफनाशः मल-मूत्रशुद्धिः भवति। भोजनोत्तरं भक्षणेनान्नपान-जनितवातादिदोषशान्तिरपि भवत्येव। लवणेन भक्षिता कफनाशः, शर्करया पित्तनाशः, घृतेन वातजरोगनाशो गुड़ेन च सर्व्वरोगनाशो भवति। तथा वर्षादिषु षट्सु ऋतुषु यथाक्रमं सैन्धवशर्करा-शुण्ठीपिप्पलीमधुगुड़ैः सेवनीया। किन्त्वेतामेव पथ-श्रान्तदुर्व्वलदग्धक्षयाजीर्णादि-निपीड़ितपित्तवियुक्त-शोणितगर्भिण्यश्च न कदापि हरीतकीं व्यवहरेयुः। भा.पू.१भ.। "हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः। हरयेत् सर्व्वरोगांश्च तेन प्रोक्ता हरी-तकी ॥" इति निरुक्तिः। "पञ्चास्यातिक्ता मधुरा तदन्तः। त्वगम्लतः सा कटुरुणवीर्य्या। सार्द्ध-मलशाम्लकषाययुक्ता हरीतकी पञ्चरसा प्रतीयम् ॥" रा.नि.व.११। "पञ्चेन्द्रियार्थो रसभुजः स्नोमय-विषकर्षिताः। सेवेरन्नामयानेते क्षुधाद्यपहिंसाय ये ॥" च.चि.१प.। मालहरीतक्याम्। स्वर्गि-हरीतकी। इं. चक्रो.चि. अग्निमुखचूर्णे।

हरीतकीतैलम्। क्ली। हरीतकीफलोद्भवतैले। गुणाः—शीतलं कषायं मधुरं कटु सर्व्वव्याधिहरं दृष्यं नानाविधलग्दोषघ्नञ्च। रा.नि.प.१५।

हरीतकीवीजम्। क्ली। हरीतक्यस्थनि। हरीतकीर आँटी। गुणाः—चक्षुष्यं गुरु वातघ्नं पित्तघ्नञ्च। वै.निघ.।

हरीन्द्रवैशेषिकः। पुं। वैद्यकग्रन्थभेदे। स्त्री (का)। रेणुकायाम्। रेणुक। च.मृ.२च.शिरो-विरेचने। निर्गुण्ड्याम्। निशिन्दा। कम्पिल्लके। कमलागुँड़ि। वै.निघ.छिक्काचि.नस्ये।

हरीषा (सा)। स्त्री। मांसव्यञ्जनभेदे। हिं मांस। तत्पाकविधिर्यथा—पाकपात्रे तु रहति मांसखण्डानि निःक्षिपेत्। पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतंहिङ्गु-जीरकं ॥ हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठीलवण-मरिचानि च। तण्डुलांश्चापि गोधूमान् जम्बीराणां रसान् बहून् ॥ यथा सर्व्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि। तथा पचेत्तु निपुणो बहुमण्डस्थिति-र्यथा ॥ गुणाः—एषा हरीषा बलकृत् वातपित्तापहा गुरुः। शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धान-कारिणी ॥"

हरेणुः (कः)। पुं। हरवणके। बड़ छोला। प.सु.। पर्पटके। क्षेत्पापड़ा। वै.निघ.२भ. कल्याणघृते, वाचादितैले। ; चय.चि.गुड़्च्यादि मोदके। कलाये। मटर। रा.नि.व.१६। "गत-पुष्पा-हरेणुभिः।" च.द.प.च.चि.।

हरेणुका। स्त्री। रेणुकायाम्। रेणुक। रा. नि.प.६। सु.सू.३८च. पिप्पल्यादिः। कलायभेदे। अरहर कलाय। रा.नि.प.१४। सु.सू.४६प.।

हर्म्म (न्)। क्ली। जृम्भायाम्। श.र.।

हर्म्मुटः। पुं। कच्छपे। शब्दकल्पः।

हर्य्यः। पुं। विभीतकवृक्षे। वै.निघ.।

हर्य्यक्षः। पुं। सिंहे। रा.नि.व.१९।

हर्पः। पुं। मदनफलवृक्षे। मयनाफलेर गाछ। रा.नि.व.८।

हर्पकीर्त्तिः। पुं। वैद्यकसारग्रन्थकारे।

हर्पणम्। क्ली। शुक्रधातौ। रा.नि.व.१८। पुं। नेत्ररोगभेदे। श.र.।

हर्प(र्पि)णी। स्त्री। कपिकच्छ्वाम्। आल-कुशी। वै.निघ.। भद्रायां। सिंहि। शब्दकल्पः।

हर्पणीक्रिया। स्त्री। सुरापानजन्यहर्षोत्पादक-क्रियाम्। "नातिपीय मतो मद्यं शरीरसमदन्य

वा। कुर्य्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रिया॥" वा.चि.०क.।

हर्षयित्नुः। पुं। पुत्रे। क्ली। स्वर्णे। मे.। त्रि। हर्षजनके।

हर्षसम्भवम्। क्ली। शुक्रे। वै.निघ.।

हर्षुलः। पुं। मृगे।

हलच्छदः। पुं। कृष्णमिर्चो। काल गजिना। वै.निघ.।

हलदी (द्दी) (द्रा)। स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६।

हलराक्षसम्। क्ली। भाद्युत्ययूपे। रा.नि.व.४।

हललोमशम्। क्ली। काशीशे। हिराकस्। रा.नि.व.१३।

हला। स्त्री। मद्ये। सख्यौ। अनेकार्थकोषः। लाङ्गलीवृक्षे। विषलाङ्गुलिया। भेष.कुष्ठ.चि. षड्विन्दुतैले।

हलाहलम्। क्ली, पुं। विषभेदे। प.मु.। नक्रसर्पे। आञ्जनाई। त्रिका.।

हलिनकः। पुं। केतकवृक्षे। राज.६प.।

हलिनी। स्त्री। लाङ्गलिकायाम्। विषलाङ्गलिया। प.मु.।

हलिनीप्रियः। पुं। कदम्बवृक्षे। कदम गाछ। प.मु.।

हलिप्रियः। पुं। कदम्बवृक्षे। अम.।

हलिप्रिया। स्त्री। मदिरायाम्। मद, ताड़ी। रा.नि.व.१४।

हली। स्त्री। कलिकारीक्षुपे। विषलाङ्गुलिया। रा.नि.व.४। भैष.कर्णरी.चि.। मद्यसामान्ये। रा.नि.व.१४।

हलीनः। पुं। शाकवृक्षे। शेगुन गाछ। श. च.। केतकवृक्षे। प.मु.।

हलीमकः। पुं। पाण्डुरोगभेदे। तस्य लक्षणं —"यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरितः श्यावपीतकः। बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वम् मृदुज्वरः। स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्द्दश्च दाहस्तृष्णारुचिर्भ्रमः। हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः॥" मा.नि.।

हल्लकम्। क्ली। रक्तकह्लारे। लाल सुन्दीफुल। अम.। तत्पर्य्यायाः,—रक्तसन्ध्यकं रक्तसौगन्धिकं रोचना अल्पगन्धं सौमाख्यं रक्तकैरवं।

हविः। पुं। अग्निमन्थवृक्षे। अंगथ्थु। र.मा.।

हविः (स्)। क्ली। घृते। रा.नि.व.१५। अग्नौ। जले। शब्दकल्प:।

हविमण्डला। स्त्री। रक्त-लज्जालुकायाम्। वै.निघ.।

हविर्गन्धा। स्त्री। शमीवृक्षे। रा.नि.व.८।

हविर्मन्थः। पुं। गणिकारिकायाम्। र.मा.।

हविष्यम्। क्ली। घृते। चिन्ता.।

हवुषा। स्त्री। स्वनामख्यातफले। हवुष फल। हिं हौहवेर। कं होवेर। मं यरवुटव्डे। एतत् फलं द्विविधम्। तयोरेकं मत्स्यसदृशं विस्रगन्धञ्च, द्वितीयम् अश्वत्थफलसदृशम् मत्स्यगन्धञ्च। प्रथमायाः पर्य्यायाः,—हपुषा हवुषा विस्रा विस्रगन्धा विगन्धिका। द्वितीयायास्तु स्वल्पफला कच्छघ्नी ध्माङ्क्षमाशिनी प्लीहशत्रुः विषघ्नी कफघ्नी अपरा लिसा। "पूर्व्वा तु पञ्चनाम्नी स्यादपरा सप्तधाभिधा।" उभयविधमेव फलं गुणैस्तुल्यं "केवलमाकारतो भिन्नम्। भा.। गुणाः—कटुतिक्तोष्णा गुरुः शूलघ्नी प्रदरोदरविड्बन्धशूलगुल्मार्शोघ्नी च। रा.नि.व.४। गुप्तासमुद्भवे। श. नित्यानन्दरवे।

हसन्तिका। स्त्री। वह्निमकटिकायां। शा.चि. १प.। मल्लिकापुष्पवृक्षे।

हसन्ती। स्त्री। मल्लिकायाम्। मे.।

हस्तः। पुं। करे। हात। स तु गर्भस्थस्य मासद्वयेन भवति। तत्पर्य्यायाः,—पाणिः शमः शयः पञ्चशाखः करः कुलिः भुजादलः। रा.नि.व.१८।

हस्तज्योड़िः (ड़ी)। पुं। स्वनामख्यातमहाकन्दशाके। करजोड़ा। हिं मं हाताजोड़ी। गुणाः—रसबन्धकृत् वश्यकृच। रा.नि.व.७।

हस्तपर्णः। पुं। रक्तैरण्डे। वै.निघ.।

हस्तपुच्छम्। क्ली। करपृष्ठे। हातेर पोंछा। त्रिका.।

हस्तमानम्। क्ली। आमध्याङ्गुलिकूर्परं विस्तृते पाणौ। रा.नि.व.१८।

हस्तसन्धिः। स्त्री नलिकाग्नौ। वै.निघ.।

हस्ताङ्गुलिः । पुं । कराङ्गुली । হাতের আঙুল । भरिप ।

हस्ताञ्जनः । पुं । पर्वाञ्जनवृक्षे । वै.निघ. ।

हस्ताभरणः । पुं । सर्पविशेषे । सु.कल्प.४ अ. । See सर्पः ।

हस्तासनकम् । क्ली । करस्थासनकीफले । शब्दकल्प. ।

हस्तिः । पुं । कदलीवृक्ष । गजे । अजमोदायाम् । वै.निघ. ।

हस्तिकन्दः । पुं । कोङ्कणे प्रसिद्धे स्थूलकन्दाकारकन्दशाके । হাঁসা বড় মূলা । मं हस्तिकन्द । कं महिरकसियगड्डे । तत्पर्य्यायाः,—हस्तिपत्रः स्थूलकन्दः अतिकन्दकः हस्तपत्रः अतिपत्रः हस्तिकर्णः सुकर्णकः त्वग्दोषारिः कुष्ठहन्ता गिरिवासी नगाश्रयः गजकन्दः नागकन्दः । गुणाः—कटुकत्वः कफवातरोगघ्नः त्वग्दोषहरः महाकुष्ठविषविसर्पघ्नश्च । रा.नि.व.७ । "हस्तिकन्दो गुदयोग्नी गण्डहृद्विपदी मतः ।" चरि.।६च. ।

हस्तिकरञ्जः (कः) । पुं । महाकरञ्जवृक्षे । ডহর করঞ্জ । रा.नि.व.९ ।

हस्तिकर्णः (पलाशः) । पुं । गजकर्णाकारैकदले पलाशभेदे । भूपलाश इति लोके । হাতিকর্ণ পলাশ । तैं । विद्रास्तदपुवेदु । सु.सू.३८अ. कफशोधने । तद्गुणाः—"हस्तिकर्णः परं पथ्योमेधायुर्बलवर्द्धनः ।" राज.६प. । एरण्डवृक्षे । मे. । रक्तैरण्डे । वै.निघ.अजी.चि. बिलम्बिकायोगे । हस्तिकन्दे । হাঁসা মুলা । रा.नि.व.७ । एतद्वीजतैलं मुलकतैलवत् । See विभीतकतैलम् ।

हस्तिकर्णकः । पुं । किंशुकवृक्षभेदे । হাতি-কর্ণপলাশ । अ.र. ।

हस्तिकर्णदलः । पुं । हस्तिकर्णपलाशे । হাতি-কর্ণপলাশ । प.मु. ।

हस्तिकर्णी । स्त्री । काकालुके । वै.निघ.३अ. । पाण्डु.चि. । वा.व्या.चि.षड्शीतिगुग्गुलौ ।

हस्तिकक्ष्यः । पुं । सिंहे । व्याघ्रे । शब्दकल्प. । कणभकीटभेदे । ना.नि. ।

हस्तिकारवी । स्त्री । अजमोदायाम् । वनयमानी । रा नि.व.६ ।

हस्तिदावण्डा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

हस्तिकोलः । पुं । राजबदरे । वै.निघ. ।

हस्तिकोलिः (ली) । पुं, स्त्री । बदरीभेदे । ডাঙাকুল । आमकोलीति पूर्व्वबङ्गे । प.मु. । गद.इ.६ ।

हस्तिकोशातकी । स्त्री । महाकोषातक्याम् । धुन्दुल । वै.निघ. ।

हस्तिघोषा । स्त्री । महाकोशातकीनामकफलशाकविशेषे । धुन्दुल । हिं नेनुआ । मं पारिसदोड़का । कं दरहीरे । तत्पर्य्यायाः,—घोषी महत्-पुष्पा सवोलिका महाकोशातकी । गुणाः—स्निग्धा मधुरा वाताग्निवातहृत् हृद्या कृमिकरी ज्वरदोषघ्नी च । रा.नि.व.७ । रक्तपित्तानिलघ्नी च । भा.पू.१भ.शा.व. ।

हस्तिघोषातकी । स्त्री । हस्तिघोषायाम् । र.मा. ।

हस्तिचारिणी । स्त्री । महाकरञ्जे । ডহর-করঞ্জ । रा.नि.व.९ ।

हस्तिदन्त(क)म् । क्ली । मूलके । मूला । रा.नि.व.७ । प्र.मा. ।

हस्तिदन्तः । पुं । मूलके । मूला । करिदन्ते । अ.र. ।

हस्तिदन्तफला । स्त्री । एर्व्वारुके । গোমুক । रा.नि.व.७ ।

हस्तिदन्ती । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् । कस्तदन्त्याम् । वै.निघ. । बृहत्फलगोडुम्बायाम्, नागदन्त्याम् । বড় গোমুক । च.मू.१अ. ।

हस्तिनी । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् । বড় রাখালশশা । हस्तिगुण्डीवृक्षे । महाकरञ्जे । ডহর করঞ্জ । वै.निघ. । करिण्याम् । হাতিনী ।

हस्तिनीघृतम् । क्ली । हस्तिनीनवनीतजघृते । হাতিনীর দুধের ঘি । गुणाः—कफपित्तविषकृमिघ्नं कषायं लघु विटभि तिक्तम् अग्निकरञ्च । रा.नि.व.१५ ।

हस्तिनीदधि । क्ली । करिणीदुग्धजातदधनि । হাতিনীর দুধের দৈ । मं हातिनीदहि । कं आनेयमोसरु । गुणाः—कषायद्रवयुक्तं पलितघ्नं

रुचिदं कान्तिदं वपाशरीरगं वीर्यवर्द्धनं बलदञ्च। रा.नि.व.१५।

हस्तिनीदुग्धम्। क्ली। हस्तिनीजातक्षीरे। हातिनीर दुध। मं हस्तिनीचे दुध। कं आनेय-हालु। गुणाः—मधुरं हृद्यं गुरु कषायं स्निग्धं स्थैर्यकरं शीतलं चक्षुष्यं बलवर्द्धनञ्च। रा.नि.व. १५।

हस्तिनीनवनीतम्। क्ली। हस्तिनीदुग्ध-भवनवनीते। हातिनीर दुधेर माखन। गुणाः—कषायं शीतलं लघु तिक्तं विष्टम्भि कृमिघ्नं कफ-पित्तघ्नञ्च। रा.नि.व.१५।

हस्तिपत्रः। पुं। हस्तिकन्दे। रा.नि.व.७।

हस्तिपर्णः। पुं। महाकोषातक्याम्। धुन्धुल। भा.पू.१भ.शा.व.।

हस्तिपर्णिका (नी)। स्त्री। राजकोषा-तक्याम्। रा.नि.व.७।

हस्तिपर्णी। स्त्री। मोरटलतायाम्। लता-कराड़। प.मु.। मूर्व्वायाम्। र.मा.। कर्कट्याम्। काँकुड़ गाछ। रा.नि.व.२१।

हस्तिपात् (द्)। पुं। पिच्छाली। दोनर-भोग रुटू। प.मु.।

हस्तिपिप्पली। स्त्री। गजपिप्पल्याम्। गज-पिप्पुल। प.मु.। चविकायाम्। रस.र. पार्श्वरो-हृते।

हस्तिवुषा। स्त्री। कदलीवृक्षे। भा.।

हस्तिमगधा। स्त्री। गजपिप्पल्याम्। वै.निघ.।

हस्तिमदः। पुं। गजमदे। दाक्षिणात्ये स्वनाम्ना प्रसिद्धे औषधिविशेषे। गुणाः—स्निग्धस्तिक्तः अप-स्मारघ्नः लेख्यः विषघ्नः कण्डूकुष्ठव्रणदद्रुविसर्पघ्नश्च। रा.नि.व.६।

हस्तिमयूरकः (का)। पुं, स्त्री। अजमोदा-याम्। मद.व.२। इन्द्रवारुण्याम्। वै.निघ.२भ. ज्व.चि.।

हस्तिमूत्रम्। क्ली। करिमूत्रे। गुणाः—तिक्तोष्णं लवणं वातघ्नम् भूतघ्नं कषायं शूलघ्नं हिक्का-श्वासघ्नञ्च। रा.नि.व.१५। "गजमूत्रप्रलेपश्च कण्डूदद्रुविसर्पनुत्।" चि.८भ.।

हस्तिमेहः। पुं। वातजन्यप्रमेहे। तत्र रोगी मत्तमातङ्गवदजस्रमक्षं मेहति। सु.नि. ६भ.।

हस्तिरुचिः। पुं। वैद्यवल्लभनामग्रन्थकारे।

हस्तिरोहणकः। पुं। महाकरञ्जे। बड़ करञ्जगाछ। रा.नि.व.९।

हस्तिलोध्रकः। पुं। लोध्रवृक्षे। रा.नि.व.६।

हस्तिवारुणी। स्त्री। महाकरञ्जे। वै.निघ.।

हस्तिविषाणकः (णी)। पुं, स्त्री। कदली-वृक्षे। रा.नि.व.११।२३।

हस्तिशुण्डा (ण्डिका, ण्डी)। स्त्री। स्वनाम-ख्यातक्षुद्रक्षुपे। हातिशुँड़े। मं कं नेलवाल, मलदावरे। तत्पर्य्यायाः,—हस्तिनी भूरुही वल्लि-च्छदा नागदन्ती नागशुण्डी शुण्डी धूसरपत्रिका गुणाः—कटूष्णा सन्निपातज्वरघ्नी विषमाग्निनी च। रा.नि.व.५। सु.चि.२२भ. भूम्यामलक्याम्। र.सा.सं. इन्द्रवारुणीलतायाम्। हाथीशुँड़ी। गजशुण्डा-याम्। वै.निघ.।

हस्तिश्यामकः। पुं। तृणधान्यविशेषे। हातिया श्यामा। गुणाः—श्यामाकवत्। च.सू.२७भ.। धातु-शोषणः विपाके भम्नः वायुवर्द्धनः रुक्षश्च। राज.।

हस्ती (स्तिन्)। पुं। स्वनामख्याते विलम्बित-जातीयकूलचरपशुविशेषे। हाती। हिं हाथी। तस्य चत्वारो जातयः; यथा—"भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रश्चासौ गजजातयः।" हे.च.। राजनिघण्टुस्तु त्रिविधमाह भद्रमन्द(न्द्र)मृगभेदेन। तन्मांसगुणाः —गुरु स्निग्धं शीतलं श्लेष्मकरं पुष्टिकरं दुर्जरम् अग्निमान्द्यकरञ्च। रा.नि.व.१७।१९। "स्वादम्ल-लवणास्तेषां गजाः श्लेष्मानिलापहाः।" सु.सू.४६भ.। हस्तिपृष्ठारोहणं वातवर्द्धकं दृढदार्ढ्यकरं बलाग्नि-वृद्धिकारि च। स्त्री। कदल्याम्। अजमोदायाम्। रा.नि.व.२३।

हस्त्यायुर्वेदः। पुं। पालकाप्यगजचिकित्सा-शास्त्रे।

हस्त्यालुकम्। क्ली। दीर्घालुकभेदे।

हहलम्। क्ली। हलाहलविषे। श.च.।

हाङ्गरः। पुं। नक्रे, जलजन्तुविशेषे। हाङ्गर। श.च.।

हाटकम्। क्ली। सुवर्णे। रा.नि.व.१३। धुस्तूर-फले। अन.।

हाटकमाक्षिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । वै.निघ. ।

हानव्यः । पुं । हनुभवदन्ते । वै.निघ. ।

हासुः (लुः) । पुं । दन्ते । त्रिका. ।

हापुत्रिका (त्री) । स्त्री । Wagtail. खञ्जनाख्यपक्षिणि । खञ्जनिकायां । त्रिका. ।

हाफिका । स्त्री । जृम्भायाम् । हाई । हारा. ।

हाफुः । पुं । बहिर्वेदे । आदिम् । च.सु. ।

हायनः (कः) । पुं । शालिधान्यविशेषे । भा.पू.१म.धा.व. । गुणाः—शालिवत् । च.सू.२७अ. ।

हारकः । पुं । शाखोटवृक्षे । श्याओड़ा गाछ । श.च. ।

हारहा(हू)रा । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । रा.नि.व.११ । हारा. । भा.म.१म.मद्यात्ययचि. । "भारतीहारहूरा ।"

हारहूरः । पुं । मद्ये । उ.प. ।

हारा । स्त्री । गन्धारोहवृक्षे । वै.निघ. ।

हारिकण्ठः । पुं । कोकिले । मे. ।

हारितः (कः) । पुं । हारीतपक्षिणि । हरतेन घुघु । जटा. ।

हारितकम् । क्ली । शाके । श.र. ।

हारिद्रः । पुं । विषभेदे । हरिद्रावर्ण स्थावरविष । यथा—"हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः ।" सु. । कदम्बवृक्षे । मे. । हरिद्रावृक्षे । (कः) सन्निपातज्वरे । गलवैद्यकम् ।

हारिद्रसन्निपातः । पुं । सन्निपातज्वरभेदे, येन सर्व्वाङ्गमेव हरिद्रावर्णं भवति । यथा—"हारिद्रदेहनखनेत्र-कराङ्घ्रि-तालु-निष्ठीवनादिकमलं दयदादिशति यः । हारिद्रकः स कथितः......॥" वै.निघ. ।

हारिद्रुः । पुं । हरिद्रावृक्षे । वै.निघ. । हरिद्रुवृक्षे ।

हारी (रिन्) । पुं । कदम्बवृक्षे । कोकिले । स्त्री (री) । मुक्तायाम् । श.र. ।

हारीतः (कः) । पुं । हरितालपक्षिणि । हरतेन घुघु । बम्. तिथगिरपक्षी । तत्पर्य्यायाः,—हरितालः हरितालकः हरितालुकः हरितः हरकुरः । तन्मांसगुणाः—स्वादु उष्णं रूक्षं ईषद्वात-घ्नं कफपित्तकरदीपनञ्च । रा.नि.व.१७ । "सप्तौ कपिञ्जल तथा हारीतको मतः ।" आङ्गिरस-गोत्रे । तन्नामकग्रन्थकारे ।

हार्य्यम् । क्ली । रक्ताञ्जने । वै.निघ. ।

हार्य्यः (वृक्षः) । पुं । विभीतकवृक्षे । बहेड़ा गाछ । रा.नि.व.११ ।

हालह(हा)लम् । क्ली । विषभेदे । हलाहल विष । श.र. ।

हाला । स्त्री । कण्टकपाटलितायां । भाड़ड़ा । प.म. । चि.क्र.क.सोमदेवचि. । सारपो-मद्ये । ताड़ी । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ ।

हालाहलम् । क्ली, पुं । हलाहल इति ख्याते मूलविषे । सु.कल्प.२अ. । तत्पर्य्यायाः,—हला-हलं हलहलं हालहलं हाहालं । स्वरूपं यथा—"गोस्त-नाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा । तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः । असौ हालाहलो-ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमालये । दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते ॥" भा.पू.१म.विषव. । See मूलविषम् ।

हालाहलगणा (हली) । स्त्री । मद्ये । श्म । वै.निघ. ।

हालाहलधरः । पुं । सर्पे । श.र. ।

हालाहला । स्त्री । क्षुद्रमूषिकायाम् । नेंटे इन्दुर । जटा. ।

हालिनी । स्त्री । कललिकायाम् । आञ्जनाई । उ.प. ।

हाली । स्त्री । तालादिमद्ये । ताड़ि । रा.नि.व.१४ । मद्ये । अम. ।

हालुः । पुं । दन्ते ।

हासः । पुं । कहुठे । वर्णगुप्तिशाविशेष । स्त्री (सा) । शालीपुष्पवृक्षे । ५.निघ. ।

हास्यफलः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । वैंची गाछ । रा.नि.व.११ ।

हाह(हा)लम् । क्ली । हलाहलविषे । श.च. ।

हिंसारुः (सीरुः) । पुं । व्याघ्रे । त्रिका. । व्याक. ।

हिंसालुकः । पुं । खादुक-कुक्कुरे । कामड़ा-कुत्ता । हारा. ।

हिंसा (स्रा) । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.

व.१२। कण्टकार्य्याम्। भैष.योनिरो.चि., श्वास.बा.चि.स्वेदे। शिरायाम्। श.च.। कण्टकपालीलतायाम्। गुड्कौंडुली, कोणेकड़ा। प.मु. च.द.ग्रन्थि.चि.। सु.चि.१०ष.। च.द. हिक्काश्वासचि.हिंसाद्यघृते। गवेधुकायाम्। गड़गड़ा। श.च.।

हिक्का। स्त्री। तन्नामकरोगे। तस्या निदानं—"विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः। शीतपानाशनस्नान-रजोधूमातपानिलैः। व्यायामकर्म्मभाराध्ववेगघातापतर्पणैः। हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते॥" स्वरूपं निरुक्तिश्च—"मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन्। सघोषवानाशु हिनस्ति यस्मात्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः॥" तद्भेदाः संख्या च—"अन्नजाम् यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा। वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति च॥" पूर्व्वरूपं यथा—"कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता। हिक्कानां पूर्व्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च॥" यमलामाह—"चिरेण यमलैर्वेगैः या हिक्का संप्रवर्त्तते। कम्पयन्ती शिरोग्रीवां यमलां तां विनिर्द्दिशेत्॥" अन्नजामाह—"पानान्नैरतिसम्भुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः। हिक्कां यात्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक्॥" गम्भीरा यथा—"नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी। अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता॥" महती यथा—"मर्म्माण्यापीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते। महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्व्वगात्रप्रकम्पिनी॥" भा.।

हिङ्गु। क्ली। (Ferula asafoetida or Ferula alliacea.) स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये। हिं। हिं यन्. हिंग। मं हङ्गु। फं हिङ्गु। तें इंगुर। तत्पर्य्यायाः,—सहस्रवेधि जतु बाह्लीकं जातुकं बाह्लिकं बाह्ली रमठं रामठध्वनिः रामठं जन्तुघ्नं शूलद्विट् पिण्याकं अहिपी मधुरा सूपधूपनं केसरं शूलहृत् उग्रगन्धं भूतारि जन्तुनाशनं सूपाङ्गं रक्षोघ्नं उग्रवीर्य्यं अगूढ़गन्धं जरणं भेदनं दीपनं। गुणाः—उष्णं कटुत्वं क्रिमिवातकफघ्नं विबन्धाध्मानशूलघ्नं चक्षुष्यं गुल्मघ्नञ्च। रा.नि.व.६। भा.पू.१भ.रूपकादौ। "उष्णं तुल्यकं हिङ्गु।" च.सू.२७.। तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविबन्धघ्नं लघु उष्णं पाचनं स्निग्धं दीपनं कफवातघ्नञ्च। राज.। पाचनं रुच्यं क्रिमिशूलोदरापहञ्च। मद.व.२। "लघूष्णं पाचनं हिङ्गु दीपनं कफ-वातजित्। कटु स्निग्धं सरं तीक्ष्णं शूलाजीर्णविबन्धनुत्॥" सु. सू.४६ष.।

हिङ्गुनाड़िका। स्त्री। नाड़ीहिङ्गौ। हिङ्गेड़ा। रा.नि.व.६।

हिङ्गुनिर्यासः। पुं। निम्बवृक्षे। प.मु.। हिङ्गुरसे। हिं। मे.।

हिङ्गुपत्रः। पुं। इङ्गुदीवृक्षे। रा.नि.व.८।

हिङ्गुपत्री (र्णी)। स्त्री। स्वनामख्यातवृक्षे। वंशपत्रतृण। तत्पर्य्यायाः,—कारवी पृथुः पृथुला पृथ्वी पृथ्विका कवरी कर्व्वरी त्वक्पत्री बाष्पका बाष्पा बाष्पिका बाष्पी पत्री दीर्घिका तन्वी दारुपत्री हिङ्गुफला विल्ला। गुणाः—कटुः तिक्ता तीक्ष्णा उष्णा वातकफक्रिमिघ्नी रुच्या दीपनी पाचनी च। रा.नि.व.८। अपिच—"हृद्बस्तिरुग्विबन्धार्शःश्लेष्मगुल्मानिलापहा।"

हिङ्गुफला। स्त्री। हिङ्गुपत्र्याम्। वै.निघ.।

हिङ्गु(ङ्गू)लम् (लिः)। क्ली, पुं। स्वनामख्यातपारदभूयिष्ठद्रव्ये। हिंगूल। तत्पर्य्यायाः,—हिङ्गुलं हिङ्गुलुः रक्तं मर्कटशीर्षं दरदं दरदः रसः हंसपादं चक्र चन्द्रः कपिशीर्षकं रसस्थानं हिङ्गुलिः रक्तपारदं रक्तपारदः बर्ब्बरं सुरङ्गं सुगरं रञ्जनं म्लेच्छं चित्राङ्गं चूर्णपारदं चर्म्मारकं मणिरागं रसोद्भवं रञ्जकं रसगर्भं। अम.। जटा.। तच्च त्रिविधम्—चर्म्मार-शुकतुण्डक-हंसपादभेदेन। तत्र चर्म्मारः शुक्लवर्णः शुकतुण्डकः पीतः हंसपादो जवाकुसुमसदृशः, स एव महोत्तमः। र. सा. सं.टी.। मधुरं तिक्तम् उष्णं वातकफघ्नं विदोषद्वन्द्वदोषज्वरघ्नञ्च। रा.नि.व.१३। अन्यस्य गुणाः—"तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यात् नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि। हृल्लासकुष्ठज्वरकामलाश्च। प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति॥ ऊर्द्ध्वपातनयुक्त्या तु उत्सृष्टयन्त्रपाचितम्। हिङ्गुलं तस्य सूतन्तु शुद्धमेवं न शोधयेत्॥" भा.पू.१भ.उ.रस व.। शोधनविधिः—"मेषीदुग्धेन दरदं सप्तवारञ्च भावितम्। अम्लवर्गैस्तथा शुद्धिमायात्येवं न संशयः। आर्द्रकस्वरसे भाव्यं शुद्धभवति हिङ्गुलम्॥" मा.कौ.। तस्मात्पारदबहिष्करणविधिः—हिङ्गुलं निम्बुरसैः प्रहरं यावत् मर्द्दयित्वा अधःपिठर्यां दत्त्वा सप्तदृढं पातयेत्। तेन ऊर्द्ध्वपिठरीलग्नं रसं गृह्णीयात्। भा. मध्यमूले। चातु इति लोके। श.च.।

हिङ्गुलिका । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । श.च. ।

हिङ्गुली (इन्) । पुं । हिङ्गुलि । स्त्री । वार्त्ताकी । प.मु. । इन्द्रव्याम् । भा. ।

हिङ्गुलुः । पुं, क्ली । हिङ्गुलि । अम. । र.सा.सं. ।

हिङ्गुलेश्वरः । पुं । रसोऽयं वातप्रधानज्वरे हितः । हिङ्गुलं विषं पिप्पली च समभागं जलेन सद्दर्य्य विधा वटी कार्य्या । हिङ्गुलेश्वरसिता मधुना देया । र.सा.सं. ।

हिङ्गुलोत्थरसः । पुं । हिङ्गुलनिष्काशितपारदे । तत्प्रकारयन्—"अथवा हिङ्गुलात् सूतं पातयेत् तन्निगद्यते । जम्बीरनिम्बुनीरेण मर्दितो हिङ्गुलो दिनम् । ऊर्द्ध्वपातनयन्त्रेण पाद्यः स्यान्निर्म्मलो रसः ॥" र.सा.सं. ।

हिङ्गुशिरा(टि)का । स्त्री । वंशपत्रीतृणे । र.मा. ।

हिज्जः (लः) । पुं । (Barringtonia acmtangula. Syn. Eugenia acutangula.) स्वनामख्यातवृक्षे । हिजल गाछ । हिं समुन्दरफल, इजर । मं पर्वन्तु । कं तीरेगचगिलु । उत्. किझोली । बम्. समुन्दरफल, परेल । तत्पर्य्यायाः,—निचुलः इज्जलः पिचुलः नदीकान्तः अम्बुजः धनदः कान्तः अम्बुजः दीर्घपत्रकः नदीजः रक्तः कार्म्मुकः । "जलवेतसवद् वैद्यो हिज्जलोऽयं विषापहः ॥" गुणाः—कटुः उष्णः पवित्रः भूतघ्नः वातरोगघ्नः वक्षरदारदोषघ्नश्च । श.च. । रा.नि.व. ८ । जलवेतसे । भा. ।

हिण्डि(ण्डी)रः । पुं । समुद्रफेने । प.मु. । वार्त्ताकौ । मे. । दाडिमवृक्षे । वै.निघ. । वृषके । उणा. ।

हितम् । क्ली । पथ्ये । रा.नि.व.२० ।

हितकः । पुं । शिशौ । रा.नि.व.१९ ।

हितलोहितः । पुं । तुषरयावनाली । जोन ज्नार । रा.नि.व.१६ ।

हितावली । स्त्री । स्वनामख्यातवृक्षे । हिं हियावली । गुणाः—सारका तिक्ता शोथघ्नी गुल्मघ्नी उदरक्रिमिकुष्ठघ्नी कण्डूघ्नी च । रा.नि.व.९ ।

हितावल्ली । स्त्री । हितावल्लीवृक्षे । वै.निघ. ।

हिताहितम् । क्ली । पथ्यापथ्ये । च.सू.१४. ।

हिन्तालः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे, महातालि । हिन्ताल् इति दक्षिणदेशे प्रसिद्धः । हैंताल गाछ । तत्पर्य्यायाः,—मरुरोटः स्थिराङ्घ्रिपः हिमदामकः वीनालः स्थूलतालः वहवलः इड्ढुमः स्थिरपत्रः द्विधालिख्यः स्थिरापत्रः बल्विराङ्घ्रिकः गर्भस्रावी मोनतालः भीषणः वहुकण्टकः षत्रसारः इड्वालः । तत्फलपर्य्यायौ—उद्वेगं किरीटं । गुणाः—मधुराम्लः कफकरः पित्तदाहघ्नः श्रमघ्नः तृष्णाहरः शीतलः वातदोषघ्नश्च । रा.नि.व.९ ।

हिन्दोलनम् । क्ली । भेषजेन गर्भपातने । सु.नि.८८. ।

हिमम् । क्ली । पद्मकनामसुगन्धकाष्ठे । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । उशीरे । वै.निघ.सुदर्शनचूर्णे । वङ्गे । ङ्गाः । रा.नि.व.१३ । रक्तचन्दने । रा.नि.व.१२ । नवनीते । श.च. । मौक्तिके । रा.नि.व.१३ । पुं । चन्दनवृक्षे । कर्पूरे । रा.नि.व. २३ । तुषारे । हिम । तत्पर्य्यायाः,—नीहारः इन्द्राग्निधूमः खवाष्पः रजनीजलम् । गुणः—कफवायुवर्द्धकः । राज.१प. । लक्षणं—हिमवच्छिखरादिभ्यः द्रवीभूयाभिवर्षति । यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्मनोषिणः ॥" भा. ।

हिम-ऋतुः । पुं । हेमन्तकाले ।

हिमकः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । रा.नि.व.४।९ ।

हिमकरः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

हिमकूटः । पुं । शिशिरर्त्तौ । रा.नि.व.२१ ।

हिमजा । स्त्री । गर्य्याम् । शठ्यां । मे. । पालङ्कशाके । पालङ्शाक । प.मु. । क्षीरिण्याम् । थिङ्कडे । रा.नि.व.५ ।

हिमज्झटिः । पुं । कुज्झटिकायाम् । क्षोयाशा ।

हिमतैलम् । क्ली । कर्पूरतैले । रा.नि.व.१५ ।

हिमदुग्धा । स्त्री । क्षीरिण्याम् । थिरूडे । रा.नि.व.५ ।

हिमद्रुमः । पुं । महानिम्बे । रा.नि.व.९ ।

हिमपुष्पः । पुं । आरग्वधवृक्षे ।

हिमपूतिः । त्रि । उग्रदुर्गन्धे । भा.म.४अ. मग.चि. ।

हिमवालुकः (का) । पुं, स्त्री । कर्पूरे । रा.नि.व.१२।२३ । अम. ।

हिमयुतः । पुं । भीमसेनीकर्पूरे । वै.निघ. ।

हिमविधिः । पुं । द्रव्यपलं षट्पलजले चिरं विशोषितं हिम इत्युच्यते । स एव शीतकषायः । पाने च तस्य मानं पलद्वयम् । भा० ।

हिमशर्करा । स्त्री । यावनालशर्करायां । रा. नि.व.१४ ।

हिमसंहतिः । स्त्री । हिमराशौ । वरफ । चम. ।

हिमहासकः । पुं । हिन्तालवृक्षे । हेंताल गाछ । श.र. ।

हिमांशुः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । रौप्ये । वै.निघ. । चन्द्रे ।

हिमांशुभिख्यम् । क्ली । रौप्य । हे.च. ।

हिमा । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । रेणुके । भद्रमुस्तायाम् । रा.नि.व.६ । पृक्कायाम् । रा.नि.व.२१ । चविकाख्ये । रा नि.व.८ ।

हिमागमः । पुं । हेमन्तकाले । रा.नि.व.२१ ।

हिमाद्रिजा । स्त्री । चीरिण्याम् । खिरुई । रा.नि.व.५ ।

हिमानी । स्त्री । यावनाल-शर्करायाम् । हिमसंहती । वरफेर स्तूप ।

हिमाब्दम् । क्ली । उत्पले । शुन्दिफूल । रा. नि.व.१० ।

हिमारातिः । पुं । चित्रकवृक्षे । चिता । अर्कवृक्षे । आकन्द । चम. ।

हिमालयः । पुं । शुक्लखदिरे । श.च. । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । रा.नि.व ५ ।

हिमाली । स्त्री । यावनालशर्करायाम् । रा. नि.व.१४ ।

हिमावती (नी) । स्त्री । स्वनामख्यातौषधौ । हिमावन्तीति भाषा । गुणाः—सरा तिक्ता शोथगुल्मोदरघ्नी कृमिकुष्ठार्शःकण्डूतिघ्नी च । रा.नि. व६ । चीरिण्यां । स्वर्णचीरिण्यां । वै.निघ. ।

हिमाह्वया । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् । रा.नि. व३ । See स्वर्णजीवन्ती ।

हिमाह्वः (यः) । पुं । कर्पूरे । त्रिका. ।

हिमिका । स्त्री । वर्षोपले । हिमसङ्घाते । शिशिरबिन्दौ । शब्दकल्प: ।

हिमोत्तरा । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । रा. नि.व.११ ।

हिमोत्था (त्पन्ना) । स्त्री । यावनालीशर्करायाम् । रा.नि.व.१४ ।

हिमोदकम् । क्ली । हिमजले । वरफेर जल । शीतल जल । वै.निघ. ।

हिमोद्भवा (द्भूता) । स्त्री । चीरिण्याम् । खिरुई । रा.नि.व.५ । शट्याम् । वै.निघ. ।

हिमोपमः । पुं । प्रवाले । वै.निघ. ।

हिरणम् । क्ली । स्वर्णे । रजते । धुस्तूरे । वराटके । त्रिका. ।

हिरण्यम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । र. सा.सं.ज्वरचूडामणौ । कपर्द्दके । त्रिका. । रेतसि । परिमाणभेदे । त्रिका. । पुं । गुग्गुलुभेदे । "हिरण्याख्यस्तु हैमाभः ।"

हिरण्यकोषः । पुं । स्वर्णे । रौप्ये । हे.च. ।

हिरण्यपुष्पी । स्त्री । लाङ्गलिकायां । विषलाङ्गलिका । सु.शा.१०ध. ।

हिरण्यरेताः (स्) । पुं । चित्रकवृक्षे । चिता गाछ । चम. ।

हिरण्यक्षीरा । स्त्री । अष्टचत्वारिंशत्स्वर्णक्षीरनामौषधौ । सु.चि.३०अ. ।

हिरण्यक्षीरि । स्त्री । स्वर्णक्षीर्याम् ।

हिलमुची । स्त्री । हिलमोचिकायां । हिञ्चे । प.मु. ।

हिलमोचिः । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । हिञ्चे । प.मु. ।

हिलमोचिका (ची) । स्त्री । स्वनामख्यातजलशाकविशेषे । हिञ्चे शाक । हिं हरहुच् । बम्. हरहुची । उत्. हिर्मिचा । तत्पर्य्यायाः,— "रोची मत्स्याक्षी विकृतपर्णी हिलची मन्त्री विषघ्नी मत्स्याधी चक्राङ्गी मोची जलजन्मा ब्राह्मी शङ्खधरा चापारी । भा.म.४भ.मसूरि.चि. । हिलमोचीभवं द्रव्यम् ।" गुणाः—तिक्ता सरा शोषकुष्ठकफपित्तघ्नी । भा.पू.१भ.शा.व. । चुक्रे । रा.नि.व. ० । चुक्रवास्तुके । टकपालो । रा.नि.व.०२३ ।

हिल्लः । पुं । (Turdus giuinus.) शरारिनामपक्षिविशेषे । शरालि पाखी ।

हीनकर्णः । पुं । तन्नामककर्णबन्धनाकृतौ । पक्षयपर्य्यन्तयोर्हीनमांसः । सु.सू.१६अ. ।

हीनाङ्गः । त्रि । विकलाङ्गे । जटा. ।

हीनाङ्गी । स्त्री । क्षुद्रपिपीलिकायाम् । हे.च. ।

हीन्तालः । पुं । हिन्तालवृक्षे । हेँतालगाछ । अ.टी. ।

हीर(क)म् । क्ली, पुं । (Diamond.) वज्रे । हिरे । तत्पर्य्यायाः,—वज्रः हीरः दधीच्यस्थि वज्रकं सूचीमुखं वरारकं रत्नमुख्यं अभेद्यं दृढाङ्गं हीरं विराटजः राजपट्टः राजावर्त्तः । तद्गुणाः,—स्वादुः कषायः शीतः सारकः कान्तिकरः चक्षुर्हितकरः ; धारणे तु पापालक्ष्मीनाशकश्च । रा.नि.व. १३ । स च श्वेतलोहितपीतकृष्णभेदेन चतुर्व्विधः— यथाक्रमं द्विजः क्षत्रः वैश्यः शूद्र इति । तत्र प्रथमो रसायने, द्वितीयो व्याधिनाशे, तृतीयो धनदाने देहदार्ढ्ये, चतुर्थश्च व्याधौ वयस्तम्भने च प्रयुज्यते । अस्य चाकारभेदेन स्त्रीपुंनपुंसकत्वं लभ्यम् । विन्दुरेखाहीनो रक्तः पुमान्, रेखायुक्तः षड्स्रयुक्तः स्त्री च । त्रिकोणो नपुंसकम् । मारितस्य हीरकस्य गुणाः—“आयुः पुष्टिं बलं वीर्य्यं वर्णं सौख्यं करोति च । सेवितं सर्व्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशयः । अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्यथां तथा । पाण्डुताम् पङ्गुलत्वञ्च तस्मात् संशोध्य मारयेत् ॥” हीरकमारणम्—“व्याघ्रीकन्दोदरे क्षिप्तं सप्तधा पुटितः पविः । हयमूत्रस्य निर्व्वापात् शुद्धः प्रतिपुटं भवेत् । मत्कुणमूत्रे तप्तं हीरकं सेचयेत् सुधीः । सप्तधा भियते सत्यं नात्र कार्य्या विचारणा । भस्मीभावं गतो दुग्धा वज्रवत् कुरुते तनुम् ॥” आ.क्ली. । स्त्री । पिपीलिकायाम् । गाम्भाय्याम् । रा.नि.व.९ ।

हीलम् । क्ली । शुक्रे ।

हीलकम् । क्ली । गौड़ीमद्ये । गुड़ेर मद ।

हुड़ः (डूः) । पुं । मेषे । हुड़ा । त्रिका. । रा.नि. व.१९ । स्त्री । मेषाम् ।

हुड़िका । स्त्री । अङ्कोलवृक्षे । आँकड़गाछ । वै.निघ. ।

हुड़ुक्कः । पुं । दात्यूहपक्षिणि । मे. ।

हुड़ुत्वः । पुं । मटचिपिटे । हुड़ुगभाङ्गा । श ना. ।

हुण्डः । पुं । व्याघ्रे । ग्राम्यशूकरे । मन्दबुद्धः ।

हुण्डनम् । क्ली । मस्तकादीनाम् अन्तःप्रवेशे वक्रतायां वा । (धातूनामनेकार्थत्वात्) ।

अन्ये त्वाहुः शिरोहुण्डनं केशभूमिस्फुटनं, शङ्ख-ललाटे च महावेदना । नासाहुण्डनं आघ्राणशक्तिलोपः । दृष्टिहुण्डनं दृष्टिव्युदासः । वक्षुहुण्डनं हृदयोपरोधः । ग्रीवास्तम्भः । इति जेज्जड़ः ।

हुतभुक् (ज्) । पुं । अग्नौ । चित्रके ।

हुतवहः । पुं । चित्रके । अग्नौ ।

हुताशः । पुं । अग्नौ । अग्निवेशे । च. । चित्रकवृक्षे । भा.म भगाधिकारे । च.द.कुष्ठ.चि. ।

हुताशनः । पुं । चित्रकवृक्षे । सु.चि.३७अ. ।

हुताशनरसः । पुं । अग्निमान्द्ये रसः । गन्धकः १ भ. पारदः १ भ. मरटङ्कणं १ भ. शुद्धविषं ३ भ. मरिचं ८भ. एकत्र निम्बूरसेन मर्दयित्वा मुद्गमाना वटी कार्य्या । अनु. आर्द्रकरसः । भा. । भैष. ।

हुताशवेशः । पुं । अग्निवेशे । च.च.इ.टी. ।

हूरवः । पुं । शृगाले । त्रिका. ।

हुलुः । पुं । मेषे ।

हृच्छूलम् । क्ली । वक्षःशूले । निदा. ।

हृतगन्धा । स्त्री । कुस्तुम्बुरौ । काँटाधनिया । वै.निघ. ।

हृत्कम्पः । पुं । हृदयस्य कम्पे । निदा. ।

हृत्पद्मः । पुं । हृदये ।

हृत्पापाणः । पुं । मनःशिलायाम् । भैष.कुष्ठ.चि. षड्विन्दुतैले ।

हृत्प्राणः । पुं । श्वासरोगे । रा.नि.व.२० ।

हृदयम् । क्ली । मनसि । त्रिका. । चेतनास्थाने । तच्च शोणितकफप्रसादजम् । यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः तस्य च चेतनास्थानत्वादस्मिन् तमसा वृते प्राणिनः स्वपन्ति । तत्स्वरूपं यथा—“पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखं । जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति ॥” सु.शा.४अ. । वक्षसि । रा. नि.व.१८ ।

हृदयचरः । पुं । कफजक्रिमिभेदे । च.चि.७अ. ।

हृदयदीपकः । पुं । बोपदेवकृत-वैद्यकग्रन्थे ।

हृदयस्थानम् । क्ली । वक्षसि । हे.च. ।

हृदयात्मा (न्) । पुं । कङ्कपक्षिणि । श.च. ।

हृदयादकः । पुं । कफजक्रिमौ । निदा. ।

हृदयोपशरणम् । क्ली । हृदयोपद्रवभेदे । च सू.१५अ. ।

हृद्। क्ली। हृदये। वक्षसि। रा.नि.व.१८। मनसि। अम.।

हृदामयः। पुं। हृद्रोगे।

हृन्नदः। पुं। हृद्रोगे। रा.नि.व.२०।

हृद्ग्रन्थः (न्थिः)। पुं। विद्रधिरोगे। रा.नि.व.२०।

हृद्याची। स्त्री। हिलावल्याम्। वै.निघ.रस.वा.व्या.चि.विषगर्भतैले।

हृद्यम्। क्ली। त्वचि। गुड़त्वक्। जीरके। कपित्थे। वै.निघ.। त्रि.। मनोरमे।

हृद्यगन्धम्। क्ली। शुक्लजीरके। श.च.। सौवर्चललवणे। काचलवणे। रा.नि.व.६। पुं। बिल्ववृक्षे। रा.नि.व.११। स्त्री (न्धा)। जातीपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०। अजमोदायाम्। रा.नि.व.६।

हृद्यगन्धि। क्ली। कृष्णजीरके। कृष्णजीरे। र.मा.।

हृद्यवर्गः। पुं। हृदयहिते महाकषायवर्गे। स चतुर्थस्य चतुर्थदशकः। यथा—आम्राम्रातकलिकुचकरमर्द-वृक्षाम्लाम्लवेतस-कुवलबदरदाडिममातुलुङ्गेषु। च.सू.४अ.।

हृद्या। स्त्री। वृद्धिनामौषधे। रा.नि.व.११। नागवल्याम्। পান। जीरकवृक्षे। शतपत्रीपुष्पे। মেডেনী ফুল। मुरायाम्। मुरामांसी। वै.निघ.। हृद्यौषधौ। मे.।

हृद्रुक्, **हृद्रोगः**। पुं। हृदयरोगे। হৃদয়ের রোগ। रा.नि.व.२०। निदाननिदानो यथा—"अत्युष्णगुर्वम्लकषायतिक्तैः श्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः। सचिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः। दूषयित्वा रसन्दोषा विगुणा हृदयं गताः। हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगन्तं प्रचक्षते॥" मा.नि.।

हृद्रोगवैरी (रिन्)। पुं। अर्जुनवृक्षे। श.च.।

हृदयस्थकः। पुं। आमाशये। जठरे। श.च.।

हृद्व्रणः। पुं। विद्रधौ। रा.नि.व.२०।

हृल्लक्ष्मीः। स्त्री। चुद्रतुलस्यां। वै.निघ.।

हृल्लासः। पुं। उपस्थितवमनत्ववत् उत्क्लेशे। भा.। हिक्कायाम्। "हिक्का हेक्का च हृल्लासः।" हे.च.।

हृषीकम्। क्ली। कर्णेन्द्रियं। अम.।

हृष्टः। पुं। काकविशेषे। कश्चित्।

हृष्टरोमा (मन्)। त्रि। रोमाञ्चिते।

हेक्का। स्त्री। हिक्कायाम्। हे.च.।

हेतुः। पुं। उपलब्धिकारणे। यत्तु येन विना न स्यात् तत्तस्य हेतुः। तत्पर्यायश्च। निदानं कारणं हेतुर्निमित्तं निबन्धनं मूलम् आयतनं प्रत्ययश्च। भा.। "हेतुर्नामोपलब्धिकारणं तत्प्रत्यक्षानुमानैतिह्यौपम्यैर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत्तत्त्वम्।" च.वि.८अ.। स्त्री। महामतावर्याम्।

हेतुविपरीतः। त्रि। कारणविपरीते (औषधादौ)। यथा—शीतज्वरे शुण्ठ्यादिकम्। श्रमादौ मांसरसायने। दिवास्वप्नजे कफे रात्रिजागरणादौ। मा.नि.। वि.र.।

हेतुविपर्य्यस्तार्थकारी। त्रि। हेतुविपरीतार्थकारिणि (औषधादौ)। यथा—पित्तजन्यशोथे पित्तजनकोष्णपिच्छिकालेपनादौ। पित्तशोथे दाहान्नभोजनादौ। वातशोथे त्रासनादौ च। मा.नि.। वि.र.।

हेतुव्याधिविपरीतः। त्रि। हेतुव्याध्युभयविपरीते (औषधादौ)। यथा—वातशोथे तन्नाशकदशमूलादौ। कफग्रहण्यां तन्नाशके तक्रादौ। स्निग्धतानाशक-रात्रिजागरणादौ च। मा.नि.। वि.र.।

हेतुव्याधिविपर्य्यस्तार्थकारी (रिन्)। त्रि। हेतुविपरीतार्थकारिणि, व्याधिविपरीतार्थकारिणि, हेतुव्याध्युभयविपरीतार्थकारिणि च औषधादौ। यथा—अग्निदाहे अगर्वादिलेपः। मदात्यये मद्यपानदानम्। मा.नि.। वि.र.।

हेत्वन्तरम्। क्ली। प्रकृतहेतौ वाच्ये विकारहेतुकथने। च.वि.८अ.।

हेत्वर्थः। पुं। "यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति। यथा—मृत्पिण्डोऽद्भिः प्रक्लिद्यते।" सु.उ.६५अ.।

हेमम्। क्ली। सुवर्णे। नन्दकत्वः। पुं। माषमितमाने। १ तोला। प.प्र.१ख.।

हेम (न्)। क्ली। सुवर्णे। रा.नि.व.१३। धुस्तूरे। अम.। धुस्तूरबीजे। च.द.ज.शो.चि.। मेद.। विद्याधररसे। नागकेशरे। रा.नि.व.६। च.सू.२अ.। रस.र.ज्वा.ज्व.चि.।

हेमकान्दलः। पुं। प्रवाले। हे.च.।

हेमकाञ्चनः। पुं। नागकेशरवृक्षे। वै.निघ.।

हेमकान्तिः । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । দারু-হরিদ্রা । वै.निघ. ।

हेमकिञ्जल्कः । पुं,क्ली । नागकेशरवृक्षे तत्पुष्पे च । रा.नि.व.६ ।

हेमकृष्टिः । स्त्री । स्वर्णाकर्षणयोगे । यथा— "रसदरदताप्यगन्धकमनःशिलाभिः क्रमेण वृद्धाभिः । पुटनसगुणं तारे विद्धुं हेमकृष्टिरियम् ।" रस.चि.१प. ।

हेमकेतकी । स्त्री । स्वर्णकेतकीवृक्षे । रा.नि.व.१० । See স্বর্ণকেতকী ।

हेमगन्धिनी । स्त्री । रेणुकनाम-गन्धद्रव्ये । রেণুক । र.मा. ।

हेमगौरः । पुं । किङ्किरातवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

हेमजीवन्ती । स्त्री । पीतजीवन्त्याम् । স্বর্ণ-জীবন্তী । रा.नि.व.३ ।

हेमतार(क)म् । क्ली । तुत्थे । তুঁতিয়া । इं.च. ।

हेमदुग्धः (कः) । पुं । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞ-ডুমুর । र.मा. । रा.नि.व.११ । मद.व.५ ।

हेमदुग्धा । स्त्री । स्वर्णक्षीर्याम् । সোণাক্ষীরাই, শেয়ালকাঁটা । जटा. । वा.सू.१५य.विरेचने । क्षीरोदुम्बरे । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.विषमज्वरे ।

हेमदुग्धी (न्) । पुं । यज्ञडुमुरवृक्षे । श.र. । स्त्री । स्वर्णक्षीर्याम् । শেয়ালকাঁটা । रा.नि.व.५ ।

हेमधान्यकः । पुं । तिलवृक्षे । प.मु. ।

हेमनिधिः । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

हेमन्तः । पुं । शीतकाले । अग्रहायण-पौषयोः । श.र. । तत्पर्य्यायाः,—ऊष्मागमः शरदन्तः हिमागमः हैमनं हैमनः हैमन्तं हैमलः । तद्गुणाः— "हेमन्तः शीतलः स्निग्धः स्वादुर्जठरवह्निकृत् ॥"

हेमन्तनाथः । पुं । कपित्थवृक्षे । श.च. ।

हेमपत्रम् । क्ली । धुस्तूरपत्रे । वै.निघ.२भ.दाह.चि.प्रलेपे । नागकेसरपुष्पे । च.द.दाह.चि. । "हेमपत्र कुटन्नटं ।" पद्मकाष्ठे । वै.निघ. । स्वर्णपत्रे ।

हेमपत्रिका (त्री) । स्त्री । स्वर्णपत्रिकायाम् । সোনামুখী ।

हेमपद्मकम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

हेमपादी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रक्तजम्बालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

हेमपुष्पम् । क्ली । अशोकपुष्पे । जवापुष्पे । मे. । स्वर्णचम्पके । वै.निघ. । आरग्वधपुष्पे । रा.नि.व.४ । र.मा. । नागकेसरपुष्पे । च.द.वा.व्या.चि.एलादितैले ।

हेमपुष्पः । पुं । चम्पकवृक्षे । अ.च. । प.मु. । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞ-ডুমুর গাছ । प.मु. । महारग्वधवृक्षे । বড় সোণালু । रा.नि.व.९ । पीतजवावृक्षे । वै.निघ. ।

हेमपुष्पकः । पुं । चम्पकवृक्षे । अम. । चम्पकलोध्रवृक्षे । रा.नि.व.६ । नागकेसरवृक्षे । वै.निघ. ।

हेमपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । वै.निघ. । (ष्पी) मञ्जिष्ठायाम् । विश्वः । ভেলাকুচা । दुरालभायाम् । स्वर्णयूथिकायाम् । स्वर्णजीवन्त्याम् । स्वर्णालुवृक्षे । সোণালু । वै.निघ. । मुषल्यां । তালমূলী । रा.नि.व.७ । इन्द्रवारुण्याम् । রাখালশশা । रा.नि.व.३ ।

हेमफला । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । রাখালশশা । सुवर्णकदल्याम् । চাঁপাকলা । रा.नि.व.११ । स्वर्णाल्याम् । সোণালু । रा.नि.व.४ ।

हेमवलम् । क्ली । मौक्तिके । মুক্তা । रा.नि.व.१३ ।

हेमवीजम् । क्ली । धुस्तूरवीजे । वै.निघ.२भ.च.वा.चि.चानन्दरसे ।

हेममांसी । स्त्री । जटामांस्याम् ।

हेममाक्षिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । वै.निघ. ।

हेममित्रम् । क्ली । स्फटिकारिकायाम् । ফটকিরি । प.मु. ।

हेमयूथिका । स्त्री । स्वर्णयूथिकायां । স্বর্ণযূঁই । रा.नि.व.१० ।

हेमरागिणी । स्त्री । हरिद्रायां । त्रिका. ।

हेमलः । पुं । मधुमिष्यावे । কুকুটমিন্ । प.मु. । क्रकलासे । मे. ।

हेमलता । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व.३ । सोमलतायां । ब्राह्मीशाके । वै.निघ. ।

हेमवती । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व.३ । वचायाम् । स्वर्णक्षीरिण्याम् । रा.नि.व.१३ ।

हेमवर्णवती । स्त्री । दारुहरिद्रायां । वै.निघ. ।

हेमवल्ली। स्त्री। स्वर्णजीवन्त्याम्। रा.नि.व.३।

हेमशिखा। स्त्री। स्वर्णक्षीर्य्याम्। শেয়ালকাঁটা। প.মু.।

हेमशोधिनी। स्त्री। स्फटिकारिकायाम्। ফট্‌কিরি। বৈ.নিঘ.।

हेमसारम्। क्ली। तुत्थके। তুঁতিয়া। র.সা.সং.জ্বরকুঞ্জরপারীন্দ্ররসে। স্বর্ণমাক্ষিকে।. স.কস্তূরীভৈরবরসে।

हेमक्षीरी। स्त्री। स्वर्णक्षीर्य्यां। সোণাখিরুই, শেয়ালকাঁটা। রা.নি.ব.৫। সু.চি ৫অ.।

हेमा। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। स्वर्णजीवन्त्याम्। বৈ.নিঘ.।

हेमाख्यम्। क्ली। स्वर्णगैरिके। বৈ.নিঘ.।

हेमाङ्गः। पुं। चम्पकवृक्षे। শ.র.। সু.চি.২৫অ.। সিংহে। মে.।

हेमाङ्गा (ङ्गी)। स्त्री। स्वर्णक्षीरिण्यां। শেয়ালকাঁটা। বৈ.নিঘ.।

हेमाद्रिजरणा। स्त्री। स्वर्णक्षीरिण्याम्। সোণাখিরুই। র.মা.।

हेमाद्रिजा। स्त्री। स्वर्णक्षीर्य्याम्। প.মু.।

हेमाभम्। क्ली। वज्रके। দস্তা। নাগকেশরে। নাগেশ্বর। বৈ.নিঘ.।

हेमाह्वः। पुं। वनचम्पके, चम्पकवृक्षे। রা.নি.ব.১০। ধুস্তূরে। ভা.মহানারায়ণতৈলে।

हेमाह्वा। स्त्री। स्वर्णजीवन्त्याम्। রা.নি.ব.৩। স্বর্ণক্ষীর্য্যাম্। শেয়ালকাঁটা। অস্যা মূলং চোক্ ইতি লোকে। ভা.মহাজ্বরাঙ্কুশে। স্বর্ণচম্পকে। বৈ.নিঘ.।

हेरम्। क्ली। हरिद्रायाम्।

हेरः। स्त्री। महाशतावर्य्याम्।

हेरम्बः। पुं। महिषे। মে.।

हेलञ्ची। स्त्री। हिलमोचिकायाम्। হিঞ্চে শাক। শ.চ.।

हेषी (इन्)। पुं। अश्वे। বিশ্ব.।

हैसनीया। स्त्री। नागवल्लीभेदे। রা.নি.ব.১২। See নাগবল্লী।

हैमम्। क्ली। हिमनिर्य्यासायाम्। कर्पूरके। रा.नि.व.१४। कारकोद्भव-जले। "हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाति वर्षति। यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्मनीषिणः॥"

हैमः (कः)। पुं। भूनिम्बे। চিরাতা। রা.নি.ব.৯।

हैमकान्ता। स्त्री। दार्व्व्याम्। দারুহরিদ্রা। বৈ.নিঘ.।

हैमनम्। क्ली, पुं। शीततायाँ। শ.র.।

हैमनः। पुं। हेमन्तकालजषष्टिकधान्येषु। হৈমন্তিক ষেটে ধান। গুণাঃ—"হৈমনাস্তু হিমা হৃদ্যা মধুরা বহুবর্চসঃ।" রাজ.৩প.। মার্গশীর্ষমাসি। রা.নি.ব.২১। পৌষে মাসি। বৈ.নিঘ.।

हैमन्तबीजम्
हैमान्नबीजम् } क्ली। रक्ताम्रादिबीजे। বৈ.নিঘ.ঘর্ম.চি.তিলাদিচূর্ণে।

हैमन्तिकः। पुं, क्ली। हेमन्तकालिकशालिधान्ये। আমন ধান। অকণ্ডিতযুক্তা হৈমন্তিকাঃ। কণ্ডিতাঃ কণ্ডিতহৈমন্তিকা ইতি চ কেচিৎ।

हैमपुष्पी। स्त्री। मुषल्याम्। তালমূলী। বৈ.নিঘ.।

हैमलः। पुं, क्ली। हेमन्तकाले। কেচিৎ।

हैमवतः। पुं। विषभेदे। ই.ণ.। মুক্তায়াম্। বৈ.নিঘ.।

हैमवती। स्त्री। हरीतक्याम्। প.মু.। ভা.। রা.নি.ব ১১। বৈ.নিঘ.অজী.চি.। স্বর্ণক্ষীরিণ্যাম্। শেয়ালকাঁটা, ক্ষীরিণী। রা.নি.ব.৫। রেণুকে। রেণুক। রা.নি.ব.৬। কপিলদ্রাক্ষায়াম্। রা.নি.ব.১১। হরিদ্রায়াম্। বৈ.নিঘ.। অতস্যাম্। মশিনা। রা.নি.ব.১৬। শ্বেতবচায়াম্। শ্বেত বচ। রা.নি.ব.৬। বা.সূ.১৫অ.। সুরসাদিঃ। "কুষ্ঠং হৈমবতী চ।" ভা.ম.১ভ.জ্ব.চি.। "দারুহৈমবতীকুষ্ঠং।" চ.দ.কৃমি.চি.। সু.সূ.৩৮অ.। চ.সূ.৪অ.। পীতদুগ্ধসেহুণ্ডে। হলদেআটা-মনসা গাছ। বচায়াং। প.মু.। বৈ.নিঘ.২য়,বা.ব্যা.চি. দারুপট্‌কলেপে। চ.সূ.১অ.।

हैमा (मी)। स्त्री। स्वर्णकेतक्याम्। রা.নি.ব.১০। পীতযূথিকায়াম্। চোরিখ্যা। ক্ষীরিণী। রা.নি.ব.৫। বটপত্রাম্।

हैयङ्गवीनम् । क्ली । सद्योजातनवनीते । रा.नि.व.१५ ।

होगलः । पुं । होगला इति ख्याते तृणे । च.सू.२७. ।

होतानिका । स्त्री । वरकधान्ये । वै.निघ. ।

होत्रम् । क्ली । हविषि । घृते । विका. ।

होमधान्यम् । क्ली । तिले । रा.नि.व.१६ ।

होमिः । पुं । घृते । मे. । वह्नौ । श.र. ।

होम्यम् । क्ली । घृते । रा.नि.व.१५ ।

होरा । स्त्री । पिपीलिकायाम् । विका. ।

होलकः । पुं । तृणाग्निदग्धार्द्धपक्वशमीधान्ये । हराखोड़ा । इं होरहा । तद्‌गुणः—"अर्द्धपक्वैः शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः । होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषत्रयापहः । भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्‌गुणो भवेत् ॥" भा. ।

होलाकस्वेदः । पुं । स्वेदविशेषे । धीतिकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् । शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च । सुदग्धायां विधमायां यथोक्तमुपकल्पयेत् । स्वपञ्छत्रसुखं तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥" च.सू.१४अ. । धीतिका गुप्तगोमयाग्निः ।

हौम्यम् । क्ली । घृते । रा.नि.व.१५ ।

हौम्यधान्यम् । क्ली । तिले । रा.नि.व.१६ ।

ह्योटाम्बु । क्ली । तण्डुलोदके । "ह्योटाम्बु तण्डुलाम्बु स्यात् ।" प.प्र.२ख. ।

ह्रदः । पुं । देवकृतमहाजलाशये । तज्जलगुणाः—"अभिष्यन्दि मधुरं कफवातघ्नं पथ्यञ्च । रा.नि.व.१४ । स्त्री (दा) । मल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

ह्रदग्रहः । पुं । कुम्भीरे । विका. ।

ह्रदा । स्त्री । मल्लकीवृक्षे ।

ह्रसलकः । पुं । प्रियालवृक्षे ।

ह्रस्वम् । क्ली । पुष्पकासीसे । हिरेकस्‌विशेष । रा.नि.व.१३ । पुं । ह्रस्ववृक्षे । गौरसुवर्णशाके । वै.निघ. ।

ह्रस्वकः । पुं । पूगवृक्षे । सुपारि गाछ । र.मा. ।

ह्रस्वकन्दः । पुं । तैलकन्दरिति ख्याते कन्दविशेषे । प.मु. ।

ह्रस्वकर्कन्धुः । स्त्री । वनबदरे । वै.निघ. ।

ह्रस्वकुशः । पुं । श्वेतकुशे । रा.नि.व.८ ।

ह्रस्वगर्भः । पुं । कुशे । र.मा. ।

ह्रस्वगवेधुका । स्त्री । गौरचतण्डुलायां । प.मु. ।

ह्रस्वजम्बुः (म्बूः) । पुं । क्षुद्रजम्बूवृक्षे । र.मा. ।

ह्रस्वजाग्यः } **ह्रस्वदृष्टिः** } पुं । तन्नामकदृष्टिरोगे । तद्यथा—"यो ह्रस्वजात्यो दिवसेषु कृच्छ्राद् ह्रस्वानि रूपाणि च तेन पश्येत् । मा.नि. ।

ह्रस्वतण्डुलः । पुं । क्षुद्रतण्डुले, राजान्ने । राजभोग धान । रा.नि.व.१६ ।

ह्रस्वत्रिफला । स्त्री । गाम्भारीफलखर्जूरपरूषकफलेषु । "स्वल्पा काश्मर्य्यखर्जूरपरूषकफलैर्भवेत् ।" प.प्र.२ख. ।

ह्रस्वदर्भः । पुं । श्वेतकुशे । रा.नि.व.८ ।

ह्रस्वदा । स्त्री । मल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

ह्रस्वपञ्चमूलम् । क्ली । बृहती कण्टकारी पृश्निपर्णी गोक्षुरशालिपर्णीषु । वा.सू.१५अ. विदार्य्यादिः । "कण्टकारी जीवनह्रस्वसंज्ञे ।" गुणाः—"पञ्चमूलं लघु स्वादु बल्यम् पित्तानिलापहम् । नात्युष्णं बृंहणं ग्राहि ज्वरश्वासाश्मरीप्रणुत् ॥" भा. ।

ह्रस्वपत्रकः । पुं । गिरिजमधूकवृक्षे । पाहाड़े मउल । कटा. ।

ह्रस्वपत्रिका । स्त्री । पत्रलिकायाम् । गन्धाश्वत्थ । रा.नि.व.११ ।

ह्रस्वपर्णः । पुं । ह्रस्वप्लक्षवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

ह्रस्वपर्वा (न्) । पुं । कृष्णेक्षौ । काजला ईक्षु । वै.निघ. ।

ह्रस्वपुष्पः । पुं । जलमधूके । वै.निघ. ।

ह्रस्वप्लक्षः । पुं । क्षुद्रप्लक्षवृक्षे । छोट पाकुड़ गाछ । तत्पर्य्यायाः,—सूक्ष्मः सुशीतः शीतवीर्य्यकः पुण्ड्रः महावरोहः ह्रस्वपत्रः पीपरिः भिदुरः मङ्गलच्छायः । गुणाः—कटुः कषायः शीतलः मूर्च्छाभ्रमप्रलापरक्तदोषहरश्च । रा.नि.व.११ ।

ह्रस्वफलः । पुं । मधुरनारिकेले । बामन नारिकेल । रा.नि.व.११ । स्त्री (ला) । भूमिजम्बूः । वनजाम् । रा.नि.व.११ ।

ह्रस्वबदरम् । पुं, क्ली । क्षुद्रबदरे । छोट कुल । मद.व.६ ।

ह्रस्वमूलम्। क्ली। बालमूलके। कचि मूला। च.द.ज्व.चि.।

ह्रस्वमूलः। पुं। कृष्णेक्षौ। काजला ईक्षु। रा.नि.व.१४। रक्तेक्षौ। स्त्री (ला)। उष्ट्रकाण्डी-क्षुपे। उटकटारा इति लोके। वै.निघ.।

ह्रस्वदर्भः। पुं। कुशे। प.मु.।

ह्रस्वशाखाशिफः। पुं। क्षुपे। अम.।

ह्रस्वा। स्त्री। मुद्गपर्ण्यां। मुगानी। रा.नि.व.३। नागबलायां। रा.नि.व.४। श्वेतापराजितायां। वै.निघ.। भूमिजम्बौ। वनजाम। रा.नि.व.११।

ह्रस्वाग्निः। पुं। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। चित्रकवृक्षभेदे। रांचिते। श.च.।

ह्रस्वाङ्गः (कः)। पुं। जीवकौषधौ। जीवक। प.मु.। रा.नि.व.५। ऋषभके। वै.निघ.।

ह्रस्वैरण्डः। पुं। रक्तैरण्डवृक्षे। रा.नि.व.८।

ह्रस्वोत्पलम्। क्ली। कह्लारपद्मे। वै.निघ.।

ह्रादिनी। स्त्री। शल्लकीवृक्षे। श.र.।

ह्रिवेरम्। क्ली। बालके। बाला। श.र.।

ह्रीकुः। पुं। जतुनि। (क्ली) त्रपुधातौ। रांग। उणा.।

ह्रीवेरम्। क्ली, पुं। (Pavonia odorata.) सुगन्धद्रव्यविशेषे। गन्ध बाला। हिं सुगन्धवाला। मं वाळा। कं मुदिवाल। तत्पर्य्यायः,— बालं बालकं ह्रिवेरं ह्रीवेरकं बर्हिष्टं बर्हिष्ठं उदीच्यं केशनामकं कुन्तलः अम्बुनामकं वारिदं वरं केश्यं वज्रम् पिङ्गं ललनाप्रियं कुन्तलोशीरं कचामोदं। गुणाः—शीतलं तिक्तं पित्तवान्तिहृल्लास-हरं ज्वरकुष्ठातिसारघ्नं केश्यं श्वित्रघ्नं व्रणघ्नं च। रा.नि.व.१२। सु.सू.३९अ.। पित्तशमने। च.सू.४अ.। "सूक्ष्ममूलो वरः केश्योऽनूतनः सरसस्तथा। नूतनः स्थूलमूलश्च वर्जनीयः प्रयत्नतः॥" भैष.।

ह्रीवेरादिः। पुं। ज्वरातिसारे कषायः। "ह्रीवेरातिविषा-मुस्तबिल्वधन्याक नागरैः। कृतः कषायः......॥" च.द.।

ह्रीवेल(क)म्। क्ली। ह्रीवेरे। बाला। अ.टी.भ.।

ह्लादिनी। स्त्री। शल्लकीवृक्षे। वै.निघ.।

ह्लीकुः। पुं। जतुनि। (क्ली)। त्रपुणि। अ.टी.।

क्ष।

क्षणः। पुं। उत्सवे। वै.निघ.। त्रिंशत्कलात्मक-कालपरिमाणे। १० प.। अम.।

क्षणतुः। पुं। क्षते। घा। उ.च.।

क्षणदम्। क्ली। जले। मे.।

क्षणदा। स्त्री। रात्रौ। अम.। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६। वै.निघ.२भ.पित्तश्लेष्मज्व.चि.।

क्षणदान्ध्यम्। क्ली। रात्र्यन्धतारोगे। मा.नि.।

क्षणनम्। क्ली। घर्षणे। च.सू.१८अ.। वधे। अम.।

क्षणनिश्वासः। पुं। शिशुमारे। श.र.।

क्षणनुः। पुं। क्षते।

क्षणरामी (मिन्)। पुं। पारावते। पायरा। श.मा.।

क्षतम्। क्ली। व्रणमात्रे। घा। "नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणानि च। विषमं व्रणमङ्गे यत्तत् क्षतमभिनिर्दिशेत्॥" सु.चि.२अ.।

क्षतकः। पुं। राजिकायाम्।

क्षतकासः। पुं। पञ्चकासान्तर्गतकासरोगभेदे। निदानपूर्व्वा सम्प्राप्तिर्यथा—"अतिव्यवायभाराध्व-युद्धाश्वगजविग्रहैः। रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्॥" लक्षणं—"स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवति शोणितं। कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा। सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना। दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना। पर्व्वभेदज्वरश्वास-तृष्णावैस्वर्य्यपीडितः। पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्॥" मा.नि.।

क्षतजित्। पुं। भल्लातकवृक्षे। वै.निघ.।

क्षतघ्नः। पुं। भूकदम्बे। कुकुरशोंका। श.च.। स्त्री (घ्नी)। लाक्षायाम्। है.च.।

क्षतजम्। क्ली। रुधिरे। रा.नि.व.१८। कुङ्कुमे। भा.म.४अ.कर्णरो.चि.मञ्जने। "क्षतजमथनिशा।" पूये। श.च.।

क्षतजतृष्णा। स्त्री। अभिघातजन्यतृष्णायाम्। तन्निदानसम्प्राप्तिमाह—"भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयाद्वा ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च। पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम्। क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु॥" मा.नि.।

क्षतविध्वंसी (इन्)। पुं। वृद्धदारकलतायाम्। श.च.।

क्षतव्रणः। पुं। आघातजन्यव्रणे। भा.।

क्षतशुक्रः। नेत्ररोगभेदे। निदा.।

क्षतहरम्। क्ली। अगुरुणि। श.च.। स्त्री। लाक्षायाम्। वै.निघ.।

क्षतघ्नः। पुं। रक्तखदिरे। वै.निघ.।

क्षतक्षीणः। पुं। उरःक्षतरोगे। निदानादि—"धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम्। युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः……। विघ्नते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्य्यते। स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः। उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विभज्यते। प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते। क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते। ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि। दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः। कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सासृक् प्रवर्त्तते। स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्॥" मा.नि.।

क्षतक्षीरी। स्त्री। लवङ्गे। वृन्दा। पुं (इन्)। अर्कवृक्षे। वै.निघ.।

क्षतोदरः। पुं। परिस्राव्युदरे। See परिस्राव्युदरम्।

क्षत्रम्। क्ली। तगरपुष्प। तगरपादुका। रा.नि.व.१०। शरीरे। उणा.। पुं। क्षत्रियवर्णे।

क्षत्रपादपः (वृक्षः)। पुं। क्षीरिणीवृक्षे। खिर्णी गाछ। वै.निघ.। मुचुकुन्दवृक्षे। मूच्कुन्दफुलेर गाछ। रा.नि.व.१०।

क्षत्रिणी। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६।

क्षत्रियः। पुं। कटुपर्णिनि। श.मा.। क्षीरिणीवृक्षे। वै.निघ.। मद्यपो वान्नात-गातिभेदे।

क्षत्रियवरा। स्त्री। अलाबुभेदे। गिडिलाउ। वै.निघ.।

क्षपणम्। क्ली। क्षयकरणे। दोषहरणे। च.श.१८.।

क्षपा। स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६। दारुहरिद्रायाम्। वै.निघ.। रात्रौ।

क्षपाकरः }
क्षपापतिः } पुं। कर्पूरे। अम.।

क्षमा। स्त्री। खदिरवृक्षे। रा.नि.व.८।

क्षमादंशः। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। रा.नि.व.७।

क्षयः। पुं। राजयक्ष्मणि। रा.नि.व.२०। क्षीयते अनेनेति क्षयः। निदा.। "क्रियाक्षयकरत्वात् तु क्षय इत्युच्यते बुधैः।" भा.। व्याधिविशेषे। स चाष्टादशो यथा—वातादिः त्रिविधः, रसादिः सप्त, मलमूत्रयोर्द्वौ, पञ्चेन्द्रियमलस्य पञ्च, ओजस एकः। च.सू.१७अ.।

क्षयकासः। पुं। धातुक्षयजकासरोगे। तन्निदानसम्प्राप्तिः—"विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्॥" लक्षणं—"स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयञ्चापि लभेत कासी। शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयं। तं सर्व्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः। साध्यो बलवतां वा स्यात् याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः॥" मा.नि.।

क्षयज्वरः। पुं। धातुक्षयजन्यज्वरे, राजयक्ष्मज्वरे। च.द.ज्व.चि.।

क्षयतरुः। पुं। नन्दीवृक्षे। भा.।

क्षयथुः। पुं। क्षयरोगे, कासादौ। वै.श.।

क्षयनाशिनी। स्त्री। जीवन्तीलतायां। प.मु.।

क्षरम्। क्ली। जले। मे.।

क्षवः (कः) (क्षुत्)। पुं। (Dregea volubilis. Syn. Hoya viridiflora.) स्वनामख्यातवृक्षे। छिक्किनीति लोके। हेँचेता। हिं नाकछिक्नी। मम्. नाकशिंकनी, हरन्दोडी। क्षवकगुणाः—तीक्ष्णगन्धः, कषायः उष्णः कटुः भूतघ्नः कफवातघ्नश्च। रा.नि.व.८। राजमाषनाम-

शिम्बीधान्ये । वनवर्त्ती । बं रमरा, राजमाष, बरबटी । गुणाः—कषायः मधुरः शीतलः कफ-पित्तघ्नः हृद्यः वाताध्मानगनकृच्च । रा.नि.व.१६ । रक्तसर्षपे । रा.नि.व.१६ । च. ४अ. । चि.८अ. । क्षिद्रायाम् । হাঁচি । शिक्षा । मा.नि. । शिग्रुवृक्षे । শজিনা গাছ । वै.निघ. । कः) श्वेतापामार्गे । कृष्णसर्षपे । रा.नि.व.४ १६ । काशे । श.र. ।

क्षवका । स्त्री । सर्षपवृक्षे । राइ । वै.निघ. ।

क्षवतरुः । पुं । नन्दिवृक्षे । व.निघ. ।

क्षवथुः । नासारोगे । रा.नि.व.२० । नासारोग-विशेषे । হাঁচি । लक्षणम्—"घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टो यस्यानिलो नासिकया निरेति । कफानुयातो बहुशोऽतिशब्दं तम् रोगमाहुः क्षवथुम् विधिज्ञाः ॥" मा.नि. ।

क्षवपत्रम् । क्ली । क्षवकपत्रे । হেঁচেতার পাতা । च.द.परिणामशूलचि. । स्त्री । द्रोणपुष्पी । घन-घना । रा.नि.व.४ ।

क्षवस्तम्भः । पुं । क्षवथुनिग्रहे । হাঁচিনিগ্রহ । सा.कौ. ।

क्षवा । स्त्री । सर्षपवृक्षे । वै.निघ. ।

क्षविका । स्त्री । वृहतीक्षुपभेदे । तत्पर्य्यायाः,—सर्षपतनुः पीततण्डुला पुत्रप्रदा बहुफला शोधिनी । गुणाः—तिक्ता कटुरुष्णा रुक्षा धारासंस्तम्भक्षिद्रदा । रा.नि.व.४ ।

क्षामः । पुं । अवलक्षतपुरुषे । दारा. । त्रि । क्षीणे ।

क्षामदंशः । पुं । शिग्रौ । সজিনা গাছ । रा.नि.व.७ ।

क्षामास्यम् । क्ली । क्षीणवदने ।

क्षारम् । क्ली, पुं । यवक्षारे । सि.यो.अर्शश्चि. । "क्षारसुभाम्बुना ।" विड्लवणे । বিট্‌নূন । रा.नि.व.६ ।

क्षारः । पुं । पलाशकाष्ठादिदाहसम्भवे लवणरस-भस्मविशेषे । ক্ষার । क्षरणात् दुष्टमांसादि-चालनात् क्षारः । स द्विविधः प्रतिसारणार्हः पानार्हश्चेति । सु.सू.११अ. । च.सू.२अ. । च.द. कृमि.चि. । च.द.वा.व्या.चि. त्रिफलाप्रक्षारपीततैले । भा.१भ.सन्ततादि.ज्व चि.दार्व्याद्यादिचूर्णे । "लवण-क्षारसंयुतैः ।" गुणाः—गुल्मार्शोग्रहणीघ्नाः सराः पाचनाः कृमि-रुक्ष्माः शर्कराश्मरीघ्नाय । शार्ङ्ग. म.६अ. । "सौक्ष्म्योष्ण्ये लघुत्वमय क्लेदो पाको विदारणः । दाहनो दीपनश्छेदी सर्व्वक्षारोऽग्नि-सन्निभः ॥" च.सू.३०अ. । "क्षारो णाममतिपिच्छिल्य-मतितैक्ष्ण्यं विवर्ज्जिता । अथर्व्वमाद्‌वं शैत्यमत्यर्थं सान्द्रमेव च । हीनौषधं विरुक्तत्वं क्षारदोषा नव स्मृताः ॥" सू.टी.११अ. । क्षारौषधेयितं कृत्वा नीलनालेन दीपयेत् । निष्काष्य षड्‌गुणे तोये स्राव-येत् कुसुम्भवत् ॥ यावद्दान्छः पिच्छिलश्च रक्तश्चैव प्रजायते । चतुर्गुणेन तोयेन स्रावयार्थे शतमावेत् ॥ पलमात्रन्तु पातव्यं देयं शङ्खाख्यकत्रयम् । अन्तः कर्द्दमसं देयं यथादोषबलं प्रति ॥ भक्तादिसाधने स्राव्यं जलेन त्रिगुणेन च । क्षारस्य द्विविधो ज्ञेयः मारणः प्रतिसारणः । प्रतिसारणके मात्रा श्रेष्ठा युक्तिसमा मता ॥" सुश्रुतम् । "सर्व्वावयवसाध्येषु पलाशनवपादिषु । व्यवस्थितो न कालोऽत्र सव सर्व्वो विधीयते ॥ क्षारचूर्णस्य मात्रा च शङ्खाख्यत्रय-सम्मता । अथवा क्षारलवणद्दारयेल्लवणं यथा ॥" इति क्षारविधिः । सर्जिक्षारे । यवक्षारे । लवणे । काचे । भस्मनि । मे. । गुडे । हे.च. । टङ्कणक्षारे । रा.नि.व.६ ।

क्षारकर्म्म (न्) । क्ली । क्षारदाहकर्म्मणि । ক্ষার দ্বারা পোড়ান । सु. ।

क्षारत्र(त्रित)यम् । क्ली । सर्जिक्षारयवक्षार-टङ्कणक्षारेषु । "सर्जिक्षारो यवक्षारष्टङ्कणक्षार एव च । क्षारत्रयम्...... ॥" गुणाः—छेदनम् अर्थात् श्लेष्मफादिदोषोन्मूलनम् । रा.नि.व.२२ ।

क्षारदला । स्त्री । चिल्लीशाके । रा.नि.व.७ ।

क्षारदशकम् । क्ली । दशविधक्षारेषु । ते च शिग्रुमूलकपलाशचुक्रिकाचित्रकार्द्रकनिम्बकीस्वपा-मार्गमोचाजाता इति । "शिग्रुमूलकपलाशचुक्रि-काचित्रकार्द्रकसनिम्बसम्भवैः । इक्षुगोक्षुरिकमोच-कोद्भवैः क्षारपूर्व्वदशकम् प्रकीर्त्तितम् ॥" সজিনা, মূলা, পলাশ, তিন্তিড়ী, চিতা, আদা, নিম্ব, ইক্ষু, অপামার্গ, কদলী । रा.नि.व.२१ ।

क्षारदाहः । पुं । क्षारद्रव्यप्रयोगेण दाहे । ना.द.१४अ. ।

क्षारद्रुः । पुं । घण्टापाटलवृक्षे । ঘণ্টাপারুল । र.मा. ।

क्षारद्वय(युग्म)म् । क्ली । सर्जियवक्षारयोः ।

सर्जिक्षार ओ यवक्षार। "सर्जिका यावशूकश्च क्षारद्वयमुदाहृतम्।" भा.। "ज्ञेयो वह्निसमो क्षारौ सर्जिका-यावशूकजौ।" शार्ङ्ग.म.६ष.।

क्षारपञ्चकम्। क्ली। यवशुष्ककसर्जिपलाश-तिलनालेषु। रा.नि.व.२२।

क्षारपत्र(क)म्। पुं, क्ली। वास्तुकशाके। भा.पू.१भ.। हे.च.। पालङ्कीशाके। वै.निघ.।

क्षारपाणिः। पुं। तन्नामकायुर्वेदतन्त्रकारे। See तन्त्रकार।

क्षारमध्यः। पुं। अपामार्गवृक्षे। प.मु.।

क्षारमृत् (त्तिका)। पुं। ऊषरभूमौ। गुणाः —पित्तला दाहजननी पाण्डुप्रदा च। रा.नि,भ.२।

क्षारमेलकः। पुं। सर्ज्जक्षारे। साबान। रा.नि.व.६।

क्षारमेहः। पुं। पित्तजन्य-प्रमेहरोगे। यत्र मूत्रक्षारप्रतिमं मेहति। सु.नि.६ष.।

क्षारराजः। पुं। टङ्कणक्षारे। सोहागा। र.सा.सं.।

क्षारलवणम्। क्ली। लवणविशेषे। खारीनाटी वा लवण। तद्गुणाः—"शैत्यदं क्षारलवणं मूत्रलं मलभेदनं। हन्ति शूलं ज्वरं दाहं विबन्धाध्मान-नाशनम्॥" (रसकर्पूरप्रकरणे।)

क्षारवर्गः। पुं। सर्जि-टङ्कण-यवक्षारेषु। यथा—"सर्जिका टङ्कणश्चैव यवक्षार उदाहृतः।" र.सा.सं.।

क्षारवस्तिः। पुं, स्त्री। निरूहवस्तिभेदे। पिच्-कारिविशेष। यथा—"सैन्धवाक्षं समादाय मत्ता-क्षाक्षं तथैव च। गोमूत्रस्य पलान्यष्टावम्लीकायाः पञ्चद्वयं। गुडस्य द्वे पले चैव सर्व्वमालोड्य यत्नतः। वस्त्रपूतं सुखोष्णञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः। शूलं विट्सङ्गमानाहं मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणं। क्रिमिकुष्ठावर्त-गुल्मादीन् नयी हन्याद्विरेचितः॥" च.द.निरूह-वस्तिः।

क्षारवृक्षः। पुं। मुष्ककवृक्षे। घण्टापारुल। रा.नि.व.११।

क्षारश्रेष्ठम्। क्ली। वज्रक्षारे। रा.नि.व.६। पुं। पलाशवृक्षे। मुष्ककवृक्षे। रा.नि.व.१०।११।

क्षारषट्कम्। क्ली। धवापामार्गकुटजलाङ्गली-तिल-मुष्कक-क्षणजक्षारेषु। "धवापामार्ग-कुटज-लाङ्गलीतिलमुष्ककैः। क्षारैरेतैस्तु मिलितैः क्षार-षट्कमुदाहृतम्॥" रा.नि व.२२।

क्षारसप्तकम्। क्ली। सप्तक्षारेषु। "सर्जिक्षारौ यवक्षारटङ्कणश्च सुवर्चिका। पलाश-मोक्षकमिततरौ क्षारसप्तकमीरितम्॥" रावणः।

क्षारसर्पिः। क्ली। क्षारपक्वघृते। च.शा.८ष.।

क्षारसूत्रम्। क्ली। गम्भीरिगनाडीच्छेदनार्थं क्षारलिप्तसूत्रे। भा.म.४भ.नाडीचि.।

क्षाराच्छम्। क्ली। सामुद्रलवणे। शब्दरत्ना.।

क्षाराम्भः (स्)। क्ली। क्षारोदके।

क्षाराष्टकम्। क्ली। अष्टविधक्षारे। "पलाश-वज्रिशिखरिचिञ्चाकतिलनालजाः। यवजः सर्जिका चेति क्षाराष्टकमुदाहृतम्। क्षारा एतेऽग्निना तुल्या-गुल्मशूलहरा भृशम्॥" भा.।

क्षारिका। स्त्री। क्षुधायाम्। शब्दरत्ना.।

क्षारोत्तमः। पुं। घण्टापाटलिकायाम्। घण्टा-पारुल। सु.सू.३६ष.।

क्षारोदकम्। क्ली। क्षारजले। यथा—क्षारान् षड्गुणं जलं दत्त्वा वस्त्रेण दोलायन्त्रं विधाय तदधः पात्रं पातयित्वा चतुर्थांशमिष्टं स्रावयित्वा तज्जलं ग्राह्यम्। "पानीयो यस्तु गुल्मादौ सदारानेक-विंशतिं। भावयेत् षड्गुणे तोये केचिदाहुश्चतुर्गुणे॥" च.प्र.३ख.।

क्षितिः। स्त्री। खदिरवृक्षे। रा.नि.व.८। रोच-नायां। श.च.। पृथिव्याम्।

क्षितिजः (न्तुः)। पुं। भूनागे। सौसा। रा.नि.व.१३।

क्षितितलविधिः। पुं। पातालयन्त्रे। प्र.र.सा.सं.गन्धकाराभरणे।

क्षितिनागः। पुं। भूनागे। सौसा। रा.नि.व.१३।

क्षितिवदरी। स्त्री। भूबदर्याम्। केटो कुल। रा.नि व.११।

क्षितिरुहः। पुं। वृक्षे। रा.नि.व२।

क्षितिक्षमः। पुं। खदिरवृक्षे। रा.नि.व.८।

क्षिद्रः। पुं। रोगे।

क्षिप्तः। त्रि। परस्मादस्त्र उपरिगते अश्मनि। भा.म.३भ.भग्नाधिकारे।

क्षिप्रम्। क्ली। पादाङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यभागे। तन्नामकसक्थिनर्म्मणि। सु.शा.६ष.।

क्षिप्रपाकी (इन्)। पुं। गन्धमुण्डवृक्षे। गर्द्दभाण्डे। र.मा.।

क्षीणः। त्रि। दुर्ब्बले। हे.च.। धात्वपचयवति। वा.ज्व.चि.१अ.।

क्षीणकरः। त्रि। क्षयताजनके।

क्षीरम्। क्ली। सरलनिर्य्यासे। अ.र.। जले। रा.नि.व.१४। दुग्धे। रा.नि.व.१५। तच्चाष्टविधम्। "अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरम् माहिषञ्च यत्। उष्ट्रीणां हस्तिनीनाञ्च वडवायास्त्रियस्तथा॥" च.प्र.२ख.।

क्षीरकः। पुं। क्षीरमोरटलतायाम्। र.मा.।

क्षीरकञ्चुकी। स्त्री। क्षीरीशवृक्षे। क्षिरीश गाछ। प.मु.।

क्षीरकाण्डः (कः)। पुं। शिग्रौ। हे.च.।

क्षीरकन्दः। पुं। क्षीरविदार्य्याम्। भूमिकुष्माण्ड। रा.नि.व.७। स्त्री (न्दा)। क्षीरवल्ल्यां, कृष्णभूमिकुष्माण्डे। जटा.।

क्षीरकाकोलिका (ली)। स्त्री। क्षीरकाकोल्याम्, स्वनामप्रसिद्धे काकोलीभेदे। क्षीरकाँकला। हिं मं दुधकाकली। कं हसुगहषभिगे। तत्पर्य्यायाः,—महावीरा सुकोली पयस्विनी श्वस्मो पयस्या क्षीरपुष्पी क्षीरमधुरा क्षीरविषाणिका क्षीरशुक्ला क्षीरिणी जीवबल्ली जीवशुक्ला। रा.नि.व.३। "पीवरीसदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान्। सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली॥" अभावे अश्वगन्धामूलं। भा.म.४भ.कर्णरो.चि.त्रिफलाद्यघृते। "मधुकम् क्षीरकाकोली।" सु.सू.३८अ.काकोल्यादि.। See काकोली।

क्षीरकाण्डः (कः)। पुं। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। रा.नि.व.१०। स्नुहीवृक्षे। मनसा गाछ। रा.नि.व.८।

क्षीरकाष्ठा। स्त्री। वटीवृक्षे। नदीवटे। क्षुद्र वट। रा.नि.व.११।

क्षीरघृतम्। क्ली। क्षीरोत्थघृते। च.द.र.पि.चि.। गुणाः—संग्राहि रक्तपित्त-भ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगघ्नञ्च।

क्षीरजम्। क्ली। दधनि। रा.नि.व.१५।

क्षीरजलम्। क्ली। क्षीरमिश्रजले। शि.धी. तृष्णाचि.श्रीकण्ठः।

क्षीरतुम्बी। स्त्री। अलाबूविशेषे। मिठालाउ। मं दुग्धतुम्बी। कं हालुगुम्बुलु। गुणाः—मधुरा स्निग्धा पित्तघ्नी गर्भपोषणी हृद्या वातघ्ना बल-पुष्टिकरी च। रा.नि.व.७।

क्षीरदलः। पुं। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। रा.नि.व.१०।

क्षीरद्रुमः। पुं। अश्वत्थवृक्षे। रा.नि.व.११।

क्षीरनाशः। पुं। शाखोटवृक्षे।

क्षीरपर्णः (र्णी) (इन्)। पुं। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। रा.नि.व.१०।२२।

क्षीरपलाण्डुः। पुं। पलाण्डुविशेषे। शुभ्रपलाण्डु। गुणाः—"स्निग्धो रुचिस्यः स्थिरधातुकर्त्ता बल्योऽथ मेधा कफ पुष्टिदश्च। स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः स पिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरुक्तः॥" सु.सू.४६अ.।

क्षीरपाकः। पुं। घृतादीनां क्षीरावशेषपाके। तत्र क्षीरं द्रव्यादष्टगुणं वारि चतुर्गुणञ्च। एष पाको जलं विना न सिद्ध्यत्येव तद्विना सम्यक्पाकसिद्धेरभावात्। अयञ्च विधिः क्षीरपक्वपाचनादौ ज्ञेयः न तैलघृतादौ। तत्र चतुर्गुणं क्षीरमेवास्ति न द्रवान्तरमिति। "द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणं। क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः॥" "क्षीरमस्त्वारनालानां पाको नास्ति विनाम्भसा। सम्यक् पाकं न गच्छन्ति तस्मात्तोयं चतुर्गुणम्॥" च.प्र.२ख.। जलशुक्तौ। सु.उ.११अ.।

क्षीरपुष्पः। पुं। मोरटालतायाम्।

क्षीरपुष्पी। स्त्री। क्षीरकाकोल्यां। च.चि.१८.।

क्षीरमधुरा। स्त्री। क्षीरकाकोल्याम्। रा.नि.व.३।

क्षीरमोरटः। पुं। क्षीरकराड् इति ख्याते वृक्षविशेषे। प.मु.। सु.कल्प.८अ.।

क्षीररसः। पुं। क्षीरसारे। क्षीरसा।

क्षीरलता (वल्ली)। स्त्री। क्षीरविदार्य्याम्। शुक्ल भूमिकुष्माण्ड। रा.नि.व.७। च.वि.८अ.।

क्षीरवान्। पुं। क्षीरमोरटे। क्षीरकराड़। प.मु.।

चीरविकृतिः । स्त्री । कूर्चिकायां । क्षीरसां । चम. ।

चीरविदारिका (री) । स्त्री । स्वनामख्याते महाकन्दशाके । श्वेत भूँइँकुमड़ा । मं श्वेत भूँइकोहँला । चीरकन्द इति दाक्षिणात्यभाषा । तत्पर्यायाः,—महाश्वेता ऋक्षगन्धिका ऋष्यगन्धा इक्षुगन्धा इक्षुवल्लरी इक्षुवल्ली चीरकन्दः चीरकन्दा चीरवल्ली चीरलता चीरशुक्ला पयःकन्दा पयोलता पयस्विनी पयोविदारिका । गुणाः—चीरशुक्ला दीर्घकन्दा अतिमधुरा च । च-द- । मधुराम्ला कषाया तिक्ता पित्तशूलघ्नी मूत्रमेहघ्नी । च । चीरकन्दो द्विधा सनालो विनालश्च । तयोः सनालः श्वसघ्नो विनालो रोगघ्नः । रा-नि-व-७ । कृष्णभूमिकुष्माण्डे । कृष्ण भूमिकुष्माण्ड । प-मु- । सनालः श्वेतभूमिकुष्माण्डे । च-चि-८ष- ।

चीरविषम् । क्ली । निर्यासविषे । कुमुदघ्नीस्नुहीजालचीर्याणीति वीषि । गुणाः—फेनागमः चीरविषे विड्भेदो जिह्वाजिह्वता ।" सु-कल्प-२ष- ।

चीरविषाणिका (णी) । स्त्री । हस्तिकालीलतायाम् । विछाति गाछ । रा-नि-व-९ । चीरकाकोल्याम् । रा.नि.व.३ ।

चीरवृक्षः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । जटा- । राजादनीवृक्षे । क्षिर्णी गाछ । रा-नि-व- ११ । अश्वत्थवृक्षे । मद-व-५ । वै-निघ-२ष- । चीरवृक्षादितैले । चोरिकायाम् । थिकूई । र.मा. । वटादिपञ्चवृक्षेषु । "न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारीषप्लचपादपाः । पञ्चैते चीरिणो वृक्षाः......॥" केचित्तु पारीषस्थाने "शिरीषं वेतसं परे" इति वदन्ति । गुणाः—"चीर(रि)वृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहाः । रुक्षाः कषाया मेदोघ्ना विसर्पशोथनाशनाः । शोथ-पित्त कफास्रघ्नाः सग्ना भग्नास्थियोजनाः ॥" रा.नि.व.११ । See चीरिवृचः ।

चीरव्यापत् । स्त्री । प्रसूताविभावचीरभोजनजन्यविकारे । लक्षणं यथा—"चीरव्यापद्गृहीतो-ऽसौ मन्दं पिबति खादति । निद्रातुर्वेदनार्त्तश्च ध्यायी गुरुशिरा भवेत् ॥" ग.द.६१ष. ।

चीरश(स)रः । पुं । दुग्धसरे । आमिचायां । छाना । है च. ।

चीरशाकम् । क्ली । अपक्वनष्टदुग्धे । "अपक्वमेव यन्नष्टं चीरशाकं हि तत् पयः ।"

चीरशीर्षः । पुं । श्रीवेष्टनामकगन्धद्रव्ये । सरल-आँठा । रा.नि.व.१२ ।

चीरशुक्लः । पुं । राजादनवृक्षे । क्षीर्णी गाछ । रा.नि.व.११ । पानीयकफले । पानिफल । श.च. । भूमिकुष्माण्डे । र.मा. ।

चीरशुक्ला । स्त्री । चीरकाकोल्याम् । रा.नि. व.३ । भा.म.३ष.भग्नचि. । चीरविदार्य्यां । भूँइँ कुमड़ा । रा.नि.व.७ । च.चि.१ष.पञ्चहरीतक्याम् । वि.८ष. । सु.चि.२४ष. । "मधुकं चीरशुक्ला च ।" सु.चि.३ष. । शुक्लकुष्माण्डे । प.मु. ।

चीरसः । पुं । चीरसारे ।

चीरसन्तानि (नि) का । स्त्री । दुग्धविकारे । छाना, नष्टक्षीर । दुग्धसरे । गुणाः—वृष्या विस्रा पित्तानिलघ्नी च । राज- ।

चीरसारः । पुं । नवनीते । हिं पावनितु । गुणाः—"दधन्तु मधुरं गोल्यं पित्तघ्नं तर्पणं गुरु । पुष्टिश्चैवाभिधा तस्य चीरसारस्तु चीरसः ॥" रा-नि-व-१५ ।

चीरस्फटिकः । पुं । (Cat's eye.) दुग्धवर्णस्फटिकविशेषे । "चीर-तैल स्फटिकाभ्यामन्यो च स्फटिकाविमौ ।" वं-प- ।

चीरस्रवः । पुं । दुग्धपाषाणे । फुलखड़ि । रा-नि-व-१३ । शिरगोला इतिख्याते द्रव्यभेदे । See दुग्धपाषाणः ।

चीरा । स्त्री । काकोल्याम् । काँकुना । रा-नि-व-३ । भा-म-२ष-अमृतप्राशे ।

चीराङ्कः । पुं । सरलद्रवे । सरल-आँठा । त्रिका- ।

चीराम्लिका । स्त्री । दुग्धिकायाम् । थिकूई ।

चीराब्धिजम् । क्ली । सामुद्रलवणे । मुक्तायां । मूक्ता । मे- ।

चीरामयः । पुं । स्तन्यदोषे । रस-र बाल-चि- ।

चीरालसकः । पुं । बालरोगविशेषे । निदानादि—"स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्ध्यामं जलोपमम् । विवद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलश्चोपविश्यते । शकृन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम् । ज्वरो-ऽरोचकतृट्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः । अङ्गभङ्गो-ऽङ्गविक्षेपः कूजनं वेपथुर्भ्रमः । घ्राणाक्षिमुखपाकाद्या

जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम्। क्षीरालसकमित्याहुः...॥" "तत्राशु धात्रीं बालञ्च वमनेनोपपादयेत्।" वा. उ.२अ.।

क्षीराविका (वी)। स्त्री। दुग्धिकायाम्। तत्पर्य्याया:,—यादिनी कच्छुरा ताम्रमूला सरुद्भवा। शिरुई। श.र.।

क्षीराह्वः। पुं। सरलवृक्षे। त्रिका.।

क्षीरिकन्दः। पुं। भूमिकुष्माण्डे। वै.निघ.। ज्वर.चि राजिकादिगुट्यां।

क्षीरिकषायः। पुं। वटादिक्षीरिवृक्षकषाये। सि.यो.दाहचि.श्रीकण्ठः। "क्षीरैः क्षीरिकषायैश्च।"

क्षीरिका। स्त्री। राजादन्याम्। खिर्नी, क्षीरखेजूर। भा.। दुग्धादिकृतपायसे। सा च दुग्ध-नारिकेलगोधूमादिकृतत्वभेदेन बहुधा। अश्वस्य गण्डस्थलानन्तरभागे। अश्वखुरनासे। ज.द.२अ.।

क्षीरिणी। स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। गाम्भारगाछ। रा.निव ९। स्वनामख्यातवृक्षे। शेयालकाँटा, शिरुई। सं विसोटाभेद, पिकप्रियेयभेद। तत्पर्य्याया:,—कर्दमी कार्दमी काञ्चनक्षीरी पटुपर्णिका तिक्तदुग्धा हिमगा हिमदुग्धा हिमाद्रिजा हिमावती हिमोद्भवा हैमवती हैमी पीतदुग्धा यवचिञ्ची। गुणा:—कटुः तिक्ता रेचनी शोफ-तापघ्नी कृमिदोषघ्नी कफघ्नी पित्तज्वरघ्नी च। रा.नि.व.५। च.सू.२।४अ.। क्षीरकाकोल्याम्। श्वेत-शारिवायाम्। अनन्तमूल। वै.निघ.। च.सू.४अ.।

क्षीरिप्ररोहः। पुं। वटाद्यङ्कुरे। सु.सू.३६अ.। वटेर झुरि।

क्षीरिवृक्षः। पुं। क्षीरप्रधान-वृक्षवर्गे। ते च वटाश्वत्थोदुम्बरपर्कटीगर्द्दभाण्डाख्याः। वट, अश्वथ, यज्ञडुमुर, पाकुड़, पलाशपिपुल। सि.यो.सर्पि-गण्डे। "अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटपिप्पलसंज्ञिताः।" वा. उ.१अ.। फलगुणा:—शीतलानि कफपित्तहराणि संग्राहीणि रूक्षाणि कषायमधुराणि च। मद.व.५। क्षीरवृक्षफलं गुरु विष्टम्भि शीतलं कषायं मधुरं साम्लमीषन्मारुतकोपनञ्च। सु.सू.४६अ.। "क्षीरि-वृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहाः। रुक्षाः कषाया मेदोघ्ना विसर्पश्वयथुनाशनाः। शोथपित्त-कफास्रघ्नाः सन्धा भग्नास्थियोजनाः॥" उदुम्बर-वृक्षे। रा.नि व.११।

क्षीरिशुङ्गा। स्त्री। क्षीरिवृक्षाणां वटादीनां विकाशितपल्लवे। वटादिर पत्रकोरक। भा.म. ४भ.गर्भ चि.: "क्षीरिशुङ्गात्वचो घृतम्।"

क्षीरि (रिन्)। पुं। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। रा.नि.व.१०। राजादनीवृक्षे। खिर्णी गाछ। रा.नि.व ११। स्नुहीवृक्षे। तेकाँटा मनसा। रा.नि.व.८। नन्दिवृक्षे। भा.। दुग्धपाषाणे। फुलखड़ि। पायसे। प.मु.। गोधूमे। रा.नि.व.१६। वटवृक्षे। रा.नि व.११। मद.व.५। स्त्री। सोमवल्लायाम्। क्षीरकाकोल्याम्। वै.निघ.ज्व.चि.लाक्षादितैले। वंशलोचनायां। वै.निघ.२भ.संग्रह.चि.दाड़िमाष्टके।

क्षीरीशः। पुं। स्वनामख्यातक्षुपवृक्षे। क्षीर-कञ्चुकीति लोके। क्षीरखेजूर। तत्पर्य्याया:,—वरपर्णः सुकृच्छदः कुष्ठनाशनः बल्यः मूलकमूला स्वसकन्दः कञ्चुकी क्षीरकञ्चुकी। प.मु.।

क्षीरेयी। स्त्री। पायसे। "क्षीरेयी पायसं प्रोक्तं परमान्नञ्च सूरिभि.।" हला.।

क्षीरोत्थम्। क्ली। घृते।

क्षीरोदनम्। क्ली। क्षीरपक्वान्ने। नकुल.११अ.।

क्षुञ्जनिका। स्त्री। राजिकायाम्। राइ-सरिषा। भा.पू.१भ.धा.व.।

क्षुणः। पुं। रीठाकरञ्जवृक्षे। रिठाफलेर गाछ। श.च.।

क्षुतम्। क्ली,पुं। प्रतिश्यायरोगे। रा.नि.व.२०। छिक्कायां। हाँचि। श.र.। "उदानप्राणयोरुर्द्ध-योगान्मौलिककफस्रवात्। शब्दः सञ्जायते तेन क्षुतं तत्कथ्यते बुधः॥" शार्ङ्ग.पू.६अ.।

क्षुतकः। पुं। राजिकायां, रक्तसर्षपे। राइ-सरिषा। रा.नि.व.१६।

क्षुतकरी। स्त्री। सर्पकङ्कालिकायां। श.च.।

क्षुता। स्त्री। छिक्किकायाम्। हाँचि। श.र.।

क्षुताभिजननम् (कः)। क्ली, पुं। कृष्णसर्षपे। राइ। भा.पू.१भ.धा.व.।

क्षुत्। पुं। प्रतिश्यायरोगे। रा.नि.व.२०। छिक्का-याम्। हाँचि। त्रिका.।

क्षुद् (ध्)। स्त्री। क्षुधायाम्। अम.।

क्षुद्रः। पुं। कैटर्य्ये। घोड़ानिम्ब। प.मु.। रक्त-पुनर्नवायाम्। वै.निघ.। तण्डुलाम्बुवे। शूद्रे

चणा । डङ्कुके । ডেলো । श.र. । (कः) श्वासरोग-भेदे । क्रमिगर्द्दे । वै.निघ. ।

क्षुद्रकः । पुं । श्रीवपरिमाणे । ১ একতোলা । क्षुद्रपत्रशाकभेदे । ক্ষুদে'শুনি ।

क्षुद्रकण्टकारी । स्त्री । ह्रस्वकण्टकार्य्याम् । অগ্নিদমনী, শোণা । रा.नि.व.४ ।

क्षुद्रकण्टकी । स्त्री । बृहत्याम् । भा. ।

क्षुद्रकण्टा । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

क्षुद्रकण्टारिका । स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । শোণা । रा.नि.व.४ ।

क्षुद्रकण्टिका । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ । बृहत्यां ।

क्षुद्रकन्दः । पुं । शृङ्गाटके । प.मु. ।

क्षुद्रकम्बुः । पुं । क्षुद्रशङ्खवेल्लयाम् । वै.निघ. । क्षुद्रशङ्खे । জোনড়া । इ.च. ।

क्षुद्रकारलिका । स्त्री । क्षुद्रकारवेल्ले । ছোট করলা । वै.निघ. ।

क्षुद्रकारवेल्ली । स्त्री । ह्रस्वकारवेल्ले । ছোট করলা । तत्पर्य्यायाः,—क्षुद्रकारलिका क्षुद्रकारवेल्लिका कुड्कुची श्रीकलिका प्रतिपत्रफला सुषवी कारवी बहुफला कन्दफला कन्दलता । गुणाः—कटुः उष्णा तिक्ता रुच्या दीपनी रक्तवातवृद्धिकरी पथ्या च । तत्फलमपि एतद्गुणमेव । सक्लेदः अर्शोघ्नः मलशोधनः योनिदोषघ्नः गर्भस्रावविषघ्नश्च । रा.नि.व.३ ।

क्षुद्रकुलिशः । पुं । वैक्रान्तमणौ । रा.नि.व.१३ ।

क्षुद्रकुष्ठम् । क्ली । एकादशविधकुष्ठेषु । यथा—स्थूलारुष्कं महाकुष्ठमेककुष्ठं चर्म्मदलं विसर्पः परिसर्पः सिध्म विचर्च्चिका किटिभं पामा रकसा चेति । भा. । सु.नि.५अ. । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये मृग्याणि ।

क्षुद्रखदिरः । पुं । दुष्खदिरवृक्षे ।

क्षुद्रखर्जूरी । स्त्री । भूखर्ज्जूरिकायाम् । ছোট বা দেশী খেজুর । गुणाः—महतीभ्यामल्पगुणा । See खर्जूरी ।

क्षुद्रगुडः । पुं । स्वल्पमले गुडे । "क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागविभागाद्यैर्विशोधितः । (गुणाः) रसो गुरुर्यथापूर्व्वं धौतं स्वल्पमलो गुडः ॥" च.सू.२७अ. ।

क्षुद्रगोधूमः । पुं । सूक्ष्मगोधूमे । ছোট গম । वै.निघ. ।

क्षुद्रगोक्षुरकः । पुं । ह्रस्वगोक्षुरे । ছোট গোখ্রী । तत्पर्य्यायाः,—गोकण्टकः त्रिकण्टकः बहुकण्टकः कण्टी षड्ङ्गः क्षुरकः कण्टफलः पलङ्कषा क्षुद्रक्षुरः भक्षटकः स्थूलशृङ्गाटकः वनशृङ्गाटकः इक्षुगन्धः स्वादुकण्टः । गुणाः—शीतलः बल्यः मधुरः बृंहणः रसायनः मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहदाहघ्नश्च । रा.नि.व.४ ।

क्षुद्रघोली । स्त्री । चिचिल्लिकायाम् । চিল্লী শাক । रा.नि.व.७ ।

क्षुद्रचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने । रा.नि.व.१२ । भा. । See रक्तचन्दनम् ।

क्षुद्रचम्पकः । पुं । नागचम्पके । নাগেশ্বর চাঁপা । रा.नि.व.१० ।

क्षुद्रचिर्भ(र्भि)टा । स्त्री । गोपालकर्कटीलतायां । রাখালকাঁকড়ী । रा.नि.व.३ ।

क्षुद्रचुञ्चुः । पुं । स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । ছোট চেঁচ্কো । मं लाहानचुञ्चु, नाड़चुञ्चु । तत्पर्य्यायाः,—चञ्चु चञ्चूः शूनचञ्चुका त्वक्सारभेदिनी क्षुद्रा कटुका पटुपत्रिका । गुणाः—मधुरः कटुः उष्णः कषायः दीपनः शूलगुल्मार्शोविषघ्नश्च । रा.नि.व.४ ।

क्षुद्रचूडः । पुं । सचूड़क्षुद्रपक्षिणि । গোশালিক পাখী । श.च. ।

क्षुद्रजन्तुः । पुं । क्षुद्रप्राणिमात्रे । शतपद्याम् । কেন্নুই । श.मा. ।

क्षुद्रजम्बूः । स्त्री । जलजम्ब्वाम् । ছোট জাম, বনজাম্ । हिं जामुनी, नदीजामुनी । तत्पर्य्यायाः,—क्षुद्रजम्बूः सूक्ष्मपत्रा माद्रेयी जलजम्बूका । गुणाः—"जम्बूः संग्राहिणी रुच्या कफपित्तास्रदाहजित् । भा. ।

क्षुद्रजातीफलम् । क्ली । काष्ठामलके । रा.नि.व.११ ।

क्षुद्रजीरः । पुं । सूक्ष्मजीरके । খুদেজীরা । श.च. ।

क्षुद्रजीवा । स्त्री । जीवन्तीलतायाम् । জীবন্তী । रा.नि.व.३ ।

क्षुद्रतण्डुलः । पुं । विड़ङ्गायाम् । विड़ङ्ग । वै.निघ. ।

क्षुद्रतुलसी । स्त्री । बर्ब्बरिके, क्षुद्रपत्रतुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

क्षुद्रदंशिका (शी) । स्त्री । क्षुद्रदंशे । छोट डाँश माछि । शब्द. । "पतङ्गिका पुत्तिका स्याद् दंशस्तु वनमक्षिका । माक्षिका चाल्पतज्जातिर्देशी स्यात् क्षुद्रदंशिका ।"

क्षुद्रदर्भः । पुं । शुक्लदर्भे । श्वेतकुश । वै.निघ. ।

क्षुद्रदुरालभा । स्त्री । स्वल्पदुरालभाक्षुपे । छुरालभाविशेष । सं शाकाम्भिलिकाक्षुपी । कं किरयल्लिदुदवे । तत्पर्य्यायाः,—महस्त्रा मह सम्प्ना विशारदा बगमल्ला बगाहनी क्षुद्रभक्षिका कषाया कथिद्रत् याद्दिवी करभप्रिया करभादनी । गुणाः—सौम्या श्रमघ्नी ज्वरघ्नी कुष्ठघ्नी श्वास काम भ्रमघ्नी वातदशोषणी च । रा.नि.व.४ ।

क्षुद्रदुस्पर्शा । स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । शोला गाछ । रा.नि.व.४ ।

क्षुद्रद्रुः । पुं । कुमारिकावृक्षे । नदानविचेर गाछ । प.मु. ।

क्षुद्रधात्री । स्त्री । कर्कटवृक्षे । काँकरोल । रा.नि.व.११ ।

क्षुद्रधान्यम् । क्ली । कुधान्यापरनाम-तृणधान्ये । भा. । तानि यथा—"श्यामाकः कोद्रवः कङ्गुर्मर्कटो वनिवष्कुरा । क्षुद्रधान्यमिदं प्रोक्तम्... ॥" भवि. । गुणाः—क्षुद्रधान्यमनुष्णं स्यात् कषायं लघु लेखनं । मधुरं कटुकं पाके रुक्षञ्च क्लेदशोषकं । वातकृत् बद्धविट्कञ्च पित्तरक्तकफापहम् ॥ See कुधान्यम् ।

क्षुद्रधान्यमण्डः । पुं, क्ली । कुधान्यकृतमण्डे । गुणाः—"अन्येषां क्षुद्रधान्यानाम् मण्डं वात-करम् मतम् ।" भवि.१२८. ।

क्षुद्रधान्याम्लम् । क्ली । क्षुद्रधान्यकृतकाञ्जिक-विशेषे । टोको मदविशेष । गुणाः—"तदम्लं क्षुद्रधान्यानां वातलं पित्तशान्तिदं । करोति शीघ्रदं गुल्मं प्रतिश्यायादिकोपनम् ॥" भवि.१२८. ।

क्षुद्रनासिकः । त्रि । नतनासिके । गोँदा । हे.च. ।

क्षुद्रपञ्चकः । पुं । स्वल्पपञ्चमूले । "क्षुद्रकं पञ्च-मानानम् ।" सु.चि.२४८. ।

क्षुद्रपत्रः । पुं । श्वेतपुनर्नवायाम् । शुक्लदर्भे । वै.निघ. ।

क्षुद्रपत्रा । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । आमरुल । शब्द. । लघुब्राह्म्याम् । रा.नि.व.५ ।

क्षुद्रपत्रिका । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

क्षुद्रपत्री । स्त्री । वचायाम् । वच । रा.नि.व.६ ।

क्षुद्रपनसः । पुं । लकुचवृक्षे । मान्दार वा डेयो गाछ । भा. ।

क्षुद्रपर्णः । पुं । बर्ब्बरवृक्षे । क्षुद्रपत्र तुलसी । रा.नि.व.१० ।

क्षुद्रपाटला । स्त्री । मुष्ककवृक्षे । घण्टापारुल । वै.निघ. ।

क्षुद्रपाषाणभेदः (दा) । पुं, स्त्री । ह्रस्व-पाषाणभेदक्षुपे । छोट पाथरकुचि, हिमसागर । तत्पर्य्यायाः,—चतुःपत्री पार्व्वती नगजा नगभूः अश्मकेतुः गिरिभूः कन्दरोद्भवा । गुणाः—मध-कृच्छ्राश्मरीघ्नः । रा.नि.व.५ ।

क्षुद्रपिप्पली । स्त्री । वनपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

क्षुद्रपोतिका । स्त्री । क्षुद्रपोदकाम् । छोट पुँइ । रा.नि.व.७ ।

क्षुद्रफलकः । पुं । जीवनवृक्षे । जिओल गाछ । श.च. ।

क्षुद्रफला । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखाल-शशा । गोपालकर्कटिकायाम् । राखालकाँकुड़ी । रा.नि.व.३ । कण्टकार्य्याम् । अग्निदमन्याम् । शोला । रा.नि.व.४ । भूमिजम्ब्वाम् । वन जाम । श.मा. ।

क्षुद्रभण्टाकी । स्त्री । बृहतीक्षुपे । वै.निघ. ।

क्षुद्रमत्स्यः । पुं । क्षुरकादि-क्षुद्रकायमत्स्ये । गुणाः—क्षुद्रमत्स्याः स्वादुरसाः दोषत्रयविनाशनाः । लघुपाका रुचिकरा बलदास्ते हिता मताः ॥ अतिसूक्ष्माः पुंस्त्वहरा रुच्याः कासानिलापहाः ॥ वै.निघ. ।

क्षुद्रमाता (त्ट) । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । क्षुद्रकण्ट्याम् । वै.निघ. ।

क्षुद्रमुस्ता । स्त्री । कशेरुकायाम् । केशुर । रा.नि.व.८ ।

क्षुद्रमूषिका । स्त्री । अङ्गनिकायाम् । আছ্‌নাই । ভটঃ ।

क्षुद्रमोटरकः । पुं । टङ्कद्वये । २ तो. । দুই-তোলা । प.प्र.१ख. ।

क्षुद्रमोरटः । पुं । क्षुद्रमोरटे । वै.निघ. ।

क्षुद्ररोगः । पुं । अजगल्लिकादिचतुश्चत्वारिंशद्रोगेषु । तद्यथा—अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्यालजी विवृता कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्द्दभः जालगर्द्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्पं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्कराबुर्द्दं पामा विचर्चिका रकसा पाददारिका कदरमलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसूरिका यौवनपिड़का पद्मिनीकण्टकः जतुमणिर्मशकचर्म कीलतिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकावपाटिका निरुद्धप्रकशः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छुर्गुदभ्रंशश्चेति । एषां लक्षणानि पर्य्यायेषु मन्तव्यानि । सु.नि.१३अ. ।

क्षुद्रवंशा । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् वराहक्रान्ता शब्दे । शब्दकल्पः ।

क्षुद्रवज्रकम् । स्त्री । वैक्रान्तमणौ । प.मु. ।

क्षुद्रवर्वणा । स्त्री । बर्व्वटायाम् । বোলতা । रा.नि.व.१९ ।

क्षुद्रवर्षाभूः । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् ।

क्षुद्रवल्ली । स्त्री । मूषपील्वाम् । কচি মূলা । रा.नि.व.० ।

क्षुद्रवारुणी । स्त्री । तुषधान्यकृतवारुणीमद्ये । यथा—"सर्व्वं सङ्कुद्य यवेन वितुषीकृत्य यवतः । तक्रे वा कञ्चिदम्ले वा क्वाकोटं तुहिनिःक्षिपेत् । ततो निष्काशयेदर्कं भवेत् सा क्षुद्रवारुणी । गुणाः—क्षुधादिवर्द्धकश्च ।" अर्क.चि. ।

क्षुद्रवार्त्ताकिनी । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

क्षुद्रवार्त्ताकी । स्त्री । वृहत्याम् । বৃহতী ব্যাকুড় বা বিকৃতি । भम. ।

क्षुद्रवास्तूकी । स्त्री । श्वेतचिल्लीशाके ।

क्षुद्रशङ्खः । पुं । शङ्खविशेषे । জোঙ্গড়া । तत्पर्य्यायाः,—स्वल्पशङ्खः शङ्खनकः शङ्खनखः क्षुल्लकः शम्बूकः भषशङ्खकः । गुणाः—कटुः तिक्तः शूलघ्नः : दीपनश्च । रा.नि.व.१२ ।

क्षुद्रशणपुष्पिका । स्त्री । ह्रस्वशणपुष्पीविशेषे । ছোট শণ । गुणाः—तिक्ता वम्या रसनियामका च । रा.नि.व.४ ।

क्षुद्रशर्करा (रिका) । स्त्री । यावनालीशर्करायाम् । জনারের চিনি । गुणाः—शैत्या किञ्चिदुष्णा अतितिक्ता अतिपिच्छिला स्निग्धा रुच्या सरा दाहघ्नी वातपित्तरक्तदोषकरी च । रा.नि.व.१४ ।

क्षुद्रशार्द्दूलः । पुं । चित्रकव्याघ्रे । চিতাবাঘ ।

क्षुद्रशीर्षः । पुं । मयूरशिखायां । ময়ূরশিখা গাছ । श.च. ।

क्षुद्रशुक्तिः । स्त्री । क्षुद्रशुक्तौ । ছোট ঝিণুক । रा.नि.व.१३ ।

क्षुद्रश्यामा । स्त्री । कृष्णकटभीवृक्षे । रा.नि.व.९ । See भी ।

क्षुद्रश्लेष्मान्तकः । पुं । क्षुद्रश्लेष्मातकवृक्षे । ছোট চালতা গাছ । रा.नि.व.११ ।

क्षुद्रश्वासः । पुं । पञ्चविधश्वासान्यतमश्वासरोगे । निदानं यथा—"रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् । क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः । हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखं यथेतरे । न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम् । नेन्द्रियाणां व्यथाम् नापि काञ्चिदापादयेद्रुजम् । स साध्य उक्तो बलिनः सर्व्वे चाव्यक्तलक्षणाः । क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ॥" मा.नि. । चिकित्सा—"श्वासहिक्कातुरं प्रायः स्निग्धैः स्वेदैरुपाचरेत् । युक्तैर्लवणतैलाभ्याम्...... ।"

क्षुद्रश्वेता । स्त्री । रक्तापामार्गे । सेफन्द इति लोके । सु.सू.३८अ अर्कादिः । क्षुद्रकिणिह्याम् । ক্ষুদ্র শ্বেতাপরাজিতা । वै.निघ. ।

क्षुद्रसहा । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । মুগানী । रा.नि.व.३ । सु.सू.३८अ. । च.वि.८अ. । इन्द्रवारुणीलतायां । रा.नि.व.३ । च.वि.८अ. ।

क्षुद्रसुवर्णम् । क्ली । पित्तले । रा.नि.व.१९ ।

क्षुद्रस्फोटा । स्त्री । क्षुद्रस्फोटके । ছোট ফোড়া । रा नि.व.२० ।

क्षुद्रहिङ्गुलिका । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । श.च. ।

क्षुद्रक्षुरः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । रा.नि.व.४ ।

क्षुद्रा। स्त्री। कण्टकार्य्याम्। रा.नि.व.४। म. कस्तूरीभेदके। च.द.छि.धी.मूर्च्छा.चि.श्रीकण्ठः। "महौषधामृताक्षुद्रा।" च.द.पित्तघ्नज्वर.चि.पञ्चतिक्ते। "क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण।" वनपिप्पल्याम्। रा.नि.व.६। क्षुद्रोपोदिकायाम्। ছোট পুঁই। रा.नि.व.७। चुच्चुक्षुपे। रा.नि.व.४। यावनालीशर्करायाम्। रा.नि.व.१४। हिक्कायाम्। मक्षिकायाम्। गम्रा अश्वथ। रा.नि.व.११। चाङ्गेर्य्याम्। আমরুল। मक्षिकायाम्। हे.च.। गवेधुकायाम्। गड्गड। र.मा.। सरघायाम्। फड़िং। अम.।

क्षुद्राग्निमन्थः। पुं। क्षुद्रगणिकारिकायाम्। ছোট গণিয়ারি। तत्पर्य्यायाः,—तपनः विजया गणिकारिका अरणिः लघुमन्थः तेजोवृक्षः तनुत्वचा। गुणाः—अग्निमन्थतुल्याः। See अग्निमन्थः। रा.नि.व.९।

क्षुद्राञ्जनम्। क्ली। नेत्ररोगहरे अञ्जनभेदे। यथा—"गोमूत्रपित्त मदिराघ्रकृतास्त्रीरसे पचेत्। क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यत् यकृतस्त्रैफलेऽपि वा। गोमूत्राद्यर्धमलपिप्पलीघौद्रकट्फलम्। सैन्धवोपहितं युक्त्यास्त्रिहितं वैशुगहरे। मेदो यकृत्तथाजं पिप्पल्यः सैन्धवं मधु। रसमामलकस्यापि पक्वं सम्यङ्‌निधापयेत्॥" सु.सू.१८ख.।

क्षुद्राण्डमत्स्यसङ्घातः। पुं। पोताधाने। মাছের পোনা। अम.।

क्षुद्रादिः। पुं। कण्टकार्य्यादिद्रव्यचतुष्टयकृतकषाये वातघ्नज्वरे हितः। च.द.ज्व.चि.। "क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वयैः कृतः कषायः।" अन्यः सामान्यज्वरे हितः। यथा—"क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण सपौष्करश्चैव किरातितक्तम्। पिबेत् कषायन्त्विह पञ्चतिक्तं॥" च.।

क्षुद्राम्लम्। क्ली। क्षुद्राम्लरूपे कोठाङ्के। च. भा.८ख.।

क्षुद्रापामार्गः। पुं। रक्तापामार्गे। रा.नि.व.४।

क्षुद्राफलम्। क्ली। वृहतीफले। र.धा.सं. गन्धकयोगे।

क्षुद्रामलकम्। क्ली। काकधात्र्याम्। কাঁঠআমলা। रा.नि.व.११।

क्षुद्रामलकसंज्ञः। पुं। कर्कटवृक्षे। কাঁকরোল। रा.नि.व.११।

क्षुद्राम्बुपनसः। पुं। लकुचफलवृक्षे। ডেলোর গাছ। त्रिका.।

क्षुद्राम्रः। पुं। कोशाम्रे। रा.नि.व.११।

क्षुद्राम्लपनसः। पुं। लकुचवृक्षे। त्रिका.।

क्षुद्राम्ला (म्लिका)। स्त्री। चाङ्गेर्य्याम्। আমরুল। मं चांगती। कं पुलुंवणिसे। तत्पर्य्यायाः,—अम्ललोणिका चाङ्गेरी चुक्राम्ला चुक्रिका लोणाम्ला चतुःपर्णी लोणा रौद्रा अम्लवती अम्लपत्री अम्लपत्रिका अम्ला अम्लष्टो दन्तशठा शाखाम्ला। गुणाः—अम्ला उष्णा अग्निवर्द्धनी रुचिकृत् ग्रहण्यर्शःकफघ्नी च। हारा.। यथा-गुल्मा। रा.नि.व.५।१०।

क्षुद्रिका। स्त्री। तन्नामकहिक्कायाम्। तल्लक्षणं —"प्रकृष्टकालैर्या वेगैः मन्दैः समभिवर्त्तते। क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधावति॥" मा.नि.। वनमक्षिकायाम्। दंशे। ডাঁশ। रा. नि.व.१९।

क्षुद्रेङ्गुदी। स्त्री। यवासक्षुपे। দুরালভা। रा.नि.व ४।

क्षुद्रेर्वारुः। पुं। गोपालकर्कट्याम्। রাখাল কাঁকুড়ি। रा.नि.व.२।

क्षुद्रैला। स्त्री। सूक्ष्मैलायाम्। ছোট এলাচ। सूरिप्र.।

क्षुद्रोदुम्बरिका। स्त्री। काकोदुम्बरिकायाम्। কাকডুমুর। रा.नि.व.११।

क्षुद्रोपोदकनाम्नी। स्त्री। क्षुद्रोपोदक्याम्। ক্ষুদে পুঁই। रा.नि.व.७।

क्षुद्रोपोदकी। स्त्री। क्षुद्रपत्रोपोदक्या। বন পুঁই, ছোট পুঁই। मं साहिन्नेलि। कं करियबलिबसले। तत्पर्य्यायौ,—सूक्ष्मपत्रा मण्डपी। रा.नि.व.७। See उपोदकी।

क्षुद्रोलूकः। पुं। क्षुद्रपेचके। रा.नि.व.१९।

क्षुद्विबोधनः। पुं। चव्यघातने। गन्धिका। वा. सू.१५ख.सुरसादिः।

क्षुधा। स्त्री। बुभुक्षायाम्। अम.।

क्षुधाकुशलः । पुं । विल्वान्तरवृक्षे । वीरतरु । रा.नि.व.८ । See विल्वान्तरवृक्षः ।

क्षुधातुरः । त्रि । क्षुधार्त्ते । शब्दकल्पः ।

क्षुधाभिजननः (कः) । पुं । राजिकायाम् । राईसरिषा । प.मु. । रालमादके । वन्नदन्ती । रा.नि.व.१६ ।

क्षुधितः । त्रि । जातक्षुधे । अम. ।

क्षुपः । पुं । क्षुद्रवृक्षे । गुल्मे । ब्रोप । अम. ।

क्षुपकः । पुं । क्षुद्रक्षुपे । सु.सू.२४अ. ।

क्षुपडोड़मुष्टिः । पुं । विषमुष्टौ । घोड़ानिम् । रा.नि.व.४ ।

क्षुपट्टः । पुं । दम्भावृक्षे ।

क्षुपालुः । पुं । पानीयालुके । रा.नि.व.७ ।

क्षुब्धः । पुं । मन्थनदण्डे । हे.च. ।

क्षुमा । स्त्री । अतसीक्षुपे । मशिना गाछ । प.मु. । रा.नि.व.१६ । नीलिन्याम् । मे. । शणे । शण । प.टी.गा. । अतसीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

क्षुरः । पुं । कोकिलाक्षक्षुपे । कुलेखाड़ा । (अमृतायच्छते) । क्षुद्रगोक्षुरक्षुपे । रा.नि.व.४ । गोक्षुरे । र.मा. । शरवृक्षे । रा.नि.व.८ । महापिण्डीतरौ । बड़ मयना गाछ । रा.नि.व.९ । शफे । खुर । च.टी. ।

क्षुरकः । पुं । कोकिलाक्षक्षुपे । कुलेखाड़ा । रा.नि.व.९ । भा.म.२भ.मस्त.चि. । श्वेतकोकिलाक्षे । श्वेत कुलेखाड़ा । र.मा. । यवकवृक्षे । हेंचेता । रा.नि.व.९ । गोक्षुरे । रा.नि.व.५ । तिलकवृक्षे । अम. । र.मा.सं. ।

क्षुरकबीजम् । क्ली । कोकिलाक्षबीजे । प्र. भीमनाथरसे । भैष.वाजी.चि.रतिवल्लभमोदके ।

क्षुरपत्रः । पुं । स्थूलशरे । शरशर । रा.नि.व.८ । See स्थूलशरः ।

क्षुरपत्रिका । स्त्री । पालङ्गशाके । रा.नि.व.७ ।

क्षुरभाण्डम् । क्ली । नापितस्य क्षुरक्षणाधारे । नापितेर भाँड़ । शब्दकल्पः ।

क्षुरमर्दी (इन्) । पुं । नापिते । हे.च. ।

क्षुरबीजम् । क्ली । कोकिलाक्षबीजे । कुलेखाड़ाबीज । शतावरीमोदके । "गोक्षुरिक्षुरबीजं च ।" च.द.वा.र.चि.अमृतायघृते ।

क्षुराङ्गः । पुं । गोक्षुरके । रा.नि.व.४ ।

क्षुरिका । स्त्री । पालङ्गशाके । प.मु. ।

क्षुरिकापत्रः । पुं । शरे । रा.नि.व.८ ।

क्षुरिणी । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । वराहक्रान्ता । श.च. ।

क्षुरी (इन्) । पुं, स्त्री (णी) । क्षौरकारे, गव्पश्वादि । अम. । स्त्री । छुरिकायाम् । हे.च. ।

क्षुल्लकः । पुं । क्षुद्रशङ्खे । शोमड़ा । हे.च. ।

क्षेड़कन्दः । पुं । करवीरवृक्षे । प.मु. ।

क्षेत्रम् । क्ली । शरीरे । रा.नि.व.१८ । अत्रशातैःसविधदस्याशभृत-दशविषदेहेषु । तत्र १ क्षेत्रं चषानादि ललाटञ्च । २ क्षेत्रं ललाटात् मस्तकपर्यन्तम् । ३ ग्रीवास्कन्धावधि । ४ स्तनककुदांसकाकनानि । ५ जठरं, ६ कटिः, ७ स्फिक्, ८ गुल्फौ, ९ जङ्घा, १० कूर्चसन्धिः खरश्चेति । ग.द.५प. ।

क्षेत्रकर्कटी । स्त्री । वालुकायाम् । भुँइ-काँकड़ि, फुटी । रा.नि.व.७ ।

क्षेत्रचिर्भिटा । स्त्री । चिर्भिटाककर्ट्याम् । फुटीकाँकुड़ । रा.नि.व.७ ।

क्षेत्रजा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् । रा.नि.व.४ । गोमूत्रिकातृणे । पथिकातृणे । शिल्पिनीतृणे । रा.नि.व.८ । शशाण्डुल्याम् । रा.नि.व.७ ।

क्षेत्रज्ञः । पुं । आत्मनि । अम. ।

क्षेत्रदूती । स्त्री । श्वेतकण्टकार्यां । रा.नि.व.४ ।

क्षेत्रपर्पटी । स्त्री । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । शब्दकल्पः ।

क्षेत्रयमानिका । स्त्री । वनयमान्याम् । वैद्य. ।

क्षेत्ररुहा । स्त्री । क्षेत्रकर्कट्याम् ।

क्षेत्रवित् । पुं । परमार्थतत्त्वज्ञानिनि । जीवात्मनि । (भागवतम्) ।

क्षेत्रसम्भवः । पुं । क्षुक्षुपे । भेण्डानामक्षुपे । रा.नि.व.४ । स्त्री । शशाण्डुल्याम् ।

क्षेत्रसम्भूतः । पुं । कुन्दुरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

सङ्केतसूची ।

—:*:—

अ	अध्यायः
अगु.तै.	अगुर्वादितैलं
अग्निमा.	अग्निमान्द्यं
अ.प., अरो.	अरोचकः
अ.ची.	अपची
अजी.	अजीर्णं
अ.टी.नी.	अमरटीकानीलकण्ठः
अ.टी.भ.	अमरटीकाभरतः
अ.टी.भानु.	अमरटीकाभानुदत्तः
अ.टी.म.	अमरटीकामथुरेशः
अ.टी.र.	अमरटीकारमानाथः
अ.टी.रा.	अमरटीकारायमुकुटः
अ.टी.रामा.	अमरटीकारामाश्रमः
अ.टी.सा.	अमरटीकासारसुन्दरी
अ.टी.सुभूति.स्वा.	अमरटीकासुभूतिस्वामी
अ.टी.स्वा.(क्षी)	अमरटीकाक्षीरस्वामी
अत्रि.	अत्रिसंहिता
अ.दर.	असृग्दरः
अनु.(पा)	अनुपानं
अने.व.	अनेकार्थवर्गः
अप्रद्र(व).मू.	अप्रद्रवमूलं
अप(स्मा).	अपस्मारः
अ.पि.	अम्लपित्तं
अभि(न्या).ज्व.	अभिन्यासज्वरः
अम.	अमरकोषः
अव:, अव.द.	अवपदता:
अर्क:, (रावण:)	अर्कप्रकाशः (रावणकृतः)
अर्क.चि.	अर्कप्रकाशचिकित्सा
अर्कादि:	अर्कादिवर्गः
अर्शो.द.(अर्शो)	अर्शोभेदः
अल.	अलसकः
अ.ह.	अन्नहृद्धिः
अश्म.(री)	अश्मरी
अ.(अति,सी)सा.	अतीसारः
आ.	आरग्वधः
आम.वा., आ.वा.	आमवातः
आमातीसा.	आमातीसारः
आ.व., आम.व.	आम्रवर्गः
इ.(न्द्रिय)	इन्द्रियस्थानं
उ.	उत्तरखण्डः, उत्तरतन्त्रम्, उदरम्
उपा.	उपादिः
उत्.	उत्कलः
उ.द.	उपदंशः
उदा., उ.व.	उदावर्तः
उन्मा.	उन्मादः
उ.रस.व.	उपरसवर्गः
ऊ.स्त.	ऊरुस्तम्भः
एकार्थ:	एकार्थवर्गः
ए.को.	एकाक्षरकोषः
एलादि:	एलादिवर्गः
ओ.रो.	ओष्ठरोगः
क.	कर्णाटः
कटिवा.	कटिवातः
कण्ठ.मु.रो.	कण्ठगतमुखरोगः
कर्ण.रो.	कर्णरोगः
कल्प.	कल्पस्थानं
क.व.	कर्पूरवर्गः
का.	काण्डः
काङ्काय.गु.	काङ्कायनगुटी
का.पुराणम्	कालिकापुराणम्
काम.	कामला
कु.काम., कुम्भ.	कुम्भकामला
कु.टी., कुसुमा.	कुसुमावलीटीका
कौ	कौटुपः
क्ली	क्लीबलिङ्गं
ख.	खण्डः
ग.	गणः
ग.ग.	गलगण्डः
गज.वै.	गजवैद्यकः
ग.मा.	गण्डमाला
गु.	गुटी.(डी)
गु., गुर्ज.	गुर्जरी, गुजराटी।
गुदभ्रं	गुदभ्रंशः
गु.द.	गुडूच्यादिवर्गः
घ.	घटः

ग्रह॰	ग्रहणी
च॰(चर)	चरकसंहिता
चक्र॰द॰	चक्रपाणिदत्तद्रव्यगुणः
च॰द॰(सं)	चक्रपाणिदत्तकृतसंग्रहः
चन्द॰तैलं	चन्दनादितैलं
च॰वि॰	चरकविमानस्थानं
चातु॰ज्व॰	चातुर्थकज्वरः
चि॰	चिकित्सास्थानं
चि॰क्र॰क॰(वल्ली)	चिकित्साक्रमकल्पवल्ली
चू॰	चूर्णम्
जटा॰	जटाधरः
ज॰(जय॰)द॰	जयदत्तः
ज्व॰	ज्वरः
ज्वराति॰	ज्वरातिसारः
टी॰	टीका
ड॰	डल्हणः
ता॰	तामिलः
तालु॰मु॰रो॰	तालुगतमुखरोगः
तृ॰	तृष्णा
तै॰	तैलुगु, तैलङ्गः
तै॰	तैलम्
स॰ तो॰	सर्वतोभद्रः
तो॰	तोलकः
तोड॰	तोडरानन्दः
त्रि॰	त्रिखिड्ड
त्रिका॰	त्रिकाण्डशेषः
दन्तरो॰	दन्तरोगः
द॰मु॰रो॰	दन्तगतमुखरोगः
द॰व॰	दधिवर्गः
दश॰	दशकं
दा॰हिं॰	दाक्षिणात्यहिन्दी
दु॰व॰	दुग्धवर्गः
द्र(व्य)॰गु॰	द्रव्यगुणः
द्रव्याभि॰	द्रव्याभिधानं
द्वि॰(रूप॰)	द्विरूपकोषः
ध॰निघ॰	धन्वन्तरिनिघण्टुः
धर॰	धरणिः
धा॰(न्य)व॰	धान्यवर्गः
ध्व॰भ॰	ध्वजभङ्गः
नाना॰	नानार्थः
ना॰रो॰	नासारोगः
ना॰व्र॰	नाड़ीव्रणः

नि॰	निदानस्थानं
निदा॰	निदानं
ने॰दृ॰रो॰	नेत्रदृष्टिगतरोगः
ने॰रो॰	नेत्ररोगः
ने॰व॰रो॰	नेत्रवर्त्मगतरोगः
ने॰शु॰रो॰	नेत्रशुक्लगतरोगः
ने॰सन्धि॰रो॰	नेत्रसन्धिगतरोगः
पं, पञ्जा॰	पञ्जाबः
प॰	पत्रं, परिच्छेदः
प॰प॰	पथ्यापथ्ये
प॰प्र॰	परिभाषाप्रदीपः
प॰म॰(परमदः)	परमदः
प॰मु॰	पर्यायमुक्तावली
पा॰अजी॰	पानाजीर्णः
पि॰ज्व॰	पित्तज्वरः
पि॰व॰	पिप्पल्यादिवर्गः
पुं	पुंलिङ्गं
पु॰व॰	पुष्पवर्गः
पू॰	पूर्वखण्डः, पूर्वभागः
प्र॰	प्रलेपकं, प्रयोगः, प्रमाणचौ
प्रमे॰(ह:)	प्रमेहः
प्रयोगर॰	प्रयोगरत्नाकरः
प्रयोगा॰	प्रयोगामृतं
प्रह॰	प्रहरः
प्रा॰	प्राकृतं
फ॰व॰	फलवर्गः
फा॰	फारसी
भ॰	भागः
भग॰	भगन्दरः
भ॰द्विरूपको॰	भरतद्विरूपकोषः
भ॰रभस॰	भरतधृतरभसः
भल्ला॰गुड॰	भल्लातकगुडः
भा॰	भारतम्, भावप्रकाशः
भा॰पू॰	भावप्रकाशपूर्वभागः
भा॰म॰	भावप्रकाशमध्यभागः
भू॰उन्मा॰	भूतोन्मादः
भूरि॰प्र॰	भूरिप्रयोगः
भैष॰	भैषज्यरत्नावली
मं	महाराष्ट्रः
म॰	मध्यखण्डः
मद॰	मदनपालः
मधु॰	मधुमतीटीका

मधुमे., म.मे.	मधुमेहः
मसू.	मसूरिका
मा.	मोषा
मा.नि.	माधवनिदानं
मिश्र.	मिश्रकाध्यायः
मु.रो.,	मुखरोगः
मू.कृ.	मूत्रकृच्छ्रः
मू.घा.	मूत्राघात
मू.र.	मूत्ररक्तः
मे.	मेदिनी
यो.र.,यो.(रत्न)रत्ना.	योगरत्नाकरः
यो.(नि)व्या.री.	योनिव्यापत्
र.	रक्तिका
रक्ताति.	रक्तातिसारः
र.चि., रस.चि.	रसेन्द्रचिन्तामणिः
रत्ना.	रत्नावली
र.पि.	रक्तपित्तं
र.म., रस.म.	रसमञ्जरी
र.मा.	रत्नमाला
र.मासं.(ग्रह).	रत्नमालासंग्रहः
रस.कौ.	रसकौमुदी
रस.प्र.	रसप्रदीपः
र	रसरत्नाकरः
रसायना	रसायनाधिकारः
र.सा.सं.	रसेन्द्रसारसंग्रहः
रसे.चि.,रसेन्द्र.चि.	रसेन्द्रचिन्तामणिः
राज.	राजवल्लभः
राज.य., रा.य.	राजयक्ष्मा
रा.तर.	राजतरङ्गिणी
रा.नि.	राजनिघण्टुः
रो.	रोगः
व.	वर्गः
वटा.व.	वटादिवर्गः
वम.	वम्मार
वा.	वाभटः
वाजी.क.	वाजीकरणः
वा.ज्व.	वातज्वरः
वा.पि.ज्व.	वातपित्तज्वरः
वा.र.(रक्त)	वातरक्तः
वा.व्या.	वातव्याधिः
वि., विमा.	विमानस्थानं
वि., विश्व.	विश्वप्रकाशकोषः
विज.र.,वि.र.	विजयरचितः(व्याख्यामधुकोषः)
वि.ज्व.	विषमज्वरः
विदग्धाजी.	विदग्धाजीर्णः
विद्र.	विद्रधिः
विल.	विलम्बिका
विसू.	विसूचिका
वृ.चि.	वृद्धिचिकित्सा
वृद्ध.सु.	वृद्धसुश्रुतम्
वै.चन्द्रिका	वैद्यकचन्द्रिका
वै.जी.	वैद्यजीवनं
वै.निघ.	वैद्यकनिघण्टुः
वै.सं.	वैद्यकसंग्रहः
व्य.	अव्ययं
व्याक.	व्याकरणम्
व्र(ण).शो.	व्रणशोथः
श.	शरावः
॥० श.	अर्द्धशरावः
श.च.	शब्दचन्द्रिका
श.चि.	शब्दचिन्तामणिः
शब्दकल्प:	शब्दकल्पद्रुमः
श.मा.	शब्दमाला
श.र.	शब्दरत्नावली
शा.	शारीरस्थानं
शा.ध., शार्ङ्ग.	शार्ङ्गधरः
शा.व.	शाकवर्गः
शा.व्र.	शारीरव्रणः
शि.रो.शि.रोगे,	शिरोरोगः
शिरोवि.	शिरोविरेचनम्
शी.पि.	शीतपित्तं
शू.दो.	शूकदोषः
शो.	शोषः
श्ली.	श्लीपदः
श्लो.	श्लोकः
सं.	संग्रहः
सं.ग्रहणी.	संग्रहग्रहणी
स., सन्निपा.	सन्निपातः
सन्न्या,ज्व.	सन्न्यासज्वरचिकित्सा
सर्व्व.मु.रो.	सर्व्वगतमुखरोगः
स.व्र.	सद्योव्रणः
सा.	साधारणः, सान्निपातिकं
सा.कौ.	सारकौमुदी
सा.सु.	सारसुन्दरी

सि.	सिद्धिस्थानं
सि.यो.	सिद्धयोग:
सु.	सुश्रुत:
सु.टी.ड.	सुश्रुतटीकाडल्हण:
सु.नि.	सुश्रुतनिदानस्थान
सु.मि.	सुश्रुतमिश्रकाध्याय:
सू.	सूत्रस्थानं
सूति.	सूतिका
सूर्यसि.	सूर्यसिद्धान्त:
स्त.	स्तबक:
स्त्री.	स्त्रीलिङ्ग
स्था.	स्थानं
स्व.भे(द).	स्वरभेद:
हला.	हलायुध:
हली.	हलीमक:
ह.व.	हरीतकीवर्ग:
हा.	हारीत:
हा.चि:	हारीतोत्तरे चि:
हारा.	हारावलि:(वली)
हिं	हिन्दी
हि.श्वा.	हिक्काश्वास:
हृद्रो.	हृद्रोग:
हे.च.	हेमचन्द्र:
हेम.	हेमाद्रि:, तत्कृतटीका
क्षार.	क्षारपाणि:
Wil.	H. H. Wilson.

क्षेत्रामलकी। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। श.मा.। भुइआंवला। तामलूकी। प.मु.।

क्षेत्रियम्। क्ली। शाके। घासे। परदेहचिकित्स्यायाम्। मे.।

क्षेत्रियः। पुं। असाध्यरोगे। मे.।

क्षेत्रीकरणम्। क्ली। रसायनप्रयोगयोग्यकरणार्थं देहस्य पञ्चकर्मादिना विशुद्धीकरणे। रस.चि.। अभ्रादीनां क्षेत्रीकरणम्। यथा—"चूर्णं मकसलस्य कान्तलौहस्य वा ततः। तीक्ष्णस्य वा मण्डूरस्य त्रिफलाक्वाथभावितं। यावदञ्जनसङ्काशं प्रतस्वच्छं विशोष्य च। भृङ्गामलकसारेण हरिद्राया रसेन च। मूत्रश्च क्षौद्रयुतं मधुसंमिश्रितं ततः। लौहसंपुटमध्यस्थं मासं धान्ये प्रतिष्ठितम्। एवं वर्षप्रयोगेण सहस्रायुर्भवेन्नरः॥" रस.चि.४अ.।

क्षेत्रेक्षुः। पुं। जनार इति ख्याते शूकधान्ये। जनार गाछ। हिं मकाइ, भुट्टा। प.मु.। शिम्बीधान्यभेदे। रा.नि.व.१६।

क्षेपः। पुं। गुच्छे। त्रिका.। लेपने। मे.। लङ्घने। हे.च.।

क्षेपणिः (णी)। पुं, स्त्री। शरीरे।

क्षेमः (कः)। पुं। चोरनामगन्धद्रव्ये। गेंठेला। रा.नि.व.१२। जटा.।

क्षेमङ्करी। स्त्री। शङ्करचिल्ल्याम्। शब्दकल्पः।

क्षे(म)माफला। स्त्री। उदुम्बरवृक्षे। श.च.।

क्षेमिका। स्त्री। हरिद्रायाम्। च.चि.२८अ. अगुरुतैले।

क्षैरेयी। स्त्री। क्षीरसंस्कृतायाम्। परमान्ने। वा.चि.२अ.।

क्षोदः। पुं। चूर्णे। अम.। धूल्याम्। पेषणे। मे.। जले। शीर्णतण्डुलसिक्थके। च.द.अम्लविधि.।

क्षोदितम्। क्ली। चूर्णे। श.च.। त्रि। चूर्णिते।

क्षोली। स्त्री। काकोल्याम्।

क्षोमम्। क्ली। अतसीवस्त्रे। अम.। सु.चि.१अ.।

क्षोणीभजम्। क्ली। शैलजे। शैलज। भैष.। भा.व्या.चि.गन्धद्रव्यकथने।

क्षोणीमयः। त्रि। मृण्मये।

क्षौद्रम्। क्ली। मधुनि। मधु। गुणाः—लेखनं देहस्य धातुमलान् विशोध्योल्लेखयेत्। मधुरमपि श्लेष्माणं शमयति रूक्षशीतत्वात्। सु.सू.४०अ.। कपिलवर्णमधुविशेषे। यत् पिङ्गलवर्णाभिः क्षुद्राभिधानाभिर्मक्षिकाभिरुत्पादितं भवति। "पिङ्गला मक्षिकाः सूक्ष्माः क्षुद्रा इति हि विश्रुताः। ताभिरुत्पादितं यत्तु तत् क्षौद्रं मधु कथ्यते।" गुणाः—शीतलं पिच्छिलं लघु च वातपित्तहरं कपिलवर्णञ्च। रा.नि.व.१४। जले। मे.।

क्षौद्रः। पुं। चम्पकवृक्षे। अ.द.। श.च.।

क्षौद्रजम्। क्ली। मधुसिक्थके। मम। रा.नि.व.१२।

क्षौद्रजा। स्त्री। मधुशर्करायाम्। क्षौद्रनाममधुजशर्करायाम्। रा.नि.व.१४। See क्षौद्रशर्करा।

क्षौद्रधातुः। पुं। स्वर्णमाक्षिके। रा.नि.व.१३।

क्षौद्रप्रियः। पुं। जलमधूकवृक्षे। रा.नि.व.११।

क्षौद्रमेहः। पुं। वातजन्यप्रमेहभेदे। तत्र रोगी मधुनिभं मेहति। सु.नि.६अ.। तल्लक्षणं यथा—"कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद् बुधः।" भा.।

क्षौद्रशर्करा। स्त्री। क्षौद्रमधुकृतशर्करायाम्। एतद्गुणाः क्षौद्रमधुतुल्याः। रा.नि.व.१४।

क्षौद्रसाह्वयम्। क्ली। वटमाक्षिके। वा.उ.२५अ.।

क्षौद्रेयम्। क्ली। सिक्थके। मम। रा.नि.व.१२।

क्षौमम्। क्ली। पट्टवस्त्रे। हे.च.। पुं। प्रासादाग्रगृहे। अम.।

क्षौमकः। पुं। चोरनामगन्धद्रव्ये। गेंठियाला। शब्दकल्पः।

क्षौमतैलम्। क्ली। अतसीतैले। मशिनार तेल। गुणाः—वातघ्नं मधुरं बलावहं कटुपाकं अचक्षुष्यं गुरु पित्तलञ्च। सु.सू.४५अ.।

क्षौममसी। स्त्री। दग्धवस्त्रभस्मनि। च.द.। शिराव्यधे।

क्षौमी। स्त्री। अतस्याम्। मशिना। र.मा.।

क्षौरम्। क्ली। मुण्डनकर्मणि। क्षौरीकर्म। हे.च.। गुणाः—"केश-श्मश्रु-नखादीनां कर्त्तनं संप्रसाधनम्।" राज.।

क्ष्वेड़म् । क्लो । लोहितार्कपर्णफले । घोषापुष्पे । मे. ।

क्ष्वेड़ः । पुं । पीतघोषालतायाम् । प.मु. । च. कल्प ६ अ । कटुकोषातक्याम् । हेम: वमन कल्पे । विषे । प.मु. । जीवकनामौषधौ । प.मु. ।

क्ष्वेड़नम् । क्लो । वेणुघोषतुल्यस्वरे । "क्ष्वेडनं वेणुघोषवत् ।" भा.म.४अ.कर्पूरी.चि. ।

क्ष्वेड़ा । स्त्री । कोषातक्याम् । (घोषा, झिङ्गा) । रा.नि.व.१ ।

